TÖRTÉNETÍRÓK TÁRA

Marczali Henrik

VILÁGTÖRTÉNELEM – MAGYAR TÖRTÉNELEM

Gondolat

TÖRTÉNETÍRÓK TÁRA

A SOROZAT SZERKESZTŐJE

GLATZ FERENC

MARCZALI HENRIK

VILÁGTÖRTÉNELEM — MAGYAR TÖRTÉNELEM

VÁLOGATTA, SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
ÉS A BEVEZETŐ TANULMÁNYT ÍRTA
GUNST PÉTER

GONDOLAT · 1982

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETE

ISSN 0209-4177
ISBN 963 281 190 9

© GONDOLAT-KÖNYVKIADÓ, 1982

MARCZALI HENRIK
(1856 – 1940)

Marczali Henrik a századforduló legnagyobb formátumú magyar történetírója. Marczali volt az említett negyven évben az egyetlen *olyan történetíró Magyarországon, aki a reformkor és az abszolutizmus korának nagy történeti összefoglalásai (Horváth Mihály és Szalay László magyar történeteire utalunk) és az ellenforradalmi rendszer idejében készült szintézis (Hóman Bálint és Szekfű Gyula tollából) között az egész magyar történelmet képes volt átfogóan ábrázolni. Minden korszakkal forrásszinten foglalkozott, s aprólékos részlettanulmányokat is végzett. Ama kevés számú történetíróink egyike volt, aki a magyar és az egyetemes történelmet, a haza és a világ dolgait* együtt *tudta nézni és ábrázolni, s aki nagyformátumú* egyetemes történeti *összefoglalásokat is készített.*

I.

1856. április 3-án született Marcaliban, az ottani zsidó rabbi fiaként. Édesapja, Morgenstern Mihály, a magyarországi zsidóság azon nemzedékének volt egyik jelentékeny egyénisége, amelynek formálódását, szellemi érlelődését a reformkor s haladó nemesi politikusaink tevékenysége alakította. Pestalozzi nevelési rendszerének híve volt, s ebben a szellemben nevelte gyermekeit, köztük Henrik fiát is. Ez a viszonylag szabad, a gyermek érdeklődését követő és azt kitágító nevelési rendszer bevált Marczali Henrik esetében. A gyermek 4 éves korában már írt és olvasott, 6 évesen pedig rendszeresen használhatta édesapja könyvtárát. Iskolába nem járt, minden tantárggyal édesapja révén ismerkedett meg. Ha szülei otthon nem is beszéltek magyarul, játszótársaitól olyan mértékben elsajátította a somogyi nyelvjárást, általában az ízes magyar nyelvet, hogy később Szarvas Gábor folyóiratában, a Magyar Nyelvőrben *alkalmilag nyelvészeti adatokat is közölt. Már nagyon korán, 5–6 éves korában megtanult*

németül és héberül, 8 éves volt, amikor latinul kezdett tanulni. 7 éves korban kapta kézhez az első történelemkönyvet, Peregriny magyar történetét, majd ezt követte hamarosan Welther Weltgeschichtéje. *Rendkívül gyorsan fejlődött, 9 éves korában, 1865-ben tett vizsgát Csurgón a gimnázium első két osztályának anyagából, 1866-ban pedig a 3. és 4. osztályból. Az 1866–67. tanévtől járt nyilvános iskolába, először Győrben, az 5. osztályba, majd 1867-ben Pápára került, s ott is érettségizett 1870-ben, 14 éves korában. Elnyerte a pápai református kollégium fizikai pályadíját is.*[1] *1870-ben a bölcsészettudományi karra iratkozott.*

Az 1860–70-es évek fordulóján Európa-szerte még csupán formálódóban volt az a modern egyetemi oktatás, amely azután – kisebb-nagyobb módosításokkal – máig érvényben maradt. A bontakozó kapitalizmus igényei elkerülhetetlenül megkívánták az egyetemi képzés átalakítását. A forrongás különösen a történeti képzésben érvényesült. Korábban Magyarországon oktattak ugyan történelmet az egyetemen, de nem képeztek történészeket. Jellemző, hogy 1866-ig csupán egyetlen történelemkatedra volt a budapesti egyetemen. A tanszékek szaporodása – a tudományterület specializálódásának következményeként –, csupán az 1880-as években következett be[2]*. Így érthető, hogy szakmai alapképzést a történelem iránt érdeklődő hallgatók nem kaphattak. A korábbi történetíró nemzedékek nem véletlenül elsősorban a papok és a jogászok köréből kerültek ki, s a szakmai felkészültség dolgában, a 19. századi francia vagy német egyetemi képzés felől nézve, ekkor már egyértelműen laikusoknak számítottak. E tekintetben nem volt különbség Horváth Mihály, Szalay László, Thaly Kálmán, Pauler Gyula vagy Acsády Ignác között.*

Ez a helyzet éppen az 1870-es években kezdett megváltozni. Eötvös József, majd Trefort Ágoston kultuszkormányzata hatalmas erőfeszítéseket tett mind az egyetemi oktatás kereteinek átformálására, mind pedig azért, hogy az új kereteket megfelelő új és korszerű tartalommal lehessen kitölteni. Marczali Henrik éppen annak a generációnak volt az egyik tagja, amely számára a magyar történettudományban e törekvések nyomán számos új képzési és oktatási lehetőség nyílt meg. Tulajdonképpen csak az egyetem elvégzése után, a gyakorlóiskolában, a neves pedagógus és tudományszervező Kármán Mór körében dőlt el, hogy történelemmel fog foglalkozni. Még 1874-ben tanulmányt közölt a Természettudományi Közlemények*ben a Vénusz bolygó 1874. december 8-i átvonulásáról a nap és a föld között, s erről a Természettudományi Társulatban előadást is tartott. Doktori disszertációja, mely a* Földrajzi Közlemények*ben jelent meg 1874-ben, részben a földrajz iránti vonzalmára utalt (Hunfalvy Jánosnál*

doktorált), bár már egyértelműen jelezte, hogy a fiatal tanár a történettudományt fogja művelni.[3] *Elmélyítette ez irányú érdeklődését, hogy – részben kenyérkereseti okokból – egy ideig Vámbéry Árminnál titkárkodott. Vámbéry mellett megismerkedhetett olyan földrajzi, néprajzi és történelmi adatokkal, amelyeket később nagyszerűen hasznosított (pl. a magyar nép hun eredetéről éppen Vámbéryvel folytatott vitájában).*

Amikor eldőlt, hogy történettudományi tanulmányokat kíván végezni, a minisztérium 1875 őszétől kétéves ösztöndíjat biztosított számára. Marczali az ösztöndíjat eredményesen használta fel. Tanulmányai idején Európában három helyen lehetett tüzetesebben megismerkedni a korszerű forráskritikai módszerekkel: Bécsben, Berlinben és Párizsban. Tekintettel arra, hogy Bécsbe Fejérpataky László utazott, Marczali Párizst, s főként Berlint tűzte ki úticélul. Szeretett volna Londonba is ellátogatni. Az 1875. őszi szemeszter Berlinben találta, ahol Mommsen, Nitzsch és Dühring előadásait hallgatta, s rendszeresen eljárt Mommsen, de különösen Nitzsch szemináriumára. 1876 januárjában Lipcsébe utazott; itt megismerkedett Pulszky Károllyal, aki később bemutatta édesapjának, Pulszky Ferencnek. 1876 márciusában Mommsen ajánlólevelével Párizsba indult. Itt Georges Perrot, de különösen Gabriel Monod voltak rá nagy hatással. Monod-hoz Pulszky Károly ajánlotta be, s Marczali az ő szalonjában délutánonként megismerkedett mindenkivel, aki számára valamilyen szempontból fontos volt. Monod felesége Olga Herzen, az orosz forradalmi demokrata lánya volt. A Monod-szalon tudósok (Renan, Taine, G. Paris) mellett politikusok (pl. Jules Simon) és emigránsok (különösen oroszok) számára is érintkezési lehetőséget biztosított. Az École des Chartes kútfővizsgálatai, a Nemzeti Könyvtár, de főleg Monod és köre kitörölhetetlen élményt jelentettek a fiatal történetírónak.

1876 októberében ismét Berlinbe érkezett. Ezúttal Wattenbach előadásait és görög paleográfiai gyakorlatait látogatta, s életre szóló élményt jelentettek számára Georg Waitz doktor-szemináriumi gyakorlatai. A kútfőgyakorlatok során itt mutatkozott meg először a fiatal magyar történész tehetsége. Izgatta az Anonymus-kérdés, s különösen az, hogy a német történetírók általában tagadták a krónika forrásértékét. Bécsi, müncheni és párizsi tartózkodása idején Marczali olyan dokumentumokra bukkant, amelyekben Anonymus forrásait remélte megtalálni. Anonymus krónikájáról készített dolgozata akkora sikert aratott, hogy Waitz ajánlatára német nyelven közölte a Forschungen zur Deutschen Geschichte, *majd 1877-ben itthon is az* Egyetemes Philológiai Közlöny *(megjelent oroszul is). Marczali tanulmánya fordulatot hozott az Anonymus-kérdés kutatásában. Az elő-*

ző kutatóknál sokkal tágabb körben tárta fel Anonymus ún. irodalmi forrásait. Szerinte Anonymus használta az ún. Ál-Dares, Justinus, Regino krónikáit, Solinust, Sevillai Izidort, a Nagy Sándor életrajz latin fordítását s Guido da Columna művét. Bizonyítja, hogy Anonymus egyebekben saját korának körülményeit, eseményeit dolgozta bele krónikájába, így pl. a honfoglalás leírásánál a tatárjárás menetét vette alapul. Ezért Kézai krónikájától eltérően Anonymusnál a magyarok északkelet felől lépték át a Kárpátokat. Anonymus tehát Marczali szerint csak IV. Béla (1235–1270) jegyzője lehetett. Meg is nevezi a szerzőt, Pous mestert, bár a valóságos személynek nem tulajdonít nagyobb jelentőséget.

Anonymus kiléte máig sincs véglegesen eldöntve, a kutatás pedig Marczali óta számos tekintetbe új vágányokra terelődött.[4] *A mindössze húszesztendős fiatalember ebben a tanulmányában már tanúságot tett érett történetírói képességeiről.*

Berlinből Marczali útja rövid időre Drezdába, majd onnan 1877 augusztusában Londonba vezetett, ahol a British Museum könyvtárát látogatta, majd Oxfordban Stubbs egyháztörténeti előadásait hallgatta. Innen tért haza 1877 végén.

Mindenütt, ahol huzamosabban tartózkodott, a könyvtárakban és levéltárakban magyar vonatkozású történeti anyagot tárt fel, s ezeket rendszeresen közölte a Történelmi Tár*ban. Regesztáit, amelyek elsősorban a 15–17. század történetéhez nyújtottak új, addig ismeretlen adatokat, külön kötetben is megjelentette.*[5]

S végül más tekintetben is kamatozott ez a kétéves út. Marczali megismerte a történelmi oktatás gyakorlatát a berlini és a párizsi egyetemen, s tapasztalatait itthon messzemenően felhasználhatták az egyetemi oktatás tervezett reformjában.[6] *Kármán Mór, a gyakorló gimnázium igazgatója nemcsak a történelem-, hanem a földrajztanítás középiskolai tantervének kidolgozásában is épített Marczalira.*[7] *Így az egyetemi történelemoktatás átalakításában különösen a szemináriumi rendszer kiépítésénél, valamint az egyetemi történeti intézet létrehozásánál figyelembe vették javaslatait. 1878-tól bekapcsolódott az egyetemi oktatásba. Heti kétórás egyetemes történeti előadást tartott, majd 1886-tól a felállított történeti intézetbe Fejérpatakyval együtt nevezték ki szemináriumvezetőnek. 1878-ban habilitált az egyetemen, próbaelőadását Jeanne d'Arcról tartotta.*[8]*. 1895 elején nevezték ki a Salamon Ferenc halálával 1892-ben megüresedett magyar történelmi katedrára.*

Marczali tudományos tevékenysége kezdettől fogva sokirányú volt. Anonymus-tanulmányait gyorsan újabb kötet követte, melyben – egy akadémiai pályázatnak megfelelően – Árpád-kori történeti forrásainkat vette vizsgálat alá. Ezt a munkát azonban megszakította a 18. század történetének feldolgozása.

Marczali már németországi tanulmányútja során jelentős levéltári anyagot gyűjtött össze, amely a porosz–magyar viszony alakulását tárta fel 1789–90-ben.[9] *Itthon pedig Pulszky Ferenc körébe kerülve további erős ösztönzést kapott az újabb korok történetének kutatására. Pulszky szalonja egyedülálló volt az akkori Magyarországon, s szerepe – mutatis mutandis – némileg a 18. századi francia irodalmi szalonokéhoz hasonlítható. Marczali itt ismerkedett meg közelebbről Pulszky Polixenával, férjével, Hampel Józseffel, Treforttal, Szilágyi Dezsővel, Fraknói Vilmossal. Ez a szalon, általában Pulszky köre ekkor az Akadémián, de egyebütt is a konzervatív erők szemében vörös posztó volt, mert mindenben a haladó tendenciákat támogatta.*[10] *Itt kapta Marczali a legfőbb indítást abba az irányba, hogy egy addig ugyancsak töretlen területen, a 18. század történetén próbálja ki tehetségét.*

Bármilyen furcsának tűnhet is a megállapítás: a magyar történelem abban az időben gyakorlatilag szinte teljes egészében szűz földnek számított. 1867-ig a fő hivatalok irattárai nem álltak rendelkezésre a kutatás számára. Kiadatlanok voltak az országgyűlések iratai, a fontosabb törvények, a magyar történelem legalapvetőbb forrásait sem ismerték még a maguk teljességében. Nem véletlen tehát, hogy a kiegyezés utáni évtizedeket egyfajta forráséhség *jellemezte. A források feltáratlansága indította el 1867 után az anyaggyűjtő tevékenységet (nem pedig a pozitivista történetszemlélet, melynek hatásával később ezt a jelenséget magyarázták).*

Ez a gyűjtő tevékenység elsősorban a magyar történelem korábbi századainak eseményeit tárta fel. Marczali munkásságának kezdetekor a legjobban a 13–15. század története, majd lassanként a 16–17. század története tárult fel. Az 1711 utáni időszakot azonban szinte egyáltalán nem érintették. Szalay László Magyarország története *című munkája megszakadt, Horváth Mihály ugyan egészen 1849-ig feldolgozta a magyar történelmet, munkái azonban a dolgok természetéből következően csupán a már megjelent történelmi feldolgozásokra, egyes korabeli nyomtatványokra, folyóiratok, majd később újságok adataira s emlékiratokra támaszkodhattak, a reformkortól pedig a szerző saját emlékeire. A Magyar*

Tudományos Akadémia, illetve annak történeti bizottsága is erőteljesen szorgalmazta a 18. század történetének feldolgozását. Pályázatot írtak ki, majd a beérkezett javaslatok alapján megbízásokat adtak a 18. század egyes kérdéseit feldolgozó történelmi művekre. Marczali Henrik II. József és II. Lipót uralkodásának feldolgozására vállalkozott.[11]

A korabeli magyar történetírás színvonalát figyelembe véve tekinthetjük csak igazán bátornak a témaválasztást. Mindenekelőtt óriási forrásanyagot kellett áttanulmányoznia annak, aki levéltári források segítségével kívánta megírni a korszak történetét. A kancellária, a helytartótanács, a kamara, az erdélyi kancellária vagy egyes megyék levéltárai óriási, kutatói szem nem látta iratanyagot őriztek. S ehhez járult még a Nemzeti Múzeum és az Akadémia kézirattára, egyes családok és az egyházak levéltárai (elsősorban a prímási, az egri és a kalocsai érseki levéltárak), valamint a röpirodalom, általában a nyomtatott sajtóanyag, hogy csak a leglényegesebb forrásokra utaljunk. Mindehhez kell még számítani a bécsi, valamint, kisebb mértékben, a berlini levéltárat.

De más tekintetben is bátor tettként értékelhetjük a vállalkozást. 1880 táján Magyarországon még többé-kevésbé ugyanaz a vezető réteg „csinálta" a politikát, mint – mondjuk – II. József idején. Ennek a következményei nyilvánvalóak voltak. Hogy csak egy jellemző példát említsünk, Arneth, a bécsi levéltár igazgatója, akinek monográfiái és forráskiadványai Marczali fontos támaszai voltak, mondotta utóbbinak, hogy a Burgban II. Józsefet a legszívesebben elfelejtették volna, s a nevét nem is ejtik ki.[12] Hasonló adalék, hogy amikor Jókai Mór megkérte Rudolf trónörököst, engedje meg, hogy Marczali műve harmadik kötetét neki ajánlja, a főherceg azt azzal utasította el, hogy örömmel venné bármilyen más munka esetében, itt azonban nem fogadhatja el, hiszen ezzel bizonyos politikai tényezők, a magyarok és osztrákok, a szabadelvűek és a klerikálisok kereszttűzébe kerülne.[13]

Hasonlóképpen kényes pontja volt az egész kutatásnak az egyház. Az 1880-as években már éleződött a vita az egyházi vagyon kérdése körül. A polgári politikai irányzatok bizonyos egyházpolitikai reformokat tűztek napirendre, s ez az egyházat visszamenőleg is érzékennyé tette az ilyen témák iránt.

Marczali viszonylag gyorsan haladt a munkával. Természetesen nem olyan gyorsan, mint tervezte. Kezdetben két év alatt akarta megírni a művét, mely azonban 10 évig tartott, noha olyan új jegyzetelési, anyaggyűjtési módszert, technikát dolgozott ki, amely igen jelentős mértékben meggyorsította a kutatást, illetve az anyaggyűjtést.

Részben az akadémia sürgetésére nem egyidejűleg jelentette meg mindhárom kötetet: az első kötetet már 1881-ben, a másodikat 1884-ben, a harmadikat csak 1888-ban. A levéltári anyag szinte teljes áttekintésével csak az utolsó kötetnél rendelkezett. Ez természetesen meg is látszik a monográfia egyes kötetein. A harmadik kötetben egyes témákra újból visszatért, s részben másképpen is ábrázolta őket, de mégsem ez a különbségek legfontosabb oka. Sokkal inkább az, hogy módosultak Marczali társadalmi nézetei. Azok az optimista felhangok, amelyek az első kötet megírásakor még jelezték a szerző bizakodását abban, hogy a kiegyezés megkönnyíti az utat Magyarország polgári fejlődése számára, az utolsó kötet megjelenése idejére már elcsendesedtek, s Marczali kritikusabban szemlélte nemcsak saját korát, hanem a 18. századi Magyarországot is. A harmadik kötetben már világosan kidomborította, hogy nem a nemzet és az uralkodóház, hanem a rendi érdekek és az abszolút monarchia közötti érdekösszeütközés a korszak alapvető jellemzője.[14]

Marczali vitathatatlanul a kiegyezés híve volt. A kiegyezésnek ez az igenlése, majd később féltése egyáltalában nem azt jelentette, hogy végleges, tovább nem formálható megoldásnak tartotta volna. Mindenekelőtt társadalmi, de főleg gazdasági téren nem tekintette befejezettnek. Marczali világosan látta, hogy a magyar társadalom egyik leggyengébb pontja a polgárság kicsiny és erőtlen volta. Kezdetben úgy vélte, hogy a kiegyezés kedvező lehetőségeket nyújt majd az ország gyors gazdasági fejlődéséhez, s ennek nyomán a polgárság megerősödéséhez. Ez a szemlélet tükröződik a Magyarország története II. József korában *három kötetében is. Szerzőjük egyértelműen polgári álláspontról ítéli meg a 18. századi magyar rendi társadalmat. A faluról jött Marczali ugyancsak együttérzéssel rajzolja meg a jobbágyság helyzetét, ha némileg befolyásolja is ábrázolását az a körülmény, hogy ekkor még úgy vélte: a magyar nemesség nem uralkodó osztály volt, hanem maga a nemzet. A harmadik kötetre azonban mindez jelentősen átalakult. Abban a nemesség sokkal erőteljesebben az uralkodó osztály szerepében jelenik meg, amelyik rendi jogai (azaz osztályérdekei) védelmében száll szembe az uralkodó politikájával. Zsidó származása is hozzájárult ahhoz, hogy Marczali liberális polgárként szemlélte és ábrázolta a 18. század magyar nemesi társadalmát. Ebben a monográfiában Marczali tulajdonképpen az egész 18. századi magyar fejlődésről áttekintést ad. Munkájának felépítése, sokban a megoldási módozatok is nagyon hasonlítanak ahhoz, amelyet Macaulay használt az angol történelemről írt könyvében.*[15] *Ez a körülmény, de sok más momentum is arra utal, hogy Marczali történetírói munkásságára, nézeteire, történetírói módszereire*

sokkal nagyobb hatással volt Macaulay, általában a művelődéstörténeti iskola, mint az általa nagyon tisztelt és elméleti megnyilatkozásaiban sok tekintetben követni vélt Ranke. A Macaulay-hatásnak köszönhető az a széles ívű áttekintés, amit a korabeli viszonyokról rajzolt, a gazdasági élet szerepének a hangsúlyozása, a magyar társadalom minden osztályának és rétegének sikerült jellemzése. S hasonló történetírói tehetségről tanúskodnak az egyéni jellemzések is. II. József trónörökösi tevékenységének ábrázolása nem csupán jól sikerült, hanem ugyanúgy önálló szempontokat érvényesítő részlete a munkának, mint politikájának jellemzése, s abban a birodalmi szempontok hangsúlyozása. A monográfia értékelésénél végül még egy tényezőt kell figyelembe venni: már itt megmutatkozik Marczali hatalmas egyetemes történeti ismeretanyaga, vonzódása, s egyúttal tehetsége is az összehasonlításra.

III.

A magyar történetírás máig sem gazdag egyetemes történelmi művekben, s ez jellemző volt a múlt század második felében is. Egyszerű kompiláció az a néhány könyv is, ami megjelent, idegen nyelvű világtörténetek „magyarítása". Az 1870-es években Ribáry Ferenc kezdeményezett egy olyan világtörténelmi sorozatot, amely 8 kötetben foglalta össze az emberiség történelmét. Ebből ő maga készítette el az első 3 kötetet, az ókort, majd halála után Molnár Antal folytatta a középkor történetével két kötetben. Végül az – mint akkor nevezték – újkor történetének (a reformációtól 1830-ig) megírására a kiadó Marczalit nyerte meg.

Marczali kétéves külföldi tanulmányútja során megismerte kora nevesebb történetíróinak munkáit, így mindazzal tisztában volt, amit egy ilyen vállalkozás kivitelezőjének ismernie kellett. Emellett kezdettől fogva vonzódott az egyetemes történelemhez. Elfogadta tehát a megbízást, s 1883 és 1886 között – azaz a II. József koráról fentebb ismertetett monográfia munkálataival párhuzamosan – három kötetben megírta az újkor történetét.[16]

Marczali nagyjából tisztában volt azzal, hogy mi az, amit Magyarországon az egyetemes történet terén létrehozhat valaki. A forrásanyagokat kénytelen másodkézből venni, s nyilvánvalóan nem is mindenhez juthat hozzá. Ugyanakkor azonban azt is tudta, hogy „világtörténetet" vagy egyetemes történetet írni egy angol vagy francia történetíró számára sem sokkal egyszerűbb, mint egy magyarnak. Nem véletlen, hogy még a század-

forduló világtörténeteiben is inkább az egyes országok elszigetelt történetéről van szó, mintsem egyetemes *történelemről.*

Ezen persze ő sem volt képes változtatni. Az összehasonlító, komparatív történetírás még nem született meg, az ilyenféle vállalkozások, rendszerint egy ember munkái lévén, torzóban maradtak. Ilyen feladatot Marczali sem tűzhetett célul maga elé.

1886-ban jelent meg az egyetemes történeti sorozat Marczali által írt utolsó kötete, s ez egy életre eljegyezte a szerzőt az egyetemes történettel. A kiadó már az utolsó kötet borítójában jelezte, hogy bírja Marczali ígéretét arra, megírja az 1830–1880 közötti évtizedek történetét is. S valóban, a „Magyarország története II. József korában" *után azonnal hozzálátott a XIX. század történetének megírásához.*

„A legújabb kor története" *1889–1892 között füzetes formában, majd 1892-ben önálló kötetben látott napvilágot.*[17] *Mint az igen részletes jegyzetanyag is mutatja, Marczali ehhez a munkához sem csupán összefoglaló külföldi műveket használt fel, hanem jóval nagyobb mértékben, mint a megelőző köteteknél, a kiadott levelezéseket (Napóleon, Nelson, Cavour, Metternich stb.), a memoárokat (mint pl. Bismarckét), de újságokat is (így pl. az* Augsburger Allgemeine Zeitung*ot), hogy más forrásokról (röplapok, röpiratok, parlamenti naplók stb.) ne is beszéljünk. Így olyan, új adatokban gazdag összefoglalás jött létre, mely e téren párját ritkítja nemcsak a magyar, hanem a korabeli európai irodalomban is. Ami pedig a párhuzamos magyar történetet illeti, e téren ez a sorozat kitűnő lehetőséget nyújtott számára ahhoz, hogy külföldi tanulmányútján gyűjtött regeszta-anyagát figyelembe véve írhassa azt meg, s ezzel több területen is olyan összefüggésekre utalhasson, amelyekre a korábbi munkák nem voltak vagy nem lehettek figyelemmel.*

De nemcsak adatgazdagságról van szó. Szemlélete, történetfelfogása is friss, az akkori magyar történetírásban feltétlenül újszerű, haladó, s a liberális francia vagy német történetírás átlagszínvonalát tekintve is feltétlenül haladó lett volna. Egy jellemző példa: Marczali az egész kötetben felhasználja a szocialista Louis Blanc írásait, különösen történelmi műveit a francia fejlődés bemutatásához, a forradalmi mozgalmak megfelelő ábrázolásához, s nem egy esetben (pl. a munkások nyomorának leírásánál) magáévá is teszi álláspontját. Marczali persze nem volt a „felforgató" vagy szocialista tanok híve. De érzékelte e tanok meglétét, s nemcsak tudomásul vette őket, hanem következtetéseket is szűrt le belőlük, egyrészt a fennálló rend fennmaradása, másrészt pedig az általános előrehaladás érdekében.

Mindez akkoriban Magyarországon sokkal több volt annál, ameddig „céhbeli" történetírók általában eljutottak.

Ennek a könyvnek azonban van egy másik, egészen különleges jellemvonása is: nemcsak az 1830–1880 közötti évtizedek egyetemes történetét mutatja be, hanem igen részletesen tárgyalja Magyarország történetét is 1825-től. Itt azután nem csupán minden elérhető kiadott forrást felhasznált, hanem jelentős levéltári anyagot is feldolgozott. Ha műve (a 930 oldalas kötetből a magyar rész több mint 400 oldalra rúg) önálló kötetben jelenik meg, valószínűleg nem esik ki a fiatalabb kortársak emlékezetéből. Marczali ebben a kortörténet új forrásanyagára is ráirányította a figyelmet. 1848-ig természetesen felhasználta az ekkor már rendelkezésre álló központi levéltárak forrásanyagát. Önmagában már ez is sok új adattal, részlettel gazdagította eredményeit, s egyes kézirattári források segítségével viszonylag közeli időszakokról is megbízható képet festhetett. Széchenyi István és Wesselényi Miklós naplójának [!] végigolvasása[18]*, az országgyűlési iratok áttekintése s egyéb levéltári források mellett, melyek közé sorolhatjuk fontosabb személyiségek családi levéltárainak átnézését is (pl. Wesselényi-levéltár, Apponyi-levéltár, Dessewffy-levéltár stb.), több fontos politikai személyiséget is megszólaltatott, s ezzel a kortörténetnek egy új forrását tárta fel. Marczali mintegy interjút készített gr. Andrássy Gyulával, gr. Bánffy Miklóssal, br. Eötvös Loránddal, Helfy Ignáccal, majd segítségével Kossuth Lajossal, br. Vay Miklóssal, gr. Zichy Ferenccel, Szőgyény–Marich László pedig lehetővé tette számára, hogy átnézhesse már elkészült, de még kézirataiban levő emlékiratait.*[19]

IV.

Marczali 1892 után ért pályája csúcsára. A következő évtizedben alkotta számos, máig maradandó értékű munkáját, ekkori kutatásainak nyomtatott formában mérlegelhető eredményei puszta tömegükkel is imponálóak.

A társadalmi elismerés terén is előre haladt. A II. József koráról szóló könyvének sikere osztatlan volt, különösen az első kötet kapott szokatlanul széles körű, pozitív sajtóvisszhangot. Szakmai vitáiban – melyeknek részletezésére itt nem térhetünk ki –, ha sok ellenséget szerezve is, de igazának elismerésével került ki. 1893-ban (többszöri próbálkozás után) végül akadémiai levelező tag lett, majd 1895-ben egyetemi tanár. A Magyar Történelmi Társulat igazgatóválasztmányába választotta. Egyidejűleg helyet kapott azokban a nagyobb jelentőségű vállalkozásokban, amelyeket

a magyar történettudomány a millennium alkalmából hozott létre. Mindehhez járultak a kötelezettségei, illetve olyan vállalkozásai, amelyek az egyetemi oktatás modernizálásával függnek össze, amelyek között pl. az ún. Enchiridiont, *a történelem oktatásához szükséges forrásszemelvényeket tartalmazó olvasókönyvet is találjuk.*[20] *Helyzete könnyebb lett: mint egyetemi tanárnak, a korábbinál több ideje jutott a tudományos munkára.*

Az áttekintést a magyar történelem korai szakaszainak ábrázolásával kezdjük, annál is inkább, mert Marczali tevékenységében is időben elsőnek erre került sor. A Szilágyi Sándor szerkesztette A magyar nemzet története *tízkötetes sorozat első két darabjában Marczali írta meg Magyarország történetét a honfoglalástól az Árpádok kihaltáig.*

Marczali nagy ívelésű áttekintése, a sokszor rejtett összefüggések feltárása, a társadalomtörténet iránti érdeklődés – mindez kiemeli munkáit nemcsak a sorozat többi kötetei közül, hanem általában is az Árpád-kori történelem korabeli művelőinek munkái sorából. A társadalom állapotát és átalakulását külső és belső tényezők hatására Marczali előtt senki sem ábrázolta ilyen átfogóan és sokoldalúan. Nem csupán a külső analógiákra, hasonlóságokra gondolunk, bár ezek sem lennének lebecsülendő eredmények (az aranybulla aragóniai vonásainak kiemelése pl. Marczali, s nem a tőle átvevő jogtörténészek felismerése), hanem arra a képre, amelyet a X–XIII. századi magyar társadalom egyes osztályairól, rétegeiről, helyzetük átalakulásáról, változásáról rajzolt. Marczali összefoglalása nélkül sok tekintetben nehéz elképzelni az Árpád-kor gazdaság- és társadalomtörténetének kutatását a rákövetkező évtizedekben. E két kötetben még ma is számos olyan részlet található, amely maradandónak bizonyult, s nem egy olyan szempont, ami termékenyen hat a további kutatásokra.[21]

Magyarország kora-középkori történetével alkalmilag még később is foglalkozott, így Dalmácia helyzetével a magyar államban, Zách Felicián merényletének történetével, vagy a világháború elején a Botond-mondával. S forráskritikai tudását is megcsillantotta A magyar honfoglalás kútfői *c. kötetben. De figyelme 1896 után mégis az újabb korszakok története felé fordult. 1898-ban jelentette meg az* A magyar nemzet története *sorozat VIII. köteteként összefoglalását Magyarország 1711–1815 közötti történetéről.*[22]

A XVIII. századi magyar történelem összefoglalása ugyanolyan kiemelkedő színvonalon sikerült, mint az Árpádok koráé. Marczali itt is tekintettel volt a nemzetközi körülményekre, s az ország történetét széles európai perspektívába helyezte. Ugyanakkor számos területen tovább lépett, mint korábbi monográfiájában, így különösen társadalomtörténeti vonatkozás-

ban. Mesterien ábrázolta a nemesség helyzetét és szerepét, a parasztság és a polgárság, az arisztokrácia és az egyházi hierarchia sorsának alakulását. S különösen kiemelkedik az ország helyzetének beágyazása a korabeli európai diplomáciai viszonyok közé. Mind a Magyar Történelmi Társulat felkérésére még 1891-ben készült Mária Terézia-életrajzban, mind pedig a XVIII. század történetéről készült összefoglalóban jelentkezik Marczali korábbi két álláspontja: az ország fejlődésében, előrehaladásában a a XVIII. század óriási fellendülés kora – de egyúttal az az időszak is, amikor gazdaságilag Ausztria gyarmatává válik. Az utóbbi folyamatot a századfordulón Marczali tágabb nemzetközi perspektívában ábrázolta. Már nem elsősorban a Habsburg uralkodóház, az udvar politikája következményeként fogta fel az ország szinte gyarmati sorba kerülését, mint korábban tette, hanem objektív fejlődési tendenciaként. Megítélése szerint Magyarország gazdasági fejlődése a korábbi századokban lényegében lépést tartott Európával, a 18. században azonban megtört ez a lendület, s a magyar városok fejlődése nem csupán meglassult, hanem a városok vissza is estek egy korábbi állapotba.

A legújabb kor történetét a 90-es években is több kisebb tanulmányban tárgyalta. Foglalkozott a reformkor, majd a szabadságharc történetével. Egyetemi előadásai során rendszeresen ismertette Magyarország történetét 1849—1890 (majd 1900) között. Jelentős forrásanyagot publikált, így különösen emlékiratokat, illetve naplókat, az egyetemi oktatás számára készített nagy forráskiadványában pedig a korszak számos lényeges dokumentumát közölte s látta el forráskritikai bevezetőkkel és jegyzetekkel. Bánffy Miklós, Leiningen naplói, Lonovics emlékirata, Széchenyi naplója, Deák Antal levelei stb. – mindezeknek a forrásoknak az ismertetése, illetve közzétételük új elemeket vittek a korszak történetének kutatásába.

A legújabb kor történetével kapcsolatos munkásságát bemutatva nem kerülhetünk meg egy kérdést. E műveinek a megjelenése idején nemegyszer vádolták meg azzal, hogy egyik-másik forrás közzétételével pártpolitikai célokat szolgál. Az – úgy véljük – magától értetődik, hogy a szerző politikai nézetei, társadalomfelfogása tükröződik történelmi írásaiban is, s ez Marczali esetében is természetes. Több olyan írását is ismerjük, amelyekben történeti kérdéseket azért tárgyalt, hogy szembeszálljon az általa veszélyeseknek tartott külföldi törekvésekkel (így Hasdeu román történetíróval, Lueger bécsi polgármesterrel vitatkozott).[23] *Egy esetben arról is tudunk, hogy kézzelfogható politikai célok érdekében, a magyarságnak a Monarchián belüli szerepe növelése céljából vállalkozott egy téma történeti elemzésére.*[24] *Azt azonban gondosan kerülte, hogy belekeveredjen*

a belpolitikai pártküzdelmekbe. Pedig őt is megkísértette a politika. Szilágyi Dezső megkérte, hogy támogassa egyházpolitikai törekvéseit történeti témák feldolgozásával. Idősebb Andrássy Gyula vele szerette volna sajtó alá rendeztetni beszédeit. S más kísérletekről is tudunk. Marczali azonban kínos igyekezettel kerülte az ilyen veszélyeket. Mindenkor megmaradt tudósnak, s publikációiban kerülte a pártpolitikát.

Marczali nagyon érdeklődött a történetírás története, a historiográfia kérdéseinek feldolgozása iránt. Szívesen írt portrékat egyes történetírókról, nemcsak magyarokról, mint Salamon Ferenc vagy Horváth Mihály, hanem külföldiekről is, elsősorban azokról, akik hatással voltak történetírói formálódására, így pl. Rankéról és Mommsenről, valamivel később pedig a feledhetetlen Pulszky Ferencről.

Ezekben az években tehát Marczali magyar történelemre vonatkozó kutatásai kiterebélyesedtek, s szinte teljesen átfogták azt. Ő volt a korszak egyetlen olyan történetírója, aki erre tudományos fokon *képes volt. Több támadás, mely ekkor vagy később érte, elsősorban erre vezethető vissza. Voltak ugyanis, akiket – eltérő okokból – egyenesen irritált ez a mind tágabb körökben hullámokat vető nagyarányú tudományos tevékenysége. S még jobban felbőszítette ellenfeleit, hogy Marczali vállalkozott – ismertetett tudományos munkálkodása mellett – újabb történeti összefoglalás szerkesztésére, illetve megírására.* A Nagy Képes Világtörténet *című sorozat 12 kötetére gondolunk.*

A kiadók viszonylag rövid idő alatt szerették volna megjelentetni a teljes sorozatot (a munka egyébként rekordidő alatt, 1898–1905 között jelent meg), ami konfliktusokat okozott. E nehézségek ellenére is sikerült magas színvonalon tartani a sorozatot. A szerzők, Fogarassy Albert, Gyomlay Gyula, Geréb József, Borovszky Samu, Csuday Jenő, Schönherr Gyula, Goldziher Ignác, Mika Sándor a századforduló kiválóságai, s ha nem is biztosítottak teljesen kiegyensúlyozott teljesítményt, mégis nyugodtan megállapíthatjuk, hogy ilyen színvonalú és terjedelmű világtörténeti áttekintés Magyarországon azt megelőzően nem jöhetett létre.

Marczali nem csupán a sorozat szerkesztésének feladatát látta el, hanem a tizenkét kötetből hatot maga írt. Tudományos teljesítményének mérlegeléséhez csak az általa írt kötetek tartoznak. Tudjuk, hogy már korábban is megírta lényegében ugyanezt a korszakot, összesen négy kötetben. Marczali az ott írottakat most kiegészítette az utóbbi évek irodalmának eredményeivel, kitágította annak horizontját, s átalakította arányait is. A reformációtól a francia forradalomig terjedő rész a korábbi két kötet helyett három lett, s ez önmagában is sokat mond. A francia forradalomtól 1884-ig terjedő

időszak története is két kötetre nőtt, míg önálló kötetet kapott az 1848-as forradalom és a rákövetkező évtizedek története. (Vagyis az összefoglaló időbeli határait Marczali közelítette saját korához.)

A hat kötetet, ugyanúgy mint korábbi munkáit, jellemzi a publikált forrásanyag teljes áttekintése, s a korabeli európai történetírás minden jelentősebb alkotásának felhasználása. Ezt megkönnyítette nyelvtudása, hiszen a német és a francia mellett angolul és olaszul is tudott. A felfogásától egyébként idegen műveket is felhasználta. Míg pl. a legújabb kor történetének korábbi összefoglalásában a tudományos szocializmusról még érdemben nem írt, most nem csupán Marx tevékenységét ismertette, hanem elég részletesen szólt az Internacionáléról is. Németország 1871 utáni történetének ismertetése során is támaszkodott Franz Mehring munkájára, holott annak felfogását alapvető kérdésekben nem osztotta.

V.

Marczali történetszemléletének alapja a hegeli értelemben vett idealista világnézet. Azoknak az eszmék*nek elsődleges jelentőségét hangsúlyozta a történelemben, amelyek „megszabják" az emberiség fejlődésének irányát és meghatározzák annak jellegét. Ezek az eszmék azonban – különösen kezdetben – csak kisebb körben, egyes egyének tevékenységében jutnak kifejezésre, ezért a történetírás nem szakíthat az egyén szerepével, jelentőségének megfelelően kell azzal foglalkoznia. Ilyen értelemben tehát nem lehet ellentéteket felállítani az eszmék szerepét ábrázoló és az egyén jelentőségét, meghatározó szerepét valló történetírás között. Az eszmék nem légüres térben érvényesülnek, hanem megalkotják azokat az* intézmények*et, amelyek uralomra juttatásukat segítik, biztosítják fennmaradásukat. Éppen ezért csak az eszmék és a hozzájuk tartozó intézmények* együttes *bemutatásával lehet tudományos szintű a történetírás. Röviden ebben foglalható össze történetfelfogásának lényege.*

Mindez egy sokkal bonyolultabb eszmerendszerre épül, melyet egy műben kifejtve sohasem láthatunk. Marczali nem írt olyan munkát, amelyben módszeresen kifejtené történetszemléletét. Munkái, itt-ott általánosabb megnyilatkozásai, az egyetemi előadásairól készült jegyzetek alapján rekonstruálhatjuk történetfelfogását. Ranke vitathatatlanul jelentős személyes hatása, műveinek minden elismerése mellett sem volt Marczali kizárólagos mértéke vagy mércéje, s az eszméknek és intézményeknek meghatározó szerepe nem akadályozta meg abban, hogy ne éppen azért

bírálja Rankét, amit nem vett figyelembe: a belső viszonyok, a művelődés, a gazdaság és a társadalom bemutatásának hiánya miatt. Marczali Macaulayt állítja Rankéval szembe, aki nem rekedt meg a külföldi viszonyok, a külső hatások (leegyszerűsítve: a külpolitika) ismertetésénél, hanem a történelem – mint mondotta – leglényegesebb és legnehezebben rekonstruálható részére is kitért, vagyis a gazdasági, társadalmi, erkölcsi és műveltségi viszonyok ismertetésére. Igaz ugyan, hogy Ranke munkásságában látta a történetírói teljesítmény csúcsát, elsősorban érett műveiben, amelyeket a pontos és részletes analízis és a művészi alkotás kettőssége jellemzett. De Marczali egyúttal erőteljesen kiemeli: Ranke, a nagy történeti tablók festője élete utolsó évtizedeire szalonábrázolóvá szelídült, azaz munkásságában egyoldalúan csak a diplomáciai aktákra támaszkodott.

Némileg viszont Rankéhoz, vagy inkább a korabeli német történetírás egészéhez köti az a nézete, hogy a történelem ideális kerete az állam. *Az emberi közösségnek az igazi tagja az állam, írta egy helyütt, melynek igazi története visszatükrözi az egyes nemzetek összeköttetését az általános műveltséggel. Hasonló kerete a történelemnek a* nemzet *is. Marczali* ebben *az összefüggésben az állam és a nemzeti fogalmát tulajdonképpen szinonimaként használja, s egymással rendszeresen felcseréli.*

Röviden összefoglalva tehát az eszmék és intézmények, a nemzet és az állam[25] *– ezek azok a fogalmak, amelyek meghatározzák történetfelfogásának alapjait. Marczali azonban sokkal nyitottabb volt, s talán sokkal kisebb jelentőséget is tulajdonított a történetfilozófiai kérdéseknek annál, semhogy ne hathatott volna rá más történetfelfogás is. Itt ismét Macaulay nagy szerepét kell kiemelni, akinek munkássága nemcsak módszertanilag volt számára jelentős, hanem abban is, hogy figyelmét az eszmék és intézmények mellett a társadalomra és a gazdaságra is ráirányította. Természetesen még más irányzatokat is ismert, köztük a történelmi materializmust is. Mint a* „Nagy képes Világtörténet" *egyes köteteiből kitűnik, nagyon is jól ismerte a különféle filozófiai irányzatokat, a felvilágosodás angol és francia filozófusaitól a német idealistákig és materialistákig. Nem törekedett azonban arra, hogy – a fentebb mondottakon túlmenően – mint gyakorló történetíró elkötelezze magát egyik vagy másik filozófiai irányzat mellett. Csupán egy tekintetben: idealista volt, s* ezt *meglehetősen hangsúlyozta is.*[26]

Az a hármas elv, amelyet Ranke állított fel a történetíró mércéjéül, nála hibátlanul megvolt. A kritika *nemcsak forráskritikai értelemben, hanem abban is, hogy az egyes történelmi folyamatokat megfelelő bíráló szemlélettel elemezte, volt az alap. Erre épülhetett az* összefüggések fel-

ismerése, *melynek ugyancsak mestere volt. Az összefüggések felismerése, a tágas kitekintés jellemzik munkáit és különböztetik meg egyúttal előnyösen legtöbb kortársáiétól. Az összehasonlítás módszerét Magyarországon Hajnal István előtt Marczali alkalmazta, ha természetesen még kezdetlegesen, elemi fokon. S végül, ami Marczali munkáit általában jellemzi, kisebb tanulmányait éppúgy, mint nagyobb monográfiáit: a* világos kifejtés.

Marczalit történetírói gyakorlata *emelte korának többi historikusa fölé. Elméleti nyitottsága, olvasottsága történetfelfogásának eklektikus vonásait erősítette, ugyanakkor lehetővé tette számára, hogy sokoldalúan mutassa be a történelmet. Emellett nézeteinek szilárd elemei nagyjából megvonták azt a határt, amelyen belül dolgozott, s amelynek keretein túlra inkább csak alkalmilag pillantott.*

VI.

Az 1909–10-es évek után Marczali nagyobb történetírói munkákat már nem alkotott. Még 1907-ben megjelentette kétkötetes monográfiáját az 1790–91-es országgyűlés történetéről. Újabb monográfiákat azonban már nem készített. Igaz, megjelent ekkor Németországban két kötete németül, melyekben a magyar alkotmányjogot és a jogtörténetet foglalta össze, s napvilágot látott 1911-ben a Műveltség Könyvtára sorozatban a Magyarország története *is, melyben a teljes magyar történelmet tárgyalta a századfordulóig. Kiadott egy könyvet Angliában, lényegében a Magyarország története II. József korában első kötetét,* Hungary in the Eighteenth Century *címen. Az összefoglaló magyar történet pedig szépen tartalmazza mindannak összefoglalását, amit Marczali fontosnak vélt munkásságából. Ezzel azonban vége szakadt a nagyobb írásoknak. Kisebb-nagyobb tanulmányai ettől kezdve mindig valami éppen aktuális témához kapcsolódnak. A* Budapesti Szemlé*ben, a* Magyar Figyelő*ben, olykor még a* Századok*ban is közölt alkalmilag kisebb vagy nagyobb tanulmányokat. Egyikük arra is utal, hogy megkísérelte a magyar történelem új koncepcióját felvázolni,*[27] *ez azonban végső soron kudarcot vallott.*

Már a háború közeledtével megszaporodtak Marczali aktuális témájú történeti írásai. A háború kitörése azután ezeket a témákat állította előtérbe. A hadsereg élelmezéséről II. József török hadjáratában a Századok*ban közölt szép cikke éppúgy a háborús témájú írásai közé tartozik, mint a magyar katonai vitézséget dicsérő elemző írása a Botond-mondáról.*

De közvetlenebbül is kapcsolódik a háborúhoz, a Monarchia hadi céljaihoz a lengyel, az olasz vagy a román történelemről írott nagyobb terjedelmű tanulmányaival. Az összeomlás, majd a trianoni béke azután végleg ebbe az irányba sodorták. Apponyi Albert felkérésére röpiratot írt a trianoni békéről, mely a békekötést előkészítő munkálatokhoz kapcsolódott.[28] *Cikksorozatokat közölt különféle újságokban, közölte beszélgetését Tisza Istvánnal annak politikájáról a háború vagy béke kérdésében állást foglaló közös minisztertanácsokon.*[29] *Az 1920-as évek közepéig lényegileg ezek a témák kötötték le figyelmét. Ugyancsak a revízió érdekébe állította az* „Erdély történetét", *de más írásait is. Herczeg Ferenccel folytatott levelezése tanúsítja: még a 30-as évek elején is foglalkoztatta ez a kérdés.*[30]

Kisebb történelmi tanulmányokat is publikált. Széchényi Ferencről, Széchenyi Istvánról, majd a Mária Terézia-rend történetéről az akadémiai „Értekezések" sorozatban. Ekkor már 80 felé közeledett. Utolsó éveinek kálváriáját mégsem csupán alkotóerejének elkerülhetetlen csökkenése, hanem elsősorban az okozta, hogy az ellenforradalmi korszak viszonyai közé nem volt képes beilleszkedni. Légüres térbe került.

A forradalmak nyilvánvalóan megrázták Marczalit. Mindaz, amiért ténykedett, összeomlott. A Tanácsköztársaság céljaival, konkrét intézkedéseivel nem értett egyet, de katedráját nem hagyta ott, s hajlandó volt arra is, hogy bizonyos szerepet vállaljon. Így lett a felállítandó levéltári tanács elnöke. A Tanácsköztársaság bukása után ellenfelei kihasználták a lehetőséget, hogy leszámolhassanak vele is.

Marczalit azzal vádolták, hogy a levéltári tanács elnökségének vállalásával együttműködött a tanácshatalommal, egyeseket arra buzdított, hogy a Vörös Hadseregben küzdjenek az antant seregei ellen, s hogy személyes kapcsolatban állt Kun Bélával. Nem kisebbítjük Marczalit, ha megállapítjuk: a vádak túlnyomó többsége nem felelt meg a valóságnak, vagy legalábbis nem úgy, amint elhangzott. Kun pl. valóban őt is felkereste egy alkalommal az egyetemen, amikor ott járt, s Marczali őt is „kikérdezte", mint számos vezető politikust korábban is. Egyedül a levéltári tanács elnöki tisztének vállalása felelt meg a valóságnak teljes mértékben, de ez a szerv a tanácshatalom ideje alatt nem ülésezett.

Mind az egyetemen, mind az Akadémián fegyelmi eljárás indult ellene. Az egyetemen nem mondották ki „bűnösségét", de előbb szabadságolták, majd 1923 őszén nyugdíjazták. Az Akadémián az ügyét vizsgáló bizottság „sajnálkozását" fejezte ki magatartása felett, ami azonban nem vont maga után fegyelmi büntetést vagy törlést. Ellenségei nem érték el teljesen céljukat, de eltávolították Marczalit az egyetemről.[31]

A félreállítás, nyugdíjazás nyilván fájdalmasan érintette, de nem csupán egyéni sérelmei állították szembe az 1919 után kibontakozó új irányzatokkal a hazai történetírásban. Marczali legjobb tanítványai, Szekfű és Hóman álltak az élén annak a szellemtörténeti irányzatnak, amelyik eluralkodott a tudományos fórumokon. Mint Ranke, a szellemtörténeti iskola képviselői esetében is a nézetek különbözősége határolta el Marczalit saját tanítványaitól. S valami más is: Marczali az egész 1919 utáni fejlődést a magyar történetírásban reakciósnak tartotta (ami nem feltétlenül következik a történelem szellemtörténeti felfogásából). S amikor nézeteinek 1927-ben a Revue Historique *hasábjain adott hangot, ezzel a lépéssel a fejére vonta az egész korabeli történettudomány vezetőinek haragját. Maga Hóman lépett fel ellene, a* Magyar Szemle *hasábjain.*[32]

Marczali 1927 után teljesen visszaszorult. Írt ugyan alkalmilag újságokba, egy értekezést is az Akadémiának, s megírta visszaemlékezéseit 1914 előtti tevékenységéről a Nyugat *számára, de történetírói tevékenysége végérvényesen lezárult. Ami még hátra volt, az az egyre keservesebb sorsú öregség. A végkielégítés, amit nyugdíj helyett kért, elfogyott, a gazdasági világválság első éveiben sokszor még a mindennapi is hiányzott. Ekkor Apponyi Albert elérte, hogy megvegyék könyvtárát (de úgy, hogy haláláig a használatában maradt). Amikor a vételár is elfogyott, Tóth Zoltán és Domanovszky Sándor Hóman Bálint kultuszminiszterhez, a régi tanítványhoz, tanszékén pedig utódához fordultak, aki miniszteri alapjából haláláig folyósította számára azt a 250 pengőt, amelyet korábban könyvtárának vételáraként havonta kapott.*[33] *Így azután legalább közvetlen anyagi szükséget nem szenvedett. Memóriazavarokkal küszködve, betegen élte utolsó éveit. 1940. július 23-án hunyt el.*

A zsidótörvény hatálya alól az akadémiai tagokat akkor még mentesítették, így levelezőtagjaként búcsúztatta az Akadémia. Gyászjelentése, az emlék beszédek tükrözik azt a kort, melyben elhunyt.[34] *Elismerték hatalmas munkásságát, egyetemi tanári tevékenységét, de mégis érződik a távolságtartás ezekben az írásokban. 1943-nak kellett eljönnie, a fordulatnak a második világháborúban, hogy sírkövének felavatásakor Szekfű kiálljon a történettudós és a professzor mellett a rákoskeresztúri zsidó temetőben tartott s az Izraelita Magyar Irodalmi Társaság 1943. évi évkönyvében közölt beszédében.*[35] *Gesztusa önmagáért beszélt. Tóth Zoltán beszéde ugyanott Marczaliról, az emberről szólt, azoknak, akik a 30-as években is mellette álltak.*[36]

***

Marczali Henrik korának legnagyobb formátumú magyar történetírója volt. Vitathatatlan tehetsége, kritikai érzéke, óriási szorgalma, kivételes pedagógiai érzéke külön-külön is az elsők közé emelték volna. Mindez együttesen, párosulva felkészültségével, a mesterség gyakorlásának akkor legkorszerűbb eszközeivel és azzal, hogy a magyar történelem minden korszakáról volt maradandó mondanivalója, még kora igazán nagy történetírói egyéniségei sorából is kiemeli és a rangsor élére helyezi.

Életútja, munkásságának megtörése annak a liberális generációnak a sorsát is jelképezi, amelyiknek tagja volt. Ennek, a reformkori magyar liberalizmus legnemesebb hagyományait képviselő politikusok által támogatott, jól képzett, a magyar tudományos életet megújító tudósnemzedéknek a legtöbb tagja megismerte 1919 után mindannak a felbomlását, bukását vagy elkorcsosulását, amire életét tette, aminek munkásságát szentelte.

***

A szövegek közlési módjáról

Marczali munkásságának bemutatása a jelenleginél jóval nagyobb terjedelemben sem lenne egyszerű feladat. Hosszú alkotó pályája során a magyar történelem minden szakaszával behatóan foglalkozott, s számos egyetemes történeti művet is alkotott. Tekintettel a korlátozott terjedelemre, e kötet középpontjába azokat a munkáit állítottuk, amelyek a 18. század történetéről szólnak. Csupán érzékeltetni tudtuk az Árpád-korral, általában Magyarország XI–XVII. századi történetével foglalkozó írásait, s egyetemes történeti munkásságát. Történeti publicisztikáját egyáltalában nem mutatjuk be.

Szólni kell pár szót Marczali jegyzetelési technikájáról. A sorozat elveinek megfelelően érintetlenül hagytuk az eredeti jegyzeteket. Az olvasó tehát a levéltári utalások esetében a Marczali korában érvényben volt levéltári jelzeteket találja a jegyzetekben. Ugyancsak érintetlenül maradtak az irodalmi utalások is, azzal a megjegyzéssel azonban, hogy a könyvcímek akkoriban szokásos rövidítése helyett a teljes eredeti címet megadjuk. Egyebekben azonban (kötet- és lapszám jelzése stb.) meghagytuk az eredeti hivatkozásokat, csupán egészen nyilvánvaló esetekben javítottuk a részben a füzetes közlésből keletkezett nyomdahibákat.

A szövegeknél a sorozat elveinek megfelelően jártunk el, azaz a mai helyesírás szabályait alkalmaztuk. Feloldottuk a rövidítéseket is, a nevek

írásánál a ma bevett formát használtuk. A történelmi Magyarországon élt népek elnevezését meghagytuk abban a formában, amint azt Marczali használta. Az „oláh", „rác" vagy „tót" elnevezés nála sohasem pejoratív, nacionalista értelmű.

Gunst Péter

JEGYZETEK

1. Életére lásd Marczali Henrik: Emlékeim. A Nyugat 1929. évfolyamában. Erre támaszkodott Tóth Zoltán is Marczali felett 1947-ben tartott akadémiai emlékbeszédében. – A pápai református kollégiumban vitára adott okot, hogy Marczali, zsidó vallású lévén, elnyerheti-e a díjat. Végül neki ítélték.
2. Lásd Szentpétery Imre: A bölcsészettudományi kar története. 1635–1935. Budapest, 1935. (A Pázmány Péter Tudományegyetem története IV.) 525., 529. l.
3. Morgenstern Henrik: A földrajzi viszonyok befolyása Magyarország történetére. Földrajzi Közlemények, 1874. 319–367. l.
4. Lásd Csapodi Csaba összefoglalását: Az Anonymus-kérdés története. Budapest, 1978. (Gyorsuló idő.)
5. Marczali Henrik: Regesták a külföldi levéltárakból. Budapest, 1882.
6. Marczali Henrik: Az „École des Chartes". Magyar Tanügy, 1876. 397–400. l. Uő.: A történeti seminarium az egyetemen. Uo. 1877. 255–260. l.
7. Marczali Henrik: A földrajzi oktatás. I. A térkép használata. Magyar Tanügy, 1875. 245–249. l., II. A földrajzi előadás tárgya. Uo. 373–377. l.; Uő.: Adalékok a magyar történettanítás újjáalakításához. I. Uo. 1876. 345–349. l.; II. Uo. 1877. 20–25. l.
8. Marczali Henrik: Jeanne d'Arc. Budapesti Szemle, 1878. 34. k. 335–374. l. Mint a szerkesztőnek a cikkhez fűzött megjegyzése tanúsítja, ez volt egyetemi próbaelőadása, nem pedig az, amit visszaemlékezéseiben említ (Nyugat, 1929. II. 226. l.).
9. Marczali Henrik: Porosz-magyar viszonyok 1789–90-ben. Kiadatlan levelezésekből. Századok, 1878. 305–325. l.
10. A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada. 1825–1975. Szerk. Vörös Antal. Budapest, 1975. 162. l.
11. A javaslatok az MTA Kézirattárában. A Történelmi Bizottság iratai. 5., 6. és 7/1878. sz.
12. Marczali Henrik: Emlékeim. Nyugat, 1929. II. 299–300. l.
13. Uo. 301. l.
14. Grünwald Béla ismertetése: Budapesti Szemle, 1885. 53. k. 472–480. l. Ugyanezt mondja Marczalihoz írt levelében: OSZK Levelestár. Keltezetlen.
15. Vö. Thomas Babington Macaulay: Anglia története II. Jakab trónralépése óta. I–VI. k. Budapest, 1875–1877.

16. Marczali Henrik: Az újkor története. I–III. k. Budapest, 1883–1886.
17. Marczali Henrik: A legújabb kor története. 1825–1880. Budapest, 1892.
18. Széchenyi István naplói *teljes* kiadásának elmulasztásáért az Akadémiát első ízben Marczali bírálta: A legújabb kor története, 334. l.
19. Marczali munkájában utal ezekre a forrásokra: Uo. 271. l. Az Andrássy Gyulával folytatott beszélgetéseiről készült feljegyzésekre utal még: A Pallas Lexikona. I. k. Budapest, 1893. 613. l.
20. A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Angyal Dávid és Mika Sándor közreműködésével szerkesztette Marczali Henrik. Budapest, 1902. (Mika az 1526–1606, Angyal Dávid pedig az 1606–1711 közötti időszakok forrásait gondozta.)
21. Amikor megjelent Hóman Bálint és Szekfű Gyula „Magyar története", természetesen Marczali e köteteit is utolérte az összefoglalások törvényszerű sorsa: azóta mindenki ezt az összefoglalást használja.
22. A Szilágyi Sándor szerkesztette sorozat történetére lásd Mann Miklós: A millenniumi „Magyar Nemzet Története" szerkesztési munkálatairól. Századok, 1968. 1117–1148. l.
23. Marczali Henrik: Néhány észrevétel Hasdeu tanulmányára. Budapesti Szemle, 1894. 79. k. 82–91. l. Uő.: Történelemhamisítás? Budapesti Szemle, 1906. 128. k. 475–486. l. (Németül a Pester Lloyd 1906. okt. 5-i számában.)
24. Ilyen célok érdekében dolgozta fel Dalmácia és Magyarország kapcsolatait a XI–XIII. században: Marczali Henrik: Az Árpádok és Dalmácia. Budapest, 1898. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. 17. k. 5. sz.)
25. Nemzet és állam korabeli összefüggéseire lásd Glatz Ferenc: Történetíró és politika. Budapest, 1980. 267 l.
26. Nézeteinek tömör összefoglalását adta a szabad tanítás pécsi kongresszusán. Lásd A szabad tanítás Pécsett 1907-ben tartott magyar országos kongresszusának naplója. Budapest, 1908. 146–148. és 182–183. l.
27. Marczali Henrik: Társadalmunk történeti fejlődése gazdasági alapon. Budapesti Szemle, 1914. 158. k. 1–23., 180–192, 343–354. l.
28. Heinrich Marczali: Die Tragödie Ungarns. Die grösste Ungerechtigkeit der Weltgeschichte. Die Geschichte Ungarns in der Nussschale. É. n. (Ugyanez angolul és franciául is.)
29. Papers of Count Tisza 1914–1918. Contributed by Henrik Marczali. American Historical Review, XXIX. 2. sz. 1924. jan. 301–315. l.
30. Levelei Herczeg Ferenchez: OSZK Levelestár.
31. A részletekre lásd az ELTE Levéltára. A Bölcsészettudományi Kar tanácsüléseinek jegyzőkönyvei és a dékáni és rektori iratanyag.
32. Hóman Bálint: Hazai történetírásunk csődje. Magyar Szemle, 1929. 131–134. l. (Újra kiadva Hóman Bálint: Történetírás és forráskritika. Budapest, 1938. 537–542. l.)
33. Erre lásd Tóth Zoltán: Marczali Henrik l. tag. emlékezete. Budapest, 1947. (Akadémiai emlékbeszédek 24. k. 9. sz.) 29. l. Utal rá Lederer Emma: Marczali Henrik helye a magyar polgári történettudományban. Századok, 1962. 468. l. Tóth Zoltán ezzel kapcsolatos levelezésének töredéke meg-

található az MTA Kézirattárában (MS 5032/80). Lásd még: Marczali Poly levele Domanovszky Sándorhoz. 1939. febr. 6. Uo.

34 Hajnal István: Marczali Henrik. 1856–1940. Századok, 1940. 359–360. l. Lukinich Imre gyászbeszéde a ravatalnál: Akadémiai Értesítő, 1940. 415-416. l.

35. Szekfű Gyula: emlékbeszéde a sírkőavatásnál. IMIT Évkönyve, 1943.

36. Tóth Zoltán: beszéde a sírkőavatásnál. Uo.

A MAGYAR TÖRTÉNELEM A X—XIV. SZÁZADBAN

A BOTOND-MONDA TÖRTÉNETI KAPCSOLATAI

Nem tudom én, melyik volt szebb,
Melyik dicsőbb, melyik nagyobb,
Az-e, a ki bedöngette
Keleten a nagy érczkaput.

Vagy: és itt Tóth Kálmánnak annyira kedvelt és annyiszor elszavalt költeményében sorban következnek Árpád, Lehel, Szent László, Dugovics Titus, Hunyadi, Hollós Mátyás és Zrínyi Miklós. Azoknak az élén, kiknek hazafias tettei e szavakra ragadják a költőt:

Csak áldom az istenemet,
A mért én is magyar vagyok.

Botond áll: a legkisebb magyar.

Más időkben talán lehetne vitatkozni arról, vajon a testi erő és ügyesség elég érdem-e ahhoz, hogy miatta a nemzet legnagyobb büszkeségei közé sorozzanak bárkit. Ma ismét a harcos kultúrának éljük korát.* Különben is a népek kezdő korában, melyben a mondák születnek, testi erő és ügyesség a legfőbb dicsőség megszerzője.

Nem is tudnám, de nem is akarom a magyar hősi monda első népies héroszának hírét-nevét bármiben csökkenteni. Inkább, azt hiszem, általánosabbá, valóban emberivé teszem dicsőségét, midőn benne egy általános mítosz hazai képviselőjét mutatom be, és midőn lehetőleg megállapítani igyekezem: mi benne történeti és minő dísszel vette őt körül a rege.

* Utalás az első világháborúra. A tanulmányt 1915. december 6-án olvasta fel Marczali az akadémián.

Régi előszeretet köt engem a buzogányos hőshöz. Már első könyvemben „az Árpádok korának kútfőiről" egész lapokat szenteltem neki. Rég volt együtt az értekezés egész anyaga: háromszor is letelt a Horatius követelte kilenc év azóta a mai napig, midőn a T. Akadémia elé bocsátani bátorkodom.

A monda anyagát és irodalmát kritikailag összeállította Sebestyén Gyula koszorús pályaművében.[1] Így minden bevezetés nélkül egyenesen a kérdés tárgyalásához foghatok.

Kézai elbeszélése szerint Konstantinápoly ostrománál Botond, mint mondják, bárdjával, melyet magánál szokott hordani, nekirontott a város érckapujának és bárdja egy csapásával, állítólag, akkora hasadást vágott benne, hogy a görögök, a csuda miatt, nem is akarták kijavítani ezt a kaput.[2]

A budai krónika és a képes krónika szerint ezt a csapást Opour vezér parancsára mérte a kapura, és oly nagy volt a nyílás, hogy azon egy ötéves gyermek kényelmesen ki- és bejárhatott volna.[3] Itt is érckapuról van szó, csak a kifejezés más: metallina. Viszont a nyílás természete más-más fegyverre mutat, bár annak latin szava egy: dolabrum. A hasadást csak bárd ejthette, a lyukat, melyen ötéves gyermek átjárhatott volna (foramen), csak buzogány.

A krónikák csak feltételesen adnak hitelt e mondának (fecisse dicitur; perhibetur), Béla király névtelen jegyzője azonban, egészen természete ellenére kritikussá válván, kereken megtagadja hitelét az elbeszéléstől. Elmondja azt a szörnyen valószínűtlen történetet, hogy Botond, Tassal és Lehellel együtt, még Árpád korában túszokat vesz a bolgároktól, elfoglalja a rác földet, hatalmasan és békésen, annak hercegét pedig sokáig bilincsben tartja. Innen a tengerhez vágtatnak – nem mondja meg, Albánián vagy Montenegrón keresztül –, elfoglalják Spalato városát, és Horvátországot is alávetve Árpádnak, hazatérnek.[4] „Kiknek háborúit és kemény tetteit, ha nem akarjátok elhinni ez írásnak, higgyétek el a regősök csacska énekének és a parasztok hazug meséinek, kik mai napig sem feledkeztek meg a magyarok kemény tetteiről és háborúiról. Némelyek azt mondják, hogy egész Konstantinápolyig jutottak, és hogy Botond Konstantinápoly aranykapuját bárdjával beszakította.[5] De mivel ezt semminő történeti könyvben nem találtam, csak a parasztok hazug meséiből hallottam, jelen munkámba iktatni nem szándékoztam."

A tudákos jegyző, ki maga oly nagyokat tud mesélni, természete-

sen nem hisz a tudatlan népmondának. És mégis e megjegyzése által nagy szolgálatot tesz a történetnek. Fenntartja a munka eredeti alakját: azt, hogy Botond aranykapun mutatta erejét. A krónikák sem sokkal jobbak nála. Úgy látszik racionábilisabbnak, hihetőbbnek tartották az érckaput az aranynál.

Mint a történetben annyiszor, itt is a valószínűtlenebb az igaz. Konstantinápolynak volt aranykapuja: Χρυσῆ πόρτη. A város nyugati részén most is mutatják helyét, nem is messze a Jedikulától.* Kellett, hogy a többi kapunál díszesebb legyen, rajta keresztül vonultak be a császárok triumphusban [itt: diadalmenetben] székvárosukba.[6] E dísz nyomai mai napig láthatók, de a kaput befalazták, csak kis ajtó vezet át rajta.

Kardamos bolgár fejedelem 791-ben megüzente VI. Konsztantin császárnak: „vagy megfizeted mire szerződtél, vagy elmegyek az Aranykapuig Az Aranykapu máris szimbóluma Konstantinápolynak.[7]

809-ben Kr. u., a bolgárok Krum királyuknak, az ő Attilájuknak vagy Bajánjuknak uralma idején, elfoglalják Szófia városát, melyet kútfőink Scereducy, Sardike név alatt ismernek.[8] Nikephorosz császár megtorló háborút zúdít ellenük, nagy sereggel betör Bulgáriába, három napon át pusztítja az országot, leégeti udvarhelyüket (αἰλή), mely éppúgy fapalotákból állhatott, mint a hun királyé, és elveti békeajánlataikat. Közben Krum eltorlaszoltatja a Balkán szorosait, és megkerüli az ellenséget. A görögöket körülfogják, és felkoncolják az egész hadat. Kegyelmet nem adnak, foglyot nem ejtenek (811. júl. 26-án). A császár fejét lándzsára tűzve mutatták, aztán Krum ezüstbe foglaltatta a koponyát, és ivóedénynek használva azt, koccintott bojárjaival.[9] Itt is megvolt hát a germánoknak a longobárd mondában oly nagy szerepet játszó iszonyú szokása. Nikephorosz utóda, veje Mihály sem volt szerencsésebb, Drinápolynál 813 januáriusában nagy veszteséget szenved. Serege fellázad ellene, és a keleti hadak vezérét, az örmény Leót kiáltja ki császárnak, ki az Aranykapun bevonul Konstantinápolyba és magát másnap, júl. 11-én megkoronáztatja.[10]

Hat nappal később Krum is ott terem hadával „mint egy új Szennakherib", ez a görög krónikások közös kifejezése. Tábora a Blaehernák palotájától az Aranykapuig terjedt. A következő ese-

* Magyarul: Héttorony.

ményeket a teljesen egykorú és nagyon megbízható Theophanész e szavakkal mondja el: „A bolgár király teljes hadi erejével, gyalogokkal és lovasokkal körülvette a császári várost, mutogatva a maga hatalmát. Illetlen és ördögi áldozatokat végzett az Aranykaputól a tengerig terjedő réten, és felszólította a császárt, hogy ő lándzsáját beszúrhassa az Aranykapuba. Mikor pedig a császár ezt megtagadta, visszavonult sátrába."[11]

Ezt az egyszerű elbeszélést a már 817-ben meghalt Theophanész folytatói, különösen Szümeon mester és Logothéta, ki honfoglalásunk kútfői közt is szerepel, nagyon kidíszítették. Szümeon szerint Krum az Aranykapu előtti téren, népe szokása szerint, sok embert és barmot áldozott. Aztán a tengerben áztatta lábát, megmosakodott a tenger vizében, meglocsolta hadát, és attól üdvözölve, elsétált ágyasai közt, azok pedig dicsőítették őt és hódoltak neki.[12] Mindezt a görögök a falakról nézték, de senki sem merte őt zavarni. vagy kopját vetni reá. A város ostromáról azonban hamar letett, és béketárgyalásokat kezdett, nagysúlyú aranyt, számos ruhát és válogatott szép fiatal leányokat követelve a béke díjául.

E folytatásokból, az egy a X. század végén írott Georgiosz barát krónikáját kivéve, a sok díszítésnek miatta, kimaradt a lándzsadöfés említése. Ez a kihagyás és az a tény, hogy ez az adat legvégén van Theophanész kronographiájának, magyarázza meg, hogy a historiográfia, mellőzve az első forrást, nem vett tudomást erről a kétségtelenül fontos adatról. Nem találtam meg egyik történetírónál sem, még az annyira alapos és kimerítő Jireček is elhallgatja bolgár történetében. Nemcsak a könyveknek, a mítoszoknak is megvan végzetük. Hogy ez az adat annyi ideig lappanghatott, annál különösebb, mert megvan Theophanész latin kivonatában, Anastasius *Historia Ecclesiasticá*jában is, igaz, hogy ott is a legvégén.[13] Pedig az Aranykapuról szóló mondakörnek ez az első történeti hitességű feljegyzése.

A hatalmas bolgár uralkodónak tehát minden áldozata és szertartása ellenére sem sikerült az óhajtott lándzsadöfés. Szerencsésebb volt nála a kétszáz évvel később élő nagy lengyel hódító, Boleszláv Chrobry, Lengyelország első királya.

Kijev városa nemcsak egyházi tekintetben volt édes leánya Bizáncnak; az volt építészetben és kereskedelmén alapuló gazdagságában is. Nemcsak papjai és szerzetesei voltak görögök, hanem építészei is. Tudjuk, hogy görög architektusok [építészek] építették

a Kozárok várát, Szarkelt, a távoli Don mellett,[14] tudjuk, hogy Bizáncból hozatta Szent István királyunk azokat az építőmestereket, kik a Székesfehérvári bazilikával örökítették meg nevüket.[15] Hogyne épült volna bizánci mintára Nagy Vladimirnak és utódainak székvárosa? A teljesen egykorú Thietmar merseburgi püspök krónikája szerint négyszáznál több temploma és nyolc vásártere volt a Dnyeper melletti orosz metropolisnak.[16] Nem hiányozhatott Aranykapuja sem.

Jaroszláv nagyfejedelem, Szent Vladimir fia és utóda, mint a XII. század elejéről való lengyel krónika, nemzeti krónikánknak korban és tartalomban méltó mása, a történeti monda fenntartója, beszéli, megtagadta a már öregedő és elhízott Boleszlávtól nővére kezét. Ebből háború lett. Boleszláv vitézeivel átúsztatott a Bug folyamán, és ellenállás nélkül elfoglalván a várost, kivont kardjával áthasította az Aranykaput. Bámulóinak nevetve mondta el, miért tette. A tőle rútul megtagadott királyleányt, még az éjjel, nem feleségévé, hanem ágyasává teszi, hogy megtorolja a nemzetségén esett sérelmet, az oroszok gyalázatára, lealjasítására. Így is lett.[17] Boleszláv kardját, mely e vágás által kicsorbult, „szczerbce" név alatt századokon át őrizték a lengyel királyi kincstárban.[18] Most valószínűleg a moszkvai Kremlben van III. Ottó császárnak ez a felírásos ajándéka.

Történetben elég óvatosak és szkeptikusok sohsem lehetünk. Hátha az egész történet a kard csorbájának megmagyarázására készült? De az bizonyos, hogy Boleszláv 1018-ban bevonult Kijev városába. Thietmar még azt is tudja, hogy hadában 500 magyar, 300 német és 1000 besenyő is volt. Ugyancsak a merseburgi püspök beszéli, hogy Jaroszláv nővére ekkor „ágyasa lett a vén paráznának".[19] A zsákmány végtelen volt; egész Lengyelország meggazdagodott belé. Ez volt az első háború lengyelek és oroszok közt.

Mi volt a harcos barbárnak a város! Hát még az a város, melynek arany a kapuja! Tömérdek kincset, végtelen élvezetet rejt magában. Csak egy nagy erőfeszítés kell, hogy a vitéz mindennek birtokába jusson. Már akkor is lelkében különböző a bolgár, a magyar, a lengyel, különböző fegyvere is: a lándzsa, a kard, a bárd, de a kincses városról egyformán gondolkodott. E gondolkodás és képzelődés gyümölcse mindháromnál az Aranykapu mondája.

Így egy megállapodott szertartás fejlődött ki az ostromra és elfoglalásra nézve. Nem szabadulhatunk attól a felfogástól, hogy

bizonyos szimbolisztika játszik közbe. A város mintegy nő, kit magáévá tesz a diadalmas férfi. Ez a vonás éppen úgy megvan Krum „illetlen és ördögi" körmenetében ágyasaival, mint Boleszláv szavában és tettében. Ez a szimbolizmus tovább is él. Gondoljunk Komárom várának fügét mutató szűzére. Barbár és brutális módon van meg, mit Goethe *Faust*jában énekel a vitézek kara:

Burgen mit hohen
Mauern und Zinnen,
Mädchen mit stolzen
Höhnenden Sinnen
Möcht' ich gewinnen.
Kühn ist das Mühen,
Herrlich der Lohn.

[Iszonyú sáncok,
Szörnyű erődök,
Cifra leányok,
Büszke kötődők–
Értük csatázom!
Hej, nagy a próba,
S gazdag a bér.]

(Jékely Zoltán fordítása)

Kezdetben a Botond-mondában is meg kellett lennie e vonásnak. A „fissura" [hasadék, repedés] Kézainál erre mutat. Ez az eredeti, népies eleme aztán az Anonymusnál is, a *Képes Krónikáb*an is veszendőbe megy. De kétségtelen, hogy e mondában is, minden változatában, az Aranykapunak jut a főszerep.

Annál feltűnőbb a magyar mondának egy igen jelentékeny eltérése a többitől. Krum és Boleszláv, az Aranykapu ostromlói, harcos nagy népek hatalmas urai, királyai. Botond csak egyszerűen igaz magyarnak, népéből is legkisebbnek nevezi magát.[20]

Krónikáink nem is tudnak felőle többet, mint Konstantinápoly előtti szereplését, hol nem is ő vezérkedik, hanem Opour parancsára mutatja erejét. Anonymus ellenben, ki éppen a konstantinápolyi hadjáratot nem hiszi el, odaemeli őt nemzete nagyjai közé. Bulcsuval és Léllel együtt vezérkedik, velük együtt kormányozza az országot Árpád halála után. Zsolt kiskorúsága alatt, „mert ezek hadakozó, erős lelkű férfiak valának".[21] Sőt, midőn Bulcsu és Lél a „Konrád császár" elleni hadjáratban elvesznek, Botond az, ki halálukat megbosszulja és győzelmesen tér haza. Mindezt elvégezteti vele: a honfoglalástól az ágostai csata utánig, tehát legalább két emberöltőn át egyre szolgáltatja, ráhalmoz dicsőséget, méltóságot. De egyre ő sem képes. Nembe nem illesztheti be hősét, ő, ki annyit tud, még azt is tudja, hogy atyja Kulpun volt, Lélnek nagybátyja, ki

nagy adományt kap Árpádtól a Vajas vize mellett Bodrog megyében, de nemzetséget nem származtat tőle. Adós marad a felelettel arra a természetes kérdésre is: hogy jut a törzsökös magyar hős besenyő nevű apához? holott ez a nép akkor halálos ellenségünk. Ismerve Anonymust, feltehetjük róla, hogy mindezt költötte: mert ki oly nagy tetteket vitt véghez, oly nagy hírt-nevet, becsületet szerzett, csak nem lehet közönséges, szegény ember fia?

De ebben sem következetes. A bőkezű Árpád, a „jókedvű adakozó" fia, szállásbirtokot, várat, szolgákat ad mindenkinek, kit Anonymus említ. Csak éppen a nemzet legjobb vitéze nem részesült a legkisebb adományban sem. Az az egy helység, mely nevét fenntartja, Botond, Heves megyében, nem ott található, hol Árpád atyjának adott volna donációt [adományt].[22] Éppoly kevéssé található ott a Verőcze folyó, mely mellett eltemették a hadi munkától megtört, „csudálatos módon betegeskedni kezdő" agg harcost.

Pedig, hogy a mondához visszatérjünk, a kapu áttörése csak egy részlete Konstantinápoly előtt szerzett dicsőségének. „Mialatt a magyarok a város ostromán fáradtak, egy óriás fajta görög azt kívánta, hogy két magyar felváltva birkózzék vele, mondván, ha mind a kettőt le nem győzi, a görög császár adófizetője lesz a magyaroknak. Minthogy ez a magyarokat szerfölött bosszantotta, akadtak ellenfelére, ki a görögökkel szemben így szólott: Botond vagyok, igaz magyar, népemben a legkisebb. Végy magad mellé két görögöt, hadd fogja fel az egyik kiszálló lelkedet, a másik meg temesse el hulládat, mert bizony adófizetőjévé teszem népemnek a császárt. A látványt nézni jöttek a görögök és magyarok, a kapu előtt színkört készítettek, és alig egy óra múlva úgy földhöz teremtette a magyar a görögöt, hogy az nyomban kiadta lelkét. A görög császár nejével és udvarhölgyeivel[23] és főuraival ott állott a bástyán, de mikor az eset megtörtént, szégyenökben elfordították arcukat és palotájukba tértek. Mikor pedig a magyarok az adót követelték, nevetésre fordította a császár a dolgot. Erre a magyarok, elhagyva az ostromot, elpusztították az egész Görögországot, és végtelen sok aranyat, drágakövet és jószágot zsákmányolva, hazamentek."[24]

Íme a kép, melyet Theophanész rajzolt és folytatói kifestettek: a tér az Aranykapu előtt, a felülről bámészkodó görögök, kik nem háborgatják az ostromlókat, az ostromlók, kik mégsem bíznak a sikerben és megelégszenek a zsákmánnyal. Sokszor láthatta Bizánc ezt a jelenetet, és nemegyszer a magyarok voltak hősei. Hogy e

970-ben végképp megszűnt hadjáratoknak megmaradt az emléke, s hogy a görögök adófizetéséről sem feledkeztek meg: nagyon régi, a pogány korba visszamenő tradícióra vall. A népköltészet tartja fenn, és ezért fogadja be oly későn, és mint láttuk, oly kétkedően, a deák nyelvű történetírás.

Valószínű, hogy Botond neve[25] egyidejű ezzel a hagyománnyal, mely alap híján, 970 után, miután ekkor a Konstantinápoly ellen intézett hadjáratok végképp megszűntek, nem is keletkezhetett.

Anonymus, ki a népmondából vette át e nevet, a lehetetlent is megteszi, hogy viselőjét felvehesse azon arisztokratikus társadalom ősei közé, melyet a XIII. században maga körül látott és melynek befolyása alól a szegény királyi jegyző szabadulni sehogy sem bírt. Hiszen Pauler Gyula is megírta róla: „Különben egyik főczélja éppen, hogy megírja a magyar nemesek és királyok genealógiáját."[26] A krónikákban ellenben mit sem tudnak az Anonymus által koholt vezérkedéséről, sem hadjáratairól és tisztségeiről, csak az Aranykapu előtt végzett tetteit örökítik meg. Náluk a „legkisebb magyar", nincs sem atyja, sem rokonsága, sem tisztsége, sem birtoka. Kétségtelenül ez az eredeti hagyomány. Az Anonymus kísérlete, őt és hírét, minthogy már elhományosítani nem lehetett, az úri osztály javára lefoglalni, nem sikerült. A krónikák teljes tanúságot tesznek afelől, hogy személyében a nép magának emelt emléket. Minő demokratikus már az is, hogy a hős nem fejedelmének, hanem népének (genti mei) akarta adófizetőjévé tenni a császárt. A népies és arisztokratikus elvek harcát látjuk tehát olyformán, mint a kuruc énekben:

Szegény ember, nem úr lova,
Ment mind Bécs váráig.

Nemcsak az Aranykapunak volt történeti alapja. Nem hiányzott Konstantinápoly falai előtt a párviadal sem. 967-ben Nikephorosz Phokasz görög császár hadat üzent Péter bolgár királynak, mert ez, ígérete ellenére, átengedte a magyarokat a Dunán, úgy hogy több ízben is elportyáztak Bizáncig. E harcokba beavatkozott 969-ben Szvjatoszláv kijevi nagyfejedelem is, ki, mint a görögök szövetségese, megszállotta Bulgáriát, de aztán a maga részére akarta ezt megtartani. Emiatt Nikephorosz utódával, a hatalmas Tzimiszkész János császárral kellett megvívnia. Hogy megállhasson, besenyő és

magyar hadakat is fogadott.[27] A görög vezér, a „kemény" Bardasz Mihály, a görögök Toldi Miklósa, mint Kedrenosz elbeszéli, bajt vívott „szittya vitézekkel". A csata eldöntetlenül folyt, midőn egy hatalmas, termete és férfias lelke által kiváló szittya nekirontott a vezérnek, ki arra lovagolt és csapatait bátorította és kardjával sisakjára csapott.[28] E viadalban Bardasz a győztes. Nevezetes, hogy a görög hagyomány szerint az ő vitézük küzdött meg óriás termetű ellenséggel. Még érdekesebb és tán legbiztosabban mutatja a Botond-monda populáris eredetét, hogy hőse nem lovagi módon vív bajt, lándzsával és karddal, hanem birkózik, mint a „hazug meséket mondó" parasztok szoktak. Ilyen viadalnak lehetett hőse Botond, és ennek köszönhette neve fennmaradását regében, énekben.

Azaz, oly különös a hírnév fennmaradása, veszély fenyegette még nevét, sőt magyar voltát is. 1060-ban I. András roskadozó trónjának védelmére német vitézek gyűltek a magyar határra. Köztük volt Boto is, a bajor palotagróf fia, kinek társával, a thüringiai Vilmossal együtt végzett hőstettei, német tudósok szerint, a Nibelung-ének egy híres epizódjának, Hagen és Volker őrállásának szolgáltatták történeti alapját. Erről írja az 1101. évben Aurai Ekkehard: „Pannónia olyannak ismerte őt, minőknek a régi óriásokat hiszik. Többet írnék róla, ha e rövid munka terjedelme engedné."[29]

Nincs kétség benne: a név hasonlóságánál fogva sajátította ki a krónikás nemzete részére a magyar héroszt.[30] A megfordított eset nem állhat. A 970-ben végződő görög harcokról, Konstantinápoly vívásáról, görög hadisarcról, és így sem Aranykapuról, sem ott lefolyt párviadalról 1060 után nem keletkezhetett monda Magyarországon, még kevésbé német földön. A Botótól származó lébényi és magyaróvári Poth-ok hatalmas és gazdag nemzetsége, „propter laudem saecularem" [évszázados dicsőség révén] lefoglalta volna magának a pogány magyar héroszt, ha ezt bárminő módon tehette volna. Az óriással való küzdelemnek meg kellett lennie már a monda első szerkezetében, különben Ekkehard nehezen használja a „Gygas" szót: azt, mit krónikáink.

Igazi történeti mondával állunk itt szemben. Történet, mert biztos tények szolgáltatják alapját; monda, mert a népies képzelet kedvére színezi ki hősének szavait és tetteit. Megvan benne az egyénítés és az általánosító szimbolizmus egyaránt. Szimbólum az Aranykapu és áttörése, szimbólum már a trójai háború, Dávid és Góliát, a

Horatiusok és Curiatiusok harcai óta az egymással küzdő nemzetek elsősége fölött döntő párviadal is.

Megmarad tehát egyéninek Botond neve.

De ha visszavezet is hozzá eredeti hagyomány: mit jelent ez az elszigetelt hős, a „lekisebb magyar", de „igaz magyar", család, vagyon, előd és utód nélkül?

Másutt az uralkodó személyesíti a nemzeti dicsőséget, nála és jobbágyaiban van a döntő erő. Agamemnónnal és Akhilleusszal szemben minő rút szerep jut a plebejus Therszitésznek. Nálunk ellenben a nép fia a hérosz.

Az, ki az ország harcát vívja, ki helyreüti, mit mások, nagyok, elrontottak, ki hadi fáradságban tölti életét, jutalom nélkül: több az egy embernél, a legkiválóbbnál is. Szimbólum Botond is, noha öntudatlanul tette azzá a nép lelke. A hadra termett, bajtól, veszélytől vissza nem riadó, a nemzet dicsőségét, becsületét bárki ellen fenntartó, nagy tetteiért elismerést nem nyerő, de nem is váró magyar nép megtestesítése: a legkisebb magyar.

A történet folytonosság és közösség. A rég sírba omlott nemzedékeket kell hogy összekösse a késő utódokkal. Ma inkább, mint valaha, szabad és kell is kimondani ezt a nemcsak történeti, hanem lelki igazságot.

Megjelent: Akadémiai Értesítő, 1916. 90-100. l.

JEGYZETEK

1. A magyar honfoglalás mondái. II. 153-171. l.
2. Quidam Hungarus, Botond dictus, super portam Urbis, quae aerea est, praecucurrit, tantam que fissuram in ea facisse dicitur, cum dolabro uno ictu, ut Graeci propter monstrumi ipsam portam resarcire noluerunt. Simon de Kéza, Gesta Hungarorum, ed. Enlicher, 107. l.
3. Budai Krónia, ed Podhradczky, 59. l. „Ego sum Botond, rectus Hungarus, minimus Hungarorum. - Veniens autem ad portam metallinam talem ictum et caesuram in ipsa porta fecisse perhibetur, quod puer quinque annorum per ipsum foramen exire et intrare satis large potuisset. Marci Chronicon (Pictum), ed. Toldy", szórul szóra ugyanaz.
4. Anonymus, ed. Fejérpataky. Budapest, 1892. C. 41. és 42.
5. Et portam auream Constantinopolis Botondium cum suo dolabro incidisse.

6. καὶ ὡς ἦν ἔφος βασιλεῦσι διά προπόμπιον δοχῆς διά τῆς χρυσῆς καλουμένης πύλης εἰς τὸ Βυζάνιον εἰςελαύνει [És miként a császárok szokták díszfelvonuláson, az úgynevezett Aranykapun át vonul be Bizánc városába, — a görög szövegeket itt és a továbbiakban Mohay András fordította. Notae ad Theophan. Chron. ad p. 785. Goartól. [Marczali a bizánci forrásokat az A. E. Bekker által gondozott 25 kötetes sorozatból (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn, 1828–1878.) idézi.]
7. Theophanes Chronogr. ed. Bekker, 728. l. Καρδάμος ο κύριος τῶν Βουλγάρων ἔγραψε τῶ βαοικεῖ'ἢ τέλεσόν μου τακτά, ἢ ἔρχομαι ἕως τῆς χρυσῆς πόρτης [Kardamosz, a bolgárok ura megírta a császárnak: teljesítsd a szerződésben foglaltakat, vagy elmegyek az Aranykapuig.] Szórul szóra átvette Kedrenosz, II. 26. l.
8. Anonymus: i. m. 45. fej. Castrum Scereducy.
9. Jireček, C. J.: Geschichte der Bulgaren. Prag, 1876. 144–145. l. Strahl, Ph.-Hermann, E.: Geschichte des russischen Staates. Hamburg, 1832. I. 102. l. beszéli, hogy Szvjatoszlav kijevi orosz fejedelem koponyáját is ivópohárra alakíttatta át Kuria besenyő fejedelem.
10. Theophanes, 784. l.: Λέων διά τῆς χρυσῆς πόρτης κατέρχεται, καταλαβών τά βασίλεια [León az Aranykapun keresztül bevonul, és elfoglalja a császári palotát.]
11. Theophanes, 785. l.: Κροῦμμος... ἠτήσατο τῶ βασιλεῖ πύζαι τὸ δόρυ αὐτοῦ κατ' αὐτῆς τῆς χρυσῆς πόρτης, τοῦ δέ τοῦτο μη καταδεξαμένου, ὑπέστρεφε εἰς την ἰδίαν σκηνήν [Krummosz... arra kérte a császárt, engepje meg, hogy lándzsáját az Aranykapuba döfhesse; mikor pedig az megtagadta a kérést, visszament sátrába.]
12. Symeonis Magistri et Logothetae Annales, ed. Bekker, 612. l. Ὁ Κροῦμος Θυσίαν κατά τὸ ἔθος αὐτοῦ, ἔξωθεν τῆς χρυσῆς πόρτης ἔθυσεν, ἀνθρώπους καὶ κτήνη πολλά, καὶ εἰς τὸν αἰγιαλὸν τῆς θαλάσσης βρέξας τους πόδας αὐτοῦ, ραντίσας τὸν λαὸν αὐτοῦ καὶ εὐψημισθεῖῆ ὑπ' αὐτῶν διῆλθε μέσον τῶν παλλακίδων αὐτοῦ [Krummosz az Aranykapu előtt szokása szerint embereket és számos jószágot áldozott, majd a tengerparton lábát megnedvesítve népét meghintette vízzel, és ennek üdvrivalgásai közepette elvonult ágyasai között.] Bury szerint (Byzantinische Zeitschrift) Symeon ezt az elbeszélést az Incertus autor Vitae Leonisból vette át.
13. Theophanis Continuatio, bonni kiadás, 284. l.
14. Konstant. Porph. de administrando imperio. C. 42. ed. Bekker, 177. l.
15. Magistri lapicide de Grecia. Budai Krón. 68. l.
16. Thietmar, Chronica. ed Kurz, Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum. VIII. k. 33. f.
17. Chronica Polonorum, Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. IX. k. 430. l. Evaginato gladio in aurea porta civitatis percutiens, risu satis jocoso suis admirantibus, cur hoc fecisset, enodavit: sicut in hac hora aurea porta civitatis ab isto ense perentitur, sic in nocte sequenti soror regis, ignavissime mihi dare prohibita conrumpetur, quatenus hoc facto nostri generis iniuria vindicetur et Ruthenis ad dedecus et ignominiam imputetur. Sic dixit, dictaque factis complevit.
18. Roepell, R.: Geschichte Polens. I. k. Hamburg, 1840. 148. l. Jegyzet.

19. Kurtz: Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. Chronici libr. VIII. k. 33. l.
20. Botond sum, rectus Hungarus, minimus Hungarum. Budai Krónika, Képes Krónika és a tőlük származó elbeszélések.
21. Erant enim isti viri bellicosi et fortes animo. C. 53.
22. Ez a helység 1388-ban említtetik: Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában.
23. Csak Kézainál, despotinis.
24. Kézai, ed. Endlicher, 157. l. Budai Krónika, ed. Podhradczky, Buda, 1838. 54–60. l. Képes Krónika, ed. Toldy, Pest, 1867.
25. Anonymusnál e név három változatban fordul elő: Botond, Bothond és Botund, mert a kétszer is előforduló Boton alakot bátran nézhetjük íráshibának. A krónikák következetesen Botondnak írják. Szabad talán azt a véleményt kockáztatni, hogy Batondnak kellene ejtenem, úgy mint Opour ugyanazon szövegben Apor. A nyelvtudósok könnyen eldönthetik ezt a kérdést.
26. A magyar honfoglalás kútfői. Szerk. Pauler Gy.–Szilágyi S. Budapest, 1901. 389. l.
27. Kedvenc kifejezése szerint „Nyugaton, Pannoniában lakó turkokat". τους πρὸς δύσει ἐν Παννονία κατωκισμένους Τούρκους 384. l.
28. Kedrenos, Synopsis Historiarum, bonni kiadás, II. k. 387. l. Καὶ ἦν μεν ἄχρι τινὸς ἡ μάχη ἀγχώμαλος, ἕως οὗ Σκύθης τιο μεγέθει σώματος καὶ ἀνδρεία ψυχῆς ἐπαιρόμενος τών ὅλλων ὑπερπηδήσας ἐπ' αὐτὸν τὸν μάγιστρον φέρεται παριππεύοντα και τας τάξεις παραθαρρύνοντα καὶ ξίφου παίει κατα τοῦ κράνους [Egy ideig a csata eldöntetlen volt, míg aztán egy, a többi közül hatalmas testével és bátorságával kiemelkedő szkíta a lovát ugratva az arra nyargaló és csapatait buzdító magisztroszra vetette magát, és kardjával a sisakjára sújtott.] A szittya lehet magyar vagy besenyő, de nem orosz.
29. Chronicus mundi, ed. Waitz, G.–Pertz, G. H. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. VI. k. 225. l.
30. Botot bajos Bátor Opossal azonosítani, ki krónikáink szerint Guth-Kelad nemzetség volt, sváb földről eredt, nem pedig bajor. Krónikánk külön és már előbb említi Poth de Altenburg nemzetségét. Hogy ezt összezavarja Hernistusszal, azaz Ernsttel, II. Konrád császár fiával, a német monda híres hősével, szintén tanúsítja a nevek ingadozását és a mondák vándorlását.

A MAGYAR NEMZET ÁTALAKULÁSA A X. SZÁZADBAN S A FEJEDELEMSÉG MEGALAPÍTÁSA

A millennium ünnepségei alkalmából Szilágyi Sándor kezdeményezésére és az ő szerkesztésében jött létre a magyar történet első modern, tíz kötetes összefoglalása, mely már a történeti kutatások által a megelőző 50 év során felhalmozott minden fontos eredményre építhetett. Marczali e sorozat számára két teljes és egy fél kötetet írt meg. Mind a honfoglalás és az Árpádok korát, mind a 18. század történetét tárgyaló kötetei egyszerre jelentenek összefoglalást és egyúttal számos új kutatási eredményt. Az alábbi három részlet a sorozatnak az első, a 10–13. század történetét tárgyaló két kötetéből vétetett.

I.

Több mint két emberöltő múlt el, mióta Árpád nemzetével megszállott a Duna két partján. A honalapító fejedelem és hű társai rég örök nyugalomra tértek, de a sátrak körül és a táborban még hangzott a dal győzelmes csatáikról bolgárok, morvák, frankok és olaszok ellen. Más nemzedék lépett helyükbe, az, mely mint gyermek jött át sietve Etelközből az új hazába. itt nevelkedett már, azután kiszállott prédálásra nyugatnak, északnak, délszaknak. Soknak közülük teteme kint fehérlett a szász, bajor, burgundi, bolgár csatatereken; mások, boldogabbak, hazakerültek dús prédával, kinccsel, sok láncra fűzött rabbal, itthon vénültek tisztelve, szeretve nemüktől. Csak kevés élt még közülük 970 táján, az is a sír szélén állott, több kapocs fűzte a múlthoz, mint a jelenhez és jövőhöz.

E nemzedék fiai hasonló bátorsággal, de nem hasonló szerencsével követték az atyák példáját. Ők is bejárták a világot, de alig jár-

hattak már oly országban, hol társaik sírhalmai ne szólították volna őket véres, az ellenség lelkében gázoló bosszúra. És e bosszú órája egyre késett, azok a karok, melyek egykor erőtől duzzadtak, azok a kardok, melyek előbb az ellenség vérétől pirosodtak, kénytelen nyugalomban maradtak. Ismét más volt gondolkodása annak a nemzedéknek, mely 970 körül élte férfikorát. Ez sem volt gyávább apáinál, ez is próbált még szerencsét messze országokban, ez sem mondott le őseinek harcos, pusztító, bosszuló hagyományáról. De a régi győzelmi biztosság már nem lehetett meg. Látniok kellett, mint válik reájuk nézve egyre szűkebbé a világ. Látniok kellett, mint fődözi a német és olasz tartományokat a császárságnak hatalmas, át nem törhető bástyája, tapasztalniok kellett, mint emelkedik újra félelmes erőre az a görög birodalom, melynek omladékain őseik és ők maguk is nemrég még oly bátran tomboltak. És e két hatalmas alkotás árnyában vonulnak meg és kezdenek új életet régi jobbágyaik, bolgárok, morvák, csehek. Előbb kicsiny volt a magyarnak a világ, most éreznie kellett testvértelen voltát, elszigeteltségét.

De nemcsak az emberek lettek mások, nemcsak a nemzet politikai helyzete változott meg szomszédjaival szemben, mások lettek a viszonyok is, melyek közt éltek.

Már maga a vándorlás is megbont minden családi, erkölcsi köteléket. Még az olyan félig nomád népnél is, minő a magyar akkor volt, kifejlődik bizonyos ragaszkodás a megszokott helyhez, a kúthoz, a folyóhoz, a tanyához és a legelőhöz, mondák szállanak felőlük, tündérek, manók népesítik őket, vadászatok, harcok emléke fűződik hozzájuk, tudják mitől gyarapszik, mitől fogy a jószág: az ily hagyományok közös kincsét teszik a családnak, a nemzetségnek. Mindettől meg kell válnia, az a megszokott együttlét, a mindennapi foglalkozásban való közös részvét, mely minden népnél, még a legműveltebbnél is az erkölcs legfőbb alapja, megszűnik. De meg kell lazulnia az erkölcs másik biztos alapjának, a családi életnek is. A vándorlás válságai, veszélyei közt hogyan ügyeljen föl a családapa fiára vagy leányára? A férfit haszon vagy félelem űzi el a sátorból, a nő, a gyermek idegenek pártfogására, gyámolítására van utalva.[1] Nincs idő, sem alkalom utána járni vagy megtorolni azokat a bűnöket, melyeket rendesebb viszonyok közt elítél és számon vesz a közös erkölcsi tudat. Minden más tekintetben, mint a katonaiban, hol éppen az ellenkező szükséges, szabadosságnak, féktelenségnek kell lábra kapniok.

Mindez szükségképp megtörténnék akkor is, ha a vándorlásban egy nemzetnek közös vallás, nyelv és történelem által összeforrasztott tagjai vennének részt. De ez szinte elképzelhetetlen. Még ha nem is tudnók egyenesen a kabarok csatlakozását, ha kútfőink nem is említenének kunokat, besenyőket, izmaelitákat, ha nem is szólnának „a szövetségesek megszámlálhatatlan sokaságáról", eleve föl kellene tenni, hogy az ily vállalathoz szívesen eljött minden szomszéd népnek elégedetlen, barangoló, hazátlan vagy törvényen kívüli eleme.[2] És ezek mind új erkölcsöt vagy erkölcstelenséget hoztak magokkal, megzavarták a műveltségnek, vallásnak egységét, helyet nyertek nemcsak a seregben, hanem a családokban is. És mennél tovább tartott a vándorlás, és annak folytatása a kalandozás, annál nagyobb számra és jelentőségre kelle jutniok ez idegen, nagyrészt bomlasztó elemeknek. Már a honfoglalás idején egy sorban harcolnak a magyarokkal a morvák, azután a bolgárok, és nincs okunk kételkedni abban, hogy a nyereséges és nemzetük jellemének annyira megfelelő portyázásokban a magyar vitéz oldalán ott száguldott régi ellensége, a rabló besenyő.[3] Láttuk, a népek minő kavarodása töltötte meg a Szvjatoszláv táborát. Éppen olyan zagyvának kellett lennie azon tömegeknek is, melyek Szalárd, Taksony vagy Bulcs zászlaja köré csoportosultak. És minden új jövevénynek társasága, példája, a hadi rendbe vagy a családi közösségbe való fölvétele, szükségképp egy-egy rést ütött a százados szokások és erkölcsök finom szövedékébe.

A patriarchális, pásztori kormány ezt a népet többé össze nem tarthatta. Már előbb is meg kellett alkudnia a katonai fegyelem szükséges követeléseivel, most ezekhez képest szelíd szabványainak egész jelentéktelenné, üresekké kellene válniok.

Mert új erkölcs, új eszmény támad és foglalja el egészen a nemzet lelkét. Ez a katonai dicsőség, az egyesnek kiválása erőben, ügyességben, hadi szerencsében. Ez szerez zsákmányt, foglyot, becsületet, ennek hírét viszi táborhelyről táborhelyre a koboz, ez csődíti a hatalmas dalia köré a viadalában, prédájában, becsületében osztozni vágyók százait meg ezreit.

Valószínű, hogy e vezérek közt a legtöbb ugyanazon körből származott, mely már azelőtt is igazgatta a nemzet sorsát. Árpádnak magának igen számos volt a családja, és nincs okunk föltenni, hogy méltatlanok lettek volna eredetükhöz. A leghíresebb vezérek közt találjuk a karkhászt, az ország harmadik fejedelmét, és az ő rokona

is megmutatta Cambraynál, hogy becsületérzésben, hősiességben senkinél alább nem való. Erre mutat az a nagy ragaszkodás is, mellyel a magyarok vezetőik iránt viseltetnek, mint fizetnek értük óriási váltságdíjat Szászországban, mint adnak békét Henriknek egy fogolyért, mint kínálnak minden lehetőt egy holt tetemért Cambraynál, mint hagyják abba azonnal Ágosta [Augsburg] ostromát, mihelyt vezérük elesett. Mindezt a katonai fegyelem egyedül nem magyarázza meg, mellette még működnie kellett az ősi, öröklött tekintély megszokott kapcsának is. De azért a háború természete mégis kizárja azt, mintha csupa előkelő lett volna a hős, a vezér. Ha valahol, ott érvényre kellene jutnia az egyéni érdemnek. Csak diadallal, kinccsel, számos hű hadi néppel emelkedett a nemtelen, a jövevény egy sorba a tőrzsökös urakkal. Családja, vére összeolvadt a régi nemzetségekével.

Még korunkban is, midőn százados civilizáció hagyománya és csecsemőkortól folyton tartó felügyelet és iskolázás nyűgözi le az indulatokat és szenvedélyeket, ismeretes, és minden újabb háború bizonyítja, mily szabadon nyilatkoznak azok a legszigorúbb katonai fegyelem alatt is, idegen, legyőzött országban. Akkor pedig irtás, rombolás volt minden háború; a fogságba ejtés, rabságba hurcolás már számítás, némileg kegyelem ténye volt. Ki parancsolt a természet erőteljes vad fia bujaságának, kapzsiságának? Pedig ez a rablás, gyilkolás, erőszaktétel volt akkor a nemzet nagy részének megszokott foglalkozása. Hiheti-e valaki, hogy az ilyenhez szokott lélek azonnal lecsendesedik, korlátot, szabályt ismer, mihelyt a haza földjére lép? Nincs másképp: a katonai erényeknek két emberöltőn át való, szinte kizárólagos, egyoldalú ápolása nemcsak a zaklatott külföldön, hanem itthon is bizonytalanná tette a létet, a vagyont, a női becsületet, megszokottá, legtöbb esetben büntetlenné a törvénytelenséget, az erőszakot.

Eddig csak az idegen országban való harcoknak bomlasztó hatásáról szóltunk. Már az magában véve is éreztette befolyását a nemzetnek egy számra is igen jelentékeny részénél. De egy más, állandóbb tényezőről sem szabad megfeledkeznünk, mely reá nyomja bélyegét az egész nép lelkére, férfira, nőre, öregére, aprajára egyaránt. Ez a hódítás ténye.

A magyarok, midőn megszállottak, urai lettek nemcsak e földnek, hanem a rajta lakó népességnek is. E népesség, mely számra nézve valószínűleg fölülmúlta a hódítókat, amennyiben nem csatla-

kozott fegyveresen a magyarokhoz, szolgájuk lőn. Ez történt akkor mindenütt, hasonló viszonyok közt, és semmi okunk sincs föltennünk, hogy a magyarok akár jobban, akár rosszabbul bántak volna szláv alattvalóikkal, mint a szász a magáéival, mint a gót vagy longobárd a románnal, vagy mint a bolgár a maga szlávjával vagy görögjével. Valószínű, hogy némelyiket a jószág gondozására használtak, másokat, akik letelepedettek voltak, termésük egy részének beszolgáltatására kényszerítettek, ismét másokat pedig jó pénzért eladtak.[4] Arra, hogy miképpen volt az őslakosság fölosztva a hódítók közt, nincs semmi adatunk.[5] Valószínű, hogy a nagy térségeken, ahol gyérebben laktak, mind cselédek lettek, a jószág mellé kerültek, és lassanként beolvadtak a magyarságba, a dombosabb, hegyesebb vidékeken pedig, hol számosabban voltak, és hová nemigen telepedtek a magyarok, megmaradtak falvaikban, zsupánjaik alatt, adót fizetve, termést, robotot szolgáltatva. De egyet alig lehet kétségbe vonni, tudniillik, hogy legnagyobbrészt nem elkülönítve laktak uraiktól, hanem velük együtt, folytonos érintkezésben. Ennek tanúsága a nyelv, mely igen tetemes ószlovén alkotó részt tartalmaz, mégpedig, amit különösen ki kell emelnünk, e tekintetben alig van különbség az egyes nyelvjárások közt. Szláv szóval jelöljük a legtöbb szerszámot, bútort, a földművelési és ipari tevékenység legtöbb eszközét és eredményét, számos állatot és növényt. Ily tömeges kölcsönvételt csak huzamos együttlakás magyarázhat meg, és ha még föltesszük is, hogy a szláv nyelv hatása nyelvünkre még Etelközben kezdődött, még akkor is igen élénk érintkezésnek kellett folyni az új hazában a győztesek és a legyőzöttek közt. Ez az érintkezés nem szorítkozott a békés állapotra. Egyenes adatunk is van arról, hogy a morvák együtt harcoltak a magyarokkal. De mindenesetre még sokkal nagyobb számmal kellett kísérniök a sereget, a podgyász mellett, vagy mint a rabok őrzői. Sőt igen valószínűnek kell tartanunk, hogy a magyarok sem tettek másként mint a tatárok: foglyaikat kergették előre első rohamra az ellenséges vár ellen.[6] Ennek a folytonos érintkezésnek békében és háborúban volt eredménye egyrészt a magyar nyelv telítése szláv elemekkel, másrészt, mi talán még fontosabb, a morva szlávok teljes beolvadása a magyarságba, nemzetiségük teljes elenyészése, mely, úgy látszik, elég gyorsan ment végbe.

Míg ez a beolvadás, a hódoltsági viszony teljes elismerése bekövetkezett, az egyes magyarnak és családjának őrt kelle állania

sátra kapuján, a mezőn és az erdőn, éjjel-nappal. Idegen ellenséges emberek környezték, kiktől hódolást, szolgálatot követelt, és kiket nem kapcsolt még hozzá a kegyeletnek, a ragaszkodásnak, a megszokásnak semmi kapcsa, mi később tűrhetővé tette a jobbágyságot. Mentől számosabb volt e szolganép, annál jogosultabb a gyanú. És a nemzetre, vallásra különböző alattvalót nem tartja, nem tarthatja még féken más, mint urának erősebb karja, élesebb fegyvere. Erkölcsi viszony még nem fejlődhetett: a rab eszköz volt, nem más. És míg ez meg nem változott, az otthon való megszállás, foglyok, rabok közt, kincs birtokában, annyi módon keltve a jogtalanban a bosszú érzetét, oly erőszakosságot és fegyelmet követelt, mint akár a legtávolabbi országokba való portyázás.

Akár a külső háborút tekintjük tehát, akár az otthon való tartózkodást, a katonai erő és túlsúly mindenben az uralkodó mozzanat. A magyar állam e tekintetben hasonlóvá vált a régi spártai respublikához, a hadi erő és nevelés teljes erőfeszítésében, amivel másrészt ott is, mint ismeretes, a család és erkölcs teljes meglazulása járt együtt. „Sehol sem volt az úr annyira úr, sehol a szolga annyira szolga, mint Lakedaimónban." De a katonai elem e túlnyomóságából, melyet a viszonyok parancsoltak, világos, hogy a régi törzsi szervezetnek már el kellett vesztenie régi, összetartó erejét. Tekintélye, működése lassanként a tisztán hadi fölosztásra kellett hogy átmenjen. Ennek az átmenetnek annál könnyebben és természetesebben kellett történnie, mert hiszen az ági és nemzetségi összetartozás elejétől fogva hadicélra is szolgált, azután meg, mert az új uralkodó osztály csak lassanként, egyenként lépett az előbbeninek helyébe. A származás és az örökölt tekintély tisztelete követelte, hogy ez az eredetében annyira eltérő kétféle arisztokrácia – mint hazánk történetében azóta is többször megtörtént – egynek látszó egésszé forradjon össze.

Ilynemű társadalmi alakulásnak, minő a magyar volt 950 körül, a harc, a győzelem az egyedüli tápláló forrása. Ez az egykor oly hatalmasan buzgó forrás az ágostai csata után lassan elapadt. A szerzés helyébe a megtartásnak, a lehető ellenséges támadások és a belső zendülések elleni védelemnek gondja lépett. A katonai föladat még mindig igen fontos, de e szempontból egyedül nem lehetett már intézni a nemzet sorsát.

Ugyanakkor, midőn a vándorlás, a portyázás és hódítás következtében megváltoztak a nemzet alkotóelemei, és gyökeresen átalakult annak szerkezete, más irányban is lassú, szinte észrevétlen fejlődés megy végbe az ősi intézmények rovására. Mint a világ minden népénél, úgy a magyaroknál is a vallásos fogalmak szerves összeköttetésben állottak a családdal, a törzzsel, a lakóhellyel, mindazzal, mi a nemzet egyéniségét alkotta. Mivel a magyarnak összes működésében hadi tevékenysége volt legkifejlettebb, természetes, hogy vallása is harcos színt öltött. A szittya hit elválhatatlan volt attól a meggyőződéstől, hogy a magyarnak uralkodnia kell a többi ember fölött, ezen és a más világon. De mialatt ez az uralom politikailag egyik vagy másik alakban még fönnállott, megrendült már az a hit, mely annak mintegy erkölcsi alapját képezte.

Ebben is a vándorlással együtt járó népkeveredés volt az egyik tényező. És ha a magyar ősvalláshoz valószínűleg igen közel álló besenyő vagy bolgár hit e tekintetben nem is rejtett veszélyt, csatlakoztak oly elemek is, melyeknek vallásos meggyőződése és szertartása nagyon eltért, sőt olyanokban sem volt hiány, melyek mint monoteista [egyisten hivő] tanok hívei, többé-kevésbé kötelességüknek tartották hitük terjesztését. A kozár csatlakozás következtében lehettek a magyarok közt zsidó vallásúak, sőt egy X. századi író szerint az egész nép magát a zsidóktól származtatja.[7] Már a régi hazában is jártak köztük keresztyén hittérítők, és Szent Metód egy életrajza szerint a magyar nagy fejedelem is magához hívatta a híres érseket a Duna mellékére. E találkozásnak elbeszélése – bár nehezen egészen hiteles –, mindenesetre nagyon jellemző arra nézve, mint ítéltek a pogány magyarok vallásos közömbösségéről. „A fejedelem úgy társalgott vele, mint ily férfiakhoz illik, és gazdagon megajándékozva őt, bocsátotta ismét útnak, kérve a szentet, imádkozzék érette is."[8] Megtérésről azonban szó sem volt. Valószínűleg nagyobb eredménnyel dicsekedhettek a közel rokon, mohamedán vallású volgai bolgárok, kik ide is eljutottak, mint kereskedők és harcosok. Magyarország akkor bizonyára egyik legnagyobb rabszolgavására és nemesfémpiaca volt a világnak, és ezek az ügyes üzleti emberek, kik addig is közvetítették a keleti Európa forgalmát az arabokkal, természetesen ide tették át egyik főtelepüket. Több századon át ők maradtak

Magyarország bankárjai, még a keresztyén korban is a királyok kiváltságos pénzemberei. Régi hagyomány szerint ők szállották meg Magyarország természetes és kereskedelmi központját, Pestet, már a vezérek korában.[9] Ők azok, kiket emlékeink izmaelitáknak, kaliziaknak neveznek, és kik, mint a későbbi kereskedő népek, örmények, görögök, zsidók is tették, külön vallásuk ellenére, idővel beleolvadtak a magyarságba.[10]

A másik tényező e téren is a külföldön való kalandozás. Bárminő rémületesnek tűntek föl a rabló magyarok a nyugati népek szemében, mindig akadtak jámbor szerzetesek, kik akár mint foglyok, akár önszántukból, az Isten igéjét prédikálták a vad pogányoknak. A belgiumi gemblouxi klastrom szent alapítója, Wicbert, midőn a magyarok 954-ben jövet és menet arra jártak, „eléjök állott, nem védve anyagi paizzsal és sisakkal, csak Isten szavának kardjával övezve. El volt készülve kiüríteni a szenvedés kelyhét, és életét kockára tenni testvérei lelkének megmentéséért. Krisztus vitéze először is békét ajánlva nekik, szónokolni kezdett, és lassanként csillapítva dühöket, üdvösségükön fáradozott. Nem is szűnt meg a bálványimádás fertőjétől bemocskoltaknak hirdetni a hit tanait és az örök király misztériumait, míg néhányat közülük az ördög birodalmától el nem vont, és nevüket a keresztyén vitézkedők közé be nem vette".[11] Hasonló eredményért dicsőítette egy régi Szent Gallen-i följegyzés Prunvartot, ki Szent Gál szolgái közül való volt, és sok magyart, királyukkal együtt megtérített.[12] De általában az ilyenmű érintkezés nem volt alkalmas arra, hogy nagyobb és általánosabb eredményt létesítsen. Sőt bizonyos, hogy a külföldi kalandozások és az általuk keltett szenvedélyek lényegesen erősítették az ősi vallás iránti bizodalmat.

Nagyobb siker volt elérhető, ha az érintkezés a külfölddel békésebb természetű volt. Nagy diadalt vívott ki a bizánci hitbuzgóság és diplomácia egyaránt, midőn Magyarországnak második és harmadik fejedelme nyíltan fölvette a keresztyén vallást. Úgy látszik, a görögök éppen úgy akartak eljárni a magyarokkal, mint egy századdal előbb a bolgárokkal, és alig vonható kétségbe, hogy a Bizáncból kiinduló térítés gyorsabban mutathatott föl jelentékeny eredményt, mint az, mely a nyugati keresztyénség országaiból indult ki. E tényt megmagyarázza egyrészt a császári udvar nagyobb méltósága és gazdagsága, másrészt, hogy politikailag korántsem volt vele szemben oly feszült a viszony, mint a szász kirá-

lyokkal szemben. Bulcsú eljárása pedig tipikus a régi katonára nézve, lett légyen az germán, varég vagy magyar. Szívesen meghallgatja a hosszú, szép beszédet, aláveti magát a szertartásoknak, elfogadja a gazdag ajándékokat, de haza jőve, mégis csak az ősök módjára él, és harcol a keresztyének ellen.

Végre a harmadik tényező az ősi vallás megrendítésében, az alávetett népekkel, különösen a szlávokkal való folytonos érintkezés volt. Tudjuk, hogy Szvatopluk keresztyén volt, érsekséget, püspökséget alapított, hogy birodalmában a szláv volt az egyházi nyelv, és hogy még fiai alatt is egyre folyt a tárgyalás a pápával a morva egyház szervezése céljából. Másrészt azt is tudjuk, hogy már Metód térítése előtt, német befolyás alatt, nevezetes haladást ért el a keresztyénség a Balaton-vidéki szlávok közt. Néhol Pannóniában, különösen a nagyobb telepeken, talán még a római idők óta megmaradt és lappangott a keresztyén hit. Igen természetes volt föltenni, hogy a szláv alattvalók elsősorban buzgólkodnak uraik megtérítésén. E nézet megerősítésére szolgál az a tény, hogy számos egyházi vonatkozású szó ószlovén nyelv közvetítésével jutott át a magyarra.

Közelebbről megnézve a dolgot, ezt a belföldi szláv térítést nem ítélhetjük valami nagy terjedelműnek és fontosnak. A keresztyénség még a morvák közt nem vert elég mély gyökeret, és semmi esetre sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Konsztantinosz császár Moraviát, „melynek egykor Szfendoplokosz volt uralkodója", kereszteletlennek nevezi.[13] És ha talán túlzott is a bajor püspökök vádja, hogy a morvák, mihelyt a magyarok jöttek, hozzájok csatlakoztak, velük esküdtek pogány módon, sokkal inkább föltehető, hogy a magyar példa vonzotta a hitben még éppen nem szilárd morvákat, mint megfordítva. Ami keresztyénség itt volt is, az elcsenevészett. Általában senki sem alkalmatlanabb arra, hogy egy győztes, büszke nemzetet megtérítsen, mint levert, lenézett alattvalója. Az angolt sem alattvalója, a brit térítette meg, hanem a szövetséges frank nemzet és a pápa.

A pannóniai műveletlenebb félpogány szlávnál bizonyára nagyobb volt a számos német, olasz, francia, görög fogolynak térítő hatása. Nemcsak azért, mert maguk is jobb keresztyének voltak, és közülük bizonyára kevés esett vissza urai példájára a pogánysságba, hanem különösen mert ügyesebb, tanultabb lévén, bejuthattak az előkelők sátrába és tanácsába. Közülük kerültek ki

a tolmácsok, mint az a pap, ki Szent Gallenben járt a magyarokkal; csak ők lehettek az íródeákok, és külföldi követségekben és kémlelésnél bajosan lehetett őket nélkülözni. Arra, hogy őket vallásuktól megfossza, senki sem gondolt, legfeljebb abban akadályozták meg őket, hogy gyermekeiket nyilvánosan megkeresztelték.[14] Azt hitték felőlük, hogy a lakosságnak ők képezik nagyobb részét.[15] Ha a férfiak nem is igen hallgattak rájuk, példájuk nem maradt bizonyára hatás nélkül az otthon maradt nőkre és gyermekekre.

Mindezek a támadások azonban csak fölszínesen, részletekben érték az ősi hitet, annak uralmát a kedély és a gondolkodás módja fölött meg nem tántoríthatták. Az igazi halálos csapást ellene a nemzeti fegyver szerencsétlensége mérte. Mert a hivő a balsorsban is meghajlik Isten akarata előtt, de a pogány, ha áldozatot hozott, a szertartásokat megtartotta, az igézéseket elmondta, csak istenségeinek gyöngeségét vagy rossz akaratát vádolhatja, ha azok mégsem segítik. Az ősi vallás volt a nyugatot romba döntő magyar hadvezetésnek éltető lelke; mihelyt ez a hadvezetés kudarcot vallott, a világ ostorozására biztató hit nem maradhatott menten. A pogányság és a folytonos harc egymással szervesen össze voltak nőve, és minthogy emennek meg kellett szűnnie, amarra is ki volt mondva az ítélet.

Ezeken az átalakulásokon mehetett át a magyarok lelkét biztató és erősítő eszme, ezeket a változásokat ejthették magának a nemzetnek alkatán és összetételén a 900-tól 970-ig végbemenő események. Alig van egyenes adatunk a nemzet belsejében lefolyó erjedési és vegyi folyam felől: csak előzményei és következései után igyekezünk azt, a tényleges viszonyok útbaigazítása mellett, lehetőleg rekonstruálni.

Főeredmény gyanánt két igen fontos tényt nyerünk. Először azt, hogy a más nemzetbeliekkel való sokszoros érintkezés és a katonai érdek túlnyomó volta miatt már ekkor meggyöngült a nemzetségi szervezet és a vele kapcsolatos ősi erkölcs és fegyelem. Másodszor, hogy a külföldi hadmeneteknek szerencsétlen fordulata nemcsak a nemzet anyagi erejét gyöngítette, hanem szívében támadta meg hitét, vallását. De mindez nem hirtelen történik, nem valami katasztrófa következése, hanem az életviszonyok fokozatos változásának lassan érlelődő gyümölcse. A régi alapok inognak, megdőlnek, azt a vegyfolyamatot látjuk eddig, mely

a hunoknál, az avaroknál végső fölbomláshoz vezetett. Nálunk azonban a nemzetségi szervezeten és valláson kívül volt más eleven erő is, mely alapjául szolgálhatott a nemzet további haladásának, fejlődésének.

III.

Árpád után alig hallunk valamit a magyar fejedelmekről. Sem a történelem, sem a monda nem jegyezte föl semmi kiváló tettüket. Csak azt tudjuk, hogy méltóságuk megmaradt, és hogy a gyula és a karkhász, meg a többi törzsfő ez időben osztozott velük a nemzet igazgatásának munkájában és a hadak vezetésének dicsőségében. Némelyiknek csak nevét tudjuk, még azt sem pontosan, némelyiknek még talán neve sem maradt fönn. Személyes kiválóságuk hiánya okozhatta, hogy ez időben Magyarországot nem nézik monarchiának, mint a honfoglalás korában. A görög császár kettős arany súlyú arany pecsétes leveleit a „turkok fejedelmeihez" intézte.[16]

Nagyon egyoldalú, modern fölfogás az, mely a hadi szervezet túlnyomóságával egy népben, azonosítja a hatalomnak egy kézben való egyesítését. Se a spártaiak, se a rómaiak harcos respublikái nem ismerték a monarchiát, és még a középkorban is a legkatonásabb állam, Aragónia, volt egyúttal az, melyben leginkább volt korlátozva a királynak hatalma. Nincs tehát mit csodálkoznunk azon a tényen, hogy a magyar nemzet első, tisztán katonai korszaka némileg oligarchiai kormányformához volt kötve.

Taksony, ki ifjú korában maga vezetett sereget Olaszországba, volt a nemzet fejedelme azon időben, midőn a német, olasz és görög hadjáratok szerencsétlen fordulata és másrészt a Konstantinápoly felől az országba hatoló és a Gyulában hatalmas pártfogót nyerő térítés új utakat írt elő a magyar nemzet sorsának. Felőle csak igen kétes hagyomány maradt, hogy kegyes jó úr volt, kihez a világ minden tájékáról sereglettek a vendégek, és hogy kun, tehát nem magyar, de nem is keresztyén nőtől született fia, Géza.[17] Hitelesebben tudták temetése helyét, mert midőn már túlnyomó volt a magyarok közt a keresztyénség, az utolsó pogány Árpádfi, Levente, őse, az utolsó pogány magyar fejedelem sírja mellett jelölte ki a maga nyugvó helyét.[18] Halála évét nem tudjuk, csak

az akkor föltűnő új irányból következtethetjük, hogy 972-ben vagy 973 elején hunyt el, és temették el őt „pogány szertartás" szerint, az utána nevezett helyen, a Duna mellett.

Árpád ivadékai nem voltak hosszú életűek. Géza, Taksony fia, alig lépett a férfikorba, midőn reá szállott atyjának méltósága. Valószínű, hogy már volt neje, Gyulának leánya, Sarolt (a szőke), kiről azután azt mondták, hogy urát és az egész országot kezében tartotta.[19] „Szép fejedelemasszonynak" is nevezték, de az a híre volt, hogy szerfölött ivott, katona módjára megülte a lovat, és egyszer dühös indulatában megölt egy embert. „Bizony pedig illőbb lett volna, ha ez a fertőzött kéz az orsóval vesződik."[20] Szépsége, vad erélye által nagy befolyást gyakorolt férjére, úgy hogy annak birtoka, uralma voltaképp az övé volt.[21] E befolyás és talán még inkább származása, keresztyén hite magyarázzák meg, hogy neki oly fontos szerepet tulajdonítottak a Géza alatt végbemenő nagy átalakulás intézésére. Mindenesetre ő az első magyar nő, ki nevét eltörölhetetlenül bevéste nemzetünk történetébe.[22]

Ez a női uralom, a népvándorlás és a kezdődő államalakulás korszakában, éppen nem volt ritka tünemény. Nem kell éppen az akkori olasz romlottság által előidézett római és lombardiai cselszövényekre vagy Bizáncra gondolni, hol kéjvágyó, hatalomra sóvár császárnék sorban összeesküdtek férjeik ellen és azon voltak, hogy a szerencsés, bíboros gyilkos aztán velük ossza meg a trónt. Közelebb esik a frank Klotildisnak, Brunhildának, Fredegundának, az angolszász Edburgának példája. Hogy a királynőnek nagy, gyakran túlnyomó befolyása nemcsak családi, hanem országos ügyekre is, nem tételezi fel éppen férjének gyöngeségét és tehetetlenségét, arra nézve világos példát mutatnak a hatalmas szász királyok, Henrik és Ottó. Az úriasszonynak hatásköre rendes viszonyok közt is igen nagy volt, sokban átnyúlt a szorosan vett családi korlátból a politikába. A király többnyire útban, hadjáratban van, távolléte alatt neje nemcsak a királyi kincsek őre, hanem a királyi jószágoknak kezelője. Az ő rendelkezése alatt áll a cselédség, az, amit akkor famíliának neveztek, vagyis az udvari életnek igazi csírája. Ha e tevékenységében erőt, igazságosságot mutatott, meg tudta nyerni a híveket és elrettenteni a pártosokat, ha az uralkodás gyakorlatában megjött az ahhoz való kedv is, személyes tekintélye bizonyára vetekedhetett férjével,

ha éppen felül nem múlta amazét. – Ilyesnek kell képzelnünk Géza és Sarolt viszonyát is. A férj nem gyöngeségből engedi át nejének az uralkodást, hanem éppen mert egyforma természetű, megosztja azt vele. Neki marad a tett, a végrehajtás, nejének a tanács, az előkészítés. Mert Géza hatalmas, erőszakos, sőt kegyetlen férfiú vala. „Fölötte kegyetlen ember volt, és sokat ölt meg hirtelen haragjában. Midőn keresztyén lett, dühöngött vonakodó alattvalói ellen."[23] A hazai hagyomány is véres kezűnek mondja a fejedelmet, ki vérontás által méltatlanná vált arra, hogy a keresztyénség szelíd uralmának megkezdése az ő nevéhez fűződjék.[24]

Uralkodása első tettének vehetjük követek küldését Szászországba, Ottó császár udvarába, 973 elején. Tizenkét magyar főember járt akkor Quedlinburgban, hol ugyanazon időben görög, bolgár, dán és orosz követségek is járultak a császár elé.[25] Ottó, hosszú küzdelmekben és diadalokban egyaránt gazdag uralom után, akkor hatalomban, tekintélyben első fejedelme volt Európának. Birodalma az Északi-tengertől Nápolyig, a Maastól a Rábáig terjedt, és ez óriási területen már mindenki meghajlott erélye és szerencséje előtt. Nemcsak a római császárságot vívta ki magának és családjának, mégpedig a római pápa ellenére, kit koronázásra kényszerített, azután meg elűzött, hanem e méltóság elismerését a régibb tekintélyű görög császároktól is, kikkel családi összeköttetésbe lépett. Akkor már fiát, II. Ottót is megkoronáztatta utódjának: országaiban mindenütt rendet teremtve várhatta nemsokára bekövetkező halálát. A magyarok már tizennyolc esztendeje nem mérték össze vele fegyverüket, békén, de függetlenül maradtak. Ha tehát Gézának csakugyan szándéka volt minden szomszédjával a béke felől figyelmesen tárgyalni, melynek pedig azelőtt nem volt kedvelője,[26] nem megalázás volt, hanem a tényleges viszonyok fölismerése, ha az európai akkori államrendszer nagy tekintélyű elöljárójához fordult. Ottó viszonozta a barátságos üzenetet. Brunó verdeni püspököt küldte Magyarország „királyához", meghagyva a passaui püspöknek, hogy lássa el küldöttjét minden szükségessel egész a magyar határig.[27] A császárnak már ugyanazon év májusban történt halála a jó szomszédságot nem zavarta meg. Fia, II. Ottó leginkább Olaszországban, azután a dánok és franciák felé volt elfoglalva: a keleti ügyekkel aránylag keveset törődött.

Az ágostai csata idejében a királysággal oly szoros kapocsban

álló Bajorország volt, Henrik herceg alatt, a magyarellenes irány legkövetkezetesebb és legerősebb előharcosa.

Ez most megváltozott. Henrik fia, a „veszekedő" II. Henrik, a cseh és lengyel hercegekkel összeesküdött rokona, II. Ottó ellen, és emiatt egy ideig el is vesztette országát. E viszonyok nem voltak alkalmatosak sem arra, hogy a bajorok Magyarország ellen forduljanak, sem pedig arra, hogy a császár őket a magyarok karjaiba űzze, mint az a század elején történt. II. Ottó a bajor hercegség gyöngítésére elválasztotta tőle az újra alakuló, talán a bécsi erdőig terjedő keleti őrgrófságot, és azt egy hű frank úrra, Leopoldra ruházta, kinek családját később a régi, híres Babenbergiekkel fűzték össze (966). Ez Ausztria igazi megalapítása. E határgrófság tehát eredetileg nem hogy gyöngítette volna, hanem inkább erősítette a magyar pozíciót nyugat felé. Viszont igen valószínű, hogy Henrik herceg a császár ellen igénybe vette a magyarok segítségét. Erre mutat legalább a passaui püspök, a császár híve, jószágainak pusztítása, melyről egy 985-iki oklevél emlékezik meg.[28]

A bajor hercegségnek ez a különállása magyarázza meg, hogy Henrik herceg, miután országát visszanyerte, jó viszonyba igyekezett lépni a szomszéd és még mindig félelmes magyar uralkodóval. E közös törekvés nyert kifejezést azon házasságban, mely valószínűleg 995-ben köttetett Henrik leánya, Gizella és Géza legidősebb fia, Vajk közt, kit azután mint keresztyént Istvánnak neveztek.[29] A német hercegasszonyt Magyarország trónján mintegy túsznak (Geisel) tekintették a két nemzet jó barátságára és a keresztyénség elterjedésére nézve. Géza diplomáciájának fő diadalául ez tekinthető. Családja összeköttetésbe lépett a nyugati keresztyénség legfényesebb dinasztiájával. Ezzel a házassággal kezdődik az a szoros összeköttetés a német nemzettel békében és háborúban, mely akkor mindjárt a nemzeti élet gyökeres megváltozásához vezetett, mely nemegyszer létében támadta meg a magyarságot, de amely másrészt a legválságosabb időszakban anyagilag erősítette, szellemileg támogatta nemzetünket. E házasságnak békéltető hatása tükröződik vissza az éppen ez időben, Bajorországban, valószínűleg a passaui püspök udvarában először írásba foglalt nagy német hősköltményben, a Nibelungok énekében. A német menyasszony hű kíséretével indul hatalmas férjéhez a hunok országába, jól érzik, hogy a két nemzetet sok minden el-

választja, de azért mindegyik megbecsüli a másikat, és még mikor véres, irtó harcra kerül is köztük a dolog, azt nem országos, nemzeti motívumok idézik elő, hanem személyes szenvedélyek. Attila és udvara keresztyénnek tűnnek föl, de számos ott még a vad pogány, úgy mint ez 995-ben valóban lehetett.

Az Árpádház fölvétele az európai uralkodóházak záródni kezdő sorába Géza külső politikájának legfőbb eredménye. Kettős tény nyer benne kifejezést: először az, hogy a magyar fejedelemség még mindig számottevő hatalmasságot képvisel a külfölddel szemben, másodszor az, hogy magában az országban igen erős, a külföldön is imponáló tekintélynek és befolyásnak kellett örvendenie.

Géza korszakot alkotó érintkezéseiről a külfölddel nem tudunk többet, mint azok megkezdését: a quedlinburgi követséget, és azok befejezését: a bajor házasságot. Arról, mit tett, mit végzett az ország belsejében, még annyi pontos adat sem maradt reánk. Csak arra vagyunk utalva: mi volt előtte, milyen állapot mutatkozik utána. Összevetés, következtetés útján talán megjelölhetjük, milyen rész illeti meg őt az államalkotás és kormányrendezés azon munkájában, melynek fáradságában és küzdelmében ő kétségtelenül megosztozott híresebb fiával, melyben éppen őt illeti meg a kezdés nehézségeivel való megbirkózás érdeme, de melynek dicsősége mégis inkább Istvánnak szent fejét sugározza körül.

IV.

Nagy és hatalmas úr volt a magyarok fejedelme, Árpád ivadéka, Géza előtt is. Kincstárában összefolyt éveken át Európa minden országának aranya, drágaköve, éke, akár adó vagy sarc, akár ajándék vagy zsákmány formájában, ezernyi fogoly- és szolgahad őrizte országrészeket ellepő méneseit, gulyáit, nyájait, kísérte őt vadászaton, töltötte be lakóházainak folyosóit, várta otthon vagy az úton parancsát. Népének áhítatos tiszteletet parancsolt származása, méltósága, a külföld fejedelmei pedig nem mulasztották el követséggel, ajándékkal halmozni el azt a férfiút, kinek legfőbb részt tulajdonítottak az országukat egyre fenyegető rombolás intézésében vagy távolmaradásában. Akár lóháton maga vezette a sereget, akár tanácsot ült a nemzet született és választott elöljáróival, felé fordult a magyarnak és szomszédjainak reménye, aggodalma.

Még a mai időben is, minden alkotmány, törvénycikk, eskü, szerződés mellett, mindazon korlátok ellenére, melyeket egy sokoldalúan fejlett civilizáció vont, minő nevezetes szerep jut még a legparlamentárisabb államban is az uralkodó személyének, egyéniségének! Minő más volt még e szerep akkor, midőn alig van jog, csak szokás, midőn a természetes, rendes állapot a háború, és midőn a fejedelem elsősorban hadvezér. A magyar fejedelemség Árpád kiválóságának köszönhette létét. Gyöngébb utódai alatt is fönnmarad, de jelentőségében, hatalmában mások is osztoznak, részben személyes érdemük, részben méltóságuk révén. A gyula és karkhász szinte önállóknak látszanak, és hogy modern szóval jelöljünk egy eltérő állapotot, a fönség a fegyveres községre szállott. Gézát kell azon uralkodónknak tekinteni, ki kifejtette és teljes virágzásra vezette a fejedelmi hatalom azon csíráit, melyek elejétől fogva megvoltak, és, bár idegen alkotások részben elborították őket, nem szűntek meg élni.

Nagyon félreértenők a kornak és ez embernek szellemét, ha Gézának, ki kiválóan a tettnek embere, valami tudatos, következetes, elméleten alapuló tervet tulajdonítnánk a fejedelmi hatalom megszilárdítására és az alkotmánynak ebből következő sarkalatos megváltoztatására. Neki nem volt, nem lehetett más szándéka, mint saját tekintélyét, erejét emelni, családjának jövőjét, méltóságát biztosítani. A vele élő embereket erre akarta fölhasználni, vagy ha szembeszálltak vele, megsemmisíteni, az egyes fennforgó kérdéseket ebből a szempontból igyekezett megoldani. Az eljárás részletes, gyakorlati, csak a sok egyes ténynek végleges eredménye az, mi általános, a nemzet velejéig menő, szinte rendszeres átalakítást mutat föl.

A fennforgó kérdések közt egyik sem lehetett életbevágóbb annál: mi történjék az eddig más országok prédáján élő, a hadat, pusztítást megszokott, rendes foglalkozás gyanánt űző magyar vitézekkel? Tényleg béke volt minden szomszéd állammal. Az erőszakos lefegyverzés szinte lehetetlen, de mégha megtörténnék is, megbénítja a nemzet erejét és idegen udvarok szolgálatába kergeti fiainak javát.

Szinte általános törvénye a népvándorlásoknak, hogy amidőn a népek át nem törhető akadályra bukkannak, megállapodni, megtelepedni kényszerülnek. Így jártak a germánok a római limesnél. Törzseik akkor jegecesednek a frankok, alemannok, burgundok

királyságaivá. A magyar nemzet is ily limesre talál 955 óta, nem kerülhette el többé a szorosabb központosítást, a telepedést, a nyugati szomszéd behatását.

Tudom, hogy ellenmondással fogok találkozni. De én nem bírom másként elképzelni Géza szerepét és a magyar monarchia megalapítását, mint úgy, hogy ő az, ki a kalandok régi hőseit és azok fiait szolgálatába fogadja, róluk gondoskodik, nekik a válságos, veszélyes portyázás helyett biztos otthont nyújt e szép hazában, egyszóval elősegíti megtelepedésüket. Mihelyt a magyarok nagy ura, mert a külföldiek így nevezték Gézát,[30] hívja őket szolgálatba, a magyar vitézek magasabb tekintélyt ismernek, mint aminő eddigi vezéreiké, elöljáróiké volt. Vagy még inkább: a magyar csapatvezérek természetes uruknak ajánlották föl kardjukat és a maguk meg társaik hűségét, ahelyett hogy más fejedelmeknek állottak volna zsoldjába, vagy a maguk szakállára folytatták volna a portyázást. A fejedelem pedig részint a végekre telepíti őket, melyeket akkor kezdtek megerősíteni és ahol szükség volt erős őrizetre, részint maga körül tartja őket mint fegyveres cselédséget, részint pedig az ország belsejében ad nekik alattvalókat és örök birtokot. Ezért ők és utódaik kötelesek hadba menni Gézáért és utódaiért. Így jött létre a vitézeknek (milites), a király szolgáinak (servientes) hatalmas rendje, a későbbi magyar nemességnek forrása, melyet Szent István törvényeiben megtalálunk, de melynek eredetét legnagyobb valószínűséggel Géza kormányára és az akkor szükségessé vált intézkedésekre vihetjük vissza.[31]

A harcosoknak letelepítése ezek sorában nehezebben keltett nagyobb ellenállást. Ha valakinek, a fejedelemnek parancsa szent volt a magyar előtt: fegyelmet is inkább szenvedett el tőle, mint mástól. Ha az új alap valami kalandos hősnek nem tetszett, mehetett világgá, mint ahogy abban az időben kóbor német és olasz lovagok viszont Géza zsoldjába szegődnek. Az alattvalókra nézve sem jelölt ez a telepítés valami nagy változást, legföljebb urat cseréltek. De mivel a község, a fejedelem, a törzs és az egyes földje még sehogy sem volt elkülönítve, igen erősen sújtotta az ország legnagyobb részét közlegelőnek használó, még vándor törzseket. Ezekre nézve a vitézek letelepítése, magánbirtokkal való fölruházása igazi jog- és birtokfosztás volt, mely nem mehetett végbe véres harcok és azok kegyetlen elfojtása nélkül. E harcok és annyi magyarnak elveszése vagy elszegényítése homályosították el

Géza emlékét a hazai hagyományban. E korszak távoli visszhangjának látszik az az elszigetelt tudósítás, mely szerint az ágostai csatából menekültek haza jőve, urai lettek az országnak. Szolgaságba hajtották az egész népet, mely nem ment velük háborúba, és csak a tőlük eredők nemesek mostanában a magyarok földjén, bár nemességük kemény szolgaság alatt nyög.[32]

Lényegében ebben állott az a nagy alkotmányos, társadalmi és gazdasági változás, melyet történetíróink rendesen „a nemzetségi szervezet megdöntésének nevével" jelölnek. Azon voltunk, hogy e névnek megfelelő tartalmat találjunk.

Míg a nemzetség rendje egy volt a katonai szerkezettel, szilárdan állott; az alkotta a nemzetet. Láttuk, hogy a honfoglalás és a kalandozások korában bizonyos megoszlásnak kellett végbemennie a kettő közt. Géza nagy fejedelmi cselekedete abban állott, hogy az életképes, védelemre és támadásra képes hadi rendet magához és a földhöz kötötte, és szembe állította a törzseknek és nemzetségeknek a régi pogány hagyományt és erkölcsöt képviselő tömegével és annak jogával. E küzdelem eldőlésétől függött egyúttal: monarchikussá, letelepedetté, keresztyénné válhatik-e a magyar nemzet, vagy pedig törzsekre oszolva, a földhöz nem kötve folytatja-e haladás nélkül létét, míg el nem vész belső háború, a szomszédok fegyvere vagy megvetett rabszolgáinak gyiloka által. Nemzetünk európai létére nézve Gézának és hadának győzelme volt az első, talán a legfontosabb lépés.

A dolog természetéből folyik, hogy ez a deposszedálás [kisajátítás], ez a megtelepedés nem ment végbe egyszerre az egész széles országban. Bizonyára először a végeken szállottak meg a fejedelem fegyveres szolgái, őrei, meg Dunántúl, hol az ő törzse tanyázott, hol legtöbb volt az ő birtoka. Valószínű, hogy a Tiszán túl még jó soká, Géza után is megmaradt a régi életmód, ott még a pásztornak állott a világ. De az elhatározó lépés megtörtént. A magyar nemzet azon részét, mely háborúban és békében legtöbbet nyomott, már nem igazgatták aggjai, született elöljárói, hanem vezérei, tisztjei, kik a fejedelemnek voltak emberei, annak nevében sáfárkodtak. És a fejedelmi had már nem élt portyázásból, nem is a nyájak hasznából, hanem abból, mit a fejedelem neki a föld műveléséből és birtoklásából juttatott.

Íróink úgy szokták föltüntetni a dolgot, mintha a nemzetségi szerkezet megdöntésével együtt Géza az ősi alkotmányt, a gyula és

karkhász méltóságát is megszüntette volna. Láttuk, hogy a nemzetségek és törzsek már Géza előtt sem állottak fönn teljes régi erejükben. Megjegyeztük, hogy megszűnésük nem történt egyszerre, sem az ország minden részében. Nem is törekedhetett Géza többre, mint harcosai ellátására, megdöntötte, mi annak útját állotta, és a mi magában véve is kemény föladat lehetett, de semmi oka nem volt erejét oly intézmények megsemmisítésére fordítani, melyek őt nem korlátozták, sőt hasznára lehettek. Ne feledjük, hogy a gyula és a karkhász csak oly nemzeti – és nem törzsi – méltóságok, mint maga a fejedelemség. Valószínű, hogy a gyula mint a fejedelem rokona az ő pártján állott. Semmi esetre sem szűnt meg ez a méltóság, hisz Istvánnak még meg kellett küzdenie vele. Éppen úgy megmaradt a karkhász is, mint kisebb bírói méltóság; még Szent László korában is előfordul.[33] A történeti fejlődés nem megy oly egyenletesen és rendszeresen, mint valami matematikai haladvány. Azzal, hogy a fejedelmi hatalom, képviselőjének erős egyénisége által előtérbe nyomul, még korántsem egyértelmű a vele egyívású, növekedését egy ideig tartóztató, többi nemzeti intézménynek rögtöni eltörlése.

Inkább modern alkotmányos és közjogi szempontok, mint magoknak a tényeknek pontos vizsgálata vezette íróinkat ama viszony jellemzésében, mely a fejedelem és a község közt fönnállott.

Mi volt a község? a fegyveresen, nemek és ágak szerint fejedelmei körül csoportosuló fegyveres magyarság. Összehívásának a legtöbb esetben nem lehetett más célja, mint a gyűlésről egyenesen háborúba menni. Az ok megszűnt: a nemzetnek Géza kormányzása idejében nem volt egyetlen nagyobb háborúja sem, a község összehívása fölöslegessé lőn. Hadával maga a fejedelem rendelkezett. Így krónikáink egész helyesen Géza idejére teszik a község hatalmának megszűnését. Nem is kellett azt eltörölni: a viszonyok változásával magától múlt ki.

Így kezdődött az átalakulás, mely a magyar nemzetet pásztorkodó patriarchális kormányú, némileg demokratikus törzsekből monarchikus, arisztokratikus, katonai állammá tette,* és mint ilyet beillesztette az európai országok sorába. Már nem lobogott szerte

* Marczali fogalomhasználata eltér a mai marxista és nem marxista történeti irodalom fogalomhasználatától. Nem tesz elvi különbséget nép és nemzet között, ugyanakkor többször archaizál modern jelenségeket.

a világban a koronás turulmadár, mely a zaklatott népeket Etelére emlékeztette, a magyar nép otthont talált, hazát foglalt. Eljött az idő, midőn a pogány erények félelmes jelképe helyébe a keresztyénségnek szelídebb erkölcsöt mutató lobogója lép.

V.

A X. század második felében mindenfelé a keresztyén egyházi és politikai rendszer haladása tűnik elénk, az attól még idegen ősi vallásokkal és népekkel szemben. Spanyolországban 960 körül kezdődik a kalifátus megoszlása és ennek következtében a keresztyén fejedelemségek terjeszkedése. A Franciaországba telepedett normannok megtértek, és otthon maradt törzsrokonaik is lassanként elfogadták a hittérítők tanait. Éppen 1000 körül alakulnak meg Norvégia, Dánia és Svédország mint keresztyén királyságok. Ugyanakkor a német hódítással karöltve előrehalad a térítés is az elbai szlávok közt, végképp urává lesz a cseheknek és eléri a lengyeleket, kiknek Mieszko, Géza sógora volt az első keresztyén fejedelmük. Mindez kapcsolatban volt a római császárságnak a szász királyok által való megújításával. De amellett – és ez különbözteti meg ezt a kort a későbbiektől – a keresztyénségnek és a római császárságnak Konstantinápolyban kifejlődött alakja sem vesztette még el hódító, beolvasztó hatását. Vladimir alatt a konstantinápolyi térítők tanait fogadják el az oroszok. Már előbb, 970 körül végbe megy Bolgárország végleges meghódítása és egyúttal addig a rómaihoz szító autonóm egyházának a konstantinápolyi pátriárka alá vetése. Az új hatalomra ébredt császárság diadalmasan folytatja a harcot az arabok ellen Arméniában és déli Itáliában. Láttuk, hogy ha nem is politikai, de egyházi hatása mi mélyen benyúlik a magyarok közé is. Ugyanazon időben, midőn egyrészt a németek, másrészt a görögök egyre szűkebbre szorítják a magyarokat, keleten az orosz hatalom méri az első döntő csapásokat a keleti, pusztai népeknek még mindig leghatalmasbika, a kozár ellen. Szvjatoszláv már 964-ben fölszabadította adójuk alól az Oka és Don melléki vjeticseket, 965-ben pedig nagy csatában legyőzte magát a kozár khákánt [kagán], és elfoglalta Szarkel híres várát (Bjela Vezse). Úgy látszik, már ekkor a Kaukázusig és a krími félszigetig

törtek előre az orosz hadak. Vladimir pedig 985-ben legyőzte a Volga melléki bolgárokat.

Korántsem elszigetelt tény tehát a magyar pogányságnak és hadi rendszerének visszaszorítása. Géza, ha túlnézett országai határain, mindenfelől új alakulásokat láthatott, melyekben a keresztyénség volt már túlnyomó. Másrészt hanyatlani látta azokat az államokat és vallási rendszereket, melyeket bizonyos faji közösség vagy hasonlóság csatolt a magyarhoz, mint például a kozárokét. A IX. század végén a magyarság előre tolt éles éke volt a pusztai népek egész sokaságának, melyek messze Ázsiától kezdve az Alpesekig betöltötték a rónaságot, és pusztulással, veszéllyel fenyegették a még megmaradt európai kultúrát. Száz évvel később ez a viszony megfordult. Magyarországot mindenfelé idegen jellegű, előrehaladó hatalmak környezik. Csak kelet felé, a besenyők oldalán függ még összsze régi rokonaival, szövetségeseivel. De ezeknek sem példája, sem hatalma már vonzó, csábító nem lehetett.

Géza e helyzetből levonta a következést. A keresztyénségnek és a vele kapcsolatos állami rendnek előrenyomulását e földre megakadályozni elszigetelt, meggyöngült népével lehetetlen volt. Szabad utat kellett tehát engedni, sőt előmozdítani a térítést, amennyiben hatalmát nem csökkenti, hanem inkább növeli. Úgy kellett eljárnia, mint Klodvignak, vagy mint az ő korában a cseh, lengyel, dán, orosz, norvég fejedelmeknek, kik a keresztyénség befogadása által egyúttal az addig ősi pogány szokás és gyakorlat által korlátolt hatalmukat hasonlóvá tették e keresztyén, fölkent uralkodókéhoz. Más, akár erkölcsi, akár műveltségi szempont, őt alig vezette. Hiszen éppen abban nyilatkozik az igazi politikai érzés és belátás, hogy a közvetlen cél elérése által egyúttal elősegíti más kívánatos és hasznos eszméknek diadalát.

Gézának helyzete sokban hasonlított e tekintetben Szvatoplukéhoz. Egyénisége abban nyilatkozott, hogy a kétféle politikai és vallási rendszer közt, mely birodalmát érintette és már-már abba hatolt, ő tudatosan inkább a nyugatihoz, a szász császárok által képviselthez tartotta magát.

Mihelyt Magyarország nyugati szomszédjaihoz közeledett, és a pogányok barlangjának rettegett kapui megnyíltak, eljött ide a svábföldről Wolfkang, a Szent Udalrik tanítványa, jámbor és tudós férfiú. „Csekély kíséretével jött a régi tévedések csalitjait kiirtani és a korhadt szívek meddő mezejét evangéliumi kapával feltörni,

hiába fáradt a hit magjának elvetésén."[34] Későbbi életírói aztán dicsőítették, hogy ő térítette meg a magyarokat és királyukat,[35] valójában ő még nehezen járhatott távol a bajor határtól, midőn Piligrim passaui püspök, őt visszahívta és a további térítéstől eltiltotta.[36]

A híres passaui püspöknek sokkal messzebb menő tervei voltak, semhogy bárki által zavarni engedte volna köreit. Lelkét egészen elfoglalta az az eszme, hogy új életre kelti a régi, római időbeli laureacumi (lorchi) egyházat, melyet ő – elég merészen – minden alap nélkül érsekséggé emelt, és mint annak főpapja, függetlenül minden más egyházi hatóságtól, különösen egyházi metropolitájától, a salzburgi érsektől, kiterjeszti hatalmát Pannóniára, melynek püspökségei hajdan a laureacumi dioecesishez [egyházmegyéhez] tartoztak. Olyanféle állást akart a keletkezendő magyar egyházban, minő a magdeburgi érsekséget, a szász uralkodók e kedvenc alkotását illette meg az Elba mentén, a szlávok közt. E célra szolgált a régi oklevelek tudatos hamisítása, az igények elismertetése a császári kancelláriával, folytonos levelezés a pápával, egyszóval egy egész, részben koholt, részben kiigazított levéltár, melynek megmaradt részei a mai napig is rémei a pontos kutatónak.[37] Nagy befolyása a császári udvarnál, különösen II. Ottónál, kinek a bajor herceg ellen mindig párthíve volt, még inkább a német birodalomra nézve tervei megvalósításától várható haszon, ott is sokat megnyertek szándékainak, kik aztán működését szóval, tettel, hamisítással előmozdították. Reá nézve nem lehetett jobb mód igényei elismerésére és a pápai szék hathatós támogatásának megnyerésére, mintha késedelem nélkül, mihelyt a politikai viszonyok megengedték, kezébe veszi a magyarok térítésének művét. Ezért Wolfkangot magánál tartja, azután elősegíti a regensburgi püspöki székbe való emeltetését, a pannóniai misszióra pedig, melyre őt, úgy látszik, már II. Ottó császár is fölhívta verdeni Brunó által, a maga embereit küldötte el.

E missziónak eredményéről számol be valószínűleg 974-ben kelt, VI. Benedek pápához intézett levelében.

A „laureacumi egyház alázatos szolgája" először is hódolatát és hűségét fejezi ki az egyetemes római szék fölkent főpapjának. Szívesen látogatta volna már meg személyesen az apostolok küszöbét és jelent volna meg a pápa színe előtt, de ebben a magyarok újonnan megtérő népe gátolta őt. „A béke alkalmával szerződést

kötve e néppel, bizalommal foghatunk a hittanítás munkájához, mert azon nép elől való félelem hosszú időn át távol tartotta megyémtől más tartománybeliek oktatóit, a jelen pillanat alkalmatossága pedig oda hívott. Most a mindenható Isten, ki szokott kegyességében mindig összeszedi a szétszórtakat, megnyitni méltóztatott szívöknek sokáig zárt ajtaját, hogy széttépve makacsságuk takaróját és letéve vadállati kegyetlenségökről, az Úr szelíd igájába hajtsák nyakukat. Az említett magyar nép sok kéréssel hívott meg, jöjjek oda magam, vagy utasítsam oda küldötteimet, az evangélium munkája végett. Küldtem is hozzájok nagyon alkalmas szerezteseket és kánoni papokat és minden egyházi rendből klerikusokat, úgy igazítva egész életöket és társalgásukat, amint ezt az angolok történetéből tanultam.[38] Az isteni kegyelem azonnal oly nagy sikert szerzett, hogy csak a mindkét nembeli előbbkelő magyarok közül körülbelül 5000-en nyerettek meg Krisztusnak, a katolika hit tanítása és a szent keresztség tisztítása által. A keresztyének pedig, kik a népesség nagyobb részét teszik, akik mint foglyok, a világ minden tájékáról oda hurcoltattak a rabságba, és kik eddig csak lopva szentelhették gyermekeiket az Úrnak, most vetekedve minden akadály nélkül viszik őket a keresztelésre. Mindnyájan örvendenek, mintegy zarándoklásból visszatérve a hazába, mert most már keresztény módra építhetnek imaházat, és szabad már nekik eddig megkötött nyelvüket a megváltó dicsőítésére megoldani."

„Magok a barbárok, a mindenható Isten csudálatos kegyelme folytán, bár némelyeket még fogva tart a pogányság, nem tiltják el alattvalóiknak a keresztelést, és a papoknak megengedik köztük a szabad járás-kelést. Annyira egyetértenek a pogányok és keresztyének, oly benső köztök a barátság, hogy beteltnek látszik Ézsaiás jóslása: együtt legelnek a farkas és a bárány, az oroszlán és az ökör szénát esznek. Majdnem az egész magyar nemzet kész a szent hit befogadására, sőt még más szláv tartományok is hinni készülnek: sok ott az aratás, de kevés a munkás."

E levélben három adat történeti értékű: az, hogy a Passauból kiinduló térítést valami szerződésféle előzte meg; a titkos keresztyének nagy száma; végre a magyarok nagy vallásos közömbössége. A többi adatot bízvást oda tehetjük Piligrim termékeny agya többi koholmányaihoz. Maga levele mutatja, miért festi oly rózsás színben missziójának eddigi eredményét.

„Szükséges tehát, így folytatja, hogy Szentséged parancsoljon

oda néhány püspököt rendelni, mert a rómaiak és gepidák idejében hét főpapja volt a keleti Pannóniának és Moesiának, kik mind az én szent laureacumi egyházamnak voltak alája rendelve, melynek én méltatlanul szolgálok. Ezek közül négyen meg is maradtak mindaddig Morvában, míg a magyarok Bajorországba nem nyomultak. Nekem nagyon nehéz és terhes volna ennyi kerületet egyedül bejárnom, és azért, hogy az említett nép megtérését ne késleltessem, még a szentséged elé való borulást is elhalasztottam. Kérem tehát Szentségedet, küldje el követeimtől a palliumot [érseki palástot] és a főpapi infulát [püspöki süveget], melyeket csak azon szék szokott elküldeni a metropolitáknak, és melyet elődeim is megszoktak kapni az első egyház (a római) dicső elöljáróitól." A magyar térítés a nagyravágyó és ügyes férfiúnak csak lépcső az érseki palást elnyeréséhez, koholt igények elismeréséhez.

Piligrim jól tudta, minő nehézségeket támasztott száz évvel azelőtt Metód érsekségének korában, a görög hittérítők hitvallása. Éppen a salzburgi érsek, tehát az ő fölebbvalója vonta kétségbe a morvák szent érsekének ortodoxiáját, és Metódnak emiatt még börtönben is kellett sínylődnie. A lehető kétségek és aggodalmak eloszlatására Piligrim teljes, kimerítő hitvallását mutatja be a pápának. „Hiszem, hogy a szent és kimondhatatlan háromság, Atya, Fiú és Szentlélek, természet szerint egy Isten, egy állagú, egy természetű, egy fölségű." Hisz a Szentháromság, a Krisztus születésének és mennybemenetelének misztériumaiban. Hiszi, hogy a megváltó a világ végén eljő és ítélni fog az élők és holtak fölött. Hiszi, hogy a katolikus egyház, melyet Ő vére árán megváltott, vele uralkodni fog, mindörökké. Hiszi, hogy az egy keresztelés által megbocsátatnak minden bűnök. E hitvallás mellett még minden tekintetben való szolgálatát is fölajánlja, és várja a pápa válaszát.[39]

A nagyravágyó püspök nem érte el célját: a pápa a salzburgi érseket erősítette meg a metropolitanus [érseki] jogaiban. De Piligrim azért nem mondott le terveiről: oly pápai oklevélnek állította ki tervezetét, mely szerint a salzburgi érsek hatósága alá tartozik Felső-Pannónia, de Alsó-Pannónia és Moesia, azaz Magyarország a laureacumi megye alá rendeltessék, melynek elöljárója palástot és infulát nyer, és apostoli helyettesnek neveztetik ki megyéjében. Foganatja azonban mind e mesterkedésnek nem volt. A passaui szék tovább is alárendelve maradt a salzburginak. De a német egyházak e vetélkedése a magyar egyház vezetése

felől – mielőtt még az valóban meg lett volna alapítva – kétségtelenül javára vált a magyar egyház függetlenségének.[40] Nem kellett ennek, mindjárt elejétől fogva, oly politikai nehézségekkel megküzdeni, mint azelőtt a morva–szláv egyháznak. Hiába, a magyar nemzet elejétől fogva független volt, és így egyházilag sem volt beilleszthető a német igazgatás keretébe.

Piligrim minden adatának nyilvános irányzatossága és nagyon is kétséges hitelessége megakadályozza, hogy pontosan szemügyre vehessük, mekkora rész illeti meg a passaui püspököt és egyházát a magyaroknak, és különösen a fejedelmi háznak megtérésében. Mert hogy volt része, éspedig lényeges, azt csak egy tény bizonyítja: István neve. Szent István, az első vértanú volt ugyanis védszentje a passaui egyháznak.[41] Bizonyos, hogy ez a térítés nem történt mindjárt Géza uralkodása elején: mert különben, hogy hallgatott volna el Piligrim egy reá és terveire nézve annyira kívánatos eseményt.[42] Úgy kellett lenni, hogy a bajor herceggel folytatott küzdelmek között a magyar térítés vezetése kisiklott kezéből, és 991-ben bekövetkezett halála teljesen véget vetett Szent István egyháza metropolitanus [érseki] törekvéseinek.

A magyarok térítése így szabadabban, külső politikai indokok nélkül mehetett végbe, még a pápa sem avatkozott be. Közreműködtek benne azok a férfiak, kiket hivatás, áldozatkészség, az a remény, hogy itt, a vad nép közt, Krisztus tanát terjesztve, a vértanúság koszorúját nyerhetik – vontak ide. A politikai vezetés, mihelyt a fejedelem megtért, egészen annak kezében maradt. És csakis ez a kettős eredet magyarázza meg egyrészt, hogy az új egyház elejétől fogva hasonlíthatatlanul magasabb erkölcsi színvonalon állott, mint más hasonló alkotások, másrészt azt is, hogy, legalább eleinte nemzeti féltékenységet nemigen kelthetett, mert a nemzet első emberétől indult ki.

Azon férfiak közt, akik a magyar egyház apostolai voltak, hírre, állásra, de még inkább jellemre és erkölcsre nézve a legkiválóbb Adalbert (Vojtech) prágai püspök. Előkelő családból származott, mely rokonságban állott a cseh hercegekkel, sőt a német királyokkal is. Szülei egy fogadalom következtében papi pályára szánták. Magdeburgban tanult, aztán pappá szenteltetett. De még mindig örömét találta a világi gyönyörökben, és nemigen különbözött a korabeli többi előkelő származású paptól. Csak midőn tanúja volt az első prágai püspök, a kegyes Thietmár halálának, ki utolsó

pillanatában is panaszkodott, hogy az ő bűnei miatt nem szűnt meg a pogányság az országban, ébredt hivatása tudatára. Őt választották meg püspöknek, és ekkor élete, példája, tanítása, kérlelhetetlen fegyelme által új szellemet igyekezett belehelni a tespedő cseh egyházba. Üldözte a még dívó soknejűséget, a házas papokat, kétségbe ejtette őt a rabszolgakereskedés, és minthogy meggyőződésével, követelésével szinte egyedül állott, mindenkivel összetűzött. Elhagyta tehát püspöki székét, hogy mint zarándok menjen Jeruzsálembe. Rómába ment, ott egy klastromban nyugalmat talált és letette a szerzetesi fogadalmat. De Prágában ezalatt fölbomlott a rend, a herceg és a mainzi érsek követelték visszatérését, és Adalbertnek végre engednie kellett, midőn a pápa parancsolt. De jelenléte nem bírta egyszerre megváltoztatni az erkölcsöket. Ismét visszatért kedves klastromába az Aventinus hegyére. De ott egy látomány a vértanúság jutalmát ígérte neki. A császári sereggel visszament Németországba, hatalmas egyénisége megragadta, meghódította a fiatal III. Ottó császár fogékony lelkét. Itt sem volt maradása, elment a lengyelekhez, onnét a pogány poroszokhoz a Keleti-tenger partjára. Itt találta az annyira óhajtott mártíromságot 997. április 23-án.[43] Ottó 1000-ben elzarándokolt sírjához Gnesenbe. Sírjához, nevéhez fűződik a lengyel egyház megalapítása.

Maga az esztergomi érsekség Adalbertben tiszteli védszentjét. Nem csuda, alapítása azon időbe esik, midőn e szent élete és a sírjánál történő csudák betöltötték a keresztyén világot. Később egyenesen a nagy cseh hitvallónak tulajdonították forrásaink az Árpádok megkeresztelését, Szent Istvánnak nevelését.[44] Hanem egykori, hiteles kútfőkből csak az tűnik ki, hogy sok érintkezése volt Magyarországgal, hogy e nemzet új keresztyénsége őt nagyon érdekelte, de valami nagy eredményt e földön nem ért el. Második püspöksége idején, 994 körül, „majd követeket küld a szomszéd magyarokhoz, majd személyesen is megjelent köztök, és kevésben megváltoztatva tévedésöket, a keresztyénségnek valami árnyékát nyomta reájok."[45] Midőn pedig másodszor tartózkodott Rómában, 996 körül, Sarolttal, a fejedelemasszonnyal kezdett levelezést. „E nő vezetése alatt kezdődött ott a hit, de a pogánysággal összevegyült ott a megfertőzött vallás, és a lagymatag, ernyedt keresztyénség alábbvaló kezdett lenni a barbárságnál." Egy bizalmas emberét, ki a magyar fejedelmi udvarnál volt, talán Asztrikot,

onnét visszahívta.[46] Inkább ment a vad pogányok közé, hol dicső halál várta, mint félkeresztyénekhez, kik nem bántották, de nem hallgattak reá.[47]

Hogy Adalbert életírója ily kevés sikert és kedvet tulajdonít a szent férfiúnak a magyar térítés dolgában, annál figyelemreméltóbb, mert ő maga is nem sokkal mesterének halála után, szintén idejött, mint a pápa által kinevezett érsek, az úr szavát hirdetni. Querfurti Brunó, előkelő szász, vallásosságban, önmegtagadásban, alázatosságban méltó követője volt nagy mintaképének, kinek életmódját mindenben utánozta, és kinek vértanúi dicsőségében sikerült végre osztoznia. De úgy látszik, hiányzott benne az az egyensúly, az a fönség, mely Adalbert személyét oly tiszteletre méltóvá, oktatását oly kívánatossá tette. Magyarországon, mint bevallja, „hosszú időn át (1004–1007) hiába ült", onnét Lengyelországba, majd a besenyőkhöz ment, végre a poroszokhoz, kik őt 1009-ben megölték.[48] Egy későbbi irat az ő érdemének tulajdonítja Szent István megtérését,[49] de mint látjuk, ezt semmi hitelesebb adat nem támogatja, és maga a szentnek élete ellenmond e véleménynek, mert ő csak akkor jött Magyarországba, midőn István már király volt.

Csak egy központot tudunk, hol folytonosan gondoltak a nevezetes ország megtérítésére: Pereóban, Ravenna mellett, Szent Romuald híres klastromában. Maga a szent útnak indult ide 24 tanítványával, kik közt kettőt érsekké szenteltek. Ő maga nem jutott ide: útközben beteg lett, de 15 tanítványa terjesztette itt az igét sok fáradalommal és bajjal, de nem érve el a vértanúságot.[50] De e nagy misszió, melynek kétségtelenül nagy volt a hatása a magyar egyház fejlődésére és fölvirágoztatására, későbbi, alig indulhatott útnak 1010 előtt, vagyis mielőtt Brunó halálát megtudták és új érsekről gondoskodtak.

Ha tehát így egyenként vesszük szemügyre a valóban hiteles adatokat, arra a következésre jutunk, hogy Piligrim, Adalbert, Brunó, Romuald, társaik és tanítványaik mind közreműködtek ugyan Magyarország megtérítésében, de voltaképp egyiknek sem lehet annak sikerében valami jelentékeny részt kiszabni. Ez tehát az egyik, meglehetősen negatív eredmény.

A másik az, hogy mindazon értesítések, melyek még a Géza alatti állapotról szólnak, valami közömbös, látszólagos keresztyénséget mutatnak, „mely rosszabb a barbárságnál". Ebben az egy pontban, abban, hogy a pogány és keresztyén közt akkor itt nem

volt valami nagy különbség, egyetértenek mindannyian: Piligrim, Brunó, Thietmar.

De ez nem is lehetett másként. Mint minden más szellemi és erkölcsi mozgalomnak, a keresztyénségnek is, bárhová jutott el történetében, számolnia kellett a tehetetlenség törvényeivel, a közeg ellenállásával. Elfogadták sokan ezt az idegenen hangzó tant, mert fejedelmük, uruk ezt jónak látta, alávetették magukat a keresztyénségnek, mert ajándékot kaptak, mert talán egy új, hatalmasabb istenség segítségét remélték, elmondták a hiszekegyet vagy a miatyánkot, mint ahogy annyi más varázsló szót, jósigét szoktak elimádkozni. A kétféle vallás egy lélekben összeforrt: csak kevesen juthattak talán tudatára annak, hogy egyik a másikat kizárja. A keresztyén pap reájuk nézve új fajta, talán tudósabb táltos volt, a szentek tisztelete nagyon összefért azzal a hagyományos kultusszal, mellyel ők hős apáik, őseik emlékét ünnepelték. Erkölcsre, életmódra, a szív és lélek nemesítésére mindennek édes kevés hatása lehetett. Hogyan is hasson a prédikáció idegen nyelven, hogy nemesedjék az erkölcs, mielőtt akár tanításon, akár, mi több, példán épülhetne a lélek? Ne feledjük, minő soká maradt meg pogánynak a római birodalom vidéki népessége, akkor, midőn a városokban már rég uralkodott a kereszt. Hisz paganus nevét is onnét vette, hogy falusi volt.* Ez értelemben pedig pogány volt még majdnem az egész magyar nemzet. Külön-külön éltek, alig érintkeztek egymással máskor, mint vásárkor, vagy ha hadjáratba kellett menni. Soká, igen soká kellett hogy tartson, míg a keresztyénség külső jeleinek elfogadásához valami tartalom is járult, még sokkal több idő kellett ahhoz, míg ez az új tartalom több-kevésbé kiküszöbölje a régi pogány babonák erjesztőjét. Hisz ha valamit ki bírt mutatni a népszokások szeretetteljes, szorgalmas gyűjtése és összeállítása, bizonyára azt tette láthatóvá, mennyi pogány fölfogás lappang még manapság is közömbösnek látszó vagy éppenséggel vallásos szertartások és mondások átlátszó meze alatt.

Miután nagy események megrendítették az ősi hitet, miután majdnem egy századja körülfolyta őt az európai élet áramlása, a magyar meg tudta változtatni vallását, nem belső lelki szükségből – ezt ritka nép tette –, hanem politikai célszerűségből, vezére, ura iránti hódolatból, engedelmességből.

* A régi Rómában paraszt, később pogány értelemben is használták.

Es mint e politikai érzék, e tisztán világi fölfogás megtestesülése áll előttünk és vívta ki helyét a történelemben Géza fejedelem, Taksony fia. Nem tudjuk mikor, ki által vette föl a keresztséget, valószínű, hogy Sarolt óhajtására, és mert ebben a pontban is hasonló akart lenni más uralkodókhoz. De azt tudjuk, hogy az új hit sem változtatott lényén. Nem szűnt meg ezután sem áldozni a régi isteneknek, kiknek atyái áldoztak, és midőn papja emiatt kérdőre vonta, nagyúri egykedvűséggel válaszolta: elég gazdag és hatalmas vagyok ahhoz, hogy megtehessem.[51] Azt a nagy haragját és dühöngését azok irányában, kik pogányok maradtak, eléggé megmagyarázza az a fölfogása, hogy azok parancsának szegültek ellene. A magyar egyház történetében az a hely illeti őt meg, mint Nagy Konstantint a római egyházban. Mindegyik legfőbb eszköze volt az új hit uralomra jutásának, de lelkét, politikai létét e diadalhoz egyik sem kötötte: a térítés hatalmi, dinasztikus eszköz volt, nem más.

Ha a magyar fejedelmi családban, és így a nemzetben, kizárólagos uralomra jutott volna ez a tisztán célszerűségi irány, Magyarország hasonlóvá válik azon országokhoz, melyek már magasabb fejlettségű nemzetek intézményeit, szokásait, életmódját készen átveszik, de a műveltség közös munkájában részt nem vesznek. Ez esetben Géza uralma folytatása, betetőzése lett volna a magyar nemzet belső fölbomlásának, mert a régi, veszendő alap helyébe nem lépett volna más, és a dinasztia külső hatalma és annak elismerése csak rövid ideig fődhette volna el annak belső gyöngeségét.

Nemzetünk szerencséjére a fejedelem családjában képviselve kellett lenni azon iránynak is, mely a keresztyén vallásban és a vele kapcsolatos erkölcsben többet látott egyszerű politikai eszköznél, mely nemcsak megkeresztelni akarta a magyart, hanem keresztyénné is tenni. Talán nem tévedünk, ha Sarolt környezetében, mely már régóta volt buzgóbb keresztyén, keressük ennek a törekvésnek gyámolait. Mert az bizonyos, hogy Géza és Sarolt fiának, Vajknak nevelésénél oly befolyás észlelhető, minőt abban az időben a híres tudós Gerbert gyakorolt III. Ottó császáréra, Theophanó császárné fölügyelete alatt. A keresztyén hit iránti lelkesedés, az a meggyőződés, hogy ez a hit az egyedüli üdvös, hogy annak terjesztése a legfőbb kötelesség, de egyúttal az a fölfogás is, hogy a hit karöltve jár a régi latin tudománnyal, melynek megmaradt gyér sugarai is annyi világosságot terjesztettek; az az egész életnézet, mely az 1000 körüli

időszakot a középkor egyik legfényesebb, legreményteljesebb epochájává teszi, már korán kellett hogy apostolokra találjon a vallásilag oly alacsonyan álló Géza családjában. Kútfőink Szent Adalbertet és Deodát sanseverinói grófot említik, mint Szent István nevelőit.[52] A nevek és személyek nehezen történetiek, de az elbeszélésnek van történeti magva. Akkor különösen két iskolában lobogott a vallásos tűz lángja, két központja volt az egyházi propagandának: hogy úgy mondjuk, két próféta-iskola, melyek ifjai a vértanúságban keresték földi pályájuk legméltóbb megkoszorúzását: az egyik Németországon, a császári udvarral kapcsolatban, és ebből került ki Adalbert, a másik Olaszországban, Monte Casinónak és a Monte Garganónak ősi klastromaiban. És ez a két iskola összefolyt: német, francia, görög, cseh, olasz együtt készült misszionáriusnak a pogányok közé a keresztyén világ központjában, Rómában, az apostolok sírja körül, Nagy Gergely, Szent Nílus, Szent Alexis példájából nyerve ihletet. A magyar térítés folytatása ennek a római propagandának műve, mely valóban internacionális volt, mint a keresztyén egyház lényege megköveteli, mely nem megsemmisíteni akarta a nemzetek különállását, hanem szép összhangban egyesíteni valamennyinek nyelvét, hangját, az istenség és annak földi helytartói, a császár és a pápa körül. Meglehetősen hiú kérdés az: milyen nemzetűek voltak a magyar nemzet első hitoktatói. Volt biz ott minden nemzetbeli, de megbízását, irányát Rómától vette; működése tiszta volt minden politikai mellékíztől.

Sokkal fontosabb kérdés, következéseinél fogva: miért csatlakozott Magyarország, ahol az első nevezetes térítéseket a görög egyház végezte, utoljára mégis a nyugati római egyházhoz?

Minthogy a keresztyénség befogadása, terjedésének előmozdítása Géza szemében kizárólagosan politikai jelentőséggel bírt, világos, hogy azon nemzet térítőinek nyitotta meg országát, melyhez leginkább közeledett, és melynek barátságától legtöbbet remélt. Olyanforma a viszony, mintha mostanában politikai szövetségben levő államok gazdasági, kereskedelmi, vámkonvenciók által is kifejezik és fönntartják a kölcsönös barátságot. E tisztán külső okhoz járult még a nyugati egyháznak akkori lendülete, hasonlíthatatlanul nagyobb expanzív ereje. Úgy látszik, mintha a görögök ebben az időben a Theophülaktosz pátriárka idejében megkezdett magyar misszióról egészen lemondtak, azt egészen sorsára bízták volna.

Abban az időben még a két egyház dogmában, kormányban nem

volt egészen elválasztva. Déli Itáliában folyton érintkeztek. Szent Nílus, kinek klastromában érte el akkor a legmagasabb szárnyalását a római szerzetesi szellem, maga is görög volt. Még kétséges lehetett akkor, a római egyház melyik ágazatának lesz-e fényesebb jövendője: azé-e, mely kezdettől fogva a legszorosabb összeköttetésben maradt a római császársággal, vagy azé, mely sorsát inkább a nyugati barbár, új keresztyén népekével fűzte össze? Még talán Konstantinápolyban van a nagyobb gazdagság mellett a nagyobb tudomány, és a pátriárka alárendelése a császárság alá, politikai tekintetben, kétségtelenül sok előnnyel dicsekedett. De épp a X. században megy végbe nyugaton, Clunyból kiindulva, a szerzetesség nagy reformja, mely 1000 körül már meghódította a világot, és addig páratlan szellemi és erkölcsi erőt állít a pápaság rendelkezésére. Ez a mozgalom helyreállítja a klastromi fegyelmet, fönséges erkölcsi példákat nyújt szegénynek, gazdagnak egyaránt, kivonja az egyházi ügyeket és azok kezelését a durva világi karok igazgatása alól, hadat indít annak a lealázó, erkölcstelenítő befolyásnak, melyre a világi elemek a püspöki székek betöltése, az egyházi javadalmak eladása és a papok házassága révén tettek szert, és az egész új világrend őre gyanánt egyelőre még csak eszményi hatalommal fölruházott papságot állítja föl. Amellett, hogy együttesen megújítja a már régebben keresztyén országok vallásos és erkölcsi életét, hogy hadat üzen minden lanyhaságnak, habozásnak, ingadozásnak, a hit és a pogányság közt, elég erővel bír, hogy újra meg újra a Krisztusért élni-halni óhajtó, példa és szónoklat által egyaránt ható térítők raját küldje a még pogány vagy félkeresztyén országokba. Ez a mozgalom teremti meg voltaképp a szellemi egységet az addig nemzeti egyházakra oszlott, egymással gyéren érintkező keresztyén népek közt, kiindulását is éppen Franciaországtól vette, mely azon korban legkevésbé örvendett politikai egységnek, nemzeti hatalomnak. És az így szívben-lélekben egyesített, a pápa és a császár által egy értelemben igazgatott keresztyénség elé kitűzi már a nagy célt, melynek elérésén századokon át fáradott: a pogányok, mohamedánusok elleni küzdelmet, a Szentföld, Krisztus sírja fölszabadítását, a keresztes háborút. Ily módon elkészülve, megtisztulva, megújítva fejben és tagjaiban, várta az egyház az ezredik évet, melyhez régi szent jóslások fűzték a világ végét, Isten birodalmának bekövetkezését.

Ez a részben misztikus, de valójában igen gyakorlati, mindenek-

fölött erkölcsi irány, melynek diadalához nemcsak az egyház, hanem az egész nyugati emberiség haladása volt fűzve, mely szentekké tette az uralkodókat és fejedelmekké a papokat, utat nyitott magának a magyar fejedelmi családnak körébe. Nem tudjuk pontosan, kik voltak itt hirdetői, de István művein, tettein megismerjük szellemük leheletét.

Kétféle, egymástól nagyon különböző befolyás olvadt szerves egységgé Géza fiának fogékony, ifjú lelkében. Keresztyén akart lenni, mint Adalbert, mint Romuald, mint a hitnek annyi hőse, kik nemcsak e földön nyertek dicsőséget, hanem maguknak és másoknak mennyei koronát is szereztek. Ismernie kellett már Nagy Károlyt, ott állott mintakép gyanánt Nagy Ottó is. Ezeknek példája vonzotta, de nem feledkezhetett meg atyjáról, őseiről sem. Mennél hatalmasabb, annál inkább vezetheti népét jó úton, mennél dicsőbb és hősebb, annál szívesebben fogadja el népe vezetését. A kétféle eszmény: az általános egyházi és a magyar politikai, benne összefolyt: egyesülésükből született meg a magyar keresztyén királyság.

Bármennyire különbözött is a fiú atyjától, egyet kellett hogy értsenek a nyugati keresztyén népekhez való közeledés óhajtásában. Alig lehetett István 18–20 éves, midőn nejévé lett a legkeresztyénebb császári ház sarjadéka, Gizella. E házasság létesítette az első rendes összeköttetést a magyar és a német udvarok közt: ennek volt következése, hogy Magyarország átalakulásában, ezután, éppen német, bajor lovagok és szerzetesek vettek oly kiváló részt.[53]

Megjelent: Budapesti Szemle, 1894. 80. k. 161–197. l. (A Magyar Nemzet Története. Szerk. Szilágyi Sándor. I. k. Bp., 1895. 197–233. l.)

JEGYZETEK

1. Talán ez az állapot magyarázza meg az olyan kifejezést, mint „kisebbik uram", nem pedig valami ősi nőközösségnek föltételezése, melyre nincs semmi alap. Ha a férj elveszett, öccse lett az özvegynek és gyermekeinek gondviselője, ura.
2. Vö. a longobardok sokban hasonló viszonyait: Leo: Geschichte der italiänischen Staaten. I. k. Hamburg, 1829.
3. Konsztantinosz egyenesen kimondja, hogy a honfoglalás ideje óta a magyar nem viselt háborút a besenyővel. Lehetséges-e ezt másként megmagyarázni, mint ahogy mi megkísérlettük? Kútfőink is szólnak már besenyő telepekről a vezérek korában. A besenyő törzsszerkezet még jobban megkönnyítette ezt a szétforgácsolást, mint a magyar, mert ott fejedelem sem volt.
4. A sclavus szó mint rabszolga szinonimja régibb a honfoglalásnál. Ezt a gyakorlatot a németek kezdték.
5. Huber, A.: Geschichte Oesterreichs. I. k. Gotha, 1885. 123. l. egész bátran írja: die Bewohner, meistens den Slavenstämmen angehörig wurden zu Leibeigenen gemacht, und mit ihren Ländereien an die Häuptlinge vergabt, welche dieselben wieder an die einzelnen Männer ihrer Horde vertheilten – de bizonyítani nem bírja. Több volt ott az önkény és a véletlen. Csak úgy bántak velök, mint más zsákmánnyal.
6. Erre mutat az a tudósítás, hogy korbáccsal hajszolnak a rohamra Ágostánál.
7. Herigeri Gesta Episc. Leodiensium. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. VII. k. 171–172. l. A hunok származásáról szólva: Ungros denique notum est huic famae assentari velle, qui et jactant se a Judeis originem ducere.
8. Vita Methodii. 16. fej.
9. Anonymus, 57. fej. Taksony idejében: Nam de terra Bular venerunt quidam nobilissimi domini cum magna multitudine Hismahelitarum, quorum nomina fuerunt Billa et Búcsú. Quibus dux per diversa loca Hungariae condonavit terras, et insuper castrum, quod dicitur Pest.
10. Pauler Gyula a mohamedánokat a kabarokkal és székelyekkel azonosítja (A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I. k. Budapest, 1893. 215. l.). E véleményt, mint semmi alapra nem támaszkodót, nem tartom elfogadhatónak.
11. Vita Wicberti. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. VIII. k. 514. l.
12. Necrologium St. Galli IV. Non. Februarii Obitus. Prunvarti idézett kézirat [Marczali Ekkehard eredeti kéziratát használta].
13. De administrando imperio, 40.
14. Piligrim, passaui püspök levele a pápához.
15. Uo.
16. Konsztantin: Az udvar szertartásairól. II. 48. bonni kiadás. l. 691. Azt hiszem, ez archónok alatt már nemcsak a fejedelem, a gülasz és karkhasz értendők, hanem a törzsfők is. Mert Konsztantin,ki az Etelközben vajdáknak nevezi a törzsfőket, az új hazában „archónnak" nevezi őket. Pedig ha

egyébhez nem, címezéshez csakugyan értett. ἔχει δὲ ἑκάστη γενεα ἄρχοντα [minden törzsnek saját fejedelme van]. A címezés ugyanaz, mint a besenyőkhöz intézett levelekben.

17. Személyleírása, mint a többi Anonymusnál, a trójai hősök képéből átvett. Anon. 55 és 57.
18. Budai Krónika.
19. Bruno, Vita Sti Adalberti, 23. fej. Monumenta Germaniae Historica. IV. k. Scriptores. 607. l.
20. Thietmar: Krónika. VIII. k. 3. fej
21. Bruno: uo.
22. Saroltát mondják Géza nejének az összes magyar krónikák, és az Anonymus, ki Gyulát erdélyi vajdának nevezi, amiben őt még a genealógiai tekintetben oly óvatos Pauler is követi. Később, a XII. század óta állítják csak, hogy Adelheid, Miciszláv lengyel herceg testvére lett volna Szent István anyja. Thietmar nem mond nevet, de előadása szerint Géza neje magyar volt, és ő a leghitelesebb. Nehézséget csak az okoz, hogy ő szláv névvel (Bele Knegina) nevezi a fejedelemasszonyt. A lengyel rokonság tényleg megvolt: Géza nővére neje volt Boleszlávnak, Miciszláv fiának, és ennek része lehetett a későbbi fölcserélésben.
23. Thietmar: uo.
24. Hartvik: Szent István legendája. Kiadta Mátyás Flórián: Historiae Hungariae Fontes Domestici. I. k. Pécs, 1881. 36. l.
25. Hildesheimi évkönyvek. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. III. k. 62. l. az elveszett hersfeldi évkönyvekből. A magyar követek számát és rangját az altaichi évkönyvek közlik.
26. Hartvik: i. m. 35. l.
27. Mabillon, J.: Vetera Analecta ... Paris, 1675. 434. l. A levél nincs datálva. Bruno 976-ban meghalt, tehát utazása nem sokkal történhetett a magyar követség fogadása után.
28. Dümmler, E. L.: Piligrim von Passau und das Erzbisthum Lorch. Leipzig, 1854. 181. l.
29. Herm. Contractus, Chronicon. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. V. k. 117–118. l. „995. Huius soror Gisela, Stephano regi Ungariorum, cum se ad fidem Cristi converteret, quasi vere iuxta nomen suum in conjugium data."
30. Bruno: uo. Adalbert életében. Ungrorum magnus senior. Így nevezték a török szultánt is: grand seigneur.
31. Az ország határainak kitűzését az Anonymus Zoltán idejére teszi, amikor annak semmi értelme. Freisingi Ottó az ágostai csata után említi. „Azóta kezdi ez az ocsmány nemzet mocsaras helyeit ellenünk sáncokkal és palánkokkal megvédelmezni." Chron. IV. 20.
32. Albericus Trium Fontium. Chronicon, ed. Leibnitz, G. W. 1698. 957. 291. l.
33. Judicis Sarchas nomine. Decr. S. Ladisl. III. 2.
34. Othloni Vita S. Wolfkangi. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. VI. k. 530. –531. l.
35. Uo. bevezetés, 525. l.
36. Prohibitus sit ab adducenda ad Deum Pannoniorum gente. Arnoldi

de St. Emmeramo libri II. 556. l. uo. Arnold Sz. István korában maga is járt Esztergomban.

37. Lásd Dümmler: i. m.
38. Beda műve az angolszászok megtéréséről, mely azután a többi térítésre nézve is irányt szabott, annál is inkább, mert azon nemzet megnyerése elsősorban magának N. Gergely pápának volt műve.
39. Piligrim levelét kiadta. Endlicher, St. L.: Rerum Hungaricarum Monumenta Árpádiana. Sangallen, 1849. 129–133. l., a hitvallás nélkül. Összehasonlítottam a kölni és bécsi kéziratokat. A levél Dümmler szerint 973 végén vagy 974 elején íratott.
40. „Die beiden Praelaten von Passau und Salzburg wetteiferten (mit Schmerz und Scham zu sagen) in erdichteten Documenten." Ranke, L.: Weltgeschichte. VII. k. 74. l.
41. Ezt igen helyesen kiemeli Pauler Gyula.
42. Pauler Géza megtérését 974-re teszi (i. m. 24. l.), és azt hiszi, hogy a keresztyénségben az István nevet kapta. De egyik állításnak sincs semmi alapja. Egyedül a XI. századi Chabannes-i Adhemárnak egy teljesen interpolált XII. századi kézirata közli. Ez pedig Gouz megtérését és keresztelését III. Ottónak tulajdonítja, ki 983-ban mint kétéves gyermek jutott a trónra, tehát 974-ben még a világon sem volt.
43. Giesebrecht, W.: Geschichte der deutschen Kaiserzeit. I. k. 1887. 683–690. l.
44. Vita S. Stephani (Maior). Mátyás Flórián: Historiae Hungariae Fontes Domestici. 14. Hartvik. Uo. 38. l. Budai Krónika Podhradczky J. kiadása. Buda, 1838. 47. l.
45. Bruno Vita S. Adalb. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. IV. k. 603. l. 16. fej.
46. Csak így érthetem Bruno zavaros elbeszélését. Uo. 23. fej.
47. Később a XIII. században összeírt csudái közt van egy, amely arról szól, hogy mint égettek el a magyar fővárosban egy jósló bálványt. De ez sok más legenda mintájára készült monda. Mirac. S. Adalb. Martiris. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. (IV. k. 3. l.)
48. Bruno levele II. Henrik császárhoz. Giesebrecht: i. m. II. k. 689–692. l.
49. Ademar Cabanensis interpolációja [utólagos betoldása].
50. Vita Romualdi, Petrus Danianustól. Surius; L.: Vitae Sanctorum. Köln, 1617. III. k. 705. l.
51. Thietmar: i. m. VI. k. 3. f.
52. Budai Krónika II. k. 40. f.
53. Későbbi német írók, kiket sok modern is követett, túlságos befolyást tulajdonítottak e házasságnak. Herm. Contr. szerint István csak akkor, 995-ben tért meg. Aurai Ekkehard szerint (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. VI. k. 192. l. 1001-hez) nem is nyerhette el Gizellát, míg meg nem ígérte megtérését és népe megtérítését. III. Eugén pápa egy 1146-iki levelében a térítést II. Henriknek tulajdonítja. Az egykorú Thietmar, ki egyedül ismeri István pogány Vajk nevét, erről nem tud. István egészlelkülete, élete mutatja, hogy gyermekkorától fogva szigorúan keresztyén nevelésben részesült.

AZ ARANYBULLA

Az utolsó pontnak* minden betűje arra mutat, hogy e kiváltságlevélnek nem csupán az utókor tulajdonított oly nagy fontosságot, hanem annak szerzői is teljes tudatában voltak művük messze kiható jelentőségének. Ezt tanúsítja az a fény, mellyel kiállítják, az a kiváló gond, melyet megőrzésére fordítanak. A kereszténységnek és az országnak leghitelesebb helyein fogják megőrizni a hét eredeti példányt. Mindez a gond nem akadályozhatta meg, hogy azok az eredeti példányok valamennyien el ne vesszenek. Legrégibb kézirata, mely megmaradt, majdnem egy századdal későbbi,[1] és nem kelti azt a benyomást, mintha teljesen hű másolata lenne a törvénynek.[2] Mindamellett kétségtelen, hogy nagyjában bírjuk azon cikkelyek összességét, amelyektől megújulását, lendületét remélte a II. Endre országlása által annyira elcsigázott magyarság.

Végrehajtónak, a reformációval [átalakítással] járó óriási nehézségek leküzdőjének az ország nádora jelöltetik. Ily módon válik ebből a tisztán udvari méltóságból a rendi érdekeknek leghivatottabb törvényes képviselője, olyanformán ahogy a frank birodalomban a maior domusból** vált a nemesség, a katonaosztály igazi feje. Mihelyt a nemzet már nem érzi magát teljesen azonosnak királyával, e különállásnak megalkotja törvényes, hatalmas kifejezését.

Szomorú volt az a tapasztalat, hogy a nemzetnek és királyának útjai eltérhetnek egymástól, de számolni kellett vele a jövőre.

* T. i. az aranybulláé.

** A frankoknál a Meroving uralkodók idején a királyi háztartás, s egyúttal a királyi kíséret vezetője. Rövidesen az államigazgatás legfontosabb hivatala lett, egy idő után a királyság örökléséről is a majordomusz-ok döntöttek. 751-ben Pippin majordomusz letette az utolsó Meroving uralkodót és maga lett a király. Ezután megszüntették e tisztséget.

Megjelenik nemzetünk életében, mint a szabadságnak és emberi jognak oltalmazója, a bizalmatlanság, ha szükséges: az önsegély. Talán az aranybullának egy pontja sem ragadja meg annyira a képzeletet, mint az a híres záradéka, mely a nemesség fegyveres ellenállását törvényes institúcióvá [intézménnyé] teszi.[3] És méltán. A személy és vagyon biztonsága, vagyis a szabadság alapja és kezdete mindig fegyveres védelemre szorul a gyönge vagy zsarnok fejedelem ellenében. Csak ha ez az alap meg van már nyerve, lehet szó későbbi haladásról, igazi alkotmányról. Az aranybulla alkotói, érezve a nemzet baját, mérget használtak orvosság gyanánt.

Éppen az ellenállás jogának megadása főoka annak, hogy az aranybullát mindig összehasonlították a Magna Chartával,* mely ezt a jogot szintén magában foglalja.[4] Ott ugyanis a király felhatalmazza azt a 25 főurat, ki az egész báróságot képviseli, hogy azon esetben, ha valami sérelmét 40 nap alatt nem teszi jóvá, ők az ország egész községével együtt „kényszerítsenek és szorítsanak minket minden módon, ahogy csak bírnak, váraink, földjeink, birtokaink elfoglalásával és más módon, míg az ő ítéletük szerint nem történt meg az orvoslás". Nem szabad azonban bántaniok a király, a királyné és gyermekei személyét, és ha megtörtént a sérelem orvoslása, a bárók ismét a régi hűséggel kell hogy viseltessenek a király irányában. A Magna Charta szerint ez a felkelés nemcsak jog, hanem kötelesség. A király megesketi reá az egész országot, még azokat is, akik különben nem tennék, hogy ilyen esetben a bárókkal együtt hadakozzanak ellene. Kijelenti egyúttal a király, hogy e szabadságot sohasem fogja megsemmisíteni vagy csökkenteni, és ha megtenné, érvénytelen.[5] Nálunk a nemzet a királlyal szemben még nincs szervezve: a nemeseknek szabadjára van hagyva, hogy egyenként vagy együtt, csoportokban vagy tömegekben vívják ki jogaikat.

Az angol szabadságlevélben pontosan ki van szabva minden, az nem is törvény, hanem szerződés a király és az urak közt. A magyarban még csak a főelveket fogalmazzák, a részletes kivitelt a jövőre hagyják. Ha nem is lényegében, de formájában az aranybulla mit sem különbözik más kiváltságlevéltől. Tisztán

* Így nevezték azt a törvényt, amelyet az angol főurak 1215-ben kényszerítettek ki Földnélküli János királytól, s mely mindmáig az angol alkotmányosság alapjának számít.

a király akaratából folyónak van feltüntetve. Angliában már hosszú alkotmányos fejlődés előzte meg a szerződést; nálunk csak e királyi levél adta meg alapját a későbbi alkotmányos küzdelmeknek.

Úgy a betű, mint a tartalom szelleme kizárja azt, mintha a magyar alkotmányosságnak e zsengéje bármit kölcsönzött volna az alkotmányos mintaállamnak nálánál valamivel régibb, oly óriási jövőre hivatott alaptörvényéből. Az aranybulla egészen a hazai viszonyok talajából fakadt, egészen korának, létrehozóinak érzületét, érdekét tükrözteti vissza. Ebben állott gyöngesége: kifejezéseinek általános volta, a végrehajtásra való kevés ügyelet; azonban ebben állott annyi századot átélő ereje is. Éppen az, hogy annyi kísérlet és tétovázás után újból és újból vissza kellett térni eszméjéhez, cikkelyeihez, mutatja, mennyire igaz, mennyire nemzeti volt a tartalma.

Nem akarjuk ezzel tagadni azt, mintha idegen alkotmányos formák és tapasztalatok ne lettek volna hatással az aranybulla szerzőinek gondolkodására. Úgy egyházi, mint világi ügyekben igen élénk volt akkor hazánk érintkezése a nyugati világgal, hol már teljes virágjában állott a hűbéres jog és önkény. A magyar urak közt számosan voltak külföldi eredetűek, a külfölddel rokonságot tartók. Ne feledjük, hogy idegen nemzetség fia szállott először szembe a király zsarnokságával, II. István korában. Az ellenállás joga gyökeres intézmény volt más államban is, mint Angliában; Aragóniában már régebbi idő óta az volt sarkpontja az alkotmánynak. Márpedig éppen ezen kiválóan harcos, nemesi országból jött az utolsó előtti nagyobb bevándorlás, az, mely Imre király nejét kísérte ide. Ezek az aragónok itt nagy méltóságra, birtokra jutottak. Természetes ellenzéket képeztek a későbbi királynővel, Gertrúddal és II. Endrével szemben. Ha valami idegen befolyás érezhető az aranybullán: az legnagyobb valószínűséggel az aragónokra vezethető vissza.[6]

Hogy ki volt az aranybulla igazi szerzője, arról a történelem nem nyújt semmi felvilágosítást. Krónikák, évkönyvek, legendák föl se jegyezték, hogy mikor és miképp rakták le a magyar alkotmány alapkövét. Azon analógia szerint indulva, hogy Angliában a canterburyi érseknek, Langton Istvánnak volt legnagyobb része a király és nemzet közti egyesség létrehozásában, egy kiváló tudósunk nálunk János esztergomi érseknek tulajdonította ugyanazt a szerepet.[7] De ennek a föltevésnek egyáltalában nincs történeti

alapja. Az aranybullának nagyon világi a szelleme. Abból, hogy a végrehajtás leginkább a nádor kezébe van letéve, azt lehetne következtetni, hogy a nádornak volt oroszlánrésze a cikkelyek megállapításában. 1222-ben Miklós, a Záh nemzetségből, Sopron ispánja volt Magyarország nádora, de még ugyanazon évben felváltja őt Jula nádor, bodrogi, később soproni ispán, az erdélyi vagy bánsági Kán nemzetségből, ki aztán 1226-ig megmaradt e méltóságban. Ha valakire, ez utóbbira kell tehát leginkább gondolnunk. Hanem azért hiba volna egy emberről úgy szólni, mint az aranybulla szerzőjéről. Maga a nemzet színe-java, annak úri és szabad rendje egyaránt volt e sarkalatos törvénynek megalapítója, lett aztán ennek fenntartója. A történeti hagyomány hiányossága okozza, hogy hazánk panteonjába nem illeszthetünk még egy fényes nevet. De éppen ennek a homálynak köszönjük, hogy annál világosabban megismerhetjük magának a nemzetnek közérzületét.

*

Ha már nem a részleteket tekintjük, hanem a törvény igazi, belső tartalmát, két fontos elv ötlik azonnal szemünkbe.

Az egyik az, hogy a bulla a király törvényes hatalmát éppen nem szorítja meg, sőt emeli. Azt a jogot, melyet előbb önhatalmúlag gyakorolt a király, hogy visszavegye, amit könnyelműen elajándékozott: a törvények közé iktatja.

A másik az, hogy nem a méltóságok, az urak érdeke, haszna dönt benne, hanem a szabad emberek népes osztályának java. Valóban az ő szabadságlevelük ez, és ha az ispánok méltóságra, gazdagságra felülmúlják őket, szabadságra köztük különbség nincs, és a nagyobb vagyon a nagyobb katonai terhet vonja maga után. Mindkét elv ugyanazon közös forrásból fakadt, abból, mely századokon át éltette, felüdítette Magyarország alkotmányát: hogy nem szabad egy külön kiváltságos osztálynak megakasztani a király és a nemzet közti közvetlen viszonyt.

Visszaállítja tehát a nemzet történeti életének régi, kipróbált alapjait, és amennyiben útját akarja szegni annak, hogy az akkor Európa-szerte uralkodó hűbéres arisztokrácia itt is meggyökerezzen, szelleme némileg reakcionáriusnak mondható. Abban is a visszafelé fejlődést írja elő, hogy a készülődő pénzgazdaság helyébe ismét a régi, domíniumokon és szolgálatokon alapuló terménygazdaságot akarja helyezni.

Ez a kettős iránya magyarázza meg, hogy végrehajtása miért ütközött annyi nehézségbe, úgy hogy tényleg II. Endre idejében még csak közel sem jutott soha a megvalósuláshoz. A várföldek, az örökös ispánságok visszavétele az ország leghatalmasabb embereit sértette, azokat, akik fegyverben állottak és bírták a király kegyét. Ehhez véve magának a törvénynek nagyon is nyújtható szövegezését, nem lehet csodálkozni azon, hogy minden egyes restitúció [itt: visszavétel] hosszas törvényes eljárást, mely néha erőszakoskodássá vált, vont maga után. A váradi regestrum* adatai is azt bizonyítják, hogy ily módon nemigen növekedett a király birtokainak, szolgáló népeinek száma.

Ha pedig a domínium nem volt helyreállítható, hiányzott a régi gazdasági rendszer fölélesztésének alapföltétele. A királyi gazdaságon segítve nem volt; mert ha a föld népe nem látta el őt és udvarát, nem mondhatott le pénzbeli jövedelmeinek lehető legnagyobb fokozásáról.

Logikailag véve a dolgot, két ellenkező elv közt kellett akkor Magyarországnak választania. Vagy visszaadják a királynak a régi domíniumát és az ahhoz kapcsolt szolgálatokat, és akkor lehető a pénzbeli adó leszállítása. Vagy pedig a királyság és a nemzet beleegyezik az arisztokrácia meggazdagodásába a királyi birtok rovására, de egyúttal megfelelő adót ró az uralkodó osztályra. Anglia az utóbbit választotta: Magyarországon két össze nem férő dolgot akartak megegyeztetni. Mert midőn a nemességet és papságot, a nemzet legtehetősebb osztályait, teljesen kivonják az adó alól, a királyt még sem hozzák abba a helyzetbe, hogy más forrásokat nyissanak részére udvara fényének és az ország hatalmának fenntartására.

Ezen a belső ellentmondáson nem segített sem a zsidók és izmaeliták** eltávolítása a közhivataloktól, sem a nemesség felkelési joga. II. Endrénél bölcsebb és erélyesebb király sem lett volna

* A váradi káptalan II. András korából (1205–1235) származó jegyzőkönyve, mely 389 peres ügy leírását tartalmazza. A 12–13. század magyarországi társadalmának egyik legfontosabb forrása.

** Izmaelitáknak, vagy szaracénoknak nevezték az Árpádkorban, Magyarországon lakó, különböző eredetű mohamedánokat. A kereskedő izmaeliták valószínűleg különböző mohamedán területekről vándoroltak be (bolgár, besszarábiai stb. izmaeliták). A zsidókkal együtt jelentős szerepük volt a magyarországi pénzforgalomban. A 14. századra beolvadtak a magyarságba.

képes a törvény határozatainak életbeléptetésére. Igaz, hogy a történetben nagy kivétel az egyes elvek radikális keresztülvitele, de itt túlságos nagy a belső ellentmondás. Minthogy pedig az aranybulla nem szüntette meg az összes zavarok személyes okát: a király könnyelműségét, sem a tárgyi okát: a pénzhiányt – a törvénynek éppen nem sikerült visszaadni az ország nyugalmát és virágzását.

Anglia egész alkotmányos története a Magna Chartának magyarázata, mondja egy híres angol tudós.[8] Némi módosítással ugyanezt állíthatjuk az aranybulláról Magyarországra nézve. Csakhogy míg a hatalmas szigetországban még a XIII. században terebélyes fává nő a szabadság plántája a polgárság befogadása és a parlament megalkotása által, nálunk, alig hogy megered, a legnagyobb viharokkal kell megküzdenie.

Megjelent: Marczali Henrik: Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301). Bp., 1896. (A Magyar Nemzet Története, II.) 405–409. l.

JEGYZETEK

1. Knauz Nándor: Az aranybulla c. értekezésében (Történelmi Tár, X. 211. l.) 1318-ra teszi.
2. Különösen gyanúsnak látszik a 3. cikkelynek az a pontja, mely az egyház népeinek adómentességéről szól. Endre 1222-ben és 1233-ban nagy kiváltságlevelet ad a papságnak, 1231-ben pedig, egyenesen papi befolyás alatt. megújítja az aranybullát, de egyikben sincs szó erről a kedvezményről. Okunk van tehát ezt későbbi toldaléknak tartani.
3. Nevezetes, hogy ez a záradék az esztergomi kéziratban nem úgy kezdődik, mint a törvényes szövegben. A kézirat szerint: „Statuimus etiam, quod si nos." A Corpus Jurisban: „Quod si vero nos."
4. Szalay László szerint (Magyarország története. I. k. 294. l.) az aranybulla a Magna Charta példájára készült. Széchenyi István is lehetőnek tartotta az átvételt, mert a keresztes hadak mindenfelé terjeszthették az angol ideákat.
5. Magna Charta, 61. pont.
6. Az aragóniai Simon ispán éppen 1223-ban kap királyi adományt a német határon.
7. Bartal G.: Commentariorum ad historiam status iurisque publici Hungariae aevi medii libri XV. Pozsony, 1847.
8. Stubbs, W.: Select Charters of English History. Oxford, 1880. 296. l.

A VÁROSOK

Mint a báróság és a megye, úgy a város is csak a tatárjárás utáni korszakban jutott hazánkban teljesebb kifejlésre. A királyi és főpapi udvarok körül szorongó félszabad telepesek helyébe nagy kiváltságokkal fölruházott s önmagukat védelmező és igazgató öntudatos polgárság lép.

Láttuk, minő szabadságok megadásával mozdította elő IV. Béla Budának, Esztergomnak, Fejérvárnak, Zágrábnak betelepítését.* E városok közt különösen a két első indult csakhamar erős fejlődésnek.

Esztergom városának története igen érdekes példát mutat arra nézve, minő súrlódások származnak abból, ha polgári község és egyházi hatóság egy területen szorul össze. A külföldön ez úgyszólván mindennapi jelenség volt: az olasz, francia és német kommunáknak** a főpapok ellenében kellett kivívni szabadságukat,[1] ha ugyan nem volt lehetséges azt megvásárolni. Nálunk az érseki város, egyúttal az ország legnagyobb kereskedelmi központja volt e küzdelmek klasszikus színhelye.

Bélának az a különben nagyon célszerű, a tatár veszedelem által indokolt intézkedése, hogy a polgárok menjenek fel lakni a várba a papokkal együtt, idézte elő az első összeütközést. Az érsek át is adta a megmaradt polgároknak és az oda sereglő olasz jövevényeknek a vár egy nagy részét, de fenntartotta magának régebbi jogait a polgárok fölött. „Egy idő múlva, midőn néhány polgár palotát kezdett építtetni a nagy várban, ahol a székesegyház áll, az egye-

* Marczali IV. Béla várospolitikáját a kötet 506–509. lapjain mutatja be.

** Kommuna szó szerinti jelentése község. Így nevezték azokat a középkori városokat, amelyek évi egyszeri adófizetés fejében önkormányzatot vívtak ki. A szó jelenti ezeknek a városoknak a feudális úr ellen vívott fegyveres harcát is.

netlenség mostohája kezdett uralkodni ott, hol azt remélték, hogy az egyetértés lesz az ápoló anya. Hol Isten dicséretére hangzott az ének, végtelen kardcsörtetés támadt a polgárok által, kik így szóltak maguk közt: te nekem kisebb telket adsz az építkezésre, magadnak meg a nagyobbat veszed. Ne maradjunk a papokkal együtt, szoros helyen, hogy meghaljunk. Szinte látjuk a középkori metropolis nyüzsgő életét, melyet a jóakaró, de a kereskedelem érdekeit nemigen méltányoló papok a régi szabályok közé akarnak kényszeríteni. A tatároktól való félelem akkorra, 1256-ban már alászállott, és így igen helyes volt az a megoldás, hogy az érsek bírja tovább is a várat, a polgárság pedig telepedjék meg a vár alján, a Dunánál, hogy kikerültessék a viszály az egyház és a város (burgam) közt."[2]

Az új helyen szépen felnőtt, virágzott a város. Számos egyház és klastrom alapult ott, az olaszoknak külön városrésze és bírája volt ott, volt továbbá a királyi pénzverő, és a királyi kovácsok egész utcát vagy kerületet képeztek. Úgy látszik, hogy különösen az ötvös ipar virágzott.[3] A várost polgármester[4] igazgatta, több más előkelő polgárral együtt, kik közt némelyik a comes címet viseli.[5]

Csakhamar új viszályt idézett elő a bordézsma. A káptalan úgy tapasztalta, hogy a polgárok hazaviszik a bort, és otthon aztán kevesebbet és rosszabbat adnak tized gyanánt, ha ugyan adnak. Királyi rendeletet eszközöl ki, amely szerint a dézsmát már a városon kívül lugasaikban vagy sátraikban adják meg: különben kilenc részt kapnak a papok, nekik meg csak a tized marad.[6]

A belső zavarok nemigen károsították a várost. A község nem akarta tűrni, hogy költségeihez a benne lakó papi jobbágyok ne járuljanak adójukkal. Ha nem fizettek, elfogatta őket, vagy erőszakkal vette meg rajtuk az adót. Kényszerítette őket, hogy törvényt álljanak előtte. Azzal is károsították a káptalant, hogy a mészárszékek, melyek addig minden levágott marha után fél bőrt fizettek neki, vágóhídjokat áttették más helyre, ahol nem fizettek.

Ezen sérelmek orvoslása végett Ladomér érsek és a káptalan Endréhez fordultak. A király maga elé idézi István bírót, az esküdteket és az egész polgárságot, és azt határozza, hogy az ügyet az országgyűlésen fogja eldönteni. Időközben azonban a polgárok, „beléjük szállva a zendülés szelleme", új sérelmekkel tetézték

a régieket. Eltiltották, hogy a káptalan és a prépost beszedjék a városban lakó néptől a rendes adót, és a királyi embert, a fejérvári és budai káptalanok embereit lármával és fenyegetéssel kiűzték a városból. Erre a király, főpapjai és bírái tanácsára, kimondja az ítéletet. A községnek nem szabad az érseki és káptalani népeket törvényszéke elé vinni, különben nagy bírságot vetnek ki rája, azonkívül pedig kiátkozással sújtják. Ezen ítélet ellen nem hivatkozhatnak semmilyen arany- vagy viaszpecsétes oklevélre. Hogy pedig ezentúl ne származhasson viszály és félreértés, a király összeíratja a város területén belül eső egyházi telkeket és házakat. Ezek teljesen ki vannak véve a városi hatóság alól.[7]

A házak ezen összeírása megmutatja, milyen elemekből állott akkor a városi lakosság. Ott van Jakab kereskedőnek palotája és Csóka szabónak a háza. Némely házakban kiadó boltok vannak, akik ezeket kiveszik: „seldenariusoknak", zselléreknek neveztetnek. Találunk még több szűcsöt, kallót, vászonkereskedőt, ötvöst, kovácsot. Több ház bérbe van adva: az egyikért évenkint négy márkát fizetnek a káptalannak.[8] Volt különben Esztergomban úri ház is. Csák Ugrin 200 márkáért adja el palotáját a káptalannak.[9] Egy polgári házat 50 márkáért ad el az anya leányának. A házaknak nagy volt a területük, hogy raktárakat lehessen bennök tartani. A káptalan egy kőházának hossza 70 cubitus „vulgo reyf", szélessége 41 rőf. Egy másiknak hossza 35 rőf, szélessége 34. Egy velencei kereskedő 1298-ban 125 márkáért zálogosítja el Esztergomban levő házait.

Egy céh sem játszott nagyobb szerepet a középkori városok mozgalmaiban, különösen, ha tettlegességre került a dolog, mint a mészárosoké. Párizsban is, a deákságon kívül, ez volt a legzavaróbb elem. A jó esztergomi mészárosok nem fogadták el a király ítéletét, és nem akarták megadni a káptalannak az annak járó regálét. Mészárszékeik áttétele által 1293 minden szentnek napjától 1294 nyaráig nem kevesebb mint 45 márkányi jövedelemtől fosztották meg a káptalant. Ezért Ladomér érsek ünnepélyesen kiátkozta mind a tizenötöt, „átadva őket a sátánnak, hogy pusztítsa el testöket, azért hogy lelkük az ítélet napján üdvözülhessen". Az ítéletet a templomokban harangzúgással, gyertyák eloltásával kell kihirdetni, és a híveknek kerülni kell a velük való érintkezést mindaddig, míg a bűnösök elégtételt nem adnak.[10] Nevezetes, hogy bár a város vallásos érzületében kételkedni nem lehet, az exkom-

munikációnak [kiközösítés]* éppoly kevéssel volt foganatja, mint a király ítéletének. Nem fizettek a káptalannak semmit, ezáltal 1000 márkányi kárt okozva neki, és fegyveresen megtámadták az egyházi, szerzetes házakat. Ez interdictumot [szó szerint: tilalom] hozott fejökre. Végre 1299 körül Tamás kun püspök békét közvetített az egyház és a polgárság közt, amely szerint a község hűséget fogad az érseknek és az egyháznak, fenntartja a régi törvényeket és a király hozzájárulása nélkül nem hoz újakat, és ez ígérete fejében feloldatik az interdictum alól.

Esztergom városa, úgy látszik, igazi kommuna volt: bírája, polgármestere a polgárok közül került ki, választására sem király, sem érsek nem gyakorolt egyenes befolyást. Budán ellenben királyi ember állott mint „rector" a város élén. A királlyal nem is igen volt baja a községnek: annál gyakrabban tűzött össze a budai káptalannal. A viszály oka itt is az anyagi érdek: bizonyos jövedelmeknek, melyekre az egyház joggal vagy jogtalanul igényt tart, megtagadása.

Ilyen pör folyik 1268-ban köztük, a budai vár rectora és 12 esküdtje előtt. A káptalan panaszkodik, hogy a Pestről Budára vagy tovább szállított sóból nem adják meg az őt illető részt – 100 kősó után hármat. Panaszkodik továbbá, hogy a pesti hajósok nem fizetik meg neki a révészdíj harmadát, amivel tartoznának. Ezt a jogát el is ismerik. Hanem a papok és a város közt nem volt jóviszony azután sem. Tudjuk, hogy Kún László parancsára a polgárok szétoszlásra kényszerítették az 1279-iki zsinatot, amiért exkommunikálták [kiközösítették] őket. Ismét keményen lép fel ellenök Ladomér érsek 1285-ben, újra követelve a káptalan részére a révpénz harmadát, annál is inkább, mert akkor, a tatárok elől való futás miatt, nagy jövedelme volt abból a pesti hajósoknak.[11]

A papoknak ez a folytonos beavatkozása, adóztatása szárnyát szegte a város kereskedelmi lendületének. Werner bíró 1288-ban oklevelet eszközölt ki Kún Lászlótól, aki akkor nyílt harcban állott a püspökökkel, mely a hajóspénzt egészen a hajósoknak ítéli oda, és vásárjogot ad a városnak. Ladomér érseket és az esztergomi egyházat különben is sértette, hogy a Németországból

* A középkor az egyházi büntetések több fokozatát ismerte. Az exkommunikált (kiátkozott) személyekkel a hivők semmiféle formában sem érintkezhettek. Az interdictum (egyháztilalom) csupán bizonyos egyházi cselekmények (istentisztelet, szentségek kiszolgáltatása és felvétele stb.) gyakorlását tiltotta.

jövő hajók szívesebben rakodnak ide, mint az ő városukban, és így ők elestek a vámjövedelemtől. Ezért az érsek 1289. szeptember 15-én Budán kiátkozza Werner bírót és a 12 budai esküdtet.[12] A magisztrátus [városi tanács], mely akkor már a királynál sem panaszkodhatott, engedni volt kénytelen mindezen kérdésekben. Így feloldották őket a kiátkozás alól, de fenntartották, hogy újra interdictum alá helyezik az egész várost, ha valamiben megrövidíti az egyház jövedelmét. Hanem a pernek nem volt vége. Az 1291-iki nagy vásár alkalmával, mint Pozsony budai kanonok panaszolja, elverték a káptalannak a vámot, hajóspénzt, vásárpénzt követelő embereit.[13] III. Endre uralkodása alatt vagy interdictum alatt állott Buda községe, vagy rettegnie kellett annak lecsapásától. Így izmosodott meg a budai polgárokban az ellenállás szelleme az egyház ellen, annyira, hogy Róbert Károly ellen ők vívtak a legnagyobb kitartással, az exkommunikációra pedig azzal feleltek, hogy az ő papjaik, kik közt különösen Lajost említik, viszont kiátkozták a pápát, és a vele tartó magyar főpapokat.

Békésebb lehetett a kisebb városoknak állapota, fejlődése. Selmecen, mely már IV. Béla idejében jogkönyvet nyert,[14] a város bírája ítélt az esküdtekkel és kormányozott a tanáccsal. Ezenkívül gyertyaszentelő napján az esküdtek megválasztják a bírót a régi tanács tagjai közül. A bíró aztán négyet jelöl ki a régi tanács tagjai közül, kikkel együtt megalakítja az új tanácsot (7.). A városi bíróságtól szabad ugyan föllebbezni az ügyet a királyhoz vagy tárnokmesterhez, de ha a bíró ítélete igazságosnak találtatott, a vádló súlyos bírságot fizet.

Különös, a korra és a német polgárságra nézve jellemző vonások a következők: Ha valaki búcsúra akar menni Rómába, San Jago di Compostellába (Spanyolországba) vagy máshová, abban felesége meggátolhatja. De ha a tengeren túlra akar menni, Jeruzsálembe, a szent sírhoz, abban neje nem akadályozhatja meg (3.). Az istenkáromlót 7 egymás után következő vasárnapon mezítláb és övig meztelenül a templom elé viszik, a templom körül kergetik és megvesszőzik (16.). A varázslókat és boszorkányokat, kiket tetten érnek, el kell égetni (17.). A rágalmazó három vasárnapon át a pellengéren álljon és ott nyilvánosan mondja: amit mondtam, azt hazudtam, mint gazember; aztán üssön kezével szájára (18.). Aki leányon vagy asszonyon erőszakot követ el, fejét veszti. A templomrablót kerékbe törik. Ugyanaz a büntetés éri azt, aki

valakinek elviszi fiát vagy leányát és eladja rabszolgának. Aki hamis kockával játszik, annak a kockát átütik a kezén.

Mindezen cikkelyek nem térnek el azon határozatok rendes formájától, melyekkel egy nehéz munkában elfoglalt jámbor néposztály biztosítani akarja hitét, életét, vagyonát és családi szentélyét. Szabadabb, hogy úgy mondjuk, romantikus felfogás csak azon pontban nyilatkozik, mely a leányrablásról szól.

„Ha valaki valakinek leányát elragadja és megfogják, afölött így lássanak törvényt: A bíró gyűjtse össze az esküdteket és a hajadonnak rokonságát, és állítsa a leányt a középre, szabadon, minden kényszer nélkül, és legyen jelen az a férfi is, aki elragadta. A bíró kérdezze: kihez megy szent akaratából. Ha a férfihez megy, vége a törvénylátásnak. Ha azonban atyafiaihoz megy, a férfinek vágják le a fejét."

Számos oklevél bizonyítja, hogy e korban állandóan folyt a beköltözés a nyugati országokból, különösen Németországból. Béla király kimondja, hogy a tatárjárás után e puszta országba a világ minden tájából hívott be embereket, úgy földműveseket, mint harcosokat, hogy azt ismét benépesítsék.[15] Legjobban mégis a bányák vonzották a betelepülőket. A szepesi városok akkor nyerik kiváltságaikat.[16] Maguk által választott bíró, comes kormányozza őket. A király hadjáratában 50 lándzsással kötelesek részt venni, kik a királyi zászló alatt harcolnak. Évenkint 300 márkát fizetnek földbér gyanánt, de ezért jogot nyernek arra is, hogy mentől több erdőt irtsanak és változtassanak szántóföldté. Minthogy egyszerű, földműveléssel és munkával foglalkozó emberek, nem foroghatnak a nemesek joga szerint, hanem saját joguk, külön törvényük szerint élnek. Kún László idejében nyernek jogot a gölnicbányaiak és a jászai prépost, hogy területükön aranyra, ezüstre és más ásványokra szabadon bányászhatnak. III. Endre ajándékozza meg kiváltsággal a tordai vendégeket és a torockói bányászokat, kik Felső-Ausztriából, Eisenwurzelből telepedtek oda.

A német telepítésnek az volt a módja, hogy a telepeseket valami tekintélyesebb ember hozta és rendezte el, ki aztán mint „scultetus" [soltész] vagy „locator" [telepítő] később is rendesen bírája maradt a falunak. Az ilyen „scultetia" [soltészség] nemcsak örökös volt, hanem még el is lehetett adni.[17]

A külfölddel való érintkezés, az ország gazdagsága terményekben, az úri osztály pompaszeretete nagy lendületet adtak a keres-

kedésnek, és ennek fejlődését még az utak bizonytalansága, a rablások sűrűsége sem volt képes megakasztani. A kereskedelem útjai és cikkelyei felől különösen az esztergomi vámszabályok, aztán a külföldi kereskedőknek nyújtott kedvezések adnak felvilágosítást.

Szentek oltalmához, egyházak védelméhez volt kötve a középkorban a búcsú és az abból fejlődő vásár. Az ökül joga ellen csak ők nyújtanak valamelyes biztosságot. Természetes, hogy a vásárt, a kereskedést a papok szabályozzák, és hogy a vámból, vásárpénzből eredő jövedelmek elsősorban a szentek egyházait illetik. Így midőn Kún László az esztergomi káptalan kérésére összeállítja a vámszabályokat, azon kezdi, hogy ott a prépostot, a káptalant, és a Duna-szigeti apácák klastromát illeti a vásárpénz. Ennek dézsmája pedig Szent Tamás egyházának prépostját.

Az Oroszországból jövő kereskedő akár Pesten, akár Esztergomban száll meg, fél márkát fizet, éppúgy azok, akik drága prémeket hoznak. Azok az esztergomi polgárok, kik a bolgár végekről, azaz a Szerémségből hoznak bort, minden akó után két garast fizetnek. Ha azonban odavaló emberek hozzák, 20 akó után egy márkát fizetnek. Ha Somogyból, Zalából, Sukoróból vagy Pestről hoznak eladó bort akár hajón, akár szekerén, egy akó után csak egy garast adnak. Ha egész hajórakománnyal hozzák a bort a Szerémségből, a vásárpénzszedőnek azon felül még jár egy vödör bor. Ha az ide hozott bort elviszik tovább külföldre, Csehországba vagy az aranybányákba, minden akó után egy garast fizet a vevő, mielőtt átszállítja a Dunán. Nevezetes, hogy a hazai bor az első nagy forgalmi és kiviteli cikk.

A bevitelnél különösen a szövetek fontosak. 40 darab színes posztó után egy márka jár, de a skarlátnak minden darabjáért 4 garast fizet a kereskedő. A velencei kereskedők áruik egy százalékát fizetik. A gyapotkelmék értékének minden márkája után egy garas jár.

Nagy terjedelmű a nyers bőrökkel való kereskedés. Kétezer evetbőr után 6 garast fizetnek, 1000 nyúlbőr után öt garast. Ezek tehát roppant olcsók voltak. Száz ökörbőr, kecskebőr vagy juhbőr után egy uncia jár. Ezek is rendkívül olcsók lehettek.

Minden egyes bódé után, melynek ablaka van, szombatonként egy fél frisachi pénzt fizetnek a kézművesek.

A pékek szombatonként egy kenyeret adnak. A korcsmárosok,

akár bort mérnek, akár sört, bármily nemzetűek, havonként 3 garast adnak. Minden élő ökör vagy disznó után, melyet le nem vágnak, a vevő egy frisachival tartozik. Ugyanannyi jár 5 birka után. Húsvéttól Szent Iván napjáig 10 bárány után is csak annyi. Két vég szürke posztó vagy ugyanannyi német vászon után 1 garas. Apró áruk, mint sajt és gyümölcs után egy százalék. Minden szekér gabona, rozs, árpa és zab után, vagy apró halak után egy garas jár. A király szolgái ennek csak felét fizetik. Minden friss viza után egy garas. Ugyanannyi jár két tok után. A halászbárkában hozott halakból kettő-kettő jár a javából. Egy mázsa sózott hal után egy uncia.

Következnek a bányatermékek. Egy mázsa réz két frisachit fizet, egy mázsa ólom egy frisachit.

Az apró holmik: len, kender, evőedények szokás szerint adóztatnak meg. A mészárosok minden húsfogyasztó nap után fél frisachit fizetnek. Minden levágott ökör után annak fél bőre jár. Egy mázsa viasz után, mely 120 márkányi, 20 frisachi, vagyis négy garas jár. Száz kősóból jár egy. Tehát csak harmadrész annyi, mint Budán. A sátrakban ülő kereskedők és a vargák szombatonkint egy frisachit fizetnek. Régi ruhák, kalapok, kesztyűk kereskedői és tímárok szombatonkint egy frisachit adnak. Férfi és női rabszolgákkal kereskedő a rendes 40 dénárt fizeti. Minden teher komló vagy szömörce után[18] egy frisachi jár. A vásárjognak nemcsak azok vannak alávetve, akik Esztergomba hozzák áruikat, hanem azok is, akik kikerülik. Akik szekéren mennek Mosonból Pestre, vagy viszont, Táton kötelesek megfizetni az egész vásárpénzt.

A külföldi kereskedelemre nézve különösen Kún Lászlónak 1288. március 21-ikén az esztergomi káptalan javára kiadott oklevele szolgál forrásul. A régi vámszabályokat megerősítve így szól: Elismerik, hogy a Rajnán túlról, Franciaországból és annak környékéről vagy Velencéből jövő kereskedők kötelesek vámot fizetni minden áruikról. Bevallják azt is, hogy a bécsiek, regensburgiak és szomszédjaik, valamint a Rajnán inneniek szintén fizetik minden más áruik után, de azt állítják, hogy minden rakomány (bál) színes posztó után, még ha száz darab van is benne, csak egy garast kellene fizetniök, pedig annak minden negyven darabja után jár egy márka.[19] A király meghagyja, hogy ezt a vámot nem szabad kikerülni, hanem meg kell fizetni, akár Győrött, akár Dorogon vagy Bánhidán, ha az áruk nem is érintik Eszter-

gom városát. Az említett különbségnek a király nem látja semmi okát, és a színes posztó után egyformán megadóztatja az osztrák, bécsi, regensburgi, bajor, szász, cseh, lengyel kereskedőket a többiekkel.[20]

Volt még a helyi vámokon kívül királyi vagy királynői harmincad is, melyet az ország határán szedtek az áruk értéke szerint. Voltak már kereskedelmi szerződések is. Velencével már II. Endre kötött ily szerződést 1217-ben, amely szerint e város kereskedői áruik értékének egy nyolcvanad részét fizetik vám gyanánt. Hanem a nemesfémek, drágakövek, fűszerek és selyemszövetek után, tehát éppen azon cikkek után, melyeken Velence kereskedelmi nagysága alapult, nem járt semmi vám.[21] Az, hogy e szerződés kölcsönös volt, nem változtatott ama tényen, hogy mégis a kereskedő városnak volt belőle sokkal nagyobb haszna. Kún László 1277-ben a Rudolf német királlyal, barátjával kötött szövetség értelmében biztosítja a német kereskedőket, hogy országában bátran járhatnak áruikkal, és hogy senki se terhelhesse őket mással, mint a megszokott harmincaddal és vámmal.[22] A kereskedést nagyon elősegítette, hogy az egész országnak egy volt a vámterülete, és éppen a városok ritkasága miatt a forgalom nem szenvedett azon bilincsek alatt, melyekkel más országokban az egyes földesurak vámjogi és a városok kirakodási kiváltsága megterhelték.

Amint a bárók hatalomra hasonlóbbakká válnak nyugati rendtársaikhoz, ők is megkezdik a vámolást, és ebben vetekednek a főpapokkal. III. Endre elkeseredett harcot folytat e túlkapások ellen, és legalább elvben fenntartja az ország gazdasági egységét és a forgalom szabadságát. Az 1291. évi törvény 17. cikkelye eltörli a Kún László idejében behozott vámokat. A szabad kereskedést, mely az ország javára szolgál, minden módon megvédi egy 1297-iki oklevele. „Államának javítására" eltörli az új vámokat, „azt akarván, hogy a kereskedők egész birodalmán át szabadon, sérelem nélkül járjanak, és senki se merjen nekik ártani". A vámszedők csak az igazságos vámot követelhessék, és ne többet, mint amennyi IV. Béla korában volt szokásban. Ha ez ellen cselekszenek, birtokaikat lefoglalja a király. Ha pedig valamely báró birtokán erőszakkal szed vámot, elveszti birtokát.[23] A városoknak adott kiváltságokban rendesen benne foglaltatik, hogy az ország egész területén szabadon kereskedhessenek, és hogy náluk szabadon vásárt nyithassanak idegen és külföldi kereskedők.[24]

Mint Esztergomnál és Budánál láttuk, a vásárjog az illető helynek vagy birtokosának aránylag nagy jövedelmet szerzett. Ezért kisebb helyek birtokosai is törekedtek e kiváltság megnyerésére. A Rátold nemzetség több tagja hadi érdemeinek jutalmául Kún László nemcsak azt engedi meg, hogy Patha nevű somogyi birtokukon minden szombaton vásárt tarthassanak, hanem kizárólagos monopóliumokat is ad nekik jó nagy vidékre nézve. „Egy nemes sem nyerhet hasonló jogot oly távolságban, amennyire a reggeltől ebéd idejéig járó lovon el lehet nyargalni."[25]

A külfölddel való érintkezés következtében számos új fajta külföldi pénz terjed el az országban. A frisachi ezüst már azelőtt is ismeretes volt, most már bécsi dénárok és pénzek, sőt florenusokkal azaz flórenci virágos arany pénzekkel is számítanak.

Így a polgári rend ipara és kereskedése által egyre jobb módra vergődött. Befolyását már politikai tekintetben sem lehet kicsinyleni. Csak a nyugati határvárosok: Pozsony és Sopron nemigen bírnak felvirágozni e korban, mert a cseh–osztrák háborúk súlya leginkább reájuk nehezedett. Sopron városát, amelynek bírája és polgárai a maguk erejéből már nem bírták a várat őrizni, Kún László a lövői íjászok odatelepítésével erősítette.[26]

A polgárokat a fejérvári polgárok szabadságával ajándékozta meg, azonfelül a győri püspöki tized egyharmadát a megrongált bástyák helyreállítására fordíttatta. Szabad emberek, nemesek szabadon költözhetnek oda, az onnan eltávozni akarók pedig szabadon mehetnek bárhová, ha megfizették a földbért. Hetenkint szabad vásárt tarthatnak, hol csak a külföldi kereskedők fizetnek vámot.[27] E szabadságokat III. Endre még tetézte azzal, hogy a polgárok az egész országban vámmentesek legyenek.

Pozsonyt Ottokár idejében és az 1291. osztrák háborúban tönkretette a „németek kegyetlensége vagyis dühe".[28] A lakosok házaik égése, javaik elrablása által nagy kárt szenvedtek. Felemelésükre III. Endre megengedi, hogy maguk által választott bíró bíráskodjék fölöttük, 12 esküdttel. Szőlőjük után nem fizetnek adót. Erdeik és a tőlük használt épületfa után nem fizetnek semmit a királyi vadászok ispánjának. Szabad kikötőt enged nekik a Csallóközbe való átmenetre, és vámmentes kereskedést az egész országban. Bárhonnét mindenki szabadon költözhessen oda, és a földesurak ne akadályozzák meg, ha a földbért megfizette. A zsidók ugyanazt a szabadságot élvezik, mint a polgárok, az esztergomi

érsek és a pozsonyi prépost jogainak fenntartásával. Végre a posztó-, ökör- és halkereskedők szabadon adhatnak-vehetnek a városban. (1291.)

Megjelent: Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301). Bp., 1896. (A Magyar Nemzet Története, II.) 655–664. l.

JEGYZETEK

1. Nitzsch, L.: Ministerialität und Bürgerthum. Berlin, 1873.
2. Knauz, N.: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I. k. Esztergom, 1863. 440–441. l.
3. A Margit-legendában előfordul egy esztergomi aranyfonó.
4. Maior ville.
5. Comes Rubynus maior ville. Knauz: i. m. 525. l. Úgy látszik, sok volt köztük a francia. Erre mutat az ott kiadott szerződésben a „payment" (fizetés) szó.
6. 1278. Knauz: i. m. II. k. 57. l.
7. Ezek az ún. szabad udvarok (Freihof). Bécsben különösen sok az ilyen, mai napig. Ez egyházi épületek mindenütt nagyon útjában állottak e városok fejlődésének és kiépítésének.
8. Mindezen adatokat III. Endre 1294. július 28-iki oklevele foglalja magában. Knauz: i. m. II. k. 354–361. l.
9. 1279. november 29. Uo. 93. l.
10. 1294. szeptember 14. Uo. 362. l.
11. Fejér, G.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis, 1–42., Buda, 1829–1844. V/III. k. 299. l.
12. Knauz: Monumenta... II. k. 222–253. l.
13. Salamon Ferenc (Budapest története, II. k. 253–270. l.) bőven tárgyalja e kérdést.
14. Ez a morva iglaui 1250-iki jogkönyvből van átvéve.
15. 1268. Fejér: Codex Dipl. IV/III. k. 438–442. l.
16. 1271. I. m. V/I. k. 132–135. l.
17. Gnezda a Szepességben. 1286. Uo. 335. l.
18. Ezt magyarul írja az oklevél. Festékre használt növény.
19. Lásd az előbb tárgyalt vámszabályzat elejét.
20. Knauz: Monumenta... II. k. 228–231. l.
21. Wenzel, Árpád-kori Új Okmánytár. VI. Pest, 1867. 380. l.
22. Fejér: Codex Dipl. V/II. k. 387–388. l. Pest, 1867.
23. Endlicher, St. L.: Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Sangallen, 1849. 629. l.

24. Fejér: i. m. VI/IIII. k. 109–112. l.
25. 1183. Uo. V/III. k. 166–167. l.
26. 1277. Uo. V/II. k. 375. l.
27. 1277. Uo. 399–401. l.
28. „Sevicia, seu furia Teutonicorum." Endlicher, Monumenta Arpadiana. 623. l.

ZAH FELICIÁN BŰNPÖRE

Zách Felicián merényletének okát máig sem tisztázta egyértelműen történetírásunk. Marczalit Pór Antal álláspontja (megjelent a Magyar Nemzet Története *III. kötetében, 78–84. l.) késztette nézeteinek kifejtésére. Pór cáfolta a népmondában megmutatkozó felfogást. Marczali álláspontjára Pór Antal a* Századok *1900. évfolyamában (Záh Feliczián pöre. Kritikai észrevételek Marczali Henrik kritikai tanulmányára.* Századok, *1900. 1–9. l.) válaszolt, s vitájukhoz szólt hozzá Mátyás Flórián posztumusz cikkében is (Népmondák és történeti adatok Záh Feliczián merényletéről.* Századok, *1905. 97–118. l.). Mátyás Flórián véleménye megegyezett Pór Antaléval. Az egész kérdéskomplexum megítélésénél figyelembe kell venni, hogy mind Marczali, mind vitapartnerei nézeteit különböző szempontok befolyásolták. Pór és Mátyás abból indult ki, hogy Erzsébet királyné, akit mélyen vallásosnak mutatnak a krónikák, nem lehetett az „értelmi szerző". Marczali e vallásos jellegű felfogástól eltérően a „világi" szempontokat hangsúlyozza.*

Ami Zách nevének írását illeti, Marczali megjegyzi egy helyen, hogy a korabeli forrásokban a név a „Zah" formában szerepel. Ezért írja így, az elfogadott „Zách"-csal szemben, mely utóbbi valószínűleg megfelel a régi kiejtésnek.

Valamely oklevél autentikus [hiteles] volta még nem biztosítja tartalmának, a benne elsorolt tényeknek hitelességét. Bővelkedhetik az oklevél a külső és belső hitelességnek minden kellékével, de azért minden egyes állításának igazságáért kell hogy számon kérje a történeti kritika.

Annyira egyszerű és természetes ez állításunk, hogy szinte fölösleges volna súlyt helyezni rá, ha a történetírók annyiszor nem véte-

nének ellene, hitelt adva annak, ami „diplomatikus" [okmányszerű]. Pedig éppen történeti anyagunkban nem ritka az olyan oklevél, melynek tartalma egyenesen kihívja a kritika tűzpróbáját.

Hogy csak a legjobban szembeszökőt említsük, ott van V. László királynak a Hunyadiak ellen 1457. március 21-én kiadott ítélőlevele. Megvan eredetiben országos levéltárunkban a király aláírásával, az országnagyok felsorolásával; a kétségnek még árnyéka sem fér autenticitásához [hitelességéhez]. Ebben azt olvassuk, hogy Hunyadi János súlyos károkat okozott az országnak, mi több, többször maga is bevezette a törököt Rácországba, „inductis Turcis regnum nostrum Rasciae fere totum per eosdem depopulari, depraedari et comburri illustremque principem Georgium captivari fecit" [a törököket bevezetve rácországi királyságunkba, általuk csaknem az egészet elnéptelenítette, felprédáltatta és felégettette, valamint a híres György fejedelmet fogságba ejtette]. Kelt pedig ez a királyi aláírás szentesítette írás alig egy fél évvel Nándorfehérvár védelme és a nagy hősnek halála után. Hová jutottunk volna, ha nem marad más anyagunk Hunyadi történeti szereplésének megítélésére, mint amelyet ez a *hiteles* oklevél nyújt.

Ennek a méltán nevezetes történeti emléknek méltó párját látom azon ítéletben, melyet Magyarország egész nemességének egyeteme állított ki Visegrádon 1330. május 15-én, nem egészen egy hónappal a bűntett elkövetése után, Zah Felicián és szerencsétlen nemzetsége ellen.

Igaz, a hitelesség külső kellékei ez esetben nincsenek meg oly mértékben, mint az 1457-iki kiadványnál. Nincs meg eredetiben, csak későbbi, XVI. századi másolatban. De maga a másoló, kinek iratai közt találjuk, Istvánffy Miklós, fontos tanú hitelességére nézve. Még fontosabb és egyedül döntő tartalma. Nemcsak a végén elsorolt országnagyok sora helyes és más egykorú emlékekkel megegyező, hanem az egész irat tartalma, gondolatmenete, frazeológiája [szókincse] olyan, hogy csak az alkalommal, akkor születhetett meg, máskor soha.

V. László oklevelének egy már megtörtént politikai gyilkosság utólagos igazolása a célja. Ezért kellett az eseményeket úgy csoportosítani, hogy belőlük a Hunyadi-ház hűtlensége a király iránt világosan kitűnjék.

Az 1330-iki oklevélnél más az eset. Ott a bűnt nem kellett koholni, nyilvánvaló volt az ország-világ előtt. Nem képzelhető el kor

és nemzet, amely a Zah Feliciánéhoz hasonló merényletet erkölcseihez mért kegyetlenséggel ne torolta volna meg. A tendenciának itt a tett indokolásában kellett nyilvánulnia, annál is inkább, mert hisz a bűnös nyomban tettének elkövetése után elvette borzasztó büntetését. Míg amott a szándékos megtévesztés a tényeket másítja meg, itt a lélekállapotra, a bűnös pszichológiájára szorítkozik.

Nézzük, miképp járnak el ebben a „pannóniai birodalom egész nemességének községe, a bárók, előkelők és főemberek egyetemének megegyezése, azoknak a felségsértés gyalázatos és hallatlan bűne fölött örök időkre ítélendő gyülekezete". Lemondunk arról, hogy az ítéletet itt egészében közöljük, bár a kézirat összehasonlítása a kiadásokkal több jelentékenyebb eltérést is mutat. De ez felesleges is, mert célunkra nézve teljesen elegendő az ítéleten átvonuló szellem megismerése. Különben is hű fordítása szinte lehetetlen. Nincs modern nyelv, mely csak megközelítőleg vissza tudná adni azon klasszikus reminiszcenciákkal vegyes barbár latinságnak a gonoszság, elvetemedettség, alávalóság és veszettség megjelölésére használt szinonimáinak szörnyű gazdagságát és változatosságát.

Mint a pör tárgya, úgy rendkívüli annak külső apparátusa is. A visegrádi palotában, az ország helyreállított békéje és fényének szimbólumában, mely már külföldi uralkodókat is látott falai között, hű országnagyjai körében mint vádló megjelenik maga Róbert Károly, a magyarok koronás királya. A bírák előtt bűnjelekül ott vannak: a királynő levágott ujjai, az egész királyi családnak királyi vérrel elárasztott ruhái. Lehet-e elképzelni környezetet és eszközt, mely alkalmasabb volna a különben is izgatott bírákat egészen a fölkent vádló hatása alá vonni és őket abban megtartani!

Talán még fontosabb a közvetlen hatásnál az a közvetett, melyet a királyság egész politikai helyzete gyakorol. Nem is a bűnösön kezdi az oklevél, hanem annak elbeszélésén, hogy az igaz kormányzó nélkül való Magyarország már-már prédájául esik a tirannusoknak [zsarnokoknak], ha Károly király meg nem védi és meg nem oltalmazza hatalmas pajzsával. Most pedig alatta és általa mintegy királynője lett a nemzeteknek, örvendvén a szép, termékeny békének és a rég óhajtott nyugalom jó állapotának.

És íme, ezt a békét szegi meg „Felicián, Zah fia, a Zah nemzetségből, kinek már neve is fájdalmat jelent, az alávalóságnak kiáradó gyűjtogatója, az ország lakosságának hihetetlen szemete, a köz-

népnek köpedelme, a mennyország meggyalázása, az erény útjának gyászos kardja, a világ szégyenfoltja, mintegy a pokol mélységéből előtörve, aki kezdő éveitől egész vénsége fokáig utálatos gondolkodással sok rokonának és honfitársának megölésében és behálózásában, az isteni név gyalázatára, az ország lakosainak veszedelmére és vészes botrányára nem szűnt meg szaporítani napjait. Az ő fertőző becstelenségének elvetemedett lázadása az ő telhetetlen vágyának őrültségét a szent vér kiontásával akarta kielégíteni, midőn a királyi fölség udvarában a húsvét után való hét keddjén kísérte a királyt, kegyelmes úrnőnkkel, Erzsébettel, Ulászló úr felséges lengyel király leányával, és gyermekeivel, Lajos és Endre hercegekkel."

Felicián tehát ezen előadás szerint már merénylete előtt megrögzött gonosztevő, gyilkos. De a király őt, bár előbb Csák Mátét szolgálta, mégis udvarába fogadja, elhalmozza kegyeivel, mint az oklevél továbbá elmondja. De mennél inkább kitüntette őt a királyi kegy, annál inkább nőtt kegyetlensége és gonoszsága, annál jobban örvendett az ártatlanok vére ontásának és meggyilkolásának. Végre a király az ő szelídségében megsokallta az ő bűneit, de őt, bár százszoros halált érdemelt volna, csak méltóságának elvesztésével lakoltatta. „Megfeledkezve minden jótéteményről, csak méltóságának elvételére gondolva, róka csalfaságának ravaszságával lépett be a király házába, és botor vakmerőséggel, mint egy veszett kutya, gyors harapással, kivont kardot suhogtatva, természetes urának és a királynőnek vérével fecskendezte be magát. Urunk királyunk – így folytatja az ítélet – ezen veszett kutya csapásától súlyos sebet vett, a királyasszony pedig, fájdalom, jobb kezének elvesztét siratja. De Felicián őrjöngése, midőn a királyi sarjadékot egészen ki akarta irtani, még az ég lakosai előtt is gyűlöletessé válván, az isteni gondviselés őt azonnal halállal büntette fiával, akit gonosz oktatásával nevelt, szörnyen kivégezték, kutyák, melyeknek veszettsége átszármazott rá, falták őt fel."

„És íme az a királyi kegyesség és hatalom, amely előtt a szomszéd birodalmak királyai és fejedelmei térdet hajtanak, és amely az uralkodás jogánál fogva fel van jogosítva arra, hogy nemcsak a saját maga, hanem a mások ellen elkövetett bűnöket is a megtorlás kardjával megbosszulja", nem vett elégtételt „ezen dühös és szemtelen kutya nemzetségén, rokonságán és atyafiságán, hanem a bíróság előtt, fölmutatva sebesült jobbját és a többi bűnjeleket, kér elég-

tételt a felségsértés bűnéért. Ezt az elégtételt a jog szabálya szabja meg."

„Mivel pedig az említett Felicián emberfölötti kegyetlenséggel mindig újabb és nagyobb gonosztetteket halmozott az előbbiek fölé, és annyi embertársának vérét ontotta, de az eretnekség mételyével is megfertőzve még a királyi vért is ontotta, melyet egész Magyarország megsirat, mi Magyarország nemesei, a bárókkal és előkelőkkel együtt, pecsétjeink fölfüggesztésével ezt az ítéletet hoztuk."

Eddig a tényálladék meghatározása és a merénylet lélektani okainak előadása. Az előbbihez nem fér kétség, csak a tett e hivatalos magyarázásával kell foglalkoznunk. El kell ismerni az összeállítás ügyességét és következetességét. Felicián egész életében gonosztevő volt, szinte természetesnek látszik, hogy midőn a király részéről látja magát sértve, a legborzasztóbb szándék végrehajtásától sem riad vissza. És ezen sérelem, a tettnek közvetlen előidéző oka megvan és kimondható: a király megfosztotta őt méltóságától. A vétkes tett sötétségét még förtelmesebbé teszi, hogy éppen az uralkodó ellen irányul, ki annyi elnézéssel, szelídséggel, keggyel viseltetett a tettes iránt. Ugyanaz az uralkodó az, ki a megoszlott, pártviszályoktól tépett országot egyesítette, hatalmassá, virágzóvá tette. Életéhez, dinasztiájához van fűzve a nemzet jóléte, jövője. Hogyne indulna meg nemcsak bíróság, hanem minden magyar szív ennyi elvetemedettségen! Hogyne helyeselné a legiszonytatóbb, legmesszebbmenő büntetést is!

De a király az ő nagy kegyességében itt is meghajlik a törvény, a nemzet joga előtt. E legszemélyesebb ügyében is a nemzet bíráitól várja a megsértett jogrend bölcs orvoslását.

És ha mégis volna valami érthetetlen Felicián eljárásában, és ha mégis akadna valami kétkedő, aki nem látna kellő arányt Felicián sérelme és merénylete között, és tán egyebütt is keresné szentségtörő szkepszissel [kétséggel] az ősz ember ádáz indulatának forrását: gondoskodva van ennek teljes meggyőzéséről is. Felicián nemcsak gyilkos és veszedelmes pártütő, hanem eretnek is. Mire nem tartotta képeseknek ezeket az uralkodó egyház által folytonosan ellenük tüzelt népies fantázia! A nyílt, Isten és világ előtt ismeretes tett szörnyűségéhez az arra ösztönző lélek borzalmas titokzatossága is járult. Arra már természetesen nem kerülhetett sor, hogy megállapítsák az eretnekség ezernyi változatai közül melyik-

ben fetrengett voltaképp a vétkes. Megvalljuk, magunk sem bírjuk elgondolni! A boszniai patarénusok szektája* szinte nemzeti volt, nem terjedt kifelé, és semmi okunk hinni, hogy a nem délszláv Zah családhoz hogyan férkőzött volna annak tana. Éppoly kevéssé gondolhatunk arra, hogy az éppen akkor Ausztria némely városában terjedő tévtanok, melyeknek követőiről az egykorú annalisták [évkönyvírók] annyi szörnyűséget írnak, avatták volna hívükké Csák Máté volt udvari emberét. Az eretnekség szorosabb meghatározásáról le kell tehát mondanunk, úgy amint lemondott róla a törvényszék is. Föltűnő lehet ugyan, hogy azon időben, amidőn oly részletesen szokták elsorolni és megbélyegezni az Isten és emberek ellen elkövetett vétkeket, az ítélet ezen a folton, valamint Zahnak előbbi tettein oly könnyedén, egy pár szóval átsiklik. Az eretnekség úgy, mint a folytonos vérontás, nem bíróilag megállapított tény, hanem jelszó. És ki ne tudná, hogy a tömegekre és az izgatottság perceiben ezek gondolkodása és érzülete áthat az intéző körökre is, egy jelszó többet mond a legpontosabban bebizonyított és odavetett tényeknél.

Ha nem csalódunk, a herézis [eretnekség] jelszavának e helyen még más jelentősége is van. A bíróság, bármilyen tekintélyes és hatalmas, az uralkodó osztálynak csak egyik részét foglalja magában. Minthogy kezdettől fogva nem lehetett kétség abban, hogy a rémtett a már kiontotton felül még követel vért, az egyház férfiai nem szerepelhettek a bírák sorában. Márpedig a papság nemcsak az első rend, hanem azon kor első és egyetlen szellemi hatalma is, a közvéleménynek hivatott és fáradhatatlan előkészítője és sugallója. Ha valahol megvolt akkor az önálló gondolkodásnak és ítéletnek képessége, azt az egyháziak, különösen a szerzetesek közt kell keresnünk. De ki merne kutatni tovább, ha elhangzott az eretnekségnek minden kétkedést elölő, minden gonoszságot magában foglaló jelszava!

A bírák nem ismertek kétséget. A nádoron kezdve a barsi ispánig huszonnégyen szavukkal, pecsétjükkel hitelesítették a bűntettnek és okainak elbeszélését, és adtak morális erőt az ezekből következő rémes szentenciának [ítéletnek].

* Dél-Magyarországon és Boszniában a 13–14. században elterjedt eretnek, antifeudális szekta. Része a korabeli dél-európai patarénus eretnek mozgalmaknak.

Kik voltak ezek a bírák? A nádoron, Drugeth Jánoson kívül, aki egyúttal nemcsak a kunok bírája, hanem Somogy, Tolna, Bács, Fehér, Zemplén és Ung megyék ispánja, még egy olaszt találunk köztük. A többi azon új arisztokráciának tagja, mely Róbert Károlynak, kit kezdettől fogva támogatott, köszönte emelkedését, méltóságát, birtokainak nagy részét. Az egész status [állapot] a király és hívei közös fáradozásának sikerén alapult. Minden veszély, mely a királyt és családját éri, megrendíti az egész közállapotot, új tényezőket emelhet a régiek helyébe. És azok, kik a csatatéren vérük hullásával bizonyították hűségüket az új uralkodó iránt, most azon tán súlyosabb feladat előtt állottak, hogy gondolatuknak, becsületüknek feláldozásával tegyék meg azt, amitől a király trónjának megerősítését, többet: családja becsületének megóvását várja.

Ily előzmények között, ily viszonyok nyomása alatt készül az az ítélet, melyről hozói magok kijelentik, hogy az alkalmas lesz mindörökre rettentő például szolgálni. Az ítéletnek, mint mondják, olyannak kell lenni, hogy megszüntesse azt a becstelenséget, amelyet az ország Infelicianusnak [a boldogtalannak] tette által szenvedett, és lehetetlenné tegye, hogy valaha ismét valaki természetes és a szentelt olajjal felkent ura ellen emelje föl szentségtörő kezét.

Nem a király jelenlétében, tekintélyének és a szörnyű bűnjeleknek minden megfontolást csírájában megölő hatása alatt hozzák a szentenciát, hanem „több napi érett megfontolás után, egyhangúlag, egy értelemmel". Mint mindig, mennél erősebb kifogás alá eshetik a lényeg, annál szolgaibb módon tartják meg a formát.

Őt, fiait, leányait, nemzetségét, unokáit és minden vérrokonát ádáz bűnének gyökeres kitépésére és megsemmisítésére a következő proszkripcióval [törvényen kívül helyezés] – ez az ítélet kifejezése – sújtják. Először minden nemzetségéhez tartozó ember a harmadik ízig bezárólag éppúgy halál fia, mint a tettes maga. Felicián nőtestvérének fiai és leányai, valamint az ő leányainak ivadékai ugyanazon büntetést szenvedik. Felicián leányai férjeinek testvérei és közeli rokonai birtokukban békén és büntetlenül maradhatnak ugyan, de soha semmi szín alatt ne léphessenek a királyi udvarba és ne csatlakozhassanak a királyhoz és bárói hoz. Ha pedig ezek közül valamelyikre rábizonyítják, hogy tudott valamit a gonosztett felől, fejét és jószágait veszíti a királyi felség akarata szerint. A Zah nemzetség azon tagjai, kik a harmadik íznél távolabbi

rokonságban állnak Feliciánnal, örökös szolgaságra vettetnek, és mint természetes, valamennyi elítéltnek vagyona a királyi kézre száll.

E rémes ítélet, mely egy egész tribus [törzs] kiirtását szentesíti, csak egy pontban tesz kivételt, mutat kíméletet: „Azt akarjuk, hogy nőtestvéreinek nőunokái mentek maradjanak a föntmondott elítélés szeplőjétől, mivel ezen gonosz nemzetséghez tartozó említett úrasszonyok sok más nemzetséggel vannak törvényes házassággal összekötve. Nehogy az egész statust [államot] megrendítse, az illető úrnőket, férjeiket, gyermekeiket és örököseiket semmiképp sem foglaljuk az elítéltek közé." Megtanuljuk ezekből, hogy a bírói széket ülő országnagyokat családi kapocs fűzte az elátkozott nemzetséghez. A családok szolidaritását tekintve vagy azt kell hinnünk, hogy az ítélőbírák a merénylet előtt nem törődtek ama nemzetség fejének most annyira kárhoztatott gyilkos gonoszságával és eretnekségével, vagy azt, hogy e tulajdonságairól eddig nem is tudtak.

A halálos büntetésnek harmadíziglen való terjesztése talán a bibliai bosszúállás mértékéből ered. A fiúk lakoltatása az apák bűneiért azon korban éppen nem egyedülálló jelenség. Sőt az a nevezetes, hogy a Gentilis bíbornok elnöklete alatt 1308-ban Budán Róbert Károly érdekében hozott határozatok szintén követik azt az elvet. A király személyének sérthetetlenségétől (de immunitate regis) szólva, exkommunikációra [kiközösítésre] kárhoztatnak mindenkit, ki valaha pártjuk királyára kezet emelne: „És hogy az ily nagy bűnnek megtorlása ne csak a bűn elkövetőit, hanem az elítéltek ivadékát is sújtsa, minthogy méltó, hogy a gonosztett mértékéhez képest növekedjék a bosszú is, és mivel az ilyen bűnnek szörnyűsége a büntetés mértékét is felülhaladja, hozzátesszük határozatunkhoz, hogy az ilyenek fiainak sohase álljon nyitva bárminő egyházi tisztség vagy méltóság ajtaja, sőt azok mindenkorra képtelenekké nyilváníttatnak bárminő egyházi szolgálatra és javadalomra." A vértelen egyházi törvény így mintegy útját egyengeti a vérrel írott világinak.

Nem kerülheti el figyelmünket az a mondat sem, mely a család távolabbi tagjairól fölteszi, hogy részesei lehettek Felicián szörnyű tervének. Ezáltal még inkább szembetűnővé válik, hogy a vérbosszú ádáz törvénye választja el őket a királyi háztól, és a Zah névnek el kell pusztulnia, hogy az Anjou-család megmaradhasson. De még ennyi vér sem elég. Az országnagyok, sőt maga a király is, igen jól tudhatták, kik a sújtandó vérrokonok és hol kell őket keresni. De

az ítélet mégis kötelességévé teszi az ispánoknak, hogy minden megyében egy külön e célra rendelt gyűlésen írassák össze, keressék meg és fogassák el a büntetendőket, küldjék őket a királyi udvarba, és foglalják le javaikat. Éppúgy összeírandók azon távolabbi rokonok is, akik a nemesek és bárók ítélete szerint a király örökös szolgaságába jutnak.

„Továbbá bárminő rangú, rendű, nemű, állapotú és kiváltságú segítőit, tanácsolóit, előmozdítóit és bármi módon részeseit az említett bűnnek, ha ez reájuk bizonyosodik, fej- és jószágvesztésre ítéljük." Az említett tanácsolók és segítők „finomabb kikutatásában" (subtilior in vestigatio) közre fognak működni a királyi felség és bárói.

Nem egy ember, nem is egy nemzetség büntetéséről van szó, hanem egy állítólagos összeesküvés minden szálának kikutatásáról és minden lehető részesének szörnyű felelősségre vonásáról. Oly összeesküvésről, melyről maga az ítélet első része, midőn a bűntettet elbeszéli, nem tud semmit. Az elriasztásnak az az általános eszköze, hogy mindenütt bűntársakat keres, itt az egész országot felzavaró és mozgásba hozó módon nyilvánul. Valóban ennek az intézkedésnek alig lehetett más célja, mint a szabad szónak elfojtása, az ítéletre vonatkozó megjegyzéseknek elhallgattatása. Bűnrészes, segédkező alig lehetett. Összeesküvő nem rohan oly fejetlenül vesztébe, mint ahogy ezt Felicián tette fiával. Annál több lehetett ellenben az olyan, aki ha nem is tartotta igazságtalannak az ítéletet, nem igaznak tudta annak az indokolását. Zah családját ki kellett irtani, hogy ne legyen senki, kit vére bűnös tettre készt a dinasztia ellen. De egyúttal rendőri felügyelet, rémuralom alá helyezi az országot, hogy szóval se merje senki sérteni az uralkodót és nejét. Bármily vakmerő és furfangos a hazugság, nem érzi magát biztonságban addig, míg lábbal nem tiporta, ki nem üldözte az igazságot.

És hogy valóban rémuralom, minden szabad és igaz nyilatkozat meggátlása legyen, még a feladóknak (relator), a római delatorok [feljelentők] méltó utódainak adott büntetlenség sem hiányzik. Az olasz dinasztia az olasz városi tirannusok* legutálatosabb esz-

* A 14. századra a vezető észak-itáliai városok jelentős részében egy-egy család ragadta magához a hatalmat. Ezeket nevezték tirannusoknak, vagyis zsarnokoknak.

közét készül átplántálni hazánkba, s Magyarország bárói és főurai mindezt bírói tekintélyükkel szentesítik. Az Árpádok alatt, mint egy egykorú nagy történetíró följegyezte, a magyarok még suttogva sem merték gyalázni királyukat. Nem is volt rá okuk, és ha volt, nyíltan föllázadtak ellene. Most azonban olyannak kellett történni, ami általánossá teszi a suttogást, s a dinasztia érdekében szükségessé nemcsak a szónak, hanem az érzelmeknek is megfékezését.

A bírák megfékezték az indulatukat. „Érett megfontolással" meghozták a sacrificium intellectust [az értelem áldozatát]. És ezért jutalmul büszke önérzettel állítják szembe magokat bűnösökkel és a netán velök érzőkkel. „Hogy ezentúl – így végződik az oklevél – ilyen hihetetlen sérelem ne történhessék a királyi felség diadémáján és a birodalom státusán, és hogy ez a szent korona azáltal meg ne rendülhessen, tanácsolva azt ajánljuk, hogy a gonosztevő nyilvános becstelenséggel bélyegzett személyeket, akik uraik iránt nyilván hűtlenek, a gyilkosokat, a kegyetlenség biztosságával embertelenül gonosz vétkek elkövetőit, azokat, akik az egyházakba betörnek, azokat felgyújtják, a nyilvános fosztogatókat, az ártatlan vér ontóit zárják ki a királyi felség udvarából, és adják át méltó büntetésöknek. És csak azok szolgáljanak a királyi igazgatásban és tartózkodjanak az udvarban, kiket a tiszta hitnek és őszinte hűségnek állhatatossága, a komor és szerény erkölcs becsületessége ajánl." Így választatnak el a bakok az ártatlan bárányoktól; így üli diadalát a király iránti hűségnek s az állami érdeknek örve alatt a hipokrízis [képmutatás] az igazság fölött.

Ez a Zah esetének hivatalos előadása. Ezzel találkozunk szinte szó szerint való megegyezésben a krónikában, ezzel azon számos oklevélben, melyekkel a király a Zah-birtok egyes foszlányaival rendelkezik azok javára, kik őt és családját Felicián kardjától megvédték. Oly erős nyomás alatt, hogy is írhattak volna mást, mikor mást beszélni is már halálos bűn számba ment!

És mégis, a minő régi az ítéletben foglalt hazugság, olyan régi annak kritikája is. Először Olaszországban nyilatkozik, ahol természetesen a kíváncsi, rossz nyelvű nápolyi udvari körök előtt nagyon feltűnt az 1343-ban odautazó Erzsébet királynénak csonka keze. A valamivel később írott Historia Romana[1] már lényegében helyesen, bár némi regényes fölcicomázással elbeszéli Zah leányának szomorú esetét. Ugyanezt mondja el a Nagy Lajos korában élő, németül író Mügeln Henrik az ő krónikájában. Bővebben tárgyalja

a csábító hazájában, Lengyelországban író későbbi Dlugoss. Maga Istvánffy az oklevélhez ezt a megjegyzést fűzi: „Itt és az évkönyvekben is elhallgatják az okot, mely Feliciánt a királygyilkosság kísérletére bírta. Pedig általános az a hír és a citerások is azt éneklik, hogy a királyné cselszövénnyel kerítette meg Klárát, Felicián leányát, az ő testvérének, Kázmérnak. Advent idején ugyanis hazaküldte a leányt, ki komornája volt, a templomból, otthon felejtett olvasójáért, és Kázmér úgy ejtette meg. És midőn újév napján Klára ezt sírva elbeszélte apjának, ez a vett sérelem bírta szörnyű bosszúra."

Mondhatnák, hogy bárminő általános a nép hite, annak, mint a hivatalos és hiteles kútfőkkel ellenkezőnek, történeti alapja nincs. De itt magokból azon forrásokból, melyek Klára esetét nem is említik, teljesen bebizonyíthatjuk, hogy a szerencsétlen leánynak igen fontos része volt az egész tragédiában.

Az ítélet Felicián gyermekeinek vérét követeli. Kvalifikált halálos büntetésről, aminőkben annyira leleményes volt azon kor szelleme, abban a vérengző ítéletben szó sincs. El is mondja a krónika, hogy Felicián férjnél levő leányát, Sebét lefejezték. Nem csudálatos, hogy történetíróink és éppen a mostaniak, nem bírták vagy nem akarták észrevenni a két nővér kivégzésének annyira különböző voltában rejlő történeti tanulságot. Ha a tett hivatalos motivációja igaz, vajon akkor miért kellett Felicián gyönyörű hajadon leányának, kinek sorsán még a krónikás szerzetesnek is megesik a szíve, levágott ajkakkal és ujjakkal, lófarkon végighurcoltatnia a városok terein és utcáin? Ujjait megtorlásul vesztette el a királyné ujjaiért, ajkait, mint az olasz kútfő mondja, nyelvéért, beszédéért. Nyelve, mely a rajta elkövetett gyalázatot nem bírta elhallgatni, volt tehát az egész katasztrófának előidéző oka. Csak azért nem vágták ki, hogy kínszenvedései közepette durva hóhér keze e kiáltásra kényszeríthesse: „így jár, ki a király iránt hűtelen".

Ha valaki ezentúl még a hivatalos felfogást akarná vitatni a népies ellenében, előbb magyarázza meg a két nővér büntetése közti eltérést.

Ezzel t. Akadémia, eljutottam értekezésem végéhez. A tényekben rejlő igazság ellen nem szabad hivatkozni a hivatalos oklevél tekintélyére, még kevésbé a királyné elismert jámborságára és jótékonyságára az egyház és szolgái irányában.

Még csak egy észrevételt.

Kázmér gáláns kalandja a középkorban sem áll egyedül. A földi istenek akkor is szívesen leszállottak a halandók leányaihoz. Nagy Lajos házassága, melyet, mint a pápához írt levelében mondja, igen fontos okokból kellett siettetni, legalábbis valószínűvé teszi, hogy anyja, Erzsébet királyné, kinek udvarában élt Kotromanovics Erzsébet is, nem vigyázott túlságosan palotahölgyeinek erkölcsére. Furcsa kalandja volt Zsigmond királynak is Innsbruckban, bár abba, mint életírója, Eberhard von Windeck állítja, ártatlanul keverték a magyar királyt. Ott elég volt négyszáz magyar forint fizetése a megsértett női becsület kárpótlására.

Ami másutt operetté fajul, nálunk véres szomorújátékká fejlődik. Zah Felicián leányát nem lehetett volna ily könnyen lekenyerezni. Felicián tettének volt erkölcsi motívuma. Minden nép története bizonyítja, hogy a zsarnokság beáll ott, hol a női becsület nem talál oltalmat, hol „le sang des rois ne souille pas" [a királyok vére nem szennyez be] az elfogadott erkölcsi mérték. Zah Felicián és Bánk bán véres árnyainak része van abban, hogy ez a rút felfogás soha nem nyert honosságot hazánkban.

Megjelent: Akadémiai Értesítő, 1900. 35–44. l. és Budapesti Szemle, 1899. 100 k. 379–390. l.

JEGYZET

1. Kiadva Muratori, A. L.: Antiquitates Italiae Medii Aevi. Milano, 1744. III. k. 316. l.

A MAGYAR TÖRTÉNELEM A XVIII—XIX. SZÁZADBAN

RÁKÓCZI FERENC ÉS A NÉP

Az a szándékom, hogy Rákóczi viszonyát a néphez teljesen a történelmi igazság szerint világítsam meg, abban a meggyőződésben, hogy nagy emberhez és a néphez egyaránt csak az igazság méltó, és csak szolgalelkű népnek, szolgalelkű embernek és zsarnoknak való az, hogy ne igazat beszéljen és ne igazat hallgasson. Ezt a viszonyt meg akarom világítani elsősorban, szinte kizáróan, magának Rákóczinak szavaiból, irataiból.

Rákóczi maga, midőn visszatért hazájába, okát, amiért fegyvert fogott, ily szavakkal fejezi ki: „Saját szenvedésem és a népem zaklatása, amely sokféle és nagy volt, vitt arra, hogy kezembe vegyem hazám felszabadítása munkáját."[1]

Ilyen nagy szerepet szánt ő a népnek abban a vállalatban, mely őt világtörténelmi hőssé emelte. Pedig főúr volt a szó igaz értelmében abban a korban, amidőn a rendek szerint való felosztást még Isten bölcs művének tartották, amidőn a magasabb születésűt felsőbbrendűnek nézte nemcsak ő maga, hanem a nép is. Senki, a legnagyobb ember sem léphet ki teljesen abból a körből, amelynek nézeteit, felfogását szinte már az anyatejjel magába szítta, magáévá tette. Rákóczi is főúr. És ha még most is talán túlságosan hódolunk a magas születésnek, minő áhítattal, bámulattal nézte a nép akkor azokat, akiket a sors uraivá rendelt. Hiszen van egy magyar közmondás, amely kifejezi a népnek ezt az érzését: Az úr még a pokolban is úr. Franciaországban, ahol hamarabb születtek meg az egyenlőségi eszmék, mint nálunk, ugyanaz az író, aki Rákócziról oly szépen emlékezik meg, Saint-Simon, elbeszéli, hogy La Meilleraye marsallné, egy igen előkelő származású asszony mily észrevételt tett, mikor egy savoyai gróf meghalt. Az a gróf nem valami épületes életet élt, és így azt gondolták róla, hogy nem éppen a mennyországba fog kerülni. Erre a marsallné megjegyzi, hogy

„bizony az Isten kétszer is meggondolja, mielőtt ilyen születésű embert elkárhoztatna”.[2]

Ez mutatja az akkori felfogást, és e felfogás ködétől körülvéve kell látni ha nem is Rákóczit magát, ki el akarta azt oszlatni, hanem azt a kort, amelyben élt, amelyben működött.

Mi köti őt a néphez? Nagy szíve, vallásos érzelme. Az az érzelme, melyről Saint-Simon oly előkelően megjegyzi: nem mutogatja, de nem is rejtegeti.[3] Mély vallásosságában egyéni vonás az, amit gyakran kifejez, hogy legfőbb erénynek a karitást [irgalmasság] tekinti, a jólelkűségét, jószívűségét. Minden más erényt alárendel ennek. Gyakran foglalkozik a szegény és gazdag sorsával. Párhuzamba állítja őket akkor, mikor vallomásait kezdi meg ura, Krisztusa előtt. Azon kezdi: „Uram, Te istállóban születtél, én palotában, Te az ökör és a szamár közt, pásztoroktól körülvéve, én, aki féreg és por vagyok szemed előtt, az udvarnokok csapatától környezve. Szüleid szegények voltak, az enyéim gazdagok. Te szegénységben születtél, én bőségben, gazdagságban”.[4]

Amint e szavaiból is látjuk, a szegénység, a nép nyomora szívéhez hatott. Mikor ismerkedett meg velük? Midőn Magyarországra visszajött, mint földesúr, mint sárosi főispán tanúja volt a német katonaság garázdálkodásának, amely igazán égbe kiáltó volt, amely végső kétségbeesésbe hajtotta a népet. Jó szíve hozta magával, hogy az a szenvedés, amelyet a maga szemével látott, amely őt személyesen érintette: jobbágyai szenvedése, az hatotta meg elsősorban. Az ő hűséges jobbágyai tették őt voltaképpen jó magyar hazafivá.[5] A német köntös alatt is annak vallotta magát.[6]

Ez a mély emberi érzés fűzi tehát a nagy urat, a fejedelmet a szegényhez, és ezt az érzést még megerősíti az, hogy közös az ellenség, aki mindnyájának életére, tulajdonára tör: a német. Ebből származik az a szellemi kapocs, amely Rákóczit összefűzte a néppel.

Mikor visszatér hazájába, hogy munkáját megkezdje, három szolgával érkezik ide, de hozzá csatlakozik egy fölbomló pórlázadásnak a törmeléke, egy oly népcsoport, amelyet ő maga féktelennek, eszeveszettnek nevez.[7] Ez a népség sarlóval, kaszával volt fölfegyverkezve. Nem várta őt a határon díszes bandérium, sőt arról panaszkodik, hogy ő, a jó katolikus, még papot sem bírt kapni sokáig. Később úgy fogott magának egyet, Várad ostrománál.[8] Csak a nép állt hozzá, az a nép, amely őt visszasírta; amint az ének mondá:

Sok szegény kérését Isten meghallgatá,
Hazájába őt ismétlen visszahozá.

Az őt körülvevő nép érzését akként lehet kifejezni, hogy gyűlölet vezeti a német, az urak és a papok ellen. Ezt fejezi ki azon kor minden költeménye, és tanúsítják maguk a tények is.[9]

Rákóczi nagy történeti tette abban áll, hogy ebből a nagy szociális mozgalomból nemzeti mozgalmat teremt, és a nemzet minden rétegét akarja megszerezni magának és eszméjének, mert hiszen a nép felszabadítása is csak ettől várható.

A történeti kérdés már most az: miben nyilvánul Rákóczi szeretete, jóakarata a nép iránt akkor, amikor hatalomra jut? Meg kell jegyeznünk, hogy a nép alatt ezzel a szóval: *plebs*, vagy francia emlékirataiban: *peuple*, kizárólag a jogtalan népet érti. És hogy megismerjük az akkori állapotokat, ismét az ő vezetésére bízhatjuk magunkat, mert ő előadja Magyarország akkori helyzetét rendek szerint, különösen abból a szempontból, mennyire ragaszkodtak hozzá.

A főpapság idegen marad tőle, csak az egri püspök, az öreg Telekessy állt hozzá és maradt állhatatosan mellette mindvégig. Úgy is tekintette őt Rákóczi, mint atyját.[10] A mágnások jelentékenyebb része szintén hű maradt az udvari politikához. Akik teljes odaadással csatlakoznak zászlajához, azok a köznemesek, a katonaság és a nép. Hogy mi akkor a nép, azt Rákóczi így fejezi ki: „Ulászló király korában pórlázadás volt, ezt a nemesség leverte, és akkor olyan szolgaságra vetette e népet, hogy a törvények szerint csak a lelke az övé."[11]* A többi nemzetbeli jobbágyság beletörődött az igába, de a magyarban olyan erősen él a nemesség elleni elfojtott gyűlölet, hogy nincs más vágya, mint elvesztett szabadságának visszaszerzése. Ez az a nép, mely őt rajongva körülveszi, amelynek áldozatkészségéről, ragaszkodásáról személyéhez, ügyéhez, nem bír eleget beszélni.

Állapotán segíteni két módon lehet, először azon nyomor, sanyargatás megszüntetésével, amelyet a német uralom reá rótt, másodszor szellemi tekintetben a lélek szabadságának, a vallás szabad gyakorlatának helyreállításával.

* Utalás az 1514. évi, Dózsa György vezette parasztháborúra és az azt követő, a jobbágyságot röghöz kötő országgyűlésre.

Vegyük azonban figyelembe, hogy Rákóczi mindkét tekintetben kötött helyzetben van. Egyrészt ő a rendi Magyarország feje, ő a törvényért küzd, azért a törvényért, melyet, amint szavaiból kitűnik, maga sem tart egészen jónak, mert a népet elnyomja. Másrészt buzgó katolikus, teljes lelkével, azonkívül szövetségese XIV. Lajosnak, annak az uralkodónak, aki a protestánsokat országából kiűzte.

Ezek a rövid adatok megvilágítják, hogy milyen nehézségekkel kellett küzdenie. De jóakaratát látjuk a következőkből: Mihelyt kitört a háború, megszűnik az adó, de az úri teher is könnyebbedik, hiszen, aki csak teheti, katonának megy. Ezrével, lehet mondani százezrével tódultak Rákóczi zászlai alá. Aki pedig katona, magára és családjára nézve mentes az adózástól, mentes az úr munkájától. Az urak ezt nem jó szemmel nézték, és mikor Rákóczit beiktatták Erdélyország fejedelmévé, emiatt van a rendekkel legnagyobb baja. Ő tudniillik fenn akarja tartani azt a határozatot, hogy a fejedelem a jobbágysággal is szabadon rendelkezik, ha az katona, tehát kivonhatja az úr munkája alól. A rendek ebbe nem egyeznek, nem egyeznek azért, mert hiszen akkor a fejedelem despotává lenne, s felhasználhatná alattvalóikat ő ellenük.[12] És Rákóczi ebben a pontban, mely nagyon a szívén feküdt, kénytelen volt engedni. Másban azonban nem. Az adó hiányát kongó, veres pénz forgalomba hozatalával pótolják, hiszen ez közteher. Később az ő magyar tanácsa azt javasolta, hogy mivel a kongó pénz elveszti értékét, szüntessék meg forgalmát, inkább vessenek ki adót a népre. Rákóczi e javaslatot nem fogadja el, s keresztül is viszi akaratát tanácsával szemben. Azt mondá: Mi tette a népet oly elkeseredetté? Az adózás. Hát mi is egzekúciót [végrehajtást] folytassunk ellene, mi is oly gyűlöltté tegyük nevünket, mint a német? Ha adó van, a nép maga viseli a terhet, a kongó pénz forgalma pedig, ha teher, a gazdagabbra nagyobb terhet ró, mint a szegényre, tehát igazságos, hogy ez megmaradjon.[13]

Látjuk ezekből, hogy anyagi tekintetben csakugyan a szívén viselte a nép sorsát, habár sokat, valljuk meg, nem tehetett érte.

A másik ügy még fontosabb, és ez a vallás, a lelkiismeret kérdése. *Vallomásai*ban egy tárgyra sem tér annyiszor vissza, mint erre. Rákóczi megtalálta lelkiismeretében azt az erőt, mely őt az egyházban akkor uralkodó felfogással szemben nemcsak menti, hanem igazolja. Abból indul ki, hogy hiszen a hit Isten adta felvilágosítás.

A vakot azért, mert vak, szabad-e üldözni? Tovább megy, azt mondja, ki okoz nagyobb megbotránkozást, az az igazhivő-e, akinek cselekedetei hitét megcáfolják, vagy az, aki téves hitben leledzik ugyan, de akinek tettei igazak. A legerősebb szavakkal kárhoztatta ama teológusok eljárását, akik a fejedelmeket más hitűek elűzésére, üldözésére vagy megölésére bírják, mert ez Isten ellen való dolog.[14] Gondoljuk meg, hogy ő ezt XIV. Lajos korában írja, akkor, amidőn az inkvizíció még teljes uralmában volt. És amilyen elveket hangoztatott, aszerint járt is el. Politikai okai világosak. Maga is megmondja: „Seregem kilenc tizedrésze kálvinistákból állott."[15] Ezeket ki kellett elégíteni, ezeknek legfőbb vágyát, a szabad vallásgyakorlatot, melyet Kollonics megvont tőlük, meg kellett valósítani*. S őszintén bevallja, hogy soha semmi nehezebbre nem esett neki, mint a szécsényi gyűlésen** ezzel a tervvel előállni és ezt keresztül vinni.[16] De megtette és a szécsényi gyűlést örökké emlékezetessé teszi nemcsak a magyar történetben, hanem a lelkiismereti szabadság történetében is az a tény, hogy ott először állnak össze a katolikus, evangélikus és református papok, együtt is vannak meg egy érmen, amelynek az a felirata: „Vallások egyetértése, amelyet a szabadság szeretete ápol."[17] A szabadságnak, a közös szabadságnak a szeretete nagyobb volt, nagyobb kellett, hogy legyen, mint az abban az időben annyira dühöngő felekezeti érzés. A türelmetlenségben vetekedtek a felekezetek. Az erdélyiek a „haza atyja" címével tüntették ki a fejedelmet. De már azt meg nem engedték neki, pedig nagyon a szívén feküdt, hogy katolikus püspököt vihessen be az országba.

* Utalás Kollonics Lipót 1673—74. évi tevékenységére a pozsonyi bizottságban, mely a protestáns lelkészek ellen irányult, s az azt követő rekatolizálási hullámra. Kollonics a bizottság egyik legtevékenyebb és legerőszakosabb tagja volt. Rákóczi szerint többször mondta, hogy Magyarországot előbb rabbá, azután koldussá, végre katolikussá teszi. – A protestánsok vallásgyakorlását az 1681. évi soproni országgyűlés rendezte, a protestáns vallásgyakorlat szabadságának a „földesúri jogok fenntartásával" történő kimondásával. A nyugati megyékben 2–2 helységben tarthattak templomot a protestánsok (artikuláris helyek).

** Az 1705. szeptember 12-én megnyitott szécsényi országgyűlés megalkotta a magyar rendek konföderációját, s annak vezérlő fejedelmévé II. Rákóczi Ferencet választotta, majd – egyebek között – rendezte a vallásfelekezetek egymáshoz való viszonyát, valamint a vitás templomok hovatartozását a felekezetek között.

Nem csoda, ha Rákóczi mérsékelt eljárása mindkét párt szélső elemeinél visszatetszést okozott. A császári udvar a protestánsokat igyekezett eltántorítani tőle. Más oldalról pedig a szentszék avatkozott be. XI. Kelemen pápa, miután kibékült a császárral, felszólította a klérust, ismerje el a császárt és hagyja el a konföderációt, kiátkozás terhe alatt. A katolikus tisztek és nemesek, ha nem voltak is buzgók, követni kezdték a papság példáját. „Ezen cselszövények miatt vesztettem el azt a két várat (Eger és Szolnok), melyre nagyon számítottam."[18]

Nem is lehet akkor nagyobb érdemet képzelni e nemzetgyilkos felekezeti viszály csillapításánál. De Rákóczi ennél is többet tett a magyar néppel és a magyar népért. Többet tett erkölcsileg. Magához emelte, magasztos célt mutatott neki. A szegénylegényből hazáért harcoló vitéz lett vezetése alatt. Az a paraszt, aki mindent megtagadott a némettől, nemcsak életét, utolsó vagyonkáját is feláldozta a haza ügyéért. Hogy egy példát mondjunk, Debrecen város lakossága Rákóczi kedvéért négyszer otthagyta lakóhelyét és földönfutóvá lett, hogy a németnek ne kelljen szállást adni, adót fizetni, és hogy, ami a főkívánsága és szüksége volt, malmot ne találhasson. Maga Rákóczi is elbámul azon az áldozatkészségen, azon a nemes felhevülésen, amely erőt vesz a magyar népen. De azt is mondja, hogy 1706 óta észleli ennek lankadását. Az úr valamiképp ismét hatalmába kezdi hajtani kimerült jobbágyát.[19] A katonát pedig kedvetlenné teszi a gyakran érdemetlen főtiszteknek csak azért adott kedvezés, mert előkelők voltak. Hiába, csak a nép volt elszánva végigharcolni a harcot, az volt kész „ma meghalni szép Magyarországért", az urak nagy része alku, béke után vágyott. Hogy milyen volt a katona gondolkozása és miképpen ítél ebben a dologban, arról az a vers szól:

Nincs becsületi a katonának.

Igen kedveltük az kuruczságot,
Oly híven kaptuk, mint egy újságot,
Gondoltuk, hogy ezzel nyerjük az szép uraságot,
Védelmezzük, oltalmazzuk szép Magyarországot.

Mely dolog bizony meg is lett volna,
Magyarországot megnyertük volna,

Ha sok gondoskodó urak nem lettek volna,
Íly romlásban, kárvallásban, nem estünk volna.

Ki nyargalta fel mind Bécs aljáig,
Meghódította nagy Ausztriáig?
Szegény legény, nem úr lova nyargalt mindaddig,
Szegény legény, nem úr lova nyargalt mindaddig.

Ez a keserű érzés megvolt a kurucban, s tudta ezt maga Rákóczi is, ki szellemének hatalmával, fensőbbségével sem bírta a különböző elemeket teljesen egyesíteni. De jó szívet, jó akaratot mutatott a magyar nép iránt, amely azt uraitól, fejedelmeitől Mátyás óta nemigen tapasztalta. Ennek tulajdonítható az, hogy mily áhítattal hallgatott a kuruc Rákóczira, hogy leste minden szavát, hogy épült minden tettén, minden szándékán, amelyet végre kellett hajtani. Ez a jó szíve, ez a karitásza, melyet mint fejedelem sem tagadott meg, ez tette az ő személyét örökké emlékezetessé a magyar nép előtt. Mint támadásánál, úgy második nagy történeti elhatározásánál is, az önkéntes száműzetés választásánál, a nép áll előtte. Az okot, miért nem fogadta el az amnesztiát, így fejezi ki: „Világos, hogy ha számkivetésben vagyok, mindvégig megmarad a nép szeretete az ő szívökben."[20]

Az a nép, amelyet ugyanazok hajtottak rabságra, akik Rákóczit nótával [hűtlenségi per, vétség] megbélyegezték, az a nép már halála évében, 1735-ben ismét fegyvert fogott Rákóczi neve alatt. 1753-ban, amikor már Rákóczi második fia is meghalt, megint pórlázadás volt Rákóczi nevével. 1780-ban József császár trónrajutása évében egyszerre az a hír, hogy a Kunságon megjelent Rákóczi fia. 1790-ben, az alkotmány helyreállítása évében, helyreáll a Rákóczi-kor is külsőleg, ruhában, zenében, újra fújják a tárogatón Váradon, Szabolcsban, majd Budán is a „Hej Rákóczi" nótát. A műköltészetben 1817-ben kezdte Kölcsey a megörökítését. A népben erre szükség nem volt.

Ezeknek a tényeknek mi a nagy történeti tanulsága? Az, hogy a magyar nép annyira nemzeti, annyira nemzetéért élő-haló, hogy legnagyobb bajairól is megfeledkezik, ha nemzeti célt kell elérni; ha arra való vezére van, akinek személye iránt lelkesedést érez.

Azok a férfiak, akik valóban munkába vették és meg is valósították a jobbágy felszabadítását, Széchenyi István, Deák Ferenc,

Kossuth Lajos. Ezeknek műve az, hogy 1848-ban a már felszabadított nemzet olyan erőt tudott kifejteni. 1703 és 1848 közt másfél század eredményes művelődése, kulturális haladása van, ez magyarázza meg a különbséget a kettő közt, de a közös nemzeti eszme összeköti őket. És amíg ez a nemzeti eszme él a magyar népben, és ez élni fog, addig sohasem fog elhalványulni annak a fejedelmi férfiúnak emléke, ki először vitte harcba a népet, a nemzetért.

Megjelent: Budapesti Szemle, 1907. 128. k. 1–9. l.

JEGYZETEK

1. Rákóczi Ferenc önéletrajza (latin), kiadta a M. T. Akadémia, 1876. 69. l. Affictionibus propriis et miserae plebis commotus.
2. Saint-Simon: Mémoires, 1842-iki kiadás. XV. k. 59. l.
3. Uo. XIX. k. 180–181. l.
4. Önéletrajz. 5. l. Parentes tui pauperes, mei Principes, tu in paupertate venis in mundum, ego in opulentia.
5. Uo. 64. l.
6. Uo. 67. l. Különben is jellemző reá nézve, hogy elsősorban az a szenvedés hatja meg, melyet szemével lát. Midőn 1710-ben kimegy az országból: non tam poenitebat me regnum deserere extulare e Patria, quam me affligebat neminem illorum de victus necessitate posse securum reddere, kik kikísérték. Uo. 177. l.
7. Tumultuantis, vesanae et effrenis plebis manibus me totum tradidi. Uo. 150. l.
8. Mémoires du prince François Rákóczi, Histoire des Révolutions de Hongrie. Ed. A la Haye, 1739. V. k. 110–111. l. J'ai été longtemps sans Prêtres, étant regardé comme fauteur des Hérétiques et comme excommunié.
9. Vö. Rákóczi első kiáltványát, 1703. máj. 12. Szalay László: Magyarország története. VI. k. 75. l.
10. Mémoires. V. k. 112. l.
11. Que selon les Loix le Paysan ne posséde rien en propre que son âme. Mémoires. 108. l.
12. Uo. 343. l. De me servir des armes de leurs propres sujets pour me rendre despotique.
13. Uo. 290–292. l.
14. Önéletrajz. 160–161. l.
15. Toutes les troupes (à peine la dixiême partie exceptée) étaient composées de Calvinistes. Mémoires. V. k. 112. l.

16. Uo. 256. l. Rien ne me fut plus pénibles que d'accomoder les prétentions des Protestans.
17. Concordia religionum, animata libertate. Másik oldalon a szent tűz körül: Concurrant et alant.
18. Mémoires. VI. k. 38–39. l. Rákóczi Józsefet is kiátkozta XII. Kelemen pápa 1738-ban.
19. Uo. 353. l. La noblesse devenoit de jour en jour plus maîtresse de ses sujets et les dégoûtoit de la guerre pour les appliquer à ses propres travaux.
20. Önéletrajz. 173. l. Exulante populari favore me in cordibus ipsorum semper poemansurum manifestum esse.

MAGYAR BIRTOKVISZONYOK (1711–1740)

Marczali mindig nagy gondot fordított a társadalmi kérdések elmélyült ábrázolására. Amikor megbízták a millennium alkalmából A Magyar Nemzet Története *sorozat VIII. kötetének megírásával, nem csupán egyszerűen összefoglalta az addigi ismereteket, hanem nagyarányú levéltári kutatással egészítette ki őket.*

Az egész politikai és társadalmi állapot különössége a Rákóczi-forradalom lezajlása után abban áll, hogy folytatják a harcot a kurucok ellen, akkor is, midőn azok már rég letették a fegyvert. Az udvari párt felfogása szerint a királyság által a fölkelők fölött kivívott győzelemnek le kell szakítani a gyümölcsét. Soha nagy társadalmi és politikai átalakulás nem ment végbe a birtokviszonyok gyökeres megváltoztatása nélkül, és e tekintetben Magyarország sem kivétel.

A Nádasdy–Zrínyi-féle összeesküvés, a bujdosók, Thököly fegyverfogása óta majdnem egy félszázadon át tartanak a fölkelések, szaporodnak a proszkripciók.* Az elítéltek javai a királyi kincstárra szállanak. A töröktől visszafoglalt birtok szinte uratlan, midőn azt a császári és királyi seregek meghódítják. Arra is ráteszi kezét a királyi fiskus [kincstár], legalább addig, míg a törvényes birtokos nem jelentkezik. A Kollonics által 1690-ben Bécsben fölállított kommisszió, mely „neoacquistica" [újszerzeményi bizottság] név alatt oly szomorú nevezetességre jutott, kötelességévé tette mindenkinek, hogy egy félév alatt mutassa ki törvényes jogát arra a birtokra, melyre igényt tart.[1] De bármily érvényesen bírják

* A régi Rómában: törvényen kívül helyezés, száműzés (mely vagyonelkobzással járt együtt).

kimutatni jogukat a folyamodók, az nem elegendő. Minthogy az illető jószágokat fegyveres erővel, nagy költséggel szerezte vissza a császár, váltságdíj jár érte, a fegyverjognak (jus armorum) elismerése gyanánt. A bizottság sehogy sem volt törvényekhez kötve, tagjai közt csak egy volt magyar; elképzelhető, minő gazdag forrása fakadt itt az erőszakoskodásnak, kapzsiságnak, a szándékolt és öntudatlan jogfosztásnak. A Rákóczi-forradalom előidéző okai közt a „neoacquistica" nem áll utolsó helyen.

1712 után törvényesebb eljáráshoz fordulnak. Hogy az igényelők és perelők gyorsabb igazságszolgáltatáshoz jussanak és jogaikat érvényesíthessék, három bizottságot állítottak föl, tisztán honfiakból, a Dunamelléki kerületekre nézve Pozsonyban, a fölső megyék részére Kassán, és Horvátország és Szlavónia részére Zágrábban. Ezek elnökei: Pozsonyban a nádor vagy helyette az országbíró, Kassán gróf Csáky Zsigmond tárnokmester, Zágrábban a bán. Két alispán az illető kerületből is részt vesz az ülésekben; a magyar helyeken a királyi ügyek igazgatója is. A bizottságoknak teljesen a törvény értelmében kell eljárniok.[2] A fegyverjog azokra nézve, kik jogukat kimutatták, most is fenntartatik. „Azon költségek fejében, melyeket ő királyi felsége a múlt hosszú háborúban nagy uzsorával kölcsönzött pénzből, mellyel még most is adós, a visszaszerzésre fordított, arányos kvóttát fizessenek." Az 1723: XIX. törvénycikk szerint már a királyi táblánál is lehet a jogot tartónak bizonyítékait bemutatni, ha az illető üléseken jelen van a kamarának két tanácsosa is. A vesztesek őfelségéhez folyamodhatnak.

Erdélyre a neoacquistica commissio tevékenysége nem terjedt ki. Ott a diploma hatodik pontja meghagyta, hogy az ellenségtől visszaszerzendő magánbirtokok az előbbi jogos birtokosoknak visszaadatnak. E rendelés némi nehézségek után, melyeket a császári kamara támasztott, 1711 után is érvényben maradt.

A Rákóczi-forradalom újabb kiterjedt birtokszerzésre szolgáltatott alkalmat. Habár azoknak reménye, kik várták, hogy az összes résztvevők, vagy legalább az előkelők javai konfiskáltatnak, és azokból az oroszlánrész a próbált híveknek jut, nem ment teljesedésbe, mégis óriási volt a martalék. Ott volt a Magyarország északkeleti és északi részén messze elterülő fejedelmi Rákóczi-birtok, ott voltak Bercsényi Miklós, Csáky Mihály, Forgách Simon, Esterházy Antal örökségei. Ezekre mindjárt 1711 és 1712-ben rá-

teszi kezét a királyi kamara, amennyiben eddig még nem voltak lefoglalva.

Egy emberöltővel azelőtt Kollonics még nagyon károsnak tartja, hogy Magyarországon alig van birtoka a királynak és a német uraknak. A hadiszerencse ugyancsak bő alkalmat nyújtott ezen változtatni.[3] A kamarai akták alapján teljesen ellenőrizhetjük, miképpen történt a zsákmány elosztása.

Külföldiek közül, hogy csak a legfőbbeket említsük, még a forradalom előtt a következők részesülnek adományban: 1687-ben Herberstein kapja Novigrádot 7000 forint fejében. 1688-ban Salm a trencséni Rákóczi-birtokokat. 1695-ben Brenner gróf, a császári kamara elnöke, 65 000 forintért és 300 aranyért megveszi Oroszlánkőt.

1711-től fogva rohamosan szaporodnak az adományozások. Brenner a Szigetvárhoz tartozó javakat kapja 80 000 forint fejében, melyeket még Leopold [Lipót] császár resolvált [itt: megítélt, megígért] részére. Trautsonnak odaígérik a Rákóczi-javak egy részét. Caraffa örököseiről sem feledkeznek meg.[4] 1713-ban Rindsmaul grófné 40 000 forintnyi adomány fejében a babocsai uradalmat kéri. Starhemberg, a kamara elnöke Hatvant kapja, mi ellen azonban a rendek tiltakoznak. 1715-ben Abensberg-Traunné 50 000 forint fejében nyer javakat Pécs és Szigetvár körül. 1716. május 27-én Trautson herceg 150 000 forint gratiale [itt: kegyadomány] fejében kapja Sárospatakot és Regécet. 1718-ban új adományt kap Starhemberg, 11 000 forint fejében átadják neki Nagy-Oroszfalut. 1719-ben Lamberg gróf 75 000 forint fejében kapja Szerencs felét, Althan Mihály János gróf pedig Muraközt és Csáktornyát. 1721-ben Sickingen Ónod egy részét 130 000 forint fejében. Ugyancsak azon évben utalványoz a császár kedvencének, Althannak újabb 100 000 forintot, miből 70 000 forint magyar jószágokban törlesztendő.[4/a] Később úgy intézkedtek, hogy az egészet a banktól kapja. Rabatta horvát jószágokat kap. 1722. július 24-dikén utalványozták Harruckern János kamarai tanácsosnak és főhadiszállítónak a Békés, Zaránd és Csongrád megyében levő fiskális [kincstári] birtokokat: Gyulát, Békést, Szeghalmot, Öcsödöt (Kall és Szarvas pusztákkal), Csabát, Dobozt, Körösladányt, Gyomát, Vésztőt (Oroszháza és Csorvás pusztákkal). Ezekről már akkor is tudták, hogy valamivel többet érnek 24 000 forintnál. 1723-ban Hoffer császári kamarai tanácsos kap 15 000 forintot érő magyar jószágokat. Ugyanakkor gróf Consbruch aradi főispán Szolnokot

kapja árendában. Starhembergnek a diéta alkalmával tett szolgálatait 40 000 forinttal hálálja meg a király, mit a hatvani uradalom egy részével fizetnek ki. Zinzendorf, varasdi parancsnok, 30 000 forintnyi javakat választhat. 1724-ben Altenberg Ottó Ungvár, Munkács, Diósgyőr és Sz.-Miklós uradalmait évi 34 000 forintért vette bérbe 1725-ben Perlas, a spanyol tanács titkára, a neki ígért Rákóczi-javak helyett kapja Bródot, Okolyt és Grobnicot. 1726-ban gróf Thurn Mamucára és Harrach Alajosra kerül a sor. Az utóbbi 40 000 forint fejében a Hunyadi-család összes mostani somogyi birtokait veszi át. Gróf Monteccucoli szintén részesül 50 000 forint kegyadományban. Ugyanazon évben kelt azon királyi adomány, mely a modenai hercegnek adta az aradi és jenei kamarai kerületeket, összesen 122 falut és 82 pusztát. 1727-ben L'Huillier tábornok 40 000 forintért lesz ura Cserépnek Borsod megyében. Brenner leányai a Bihar megyei Diószeget nyerik. Starhemberg is kap új adományt, melyet szintén a hatvani uradalom egy részével törlesztenek. 1728-ban Locher kapja Bercsényi brunóci, Nyitra megyei jószágát 25 000 forintért. Diószeg ekkor Dietrichstein kamarai elnökre száll. Végre, hogy a hosszú sort befejezzük, 1728. augusztus 2-án adományozzák Schönborn mainzi érseknek, a munkácsi és szentmiklósi uradalmakat, kivéve a munkácsi várat, melynek birtokát a király magának tartja fönn. Savoyai Eugén, ki ez adományokra kétségtelenül legméltóbb volt, 1709-ben utalványt kapott 300 000 forintnyi értékű konfiskált jószágokra. Egy évvel később József azonban azt rendelte, hogy készpénzben fizessék ki neki ezt az összeget.[5] 1713-ban Károly ezt megtoldotta további 100 000 forinttal, és ami az akkori viszonyok közt nagy ritkaság volt, ezt az egész összeget 1717-ig ki is fizették. Magyarországon már I. Leopoldtól [Lipóttól] megkapta a béllyei uradalmat, később pedig a ráckeveit és Promontort is megszerezte.[6]

A nagy hadvezér megjutalmazása, ki a törököt e földről elűzte, magyar szempontból is teljesen igazolt volt. Maga az országgyűlés, midőn őt az indigenák* közé befogadta, ékes szavakban tolmácsolta a nemesek háláját iránta. „A karok és rendek hálásan em-

* Meghonosítottaknak vagy indigenáknak nevezték azokat a külföldieket, akiket a magyar országgyűlés érdemeikre való tekintettel „meghonosított", vagyis befogadott az ország nemeseinek sorába. Többnyire olyanokról volt szó, akik Magyarországon – adomány vagy vásárlás révén – nagyobb birtokhoz jutottak.

lékezve meg a felséges savoyai és piemonti hercegnek tornyos és hasznos érdemeiről, melyekkel életének és vagyonának folytonos kockáztatásával a törököt legyőzte, ezt az országot nagyobb biztonságba helyezte, és azon szolgálatokat, melyeket nevének halhatatlan dicsőségére és a felséges ausztriai háznak és Magyarország koronájának tett, és ezért őt saját szántukból, hálájuk kifejezésére, miután őt erre meghívták, lángoló buzgalommal az ország igaz és kétségtelen lakosává fogadták."[7] Starhemberg, Brenner, Dietrichstein, Trautson szintén bírtak valami jogcímmel ez adományozásokra, hisz ha nem is törvényesen, tényleg ők intézték a magyar ügyeket.[8] De legnagyobbrészt mégis olyanokat tüntetett ki a fejedelmi kegy, kik ha egyáltalában tettek is szolgálatot az uralkodónak, azt nem Magyarország érdekében tették. Sőt, egyáltalában igen nagy azon adományok száma, melyeknek nem az illetők érdeme, hanem csak a császárnak személyes kegye szolgáltatta az alapját. Még egészen alacsony állásban levő idegeneknek is utalványoztak jelentékenyebb összegeket a magyar királyi jövedelemből, például egy ízben a császárné komornájának 6000 forintot.[9]

Az ausztriai arisztokrácia és különösen a tisztviselők és udvari emberek körülbelül úgy nézték akkor hazánkat, mint a spanyolok a konkvisztádorok* korában Amerikát. Természetesnek találták, hogy nagy kiterjedésű földeket kapjanak, melyeket sohasem látnak, és melyeknek jövedelmezőségéről az ott lakó vad embereknek kell gondoskodni.

Magyarország közjoga ismerte az adományozást, sőt kötelességévé tette a királynak, hogy az érdemes hazafiakat ily módon jutalmazza. Ekkor azonban formailag más eljárást követett a király. A neki tett szolgálatok fejében bizonyos összegű kegyadomány (gratiale) kifizetését rendelte el. Minthogy pedig kincstárában ritkán volt készpénz, ez a gratiale rendesen utalvány volt valamely értékben megfelelő magyar birtokra. Az illető aztán kamarai becslés alapján vagy reáfizetett, vagy megkapta a kincstártól a még hiányzó részösszeget.

Magyarok is szolgálták a királyt; ők sem voltak az ország javaiból kizárhatók. A tisztviselőket és hitelezőket, kiket pénzben kielégíteni nem bírtak, földdel fizették. 1686-ban Károlyi László,

* – Így hívták spanyolul Közép- és Dél-Amerika meghódítóit a 16. századtól.

Sándor atyja kapja a keresztúri Tököly-birtokokat. Br. Esterházy János altábornok 10 000 forint fejében Keszthelyt, 1687-ben gróf Kéry Muraszombatot és Szécsi Szigetet, 1688-ban Csáky Nagy-Idát és Göncöt, 1690-ben Esterházy Pál nádornak 77 800 forint fejében Németit és Felső-Lendvát adományozták. 1692-ben Ungvár Bercsényié lesz, 150 000 rénes forint értékben. 1695-ben Patachich Boldizsár kapja a megnótázott Aranyosi János varasdi birtokait.

1711-ben Nádasdy Tamás 20 000 forint értékben kapja az Uzovics-féle javakat. Strattmann Eleonóra Nádasdy Boldizsár, Rattky Dániel, György és Ferenc, Jánoky Zsigmond és Ráday Pál birtokaira kap utalványt 80 000 forint erejéig. Nádasdy Ferenc 40 000 forint fejében Botkay-javakat foglalhat.[10] 1713-ban Pálffy János 100 000 forintnyi gratialét kap a munkácsi uradalomból. Ennek fejében később, 1718-ban a nagysárosi makovicai uradalmakat vette át. Okolicsányi Pál 15 000, Zsembery Sámuel 7000 forintot érő jószágot kapnak. 1717-ben Illésházynak a Rákóczi-javakból adnak 100 000 forintot érőt. Berényi Pál 96 000 forint értékben kapja Forgách Simonnak nagytapolcsányi uradalmát. Hunyady László Bercsényi-javakat kap Bars megyében. Ugyan e megyében kap jószágot Paluska György, hadi érdemeit jutalmazó 50 000 forintnyi gratialéja értékében. 1719-ben Péterfy kamarai és kancelláriai tanácsos 9000 forintért Somoskő felét váltja magához. 1720-ban Splényi László főstrázsamester és ezredes kap 30 000 forintot, amiért később Kalló és Miháldy birtokát nyeri. 1721-ben Csáky Zsigmond 30 000 forint fejében Sickingennel együtt Ónod uradalmának felére kap jogot. A notórius [közismert, hírhedt] Csáky Mihály javainak egy része Lónyay Katalinra száll. Gyöngyösi Nagy Ferenc birtokain Inkey János és br. Szapáry Miklós osztoznak. 1722-ben Károlyi Sándor kapja az előbbi Schlick birtokokat: Csongrádot, Hódmezővásárhelyt, miután már előbb az övé lett Erdőd és a híres tarcali szőlőbirtok. Gróf Czobor Ádám a kovalóci uradalom felét kapja. Mednyánszky Pál kamarai tanácsos érdemeit 10 000 forintot érő birtokkal jutalmazzák. A Pragmatica Sanctio elfogadása után* a király 25 000 forintnyi

* A Habsburg-család osztrák ága 1713-ban hirdette ki házi törvényét a leányági örökösödésről, melyet a magyar országgyűlés 1723-ban törvénybe iktatott, s ezzel a Habsburgok fiágának kihalása esetére is lemondott a szabad királyválasztás jogáról. (Az erdélyi országgyűlés 1722-ben fogadta el, de csak 1744-ben iktatta törvénybe.)

gratialéval jutalmazza Nagy István alnádor és 20 000 forinttal Szluha Ferenc ítélőmester érdemeit. Ezek az illető összegek fejében földet kaptak; a protestáns Jeszenákot és Prileszkyt ellenben készpénzzel fizették ki, mert nem akarták, hogy az akatolikus kézen levő birtokok száma szaporodjék. 1724-ben Zalheimb kamarai tanácsos, hivatalos, Melczer udvari szolgálatai jutalmául kapnak gratialét. A Mattyasovszky örökösök 23 000 forintért megveszik Rákóczi lednici uradalmát. Vékony János, a régi kuruc, ki az 1717-iki török háborúiban nagy szolgálatokat tett Eugénnek, 4000 forint gratialét kap. Ebből 3000 forint fejében adnak neki egy 4500 forintot érő kamarai birtokot, a többi készpénz. 1725-ben Csáky Zsigmond 16 200 forint fejében Csetneket, mi szintén Rákóczi-birtok volt, szerzi meg. 1726-ban Pálffy Miklós és János a bajmóci uradalmat kapják 200 000 forint fejében, Erdődy György Pusztaszert 6000 forint fejében. 1727-ben báró Révay Mihály kap 10 000 forint kegyadományt azon fölszólítással, hogy keressen magának ennek megfelelő fiskális [kincstári] birtokot. Báró Babocsay Pál tábornok örökösei 25 000 forint, Keglevics Mária grófné fiai 20 000 forintot érő javakat kapnak. 1728-ban Kalocsa Ádám 2600 forintért megkapja Tetétlen felét. Usz Gábor örökösei 10 000 forint gratialét kapnak, mert atyjuk a Rákóczi-forradalom idején hű maradt. Báró Maholányi özvegyét 8000 forinttal consolálják [vigasztalják]. 1729-ben találkozunk először a korszak nagy jószágszerzőjének, Grassalkovicsnak nevével. Elég szerényen kezdi: azon 6128 forintért, melyek neki, mint a királyi ügyek igazgatójának, az általa vitt perek kvótája gyanánt járnának, átveszi Kerékegyházát, Dienest és Kakucsot. Kollonics grófnét 30 000 forinttal vigasztalják, mit 1731-ben 60 000-re emelnek fel. Gróf Kéry főlovászmester 40 000 forintot kap. 1730-ban Pálffy Miklós nádor kap 45 625 forintot érő jószágot nádori fizetése hátralékának fejében. Honóráriumát ugyanis félig készpénzben, félig javakban utalványozták. A szorgalmas Kollerről, a kancellária tanácsosáról is gondoskodnak; előbb 10 000 forintot, majd ismét 2000-et kap, természetesen földben. Martonvásár pusztája Fejér megyében 15 000 forint gratiale fejében a vitéz Beniczky Sándor birtokába megy át. 1731-ben Pongrácz kamarai tanácsos és báró Palocsai részesülnek adományokban. Podmaniczky János előbbi budai kincstári tisztartó Tiszaföldvár felét kapja. Még 1738-ból is van adomány: báró Szentivány János beregi főispán kapja Enyickét 3000 forintért.

Elég hosszú névsor, mely a megfelelő osztráktól abban különbözik, hogy kevés kivétellel csakugyan teljesített katonai és hivatalos szolgálatoknak felel meg a jutalmazás. Föltűnő, hogy a magyarok nemigen kapnak részt a későbbi években a töröktől visszafoglalt területekből, hanem csak a rebellisek konfiskált jószágaiból. Ezzel teljesen összevág az is, hogy Károlyi Sándor kivételével, volt kuruc nemigen részesül a király kegyében. Még mindig folytatják voltaképp a háborút a kuruc világ ellen.

Erdélyben, mint láttuk, a neoacquistica nem okozott sok bajt. De a részekben* a futó nemesek csak nagy bajjal kapják vissza örökségeiket, különösen Zarándban, melyet a kormány határőrvidéknek szánt. A perelők között különösen Tisza György érdemel említést. Zarándban egyedül a báró Jósika család kapta vissza birtokait. Emigráns nemigen volt, kinek jószágán meg lehetett volna osztozni. Szegény jó Mikes Kelemennek csekélyke jószágát többen is kérték hűségük jutalma gyanánt.

Az erdélyi református urak igazi nagy félelme abban állott, hogy az udvar a régóta szekularizált [világivá tett] papi birtokokat vissza találja venni, mint ahogy az alvinci uradalmat odaadta a gyulafehérvári püspöknek.

Mert a katolikus egyház különösen bőven részesült a királyi kegyben. Kollonics főelvül tűzte ki, hogy az egyházi rend teljesen és hiány nélkül helyeztessék vissza a fegyverrel visszaszerzett területen levő javadalmaiba. A kincstárnak ez nem válik kárára, minthogy a püspökök elvállalják a hadiadóhoz fizetendő járulékot, és mindig készek rendkívüli segély adására a török ellen. De ezenfelül az uralkodók még külön is megadományozták a papokat, különösen a jezsuita rendet. 1687-ben Vág-Sellyét – régebben is jezsuita birtokot – kapja a nagyszombati jezsuita kollégium, 1688-ban a sági apátság jut kezükre, 1696-ban 1500 forintot utalványoznak a kassai jezsuitáknak. 1711-ben a prímásnak resolválnak [javára írnak] 100 000 forintot. 1728-ban a komáromi jezsuiták más követeléseik kiegyenlítésére 31 000 forintba számítva kapják

* A középkori Zaránd-, Közép-Szolnok-, Kraszna vármegye és Kővár vidéke a 16. és 17. században az erdélyi fejedelmek birtokába került, akik e területeket nem mint erdélyi fejedelmek, hanem mint „Magyarország részeinek urai" bírták. Innen a részek (Partium) elnevezés. A területek 1693-ban ugyan visszatértek Magyarországhoz, de 1733-ban ismét elszakították, őket. E terület is véglegesen 1848-ban egyesült Magyarországgal.

Pákozdot, Etyeket, Sóskutat, Sukorót, Gyurót, Vált, Beratát és Agárd pusztákkal Fejér megyében. Ezért azonban még 5000 forintot kellett fizetniök a „jus armorum" megváltásául. Sz.-Gotthardot és Pécsváradot a lelkészek kasszájának adományozza a király. Mátra-Verebélyt pedig 17 000 forinton megveszi a velehrádpásztói cisztercita apát (1733.)

Pénzen is szereztek sokan új birtokot, részben a kamarától, részben a német adományosoktól. Ezek szívesen váltak meg magyarországi jószágaiktól. Harrach, ki csak 1726-ban kapta a somogyi Fáncsy-Sankó-féle javakat, azokat már 1727-ben ismét eladja Hunyady András három fiának, mivel azok többi uradalmától távol esnek, és mivel, mint a királyi megerősítő oklevél mondja: „kedves magyar királyságunkban egészen más a módja a jószágok kormányzásának, mint más örökös királyságinkban és tartományainkban". Az új földesúr fél a költségtől, melyeket ingyen szerzett birtokai fölszerelésére kellene fordítani. 1726-ban Batthyány-Strattmann Eleonóra és örökösei magukhoz váltják 96 200 forinton Siklós uradalmát, melyet Caprara császári tábornok örökösei 95 000 forint fejében vettek át. 1734-ben Károlyi Sándor 121 500 forinton megveszi Kaunitztól Új-Kaunitzot, „előbb Megyer vagy Puszta-Megyert" Nyitra megyében. A kamarától megvásárolja Koháry István 1500 forinton a füleki kuriát és kocsmát, továbbá Kecskemétnek a fiscus [kincstár] kezén levő részét, mi előbb Wesselényi-birtok volt. Igaz, hogy Fülek hű és vitéz védője még nagyobb jutalomra is méltó lett volna. 1720-ban Erdődy György 240 000 forinton megveszi Galgócot, Forgách Simon birtokát, melyet József császár odaadott Wratislavnak, de mely e család magvaszakadásával ismét visszaszállott a kincstárra. A vételárból mindjárt kifizet 100 000 forintot, a többit 1722-ig kell törlesztenie, addig hat százalékot fizet utána. 1728-ban a Forgách-örökösök megveszik Nyáras Apáty egy negyedét és egy sessiót* Nagykőrösön, mi Vay Ádámnak volt birtoka, 2100 forinton. Halász Péter ezredes Pest megyében, báró Szapáry Kanizsán szereznek birtokot. 1732-ben Erdődy György 15 000 forinton megveszi a Csongrád megyei Algyőt, és Mindszentet. Nagy szerző Orczy István is, ki Hevesben vásárolja

* A jobbágytelek a jobbágy által bírt „ülés", telek belsőségből (ház, gazdasági épületek, kert), valamint külsőségekből (szántó, rét, legeltetési és erdőlési jog) áll.

össze a kincstári birtokokat. Följelentette, hogy a Forgách-javakat ott Pap nevű emberek foglalták el a kincstár rovására, és ezért elengedtek neki 7000 forintot a vételárból. A Pálffy család 1734-ben Sz.-György és Bazin uradalmait, Magyarország egyik leghatalmasabb oligarcha családjának fészkeit szerzi meg. Kötelezi magát, hogy az akkor kitörő háború költségeihez 50 000 forinttal járul, de az adományozási oklevélben az is kifejezésre jut, „hogy soha a hűtlenségnek még árnyéka sem fért hozzá". Egyáltalában, a vételeknél nemcsak a király kegye döntő, hanem a kamarai tisztviselőknek gyakran önérdekből sugallt jóakarata is. Mert a kincstári birtoknak becslését kizárólag ők végeztek.

Mindezeket egybevéve világos, hogy a földbirtok éppen nem volt biztos kezekben. Azok a hatalmak, melyek eddig fegyverrel állottak szemben egymással, hogy ezt az áldott hazát sajátjuknak mondhassák, most oklevelekkel, perrel, pénzzel, furfanggal, néha még erőszakkal is támadnak egymásra. A küzdelem tárgya ugyanaz marad, csak a módja változik. A fegyver helyébe a per lép.

Nem is szabad azon kor társadalmát valami megállapodottnak, a birtokállapotot rendezettnek képzelnünk. Még a legbékésebb viszonyok közt is, mennyi pernek, patvarnak szolgáltatott okot az ősiségen alapuló örökösödési jog! Most ehhez járult még a Rákóczi táborából megtérő nemeseknek viszálya azokkal, kik időközben, királyi adománnyal vagy anélkül foglalták el örökségeiket. Szintannyi baja van a királypárti úrnak is, kit a fölkelők kizavartak jószágából. Még a legkedvezőbb esetben is mennyi határsértés és foglalás! Aztán az az örökös bizonytalanság és nyugtalanság: hátha ismét visszatér Rákóczi! Mennyi reményt kelt ez az egyik, mennyi aggodalmat a másik félben! Fenyegetett a fiscus is, és annak latens [rejtett, lappangó] joga. 1738-ban kihirdetik, hogy akik ilyen jogot följelentenek, az érték egyharmadát kapják, ha az nem nagyobb 50 000 forintnál, különben egytizeddel kell beérniök. Izgatott, békétlen mindenki, attól kell tartani, hogy míg a másét keresi, a magáét veszti el. Mint nagy szociális és politikai rázkódások után lenni szokott: a birtokos nem nőtt össze a földdel.

1711–12-ben a várakba menekült urak és nemesek még nemigen mernek hazamenni elpusztult birtokaikba. Sok a tolvaj az országban, nem is volna bátorságos otthon lakni.[11] Debrecen lakossága rövid idő alatt négyszer is elhagyta a várost. 1717-ben Erdélybe és a részekbe becsap a tatár, a múlt századok jelenetei újulnak meg;

aki nem fut, rabsorsra kerül. Amint a rossz hírek jönnek, az urak előbb az élést küldik nagy szekereken a kulcsos városokba, azután családjukat küldik el, végre maguk is biztonságba helyezkednek.[12] Erdélyben annyira bizonytalan az állapot, hogy a guberniumnak* jó időn át nincs is állandó székhelye. Csak az van kikötve, hogy bárhol tartózkodik, tartson fönn magának szállást Szebenben, hogy biztonságot találhasson. Még legjobb dolga a szegény népnek volt, mely erdőkbe, mocsarakba, hegyekre sietett, menteni puszta életét. 1735-ben a Péró-lázadás fenyegeti az Alföldet. 1737–39-ben ismét Erdély és a déli vidékek állanak a török betörés folytonos veszedelme előtt.

Azoknak, kik békén ültek ősi birtokukon, jobbágyaikkal gyűlt meg a bajuk. A háborúk viszontagságai után az alávetett nép gyakran megtagadta az engedelmességet uraitól. A sok eltűrt nyomorúság sokszorosan súlyossá tette a nép terhét; az urak pedig tele adóssággal, és tiszttartóik, ispánjaik csak ritkán elégszenek meg a régi tartozásokkal. Hogy csak az ország kultiváltabb részét említsük, Csepregen a nép föllázadt a zsarnok földesúr: Draskovics grófné ellen. Pinkafő éveken át perel földesurával, gróf Batthyány Zsigmonddal. „Gróf Csáky Istvánnét, Mikola László testvérhúgát, a maga jobbágyai Bilaki házán éjtszaka kegyetlenül megölik s darabra vagdalják, mivel nyavalyás fölötte keményen bánt a jobbágyaival, sarcoltatta, kínoztatta őket, továbbá nem állhatták. Példa lehet minden nemes embernek, ne bánjék úgy jobbágyaival, mint a barmokkal.[13]" Csakhogy ez a példa sem sokat használt.

Legnagyobb baj mégis az volt, hogy a jobbágyok egyszerűen odahagyták urukat, telküket, és világgá mentek. A seregek táborozása, a katonák zaklatása és pusztítása, a pestis még a rendesnél is tűrhetetlenebbé tette a szegény nép helyzetét. Mihelyt fölszabadult az Alföld, hol alig volt uraság és közigazgatás, hol még szinte a primitív korszakok szabad életét lehetett élni, oda tódul mindenfelől az adózó nép. Ez úgy Magyarországon, mint Erdélyben nagy gondot okozott a kormányoknak és rendeknek. Nemcsak a földesurak szenvedtek ugyanis a jobbágyok elköltözésével: kárát vallotta annak a megye, az ország is, mivel bizonytalanná tette az adó alapját.

* Kormányszék, kormányzóság, a magyarországi helytartótanácsnak megfelelő erdélyi főhivatal.

Az 1715: CI. törvénycikk így szól: „Mivel úgy azelőtt, mint a közelebb elmúlt mozgalmak alkalmából igen sok földmíves, földesuraik tudta nélkül és akarata ellenére, más megyékbe, de különösen azokba, melyeket a császári királyi fegyverek a töröktől visszanyertek, továbbá Lublóba és a 13 szepesi városba menekült és szökik most is, azért, mert ezek a még be nem kebelezett megyék és városok nem viselik az országos és földesúri terheket más megyék és helységek módjára, mivel se barátságos úton, se igazság útján nem kapják őket vissza; sőt az eljáró bírák inkább a jobbágyok urai ellen fordulnak": „Ezért ő felsége kegyesen hozzájárult az eddigi törvényekhez, melyek a jobbágyok visszaköveteléséről szólnak, hogy az egy megyéből a másikba átmenő jobbágyakat (szintúgy a cselédeket, akár belső szolgálatban állanak, akár a gazdaságban szolgálnak, ha szolgálatok idejének letelte előtt elhagyják uraikat), uraik útlevele nélkül ne engedjék sehová menni, sőt azonnal tartóztassák őket le."

Ha mégis titkon vagy csellel elfutnak más megyébe, a helyi magisztrátusnak kötelessége kipuhatolni: honnét jöttek ezek az új lakosok vagy zsellérek? s ha megtudták előbbi lakóhelyüket s szolgaállapotukat, az illető megyének hol előbb jobbágyoskodtak, tudtára kell ezt adni. Az a földesúr, ki ilyen szökevényeket tudva befogad, és az első törvényes megkeresésre azonnal ki nem szolgáltat, az 1556: XXXI. törvénycikkben rendelt büntetést vonja magára.[14]

A nem nemes szabadok vagy szabadon bocsátottak szerződés szerint kötelezzék magukat a földesuraknak, kiknek javain megtelepedtek, jobbágyi vagy zselléri szolgálatra vagy bérre.

Őfelsége nemcsak a végekre terjeszti ki ezt a cikkelyt, hanem a véghelyek kapitányainak és a szorosok őreinek komolyan meghagyja, ne engedjenek átmenni jobbágyot se a török részekbe, se Erdélybe, se a végekre. Azokat, kik lopva akarnak átmenni, fogassák el, és arányos taksa mellett szolgáltassák ki őket uraiknak.

Ha ezek a pontok Szent Istvánnak a rabszolgák visszaadásáról szóló törvényeit vagy az amerikai rabszolgaállamoknak rettenetes legiszlációját [törvényhozását] juttatják eszünkbe, viszont olyan határozatokat is tartalmaz e cikkely, melyek az állam gondoskodását mutatják a jobbágyság felől.

Meghagyja, hogy a földesurak ne követelhessék a mozgalmak alatt netán fölhalmozódott restanciákat [hátrálékokat] és ne csi-

karhassák ki újra azt, amit az akkori jogtalan birtokosoknak egyszer már megadtak. Azokat is, melyekre teljes joguk van, és melyeket a jobbágy sohasem fizetett meg, csak felében és úgy sem egyszerre vehetik meg rajta. A megyék kötelessége a nyomorult nép fenntartása az előbbiek értelmében. Ez a cikkely a szabad királyi városokra és hajdúvárosokra is kiterjed.

A szabad költözés megakadályozása egyaránt érdeke a királynak, kinek a jobbágy adót fizet, és a földesuraknak, kiket munkával és terméssel szolgál. Erről teljes tanúságot tesz az idézett törvény. Viszont a királynak gondja kezd kiterjedni az adófizető népre is, és amennyire teheti, iparkodik annak terhét elviselhetővé tenni.

Károly király teljesen át van hatva ez oltalom szükségéről. Midőn a bátaszéki telepesek 1722-ben panaszt emelnek földesuruk, báró Jany apát és szemendriai püspök, illetőleg annak tiszttartója ellen, és a sérelmek a kancellária intő levele után sem szűnnek meg, a kancellária is megsokallja a dolgot. Kijelenti, „hogy bár az alattvalókat csak igen-igen ritkán szokták a királyi védelembe fogadni, különösen földesuraik ellen, ebben az esetben, midőn a püspök makacskodik, kivételt lehet tenni. A panaszosokat vegye pártfogásába a király, és szólítsa föl Tolna megyét, hogy védje meg őket. Ha a püspök ismét ellenkeznék, törvényes büntetéssel kell őt sújtani." A király ebből általános elvet von le: „Gondoskodjék a kancellária serényen afelől, hogy ezentúl a földesuraik ellen alaposan panaszkodó jobbágyok pártfogásban részesüljenek, mivel lelkiismereti és királyi kötelesség a nyomorult nép megoltalmazása."[15] Igaz, hogy a királyi szándék nemigen volt keresztülvihető, hisz más eszköz, mint a nemesi megye nem állott rendelkezésére. A jóakarat inkább szavakban, mint tényekben nyilvánult, például abban is, hogy hivatalosan legalább kerülik a „misera plebs contribuens" [nyomorúságos adózó nép]-féle törvényes kifejezést, és inkább a subditus, alávetett vagy colonus [telepes] szót használják.

A jobbágyok lekötése mellett nagyon szívén feküdt a rendeknek a cselédeknek és napszámosoknak lehető olcsón való megszerzése is. Azon panaszkodnak, hogy az országban csak néhol fogadják a cselédeket újévkor, a legtöbb Szent Györgykor* szegődik. Akkor pedig sokat követelnek, mert a nagy munka előtt vannak. Szükséges tehát, hogy az egész országban újévkor szegődjenek, kivé-

* Április 23.

ve a juhászokat, kik Szent Mihálykor* szoktak beállani. Ha a cseléd el akar menni, karácsony előtt négy héttel mondjon föl. A cseléd bérét, a napszámosok és aratók fizetését a megye állapítsa meg. Látni való, miképp akarta kihasználni az uralkodó osztály a népességnek legszegényebb, legnyomorultabb osztályát.[16]

Erdélyben 1712-ben az országgyűlés egyik főgondjának jelöli ki a király, hogy intézkedjék a nép szökésének és kivándorlásának megakadályozása felől.[17] Az artikulusokban [törvénycikkekben] is megvan a panasz, hogy a nép a konszkripciók [összeírások] elől elszéled.[18] Midőn a katonai parancsnokság a gyulafehérvári vár építésére 2000 munkást követel, a gubernium lehetetlennek mondja ennyi ember előállítását, mert sokan már előre eltakarodtak a szomszéd országokba.[19] 1717 után megújul a panasz, hogy a jobbágyok Magyarországba szöknek.[20] Midőn a temesi kerületet visszahódítják, új alkalom nyílik az odamenekülésre, sőt, mint az erdélyi gubernium panaszkodik, Mercy katonai parancsnok erőszakkal is odaviteti jobbágyaikat.[21] Az ország elszegényedése, a munkás karok hiánya következik ebből. Ezért a miniszteri konferencia 1718. január 26-án meghagyja, hogy az erdélyi jobbágyokat Magyarországból küldjék vissza. Éppen úgy kölcsönösen vissza kell adni a Bánságba költözött vagy költöztetett embereket is. Ezt azonban nem hajtották végre, és az azon évben tartott országgyűlésen ismét a jobbágyok szökése a megyék fő gravamenje [sérelme].[22] A székelyek is panaszkodnak, hogy sok ezren elmentek közülük. „A szegénység csak szökik éjjel-nappal", írja a kormányszék 1718. november 13-án. 1719-ben is csak kevesen térnek haza a szökevények közül. Nemcsak külföldre mennek, hanem a belföldön is elmennek magánföldesuraktól a császári kamara uradalmaiba aranybányászoknak, a kamara pedig törvény ellenére nem adja ki őket.

Ily viszonyok közt természetes, hogy a kormány némileg magábaszáll, iparkodik a parasztokkal való jó bánásra bírni a nemeseket. 1718. szeptember 10-én elrendeli, hogy a földesurak a mostani ínségben viseljék gondját jobbágyaiknak, túlságosan ne terheljék őket. Egy fél évvel később újra fölszólítja a birtokosokat, hogy a jövő aratásig segítsék ki a szegény népet. Nemcsak a könyörület vitte erre az urakat, hanem az a tekintet is, hogy a nép siralma elhat

* Szeptember 29.

a trónusig, és ellenük fordul a király haragja. „Írja kegyelmed második levelében" – így ír 1714. november 18-án a gubernium a kanczelláriának –, „a Felséges minisztérium mit vetett legyen szemére kegyelmeteknek, hogy szegénységünk nem a teherviselés, kvártély [katonák beszállásolása] s adózás miatt pusztulna s széledne az szomszéd országokra, hanem a Dominus terrestrisek [földesurak] kemény szolgáltatása, a fő- és vicetisztek sarcoltatása miatt; megvalljuk, compatiáljuk [szánjuk] szegény hazánknak az ilyen sinistra informatiók [végzetes, baljós hírek] miatt való romlását, kivánnók is örömest tudni azon informátorokat, kik legyenek, eddig penig magunk között szorgalmatosan investigálván [kutatván, nyomozván], ha kik találtatnának mind a tisztek, mind a dominus terrestrisek közül, exemplariter [példamutatóan, példaképpen] megorvosolni, noha igen kevés hasznunkra és pihenésünkre nem mulaszthatjuk el."[23]

E gondoskodásnak azonban alig találjuk valami tényleges eredményét. Igaz, hogy az 1714-iki artikulusok törvényes büntetéssel fenyegetik azokat a földesurakat, kik a jobbágyokat elnyomják és a zselléreket pártolják.[24] De ugyanakkor szigorúan elrendelik a régibb tilalmaknak foganatosítását, melyek a jobbágyoknak megtiltották a kard és puska tartását, a posztóköntösök, köpönyegek, a nyestes süvegek viselését.

Bármiképp gondoskodtak volna a jobbágyról, a lakosság természetes eloszlását egészen megakadályozni mégsem bírták volna. Az alföldi megyék, majd az úgynevezett Bánság is, sokkal több jóval kecsegtettek, semhogy a büntetés az erősebbeket és vállalkozóbbakat elriaszthatta volna. Erdélyben csak úgy, mint Magyarországon, minden szigorú marasztalás és lekötés ellenére a jobbágy siet sorsán segíteni, és ebben a földjéhez való ragaszkodás nemigen akadályozza.

Magyarországon sem sokat használt az 1715-iki szigorú törvény. 1723-ban bevallják, hogy a jobbágyaikat visszakövetelő földesurak a távolabbi megyékben, szabad királyi városokban, a jászkunoknál és a kiváltságos községeknél nem találtak támogatásra, sőt ellenkezőleg, azok marasztalják a szökevényeket. Ezalatt szenved a közjó, mert az otthon maradottak összeroskadnak a szökevényekre rótt, de most általuk viselendő teher alatt. Ennélfogva az előbbi törvényt megerősítik, és Horvátországra és Szlavóniára is kiterjesztik.[25] Sőt, most már a taksások és szabadon

bocsátottak kivándorlásának megakadályozását is szükségesnek tartják, és csak azoknak engednek szabad költözési jogot, akiket semmi szerződés nem köt a földesúrhoz.[26]

Ezekben az országos érdek karöltve jár a földesurak hasznával, de a következő cikkelyben már a földesurak ellenében is érvényesül az adóalap megtartásának, röghöz kötésének érdeke. „Azok a földesurak, kiknek több megyében van birtokuk, a megyéknek nagy kárára, az adóalapnak csökkenésére át szokták vinni a jobbágyaikat az egyik megyéből a másikba." Ezt eltiltják nekik, és csak azokra nézve engednek kivételt, kikre személyes szolgálatukra van szükségük. Át lehet továbbá telepíteni a fölösleges jobbágyokat is, úgy, hogy a régi helyen megmaradók elviselhessék az adót.

Ily módon maguk a földesurak is előmozdították, ha hasznuk ezt megkívánta, a nép mozgalmát. De tették ezt más módon is. Sok helyütt a népesség a zavarok alatt vagy a török miatt elhagyta régi lakhelyét, mely puszta lett, és csak az épületek romjai mutatták, hogy valaha falu volt. Ha most vissza akartak térni a jobbágyok, a földesúr nem fogadta be őket, mert majorsági birtoknak akarta használni azt a jószágot. Az ilyen földesurat ugyanazon büntetéssel fenyegeti a törvény, mint azt, ki másnak jobbágyát törvénytelenül visszatartja. Kivételt csak akkor engednek, ha az illető helységbe már másokat telepítettek, vagy ha a törvényes elévülés ideje (harminckét év) elmúlt.[27]

Még egy hathatós előmozdítója volt a nép mozgalmának, a költözésnek, az idegenek betelepítése.

Ez, mint más nagy katasztrófák után, ekkor is nyomban a fölkelés megszűnése után veszi kezdetét. Egyesek és a kincstár vetekszenek abban, hogy mentől több munkáskezet nyerjenek a parlagon heverő birtokok gyümölcsözővé tételére.

Mindjárt 1712-ben 14 000-nyi gyarmatos jött be az ínségtől sújtott sváb földről és Svájcból, hol Toggenburg birtoka miatt polgárháború dühöngött. Ezek közt maga Károlyi Sándor 1000-nél többet fogadott magához, kiket Nagykárolyban, Csanáloson, Kaplonyban, Majtényban telepített meg.[28] Nagy szegénységben jöttek, sok gyermekkel, majd éhen haltak, telepítésük igen kevés költséggel járt. Ugyanakkor kezdik betelepíteni jószágaikat Savoyai Eugén, Batthyány-Strattmann Eleonóra, Mercy, kinek Tolna megyében volt birtoka, Csáky Imre kalocsai érsek és Nessel-

rode pécsi püspök. Többnyire három-hét évi adómentességet kaptak, jobbára még robotra sem voltak kötelezve, csak a kilencedre és pénzbeli szolgálatokra. Néhol annyi földet foglalhattak, amennyit művelhettek. Akkor telepítették meg Eugenius falvát, Promontort, Csepelt, Hőgyészt.[29] Találni már ilyen osztrák és német telepeket nagyobb számban Baranya, Esztergom, Fejér, Győr, Pest-Pilis-Solt, Sopron, Tolna és Veszprém megyékben. Összesen 230-ra teszik az 1715 és 1720 között telepített új községek számát, melyeknek fele azonban még a Dunántúlra esik.

Bár ezeket a gyarmatokat az ország legnagyobb és leghatalmasabb földesurai költöztették be, tehát azok, kik legjobban bírtak gondoskodni róluk és kiknek leginkább állott módjában eltávozásukat megakadályozni, korántsem volt biztos, hogy az először megszállott helyen meg is maradnak. Már az első csoportból is sokan visszatértek hazájukba, „mert szegény emberekben Magyarországon sincs hiány".[30] Egyáltalában, a népességnek még igen nagy része hullámzó, és ha valahol jobb módot remél, minden meggondolás nélkül elhagyja kunyhóit. Midőn a Temesközt kezdik betelepíteni, Arad megyét majdnem teljesen elhagyja a jobbágysága. Baranya megyében az 1720-iki összeírás szerint Lipován a Drávántúlról jött szerbek ismét megszöktek, néhány sváb jött helyükbe. Mágócsot két év előtt szállották meg; Magyarboly lakói elszéledtek, kóborló rácok szállták meg; Maison a lakosok nagy része a Drávántúlról való; más jövevényekkel együtt szállták meg a falut. Márokot mintegy ötven főből álló frank és sváb csapat szállotta meg újabban. Ezelőtt rácok lakták. Moncsokot három éve szállták meg. Monostort is elhagyták lakosai, legújabban néhány nyomorult sváb költözött belé, de még nem űz földmívelést. Nádasd: a frankok két éve telepedtek le. Nagynyárad: a lakosság egészen elszéledt; helyébe rácok jöttek. Sárok: a horvátok elszéledtek, helyükbe illirek jöttek. Szajkon és Virágoson is más lakók jöttek a régiek helyébe. Barsban három oly községet, melynek 1715-ben még volt bírája, 1720-ban lakatlannak találtak. Békésben Öcsöd lakói 1715-ben elszéledtek arra a hírre: jő a tatár. Gyomán csak huszonhét rossz viskó áll, a lakosok nem akarnak építeni, hogy bármikor elköltözhessenek. Csabát csak akkor kezdik telepíteni. Az Erdéllyel határos megyékben egyáltalában még kóbornak tartották az oláht, de a magyar is elhagyta lakóhelyét, ha katonai beszállásolás fenyegette. Csongrád megyében is egyre szétszalad a

népség; Csongrád mezővárosban például 1715-ben 146, 1720-ban csak 40 család lakott.[31] A temesi kerületben, a töröktől való visszafoglalás után 559-re teszik a lakott, 343-ra a lakatlan helységek számát. A szávai határvidéken „sok családatya fiaival együtt elébe teszi a rablás mesterségét a földmívelésnek, vagy pedig kivándorol."[32] A harmincas években ezrével vándorolnak ki a rácok Oroszországba. Károlyi Sándor még 1736-ban panaszkodik, hogy csak ezen jószágaiból (Erdőd, Ecsed) 170 gazda embere ment által Közép-Szolnok vármegyébe és Kővár vidékére, kiket hiába kér vissza. „A magyarok is megint szét mentenek, aligha maradtak tízen, s az házakat is mind elpusztították."

E viszonyokban nagy része volt a politikai és természeti okoknak: a megyék, földesurak és a katonaság elnyomásának, az adótól való félelemnek csakúgy, mint a pestisnek és ínségnek. Igen fontos szerepet játszik a vallásos üldözés, mert egész falvak népessége kénytelen vala elhagyni lakhelyét, ha hű akart maradni ősei hitéhez, és végleg csak akkor telepedik meg újra, midőn legalább némi biztosságot nyer vallásának szabad gyakorlatára nézve. De a legfőbb ok mégis magának a lakosságnak szelleme, hagyománya volt. A török időkben, a forradalmak alatt szinte folytonos a vándorlás: jobbágy, nemes egyaránt kóbor, némileg kalandos életet kénytelen újra élni. A török hódoltság meg éppen szinte nomád életre kárhoztatta a nemzet egy jelentékeny részét.

Ha a múlt század államalkotását, a nemzetnek azóta végzett történeti munkáját igazságosan akarjuk megítélni, sohasem szabad tekinteten kívül hagyni, hogy az országnak szinte felében oly nyomorult, elmaradt és gyér volt a népesség, minő a tatárjárás óta nem volt. Arra a földre nézve egy fél ezredévnek szellemi, erkölcsi és anyagi művelése teljesen elveszett.

De a pótlásnak megvolt az egyik biztos alapja: maga a föld. A legtermékenyebb vidékeknek szinte szűz a talaja; mérföldeket ellep az ölnyi magas katonafű, a kutyatej meg a királygyertya. Annyira bővében van a lakosság a földnek, hogy sok helyütt ugyanazon egy határnak csak egy-egy részét művelik meg, más évre már másfelé ütnek tanyát, mert az újonnan feltört föld jobban fizet. Ez már magában véve is vándorlóvá teszi a földműves népességet. Egyáltalában van sok a múlt század* elejének hazai viszonyaiban,

* A 18. század.

mi egyenesen amerikai telepítési és művelési viszonyokra emlékeztet. A kalandos földönfutó rabló vagy vadász helyébe csak később lép a földmíves, és még az is csak nagy meggondolva köti magát egy helyhez.

De éppen ebben az óriási elhagyott területben látja mindenki a jövő nagyságának, gazdagságának biztosítékát. Ezt szállja meg a császári katonaság, ide nyújtja sóvár csápjait a fiscus, itt keres donációt [adományt] vagy foglal a mágnás és a nemes, ide menekül a bel- és külföld nyomorult, de vállalkozó parasztsága.

A különbség a hazai és más hasonló viszonyok közt abban áll, hogy bárminő újak, kezdetlegesek, sőt barbárok az állapotok, mégis mindenütt egy erős társadalomnak jogi fölfogása, századok harcának és művelődésének gyümölcse szolgál a fejlődés alapjául. A szent korona beragyogja az egész országot, világosságot, fényt árasztva mindenkire, ki hozzá tartozik. Viszont egy egészen primitív társadalmi és gazdasági rendnek meg kell küzdenie azon akadályokkal és nehézségekkel is, melyek egy már megállapodott szociális rendnek múlhatatlan és el nem kerülhető hibáiból és visszaéléseiből fakadnak.

A boldoguláshoz, a szabadsághoz, az emberhez méltó élethez első követelés itt az, hogy tagja legyen az ember a szent koronának. Aki nem nemes, annak se élete, se vagyona, se becsülete, se vallása és meggyőződése nincsenek megvédve. Viszont aki egyszer a nemességet elnyerte, az előtt nyitva áll minden pálya: törvény szerint egyenlő jogú a leghatalmasabb mágnással, a legdúsabb főpappal. Minden ösztön, mely az embert a társadalomban előrehaladásra, érvényesülésre készteti, itt abban központosult, hogy a jogtalan szintén szerezzen magának kiváltságot.

Különös, hogy aminő nagy jogot ad ez a kitüntetés, oly könnyű annak megszerzése. Igaz, hogy csak a király adhatja (mert érseki vagy püspöki nemeseket, a praedialistákat mégsem tartották egyenlő jogúaknak), de a törvény előírja, hogy három vagy több magyar tanácsosának vagy egy megyének ajánlatára ezt a kegyet ne igen tagadhassa meg a felség. Csak az volt kikötve, hogy jobbágyi állapotban levő embert nem szabad megnemesíteni, míg ura őt szabadon nem bocsájtotta, különben a kiváltság nem érvényes, és a nemeslevéllel bíró tovább is szolgál.[33]

Jöttek is tömegesen a nemesítésre való folyamodások. Aki csak valami patrónusra számíthatott, iparkodott a kérvényével

a királyi felség elé járulni, mint ahogy az éltető nap felé nyúlik a növény.

Mindjárt 1713-ban egész sora jelenik meg a nemességet kérőknek, valamelyik világi tanácsosnak ajánlatával.[34] Az 1716-ban nemesítettek közt van egy volt katona, egy komáromi és egy pesti városi tanácsos. Volt köztük egy vármegyei tisztviselő is, kit Bars megye tudománya miatt választott meg alszolgabírájának.[35] Ugyanazon évben még több sorozatban terjeszti föl a kancellária a nemesítendőket, mindegyiknél megjegyezvén, hogy szabad állapotú. De a király megsokallja a sok kiváltságos nemadózót, és harmadszorra kijelenti, hogy a személyeket megnemesíti ugyan, de a telkeiket vagy házaikat nem.[36] 1717-ben a török háború alatt többnyire vitézek folyamodnak: van köztük osztrák alattvaló és birodalmi lovag is. Az ajánlók többnyire püspökök. Egy plébános testvérének kéri a nemességet, Peti Mátyás, „kit nemesnek tartanak", azért tart számot reá, mert sok ezer patkót szolgáltatott ingyen.[37] Hanibál József „pro nobili reputatus" [nemesnek tartott] most is szolgabíró Sopron megyében. Az, hogy valakit kiváltságosnak tartanak, nemcsak ösztön, hanem jogcím is arra, hogy csakugyan megszerezze az armálist [nemeslevelet]. Némelyik arra hivatkozik, hogy szabad ember, és birtokait is mindig nemeseknek tartották. Vannak köztük érdemes férfiak. Fekete János, ki iskolát végzett, tanult ember, Litkovics András, ki Temesvárt kikémlelte, Zilizi András, Splény regementjében kapitány. 1718-ban többnyire katonák kapják, de vannak tanult emberek is, mint Szuháni Márton, Károlyi Sándor secretariusa [titkára] és Mikovics Márton, Sáros megye jegyzője. Egy morva ember Bzimarz, Bodrog megyének volt hadi biztosa, most szolgabíró, Milkovics Endre Heister oldalán küzdött és fölfedezte a zavargók tervét, hogy Bécs külvárosát fölgyújtsák. Holczer János, ki tizenöt évig volt óvári bíró. Az egyiknél az szolgál ajánlásul, hogy Rákóczi fölkelésében elvesztette vagyonát, a másiknál az, hogy a korona átvitelénél segédkezett.[38] Nagyon tekintetbe vették azt, ha valaki a katolikus hitre tért, vagy ha Rákóczi ellen szolgált.[39] Utoljára a király megsokallja a nemesítések tömegét, és 1720-ban már csak e megjegyzéssel fogadja el az ajánlásokat: még ez egyszer placet [tetszik]. De azért 1722-ben újra hosszú listája van a nemesítéseknek, köztük több pesti polgár, ki arra hivatkozik, hogy ott alig van nemes.[40] Ezután 1726-ig aránylag szünet áll be. Ekkor többek

közt egy Zemplén megyei táblabíró is kerül sorra. Most már a kancellária is kívánja, hogy az illetők mostani és ezután szerzendő javai ne vétessenek ki a teher alól.[41] 1727-ben csak kevesen kapják; a legtöbb tanult ember vagy uradalmi tiszttartó. A király megjegyzi, hogy az armálisokat csak a folyamodók és ivadékaik részére kell kiállítani, de azok sem vétetnek ki a közterhek alól, és hogy ezentúl csak módjával (caute) kell adni nemesi kiváltságot.[42]

Valóban, a nemesek számának folytonos szaporodása a kincstár erős megkárosítását jelentette azon időben, melyben a király éppen a konszkripciót és az adó méltányos és arányos rendezését tartotta egyik legfontosabb feladatának. Az előbb elsorolt példák bizonyítják, milyen sokan voltak a vélt nemesek, kik személyükre és birtokaikra nézve addig is élvezték a nemesi kiváltságokat. Ezért a király már 1723. április 10-én elrendeli a nemesek összeírását kiváltságaik bebizonyítása alapján. Azok, kik nemesek, de elvesztették okleveleiket, forduljanak újabb privilégiumért az udvarhoz. Mint a kancellária mondja: hadd élvezzék a felség jótékonyságát. A király 1727-ben ezt még megtoldja azzal, hogy a megyék és kancellária véleményeit ily esetekben részletes kimutatással terjesszék eléje afelől: milyen az illetők nemessége, és hogyan bizonyították azt be.[43]

A nemességet gyakran összeírták régente, de azért, hogy tudják, hány az országnak a katonája. Most is kezdik összeírni, de nem azért, hogy kötelessége teljesítésére szorítsák, hanem hogy lehetőleg apasszák a szabadalmukkal a közjót károsítóknak tömegét.

Erdélyben aránylag még könnyebb szerrel és számosabban történt a nemesítés. Itt egészen rendes eljárás az, hogy a földesúr szabadon bocsátja jobbágyát, és nyomban kér armálist annak részére.[44] Elég gyakori itt a református prédikátorok, az örmény és görög kereskedők, a jobbmódú szászok nemesítése is.[45] Az uniáló görög papokat szinte kivétel nélkül megjutalmazzák e kiváltsággal. A taksa [díjszabás, ár] nagyon csekély, többnyire csak ötven forint.

Egész falvakat már nemigen nemesítenek, de különösen a korszak elején elég gyakran előfordult egész családoknak, testvéreknek, sógoroknak nemesítése.

Mai szemmel nézve, az országra talán károsnak látszhatik a kiváltságnak oly nagy számra való kiterjesztése. Akkor is úgy ítélnek a császár tanácsában azok, kik legjobban szerették volna,

ha Magyarország csupa adózóból áll. Hanem az akkori viszonyok közt a nemességnek minden megerősítése nemcsak a magyar állami eszmének megszilárdítása, hanem az ország kultúrájának is előmozdítása.

Mert ugyan ki más, mint a kiváltságos lelkesedhetett, küzdhetett volna azon alkotmányért, mely minden jogot, birtokot, szabadságot a kiváltsághoz kötött? Ez volt Magyarország önállóságának legfőbb biztosítása és kifejezése. Minden egyébből, mint a szabadságból bővebben jutott ki az örökös tartományok békésebb, nyugodtabb, de korlátlan uralom alatt álló népeinek. És senki se kicsinyelje azt az öntudatot, azt a kötelességérzetet, mellyel az egy dicső, szabad közösséghez tartozás még a gyengét is eltölti. Ebben áll tehát a nemességnek egyik jelentősége.

A másik sem csekélyebb. Az akkori zavaros, szerencsétlen viszonyok közt a nemesség az egyetlen magyar elem, mely valóban ragaszkodik a földhöz. Nem hiába jelmondata az a feudalitásnak: a föld az az ember.[46] A föld az igazi, akkor még szinte egyedüli forrása minden jólétnek, hatalomnak, gazdagságnak, egyszóval az állami életnek. Századokon át küzdött a magyar nemesség e föld megtartásáért. Most, egy zaklató, zsaroló kormányrendszerrel, zavargó, nyugtalan vérű kóbor elégedetlenekkel szemben ő veszi munkába e föld művelésének kezdeteit. Mert nem puszta túlzás az, amit az erdélyi gubernium 1738-ban a hadi kormányzat vádjaira válaszol: a nemesség tartja a jobbágyságot, és nem megfordítva. Ha nemes földesúr nem volna, az alattvaló, különösen az oláh, annyi nyomorúság között már rég elszéledt volna a világnak mind a négy tájára.

Új földeknek megnyerésére a kultúra; új néprétegek megnyerésére a polgárosulás, az állami élet részére a régi és az új korszakokban egyaránt a katonai uralmat tartották legcélszerűbbnek. A monarchia egész déli határa katonai mód szerint volt szervezve. Azon belül aztán a magyar nemes, a magyar megye végezte a telepítésnek, a lakosság állandósításának, polgárosulásának munkáját. Nehéz és kemény munka vala ez, nem ment erőszak, önkény, sokféle visszaélés nélkül. De a magyar nemesség föladataival együtt maga is emelkedett. Egyéni osztályérdekeivel együtt az országot, a nemzetet is védte.

Fegyverrel már egyik föladatnak sem felel meg. Annak helyébe a jog lép. Nem valami elvont, szent igazságnak eszméje, hanem

minden egyesnek külön joga. Valamint a haza a nemesség összessége, úgy a magyar koronának, a magyar államnak joga az egyes kiváltságok, szabadalmak, jogok foglalatja. Amint az egyes oklevéllel, perrel, tanúsággal védi a magáét, szomszédja vagy elöljárója ellen, úgy védekezik az ország kifelé hitlevelekkel, törvénycikkekkel, határozatokkal.

Mindkét téren sok pótlásra, kiegészítésre, magyarázatra volt szükség. Ily módon válik lassanként a régi harcos magyar nemzetből törvényeket idéző, precedenseket magyarázó, és jogát nem hagyó prókátor-nemzet.

Megjelent: Budapesti Szemle, 1897. 92.k. 1–25. l. (A Magyar Nemzet Története, VIII. Bp., 1898. 91–109. l.)

JEGYZETEK

1. Resolutiones regiae. Protocoll. 72 k. kir. kamarai levéltár.
2. 1715. X. tc.
3. Einrichtungswerk des Königreichs Hungern. A Magyar Tudományos Akadémia kézirata 1689-ből.
4. 1711. jan. 5-iki resolutio.

4/a. Azt beszélték, hogy a császár az adománylevelet egy húsvéti tojásban küldte el a grófnénak.

5. Arneth, A.: Prinz Eugen von Savoyen. Wien, 1858. II. k. 100. l.
6. Kam. Protocollum, 1721. okt. 30.
7. 1715. CXXX. tc.
8. 1715-ben Heistert is befogadják, a Básták és Caraffák méltó utódját. De a rendek külön kimondják, hogy csak régebbi, már 1687 előtt szerzett joga alapján.
9. Püchler Erzsébet 1723-ban.
10. 1711. máj. 27-én rendeletet intéznek a magyar kamarához, mely szerint az elhunyt József király gratialeit és pensióit [nyugdíj] ezentúl ne tegye folyóvá. Ezt tehát nem tarották állami vagy családi kötelezettségnek, csak az illető uralkodó személyes tényének, melynek hatálya halálával megszűnik.
11. Cserei históriája.479. l.
12. [Czegei] Vass László naplója 1717. aug. 5., 6., 20. Kiadta Nagy Gyula: Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVIII. századból. Budapest, 1896. (Monumenta Hungariae Historica. II. Scriptores. Írók. 35. k.) 489. l.
13. Cserei historiája. 474. l.
14. Első terminusra 100 frt bírság, másodikra 200 frt, azontúl az illető birtok elveszése.

15. Kanc. ref. 1/23. 15. sz. Bécs okt. 15-én 1722.
16. Systema. 1722. országgyűlés. 42. p. V. o. 1723. LXVI. tc. Orsz. levéltár. Diaetalia. Nagy hiány az, hogy a konszkripciókban nem voltak tekintettel az urasági cselédeknek akkor annyira számos osztályára. Még nagyobb baj, hogy ezen hiányra azon konszkripciók hivatalos kiadásában [utalás Acsády Ignác Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában c. kiadványára] még csak nem is reflektálnak.
17. Erd. kanc. 1712. 80. 2 pont.
18. 1714. 5.
19. 1714. 59.
20. 1717. 86.
21. 1717. 116.
22. 1718. 60. Megyék gravamenjei. 1. pont.
23. 1714. 95. sz.
24. 1714. 5.
25. 1723. LX. tc.
26. 1723. LXI. tc.
27. 1723. XVIII. tc.
28. Éble [Gábor]: Károlyi Ferencz gróf és kora. Budapest, 1893. I. k. 85–87. l.
29. Arneth, A.: Prinz Eugen. III. k. 79. l. A lengyeli határjárás. Gr. Apponyi Sándor úr szíves közlése.
30. Häckkel: Welt-Beschreibung. II. k. 3987. l.
31. Az adatok a Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában című munkából vévék.
32. Vaniček, Fr.: Specialgeschichte der Militärgrenze. Wien, 1875. I. k. 238. l.
33. 1622: XVII., 1630: XXX. tc.
34. Kanc. ref. 1713. 3.
35. 1717. 1.
36. 1716. 8.
37. 1717. 12.
38. 1719. 5.
39. 1720. 2.
40. 1721. 9.
41. 1726. 23.
42. 1727. 23.
43. 1727. 76.
44. Erd. kanc. 1711. 84. sz.
45. 1712. 97.
46. La terre, c'est l'homme.

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE II. JÓZSEF KORÁBAN

Gazdasági állapotok

A következőkben Marczali egyik legfontosabb művéből, a Magyarország története II. József korában *című monográfiából közlünk néhány fejezetet. A mű három kötete 1881 és 1888 között látott napvilágot. Akkora sikert aratott, hogy 1888 előtt új kiadás is megjelent az első két kötetből, s a harmadik kötetet a két kiadás együttes példányszámában nyomták.*

Marczali joggal büszke lehetett teljesítményére. A hatalmas levéltári anyagot már menet közben részben feldolgozta, csak így lehetett képes arra, hogy kb. egy évtized alatt azt teljesen megismerje. Az Országos Levéltár, a Nemzeti Múzeum kézirattára, a bécsi levéltárak mellett számos egyházi levéltárat is átnézett, s több főúri család anyagában is kutathatott. Néhány megye iratanyagát is megvizsgálta. Ha a történeti feldolgozásoknál szokásos cédulázásnál marad, aligha lett volna képes befejezni a munkát. Ezért az egyes aktákról íveket fektetett fel, s ezekre vezette rá az ügyre vonatkozó további iratok adatait.

De még ez sem tette lehetővé, hogy alkalmanként ne változtasson módszerén. Az első kötethez csak az 1785-ig terjedő évekre vonatkozó forrásanyagot nézte át, ezért kellett később, különösen a harmadik kötetben módosítania egy-egy korábbi megállapítását.

Mindent összevetve a monográfia teljesen megfelelt a várakozásoknak. Egyebek mellett azzal is kitűnik a magyar történetírás korabeli alkotásai közül, hogy egyetemes történeti összefüggésbe ágyazza mondanivalóját, s szerzőjének történetfelfogásában jelentős szerepet kap a gazdaság és a társadalom is. Feltűnő Macaulay hatása, noha Marczali személyesen sokkal erősebben kötődött Rankéhoz s a korabeli német és osztrák történetírókhoz. Az Angliában, de a Franciaországban töltött évek sem teltek el nyomtalanul. Taine vagy a korábbi és későbbi francia történetírók hatása ebben a munkájában,

de későbbi írásaiban is megmutatkozik . Marczalinál nem egy olyan felismerést találunk, amelyeket az angol vagy a francia történetírás csak jóval később fejtett ki egyetemes hatással.

A száz év előtti Magyarországnak hű képét adni, megkönnyíti a kutatónak a fennmaradt anyag óriási tömege, de oly tényezőkben sincs hiány, melyek az objektív látást megnehezítik. Alig van egy mozzanata is az akkori nyilvános életnek, mi tisztán csak történeti érdekű volna, a legtöbb eszme és érdek, melyért száz év előtt küzdött a magyar nemzet, él most is, bár átalakulva. Minden lépten-nyomon érezzük, hogy ha nem is azon fokról szólunk, melyen nemzetünk manapság, egy század munkája folytán áll, bizonyára azon tényezőkkel foglalkozunk, melyek nemzetünk mai életét és állapotát szülték.

Tudjuk, hogy a modern Magyarország gróf Széchenyi István iniciativája folytán először is gazdasági tekintetben alakult át. És ha nem is fogadjuk el azon nézetet, hogy minden szellemi műveltség és tevékenység tisztán csak az elért anyagi műveltségnek kifolyása, bizonyos az, hogy egy nemzet gazdasági állapota mindig egész életének s fejlődésének leghűbb visszatükrözője és magyarázója.

Az átalakulás a gazdasági téren mindig a legtörvényszerűbb, nincs annyira alávetve egyes nagy férfiak föllépésének és a külső politika véletleneinek, mint az állam alkotmányos, katonai, sőt irodalmi viszonyai is. Ennélfogva könnyű előadni, számra vihető vissza minden; a régi mondás szerint nemcsak uralkodnak a számok a világon, azt is mutatják, hogyan kormányozzák.

De célunk nem statisztikai, hanem történeti. Gazdasági állapotok rajzánál könnyen származhatik azon tévedés, hogy nemzeti tulajdonságnak tekintsük azt, ami egy bizonyos gazdasági állapot általános jellemvonása. Tudjuk, hogy éppen hazánkban nagyon sok ily általános vonást tekintettek specifice magyarnak. Igyekezünk nemcsak azt adni, ami volt, hanem azt is, hogyan fejlődött. Legvégső célunk pedig csak az lehet, hogy a fejlődés egyes tényezőinek, úgy a gazdasági, mint a politikai, mint a tisztán úgynevezett szellemi életben rajzát adván, kimutassuk közöttük a szerves összefüggést. A nemzetgazda, a törvényhozó vagy az író előtt bírhat jelentőséggel az egyes adat. A hisztorikus szemében csak akkor jő számba, ha a nemzet egész pezsgő, eleven életének képezi részét.

Azt fogjuk látni, hogy ha az ország, mint egész, aránylag keveset változott is, észrevehetőleg változott az országrészek viszonya egymáshoz.

I. Adórendszer

Kezdjük azon, mi a múlt századbeli Magyarország mechanizmusában a legegyszerűbb volt: azon pénzben lerovandó terhen, mit az állam polgáraira hárít. A magyar alkotmány rendi, ennélfogva a világi és egyházi nemesség fel van oldva az egyenes pénzadó alól, mert az inszurrekció [nemesi felkelés] által rójja le tartozását az államnak. Egyenes adót éppen nem fizet, az indirektek közül legfeljebb a só ára érdekli. A kir. kormány az általános európai áramlás hatása alatt törekedett ugyan e kiváltságot megnyirbálni, de a rendek ez esetben tőlük kitelhetőleg állottak ellen. Az 1728–29. országgyűlésen nagy küzdelmek után kivívták azon elv elismerését „ne onus inhaereat fundo" [A telekkel nem jár teher]. Ez elvet az 1741. országgyűlés cikke törvényerőre emelte és mindörökre kötelezővé tette. Ez volt úgyszólva ára az azon évi hatalmas inszurrekciónak. Midőn a nemesség háborúban az utolsó nagy szolgálatot tette a hazának, egyúttal örökre akarta biztosítani kiváltságait. A nemesi adószabadság az lett Magyarországra nézve, ami a theorikon* kérdése a régi Athénben. Amott az uralkodó demokráciának, nálunk az arisztokráciának képezte zárkövét. Mindkettő lerombolására Démoszthenészre volt szükség.

Az 1715. országgyűlés szavazott meg először állandó kontribúciót [hadiadót] az uralkodó hadseregének fenntartására.[1] E kontribúció kizárólag a sz. kir. városok és a misera contribuens plebs [szegény adózó nép] vállaira nehezült. 1724-ben 2 138 000 frtban állapították meg. 1728-ban mint a katonaság húskrajcárjának megváltása 118 652 frt jött hozzá. Az 1728–29. országgyűlés 2 500 000 frtra emelte.

Mária Terézia uralkodás alatt 1751-ben 3 200 000-re alkudtak meg az ország rendjei, 1765-ben, a hétéves háború nagy kiadásai folytán 3 900 000-re emelték, mibe a m[agyar] kir[ályi] testőrség tartása is be volt számítva. Amint az ország területéhez mind több

* Az athéni állam a szegényeknek pénzt fizetett, hogy lehetővé tegye számukra a színházlátogatást.

részt csatoltak vissza, ezen reinkorporált [visszacsatolt] területekre is róttak adót. Az 1750–51-ben az országhoz csatolt Szlavónia 89 287 frtot fizetett, az 1772-ben visszanyert 13 szepesi város 25 porta után 17 220 frt 50 denárt, azonfölül még Lubló, Podolin és Gnezda 1776-ban külön 1377 frt 40-et, azaz két portáról. Az 1780-ban magyar pénzügyi igazgatás alá kerülő Horvátország és Felső-Szlavónia az összes adót 109 707 frtal, az 1782-ben teljesen egyesített 3 temesi megye kerek 372 000 frttal növelte. Az úgynevezett kontribúció így 4 404 079 frt 46 2/4 kr.-ra ment volna, ha 1767-ben Szerém és 1738-ban Krassó megyéből nem exkorporálnak [elcsatolnak] nagyobb területeket, miáltal az összeg 4 392 911 frt 53 9/16 kr.-ra csökkent.

Mai szemmel nézve, elenyészőleg csekély azon összeg. Akkor is annak nézték a bécsi államférfiak, és ha vám és kereskedés dolgában a német örökös tartományok érdekeinek kérlelhetetlenül alárendelték mindig hazánk érdekeit, okul azt adhatták, hogy Magyarországnak sokkal könnyebb a terhe, mint amazoké.[2] Maga II. József is, mint sokszor kifejtette, osztozott azon meggyőződésben. De magukra a terhelt rendekre nézve egyáltalában nem volt az megvetendő. Az 1751. és 1765-iki országgyűlések az ország állapotát híven rajzolták, midőn kifejtették, hogy az nagyobb terhet nem viselhet. Nem maga az érték volt oly óriási, hanem az, hogy készpénzben kellett azt fizetni a pórnak. Annak pedig oly nagy szűke volt az országban, hogy Sáros megye 1783-ban attól fél, hogy megint a cserekereskedés korszaka fog kezdődni.[3] Ugyanazon évben pedig az ország több megyéje azt javasolja, hogy termést fogadjon el a katonaság pénz fejében.[4]

Az országgyűlés maga csak a főadóösszeget szabta meg, mely aztán jövő országgyűlésig érvényben maradott, az egyes megyék mennyiben terheltessenek, azt külön komissziók [bizottságok] határozták meg. A régi palatinális [nádori] portának megmaradt a neve, mint ideális egység, 688 frt 50 denárt érő.[5] Az egyes megyék közötti új felosztás volt a rectificatio portarum [porták helyesbítése]. Volt is baj elég, míg egyezség jött létre, a megyék lehetőleg igyekeztek szomszédjaikra juttatni a terhet, magok szegénységével védekezve. Gróf Károlyi Sándor már 1737-ben panaszkodik, mennyi baja van a portákkal.[6] Különösen az képezte a nehézséget, hogy nem volt biztos adóalap, és így mesterséges adóegységeket, ún. dikákat kellett találni az egyes megyékre, azután községekre

és egyesekre kirovás céljából. El kell azonban ismerni, hogy az adókulcs minden mesterkéltsége mellett is meglehetős ésszerű, és még az angol Townson is annak tekinti.[7] Maga a pór, családja, mindenféle barma, tavaszi és őszi termése, szénája, mind ily egységeket vagy részeket képeznek.[8]

Minthogy azonban a munka vagy a termés pénzértéke nem volt egyenlő az ország minden részében, természetes, hogy egy dika megterheltetése majdnem megyénkint különbözött. A főszempont a pénzhez jutás könnyűsége, a termés értékesítése. Ennélfogva ama megyék és helységek adója lesz aránylag legnagyobb, ahol legközelebb a fogyasztó. Városokban ismét az ipar és kereskedés terjedelme és jövedelme dönt. Itt azonban van már biztos és állandó alap is: a házadó. Általában véve a sz. kir. városok, mint kiválóan ipart és kereskedést űző községek az összesen 6384 3/4 portából 548 7/8-ot, azaz valamivel több mint 11-edrészét fizették.

Horvátországnak megvolt azon kiváltsága, melyet II. Ulászló ideje óta élvezett és 1847-ig is megtartott, hogy aránylag a kontribúciónak mindig csak felét fizette a többi országhoz képest.[9]

Ama korban, midőn az állam igényei megelőzik azon szolgálatokat, melyeket polgárainak tesz, midőn növekedő hadserege és hivatalnoksága, az udvarnak gyarapodó költsége követeli ugyan fedezetét, de még a hűbériségnek és hierarchiának terheit nem szüntette meg, egy nép sem viselte valami könnyen az adót. Ez úgy volt még a financiák klasszikus honában is, Franciaországban. Machiavelli szerint csekély ott az adó (1520 körül), de teher a parasztra nézve, mert készpénzben kell fizetnie. Körülbelül ugyanaz, mit Magyarország felől tudunk, 250 évvel később. Colbertnek, a nagy finánccminiszternek levelezése tele van panasszal a rossz adófizetők ellen. Elrendeli ugyan, hogy a földmíves legszükségesebb eszközeit és barmait ne foglalja le az adóvégrehajtó, de egyúttal meghagyja, hogy ezt semmiképp se tudják meg az illetők, mert különben egyáltalában nem fognak fizetni.[10] Ez is egyike ama vonásoknak, melyek mindig együtt járnak a gazdasági fejlődés bizonyos fokával, és nem is tekinthetők kizárólag magyaroknak. Magyarországban is éppoly folytonos a kormány panasza a restanciák fölött, mint a népé az adó súlya ellen. Nálunk azonfelül még bizonyos nemzetiségi színe is volt az adó nem fizetésnek: idegen, elnyomó sereget tartottak rajta, idegen, nem magyar főváros udvarát tartotta.

Ugyanakkor, midőn úri költők irigylendő sorsát zengik, panaszkodik a pór, hogy sora csak sóska, kökény, vadkörte, hogy nem ihatik bort, mert adós:

Sok a porcióm és feles birságom
Kvártélyosnak is sok pénzt kell adnom
Árenda rajtam, így fogy jószágom,
A forspont Péter és Porció Pál,
Rajtunk vár kalapál.[11]

Mindig előtör a parasztlázadás lehetősége: fordulhat még a kocka. A magyar paraszt

Lelkével sem szabad, azzal is adós már,
Napot más nap után félelem között vár,
Mert éri minden nap ártatlant több-több kár,
Az executió oly rajta mint Tatár.

Egész falu restál, sokszor egy garassal,
A bírót ijesztik pálczázással, vassal,
Tömlöczre is hányják egész szekér kassal,
De még sem fizethet, bár kifeszítsd hassal.

Ennek oka pedig az, hogy:

Sok nem is ismeri a Pénznek formáját.

Pedig nemcsak egy-két esetről szól az ének:

Egy helység vagy falu nincs egész hazában,
Ahol ez nem volna teljes divatjában.[12]

Általában véve azonban már itt megjegyezhetjük, hogy kivéve egyes rossz éveket, az egzekúció (itt: adóbehajtás) és a nagy hátralék az ország nagy részében ismeretlen dolog volt. E bajt leginkább csak az északnyugati vármegyék ismerték, 1780 körül. A többiben a teher egyáltalában nem lehetett oly nyomasztó. Egyes vidékeknek mindig kellett szenvedni a forgalom és a kereskedelmi viszonyok változása alatt. Az adón ugyanis nemigen lehetett segíteni. Az 1765. országgyűlés tételei nagyjában megmaradtak József uralkodása végeig, és ha egyes helység terhén könnyítettek is, az illető összeget

az egész vármegyére reparciálták [osztották szét]. Pedig a gazdasági viszonyok, melyek az egész adórendszernek alapul szolgáltak, egyáltalában nem voltak állandók.

Ha fővonásaiban tekintjük a múlt századbeli portafelosztást 1724–1780-ig, Magyarország fővidékei következő módon tűnnek elénk.[13] Aránylag igen sok a portája az Ausztriával szomszédos vármegyéknek, Pozsony-, Nyitra-, Moson-, Sopron-, Vasnak. Nemcsak azért, mert aránylag, mai napig is az ország legnépesebb vidékei, és akkor még inkább voltak azok; nem is csak termékenységüknél fogva, de azt is súlyba vetették, hogy onnan mily könnyűszerrel lehet vinni a gabonát, marhát, bort, szénát Ausztriába, és mily nagy előny ez a többi megyével szemben, hol a tiszta búzát a disznók hizlalására használják, mert nem bírják elszállítani.[14] Területükön ott volt a hivatalok és mágnások lakóhelye, Pozsony, Nagy-Szombat, az ország egyeteme, a boruk által gazdag Sopron, Szent-György és Ruszt és annyi kisebb iparos mezőváros. Miava környéke vetekedik bármily kontinentális kézmíves vidékkel. Az országban szükséges közönséges szöveteket nagyobbára ott szőtték. Mostani állásukhoz képest aránylag még nagyobb a terhe Trencsén-, Liptó-, Turóc- és Árvának. De itt szorgalmas iparos a népesség, áruinak van keletje az országban, még úrirend is jár pukovai (Puchó, Trencsén m.) posztóban. Az őserdők, a tutajozás által, a gyógyfüvek, a len és kender, mind nyújtanak módot pénzkeresésre. Még később is erre forog az országban a pórnép közt legtöbb arany és ezüst.[15] Azt állították, hogy 1786-ban csak olajkáros* 3000 járta be a világot.[16]

Az Érchegység vidékén a bányák és a bennök elfoglalt számos tisztviselőség nyújt módot az élelemre. Selmecet még 1787-ben igen virágzónak festi Br. Prónay László kir. biztos.[17] Bányáinak jövedelmét 1740–1773 közt 70 millióra tették, tehát évenkint átlag majdnem 2 1/2 millióra. Besztercebánya, bár szegény,[18] mégis kiváló ipart űz, kardpengéket készít, és sok benne a festő.[19] Minthogy pedig ez a vidék oly biztos piac, Zólyom, Hont, Bars megyének is nagy a porciója [hadiadója].

Nevezetes része van még az adóban Szepesnek és Sárosnak. Itt virágzó a gyolcs- és vászonipar. Késmárk és Eperjes bírják a jövedelmező borkereskedésnek Lengyelországba legnagyobb

* Vándorkereskedő.

részét. Egyes családok igen nagy gazdagságra tesznek szert.[20] Az egész Sáros megyét urasági kastélyok és mulató kertek borítják. Egyszóval: részint a természet adományai, részint a külső verseny hatását még nem érző ipar által e vidékeknek Magyarország közgazdasági rendszerében igen előkelő, aktív hely jutott.

Kisebb terjedelmű bányavidék a máramarosi és Szatmár megyei, de annak is érezhető a hatása. Ott is aránylag magas a porták száma.

Általában véve: a kis síkságban és a Magyarországot északon környező hegyes-völgyes vidékekben nyugszik akkor az ország fő pénzforrása. Nemcsak mint termelők, mint fogyasztók is főjelentőségűek ama megyék és városok. A pozsonyi, besztercebányai; kassai kommisszáriátusi [hadbiztosi] kerületek és a soproninak idetartozó része, az ország adójának éppen felét fizetik.

Érdekes ezzel szembeállítani az Alföld és a Dunántúl déli vidékeinek adóviszonyait. Most e területen találjuk Magyarország gazdasági súlypontját, akkor azonban még legnagyobb részben néptelen, erdővel borított vagy mocsáros volt. A főjövedelem, a baromtenyésztés, aránylag kevés embernek adott és adhatott foglalkozást. Inkább a nagy urak és birtokosok folytatták pusztáikon, mint a jobbágyság. De folyik a telepítés, a közlekedési vonalak is javulnak. 1740 után megszűnik a török félelem. Gyors, Amerikára emlékeztető fejlődést találunk. Pest megye adója 1723-ban Pozsony megyéjének 1/3 részét sem teszi ki, 1780-ban már több mint felét, 1847-ben pedig már jóval felülmúlja emezt. Bács-Bodrog megye 1733-ban hatodrész adót fizet, mint Nyitra megye, 1780-ban már 2/5-ét, 1847-ben már 66-tal több a portája. Tolna megyének 1724-ben, miután már erősen emelték, csak félannyi az adója, mint Liptónak, 1780-ban már felülmúlta.[21] 1847-ben már négyszer annyit fizet. És így lehet végig folytatni az összehasonlítást.

A hadiadón kívül még a háziadót is fizeti a föld népe, bár e teher viselésében a nemesi rendet is kötelezték részvétre régi, de nem követett törvények. A háziadó – a megyei önkormányzás fenntartására és a municípium [megye] költségeinek fedezésére – rendesen 1/5-ét vagy 1/4-ét tette a hadiadónak. Nagy vármegyékben természetesen kevesebb volt, mint kisebbekben és szegényebbekben, hisz a tisztikar körülbelül egyenlő számú volt és körülbelül egyenlő költséget okozott. Sopron megyében egy-egy dika (127 571 3/8 volt összesen) a hadi pénztárba 1 frt 63 krt, a háziba 37 krt fizetett.[22]

Az év termékenysége vagy mostohasága, a közlekedésnek megnyitása vagy elzárása a fogyasztó vidékek felé, elemi csapások stb., mind csakúgy mint napjainkban, befolytak arra nézve, hogy egyes vidékek megfelelhettek-e kötelezettségüknek vagy nem. Általában véve, mint már kiemeltük, kevés volt az adóhátralék. Az 1778–79. katonai év után (nov. 1-től számították a jövő év okt. 31-ig) csak 132 619 frttal maradtak hátralékban, ellenben 239 483 frttal szedhettek be másutt többet, mint amennyi éppen járt, úgyhogy 106 864 frt felesleg maradt. A következő években azonban a hátralék mindig emelkedik, 1784-ben az év végével félmilliót tesz ki, és csak 1787-ben száll ismét alá.

Abban, hogy mely megyék fizetnek rendesen, melyek nem, ismét bizonyos törvényességet mutathatunk ki. Leginkább hátralékban marad mindig Pozsony, Nyitra és Trencsén megye, egyáltalában a pozsonyi, kassai és besztercebányai adókerületek. A városok azonban ott is mindig jobb fizetők, mint a megyék. 1782 végén az összesen 472 034 frtot kitevő restanciából e három kerületre 395 000 frt, azaz az egésznek 82%-a esik. A soproni, pécsi, budai, debreceni, szerémi kerületek, melyek ugyanannyi adót fizetnek, csak 60 000 frttal maradtak hátralékban. Az éppen bekebelezett tartományok közt, a *három temesi megyének egy krajcárnyi restanciája sincs*, a szerémi megyéknek nagyon kevés. Horvátország ellenben mindig a rossz fizetőkhöz tartozott. Természetesen a restáló vármegyéket érték az egzekúciók, miknek száma évről évre szaporodott, és évenkint több mint 700-ra ment.

Látjuk tehát, hogy a restanciák ugyanazon megyéket érintik akkor, melyeknek gazdasági jelentősége azóta nem emelkedett vagy éppen alászállott. Az Alföldön és a Balaton körüli megyékben nem fordul elő elvétve sem restancia vagy egzekúció. A pesti adókerületben, mely Pest megyén kívül Nógrád, Esztergom, Fehér, Csongrád, Csanád, Békés–Arad megyékből, a Jászkunságból és az ezek területén levő városokból áll, csak 8474 frt a restancia, miből Nógrádra esik 6900, Esztergomra 1574 frt, Zala, Somogy, Tolna, Baranya, Sopron megyék egészen tiszták, és még Vas és Veszprém megyék hátráléka is mindössze 10 489 frt. Ellenben Gömör megye hátráléka[23] 51 000 frt, Pozsony megyéé 49 000, Nyitráé 43 000, Mosonyé 46 000 frt.

De nemcsak, hogy a természetes viszonyoknál fogva, mindig emelkedhettek az újonnan visszaszerzett megyék, az adó behajtásá-

hál is volt bizonyos könnyítésük. Az ország déli határán még mindig nagyszámú katonaság, különösen lovasság táboroz, ennek szükségletei folytán termésben fizetik nagyrészt adójukat az általuk megszállt megyék. A szállított eledelt és takarmányt az 1757. óta érvényben levő katonai regulamentum [szabályzat] szerint beszámították az adóba. Igaz, hogy ez a regulamentum lehető csekély árát szabta a gabonának, szénának és zabnak. Még külföldiek is bámulták a magyarok türelmét, hogy eltartanak oly számos hadsereget.[24] De ahol más fogyasztó nem volt, az idegen katonaság könnyített. Sok megye még kívánta is, hogy vigyenek keblébe lovas katonaságot. A kontribúció lerovása termésben még a régi termékgazdaságnak képezte örökét, és ennélfogva éppen a gazdaságilag legkevésbé kifejlett területen dívott leginkább. Az alsó szlavón megyék az évi 120 000-nyi összegből csak 20 000-et fizetnek készpénzben. Somogy vármegye 70 261 frt-ból csak 15 660-at. A bánya- és iparváros vidéken alig teszi ki a termésben szállítás az egésznek 1–2 százalékát. Ott, az élelem nagyobb áránál fogva, nem is lett volna ésszerű nagyobb számú katonaságot tartani, és a politikai viszonyoknál fogva nem is volt arra szükség.

A termelő osztálynak érdekét tartotta továbbá szem előtt azon intézkedés is, hogy a megyéknek az évi adó 3/4-ét már a téli félév alatt kellett beszedni. Akkor jutott pénzhez termése és marhája után a jobbágy.

Azon érdeme a régi adórendszernek mindenesetre megvolt, hogy a magyar Alföld telepítését és vagyonosodását nem akadályozta nehéz terhek által. Az osztrák vámok leginkább a bort sújtották, nem a gabonát s a szarvasmarhát. A károlyváros–fiumei út megnyílt. Az észak-amerikai szabadságharc folytán az Alföld egy új terméke a dohány, fontos kiviteli cikké vált. A Száva folyónak, az elsőrendű közlekedési vonalnak hajózhatóvá tétele 1735 óta, mióta gr. Esterházy József mint bán megpendítette, folyton foglalkoztatta a kormányt.[25] Mária Terézia, de még inkább József alatt ezerenkint tódultak be a szorgalmas telepítők, kik minden lehető kedvezésben részesültek. Egyszóval: ha még nem heverte is ki az Alföld kétszázéves pusztulását, működött már és érezhető volt későbbi felvirágzásának minden eleme.

De éppen e korban mutatkoznak az északnyugati vidék hanyatlásának is első szimptómái.

Ezeket elősegíti némileg a kormány is. Más tekintetben egész

történetünk fejlődésére nézve korszakot alkotó II. József azon intézkedése, hogy az ország főhivatalait Budapesten központosította, hová már Mária Terézia áttette az egyetemet, és hol már újjáalakításuk óta székeltek az országos főtörvényszékek. Itt csak annyiban érdekel, amennyiben a kontribúcióra hatott. Az áttétel folytán 48 1/2-del csökkent, a Buda körülieké ugyanannyival emelkedett.[26]

De mélyebben gyökereztek a baj okai. Midőn 1785-ben II. József 10 kerületre osztotta a királyságot, Ürményi Józsefet, azon kor egyik legkiválóbb államférfiát, a nyitrai kerület kir. biztosát felszólította, kutassa ki okait azon vidék szegényedésének. Ürményi e felszólításra egy gyönyörű emlékiratban felel.[27] Később, 1787. évi jelentésében újra visszatér e kérdés fejtegetésére.[28]

A hanyatlás okai szerinte a következők:

1. Megszűnt a magyar borkivitel Sziléziába. Inkább olcsó osztrák borokat hoznak Pozsony és Sopron megyékbe is.

2. Azelőtt Nyitra vármegye tartotta a hegyes vidéket gabonával. Galícia elfoglalása óta onnan látják el magukat.

3. Az igen számos zsidóság a kocsmákban ital által teszi tönkre a népet.

4. Trencsén megye nagyon eladósodott; az egyes községek 70 000 frttal tartoznak.

5. A nép keresete módjánál fogva, mely leginkább csak nyáron jut pénzhez, káros itt az adó 3/4-nek télen beszedése, és az uzsorát segíti elő.

Más forrásokból tudjuk, hogy a bányavidék sem ment a bajoktól. A bányák áldása kezd csökkenni. A bányavárosokban egymást érte a sok elemi csapás, melyek alatt különösen Körmöc sínylődött. Korpona már legtöbbnyire bor- és gyümölcstermelésből élt.[29]

Mióta Lengyelország feldaraboltatott és Poroszország súlyos vámokkal elzárta magát, megszűnt a hegyaljai boroknak nagy keletje északi Európában. Nemcsak a termelő Zemplén megye sínylette ezt, hanem a kereskedő városok is: Eperjes, Bártfa, Késmárk és Lőcse.

A szepesi és Sáros megyei vászonipar fennállott ugyan, de megszűnt jövedelmező lenni. Idegen, különös görög és rác kereskedők vásárolták össze potom áron a szegény emberek keserves munkáját, és rendkívüli módon meggazdagodtak általa.[30]

Van azonban még egy fontosabb és általánosabb ok is, melynek

fejtegetésébe sem Ürményi, sem a többi forrás nem bocsátkozik. Egyedül Schwartner látja be anélkül, hogy kifejtené.

A XVIII. század első felében Magyarország ez iparűző vidéke, mint nyelvre, úgy a kereslet viszonyaira nézve is, keveset különbözött a szomszédos Morvától és Csehországtól. Még Mária Terézia egyenlő pártfogásban részesíti eleinte mindkettőt. Férje, I. Ferenc Holicsban virágzó porcellán- és majolikagyárt alapít. Pozsonyban, Sassinban, M.-Óvárott, Nezsideren, nagyrészt az uralkodóház támogatása mellett, nagy szövő- és bőrgyárak keletkeznek. Az 1766-ban alapított cseklészi kartongyár 60 000 frtnyi tőkével kezdi működését. Megvannak itt nemcsak a kezdődő, hanem a XVIII. század ideái szerint fejledező iparnak is minden előfeltételei.

Már a nagy királynő utolsó éveiben észrevehető, hogy inkább pártolja az örökös tartományok iparát, különösen az 1765-ki országgyűlés óta, midőn be kellett látnia, hogy a magyar nemesség nem vállal adót. II. József alatt már teljes fordulat áll be. Ő tudatosan kijelenti, hogy míg a kontribúció ügyében nem áll be gyökeres változás, azaz míg a nemesség adómentes, magyar ipar előmozdítására, különösen ha az az örökös tartományokkal versenyezhet, gondolni sem lehet. Ugyancsak az ő rendszabályai, midőn védvámjai által az osztrák gyáripart képessé tette a franciákkal és angolokkal is versenyezni, erősítették meg annyira az osztrák ipart, hogy annak a magyar már nem tudott ellenállani. A közlekedés javult. Mind nagyobb lett azok száma, kik külföldi finom kelmében jártak és a honit megvetették. Az egész magyar és erdélyi nemesség és a polgárságnak is tehetősebb része Bécsben vásárolta ruházatát.[31] A Pozsony, Nyitra és Trencsén megyei iparos nép évről évre csökkenni látta piacát. Az is fontos, hogy az Alföldön, hol eddig biztos vevője volt, éppen II. József idejében nagy számban kezdenek letelepedni idegen mesteremberek, úgyhogy ott is van a köznépnek módja helyben látni el magát. Az úri rend pedig úgyis idegen szövetben jár.

Mindezen okok folytán – a terméketlen föld már nem bírja eltartani rendkívül szapora népességét. Rohamos a kivándorlás az ország déli, termékeny vidékei felé. Valamint a portáknak, úgy a népességnek is hanyatlását vagy csak nagyon csekély szaporodását mutatják az 1787 után 1847-ben következő népszámlálások. Az Alföldé és általában a régi török hódoltságé szaporodik, néhol rendkívül erős mértékben. Különösen feltűnő a változás, ha a két

vidék városait tekintjük. Összehasonlítás végett ide tesszük a népesség számát néhány megyében az 1787. és ismét az 1847. népszámlálás szerint.[32] (*Ld. a táblázatot a 155. lapon.*)

A felvett tizenkét–tizenkét megyének népessége 1787-ben majdnem egyenlő, sőt az északnyugatiaké még valamivel nagyobb. Már 1847-ben a déli megyék népessége 900 000-rel felülmúlja az északiakét. Az alföldi és dunántúli megyék népessége e 60 év alatt körülbelül megkétszereződött, a kis síkságé és hegyes vidéké ellenben alig gyarapodott egy negyednyivel, és még e 353 000-et kitevő szaporodásból is 185 000, tehát felénél több jut Pozsony, Nyitra és Sopron megyékre, azaz a sík vidékre.

Ez összehasonlítás még más: nemzetiségi tekintetben is nagyon fontos eredményt mutat fel. Az Alföldön és Dunántúl felvett megyék a legtisztábban magyarok. Ellenben az északnyugatiak, éppen Sopront, Pozsonyt és Nyitrát kivéve, majdnem tisztán tótok [szlovákok] és németek.[33] Így maguk a természeti és gazdasági viszonyok készítették elő a magyar elemnek túlsúlyra jutását.

Korunkban, midőn a politika lép fel minden kérdés eldöntésénél első szempont gyanánt, felvethetik azt a kérdést, nem tudatos és kiszámított volt-e az idegen nyelvű területek megterheltetése a tisztán magyar területek javára? E várható kérdésre akarunk eleve is megfelelni.

A múlt század Magyarországa nemzetiségi kérdést – ezt bátran mondhatjuk – mai értelemben véve nem ismert. Az uralkodó osztály a nemesség és a papság, a „sacra corona" [szent korona] tagjai, szolidáris egységet képeztek, tekintet nélkül nyelvükre. És a szent koronának tagja volt a horvát nyelvű nemes csakúgy, mint a tót vagy magyar nyelvű. Ha idegen nyelvűeket, több-kevesebb energiával iparkodtak is magyarokká tenni, ez a vallásos térítésnek volt eszköze, és leginkább a katolikus klérus gyakorolta, alig sejtve, hogy szolgálatot tesz azáltal a nemzetiség ügyének.

A nemesség és a városok, mint a szent korona tagjai, határoztak azok nevében és azok fölött is, kik csak alávetettek voltak, a misera contribuens plebshez tartoztak. És itt a nemzetiség ismét nem tett különbséget. A Somogy vagy Heves megyei jobbágy csakúgy kívül állott az alkotmányon, mint a Moson vagy Turóc megyei. Másrészt voltak egész tót és oláh (román) nyelvű nemes falvak, éppúgy, mint magyar nyelvűek. A földesúrnak pedig nemcsak joga van határozni jobbágya fölött. Érdeke is azt kívánja, hogy jobbágyának minél jobb

	Népszám:		Porták száma:		
Vármegye[34]	1787.	1847.	1723.	1780.	1847.
Jászkunság	95 458	195 233	67 1/2	83	125
Heves	180 856	296 816	95 1/2	123 1/2	148
Csongrád	69 139	137 883	39	58 3/4	170
Szabolcs	108 625	220 729	92 1/2[35]	73 3/4	70
Hajdúvárosok	28 476	66 521	35 1/4	37 3/4	31 1/2
Somogy	165 932	231 359	90	102	123
Tolna	133 734	197 381	27 1/4	63	128
Fejér	110 317	184 393	56	87	111
Csanád	25 792	75 372	15	21	39
Békés	71 638	155 056	20	39	84
Pest	319 794	590 900	137 1/4	249	362
Bács-Bodrog	228 208	493 186	66	159	386
Összeg:	1 537 969	2 844 833	791 1/4	1096 3/4	1714 1/2
Árva	74 515	84 156	71 1/2	63	54
Zólyom	69 693	88 130	106 3/4	103 1/2	73
Trencsén	223 310	280 324	224 1/4	203	132
Liptó	67 922	76 548	64 3/4	51	34
Turóc	37 606	44 210	46 1/2	46	24
Nyitra	294 685	364 351	350 1/2	313 3/4	229
Sáros	143 280	197 818	166 1/4	116	89
Bars	107 671	130 248	160 1/4	149 1/4	98
Hont	125 576	110 218	175 1/2	173	86 3/4
Pozsony	231 216	295 048	441 3/4	392 3/4	269 1/2
Mozsony	53 600	61 862	153 1/4	162	120
Sopron	159 989	210 016	387 3/4	349 1/2	225
Összeg:	1 589 063	1 942 929	2349	2122 3/4	1434 1/4

legyen dolga és minél csekélyebb a terhe. Minthogy a jobbágy birtoka tulajdonképpen a nemes embernek képezi vagyonát, a nép megadóztatása mintegy indirekt adó az úrra nézve. Így tekintették ezt általában, és különösen kifejtette ezt az 1764. évi országgyűlés. A megyék iparkodnak ugyan inkább szomszédjuk vállára hárítani a terhet, de nem azért, mert az nem magyar nyelvű, hanem hogy

jobbágyuk, azaz saját birtokuk meg legyen kímélve. Az északnyugati megyék akkor tényleg sokkal gazdagabbak, mint az Alföld és a Dunántúl majdnem néptelen vidékei. Ott számos parasztság és iparos község növelte a dikák számát; itt a főgazdagság még baromtenyésztésben áll, a ménesek és gulyák pedig az uraké, kik nem adóznak.

De éppen az északnyugati felföldet és a kis síkságot bírják azok, kik a maguk és alattvalóik érdekét legjobban tudják érvényesíteni. A régi nagy mágnáscsaládok, az Esterházyak, Pálffyak, Batthyányiak, Illésházyak, Kohányak, kik erős kézben tartják az ország kormányát, azon vidéken emelkedtek, ott terülnek uradalmaik. Éppen úgy itt vannak a nagy főpapoknak, elsősorban a primásnak is legszámosabb jószágai. Az Alföldön és a Dunántúl déli részeiben inkább a köznemesek vagy az újonnan emelkedő családok a birtokosok. A három temesi megye és az ország északkeleti, oláhok és oroszok által lakott része majdnem egészen kincstári vagy indigena [honosított] birtok.[36]

A következő számok fel fogják tüntetni a birtokviszonyokat.[37] Talán sikerül történetünknek ez annyira elhanyagolt oldalát némileg felvilágosítani. Igaz, csak az egyes birtokok számát hasonlíthatjuk össze, nem külön kiterjedésüket.

Eszerint a papság és a főnemesek bírják a kis síkságon az összes birtokok 58%-át, a köznemesek csak 9%-át, 24% komposszesszoroké [közbirtokosoké], 6 a kamaráé vagy a királyi családé. A kiválóan tót nyelvű vidéken a papságé és a főuraké 41%, a kamaráé 17, a köznemeseké 29, a komposszesszoroké 2 rész.

Ellenben az Alföld északi részén csak 34% a főnemesi és papi birtok, a köznemesi 31%, a többnyire köznemes komposszesszoroké 28%. Az Alföld déli része, mint említve volt, még majdnem egészen aerarialis [kincstári] birtok. Látni való tehát, hogy éppen a megadóztatott résznek voltak nagyobbára azon birtokosai, kiknek hathatós lehetett és volt is szavuk. Mert a XVIII. század Magyarországon kiválóan az egyházi és világi főnemesség uralkodásának korszaka, a köznemesség éppen nem mérkőzhetik vele politikai súly és a hazának tett szolgálatok dolgában.

Ha tehát a porták rektifikációja [rendezése] idején túlterhelteknek látszanak a régi megyék, bizonyára nem hiányzik, aki pártjukat fogja. Hogy pedig a viszony a XVIII. században körülbelül állandó maradt, mutatja, hogy a gazdasági alap sem igen változott. Még nem

volt távol az az idő, midőn 32 vármegye viselte az egész ország terhét.[38]

És íme, általánosabb, magasabb szemponthoz jutottunk.

Az egész történet bebizonyítása azon evangéliumi igének, hogy csak az uralkodik, aki a többinek szolgája. A XVIII. században a főpapság és főnemesség nemcsak tanáccsal és karddal viszi az ország kormányát, hanem birtokai, jobbágyai viselik az ország anyagi terhét is.

Az Alföldnek biztosítása és népesítése képezi, mint bízvást mondhatjuk, legnagyobb eseményét nemzetünk múlt századbeli történetének. Szükségképpi eredménye pedig az volt, hogy mint a főteher, úgy a jutalom; mint a szolgálat, úgy a hatalom is a magyar nyelvű köznemességnek jutott kezére.

Mert a Bánság kivételével magyarrá lett és lesz az újonnan megszállott terület. A német és tót kolóniák, melyek oly tarkává tették még a múlt század vége felé is Magyarország belsejének etnográfiai térképét, szükségképp mindinkább beleolvadtak az uralkodó néptörzsbe.

E kolóniák között számra és jelentőségre nézve előkelő hely jutott azoknak, kik az általános gazdasági viszonyok fejlődésénél fogva hanyatló északnyugati megyékből vándoroltak be. Mert nem szaporaság hiánya okozta azon vidéken a népesség stagnációját. Magyarország még azon szerencsés helyzetben volt, hogy nem csak idegeneknek, hanem a honfiaknak is mintegy Amerika gyanánt szolgált. A tót-német felföld munkabíró és eleven rajai mind felvették a magyar nyelvet és szokásokat, rendkívül fontos s még folyvást ható elemét képezik az ország modern fejlődésének.

II. Vám

A mohácsi csatától a szatmári békéig az ország állandóan fegyverben áll. Nem szűnnek ugyan meg az országgyűlések, mert nemcsak a török ellen kell védeni az országot, hanem a német ellen is, de az alkotmány biztosítása mellett a háborúnak és eszközeinek előkészítése képezi, úgy szólva, kizárólagos tárgyukat. Ennélfogva az állam semmi egyenes befolyást nem gyakorol arra nézve, hogy azon időben, midőn Európa-szerte a merkantil rendszer alapján kifejlődik és megizmosodik a nemzeti ipar, Magyarországon is versenyképessé tegye a termelést és gyártást. Ha az országgyűlés

felszólal gazdasági ügyben, az is majdnem mindig egyenes összeköttetésben áll a háborúval. Így a törvénycikkek egész sora rendeli a *salétrom* kivitelének tilalmát. Az 1669: 43. t.c. az ország egy főterményének: a bornak kivitelét tiltja, anélkül, hogy csak okát adná. Csak a szabad ökörhajtás Buccari felé fordul elő gyakrabban. Erélyesebb és általánosabb követelés csak akkor hallható, midőn a harmincadok vagy az örökös tartományok valamelyike sérti a nemesi kiváltságokat.

A visszatérő békével együtt beáll a szükség az országot rendezni és gazdasági tekintetben is fenntartani. Az 1715: 59. t.c. kommisszsiót rendel in oeconomicis [gazdasági ügyekben]. Megjegyzem, hogy ez alkalommal fordul elő először e fogalom hazai törvényben, addig mindig csak egyes tárgyakban rendelkeztek. Már most állandó és folyton erősebben megújuló követeléssé válik a bornak, gabonának, szarvasmarhának szabad kivitele az örökös tartományok felé. Az 1723. országgyűlés, mely a Helytartótanácsot már gazdasági rendszer kidolgozására utasítja, az első, melyről mondani lehet, hogy határozottan gazdasági elvek után indul. A kivitelt mindenképpen elő akarja mozdítani,[39] ellenben a bevitelt csak a szükségesre igyekszik szorítani.[40] Így példának okáért a vas behozatalát eltiltja, mert annak bővében van az ország.[41] Gondoskodik idegen mesterembereknek az országba vonásáról és a borhamisítás meggátlásáról.[42] Egyszóval, bár nagyon empirikusan és kezdetlegesen, kezdődik egy határozott célok után öntudatosan induló magyar kereskedelmi politika.

Csakhogy e kezdeteken nem bírt túlemelkedni. Ugyanezen kéréseket hajtják a következő országgyűlések is mind, úgy szólva 1848-ig. Láttuk, hogy Mária Terézia alatt a kormány egész hatalmát gazdasági tekintetben mily állandóan és határozottan tette mérlegre az örökös tartományok javára. Elgondolhatjuk az olyan állapotot, méltányosnak is találnók, hogy a magyar termény szabadon közlekedik az örökös tartományok felé, míg a fejlettebb osztrák–cseh gyáripar uralkodik a magyar földön is. Ami a viszonyt egészen gyarmativá teszi, az, hogy Magyarország nyers terményei először egészen és kizárólagosan Ausztria használatára rendelvék, másodszor pedig csak annyiban nyílik meg előttük az osztrák piac, amennyiben semmiképpen sem versenyez velük örökös tartományi produktum. A magyar gabonát olcsóbban termelik, mint az osztrákot, ennélfogva védvám által kell amazt

kizárni, és csak éhség és drágaság esetén szabad bebocsátani. A magyar bor olyan jó és olcsó, hogy a nagy nehezen felcseperedő alsó-ausztriai borokat senki se venné. Ezt azután legerélyesebben zárták is ki. Csak a marhakereskedés volt némileg szabadabb, mert abban az örökös tartományok nagy része Magyarországra volt utalva.

Először is azon kérdés támad: hogyan süllyedhetett Magyarország az osztrák tartományokkal szemben ily alárendelt állásba?

A felelet a következő: Magyarországnak 1776-ig, midőn Fiumét megnyerte, nem volt egyenes összeköttetése a tengerrel, még kevésbé a külfölddel, nyugat felé Buccari kikötője szabad ugyan, de oda is többnyire Stájeren át hajtják a szarvasmarhát; mert ez majdnem az egyedül fontos kiviteli cikk. A magyar terményeknek, a bor kivételével, melynek fő vására a XVII. században Lengyelország és északi Európa, keletje csak nyugat felé lehet. Az ottani sűrűbb lakosság emészti fel a magyar baromtenyésztés és földmívelés fölöslegét, és használja fel az ország gyapját és rezét. Képzeljük el Magyarországot az osztrák örökös tartományok piaca nélkül! Minden más oldalán oly népek veszik körül, melyek nyers terményeknek mind még jobban bővében vannak, mit maga hazánk, és hol a népesség még gyérebb és igénytelenebb. Míg Fiume nem tartozott ide, és míg oda egyenesen magyar területen nem vitt út, az örökös tartományok hermetice elzárhatták az országot nyugati Európától. Magok pedig, geográfiai helyzetüknél fogva, nem voltak magyar útra szorítva, hogy tengeren, vagy kelet felé kereskedjenek, úgyhogy represszáliákat [megtorló intézkedéseket] nemigen lehetett volna gyakorolni. A Dunán le a Fekete-tengerhez először 1783-ban ment bécsi hajó. Ez magyarázza meg, tisztán kereskedelmi szempontból is, Magyarország kényszerhelyzetét.[43]

Ezt azután a kormány ki is aknázta. Az 1754. óta megújuló vám- és harmincadtarifák, mindazon tendenciának szolgáltak, hogy Magyarországot versenyre képtelenné tegyék az örökös tartományokkal szemben. Megmaradt ugyan a külön magyar harmincad,[44] de annak utasítását is Bécsben dolgozták ki, s a fejedelem kivétel nélkül mindig a császári kamarára hallgatott a magyar kancellária s kamara ellenében. Csak azt nem szabad hinnünk, hogy a magyar hatóságok nem látták a bajt, vagy nem akartak segíteni. Felterjesztéseik többnyire találók és mindig

hazafiasak. Azt sem szabad felednünk, hogy 1780-ig az ország egész déli határa egyenesen a császári kamarától függött, s így a pénzügyi német kormány fenntartotta még magát, midőn az alkotmányos és hadi tekintetben szűnőfélben volt. Erdély, Galícia, a bánság is, mind megannyi vámterületek. Saját földjök és még inkább más országok tapasztalata folytán pedig a bécsi államférfiak már ismerték a kereskedés törvényeit, ha legnagyobbrészt túlságosan szerették is az előnyös „bilanc"-ot [mérleget].

Az államtanács 1769. jún. 30-iki gyűlése állapította meg végképp a vámrendszert. Az egész birodalomra nézve egy volt a tarifa, csekély a kiviteli, még csekélyebb az átmenő vám, a bevitelnél csekély vám a nyers vagy éppen a gyártáshoz szükséges terményekre, annál nagyobb a kényelemnek és pompának szolgálókra.[45] Egyszóval a bécsiek büszkén mondhatták, hogy náluk rendszer van a kommerciumban [kereskedelemben]. Magyarországon pedig a vámnak csak financiális a jelentősége.[46]

A külfölddel szemben bizonyos, hogy e rendszer nagyban elősegítette az osztrák ipar fejlődését.[47] A külföldről jövő cikkekre 10–30%-nyi vám volt vetve, a belföldiekre csak 5%. A külföldieknél a megkülönböztetés aszerint történt, amint reájuk többé vagy kevésbé volt szükség. A kivitelre a vám csak 1 1/2 egész 3 percent.

Lássuk már most, hogyan működik e gépezet Magyarországon. Az 1764. országgyűlésen nyíltan mondták, hogy Ausztria tulajdonképpen Magyarországból él, tehát nagyon kellett éreznie ezt a hatást. Magok a német tanácsosok is jól tudták ezt, nem is tagadták soha. Hisz éppen e hatása miatt ajánlották mindig fenntartását és továbbfejlesztését. Lássuk, hogyan nyilatkoznak felőle 1780-ban, akiket legjobban illetett: a magyar kereskedők.[48]

Abból indulnak ki, hogy a külföldi áruért többet fizetnek Magyarországon, mint Ausztriában. Egy mázsa cukor bevitele Ausztriában 20 ft, Magyarországon 21 ft 43 1/2 kr. Egy tonna hering ott 4 ft 24, itt 5 ft 29 kr. Egy mázsa indigó amott 12 ft 1/2, itt 12 ft 5 kr. Külföldi selyem stb. szükséges nyersanyag nem is jöhet egyenesen az országba, csak osztrák speditor [szállítmányozó] által, oly nagy a teher egyenes behozatalnál.[49] Ha Bécs felől hoznak be külföldi árukat, igaz, hogy az örökös tartományi beviteli, azután tranzitó vámot, azután a magyar harmincadot kell fizetni, de ez mind együtt legtöbb esetben kevesebb, mint a Magyarországba való egyenes behozatal vámja. Az örökös tarto-

mányokból Erdélybe vagy Galíciába vitt gyarmati áru Magyarországon vámmentes. Ellenben lehetetlen a nagy vám miatt Magyarországon át vinni külföldi árut Ausztriába. A vas egyenes vámja annyira emelkedett, hogy most Magyarország kénytelen magát e fontos tárggyal Bécsben látni el. A kivitelt nehezíti a gyapjúra, faggyúra, hamuzsírra vetett nehéz vám. Még a lengyelnek is előnye van a magyar fölött: viaszától csak 2 ftot fizet mázsánkint, a magyar pedig 6 ft 30 krt. Ha magyar kereskedő osztrák gyártmányokat visszaküld, mert nincs velük megelégedve, kénytelen Ausztriában a súlyos behozatali vámot fizetni. Mindebből következik, hogy ők a bécsi kereskedőkkel semmiképp sem versenyezhetnek, mindent második kézből vesznek.

A magyar kereskedők nagyon alázatosan kérik a fejedelmet és a helytartótanácsot, hogy legalább a legkiáltóbb elnyomásoknak vessenek véget. Sokkal határozottabban lép fel egy *osztrák* kereskedő, kinek hazafias célja a magyar kivitelt emelni.

Ez, külön névtelen munkában, mely latin fordításban is megjelent, fejti ki, hogyan lehetne a kivitelt elősegíteni, „és Magyarországban s a többi örökös tartományban az aktív kereskedést emelni".[50] Elsorolja, az osztrák kereskedelmi tanács mit tett a kereskedelem emelésére, és hogy azután 1778 óta a dolog maga menetére hagyatott, mi szerinte tán még hasznosabb volt egy ideig. De mivel magánosok nem háríthatnak el minden bajt, az államnak is be kell avatkozni. Mindenekfölött szükséges jobb és szigorúbb keresk. törvénykezés és a vitelbér csökkentése. Közönséges egri bornál, melynek akója 3 forint, 15–20 krajcár a portorium [szállítási díj] csak az örökös tartományokban. Magyar bort nem lehet 3 napnál tovább egy városban tartani, különben akójától 2 ft fogyasztási adó jár. Dohánykivitel is nagyon nehéz, bár csekély maga a vám, mert minden mázsáért, mely gyakran csak 6 ftot ér, 100 ftot kell deponálni [letétbe helyezni], és az őröknek minden napra 3 ftot adni. A magyar gabona, melyet csakis Trieszt felé lehet szállítani, értékének 20%át fizeti. De legrosszabb mégis a bor kivitele. Mindenkinek, ki magyar bort akar vinni külföldre, ugyanannyi osztrák bort kell vinni magával.[51] Ebből pedig csak a franciák húzzák a hasznot. Érti, ha a nyúlbőr, gyapjú stb. kivitelét megakadályozzák: azokra szükségük van a belföldi gyáraknak, hogy olcsón dolgozzanak. De már a faggyú kivitelét miért gátolják?

Felhozza ő is, hogy a magyarok nem fizetnek annyi adót a közös

kiadásokhoz, mint kellene. De mily ritka, hogy osztrák–német Magyarországról irigység és pártoskodás nélkül szóljon.[52] A magyarok elősegítik a kereskedést, de lehet-e kívánni, hogy csekély haszonért véget vessenek régi intézményeiknek? Ha szabad lesz a kivitel, a nemesség szívesen fog adózni. „És ha igaz is, hogy a magyarok nem járulnak arányosan a kis terhekhez, azt sem szabad elhallgatni, hogy rosszul cselekednénk, úgy tüntetve fel a dolgot, mintha Magyarország java ellenkeznék a többi tartományéval. Inkább mindig hálával kell megemlékezni arról, mennyi vért ontottak a magyarok védelmünkre."[53] Ez pedig többet ér. És ha Magyarország nyers terményeinek nagy a keletje, az örökös tartományok húzzák belőle a legnagyobb hasznot. Az 1772-iki nagy gabonakivitel után annyi pénz folyt Magyarországból a bécsi piacra, mint soha sem azelőtt, sem azóta.

Szerző azt reméli, hogy II. József magáévá fogja tenni nézeteit, és ezáltal legnagyobb hatalomra fogja emelni birodalmát. II. József ezt nem tette, de végre is életbe léptek mind ama javaslatok.

De vége-hossza nem volna, ha elsorolnók mindazon eszközöket, melyek által a magyar ipart és termelést korlátozták, a kereskedést pedig Bécsben iparkodtak központosítani. – A rendes menet külföldi kereskedelmi szerződések megkötésénél az volt, hogy az osztrákok iparuk védelmével sértették a külföld érdekét, és ezek a magyar árukon állottak bosszút. Ott, hol a magyar kereskedelem érdeke nem ütközött össze valamely csekély osztrák érdekkel, a kormány mégis tett lépéseket, hogy a magyar kivitelt emelje. Midőn 1780-ban új kereskedelmi szerződésre lépnek Oroszországgal, az a beviteli vámot a tokaji bor antalára* 60 rubelről 9-re csökkentette. Kaunitz hg. mint állami kancellár gyakran értesíti a magyar kancelláriát, hogy most Svédország, majd Anglia felé lehet vinni magyar bort. Az amerikai Egyesült Államok megalakulásakor megbízottat küld át Amerikába a császár, hogy kereskedelmi szerződés végett lépjen alkura, és ez alkalommal a magyar kancelláriát is felszólítja, közölje a megbízottal a magyar fő termények és gyártmányok névsorát.[54] E rendeletre Győry Ferenc udvari tanácsos felel, és felelete bizonyítja, mennyire érzik a magyar tanácsosok ezen állapotok veszélyét hazánkra nézve.

A magyar gyártmányok sorát összeállítani – így szól – sem

* A Hegyalján használt bormérték, kb. 75 liter.

érdemes, sem illő nem volna.[55] Némely sz. kir. városban vannak ugyan iparosok, kik a köznapi használatra dolgoznak, meg is élnek, de nem készíthetnek előre nagyobb mennyiséget, mert ahhoz sem tőkéjük, sem hitelük. Mindent Bécsből hoznak.

Gyár alig van az országban. Ebben nem a nemzet tétlensége a hibás, hanem a vámrendszer és a nagy kiviteli vám.[56] Volt számos bőrgyár, és posztót is gyártottak, de az mind megszűnt az örökös tartományok miatt. Így legföljebb besózott húst vihetnénk Amerikába.

A helytartótanácsnak és a fiumei kormányzónak is gyakran van alkalma nyilatkozni ez ügyben. Mind belátja, hogy a fennálló rendszer lehetetlenné teszi a magyar ipar fejlődését, és hogy általa Ausztria szabja meg a magyar nyers termények árát. Csakúgy ki tudják számítani minden egyes cikk tarifájának következését, mint azon tanácsosok, kik azon tarifákat megszabták és minden ostromlás dacára fenntartották. Látják az ország anyagi romlását, és nem ámítja el őket a kereskedelem bilanciája [mérlege], mely állandóan aktív, azaz melyben a kivitel mindig nagyobb összeget mutat, mint a behozatal. Utoljára, úgy látszik, egészen elfásulva fogadják el, mint valami fátumszerűt.

Magyarország azonban, mely elbírt három századon át török-tatár-német pusztítást, átszenvedte e százados, rendszeres kiszivattyúzást is.

III. A földmívelés és baromtenyésztés

Győry Ferenc gróf fönnebb említett felterjesztését azzal végezi, hogyha Ő Felsége gyorsan nem segít, Magyarországban a köznép, a készpénz hiánya miatt, képtelen lesz az adót fizetni. Pedig a természet megadott mindent ott, és bővelkedik is a nép mindenben, csak pénzben szenved hiányt.[57]

Ő Felsége II. József nem segített, vámpolitikai tekintetben még jobban kifejlesztette az átvett rendszert, de ez a bukás mégsem állott be, és Magyarország sokkal gyorsabban és folytonosabban emelkedett, mint a rajta élősködő tartományok. Ebben egyetért minden egykorú forrás, hivatalos, nem hivatalos egyaránt. Ha mint gyarmattal bántak Magyarországgal, sok volt benne csakugyan azon kimeríthetetlen ifjú életerőből, minőt csak gyarmatokban szoktak észlelni.

A velencei követ 1769-ben nem bírja eléggé kifejezni, mennyire emelkedik az ország, oly szavakat és kifejezéseket használ, minőket mostanában csak a Mississippi völgyére vagy Kaliforniára szoktak alkalmazni. Hihetetlen, mennyire emelkedett e királyság 25 év óta, népesség és művelődésre nézve, némely egyszerű faluból népes város lett, sok mesterség virágzik, melynek előbb nyoma sem volt. Most kezdetét veszi a selyemtenyésztés, és bizonyos, hogy a népesség még gyorsabb arányban fog emelkedni.[58]

Mindez a majdnem pusztán fekvő hajdani török hódoltságra nézve áll leginkább. Több mint 2000 □ mérföldnyi majdnem egészen pusztán hagyott terület jött most mívelés alá. A népesség gyér volt, mindenünnen összeözönlő, igazán nemcsak gazdasági, hanem nemzetiségi tekintetben is a gyarmatok tarkaságára emlékeztető. A lakosok nem mindjárt telepednek meg állandóan, hanem egyideig hullámzanak ide-oda.[59] Ily körülmények közt, midőn oly könnyű a megélhetés, természetesen a bevándorlók nélkül is óriási a népesség szaporodása, aminthogy e vidéken a mai napig is legnagyobb a születések aránya.[60]

A foglalás két módon megy végbe. A földesúr pusztákat, tanyákat állít, és különösen a baromtenyésztésre helyezi a fősúlyt. Vagy pedig mindenünnen jobbágyokat csődít össze, kik a földeket műveljék és falvakat alapítsanak. Az első mód különösen a Duna és Tisza közén uralkodott, hol a homokos talajon inkább gyümölcsözött a baromtenyésztés, mint a szántásvetés; a másikra különösen a báró Harruckern és örökösei által betelepített Békés megye a klasszikus példa. A császári kamara, melynek birtokában van az egész Bánság, különös buzgósággal telepít, nem mert az jövedelmező, hanem mert előrelátóan gondoskodik arról, hogy művelés és a nép gyarapodása által közvetve emelje az állam gazdagságát.

E vidéken most csakugyan legelső kezdeteiből kezd újra fejlődni a gazdaság. Minthogy gyér a népesség és óriási a terület, a baromtenyésztés a fő jövedelmi forrás. Ennek sok előnye van. Kevés felügyeletet igényel, alig kíván beruházást, terményei nagyon könnyen értékesíthetők, mert legkönnyebb szállítani a lábas jószágot. Igaz, hogy lehető legcsekélyebb gondot fordítanak az állatokra, télen-nyáron kint hagyják a pusztán, a hizlalást híréből sem ismerik, egészségét nem gondozzák, de még így is bő a jövedelem, mert éppen semmi tőke nem szükséges, és a földesúr

ezernyi gulyától vagy ménestől sem fizet adót. Igaz, hogy folyton pusztít a hanyag tartás folytán a dögvész; igaz, hogy a csikósokat és gulyásokat senki se tudja ellenőrizni, de hiszen mind, amit a hajdan egész hasznavehetetlen puszta hajt, tiszta nyereség úgy az egyes birtokos, mint a nemzet vagyonának szempontjából.

A múlt század egész folyamában kétségtelen, hogy a baromtenyésztés képezi az ország aktív kereskedésének legfőbb részét.

A szarvasmarha-kivitel	1780-ban	2 591 000	frt,
	1781-ben	2 230 000	„
	1783-ban	3 636 000	„[61]
értékű. Juhokat	1780-ban	482 000	„,
	1781-ben	466 000	„,
	1783-ban	544 000	„;
sertéseket	1780-ban	752 000	„
	1781-ben	718 000	„
	1783-ban	780 000	„
értékűt hajtanak ki.			
A gyapjú kivitele	1780-ban	1 340 000	frt,
	1781-ben	1 976 000	„,
	1783-ban	2 820 000	„.

Megjegyzendő, hogy a hízott disznóknál nagyobb a behozatal, mint a kivitel, és csak a soványak és a malacok bilanciája előnyös az országra nézve, ami mutatja, hogy Magyarország körülbelül oly állást foglal e tekintetben az osztrák tartományokkal szemben, minőben most az aldunai tartományok vannak hozzá képest. A lovak kivitele nagyon csekély; csak 40–50 000 frt értékű.

Az említett négy kiviteli cikk az összes kivitelnek felét képezi, különösen ha hozzászámítjuk a többi nyers terményt is, nyers bőröket, stb. Azt hiszem, ez az egy adat is meggyőzően bizonyítja, hogy mily szegény az ország. Mert a marhatenyésztés, latifundiumokon, mint Magyarországon akkor, kizárólagosan csak nagybirtokosok kezében lehet; a jövedelem nagyon kevés kézben fog központosulni. Néhány nagy úr, kevés hivatalnok, nagy számú pásztor, cselédség – ez az akkori Alföld népessége. És azon képp, mit a mérföldnyi távolságban elszórt emberi lakóhelyek, az egészen elszigetelt félvad pásztorok, a beláthatatlan gulyák és ménesek nyújtottak az Alföldön, uralkodóvá lett hazánkban és

külföldön, és nehéz volt tőle megválni a viszonyok teljes átalakulása után is.

Olaszországról azt mondották a régiek, hogy a latifundiumok tették tönkre. Nálunk ellenben inkább azok készítették elő a magasabb fejlődést. A különbség abban áll, hogy a régi Rómában számos derék parasztság romjain jöttek létre a nagybirtokok, nálunk pedig az Alföld nagy részét ők emelik ki a káoszból. Náluk volt meg egyedül a szükséges anyagi erő és politikai tekintély, hogy az első szükséges beruházásokat megtehessék. Még a külföldre való kereskedés is nehezebben lett volna eszközölhető, a közlekedési eszközök hiányánál fogva, ha a vevőnek így nem nyílik alkalom egyszerre nagy mennyiségeket szerezni meg, és ha az eladó neve nem nyújt némi garanciát. A főúri nagybirtokosok, részben pedig a kamara, az „új földre" nézve körülbelül oly jelentőséggel bírnak, mint az első nagykereskedő társaságok a tengerentúli gyarmatoknak a világkereskedésbe vonására nézve. Az sem hagyható tekinteten kívül, hogy a vámrendszer is mintegy kiválóan baromtenyésztőnek predesztinálta hazánkat.

Lassú és fokozatos az átmenet a pásztorkodástól a bármilyen kezdetleges, de már sűrűbb népességet föltételező földmíveléshez. Sőt, visszaesésekben sincs hiány. Különösen a Bánságot illetőleg uralkodott soká az a nézet, hogy az csak baromtenyésztésre alkalmas, és a Bánság, mint Európa egyik éléstára, újabb keletű, mint korunk. Még 1785-ben is igen nagy panaszok merülnek fel, hogy ott nagyon kevés helyet hagytak legelőnek. A császár maga jogosnak tartotta e panaszokat.[62] Az ország egyik első államférfia, ki különösen jól ismerte a déli vidékek viszonyait, gróf Jankovics Antal királyi biztos maga is azon nézetben volt, hogy ott még jövedelmezőbb az állattenyésztés, mint a földművelés. Ő azt ajánlja, hogy az egyes határokban kijelölt harmadik nyomást hagyják meg legelőnek. Ellenben a kir. helytartótanács azt hiszi, hogy azon idő, midőn ott a baromtenyésztés a leghasznosabb foglalkozás, már elmúlt; most ott is van jövője a földművelésnek.[63] Midőn a császár beutazta a Bánságot, maga figyelmezteti a kancelláriát, hogy az ottani új földesurak távozásra akarják kényszeríteni jobbágyaikat, hogy nagyobb földet nyerjenek marhatenyésztésre.[64] Csak a Ferenc-csatorna, a közlekedés egyéb könnyítései és a kormány nagymértékű betelepítései tették a Maros, Duna, Tisza közét búzatermővé.

Azon újonnan nyert területen, a földművelésen meglátszott minden nyomon, hogy még csak összegyűjti a föld keblében annyi időn át szunnyadó kincseket, anélkül, hogy a földnek visszaadna valamit. Egy olyan férfiú, ki tanulmányai által ismerte a gazdálkodás módját Európa népesebb országaiban is, ki tőle telhetőleg igyekezett népét azon magasabb fokra emelni, *Tessedik Sámuel*, a nagyhírű szarvasi lelkész hagyta fenn az akkori, alföldi gazdasági állapotoknak kimerítő rajzát.[65] Bár nem egészen objektív, és mint minden erős újító, tán kissé sötétebbnek látja a régi állapotokat a kelleténél, műve még ma is forrásul szolgálhat, úgy mint forrásául szolgált a XVIII. század későbbi szerzőinek.

Azon kor íróinak általános szokása szerint, nem elégszik meg Tessedik sem azzal, hogy a nép anyagi jólétét emelő eszközöket jelölje meg, hanem mindjárt kész csalhatatlanul a nép teljes boldogítására vivő terve, melynek valósítását természetesen a mindenható uralkodótól várja. Ma, amit tanít, állami szocializmusnak neveznénk. – De éppen mivel mindenre kiterjeszkedik, sok oly részletét is tartotta fenn az akkori alföldi életmódnak és gazdaságnak, mely különben az utókorra nézve elvész.

A nép hű keblű és tanult barátja fájdalommal látja, mint hanyatlik folyton, a gazdaság hiánya folytán, az anyaföld termőereje. A legelőkön mindinkább elnyomja a haszontalan vagy mérges gaz a jó füvet, a baromtenyésztés nagy kárára, folytonos dögvészt idézve elő. Nyolcszáz holdnyi szép sík pusztát egészen benőve látott a kártékony és nehezen irtható katonafűvel. Vége van azon időnek, midőn még, úgy szólva, vadon nőtt a marha a fűvel együtt, most már gondozással kellene a természettől elrabolt kincseket pótolni. A magyar marhát és lovat sem szépségre, sem erőre nézve nem lehet a külföldihez hasonlítani. Nagyon is bíztak abban, hogy a föld termőerejét rablással sem meríthetik ki.[66]

Még inkább uralkodik e gondatlanság és rablógazdaság a földmívelésnél. Tiszántúl sok helyütt csak egyszer szántanak. A legszebb mezőket ellepi a vad zab és vad repce. Midőn egy uraság 1781-ben úrbéli osztásnál ugarföldeket akart hagyni, 6–700 paraszt közt csak kettő egyezett bele. Az ugarföldeket ugyanis többször kell felszántani. A földmíves barma nem bírja a munkát. Trágyára nem is gondolnak.

Tessedik elmondja, hogyan ment végbe a török elűzése után az első telepítés és művelés br. Harruckern által. Hiteles forrás;

maga is egy ily telepnek volt lelkésze. Néhány év alatt az egész puszta és elhagyott jószágokon tizenöt majdnem egészen új helység emelkedett oly nagyságra, hogy csak az hiszi, aki látja. Hol 50–60 év előtt füstös putri, török fürdő, örménys zállás vagy major állott, most 500–600, 800, 1000 házból álló 5–6–8000 lakossal bíró községek terjednek.[67] Félszázad év előtt néhány ezer ember, most 60–70 000 él a Harruckern-jószágokon.

A keresztyén és török vér által áztatott, több századon át parlagon heverő föld nagyon csekély munka után is szépen gyümölcsözött. Egyszeri szántás után is gyönyörű búzát nyert a földmíves. Marhája oly fűben legelt, melyből az ökörnek csak a szarva hegye látszott ki. Különösen a telepedés elején szánthatott s kaszálhatott a pór, ahol neki tetszett, föld és rét volt bővében. Jólétük rendkívül emelkedett. Magyar Kánaánnak mondták e vidéket.

E nagy jólét most lassankint kezd hanyatlani. A helységek mégmindig 1–2–3 mérföldre esnek egymástól, de a paraszt és az örmény (a puszták bérlője) már szorítja egymást. A földmíves, ki előbb a zsíros, kinyugodt talajból sok éven át, egyszeri szántás után is tiszta búzát nyert, most is csak egyszer szántja a már kimerült földet, de búza és árpa helyett vad zabot, repcét, kórót és gazt kap. Nincs kenyere. Ha az év száraz, e hanyagság folytán hiányt szenved ember és barom egyaránt. Azelőtt mélyebb volt a folyók medre, most mindig emelkedik, mind gyakoribb lesz az áradás, a legelők nagy romlására. A nagy falvak lakói keservesen panaszkodnak, mert minél inkább nő a népesség, annál távolabb eső pusztákat és földeket kell kibérelniök.[68]

Azon időpontnak látjuk itt rajzát, midőn az extenzív gazdasági rendszer már nem követhető, de még nem érett meg a népesség oly rendszer követésére, mely a hiányozni kezdő új földet és kiaknázhatatlannak vélt termékenységét szorosabb és serényebb munkával pótolja. Más hivatalos források is, legalább nagyjában ugyanazon képet tüntetik fel, mint Tessedik. Látjuk, mint küzd a puszták bérlőinek érdeke a községek érdeke ellen. A paraszt legelő híján nem tarthat elég barmot, az örmény még idegennek sovány marháit is hizlalja. Mindenképpen oda igyekszik a kormány, hogy egész községek élvezzék e hasznot, ne egyes emberek.[69] Egyszóval átmenet van mindenütt. Ez átmenet nem tart nagyon soká. Békés megye, mert kiválóan mindig az lebeg Tessedik szeme előtt, csakhamar egyik első helyet foglalta el hazánk megyéi

közt, népének szorgalma és munkássága által. Ebben azonban bizonyára nagy érdeme van ama honfinak, ki először figyelmeztetett a talaj kimerítésének veszélyére és tanította a módokat annak elkerülésére.

Egyebütt az országban is nagyon kezdetlegesnek látjuk még a földművelést. Karcag városának 1764-ig rendkívül tág volt a határa. Azóta annyi volt a telepedő, hogy fel kellett mérni és nyomások szerint beosztani.[70] Midőn most e város határát 3 nyomásra osztják, zavarok törnek ki amiatt.[71] Éppen úgy észreveszik Szentmártonkátán is, hogy szűk kezd lenni a terület; a földesurak megszorítják a legelőt.[72] Még Dunántúl is vannak vidékek, hol a föld csak két nyomásra van beosztva; ilyenek a zselici apát birtokai Somogyban.[73] A Bánságban nem ismerik sem a trágyát, sem a boronának használatát.[74] Az északkeleti megyékben egészen ismeretlen dolog a szántóföldet három nyomásra osztani, és éppen úgy nagyon kivételes a trágyának használata.[75]

A föld tökéletlen elfoglalását bizonyítja az is, hogy egy nagyon illetékes bíró szerint, még az ország közepe felé is sokkal több földje van a pórnak, különösen az egész telkes gazdának, mint amennyit jól művelhetne.[76] Szerinte még a paraszt sem végezheti mindig aratását idegen aratók nélkül, és szükséges volna a telkeket féltelkekre osztani, és általában az elosztást a parasztfiak közt lehetőleg elősegíteni. A Bánságban szintén nagyon erős a panasz, hogy a gazdák csak arra igyekeznek, hogy minél nagyobb földet szálljanak meg anélkül, hogy beruházásra vagy kellő megmunkálásra csak gondolhatnának is.

Nem hazánkra egyedül és nemcsak e korra vetnek világot e viszonyok, feltűnnek mindenütt, hol a telepítő tabula rasát talál, és gyorsan igyekszik munkájának hasznát venni.

Éppen oly kevéssé specifikus vonások azok, amiket a szántásvetés hiányos voltáról (sok helyütt a boronát sem ismerik), továbbá a cséplésről, melyet kivétel gyanánt szoktak feljegyezni, és a gabonának vermekben elásásáról jegyeznek fel a hivatalos vagy magántudósítások.

Leginkább az ősállapotokra emlékeztetnek mégis Szlavónia némely vidékének viszonyai, hol el kellett tiltani, hogy a falu évenkint újra felossza a határt.[77] Az orosz „mir"-nek és általában az első telepedéseknek és faluképződéseknek találjuk itt mását

Nemcsak a művelés módja, hanem a termény is mutatja a termelés kezdetleges voltát. Az őszi vetés, mely a parasztgazdaság legmagasabb fokát jelöli, ritkán fordul elő. Az ország egész keleti részének főterménye a kevés tőkét igénylő török búza. Ennek még az az előnye is megvan, hogy nem fizetnek tőle dézsmát, mert a régi törvények nem sorolják fel a dézsmálandó termények közt.[78] Egyebütt sem a búza a főtermény, hanem a kétszeres* és a rozs. Különösen kitüntetik ezt a kamarai és papi jószágokról szóló kimutatások, pedig ezeknek csak inkább állott volna módjában a búza vetőmagjának nagyobb és hosszabb invesztíciója, mint a parasztnak.[79] A császárnak magának kell figyelmeztetnie a kancelláriát, hogy lehetőleg korlátozza a kétszeresnek, és mozdítsa elő a tiszta búzának termelését. Majdnem egészen ismeretlen még a burgonyatermelés. Ezt is a kormánynak kellett elrendelni, mely okult az 1772. évi nagy éhségen. II. József különösen meghagyta e növény ültetését a 10 kerület kir. biztosának. A burgonya még uralkodása elején oly kevéssé volt elterjedve, hogy Tessedik és Luca, kik pedig minden lehetőt összeállítanak, fel sem sorolják Magyarország terményei közt. Az északi megyékben 1781-ben dühöngött nagy éhség alkalmával, értesülünk ugyan, hogy a nép fakéreggel élt, de a burgonyának híre sincs.[80] Schwartner szerint,[81] Szabolcs, Bihar, Arad és Pozsega megyékben 1788-ban virágzott először a Solanum tuberosum.

A gabonaneműek termelését lehet magának a parasztnak főjövedelme gyanánt tekinteni; mindig aránylag sokkal több volt az úrbéri szántóföld, mint a majorsági. Az arány ama mértékben változott, amint az uraságok pusztáikat szántóföldekre kezdték változtatni. A kereskedelmi növények termelése ellenben legnagyobbrészt urasági kertészek és bérlők kezében van. Telkes parasztgazdáknál nemigen találjuk a dohánytermelést, mely növénynek hazánk a XVIII. században mintegy új hazájává vált. Ellenben a repce, a mai Magyarország e fontos kereskedelmi cikke, a múlt században éppen nem fordul elő.

A szántóföld, rét és szőlőhegy kiterjedését, amennyiben úrbéri birtokok, összeíratta a kormány. Még ha tekintetbe is vesszük,

* Kétszeres (vagy abajdóc): búza és rozs egyenlő arányú, vagy 1 : 2-höz való keveréke. Ennek lisztje főképpen kenyérül szolgál. Termesztése megegyezik a buzával vagy a rozséval, de hozama biztosabb.

hogy az Alföldön aránylag sokkal nagyobb a majorsági birtok, mint északnyugat felé, meglepő, hogy mennyivel csekélyebb aránylag a művelés alatt álló terület a töröktől visszanyert részekben, mint a régi birtokokban. Árva megye szántóföldje akkora, mint a háromszor akkora Heves megyéjé. Moson vármegyében háromszor annyi a szántóföld, mint Fejérben, Komárom megyében majdnem kétszer akkora, mint Szabolcsban.

Az egyes gabonanemek termelése ugyanazon tabellák szerint következő mennyiségű volt (szintén úrbéri birtokon):

	Búza	Rozs	Árpa	Zab
Pozsonyi mérő*	3 906 259,	3 137 822	2 034 612,	3 503 962.

Itt csak a régi terület van meg a Bánság nélkül. Mégis szembetűnő, aránylag mily csekély a búza termése.[82]

A gabonaneműek és kereskedelmi növények kivitele, mint a tabellák mutatják, elég szűk határok közt mozgott.

A búza kivitele	1780-ban 765 000 frt ért.
	1781-ben 615 000 frt ért.
	1783-ban 999 922 frt ért.
A rozs és kétszeres	1780-ban 379 000 frt ért.
	1781-ben 428 000 frt ért.
	1783-ban 649 000 frt ért.
Az árpa	1780-ban 123 000 frt ért.
	1781-ben 208 000 frt ért.
	1783-ban 237 000 frt ért.
A zab	1780-ban 152 000 frt ért.
	1781-ben 221 000 frt ért.
	1783-ban 356 000 frt ért
A dohány	1780-ban 897 000 frt ért.
	1781-ben 818 000 frt ért.
	1783-ban 940 000 frt ért.

A lisztkivitel 1780-ban és 1781-ben még nagyon csekély, 1783-ban már 1 054 000 frt értékűnek van feltüntetve. De még ezt hozzászámítva is, mind e növénytermékek együtt 1783-ban, midőn leg-

* Űrmérték, kb. 62,5 liter.

nagyobb a kivitelük, csak nagyon kevéssel haladják meg magának a kivitt szarvasmarhának értékét.

A termények közt az, mely leginkább a kisbirtokhoz van kötve, a szőlő és a bor. Ezért ennek nagyobb lendülete mindig a népesség sűrűségének képezi biztos jelét. Bortermelés dolgában a régi Magyarország térképe még legjobban megfelel az újnak: a híres bortermő vidékek ugyanazok, mint akkor voltak. Az Alföld – ez volt a visszafoglalt rész – természeténél fogva nem alkalmas a gazdaság ez ágának művelésére. Arad vidékén, mindjárt a visszafoglalás után, kezdődik a szőlőtermelés nagy elterjedése és virágzása, miben az akkoriak szerint Edelspacher György gyoroki földbirtokosé volt a főérdem.[83]

A XVIII. század vége felé általános a panasz, hogy a magyar bor nagy keletje külföldön megszűnt. Különösen sínyli ezt a Hegyalja és Sopron vidéke. Sziléziának elfoglalását a poroszok által tekintették a magyar borkereskedés megölő betűjének. A másik nagy csapás az alsó-ausztriai bortermelés mesterséges felvirágoztatása volt, mely magában Magyarországban is versenyre kelt a hazai borokkal, és a kormány leghathatósabb segélyezésének örvendett. Sok helyütt a szőlőket megint szántóföldekké változtatják. De az aszúbor általában fenntartja uraságát.[84] Legföljebb azon panaszkodnak a külföldiek, hogy a bécsi kereskedők hamisítják.[85]

A borkivitel	1780-ban 1 318 000
	1781-ben 1 153 000
	1783-ban 1 047 000.

E cikknél azonban már a behozatal is jelentékeny és nagyobbodik, míg a kivitel, mint látjuk, fogyófélben van.

A borbehozatal	1780-ban 448 000
	1781-ben 461 000
	1783-ban 506 000 frt értékű.[86]

E főtermények mellett a jobbágy apró gazdaságot is űzött. A baromtenyésztés mellékjövedelmét, a tejelést, vaj- és sajtkészítést Magyarországon csak ez időszakban kezdik nagyobb figyelemre méltatni; azelőtt ismeretlenek voltak.[87] Idegeneknek feltűnt, hogy semmi olyat nem költ el maga a jobbágy, mit eladhat. Főzelék és

gyümölcs élvezete eszerint majdnem ismeretlen volt előtte, akármilyen bőven termett is.[88]

E kerti növények mívelése, úgy, mint a baromfiak ápolása, az asszonyok dolga. Bécsbe és Alsó-Ausztriába nagy mennyiségben szállítják az apró marhát.[89] Ahol a földesúr beavatkozik ez ügyekbe, ott mindjárt kárt vall a háztartás. A tyúkok jövedelméből födözik a háziasszonyok a kisebb cikkeknek, a sónak és gyertyának költségeit.[90]

A foglalkozás régi módjain kívül, Mária Terézia uralkodása óta igen sok rendeletet bocsátott ki a kormány a rizs- és selyemtenyésztés előmozdítására. A rizst az égalji viszonyoknál fogva csak a Bánság egy részében mívelhették, ahol egy földesúr egyenesen kötelezve volt termelésére. Így csak nagyon kevés birtokos részesülhetett hasznában. Más lett volna a selyemtenyésztés eredménye, ha sikerül teljesen meghonosítani. Ennek jövedelme kiválóan a jobbágyé lett volna; munkát és felügyeletet igényel elsősorban, nem tőkét és földet. Az ország déli részeiben és különösen Szlavóniában értek is el némi eredményt: az eperfák száma és a nyersselyem termelése nőtt évről évre, mint a tabellák mutatják. De éppen, mivel oly szigorú felügyeletet igényel, nem foglalkozhatott vele a munkája után járó gazda, legfeljebb a szegény zsellér. Elterjedésének akadálya volt továbbá, mint több megye kifejti az, hogy a lakosság a hernyók kedvéért nem akar lemondani a dohányzásról, külön szobával pedig csak nagyon kevés rendelkezett.[91] Minden felső támogatás, instrukció és tabellázás dacára, idegen maradt a foglalkozás ez ága, és népünk életére egyáltalában nem volt hatással.

A csekély eredménnyel óriási ellentétet képez a kormánynak ez irányban kitűnt nagy gondoskodása.[92] Bátran mondhatjuk, hogy ez időből gazdasági életünk egy ágára sem vonatkozik annyi hivatalos akta, mint éppen a selyemtermelésre. Az egész pedig jellemző a kormány eljárására nézve. A selyemtermelést Magyarországon mindenképp elő kellett mozdítani, mert Bécs és az örökös tartományok innen olcsóbban fogják kaphatni a gyáraikhoz szükséges nyersanyagot, mint Olaszországból vagy a keletről. Továbbá végre is jobb, ha Magyarország nyer a cikk által, mint valami egészen idegen ország, amely éppen semmi kontribúciót sem fizet ide. De amellett azután megtörténik minden arra nézve, hogy a nyers termelés határán Magyarország át ne hágjon.

Midőn 1783-ban egy e téren ügyes és tanult iparos Győrött selyemszövőgyárat akar állítani, és csak nagyon csekély segélyt is kér, a magyar kormányhatóságok mind támogatják. A császár azonban azt írja a folyamodásra: „a jelen körülmények között nem adhatok semmit a kincstárból a magyar ipar előmozdítására. Ha megszűnik az ok, meg fog szűnni a következés is."[93]

A magyar ipar halálos ítélete volt ez elv, még megszületése előtt. Az állami segély által nagyra nőtt, arra folyton támaszkodó osztrák ipar mérte reá.

IV. Ipar és kereskedés

E szomorú észrevétel vezet át legméltóbban a magyar ipar akkori viszonyainak rajzához.

Régi királyaink alatt a betelepedők nagy része iparos volt. Idegenek űzték, de az ország javára és jövedelmére, és az idegenekből csakhamar hazafiak lettek. E betelepedések pedig mind számosabbak és általánosabbak lettek ama nagy nemzeti szerencsétlenségek után, melyekbe hazánkat a kelet vad törzseivel szemben exponált helyzete sodorta. A legnagyobb rombolás, a tatárjárás után következik a legnagyobb bevándorlás kora.

Most még súlyosabb csapást mért az ország anyagi jólétére a kétszázados török háború és pusztítás. Képzeljük el IV. Bélát, Buda visszafoglalása, a karloviczi béke után! Mint fogta volna országába vonni a kivándorló hugenották árját, kik északi és Közép-Európába vitték nemzetük ügyességét, és Poroszországnak, Angliának és Hollandiának egyaránt megalapították vagy felvirágoztatták iparát.

Bevándorlókban nincs hiány. Az ország déli széleit barbár, vad, pásztorkodó rácság (szerbség) foglalja el, mely mind mélyebbre bocsátja rajait; nyugati részébe és közepére hoznak szorgalmas derék népet, de földművelőt. Az újonnan épülő Buda lakosságát a „rác salak" és a sváb kapások képezik.

Megfelel e tekintetben a Kollonics-féle kormány eljárása Magyarországgal szemben, az angol koloniális politikának, mely az északamerikai gyarmatok elvesztésére vezetett. Nem mondotta-e maga a nagy Lord Chatham az angol parlamentben, hogy a gyarmatosoknak még egy „patkószeget se legyen szabad gyártani"?[94] Nem akadályozta-e meg lehetőleg minden gyarmatosító kormány a

merkantilis szisztéma uralkodása korában, hogy iparosok telepedjenek meg és működhessenek gyarmataiban?

De nagyon messze vinne most ez analógia tárgyunktól. Magyarország mégiscsak egy részében volt kolónia. Északnyugati részéről láttuk, hogy megmaradt szorgalmas, százados ipargyakorlatának örvendő népessége. Ez hajdan a kézműves ügyességnek ugyanazon vagy még magasabb fokán állott, mint az osztrák szomszéd tartományok népe. A török háborúk korában elszigetelt maradt: a régi mesterség és gyártás, mely megrögzött a középkor céhjeinek biztosító, de egyúttal korlátozó formáiban, az Európa-szerte hatalmasan fejlődő óriási gyári műhelyekkel szemben a háziipar fokára süllyedt. Egy régi, elveszett kultúrának képezte maradványát. Azelőtt megvédte izolált helyzete. Most nem állhatott ellen a nagy európai verseny által megizmosodott szomszéd országok előrehaladott tőkéjének és munkájának.

A szövő- és ruházási iparnak Magyarországon még fennálló romjaira nem terjedett ki Mária Teréziának sem gondoskodása. Minthogy hatalmas idegen gyárakkal kell versenyre kelni, az állam inkább egyes nagy gyáraknak ad lételt, vagy segíti elő keletkezését, mintsem hogy a már meglevő kisebbszerű ipart venné pártolás alá. Keletkeznek, mint említettük, a nagy királynő korában nagy és szabadalmakkal ellátott gyárak hazánkban: Cseklészen, Nezsideren, Mosonyban, Sassinban. De a birtokosok idegenek, a munkások legnagyobb része is az, s inkább segítik elnyomni a hazai iparos elemet, mintsem hogy annak magasabb fokra emelését közvetítenék.

Iparral, az 1782-ki konszkripció [összeírás] szerint, az egész országban a sz. kir. városokban 17 074 mester, 14 612 legény és 6102 inas foglalkozott. Önálló iparos tehát majdnem annyi van, mint segéd. Ez az egy adat is eléggé bizonyítja, mennyire uralkodik a kisipar és mennyire hiányoznak a nagyobbszerű vállalatok.[95]

A XVIII. században vagyunk: az állam kezdi erőinek inventáriumát [leltár] felvenni. Figyelmeztetik mindenünnen egyesek és testületek, hol és miképp lehet a nép jólétét és így saját jövedelmeit fokozni, és ha a magyar hatóságok nem képesek a magyar ipart megvédeni, legalább kimutatásokat, tabellákat készítenek felőle.

A Helytartótanács már 1783-ban kimondja ama nagy igazságot, hogy a külfölddel űzött kereskedelemben majd minden aktív çikk, azaz melyből többet visznek ki, nyers termény, majd minden

passzív cikk ellenben gyártmány. Arra is figyelmeztet már, hogy ama cikkeknek, melyekért legtöbb pénz megy ki az országból, nyersanyagát maga szolgáltatja nagy bőségben.[96] A hatóságokhoz mindenüvé felszólítást intéz, jelentsék: mily ipar honos területükön, és hogyan lehetne véleményük szerint azt nagyobb virágzásra fejleszteni. Ezek beérkezése után saját megjegyzéseivel és véleményével terjeszti az eredményt a kancellária útján a Felség elé.

Az első panasz az, hogy még Törökországból is hoznak be nagy mennyiségben gyolcsot és közönséges posztót. Bács megye népe nem lehet el ama olcsó abaposztó és gyolcs nélkül. Mindhogy azonban hasonló készül most már Eperjes és Kassa körül, remélhetőleg e behozatal csakhamar véget fog érni.

Kordovánt és szattyánt is sokat hoznak be Törökországból. Ez ellen nem lehet tenni semmit, mert a kordovánipar meghonosítására sok kecskét kellene tartani. Az pedig nagy ártalmára volna az erdőknek.

Festőszerekben bővelkedik az ország. Csak éppen indigó nincs.[97] Anélkül pedig nemigen emelkedhetik a festőipar.

A tímárokat illetőleg lehetetlen, hogy az ország veszteséget szenvedjen, hisz egy évben 240 000 darab bőrt dolgoztak fel. De az érdekelt városok e fontos iparágat továbbra is biztosítani akarják, mégpedig következőleg:

1. Tiltassék el a görög és zsidó kereskedőknek a nyersbőr eladása, éppúgy a nyersbőrök kivitele az országból. 2. Éppúgy eltiltandó a gubacskivitel is, hogy e fontos segédeszköznek olcsó ára előmozdítsa az ipart. 3. Azt kérik, hogy osztrák be- és kivitelnél egyenlő vám vettessék osztrák árura mint magyarra.[98] 4. A katonaság szükségletének egy részét az országban szerezze be. Végre 5. szükséges idegen iparosok behozása, kik tovább fejlesszék az ipart.

Látjuk, mint lépnek itt fel szűkkörű, igazán céhbeli indokok (1., 2. pont) általánosabb, közérdekűekkel együtt. A Helytartótanács aztán legfelső figyelembe ajánlja is az utolsó három pontot, az első kettőt nem.

A Helytartótanács külön szól az ipar tizenegy fő ágáról, melyeknek vagy nyersanyaga van meg az országban, vagy fontosságuknál fogva érdemelnék a honosítást.

Ezek közül a posztógyártást 1423 csapó űzi, 336 kalló malommal. Csak a legalsó néposztály jár már hazai készítményben, a

többi külföldi kelmét hord. Csak a mosoni gyár szolgáltat az előkelő közönségnek való szöveteket. A katonaság is a hazában szerzi be szükségletének egy részét.[99] Az 1764/5. XXIV. tc. ezt egyenesen elrendeli. Ez ipart nagyon könnyen lehetne privát úton is, állami felügyelettel felvirágoztatni. Nyitra és Trencsén megyékben megvan minden előfeltétele.[100] Ellenben a gyapotiparral most nem lehet foglalkozni: annak nyersanyagja hiányzik az országban.

A selyemipar nagyobb lendületet venne, ha a festést tökéletesbítenék. Most Budán és Pesten még csak azt sem használják fel, ami az országban termett, pedig az a szükségletnek csak csekélyebb részét fedezné.[101]

A papíripar egészen el van nyomva az osztrák által.

Üveggel eddig passzív kereskedést űztünk, az utolsó kimutatás szerint azonban már aktív. Ennélfogva nem szükséges ezzel bővebben foglalkozni.

A faipar passzív. De minthogy a nyersanyag bőven és kitűnő mennyiségben van meg, csak az illetők szorgalmától függ a kivitel nagyobbítása.

A vas gyártását illetőleg az anyagban van a hiány. Ami készül, elkel, de még sokkal többet hoznak be Stájerből. Passzív a pálinkaipar is.

Az egyedüli iparág, mely aktív, a rézművek ipara. De mégis százszor annyi rezet visznek ki nyersen, mint feldolgozottan.

Legbővebben tárgyalja azonban e kimutatás a len- és kenderszövést, minduntalan visszatérve reá. Szepes megyében a nép nagy része ezzel foglalkozik. A vármegye egy e mesterséget tárgyaló könyv terjesztését tartaná szükségesnek, mert ott a nők is tudnak írni és olvasni. Most még mindig sok pénz megy gyolcsért Lengyelországba, és a lakosságnak csak alacsony része jár hazai szövetben, a polgári osztály már nem. A többi megye is belátja az ügy fontosságát. Sopron prémiumot óhajt kitűzni a legjobb szövőknek, Kőrösvármegye adómentességgel jutalmazná az e mesterségben kitűnőket, és kívánná, hogy már a gyermekeket is oktassák benne. A büszke Jászkunság ellenben a vármegyei rabokat akarja vele foglalkoztatni.[102]

A Helytartótanács egy más jelentése szerint[103] Pozsony és Nyitra megyékben terem a legtöbb len és kender, és ezek még ki is visznek vásznat. Sopron és Varasd megyék Ausztriából látják el magukat. Bács, Bihar, Borsod és Zemplén megyék panaszkodnak, hogy

hiába termelnek, mert úgysem adhatják el. Általában az országba nemcsak finom, hanem közönséges gyolcsot is hoznak be, sok nyersanyagot pedig kivisznek. A megyék, a fiumei kormányzó és a Helytartótanács egyező véleményük szerint gyárak felállítása, ami könnyen volna létesíthető, segíthetne a dolgon. Mihelyt lesz gyár, emelkedik az anyag ára és a termelés. Legalkalmasabb hely volna erre Kassa, hol elég tőke van már együtt, csak adómentesség volna szükséges egy időre.

Az előbbeni, különösen szepesi felterjesztéseket illetőleg az volt a Helytartótanács véleménye, hogy a kormány Sziléziából mint fővászontermelő országból hívjon be jó fizetés mellett egy szakértőt, ki Szepesben és Sárosban, hol a szövés a nép között általánosan el van terjedve, a finomabb és drágább cikkekre nézve is adjon oktatást.

Látjuk, hogy itt csakugyan megvan egy nagyon fontos iparcikk kifejlésének minden alapfeltétele. Megvan a nyersanyag, és a lakosság már általánosan űzi, nemcsak helyenkint. Maga II. József császár, midőn hírét veszi, hogy egy bányaváros nagyon elszegényedik, először is arra gondol, hogy a gyolcs- és csipkeipar emelése által lendítsenek rajta.[104] Valóban, e magból terebélyes termőfa válhatik, csak senki el ne tiporja. Ápolást is nagyon keveset kérnek számára, mert mit tesz ki a sziléziai takács behozásának költsége vagy néhány évi adómentesség ama óriási állami segítséghez képest, melyben a német–cseh ipar, és éppen a szövés, folyton részesült.[105]

Midőn a kancellária az illető javaslatot a Felség elé terjeszti, a válasz a következő: *Míg Magyarország nem lép arányos, egyenlő viszonyba a többi örökös tartománnyal, addig a kincstár nem segélyezhet oly kézműipart, mely az örökös tartományok élelmét csökkenti.*[106]

Magyarországnak, mely gazdasági tekintetben gyarmat, még lakolni kell azért, hogy politikai tekintetben nem egészen az.

A merkantilis rendszer története ez eljárásra is nyújt analógiát. Midőn az angol parlament panaszkodott III. Vilmos királynál, hogy az *irlandi* gyapjúárak emelkednek, a király így felelt: megteszek mindent, mi rajtam áll, hogy elvegyem az írországi gyapjúgyártás bátorságát.[107]

A vámtáblázatok mutatják a magyar ipar és fogyasztás állását a külfölddel szemben. A főcikkek forgalma a következő:

Gyapotkelmék behozatala	1780.	612 370
	1781.	579 478
	1783.	478 000
Apró áruk behozatala	1780.	237 000
	1781.	246 000
	1783.	219 000
Vas és vasszerek [108] behozatala	1780.	343 000
	1781.	266 000
	1783.	386 000
Faáruk behozatala	1780.	300 000
	1781.	327 000
	1783.	322 000
Selyem behozatala	1780.	783 000
	1781.	751 000
	1783.	877 000
Posztó és egyéb gyapjúkelmék behozatala	1780.	1 883 000
	1781.	2 061 000
	1783.	1 688 000
Gyolcs és vászon behozatala	1780.	1 334 000
	1781.	1 646 000
	1783.	1 323 000

A feldolgozott réz kivitele 13 000 frt körül járt, a behozatal alig ért el 4000 forintnyit. Ez, mint láttuk, az egyedüli aktív iparcikk. A nyersréz kivitele ellenben 633 000 és 1 140 000 frt között ingadozik.

A külső forgalomnál tán még nagyobb jelentőségű az ipar történetére nézve, hogy mennyiben felelt az meg itthon feladatának, s mennyiben emelte a jólétet és az élet kellemességét.

Bizonyos, hogy Mária Terézia alatt rendkívüli mértékben nőtt az iparosok száma, a lakosok műveltségével és növekedő szükségleteivel együtt. Bármily csekély is még az ipar 1780-ban, a növekedést 1740 óta, különösen a déli részeken és északkeleten óriásinak kell mondanunk. Egy nagyon jól értesült hazafi fenntartotta a Mária Terézia előtti Magyarország némely ide vonatkozó vonását. Falun ritka az oly nemesi ház is, mely nem fából épült. Üvegablak a városban is ritkaság.[109] Elgondolhatjuk eszerint, mily egyszerű és igénytelen volt a mindennapi ruházat és étkezés. Ennek természe-

tesen nem mond ellen, sőt kiegészíti a gazdasági képet, hogy óriási a cselédség, meg nem szűnő a vendégeskedés, aranytól és drágakövektől fénylő a ruházat.[110] Egy bizonyára túlzott számítás szerint csak mentekötőben 3 millió érték hevert az országban.[111] Egy más, egykorú költemény szerint a régi családoknál a gombok átszállottak atyáról fiúra.[112] Igaz, hogy a növekedő luxus a külföldnek tette adózóvá az országot, de az életnek jobb módja mindenütt életbe hozta az iparnak legalább legkezdetlegesebb nemeit. Egyenesen óriásnak mondható a Mária Terézia korában megalakult céhek száma. Legtöbb természetesen az új visszakapcsolt részekben jött létre, és a földmívelés szükségleteinek felel meg majdnem mind. Oly jelentéktelen helyen, mint Kiskomáromban, takács, csizmadia, szűcs, váltómíves és vásáros szabók, magyar és német vargák, bognárok, költélgyártók és kádármesterek céhei jönnek létre.[113]

Mégis általános még a panasz, és érzi azt minden honfi, hogy nincs az országban ipar, és hogy ezen segíteni kell. Az 1723. országgyűlés már elrendelte idegen kézmívesek meghonosítását. Most a kancellária felszólítására a Helytartótanács az egyes hatóságoktól beszedi az adatokat, hogy hol, mily mesteremberek bevándorlása volna még kívánatos, és hol volna még hely és alkalom, hogy a betelepülők megélhessenek. Az adatok beérkeznek, és a Helytartótanács végleges jelentése ha nem is a magyar ipar állásának, de meglehetős hű képét nyújtja annak, mennyiben feleltek meg a honi iparosok a szükségletnek, és hol látták még szükségét újak betelepedésének.

A legtöbb város posztószövőknek kívánna helyet adni keblében és így is kifejezést nyer az általános hiány.[114] Némelyik város a már előrehaladottabb életmód kényelméhez szükséges iparcikkeket kívánja meghonosítani, más még a legprimitívebb mesterségekre nézve is háladatos talajul kínálkozik. Így Buda városa kőműves és finomstukkó-munkásokat, kárpitosokat, selyemharisnya-készítőket stb. kér, Sopron egy vízvezetőt (aquilex), Károlyváros és Korpona több más mellett órást is, és az utóbbi zsemlyepéket. Zombor városa ellenben minden lehető mesterembert kész befogadni.[115] Itt a sz. kir. városok fordulnak csak elő: a művészetek és mesterségek kiváltságos tanyái. Ha már ezekben is oly nagy a hiány, elgondolhatjuk, mily Eldorádót ígértek a kisebb helységek és mezővárosok. És mégis nem emelkedik a közjóléttel és a vagyonosodással együtt a kényelem oly rohamosan, hogy a vidéken

gyümölcsözővé válhatott volna az ipar. Általános az észrevétel, hogy a mezővárosok iparosai iparukat csak mellékfoglalkozás gyanánt űzik, és a fő előttük a mezőgazdaság. A szegényebbek pedig nyáron elmennek aratóknak, és csak télen űzik mesterségöket.[116]

Még 1785-ben is panaszkodik a kancellária, hogy az újonnan telepedő kézmívesek nagy része csak mellékfoglalkozásnak tekinti az ipart, a fő még a földművelés.[117] A szabadkai német iparosokat szintén vádolják, hogy inkább vadásznak, mintsem dolgoznak.[118]

De ez az országnak csak egyik, a gyarmatosított* része. A másikban a népesség állandó volta és a gazdasági viszonyok hanyatlása máris érezhető. Az északnyugati felföld és a bányavidék több régi városa, valósággal rotten-borough-vá** lett. Sok több-kevesebb panasszal és siránkozással megjegyzi, hogy saját iparosai sem élhetnek meg, és leginkább föld- vagy szőlőművelésre szorulnak.[119] Legnagyobb ámulatunkra azok közt, melyek veszedelmesnek tartják az új konkurrensek befészkelését, ott találjuk Pestet és Szegedet is, az új empóriumokat [központokat]. Azt hisszük azonban, hogy circumspectus [körültekintő] gondoskodásnak, mely nagyobb kontribúciótól féltében kötelességének tartja a dolgokat sötéteknek tüntetni fel, legalábbis annyi része van e két jelentésben, mint a tényleges állapotoknak. Örvendetes ellentétet képez a kis Bélabánya, mely képesnek tartja magát táplálékot nyújtani egy irhásnak, nyergesnek, magyar kalaposnak, kerekesnek, téglásnak, üvegesnek, gyertyásnak, sőt – egy rác kereskedőnek is.

Nem hiányoztak már akkor sem az országban az olyanok, kik az ipar hátramaradásának okát elsősorban a céhrendszerben látták. Itt elég megjegyeznünk, hogy a magyar ipar történetében ezek oly szerepet játszanak, mint a mezőgazdaságéban a jobbágyság. Nem engedik meg a lehető legteljesebb kifejlést, amelyre azonban az ország tőke hiányában nem is lett volna képes, de másrészt megakadályozták a még önmagát védni nem képes közönséget a kíméletlen és korlátlan kizsákmányolás ellen.[120] Az egyes terményeknek és a legszükségesebb iparcikkeknek ára, minőség szerint, meg volt szabva, és az egyes törvényhatóságok szigorúan tartották fenn területükön a hivatalos árszabást, a *limitációt*.

A megszorítás rendszere nemcsak az iparra nézve uralkodott,

* Azaz betelepített része.

** Kis, megvesztegethető választókerület Angliában 1832 előtt.

még inkább éreztette hatását a kereskedéssel. Ennek felszabadítását és emelkedését nem csekély mértékben hátráltatta az, hogy a kereskedők legnagyobbrészt idegenek voltak. Igaz, hogy az Árpádok kora óta idegen volt az iparosok legnagyobb része is. De ezek szorosan elkülönítve éltek céhjeikben és testületeikben, és ha nem is magyarosodtak el könnyen, legalább munkájukat és annak hasznát nemigen lehetett kétségbe vonni. A kereskedők ellenben sokkal folytonosabb összeköttetésben állottak mindig a föld birtokosaival, könyebben is váltak meg nyelvüktől és nemzeti szokásaiktól, inkább voltak elszórva országszerte. De legnagyobbrészt nemcsak nyelvre, hanem vallásra is idegenek voltak. Azután meg a kereskedést űző görögök, örmények és zsidók ellen a magyarság, és különösen a nemesség, azon gyűlöletből, irigységből és megvetésből összeszőtt ellenszenvvel viseltetett, mellyel a születési és földbirtokos arisztokrácia, mióta csak a világ történetei folytak, mindig megbélyegezte a pénznek hatalmát. Az ipar alárendelt viszonya a földesúrhoz képest nagyon is világos volt: egyedül a kereskedő elem lehetett veszedelmes versenytársa, annál veszedelmesebbé, minél inkább kimerítette az új költséges életmód a nemesség pénzforrásait.

Különösen a görög kereskedők terjedtek el és gyarapodtak, és ellenük irányult is leginkább a közgyűlölet.[121] Nagy részök eredetileg török alattvaló volt, kiknek az 1769-iki szerződés megengedte az országban a kereskedést.[122] Nemzetiségre nézve macedóniai görögök és oláhok, kevesebb köztük a rác. Ahol csak némi kereskedelmi kilátás nyílik, megtelepedik egy-kettő. Minden megyei székhelyen találjuk őket. Jómódúak és összetartók; midőn József császár kiadja a tolerancia rendeletét,* ott ahol csak 10 vagy 20 család él is, engedelmet kérnek egyházat építeni, mert képesek azt fenntartani. Mint görög nem egyesült vallásúaknak,** elnyomást

* II. József türelmi (tolerancia) rendelete (1781. okt. 25.) lehetővé tette a nem katolikusok szabad vallásgyakorlatát. Egyebek mellett minden hivatal viselését is engedélyezte számukra.

** Azaz ortodox vagy görögkeleti vallásúak. A katolikus egyházhoz tértek az ún. görög egyesültek, vagyis a görög szertartású katolikusok. Az ukrán egyesültek 1655-ben a munkácsi püspökséghez csatlakoztak. Mivel vezetőik csak apostoli vikáriusok voltak, Mária Terézia javaslatára a pápa 1771-ben felállította a munkácsi püspökséget, Ungvár székhellyel. A románok uniója 1698-ban történt.

kell szenvedniök. Pesten a magisztrátus sok ideig nem akarta engedni, hogy házat vehessenek, éppúgy Kecskeméten, de minden akadályt legyőz iparkodásuk. Nemcsak az alföld városaiban van kezökben a kereskedés. Megvetik lábukat Komáromban, Győrött, sőt Sopronban is. Láttuk, hogy Bélabánya város kívánságai közt egy rác kereskedő is szerepel. Még e század elején is ritka mezőváros volt Dunántúl, melyben görög kereskedő ne tartott volna boltot.[123] Dicsérik igénytelenségöket, egyszerűségüket, mely gyakran a fukarsággal határos, józan eszüket és aránylagos műveltségüket.[124]

Természetes, hogy kereskedésök kiváltképpen nyers termények összevásárlásában és az osztrák iparcikkek és a gyarmatáruk elárusításában áll. Az is érdemel megjegyzést, hogy a legtöbb carta biancanál* és adóslevélnél, melyet láttam, görög szerepel, mint kölcsönző. Minthogy a hitel eléggé megszilárdítva nincs, életük még többnyire vándorló, némileg a karavánok korára emlékeztető.

Éppen a hitel és közlekedés hiánya okozza, hogy az ország kereskedését legnagyobbrészt a *vásárok* közvetítik. Mária Terézia uralkodása alatt annyi új vásárprivilégium adatik ki, hogy most már emiatt panaszok is merülnek fel. Szepes megyében azt hiszik, hogy a vásárjogot meg kell szorítani, mert most sok kézmíves nem dolgozik, minthogy egész éven át vásárról vásárra jár. A kancellária azonban azon állásponton áll, hogy a vásárok szükségesek és előnyösek a forgalom kifejlődésére nézve. Az 1780–86-iki akták nem is mutatnak példát arra, hogy visszautasítottak volna vásárjogért folyamodót.

E vásárok közt, melyek a nemzetgazdák egyező véleménye szerint annál nagyobbak és látogatottabbak, minél csekélyebb még a gazdasági fejlettség, sok ideig a debreceni volt első jelentőségre nézve, mint közvetítő egyrészt Magyarország és Erdély, másrészt az Alföld és a hegyes vidék (különösen Szepesség) között. Amint azonban évről évre nő az osztrák áruk behozatala az Alföldre, másrészt pedig mind jobban kifejlik ennek produkciója, lassankint az előbb aránylag jelentéktelen *Pest* válik e csereforgalom központjává.

Bél Mátyás még csak a marhavásárt emeli ki.[125] A gyakran idézett

* Tiszta papírlap valaki aláírásával.

német utazó már igen fontosnak mondja a három nagy vásárt, és a lipcsei és frankfurti „Messe"-hez hasonlítja őket.[126] Pest városa kereskedéséről eleven képet nyújt Almási Pál: azon magyar férfiú, ki e korban tán legbehatóbban foglalkozott az ország kereskedelmi viszonyaival.[127] Most már a gabonakereskedés áll előtérben, Moson és Bécs felé. Azon kívül főkiviteli cikkek: a hamuzsír és a dohány. Az utóbbit nagyobbrészt a cs. k. Abaldo (az örökös tartományok monopóliummal bíró bérlői), kisebb részben külföldiek vásárolják össze. Azonfölül sok viaszt, gyapjút és Törökországba némi ruhát is visznek innen. A pesti főharmincadhivatal kimutatása szerint az 1786-ik évi kivitel értéke 385 833 frt, a behozatalé 775 578 frt. A behozatalnak kétharmada, 475 623 frt az örökös tartományokból jő. A főcikkek: pamutkészítmények, kávé, apróáruk, vas, ruha, prém, bors, posztó, gyapjúszövetek, cukor, vászon, selyem és szalagáruk.

A pesti forgalom központja: *Bécs*. Onnan egyedül 718 451 frt-ot tesz ki a behozatal: *az egésznek több mint 90%*-a, Gácsból 8927 frt, Törökországból 25 125 frt, a tengerpartról 25 209 frt értékű árut hoznak.

Már e kimutatások szerint is igen jelentékeny a kereskedés; de még nem szerepel ezekben az átmeneti és a marhakereskedés. Mindössze az egész forgalom, szakértők szerint, *körülbelül* 3 766 592 frt értékű.[128] „Mindent együtt véve tehát Pest már most is nagyon jelentékeny kereskedő város, és a Duna melletti fekvése miatt, a természettől hivatva látszik Magyarország kereskedését az örökös tartományokkal, a tengerparttal és a belföldi Törökországgal közvetíteni."[129]

A pesti kereskedés hű képét mutatja az egész ország kereskedésének. Mindenütt a nyers termékek és az idegen gyártmányok kicserélése a vásárokon képezi a főmomentumot. Debrecen vására megtartja még régi jelentőségét, a dunántúli vidéknek pedig főempóriumai Sopron és Győr. Éppen II. József intézkedései folytán emelkedik délnyugaton Károlyváros is. A Bánságban pedig Temesvár vásárai a legfontosabbak, hol a szarvasmarha a főcikk,[130] és csak később, amint a Bánság gabonatermővé kezd lenni és megnyílik a Ferenc-csatorna, válnak Törökbecse vásárjai országos hírűekké.

A külfölddel való kereskedés előmozdítására rendkívül fontos volt Fiume egyesítése. Maga az egyesítésnek ténye bizonyítja, hogy

Mária Terézia mennyire szívén viselte hű Magyarországának anyagi felvirágzását.[131] De bár Fiume felvirágzása iránt maga az uralkodó nagyon érdeklődött, és bár a tengerpart első kormányzói oly művelt és munkás férfiak voltak, mint gr. Majláth József és Almási Pál, a fiumei kereskedés mégsem felelt meg a belé helyezett reményeknek.

A szabad kikötő birtokának főhaszna mindenesetre abban állott volna, amint a „Vám" című fejezetnél láttuk, hogy Magyarországot egyenesen érintkezésbe hozza a külfölddel, az osztrák, zsibbasztó vámrendszer közvetítése nélkül. A kifejlés főakadálya abban állott, hogy az ország legnagyobb részének könnyebb, biztosabb és olcsóbb volt összeköttetése Triesztt el, melynek kikötője természetesen a bécsi kormány különös kegyének örvendett.[132] A tőke nagy bősége az osztrák és hiánya a magyar partvidéken szintén nem hagyható számon kívül.

Különös szerencsének mondható mégis, hogy a politikai viszonyok maguk nagyon elősegítették Fiume lendületét, mindjárt az egyesítés után. Éppen 1776. óta folyt az angol-amerikai háború, mely az amerikai dohány elől elzárta az európai piacot. Ennek helyét most, Fiume közvetítésével, a magyar dohány sietett elfoglalni. De e lendület aránylag csekély ideig tartó: már 1782-ben panaszkodnak, hogy nem veszik a magyar dohányt; s akkor újra Amerika lép fel mint Franciaország dohányszállítója.[133] Úgy tudom, ez az első feltűnése azon amerikai konkurrenciának, mely azóta annyi téren szállott szembe nyugati Európa piacain, hazánk terményeivel.

A dohánykereskedés mellett ugyancsak azon háború bizonyos lendületet adott a sós hús kivitelének is.[134] A hús besózásával és elszállításával szabadalmas társaság foglalkozott, mely egy ideig szép forgalmat bírt felmutatni. II. József maga kifejezte megelégedését a társaság eredményével.[135] Oly nyersáru elszállítása külföldre, melyre az örökös tartományoknak nem volt szüksége, nem ütközött „elveibe". Még a vámot is felére szállítja érdekében.[136] De a gyapjú, a nyúlbőrök stb. Ausztriában szükséges cikkek kivitelét itt is csakúgy korlátozta, mint egyebütt.

Almási Pál – e névvel találkozunk mindenütt elsősorban, hol a magyar kereskedés forog szóban – mint kormányzó, körülményes jelentést dolgozott ki a fiumei kereskedés állapotáról és a szükséges reformokról.[137] Az uralkodó külön kéziratban jelentette ki megelégedését e jelentéssel, valamint a kormányzóval.

Abból indul ki, hogy az egyesítés mind Fiuménak, mind az országnak nagy hasznára volt.[138] Főcikkek a gabona, a dohány. A forgalmat a helybeli dohány és rosoliogyárak [szeszgyárak], továbbá a hús besózása mozdítják elő.

Kétségtelen azonban, hogy nem mérkőzhetik Triesztel, és valószínűleg nem is fog soha. Könnyű volt Triesztbe egy pillanatban áttenni Velence kereskedését, de ezt Fiume Trieszt ellenében a monarchiától nem kívánhatja. A két kikötő különben megfér egymás mellett. Ausztria és a vele szomszéd megyék Triesztben, Szlavónia és a Bánság Fiumében fogják látni természetes empóriumukat.

Azon célból, hogy Fiumét emelje, a fuvart a károlyvárosi úton, a triesztinek mintájára szabályozta. Hajóscéh megalapítása körül fáradozik a folyókon. A kivitel emelésére szükségesnek tartotta külföldi dohány és lenmag hozatását és elültetését. Ő volt az első, ki a borkivitel eszméjét meg akarta valósítani.[139]

A város és a kereskedés további és nagyobb fejlesztésére azonfölül, mi már történt, még a következőket tartja szükségesnek:

1. Nagyobb összeköttetés kell a belfölddel, tőkék beszerzése miatt. Triesztnek nagy volt a tőkéje, mégis mindenben elősegítette a kormány. Kár, hogy most a kormány maga az alapítványos pénzek beszedése által alkalmat nyújt a magyar pénzes embereknek, hogy máshová fektessék tőkéjüket, nagy kamat kilátásával.[140] De ha volna is tőke, szükséges a kormány vezetése, oly kevéssé van kifejlődve a spekuláció szelleme. Ennélfogva, ha egy alkalmas részvénytársulat megalakul, küldjön a kormány maga, hivatalos utasítással, egy megbízottat a királyságba, hogy a főkereskedelmi cikkek legjobb forrásait megismerje.[141]

2. Szükséges még legalább egy új, a tengerparthoz vezető út. A mostaniak, a fuvar nehézsége miatt, nem felelhetnek meg nagyobb forgalomnak.

Látjuk, hogy itt is aránylag csekély követelésekkel lép fel a magyar kereskedés, inkább pártolást keres az államnál, mint nagyobb tényleges segélyt, melyben Trieszt oly bőven részesült.

Azonban József császárra nézve e tárgynál is a politikai—alkotmányos kérdés a döntő. Midőn a fiumei kereskedelmi pénztár rendezéséről és önállósításáról van szó, elrendeli, hogy minden maradjon a régi állapotban, míg az egész magyar kereskedelmi rendszer nem alakul át.[142]

Jellemző még a császár álláspontjára nézve eljárása a hajózási iskola tárgyában.

A császári kancellária 1783. szept. 21-én tudatja a magyar kancelláriával, hogy Őfelsége, tekintve, hogy még mily csekély az osztrák hajózás, és hogy mily közel van egymáshoz Trieszt és Fiume, elrendelte, hogy ezentúl csak egy hajós iskola álljon fenn, mégpedig Triesztben.[143]

A magyar kancellária válaszát gr. Zichy Károly dolgozta ki. Kifejti, hogy a fiumei hajós iskolához járult ugyan a trieszti alap 4000 frttal, de hogy azt már visszafizették. A magyar és horvát fundusból [alapból] 6000 frtot kapott az iskola, és ezek viselték minden költségét. A fundus literarius [tanulmányi alap] eddigi kiadásai az intézetre 13 700 frtra mennek. Ez elvész, ha az iskola megszűnik. Magyar alattvalók, távolság és költség miatt, nem mehetnek Triesztbe. Triesztben latin iskola és filozófiai stúdium sincs, hogy kellően előkészülhetnének. A városnak magának nagy szüksége van az intézetre, a magyar kereskedés pedig sohasem virágozhatik fel nélküle. Mindez okból, de különösen, hogy a haza fiai ne veszítsék el az egyedüli alkalmat, hogy magukat a hajózásban kiképezhessék, kérik az iskola további megmaradását.

Méltányolhatjuk és eléggé méltányoljuk is II. József fáradozásait az örökös tartományok felvirágozása érdekében. Nem vehetjük még azt sem rossz néven rendszerétől, hogy inkább kedvez azoknak, mint hazánknak. Jelen esetben azonban minden részrehajlatlan elismeri, hogy Magyarország részén nemcsak az írott jog és a birtok áll, hanem, hogy reá nézve első fontosságú érdek forog szóban. Triesztre is fontos lehet az ügy, de másrészt nemcsak Fiuménak, hanem az egész magyar tengeri kereskedésnek életkérdése.

A császár megjegyzése a kancellária feliratára, egyszerűen ez: megmaradok elhatározásom mellett.[144]

A magyar tengerpart kereskedelmi lendületének nagy akadályát képezte, hogy az majdnem tisztán kiviteli volt, és hogy a magyar nyers terményeket elszállító hajók, már az osztrák vámrendszernél fogva, nemigen találtak idegen országban alkalmas rakodó cikkeket.[145] Fiume így leginkább csak Triesztel és néhány szomszéd olasz kikötővel állott forgalomban.

Az anyagi fejlődés és a föld minden lehető előnye kiaknázásának oly klasszikus korában, mint a XVIII. század, nem lehetett hiány

a legkülönfélébb tervekben Fiume kereskedését roppant magasra emelni. A józan ész százada előtt leomlanak a természet alkotta nagy víz- és népválasztó hegységek csakúgy, mint a történet alkotta különbségek és eltérések a nemzetek szokásában és fejlődésében. Ismeretesek a hírneves Benyovszky Móric gróf tervei és kísérletei, melyek különben elég józan célok után indultak.[146] Maire Fr. francia mérnök 1780-ban, „egy nagy magyar szellem útmutatása" szerint tervet nyújtott be Fiumét Károlyvárossal, azután természetesen a Duna völgyét a Visztulával és a Balti-tengerrel összekötni.[147] Mindig megújulnak a tervek és felajánlások, nemcsak a Száva völgyével kötni össze a magyar tengerpartot, hanem közvetve Galíciával és az északi és keleti tenger vidékeivel is. Különösen a Poprád felhasználása játszik mindig nagy szerepet, és egymást éri a külföldi projektáns [tervező], ki ezt meg akarja valósítani.[148]

Mindezek természetesen nem vittek célhoz, de egy főbajt mindig érintettek: azt, hogy a közlekedés Fiume és az anyaország közt nemcsak nehéz, hanem drága is. Bármily pompás is volt a Károly út és József útja, aránylag keveset lendítettek; mert igen drága volt a fuvar, mázsájától átlag 1 frt. Így folyton tartott a tanácskozás a Kulpát majdnem eredetéig hajózhatóvá tenni, a Szávát szabályozni stb. Már a Dráva–Száva közti csatorna eszméje is fölmerül. Benyovszky és társasága megbukik, a csatornázásból nem lesz semmi; a magyar tengerpart, minden út dacára, még mindig nagyon mesterséges és drága összeköttetésben áll az országgal.

Károly királynak, II. József nagyatyjának uralkodása vége felé még kétes volt: Fiume vagy Trieszt lesz-e az adriai tenger új úrnője.[149] Az előbbiről mindenki elismerte, hogy jobb és biztosabb a kikötője. Akkor még csak kezdődik az állami befolyásnak beavatkozása. Mária Terézia korában rendkívül gyors Trieszt emelkedése: a kormány rendszere szerint az volt Velencének hivatott utódja. Fiume egyesítése Magyarországgal szebb jövőt ígért mindkettőnek. De a magyar állam nem bírt annyi önállósággal hogy saját érdekei szerint fejlessze kikötőjét.

A három magyar kikötőnek: Fiuménak, Buccarinak és Porto-Rének forgalmát a következő számok mutatják.

Az 1779. nov. 1-től 1780. okt. 31-ig 1953 hajó jött a magyar kikötőkbe és 1964 indult el belőlük.[150]

Fiume kivitelének egész értéke az 1782. nov. 1-től 1783. okt. 31-ig terjedő évben 309 445 frt,

ebből cukor (ott van a finomítógyár)		38 760 frt
dohány		148 000 frt
gyapjú		16 400 frt
gerenda		15 400 frt
besózott hús		9 000 frt stb.
A bevitel értéke		778 531 frt,
ebből a rizs		95 000 frt
olaj		46 900 frt
kávé		95 400 frt
cukor		126 000 frt
nyers gyapot		75 600 frt
Porto-Ré:	kivitel értéke	30 537 frt
	bevitel értéke	53 361 frt
Itt a kivitel főcikkei gerenda, kukorica és bor.		
Buccari:	kivitel	638 252 frt
ebből	kukorica	84 544 frt
	dohány	167 500 frt
	búza	354 700 frt
bevitel		63 541 frt,
melynek legnagyobb része só és bor.		
Az összes kivitel értéke ennélfogva		978 234 frt
a bevitelé		895 072 frt.[151]

Azt is látjuk, hogy Buccari kivitele több mint kétszer akkora, mint Fiuméé, míg a bevitel legnagyobb része Fiuméra esik. Ennek okát abban kell látnunk, hogy Magyarországot még mindig a Károly út köti össze leginkább a tengerparttal, mely Buccariba visz. Ezen mozognak a nagy terjedelmű kiviteli áruk.[152] A behozatal pedig többnyire magának a partvidéknek szükségeit pótolja, vagy pedig az aránylag drága gyarmati árukból áll. Ezeknél pedig, melyek aránylag csekély súlyúak, fontosabb az, hogy biztos kikötőbe jussanak, mint a fiumei, mintsem az, hogy a fuvarnál legyen valamivel több kényelem, mint Buccari felé lett volna.

A könnyű közlekedés hiánya: ez képezi főakadályát a magyar tengerpart fölvirágzásának. De ha itt, hol annyi érdek és gondoskodás folyik össze, nem voltak képesek nagyobb könnyítés létesítésére, elgondolhatjuk, minők voltak a viszonyok az ország belsejében.

Senki sem fog csodálkozni azon, hogy az első rendes utak hadi

utak voltak, és a Duna és mellékfolyói közlekedésénél először is a seregek szállítása és élelmezése jutott szóba. A kereskedés az új állami életnek és műveltségnek csak egy ága, a had ellenben annak alapföltételét képezi: a török távoltartását.

Különben is, folyó szabályozása vagy új út nyitása természet szerint költséggel vagy legalább munkával jár. A közmunkát, mint annyi ide vonatkozó törvény bizonyítja, a török időben teljesen igénybe vette a várak erősítése és az élelem szállítása. Később pedig, midőn már biztosabb és távolabb eső volt a határ, az ország pénzforrásait, amennyiben maga kezelhette, a hadsereg, a dikasztériumok [országos központi hatóságok] és az udvar tartása merítette ki. Közpénztár, mint most mondanók, kulturális célokra, annyi kísérlet és törekvés dacára sem alakulhatott meg.

Inkább elvi tekintetben fontos, mint eredményeire nézve, Mária Terézia azon határozata, hogy a só árának 1 1/2 százalékát a folyók szabályozására és hajózhatóvá tételére fordítsák.[153] Az összeg 45 000 forintban volt megállapítva. Az első feladat a Duna érsekújvári ágának tisztítása lett volna. Ezen erősen dolgoztak is. Felméréseket eszközöltek a Garam mellékén, melynek hajózhatóvá tételét az 1764/5. országgyűlés XIX. t. cikke elrendelte. II. József uralkodása első éveiben, midőn egyrészt a török elleni háború volt kilátásban, másrészt azután az 1784-iki kereskedelmi szerződést akarták ott kiaknázni, az ország déli vidékein nagy és fontos munkálatok vétettek foganatba. Azonban mindjárt itt megjegyezzük, hogy csak nagyon keveset fejeztek be.

Magyarország gyönyörű folyamai ez időben még tán inkább akadályai, mint előmozdítói a kereskedésnek. A legjártabbaknak, a Dunának és Szávának medre is tele van cölöppel és elmerült fatörzsekkel, melyek a hajózást alacsony vízálláskor és szélvészben majdnem lehetetlenné teszik. A Kulpán csak árvíz idején járhat 1000 mázsát hordó hajó. A Tiszán való közlekedést még torkolatától Szegedig is nagyon nehezíti a sok zátony. A Béga torkolatánál óriási zátony terül; csatornáját a kenderáztatás teszi járhatatlanná.[154]

Ugyanannyi panasz van a sok malom ellen, mely a folyamoknak hajózásra legalkalmasabb részeit elfoglalja.[155] Elhelyezkedésükben semmi rend, majdnem lehetetlen, hogy a hajó beléjük ne ütközzék. Különösen a Dráván számosak és veszedelmesek.[156] Magán a Dunán Pozsonytól lefelé 528 van,[157]

Az 1782. év vége felé és 1783-ban, midőn a török elleni háború nagyon valószínű, a császárnak nagyon szívén fekszik a Dráva, Száva és Duna tisztítása. Egymást éri a parancs és a kézirat ez ügyben. Különösen a hajóvontató út kivágását a Duna és Dráva mellett sürgeti gyakran és erősen. A megyék el is végzik a munkát, közmunkával és napszámosokkal. Kétség sem lehet abban, hogy ez a szabályozás és javítás, mely most hadi célokra történik, a békés kereskedést is nagyon elő fogta volna mozdítani. Most nem is a császárnál és a bécsi kormányban volt az akadály.

A császár 1784. júl. 29-én kéziratot intéz a magyar kancellárhoz. Értesült a haditanács által, hogy *a megyék a Dráva és Duna mellett kivágott vontató útról a kivágott fákat a folyóba dobták.*[158] Természetes, hogy így azután nagyobb az egész munkából a kár, mint a haszon. Már előbb is, 1783-ban, midőn javában folynak a munkálatok, szintén külön kéziratban tudatja a kancellárral, hogy értesülése szerint sok megyei hivatalnok, kinek a Dráva mellett jószága és kocsmája van, minden lehetőt megtesz arra nézve, hogy a folyót ne lehessen soha hajózhatóvá tenni. Egyúttal kéri a kancellária javaslatát arra nézve, hogyan lehetne mindezen akadálynak véget vetni.[159]

Szinte hihetetlen, hogy az ország vagy egyes hatóságok így, saját forgalmuk érdeke ellen cselekedtek volna. Nem is kell rossz szándékot keresni, mint azt az uralkodó tette. Egy azonban bizonyos: tudatosan vagy öntudatlanul érezték, hogy a csatornák és ez a könnyebb közlekedés véget fognak vetni a magyar nemesség elszigetelt, boldog voltának. Ha lesz kivitel, nagyobb lesz a fényűzés: a pénz úgysem marad meg az országban, a haza pedig megszűnik a tejjel, mézzel folyó Kánaán lenni.

Egyike ama férfiaknak, kik királyi megbízásból hivatva voltak Magyarország folyóit szabályozni, Báró Orczy Lőrinc, a derék katona és őszinte, nyílt hazafi, több versében maga is kifejezi ezen aggodalmát.

Károlyi lehúzta az Etsedi Lápot,
Kiirta sok ezer tekenős békákot,
Zsigrai Sárvízből elküldé a rákot,
Tégyen már Ortzi is Tiszán íly tsodákot.

Árkokat ásunk hát bizonytalan bérért,
Várván bársonyt hoznak töretlen kenderért,
Aranyat küldjenek Tokaji ürmösért,
Idegen mű jöjjön magyar Gyüjteményért.

Ha Kulpa megtisztul, Triesztnél kikötünk,
Mármarosi sóval Fiumébe megyünk,
Bukarihoz visszük füstölt berbecsinket,
Páduában hajtjuk hízott ökreinket.

Az álnok Udvari kárpitos szobában,
Ily gondolatokat forralván magában,
Viszi korán reggel Kaunitz Udvarábann,
S azonnal lárma lesz egy egész Országbann.

Mi Vége van a sok furtsa rendelésnek?
Moldvából hajtsanak ökröt, lovat Bétsnek.
Magyar földön termett jószág elmaradhat,
Ez úgy is tsak Nemest, mást nem gazdagíthat.[160]

A kérdés egész élességével és minden következésével van felvetve és tárgyalva. A magyar nemesnek politikai és gazdasági fennmaradása forog kérdésben. Akkor pedig még a magyar nemes, a magyar nemzet.

Egy más költeményben szintén ily verselt prózában összehasonlítja br. Orczy a közlekedés gyarapodása által bekövetkezendő állapotokat a mostaniakkal.

Boldog Isten, minek a munkás fáradság,
Megfonnyad e miatt sok ezer parasztság.
Bátor hajózásból jöhet sok gazdagság,
Úgy tartom, nem ebben áll igaz boldogság.
Megengedem Anglus száll Tokaj tájára,
Az édes italból felrak gályájára,
De ő majd tsipkét hoz asszonyink búbjára,
Drága árt fog vetni csecsés portékára.
Mi tőlünk elviszi a haszonra valót,
Sok entzenbentzével tsalja a pazarlót,
Utóbb majd jobbágyunk meg veti a sarlót,
Hajós lesz s nem fogja megjárni a tarlót.

Itt vagyon közöttünk a nagy vetekedés,
Illik-e magyarhoz csalfa kereskedés,
Mivel ebből jöhet erkölcs vetemedés,
Mit mondasz, mire megy az íly vetélkedés?
Zemplén, Bereg, Ungvár, Szabolcs vármegyében
Van pénz, van eledel, van bor a pintzébenn,
Mi kell több? miért vesse életét kétségbenn
A magyar, hogy több pénz jőjjön erszényében?[161]

A leglogikusabb értekezés sem adhatná elő jobban az itt szemben álló ellentéteket, mint ez igénytelen versek. Ily közvetlen, majdnem naiv öntudattal nem nyilatkozott azóta a magyar nemesnek politikai felfogása. Az ilyen felmért, mindenütt haszonra berendezett országban a magyar úr már nem találja honát, szabadságát.

Keressünk ha lehet olyan szegeletet,
Hová még Comissár s mérő nem mehetett,
Légyen bár északra, hóban helyheztetett,
Emeljünk magunknak ott egy kis fedelet.[162]

Még csak megkezdődött ez az új irány, még sok idő folyt le, míg beállott a magyar föld gazdasági átalakulása. Ez átalakulás főmunkása pedig nem „álnok udvari ember" volt, hanem magyar és főúr: gróf Széchenyi István.

Azt azonban beláthatjuk, hogy a régi nemesi rendszer és a vármegyei közigazgatás nem számította a kereskedés felvirágoztatását első gondjai közé. Orczy utolsó versében, midőn vándorlásra gondol, Voltaire-t és Rousseau-t szándékozik meglátogatni. Mily szemmel nézhették hát az újításokat azok, kik Orczyban is franciát láttak?

Az utak és gátak rendbentartására nagyon nevezetes példát nyújt a most is fennálló *Mirhógát* története. Még 1760-ban több kun helység elzárta a Mirhófoknak nevezett tiszai nyílást, 270° hosszú gáttal, az áradások visszatartása miatt. Heves vármegye azonban érdekeit sértve látta általa, 1776-ban felszólalt ellene, és 9 nap alatt lerontotta. Részben ez okozta a kunok nagy kivándorlását. Heves megye azután 1785-ig halasztotta újra felépítését, amidőn József császár a megye kiküldött deputációját és főispánját ítélte a kárvallottak kielégítésére.[163]

Az országutak, ha lehet, még rosszabb állapotban vannak, mint a folyók. A lembergi kereskedők, kik a császári kancelláriához folyamodnak, hogy Magyarországon át közelebb érhessék Triesztet, nagyon elevenen írják le az egész országon átvezető csapást.[164] A császári kancelláriát nagyon érdekli a dolog, mert ha a közlekedés kifejlődhetik, Galícia főkikötőjévé Danzig helyett Trieszt válik.

A jelentés szerint Hatvan és Csány között rossz időben három napi járás az út. Árokszálláson a nagy árkon nem vezet át híd. Kálnáig négy hídra volna szükség. Szíhalmon, a rossz út miatt sokszor egy álló hétig kell időzni. Onnan Kövesdig a töltésen minden mérföldnyi út egy napba kerül. Emődön túl egy árok miatt 1 1/2 mérföldet kell kerülni. Szerencs és Tokaj közt van egy igen veszedelmes hely stb. Így megy a határig. Ez az északkeleti út mindig hírhedt volt, és még 1787-ben is hasonlónak festi Almási Pál kir. biztos.[165] De a lembergi kereskedők szerint éppoly állapotban volt a trieszti útnak Buda és Kanizsa közt eső része. A kocsmák pedig sehol sincsenek ellátva a legszükségesebbel sem.[166]

Az ország legfontosabb országútja a Bécs–Budapest–Szeged, Temesvár–Nagyszebeni. Erről következőleg ír egy nagyon megbízható utas: „Az utak Pozsony és Nagyszeben közt többnyire olyanok, minőknek a természet alkotta és a kocsikerekek megerősítették. A Pozsony és Buda közötti országút mellett sokhelyt árok van, de annál rosszabb. Pesten alul egészen csinálatlan az út Szegedig. Szegeden felül egy mérföldnyivel felvetették az országutat, ezt aztán kerülje mindenki. Szegedtől az erdélyi határig mindenütt csinálatlan az út. – A hidak Magyarországon jobb karban vannak, mint Erdélyben, mégis igen gyakran tartóztatják a postát.[167]

Budáról mint az ország központjából hetenkint kétszer indul a kocsiposta Kassa, Tokaj–Debrecen, Temesvár, Eszék, Baranyavár, Pécs és végre Körmend felé.

A postaforgalom, mint jövedelméből ítélhetjük, növekedett. A tiszta jövedelem 1782-ben 74 545 frtra rúgott, és 6517 frttal múlta felül az azelőtti év tiszta jövedelmét.[168]

A kereskedelem többi előmozdítója nem volt ismeretes az országban. Váltótörvényhozás és törvényszék nem volt. A bécsi banknak filiáléit [leányvállalatait] csak II. József hozta be. Még Almási is azt hiszi, hogy a fiumei és magyar kereskedés nem szorult bankóra. A hitelnek hiányzottak első feltételei. A kamatláb

magasabb, mint a többi örökös tartományban. Mária Terézia országlása elején még nem járt rézpénz az országban,[169] és még 1785-ben is panaszkodnak a váltópénz hiánya fölött, mely éles ellentétben áll az élelmiszerek olcsóságával.[170]

Mindezen vonások: nehéz közlekedés, rossz utak, kocsmák hiánya, hitel fejletlensége a karavánokkal és vásárokkal együtt kiegészítik az ország kereskedelmi rajzát. A karavánok és vásárok nagy forgalma mellett igen fontos szerepet játszanak e gazdasági fokon mindenütt a házalók.[171] Az északi vidékekről, Zólyomból és Árvából gyolccsal, olajjal és sáfránnyal bejárják az országot a tótok, és ellenük nagy a helyhez kötött kereskedők panasza.[172] Éppen úgy előfordulnak már Gottschee* vidékének vándor fiai is mint házalók. Egy ízben, Bihar megyében 15 kocsi tűnik fel, orosz képárulókkal. Ezeket még politikai eseményekkel is kapcsolatba hozták.[173]

II. József egyik gazdasági főérdeme az osztrák kereskedés kifejlesztése és a többi európai államokéval egy rangra emelése. Midőn a bécsi kereskedők panaszkodtak új rendelkezései ellen, így felelt: „hisz csak én teszlek kereskedőkké, eddig kalmárok voltatok, idegenek ágensei". A magyar kereskedés pedig mennyivel állott alacsonyabban, mint az osztrák! És midőn legelső alapjait készül megvetni a fejedelem, láttuk, mily ellenállásba ütközik. Hiába terjeszt eléje a kancellária új meg új terveket. Valamint a magyar nemesek érzik, hogy a gazdasági átalakulás csak megelőzése a politikainak, úgy a fejedelem is abból indul ki, hogy csak a politikai viszonyokon kezdve javíthat a gazdasági állapotokon. Ítélete így szól:

„*Magyarországon sem a főrend, sem a polgárok közt nincs ipar, sem tisztázása a kereskedésre vonatkozó eszméknek.*" Világosan kitűnik ez abból, hogy még egyikük sem telepedett meg Fiumében vagy az ország más újonnan visszakapcsolt részeiben. Ez új rendelkezések és kiadások várjanak tehát jobb és felvilágosodottabb napokig. A Duna, Száva, Kulpa, Dráva, Tisza, Szamos, Maros és Vág, melyek részben már hajózhatók, csak nagyjában fognak szabályoztatni. Maradjanak el a biztosok és bizottságok, melyek csak irkafirkát és haszontalan kiadásokat eszközölnek.[174]

* Kočevje szlovéniai város, lakói 1492-ben engedélyt kaptak a házalásra kiterjedt területen.

Midőn 1785-ben az ország egész közigazgatási rendszere átalakul, Niczky gróf, a Helytartótanács elnöke van megbízva egy javaslat kidolgozásával. E javaslat 10. pontja a Helytartótanács egyik feladatául tűzi ki a főfelügyelet gyakorlását a közgazdaság, a gyárak, a földművelés és ipar fölött. A császár, midőn ezt visszautasítja, következőleg ítél a múlt évek gazdasági törekvéseiről:

„*E pontok oly kevéssé felelnek meg Magyarország alkotmányának és műveltségének, hogy nagyon is ideje korán vették őket munkába, és annyi éven át csak nagy papír- és tintafecsérlést okoztak, anélkül, hogy történt volna valami lényeges. Csiszolni és fényesíteni akartak ott, hol még gyalura volt szükség.*"[175]

A külfölddel üzött kereskedés e korban állandóan aktív. A lakosok még nem szoktak azon mértékben az idegen ipar és a gyarmati áruk kényelméhez, mint aminőben országunkban a művelés alá jutó föld terjedt.

Az összes kivitel értéke 1778-ban	14 262 800 frt
a behozatalé	10 390 328 frt
tehát a kivitel +	3 872 472 frt
A kivitel 1779-ben	16 205 217 frt
behozatal	9 313 191 frt
kivitel +	6 892 026 frt
A kivitel 1780-ban	12 198 815 frt
behozatal	10 419 230 frt
kivitel +	1 779 585 frt
A kivitel 1781-ben	12 294 379 frt
behozatal	11 518 661 frt
kivitel +	775 718 frt
A kivitel 1782-ben	13 527 144 frt
behozatal	9 192 743 frt
kivitel +	3 334 381 frt

A bányák termése azonban mindig külföldre ment, és a külföld magyarjai már akkor is elköltötték Bécsben és egyebütt a fölösleget. Mennyi készpénz ment ki az országból, mint a kölcsönzött tőkék kamatja! A merkantilis bilanx [mérleg], melyre oly súlyt helyeztek akkor, egyáltalában nem mutatja megbízhatóan az or-

ság gazdagodását. E számok azt is mutatják, hogy a kivitel és többlete legnagyobb 1779-ben, midőn leginkább folyik a tengeri háború, és részben még a bajor örökösödési is. József uralkodása alatt sohase múlta fölül annyival a kivitel a behozatalt.

Az ország legfontosabb határa a kereskedés szempontjából is az osztrák. Láttuk, hogy a tengerpart a kivitelnek és behozatalnak alig közvetíti 15-öd részét.

Ez összes forgalom következőképp oszlik meg a főhatárok közt:

Alsó-Ausztriába visznek 1783-ban – mely egyike azon éveknek, midőn legnagyobb a kivitel – 9 074 623 frt értékűt, az egész kivitelnek több mint felét, onnan 6 053 000 értékűt hoznak be, szintén többet a behozatal felénél.

Stájerbe 1 374 000 frt-ért visznek, onnan 937 000 frt-ért hoznak.

Morvába, hol a gyapjúnak van vására, 2 646 000 értékben visznek ki, onnan 727 000 frt-nyit hoznak be. Sziléziába 1 139 000 frt-ért visznek, 342 000 frt-nyit hoznak.

Mindezen tartományokba, melyek a magyar gabonának, gyapjúnak, szarvasmarhának, dohánynak és bornak fogyasztói, feldolgozói vagy továbbszállítói, sokkal nagyobb a kivitel, mint amennyit, a tabellák szerint, a behozott áruk értéke kitesz.

Csak két határon passzív a kereskedés: Törökország és Erdély felé. Törökországba a kivitel 214 000 frt, a behozatal 787 000 frt. Erdélybe a kivitel 428 161 frt, a behozatal onnan 977 345 frt értékű.[176]

Ez adatok ellenőrzésére szolgál az *osztrák* vámtáblázatok kimutatása. Ezekről a cs. kir. udvari főszámvevőszék elnöke, gr. Zinzendorf Károly nyújt be 1784-ben egy jelentést a császárhoz. Maga Zinzendorf igen szkeptikus a táblázatok megbízhatóságát illetőleg.[177] Azt is említettük már, hogy ő majdnem az egyedüli akkori osztrák államférfiú, ki üdvösnek tartaná a vámsorompók lerontását Magyarország és az osztrák örökös tartományok közt.[178]

A magyar táblázatok szerint a *behozatal* értéke az osztrák tartományokból 5 494 989 frt volt 1782-ben. E tábla szerint pedig onnan Magyarországba vittek 9 166 628 frt értékűt, tehát majdnem kétszer annyit. Innen is látjuk, hogy a táblázatok után biztosan nem indulhatunk. Magyarország kereskedése az örökös tartományokba az osztrák tabellák szerint is aktív volt, de ezek az osztrák kivitelt sokkal nagyobbnak mutatják. E bevitel értékénél már nincs oly nagy differencia a két tábla közt.[179]

Az osztrák miniszter, bár nem sokat hisz a tábláknak, mégis arra a következtetésre jut, hogy az örökös tartományoknak csakugyan van iparuk, amit szerinte annyian vonnak kétségbe, és hogy annak Magyarország a legjobb vásárlója (évenkint legalább 3 500 000 frt), ennélfogva Ausztria a bilanciában nem is veszthet. Második következtetése az, hogy Magyarországnak gabonája, marhája és szőleje, ugyancsak alacsony számítás szerint, évenkint 10 milliónyit jövedelmez. A fejedelemnek tehát ezekre kell leginkább gondot fordítani. Ha ezek felvirágzanak, a kormány segítsége nélkül is fognak keletkezni gyárak és ki fog fejleni az ipar.

Amit Zinzendorf ajánl és követel, az tulajdonképp Mária Teréziának, hogy úgy mondjuk, személyes gazdasági politikája. Mindkét birodalom, melynek úrnője, azt fejtse ki leginkább keblében, ami benne túlnyomó és amivel a másikat kiegészíti.

Teljes uralkodásra ez elv Mária Terézia alatt sem jutott. A gazdasági érdekkel szemben állott a politikai.

V. Eredmények

Két, alapjában és fejlődésében különböző gazdasági rendszernek létét mutatják az adatok. Az egyik az északnyugati vidéknek régi műveltségű, iparos rendszere, melynek kifejlésével párhuzamosan és karöltve jár a hegyek kincseinek mind teljesebb és tudományosabb kiaknázása a bányászat által. A másik, az ország déli és középső vidékeinek gyorsan fejlődő mezőgazdasági rendszere, mely puszta, lakatlan vidékeket csakhamar Európa egyik éléstárává változtatott.

A korszak sajátos jellemét az képezi, hogy e két rendszer, mely a régi Magyarországban egymással együtt és egymásra támaszkodva állott fenn és haladott, most ellentétes irányokba tért. Az első, az iparos és bányászgazdaság hanyatlásnak indul. Egyrészt az alapul szolgáló ércgazdaság csökken, vagy amennyiben megmarad, idegen igazgatás alá jut. Másrészt az északnyugati vidék ipara, mely azelőtt uralkodó volt az országban és mindaddig fontos részét alkotta a magyar nemzet történeti életének, most e jelentőségét elvesztette. Mellette mind magasabbra emelkedik az osztrák örökös tartományok ipara, nemcsak saját érdeme, az ottani népnek nagyobb készültsége és sűrűsége folytán, hanem mindenekfölött a kormány gondozó ápolása alatt. A XVIII.

század elején Magyarország még meglehetősen saját nemzeti iparára van utalva. A század vége felé mindinkább az osztrák tartományok áruinak válik piacává. Ipara, mely egy ideig ha nem is egyenlő rangú, de mindenesetre egyenlő származású és szervezésű volt nemcsak az osztrákokkal, hanem a középkori Európa minden indusztriájával, az óriási nyomás alatt elcsenevész és korlátolt vidéki jelentőségű házi iparrá válik. Azelőtt megvédte izoláltsága, most a létért való küzdelemben nem állhatott ellen izmosabb vetélytársának.

Ugyanezen idő alatt a magyar gazdasági élet másik nagy tényezője, a termelés, mind hatalmasabb fejlődést vesz. Különösen az újonnan elfoglalt terület vet nagy súlyt a latba: majdnem tisztán csak termel anélkül, hogy sokat fogyasztana. Ki kezd bontakozni a telepedésnek és művelésnek első nehézségeiből, és minden kezdetnek, úgy szólva minden egyes kolónusnak csakhamar a produkció érezhető gyarapodása felel meg.

E termelés már korszakunk alatt is a fejlődés több stádiumán megy át. Először a baromtenyésztés a fő. A szarvasmarhán kívül csakhamar a juhtartás és gyapjútermelés válik nagy jövedelmi forrássá. Majd mind jobban kifejlődik mellette a földművelés. A gabonatermelés nagy és napról napra növekedő területeket foglal el. Éppúgy, mint a baromtenyésztésnél, a legkezdetlegesebb módtól, mely még csak a húst tekinti leginkább, mind jobban eltérve, nagyobb gondot fordítanak a finomságra, különösen a juhtenyésztésnél, szintúgy a földművelés módja és produktuma is javul. A kétszeres helyébe a tiszta búza lép. A dohány egy fő termelési és kiviteli cikknek rangjára emelkedik.

Láttuk, hogy a termelésnek is van egy ága, mely nemigen fejlődik tovább: a szőlőművelés. És ha részben páratlan minősége nem is engedi letűnését a világ piacáról, bizonyos, hogy új hódításokat nem tesz, sőt saját hazájában is meg kell küzdenie idegen versenynyel. De, mintegy végzetszerűleg, e látszólag ellenkező körülmény is csak elősegíti az általános gazdasági átalakulást. E cikk főtermelője nem az új, hanem a régi Magyarország. Nem a főuraknak és nemeseknek, hanem éppen az északnyugati felföld és a kis síkság városainak képezte főjövedelmét a borkereskedés, és különösen a kivitel.

A nemzet fejlődésére nézve már most különösen fontos, hogy az ország két különböző vidékének előrehaladása nem tart lépést.

Ha a magyar ipar és bányászat, és vele együtt az északnyugati vidék lakosságának sűrűsége oly mértékben növekedik, mint a délkeleti résznek földművelése és nyersanyagtermelése, Magyarország gazdasági tekintetben mintaszerű állammá válhatik. Megfelel némileg az ideális „izolált állam" követelményeinek. Részei kölcsönösen kiegészítik egymást, egymásra szorulva, annál erősebben hatnak vissza idegen befolyás ellen.

De míg a termelés terén majdnem túlprodukció áll be, a fogyasztó, iparos polgári rész majdnem stacionárius [állandó] marad vagy hanyatlik. Az ország nyers terményeinek határain kívül van főpiaca. Másrészt nem a hazai, hanem az örökös tartományoknak ipara veszi táplálékát, a hatalmasan feltörekvő és mind szélesebb alapon még nagyobb jövőt ígérő magyar termelésből.

Hogy ez így volt és hogy politikai és társadalmi elemek befolyása alatt ennek úgy kellett lenni, ez képezi a XVIII. századbeli Magyarországnak gazdasági fátumát [végzetét]. Ennek az új termelő, gyarmati Magyarországnak gyarapodása és terjedése, míg a régi telepedések gazdasági létének alapjai is megrendülnek, részben maga is műve a kormánynak, részben pedig megmagyarázza a kormány által követett magatartást.

Ha Magyarországon az mutatkozik életrevalónak, ami új, de alacsonyabb fokot jelöl, ellenben az csak tengeni látszik, ami régibb ugyan, de magasabb kifejlettségű volt: ki veheti rossz néven a kormánytól, ha az után indul, mit a természet maga és a gazdasági politika első törvényei írnak elé? Ami most oly szépen felvirágzik, az nemcsak hódítás, hanem gyarmat is. Évről évre új árjai érkeznek oda a bevándorlóknak. Nem természetes-e, ezen nagy és szép területtel, melyet az osztrák tartományok segítettek visszaszerezni, és mely rohamosabban emelkedett, mint a többi vidék, és természetesen az egész országgal is úgy bánni, mint gyarmattal, úgy, ahogy a politikának és közgazdaságnak már ismert szabályai és tapasztalatai előírják. Politikai tekintetben is ez a legajánlatosabb. Ahol már meglett társadalom van, azt a kormánynak és a fejedelemnek számba kell venni: gyarmat, alkotmányos tekintetben is az anyaország kényétől függ.

Gyarmatban olcsó a termelés, nagyok az igények. Kész ellátója az anyaországnak nyersanyaggal, melyet az elhasznál, vagy melynek elszállításán nyer, és legkészebb és legbiztosabb vevője kézmíveinek. Minthogy a belföldi fogyasztás a csekély népesség miatt

jelentéktelen, egészen külföldi kereskedésre van utalva, nem önálló; az anyaország mintegy szabadalommal bír az árak megszabásában.

Ez elvekből a XVIII. században különösen az angol gyarmati kormány indult ki. Egy angol főember, II. József kortársa, Lord Sheffield egyenesen így fejezi ki magát: amerikai gyarmatainkból és a nyugat-indiai szigetekből az az egyedüli hasznunk, hogy monopóliummal bírunk fogyasztásukra nézve, és hogy mi szállítjuk el termésöket.[180] Ez elvek vezettek az észak-amerikai gyarmatok elveszéséhez.

A szíves olvasó az előbbi fejezetek tartalmából kiveheti, mennyiben voltak Magyarország viszonyai csakugyan gyarmatiak, és ennélfogva, mennyiben gyökerezett az ilyen eljárás csakugyan a fennálló állapotban. Azt is összehasonlíthatta, mennyiben követett a bécsi kormány csakugyan ilyen elvekből folyó eljárást.

Csak még egyre kell figyelmeztetnünk, amiben e bécsi rendszer eltér azon koloniális rendszertől, melyet Anglia követett.

Roscher, általunk sokszor idézett kitűnő művében, két nagy tételben fejezi ki a merkantilis rendszer elveit, a gyarmatokra alkalmazva. Először is: *Az a cél, hogy a gyarmatoknak lehetőleg semmi iparuk ne legyen. Ők képezzék mintegy a vidéket, az anyaország az iparos és kereskedő fővárost.*[181] *Másodszor: a nyersanyag termelését a gyarmatokban lehetőleg előmozdították. Természetesen, minél többet termelnek a gyarmatosok, annál többet kereshet az anyaország ipara, mint vevő és szállító, vagy mint mondani szokták, annál függetlenebbé vált az idegen országok termelésétől.*[182]

Az első pontot, láttuk, mily lelkiismeretesen tették magokévá az osztrák államférfiak. Rendszerüknek vallották, az általunk közlött adatok után abban nem lehet semmi kétség.

A második pontot annyira következetesen hajtotta végre Angolország, hogy II. Károly korában az angol szigeteken eltiltották a dohányültetést, csak azért, hogy a gyarmatok dohánytermelése annál inkább gyarapodhassék. A XVIII. század elején az állam jutalmazta azokat, kik hajóépítő fát vittek a gyarmatokból Angliába; továbbá indigót, kendert és lent, végre nyersselymet és még 1772-ben is – négy évvel az elszakadás előtt – prémiumot tűztek ki fenyőfa kivitelére.[183] Az anyaország tehát, ha ipar tekintetében magától függővé akarja tenni gyarmatát, legalább annak produkcióját, még saját rovására is, elősegíti.

Ausztria nem tett úgy velünk. A magyar bornak mennyit kellett

szenvednie csak azért, hogy a bortermelést Ausztriában meghonosíthassák. A magyar gabona és gyapjú kivitele, Ausztriába is, nehéz vám által volt korlátolva. Egyszóval: Ausztria nemcsak iparát és kereskedését, hanem mezőgazdaságát is Magyarország rovására akarta fejleszteni.

Nem mint anyaország bánt gyarmatával, hanem mint féltékeny és gyorsan múló hatalmát mindenképp felhasználni vágyó gondnok, fiatal, de gyorsan fejlődő gyámoltjával. Amellett pedig hazánk nem volt egészen gyarmat, volt saját ipara is, melyet az anyaországé most elnyomott. A gyarmatosításban* is, ahol volt, a régi Magyarországnak volt legalábbis annyi része, mint az örökös tartományoknak.

Magyarországnak tehát, gazdasági tekintetben, gyarmaténál is rosszabb volt a sora.

A gazdasági viszonyokat e rajzunk szinte önkénytelenül is gyarmatiaknak, kezdőknek, fejlődőknek tünteti fel. De az új alakulás mellett, mely könnyű zsákmánynak látszott, ott állott már egy régi, hatalmas történeti fejlődésű *társadalom.*

Megjelent: Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában. I. k. Bp., 1881. 69-143. 1.

JEGYZETEK

1. Mindezen adatok a m. kir. kanc. 1785. jún. 30. 8323. sz. felterjesztéséből valók.
2. Ezt bőven kifejti gróf Zinzendorf Károly, később a cs. főszámvevőszék elnöke, 1770–72. javaslataiban. Nemz. Múz. ném. fol. 266. Továbbá a velencei követ dispacci (bécsi cs. levéltárban).
3. Orsz. levélt. kanc. o. acclum. 305. 1784.
4. Orsz. levélt. kanc. 1783. 11, 453. sz. okt. 30.
5. A porta eredetileg a jobbágykapu, mely után Zsigmond 1405. 4. Decr. 2. pont szerint 30 denár járt. A Mátyás-korabeli 1474. IV. tc. már megkülönbözteti a fumus, vagyis háztól, mert teleknek, nem családnak felelt meg. Később 1609-ben egy portára 4 telkes jobbágyot vagy 12

* Itt: telepítésben.

zsellért számítanak. 1609-ben 4 frtot, 1659-ben már 10 frtot fizetnek egy portáról. Végre az 1723-iki országgyűlés határozza el az összeírást, amely szerint aztán igazságosan osszák fel a portákat.

6. Nemz. Múz. 1737. nov. 14. levél gr. Batthyány Lajos kancellárhoz.
7. Townson, R.: Travels in Hungary with a Short Account of Vienna in the Year 1793. London 1797. 4° 135–136. l.
8. Lásd a függeléket. (I. k. 447. l.)
9. Ulad. Decr. I. 1492. Sclavoniáról 2. pont.
10. Ranke, L.: Französische Geschichte vornehmlich im sechzehnten und siebzehnten Jahrhundert. Stuttgart, 1855. III. k. 227. l. I. kiadás.
11. Lásd népdalok, Jankovics-gyűjtemény. Nemz. Múz. kézir. 4°. VIII. 9 db. Lásd továbbá Arany László: A magyar politikai népköltészet. Budapesti Szemle, 1874. 4. k. 88–131. l.
12. Jankovics-gyűjtem. Uo. Fol. 127.
13. A részleteket teljesen a mellékelt táblázatokon.
14. Orsz. levélt. kanc. oszt. 1783. 9955. sz. Somogy megyéről.
15. Lásd bőven Politisch-kirchliches Manch Hermaeon von den Reformen Kayser Josephs... (Molnár János) 314. l.
16. Csaplovics J.: Gemälde von Ungern. Pest, 1829. II. k. 92. l.
17. Helyt. lev. 1787. 13 594. sz.
18. Br. Prónay uo.
19. Korabinsky, J. M.: Geographisch-Historisches und Produkten-Lexikon von Ungarn... Pozsony, 1786. 452. l. Neusohl-cikk.
20. Eperjesi Pulszky Sándor 1784-ben 40 000 frt-tot ad kölcsön Miskolc városának. Fényes E.: Magyarország geographiai szótára... Pest, 1851. III. k. 103. l.
21. József császár még azt hitte, hogy Tolna m. aránytalanul túl van terhelve. 1785-ben így ír: Wird auch in Überlegung zu nehmen sein, ob nicht der Tolnenser Komitat mit Porten zu sehr beschwert und überladen ist, da der Verkauf seiner Feilschaften nach Ofen und Pest sehr gering ist, verbesserungs anstalten. 36. l.
22. Nemz. Múz. lat. kéz. qa. 460.
23. Ott a perceptor [adószedő] 45 000 frt-tal adós maradt.
24. Gespräche im Reiche der Todten zwischen Ihren Majestäten Franz I. und Maria Theresia. Bécs, 1781. 4°. 82. l.
25. Kolinovics, G.: Posthuma Memoria Comitis Josephi Esterházy. Nagyszombat, 1754. 4°. 99. l.
26. Kanc. lev. 1784. 12 495.
27. Kanc. 15 047/85.
28. Helyt. 19 285/87.
29. Br. Prónay idézett jelentése. A többire nézve főforrás Kanc. 16 258/85. sz. a. Extractus Causalitatum accumulatarum Contributionalium restantiarum. A megyék információiból.
30. Schwartner, M.: Statistik des Königreichs Ungarn. II. kiad. Buda, 1809–1811. I. k. 364–368. l.
31. Ezt nemcsak a költők és írók panaszai bizonyítják, hanem még inkább a vámtáblázatok.

32. Rendelkezésünkre állanak ugyan az 1780. és 82. évi hivatalos számítások is, de azok sem nem teljesek, sem nem megbízhatók. Különben is célunkra nézve elegendő a felvett két konszkripció.
33. Lásd Magyarország népességének szaporodása és fogyása országrészek és nemzetiségek szerint. (1870–75). Keleti Károlytól. Akad. Értekezés. Budapest, 1879. Tábla 10. és 11. lapon.
34. És területén levő sz. kir. városok.
35. Polgári mezővárossal.
36. A bánságról 1759-ben mondja egy hivatalos Emlékirat (Kam. levéltár): Hier ist der Fürst nicht nur Landesherr, sondern auch alleiniger Gutsherr.
37. Az egész számításnak alapjául szolgáló adatok a „Catastrum omnium locorum populosorum Inclyti Regni Hungariae"-ban találhatók, mely az 1787. évi hivatalos adatok nyomán készült, úgy látszik Sándor Lipót nádor részére. 11 298 helynév van benne. Mindegyik után a birtokos neve. Kiadatlan. Mus. oct. Lat. 46.
38. Az 1659. adókivetés szerint, Kollonics: Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn 1689. Akad. kézirat.
39. 1723: 78. és 119. tc.
40. A 116. tc. az elveket tűzi ki, hogy Őfelsége intézkedik: Ne merces Publico damnosae vel inutiles introducantur. Ac ut naturalia quoque insortem mercium inducendorum a questoribus acceptentur.
41. 121. tc.
42. 117. és 118. tc.
43. Egy bizonyos nemzetgazdasági rendszer szerint a függés az internacionális kereskedésben a termelő és vevő közt kölcsönös. „De politikai és *államgazdasági* tekintetben azon résznél lesz a túlsúly, mely a tőkét adja, a forgalmat közvetíti, és kiválóan nyers terményeket hoz be és iparműveket visz ki." Roscher: Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung. 130. l.
44. A harmincadot, azaz az áruk értékétől vett $3^1/_2$%-nyi vámot Zsigmond király rendelte el az 1405. I. decretum 17. pontban, kivitelnél és behozatalnál egyaránt. Azóta ez nagyon kevéssé változott.
45. Hock. v. C.–Bidermann, H. I.: Der österreichische Staatsrath. 1760–1848, Wien, 1879. 93. l.
46. Gedanken über den Finanz-Plan. Mus. 466. k. Es ist das bishero in den deutschen Landen eingeführte Mauthsystem auf Commercialgrundsätzen gebaut, das in dem Königreich Ungarn bestehende aber blos auf Finanz Principien bestanden.
47. Gr. Zinzendorf Károly egy remek emlékirata 1784-ből, melyre még többször lesz alkalmunk visszatérni.
48. Ezeknek – Győr, Buda, Pest, Pécs, Károlyváros, Zágráb, Pozsony, Nagyszombat, Újvidék, Temesvár, Selmec, Debrecen, Eperjes, Besztercebánya, Kassa és Nagysziget városokból – német folyamodása 1781. 2165. sz. a. kanc. lev. még Mária Teréziához volt intézve.
49. Po. egy mázsa indigónál 47 ft 50 kr.
50. Propositio ex animo patriae studioso profecta, quanam ratione domestica producta in exteras regiones exportari et in Hungaria aliisve ditionibus

activum commercium promoveri possint. Posonii et Budae 1782. Szerzője Weinbrenner József előkelő bécsi kereskedő.

51. A gazdasági elnyomás e klasszikus példája nagyon gyakran említtetik az akkori utazásokban és gazdasági könyvekben. Lásd Nicolai, Fr.: Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781. Berlin, 1785. és Briefe eines reisenden Franzosen über Deutschland an seinem Bruder zu Paris, übersetzt von Kaspar Risbeck. 1–2. k. Zürich, 1783. Berzeviczy, Georg: De Commercio et industria Hungariae. Lőcse, 1797.
52. Germano Austriacarum Provinciarum Incolae de strenuis Hungaris raro absque partium studio et rarius adhuc absque invidia loquantur. Uo. 166 l.
53. Uo. 177. l.
54. Kanc. lev. 3720. sz. 1782. mart. 201. B. M.
55. Nec operae pretium, nec conveniens foret. Kanc. lev. 1783. 3879. sz.
56. Ob systema vectigalis et ob majus exituale portorium.
57. Clima regnorum istorum adeo est clemens, ut Jure dici possit, illis non tantum pene nihil deesse, sed abundare omnibus, si sola parati aeris species excipiatur. Istius enim penuria tanta laboratur ac quasi in dies ita augetur, ut nisi Providentia M. V. cras hodie Commercium relevet, jam praevideatur – Plebem quae frugibus etc. parim abundat, sed distrahere non potest, in Abundantia sua pauper, Contributionis Pecuniariae obligationem ferre non potest, plane esse collapsuram.
58. Paolo Renier, Arnethnél (Geschichte Maria Theresias. 7. k.). I. m. 320. l.
59. Számtalanok a m. k. kanc. az újonnan telepített községek folyamodásai áthelyezés végett.
60. Lásd Keleti: i. m., különösen Békés, Csanád és Somogy megyékben évenkint minden 16–19 lakosra esik egy születés.
61. Az illető tabellák kanc. lev. 6035/1783., továbbá 9142/1784.
62. Kanc. lev. 6096/1785.
63. A bánsági legelők szabályozásáról terjedelmes munkálat, kanc. levélt. 8983/1785.
64. II. József kézirata gr. Pálffy Károly alkancellárhoz, Temesvár, 1783. máj. 26. kanc. lev. 5257/1783. sz. Reviczky szerint, Status Regni Hung., egyenesen káros a népesség nagy szaporodása, mert lehetetlenné teszi a baromtenyésztést.
65. Thessedik, S.: Der Landmann in Ungarn was er ist und was er sein könnte. Gedruckt auf Kosten des Verfassers 1784. Magyarra is lefordították.
66. I. m. 52., 53 l. és passim.
67. Szarvas, Csaba, Tótkomlós, Orosháza stb.
68. Uo. 95–99. l.
69. Lásd éppen Békés megyére vonatkozólag kanc. 12 203/1785.
70. Kanc. lev. 4761/1784.
71. Uo. 10 021/1784. Hirip Szatmár vármegyében szintúgy panaszkodik, hogy földjét 3 nyomásra osztják. Uo. 9610/1783.
72. Uo. 10 705/1784.
73. Uo. 11 282/1783.

74. Hermann: Reisen in Österreich 268. l.
75. Br. Révay Simon kir. biztos instrukciója, melyet kerületében kihirdet, kanc. lev. 9958/85. Multum frumenti accederet, si territoria in Tres dividerentur (cum nunc duae tantum sint) calcaturas. – Tertiam quippe calcaturam Fagopyro seminare possent, accedente simatura, quae hic valde rara. Ugyanazon panaszok a kir. biztos jelentésében a H. T.-t-hoz 1787. febr. 7. 7152/87.
76. Almási Pál kir. biztos jelentése a H. T-t-hoz a pesti kerület felől 1787. szept. 8. 33 668. sz. a.
77. Kanc. lev. 1782. 2055. sz.
78. Mátyás V. decr. 1481. 1. pont. II. Ulászló III. decr. 1498. 51. pont.
79. Egy 1783-i kimutatás szerint a kamarai javakból körülbelül tizennégyszer annyi kétszerest szállítottak el a katonaság részére, mint búzát. Kanc. lev. 1160/1783. sz.
80. Árva és Liptó megye jelentései a H. T-t-hoz 1782-ben.
81. Schwartner, M.: Statistik. I. k. 293. l.
82. Részletesen megyék szerint nézve. Lásd függeléket.
83. Fényes Elek Magyarország geogr. szótára. Gyorok cikknél.
84. Csak Nagy Fridrik testamentumát kell nézni. Egy legatumnál sem hiányzik a magyar bor.
85. Berzeviczy: De Commercio. 25. l.
86. Volt idegen utazó, ki a magyar bor kivitelét gátló rendszabályoknak nemcsak az ország anyagi hátramaradottságát, hanem a lakosok testi és lelki egészségének tönkretevését is bűnül rója fel. Szerinte a robot által sújtott nép a rendkívül olcsó borba fojtja keservét, és iszákossága az amerikai irokézekre emlékeztet. Úgy látszik, nagyon könnyedén ítélt az idegen. Semmi okunk sincs hinni, hogy a magyar parasztság, mely most is tán legjózanabb a hasonló légöv alatt lakók között, oly óriási mértékben áldozott volna Bacchusnak. De hiába, oly könnyű az általánosítás idegen, barbár nép rovására. Briefe eines reisenden Franzosen.... I. k. 49. l.
87. Reviczky: Status Regni Hungariae, 162. l.
88. Lehmann, J. (Seipp, Ch.): Reise von Pressburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen. Leipzig, 1785. 73. l. Hasonlóan nyilatkozik Tessedik is.
89. Reviczky: Status R. Hung.
90. A rédeiek Veszprém megyében panaszkodnak, hogy az uraság nem bocsát a faluba tikászt, úgyhogy feleségeik most nem vehetnek sót és gyertyát. Kanc. lev. 9688/1785.
91. Abaúj megye a H. T-s felszólítására, hogy mozdítsa elő és küldjön tabellát, így felel: (Kanc. lev. 6856/83.) Novimus genium et indolem populi nostri, qui nulla aut longa et incerte spe utilitatis visa, mavult aliis potius et certioribus quaerendis vitae mediis semet impendere.
92. Magyar–Horvát- és Szlavónországban termeltek nyers selymet (Kanc. lev. 5150/1785.):

1764-ben	– mázsa	80	font
1765-ben	1 mázsa	83	font
1770-ben	18 mázsa	–	font

1775-ben	21 mázsa	83	font
1780-ban	76 mázsa	37	font
1782-ben	77 mázsa	82	font
1784-ben	128 mázsa	29	font

93. „Stantibus Circumstantiis nequeo quidquam ex aerario pro promovenda fabricatione in Hungaria conferre, cessante autem causa, cessabit etiam effectus." II. József marginaléja az 5770/83. sz. a. Kanc. lev.
94. Roscher, W.: Kolonien.... 262. l.
95. Lásd a mellékelt konscripció adatait 1782-ből 5841/84.
96. Kanc. lev. 6035/1783.
97. Minduntalan iparkodtak arra, hogy e növényt honunkban meghonosítsák vagy pótolhassák. II. József korában különösen Pfeifer késmárki orvos tett erre nézve sok kísérletet.
98. Hogy mily nagy volt a két ország között a különbség, bizonyítja a magyar tímárok és irhások 1783. évi folyamodása (kanc. lev. 11 688/1783). Az irhások cikkeinél a *nyers anyag* átlag 50-szer annyi vámot fizet, ha *Ausztriából* hoznák, mintha oda vinnék. Ellenben a kidolgozott bőr 25-ször annyi vámot fizet, ha Magyarországból viszik Ausztriába, mint ha Ausztriából Magyarországba. A tímárok cikkeinél nem oly nagy az eltérés, átlag 25–40%, természetesen Ausztria javára.
99. Radvány folyamodása, hogy a katonaság részére továbbra is szállítson posztót. Kanc. lev. 1782. 1021. sz.
100. Miava és környéke kiterjedt iparáról érdekes anyagot nyújt a kanc. lev. 1781. 10. sz. akta.
101. Reviczky szerint már alacsonyabb sorsú nők is viselnek selyemruhát.
102. Kanc. lev. 1785. 5236. Helytart. t. márc. 18.
103. 1784. 1628. sz.
104. Kanc. lev. 2693/84. Selmec városáról.
105. Egyedül 1781-ben 100 000 frtot osztott ki a császár a morva szövők közt. Hermann: Reisen. 236. l.
106. 8523/1785. Ad. 10. „In so lange nicht Hungarn in eine proportionirte Gleichheit mit den übrigen Erbländern gesetzet wird, kann daselbst keine manufactur ab aerario unterstützt werden, welche den übrigen erbländischen Provinzen am Nahrungsstande Abbruch thut, weil in Hungarn die Lebensmittel viel wolfeiler sind. Jedoch bleibt einer jeden Grundherrschaft unbenommen auf eigene Unkosten derlei Fabriken anzulegen. Joseph." [A szövegben található fordítás kiegészítése: „mert Magyarországon az élelmiszer sokkal inkább megvásárolható. Mégis mindegyik földesúr létesíthet ilyen gyárat a saját költségén."]
107. „I will do all that in me is, to discourage the wollen manufacture of Ireland." Roscher: Kolonien... 255. l. Lásd Macaulay, Th. B.: History of England from the Accession of James II. VIII. k. London, 1862. 51. l. A nagy történetíró szerint azok az ír gyárak úgyis tönkre mentek volna, az angol parlament nélkül is.
108. A fegyver és a kasza ki- és bevitele külön rubrikák alatt szerepelnek.
109. Habitacula Nobilium in pagis vilissima vix aliqua murata domus, sed ligneae. Fenestrae vitreae in pagis nullae, in oppidis rarissimae, sed ex

vesicis animalium adornatae. Szirmay Ant. Fragmenta Historia Secreta sui temporis. Nemzeti Múzeum. lat. 374. A függelékben 224. l.

110. Ürményi József beiktatásakor a bihari főispáni hivatalban gr. Károlyi Antal kir. biztos 100 000 frt értékű ruhában jelent meg. M. Hírmondó, 1782. 406. l.

111. Kanc. lev. 1783. 7781.

112. Lásd „Speculum" a függelékben. (I. k. 451–453. l.)

113. Kanc. lev. 4400/1781.

114. Székesfehérvár, Bártfa, Breznóbánya, Debrecen, Kőszeg, Győr, Újvidék, Pécs, Szentgyörgy, Temesvár, Zólyom, Kapronca, Varasd, Zágráb, Szatmárnémeti.

115. A névsor ez: esztergályos, kesztyűs, molnár, kerekes, bádogos, órás, cipész, pék, harisnyaszövő, gyertyás, kolompáros, nyerges, véső, üveges, késes, irhás, kosaras, fésűs, kertész, zenész, aranysarkantyús, szitás, fazekas, süveges, német gombkötő, selyemfestő, német szabó, ötvös, dohányos, kárpitos, takács, festő, keményítőkészítő, csapó, rézverő, harangöntő. Nem sokkal kevesebbet kér Posega városa és Varasd városa.

116. Almási Pál jelentése H. T-s. 33 668/1787.

117. Kanc. lev. 1785. 6514. sz.

118. Korabinsky, Marientheresienstadt cím alatt.

119. Felsőbánya, Bazin, Modor, Újbánya, Nagyszombat, Pozsony, Eperjes, Trencsén, Nagybánya, Kisszeben, Kassa, Komárom.

120. Egy egykorú utazó ezen megjegyzését közölhetjük a zsidóknak iparosokká válása tárgyában: Würden sie Handwerker, so lägen alle ihre Nebenarbeiter darnieder. Man würde ein paar Schuhe um die Hälfte bekommen, in zwei Stunden wäre ein Paar Judenschuhe oben und unten zerrissen, ein neues Kleid müsste man beim ersten Ausziehen wol in Acht nehmen. Seipp (Lehmann): Reise... 107. l.

121. A miskolci görögök ellen nagyon éles gúnyköltemény. Múzeum k. i. m. 4° 152.

122. Kanc. lev. 1782. 4427.

123. Hiteles szóhagyomány után.

124. Lehmann: Reise... 67. l. Utazási módjokat egyenesen karavánnak nevezi. Különösen pesti és bácsi vásárok alkalmával... Die griechischen Handelsleute sind bekanntlich angenehme und bescheidene Menschen.

125. Bél, M.: Notitia Hung. N. III. k. 110. l.

126. Lehmann: Reise... 115. l. Szerinte ide svájciak, szászok, franciák és törökök is eljárnak.

127. Htt. 33 668/1787.

128. A tabellák aranykorában ne csodálkozzunk ily szerfölött pontos meghatározáson.

129. Townson, ki 1793-ban járt Pesten, már a lóvásárt tartja legfontosabbnak. Szerinte nagy forgalom van még gubacsban és nyers bőrökben.

130. Lehmann: Reise... 151. l.

131. József császár, az akkori trónörökös is ajánlotta 1775-ben az egyesítést. Fiume és Buccari szerinte Magyarországgal egyesítendő, oly föltétellel,

hogy előbbi helyen keresk. társaság jöjjön létre. Arneth, A.: Geschichte Maria Theresias. IX. k. 466. l.

132. Lásd Weinbrenner: i. m. több helyen és a fiumei kormányzók sok panasza és felirata.
133. Magyar Hírmondó, 1782. 274. l.
134. A besózott hús kiviteli társaságának ügyeit feltüntetik az 1783. 11 698. és 12 653. sz. a. akták.

1781 -ben besóztak 259 ökröt,
1782-ben besóztak 2075 ökröt és 469 sertést.

A társaság addig minden expedíción [szállításon] (Marseille-be) vesztett. Mégis tán háború idején képes lesz konkurrálni az ír sós hússal. Csakhogy annak kivitelét az angol kormány premizálja, itt ellenben 45 kr harmincadot kell tőle fizetni. A kancellária ajánlja, hogy Fiumében is legyen prémiuma, mire a császár ez ügyben közös tanácskozást rendel el a csehosztrák kancelláriával. Itt a cs. k. azon javaslattal lép fel, hogy legyen prémium, de minden mázsa után Fiuméből 15 kr, Triesztből ellenben 30 kr. Így most a trieszti keresk. előmozdítása volt megint a főcél.

135. Kanc. lev. 1783. 3492. sz.
136. Kanc. lev. 1782. 6472. sz.
137. Allgemeine Übersicht was seit meinem Vorsitze im Litorali geschehen, und was annoch geschehen könnte. Kanc. lev. 9160/1784.
138. Igen nagy ünnepéllyel és örömmel fogadták is a fiumeiek gr. Majláth Józsefet, az első magyar kormányzót. Mus. lat. 4° 466.
139. Ennek nagy akadálya volt az alkalmas pincék hiánya.
140. Erről lásd alább.
141. Ez utasítást Almási kidolgozta. Mus. lat. k. i.
142. Marginale 1783. júl. 5. kanc. lev. 6088. sz.
143. 9492/1783.
144. Kanc. lev. 10 158/1783. Datae resolutioni meae inhereo. Indokolás nélkül.
145. Kanc. lev. 2849/1783.
146. Kanc. lev. 6512/1780. Szerinte: L'administration est plus propre a décourager que d'étendre le Commerce.
147. Kanc. lev. 5726/1781.
148. Nemcsak a m. kancelláriában, hanem a cs. állami kancelláriában is több ilyen terv van.
149. Keyssler, J. G.: Neuste Reisen durch Teutschland, Böhmen und Ungarn, die Schweiz, Italien und Lothringen. I. k. Hannover, 1740. 1733-ból.
150. Kanc. lev. 1780. 6200. sz.
151. Kanc. lev. 735/1784.
152. Az 1781. 197. sz. kanc. lev. szerint a Károlyvárostól a tengerpartra szállított áruk súlya volt

1779. július–október 68 385 mázsa,
1780. augusztus–október 16 780 mázsa. Mindenesetre igen nagy csökkenés.

153. Kanc. lev. 36. és 279/1781.
154. Briefe über die Schiffahrt und Handlung in Ungarn, Sklavonien und Kroatien. Aus dem Italianischen. Prag, 1783. 4–30. l.

155. B. Orczy Lőrinc, mint e célra rendelt kir. biztos írja:

Engem pedig balsors sok malmok kárára
Kerget sebességgel Homonna tájára.

156. Gr. Erdődy László jelentése a Htthoz 1785. jún. 20. 8284. sz.
157. Almanach für Ungarn.
158. Kanc. lev. 8080/1784. B. M.
159. 9521/1783. Königgrätz szept. 24. B. M.
160. Báró Orczy Lőrinc: Költeményes Holmi. Pozsony, 1787. II. k. 215. l.
161. Uo. 186. l. Tokajban való érkezés télen cím alatt.
162. Uo. 83. l. Válasz (Barcsainak).
163. Kanc. lev. 6413/1782. és 1581/1783.
164. Ez ügyre vonatkozó okmányok kanc. lev. 1785. 15 570. sz.
165. H. T-t. lev. 33 786. sz.
166. Szirmai, e vidék lakója, így ír az utakról, de régibb időről: „Viae et pontes ex virgultis, saepe impermeabilis." A kocsmákról pedig: „Diversoria in Regno praeter majores urbes nulla, sed popinae vilissimae, eaeque tantum hinc inde."
167. Lehmann: Reise... 40–41. l.
168. Kanc. lev. 1783. 1343. sz. Ha bizonyos vonalat drágítottak, a forgalom csökkent. Így 1779-ben Bécs–Buda–Nagyszeben közt 230 személy használta a postát, fizetve mértföldenkint 15 kr-t. 1782-ben ellenben, midőn a mértföldre eső kocsipénzt $22^1/_2$ kr-ra emelték, az utazók száma 102-re hanyatlott. Kanc. lev. 4875/1874.
169. Szirmai: i. m. Függelék, 224. l. Cupreae pecuniae nullus usus.
170. Lehmann: i. m. 69. l. Régi panasz tehát az, hogy ez olcsó országban aránylag oly nagy a legkisebb pénz.
171. Roscher: Kolonien... 103. l. Az éles szemű tudós általában igyekszik a gyarmatok gazdasági fejlésének törvényeit megmagyarázni. Hazánk még csak név szerint sem fordul elő művében. De láttuk, mennyi a közös vonás.
172. 854/1783.
173. 926/1783.
174. „Nulla hucusque adhuc in Hungaria nec inter Proceres nec inter Cives viget Industria, nec Clarefactio ad Commercium tendentium Idearum, hoc abunde manifestatur, quod hucusque nec Flumine nec in aliis Partibus, Regno noviter incorporatis aliquis illorum illuc se stabiliverit, remaneant ergo haec novae dispositiones ad meliora et clariora tempora. (A folyók nevei.) Iam aliunde in partem navigabiles solum ab ingentibus difficultatibus eliberentur et de reliquo et Commissarii et Commissiones nihil nisi scripturationes et expensas inutiles efficientes remaneant. Josephus." 1783. jún. 29. 5855. sz. – Ez a latinság segíti megértetni velünk, miért vetett a császár véget a „curialis [udvari] stílus"-nak.
175. „Diese Rubriquen sind so wenig noch geeignet für die Landesverfassung und Begriffe Hungarns, dass man sehr zur Unzeit mit ihnen hervorgetreten ist, und nur eine grosse Papir und Dinten-Versplitterung durch

alle diese Jahre verursacht hat, ohne dass etwas wesentliches geschehen ist. Man wollte Firniss und Glanz geben, da wo erst der Hobel hätte wirken sollen." 1785. 12 807. sz. kanc. lev.

176. Mindezen adatok a hivatalos évi kimutatásokból vétettek a kancell. és kamarai levéltárokban.

E tabelláknak különben is kétes értékét megbízhatóság dolgában megvilágítja a következő példa:

Az 1783. tab. szerint (9142/84. kanc. lev.) a tranzitó (átmeneti kereskedés) ily módon folyt:

Behoztak *tranzitóra* örökös tartom.-ból

	1 609 813 ft,
külföldről	2 307 166 ft,
Összesen	3 916 979 ft

Az összes tranzitó-kivitel ellenben csak 3 497 281 ft. Így több mint 400 000 frt értékű áru, az egésznek 9-edrésze, tranzitó közben, az országban maradt.

177. E fontos jelentés megvan kanc. lev. 1784. 5424. sz. a. márc. 31-ről kelt.

178. Dispacci 1781. márc. 3.

179. Erdély azon tabellák szerint *passzív* kereskedést folytat:

Behozatal	1 347 706 ft,
kivitel	600 497 ft
Veszteség	747 259 ft

Zinzendorf ennek sem ad hitelt, mert nem hiteleznének oda annyit. Annál kevésbé hiszi, mert 1770-ben a bevitel 1 199 000 ft volt csak, a kivitel 990 400 ft. A kivitel nem csökkenhetett oly óriási módon.

180. The only use of American colonies or West India islands is the monopoly of their consumption and the carriage of their produce. Roscher: Kolonien... 243. l.

181. Uo. 254. l.

182. Uo. 257. l.

183. Roscher: i. m. 257–259. l.

E fejezetben figyelemre méltó az, hogy Marczali a felkelést elsősorban mint társadalmi jelenséget tárgyalta, okait kereste, s találta meg részben a románság sajátos szociális körülményeiben, sérelmeiben, általában abban a többrétegű elnyomattatásban, melyben a XVIII. század végén élt. Megjegyezzük azt is, hogy a többszörös elnyomás ilyen hangsúlyos kiemelése is eltér a korabeli magyar történetírás többnyire nacionalista előítéletektől terhelt, általánosan jellemző felfogásától.

Nem volt a római császárság hanyatlása óta kor, melyben a fönnálló állami s társadalmi rend oly szilárd alapon látszott volna nyugodni, mint a XVIII. században. A fronde ideje óta Franciaországra akadály nélkül súlyosodhatott a korlátlan monarchia terhe. Angliában Cromwell ideje óta nem volt nagyobb mértékű fegyveres összeütközés a nemzet keblében, és az angol túlsúly ellenében csak gyönge mozgalmakban nyilatkozott a skót klánoknak s az ír toryknak elhaló ereje. Németországban a XVI. század nagy háborúi óta a kiváltságos osztályok, a fejedelmekkel egyesülve, egész bátorságban uralkodhattak az alattvalók fölött, bármily erős vallásos s politikai ellentétek választották is el őket egymástól. Előbb a nemesség s a fejedelmek együtt legyőzték a pórokat, azután a fejedelmek s az állandó sereg a nemességet. Éppen a XVIII. században dől el e küzdelem keleti Európában is azon irányban, melyben földrészünk nyugati s középső vidékein már régebben uralomra jutott. Nagy Péter vérbe fojtja a sztrelecek s bojárok fölkelési kísérleteit. Katalin legyőzi az orosz anarchizmus minden elemét Pugacsovval együtt. A pozsonyi 1687-ki országgyűlés a magyar nemességet legfőbb kiváltságaitól fosztja meg, s Rákóczi fölkelésének befejezésével a szatmári béke szentesíti az arisztokratikus elemek hanyatlását. Még egy menedékhelye volt a nemesi szervezetlen szabadságnak: Lengyelország. De az majdnem ellenállás nélkül roskadt össze, mihelyt nekiszegezte ágyúit a három hatalmas szomszéd. Előbb a lovagok porrá zúzták a rendetlen pór seregeket, most a rendes armadák előtt porba omlott a nemesek szervezetlen vitézsége. A francia forradalom még nem tanította meg a világot arra, mily gyönge az a trón, melyet csak szuronyok támogatnak.

A fejedelmi hatalmat csak kívülről fenyegethette vész, az alattvalók részéről megtámadhatatlannak tűnt föl.

II. József e szempontból ítélhette csak meg azon mozgalmakat, melyeket a politikája elleni elégedetlenség keltett. Nem kellett tartania semmitől, nem is kellett kegyetlennek lennie, hogy elfojtsa a lázadásnak még lehetőségét is. Ha arról volt szó előtte, hogy egyikmásik alattvalója zúgolódik, csak azt kérdezte tréfásan: hány katonája van? Élete vége felé Belgiumban s Magyarországban szerzett fájdalmas tapasztalatai meggyőzték a katonai hatalmon alapuló korlátlan uralkodás gyöngeségéről. De elveiben törhetetlen maradt, nemcsak bűnösnek, hanem oktalannak s lehetetlennek tartotta a nép fölkelését, s nem talált elég szigorú szavakat, hogy megbélyegezze XVI. Lajosnak, sógorának gyöngeségét, aki engedett Párizs csőcselékének.

Hasonló meggyőződés uralkodott Magyarországban is. Bármily forradalmiak és a legfontosabb egyházi, rendi és nemzetiségi érdekeket sértők voltak is II. József intézkedései, azok ellen uralkodása végéig hazánkban fegyveres fölkelés nem keletkezett. Az elégedetlenség általános volt, de hogy lehetett volna gondolni kitörésre – az óriási császári hadsereg ellenében, melynek mind nagyobb része szállásoltatott az országba? Mint az ellenzék tüzes költője, Ányos Pál írta:

De ez megelégszik, hogy kalap van fején,
Mert háromszázezer zsoldos él kenyerén.
Azt véli, ezeknek fegyvere királyság,
Holott kegyetlenség, erőszak, tolvajság.[1]

És mégis éppen II. József uralkodása alatt lőn hazánk a felizgatott népszenvedély egy borzasztó tragédiájának színhelyévé. Európa oly kornak örvendett, melyben fölvilágosodott fejedelmek vezetése alatt, nyitva látszott előtte az út a műveltség s haladás addig ismeretlen fokához, s íme egyik legerősebb birodalmában megújulnak a rabszolgaháborúk s pórlázadások iszonyai. Az erdélyi oláhság fölkelése, mely oly véres nyomot hagyott, nem áll semmi összeköttetésben azon okokkal, melyek a magyar nemzet keblében megingatták az uralkodó fölség iránti hűséget. Sajátos jellegét éppen azáltal nyeri, hogy egy barbár csoport vérontása úgy lép föl, mint az uralkodó eszméinek szövetségese és tendenciáinak tudatos vagy öntudatlan végrehajtója.

A magyar közvélemény átérezte a József eszméi és a Hóra tettei közti belső kapcsolatot, és erősen ki is fejezte azon gyanúját, hogy az oláh mészárlók egyenesen mint a humánus császár eszközei működtek. Teleki Domokos gróf könyve: *A Hóra támadás története*, ez iránynak legszélsőbb képviselője. Csak Szilágyi Ferenc mutatta ki lelkiismeretes kutatással, hogy a császár nem tekinthető e mozgalom tudatos előidézőjének.[2] Ő valóban a kútfők alapján igyekszik föltüntetni, minő része volt azon sajnálatos eseményekben az erdélyi úrbéri viszonyoknak, az oláhok nemzeti és vallásos elnyomatásának, és különösen a zalatnai uradalomban történt visszaéléseknek. Mi az állami levéltár illető anyagának, II. József és Hadik hadügyminiszter levelezésének alapján rövid és lehető pontos rajzát kívánjuk adni e nevezetes mozgalomnak, melynek emléke mai nap is annyira föl bírja kelteni az érdekelt nemzetek szenvedélyeit.

Háromszoros elnyomás nehéz súlyát nyögte az erdélyi oláh nép legnagyobb része. Akár őslakosok voltak, akár újabb telepedők, mint a magyarok s szászok jobbágyai lakták a földet. A szabadalmak s kiváltságok korában nekik nem jutott privilégium. Az öreg Cserei Mihály majdnem az erdélyi törvénykönyv szavait idézi, midőn így szól róluk: az idegen haszontalan oláh nemzet, akit az ország csak propter interesse publicum [a kincstár érdeke végett] tolerált [tűrt meg]. E jobbágy nemzetet nem csatolta uraihoz sem a közös származásnak, sem a közös vallásnak kapcsa. Erdély hét „bűne", a három nemzet* s a négy recepta religio** közt, nincs fölvéve sem a görög nem egyesült hit, sem az óriási többségében ahhoz tartozó oláh nép.

És mégis, ha a történeti jogot s a fejlődés törvényeit tekintjük, az oláh e helyzetén nincs mit csodálkoznunk. A jobbágyság nem volt hazánk határaihoz kötött intézmény. Az uralkodó nemzet a középkorban sehol sem engedett egyenrangúságot a meghódoltnak, akár hódítás, akár betelepedés által jutott a jobbágy az úr hatalmába. Erdélyben jövevénynek tekintették az oláht, ki úgy

* A magyar, a székely és a szász.

** Bevett felekezet. A katolikus, lutheránus, református és unitárius vallásfelekezetek szabadságát az 1690-ben az Erdély közjogi helyzetét szabályozó Diploma Leopoldinum biztosította. Az erdélyi vallások egyenjogúságát először az 1564. évi tordai országgyűlés mondotta ki. Az 1571. évi országgyűlés elismerte az unitárius vallást is.

szólva kegyelemre adta magát a magyar s szász kezébe, hogy megélhessen. Éppoly kevéssé lehetett számítani toleranciára vagy a vallások egyenrangúságára. Az erdélyi oláhság helyzete csak annyiban volt rendkívül kedvezőtlen, amennyiben az elnyomás mind a három szempontból érte, és semmi sem enyhítette az elnyomó s annak áldozata közti ellentétet. Csak az írnek volt még keservesebb a sorsa, ki úrból szolga lett tulajdon hazájában.

Bizonyos, hogy az oláh nemzet elnyomott állapota megmagyarázhatja magában véve is az uralkodó osztály elleni borzasztó kitörést. Hanem ez az elnyomás évszázados volt, a magyarság válságosabb napokon is ment át, de az oláhság nemzetül soha sem ragadott ellene fegyvert. És ami magát a fölkelés fészkét, a zalatnai uradalmat illeti, igaz, hogy a kincstári igazgatóság, különösen a kocsmázási regálének [egyedárusítási jogok] kíméletlen kiaknázása által nehezen elviselhető új terhet rótt jobbágyai vállára, igaz, hogy ezeknek panasza s vádja nem ért célt sem az országos törvényszékek előtt, sem Bécsben, hanem az ily esetek nem voltak akkor oly ritkák, hogy a kutató magukban véve e nagy pórlázadás elegendő magyarázatául fogadhatná el őket. Mondhatni, hogy 1768-tól 1780-ig folytonos zavargásban volt az ország nyugati vidékeinek és Horvátországnak pórosztálya, nemzetiség különbsége nélkül. Hanem ott egyáltalában nem következett be kitörés, az erdélyihez hasonlítható. A lokális, úrbéri s nemzeti viszonyokon kívül más tényezők fölismerésére is van tehát szükség, ha valódi okát akarjuk adni az oláh pórlázadás keletkezésének s lefolyásának.

Az oláh fölkelés lehetőségének egyik legfontosabb tényezőjét abban látjuk, hogy e nemzetiségnek egy jelentékeny és tán legerősebb részénél tradícióvá vált a rabló élet.

Minden nép csak nagy rázkódások után tér a nomád életről a földmívelő, letelepedett életmódhoz. Ily változás szorosabb munkát, nagyobb kényszert hoz magával, s természetes, hogy a kalandosabbak s bátrabbak kivonják magukat nyűge alól. Ha a kényszerítés idegen nemzettől indul ki, alig egy lépés választja el a nemzeti hőst a rablótól, s a szegény legény bízvást számíthat törzsrokonai támogatására s részvételére. A török uralom úgy szólva nemzeti intézménnyé tette a rabló csapatokat hódoltsága minden népénél. Ez alól az oláhok sem képeztek kivételt. Lakóhelyeik erdői s bércei még elősegítették e foglalkozást. Az üldözők elől a Bánság, Erdély, Szerbia s Oláhország határán mindig könnyű

volt egyik területről a másikra menekülni, rengetegeken s hegyszorosokon át. Nagyobb politikai s nemzeti jelentőségre e prédálók csak Mihály vajda által jutottak, de szereplésük később sem szűnt meg. A folytonos határharc volt legbiztosabb fenntartójuk. A török kiűzésének korában sokat hallunk felőlük. „A hegyekben holmi oláh hegyi tolvajok és talpasok támadtak, sok rendbeli parancsolatok jöttek, hogy őket üldöznők és csendesítenők le. Mely is hogy inkább meglehessen, minthogy majd ex natura [természetből adódóan] is egyik nemzetség a másiknak ellensége, persuadeáltam [szóltam] a vármegyének, hogy a feljebb specificált [részletezett] magyar hajdúkat fogadják az oláhok ellen, remélhető, hogy hasznosabban fogják üldözni, mint az oláh ármások, kik a tolvajokkal nagyobb részént atyafiasok."[3] Pintye Gergely, „a havasok királya" jutott e nép közt legnagyobb tekintélyre, merészsége annyira ment, hogy Nagybánya városát megtámadta. A kuruc mozgalom fölújulásával mindenfelől felütötték fejüket az oláh rablóbandák, s Cserei nem győzi elszámlálni garázdálkodásukat. Nem szándékunk részletesen ismertetni az oláh rablóknak mindenesetre igen regényes történetét, de hogy mily nagy volt számuk és vakmerőségük még József uralkodása küszöbén is, kitűnik Mária Terézia egy leveléből, melyet 1778-ban ír fiának, Leopold toscanai nagyhercegnek: „kivonják a katonaságot Galíciából, Erdélyből és Magyarországból, pedig az első ország elégedetlen, a két utóbbi pedig nyitva áll a törökök és a rablócsapatok előtt." A rablócsapatok, melyeknek a császárné politikai szerepet tulajdonít, oláhokból állottak.

Az 1781-ik évben Krassó vármegye külön fölterjesztést tesz a zsiványok ügyében, kik közt Ardelián a leghíresebb kapitány. El kívánja töröltetni a szabad átjárást és a lőporeladást, és vérdíjat kér minden rabló fejére. Arad megye ugyanakkor nem hiszi, hogy véget vethessenek a rablásoknak, amíg a hegyekben nem rontják le az elszórt házakat, a rablók menedékhelyeit, és nem gyűjtik össze falvakba a népességet.[4] A sikeres üldözésben katonai segítséget kértek a megyék, de azt nem nyerték. Krassó megye főispánja alkalmaztatni kívánja az elfogottak ellen az imént eltörölt tortúrát, és a kancellária hajlandó volna ez esetben kivételt tenni. De a császár nem tartja alkalmasnak a kínzást az igazság kitudására. Inkább az erdők gyakori bejárását, a gyanús helyek szemmel tartását és a kétségtelen bűnösök példás büntetését sürgeti.[5] Csakhamar

általánosabbá is válik a mozgalom, amint a Bánság a szigorú katonai kormány alól rendes megyei igazgatás alá kerül és a bűnök bizonyos agrárius színt öltenek. Ittebén a nép ellene szegül az új földesuraknak, maga a pópa áll a zavargás élén. Mocsonyi Popovicsot, egy új földesurat megöltek Foenben, mi a császárt kellemetlenül érintette, mert az ilynemű események elronthatják a bánsági jószágok keletét. A legszigorúbb eljárást parancsolta a bűnösökkel szemben.[6] A csak az imént polgárosított tartomány egy részét visszacsatolta a határőrvidékhez, hogy annál könnyebben lehessen megfékezni a tolvajokat,[7] és ez elhatározásától nem engedte magát a kancellária és Krassó megye fölterjesztései által eltéríttetni. Maguk az illető helyek is kérték a katonai kormány alá rendelésüket. Maga is beutazta újra azon vidéket, és oly kétségbeesetteknek találta az állapotokat, hogy azok orvoslására külön királyi biztost rendelt Jankovics Antal személyében. A császár kiemeli, hogy a legújabb zavarokat nagyrészt maguk a földesurak idézték elő, azáltal, hogy jobbágyaikat távozásra akarják kényszeríteni, csakhogy nagyobb földet nyerjenek a marhatenyésztésnek. Nevezetes, hogy ugyanezen ok lép föl Írországban is, mint az agrárius mozgalmak egyik fő előidézője.

Mindennek dacára a rablók és rablások száma nőttön nőtt. Most már az aradi oláhok járnak elöl. A kancellária kifejti, hogy az eddigi intézkedések nem vittek semmi eredményre. „Bizonyos, hogy az időbeli büntetésnek nincs semmi hatása e vad s minden emberi érzést nélkülöző népre." A bűntársak menten maradnak. Előbb is volt ott annyi bűn, de kiirtották. Most ott veszélyben forog az egész közállapot. Csak a tortúra és a halálos büntetés segíthet. A megye egyelőre huszonnégy pandúrt fogadott ellenük.

A császár válasza jellemző fölfogására nézve. A tortúrát nem engedi semmiképp, még a bottal való vallatást is eltiltja. Egy gyilkos ellen, kit Torontál megye nyársra ítélt, elégnek tartja az örök fogságot és arca bélyegzését. „Különben e fölterjesztésből látszik, mily hibás a magyar közigazgatás, midőn egy megye nem szégyell huszonnégy pandúrt fogadni, csak hogy rettegő tisztviselői megnyugodjanak, és tán kúriáikban nagyobb számú cseléd szolgálja őket, kiket kétségtelenül a szegény népnek kell eltartani. A huszonnégy pandúrt el kell bocsátani."[8] Annyira gyűlöli és megveti a megyét, hogy még a legveszélyesebb elemek ellen is megtagadja tőle a védelmet.

A magukra maradt megyék nem vethettek véget a törvénytelenségeknek, melyek hallatlan módon elharapództak. A rablók nem ismernek semmi tekintetet. Gyermekeket is ölnek és csonkítanak. Azt kellett hinni, hogy már nemcsak a bírvágy vagy a bosszú vezeti a gyilkosokat, hanem valóságos düh szállotta meg őket. Már nem mernek dolgozni sehol. A kamarai pénztárak is veszélyben forognak. Csak nagyobb számú katona segíthet. A lakosok nagy része összejátszik a tolvajokkal, bíznak abban, hogy úgysem büntetik őket. A kamarának több volt a hitele a császár előtt, mint a megyéknek. Katonát ugyan nem küldött, de száz aranyat tűzött ki jutalmul, ha valaki élve kerít kézre rablót; ötvenet, ha halva. A halálos büntetésbe most sem egyezik, inkább a sokszoros veretést ajánlja.[9]

Mindezen rablásoknak egyáltalában nem volt semmi politikai vagy vallásos színezete. Arad megye szerint 20–25 fegyveres jár együtt rabolni. Dühöngenek saját nemzetük és vallásuk szerint is. A császári proklamáció, mely díjat tűzött ki fejükre, hatással volt reájuk. Huszonnégy oláh fegyveres meglepte és elfogta Arad megye alispánját, az öreg Forray Andrást, hogy általa kegyelmet nyerjen. A megijedt megye ennek megadását ajánlja, és a császár ezt már helyben hagyja, sőt az ellen sincs már kifogása, hogy a megye huszonnégy huszárt fogadjon. Ezalatt a megyének hegyes, Erdély felé eső része és Zarándnak szomszédos vidéke egészen a rablók kegyelmére volt bízva. Senki sem mert már Erdélybe menni.[10]

Maga az aradi görög nem egyesült püspök ment Forray kiváltására a rablók közé. Dumbrovicán találta őket, közel az erdélyi határhoz. Ünnepélyes isteni tiszteleteket tartott, úgy hirdette a kegyelmet és tett esküt annak megtartására. A rablók nem tekintették méltóságát, lövés dördült el ellene, de nem találta. Az ötvenhat lator közt csak nyolc kért kegyelmet, és ezek közül is csak három hozta el puskáját. Arad megye helyesen ítélt, midőn makacsnak mondá e népet, mely nem akar nyugodt földmíves élethez szokni, és annak elébe teszi a gond nélkül való, bőséges rablóéletet. A rablók aránylag nagy részének különös oka volt vissza nem térni lakóhelyére: sok volt köztük a szökött katona, magából a De Vins ezredből, mely oláhokból állott, 13-an. Időközben is raboltak, ők urai a vidéknek. Temesből is átjöttek negyvenen. Az egész buttyini járás részes. Csak az segíthet, ha más, nem oláh ezredet küldenek oda.[11]

Látjuk, hogy a bánsági rablók országos csapássá váltak. Arad

megye jelentéseiből kitűnik, hogy a latorcsapatok lassankint észak felé húzódtak, úgyhogy 1784 nyarán már Erdély határán, Zaránd megye közvetlen szomszédságában voltak legnagyobb számban. A megye hatalma nem fékezhette őket, a katonaság megtagadta a közreműködést, és annak egy része összejátszott velük. Jelentékeny számban van köztük a szökött katona, mi új, elszánt és erős elemmel növeli a törvényen kívül állóknak erejét. A császár eleinte csekély fontosságot tulajdonít az egésznek, nem enged tortúrát, sem halálbüntetést, ami menthető, de kellő üldözésükről sem gondoskodik. Akkor tűz ki díjat fejükre és küld ellenük katonát, midőn már a királyi pénztárakat is fenyegetik. Mindenesetre 1784 nyarán már belátta, hogy erélyes eszközökre van szükség e borzasztóságok elfojtására.

Gyökeres orvoslást Krassó megye a következő intézkedésektől várt: 1. az elszórt házakat le kell rontani, 2. egy egész ezred katona vegye üldözőbe a latrokat, 3. az országutak mellett húsz ölnyi szélességben ki kell vágni az erdőt, 4. szaporítsák a megye fegyvereseinek számát, 5. rontsák le a rabló házát, nejét és rokonait pedig, kik tudnak felőle, és bizonyosan segélyezik, vigyék fogságba. Hasonló Arad megyének fölterjesztése is. A helytartótanács játéknak tartja a kegyelemkérést. Az illetők ősszel kegyelmet kérnek, félve a téltől, de tavasszal visszatérnek az erdőkbe. Kinek ne jutna eszébe Andrássy diplomáciai jegyzéke a hercegovinai zavarokról, mely újabb mozgalmakat helyezett kilátásba, „ha olvad a hó".

A kancellária két külön komisszáriusra [biztosra] kívánná bízni az ügy rendezését. Ezek közt a tábornok a megyével együtt határozza meg a hajdúk számát. A szomszédos megyék és az erdélyi hatóságok is működjenek közre. Helyben hagyja Krassó megye javaslatainak nagy részét, de nem helyesli a rabló házának lerontását. Az elfogott bűnösök ellen szigorú eljárást sürget; az egzekúció (itt: ítéletvégrehajtás, kivégzés) mindjárt a hely színén menjen végbe.

II. Józsefet bizonyára nem annyira Ürményi fényesen írt jelentései győzték meg erélyesebb rendszabályok szükségéről, mint maguk a tények. Jóváhagyja a kancellária javaslatait, és száz katona küldését helyezi kilátásba. A kegyelem alól kiveszi a katonai szökevényeket. Biztosokul Papilla tábornokot, ki maga is oláh volt, és Jankovics Antalt nevezi ki október 7-dikén.[12]

Ez volt az erdélyi véres dráma bevezetése. Fegyveres, elszánt,

minden törvényes korláttól irtózó számos csapat garázdálkodott már 1784 nyarán és őszén Zaránd megye határán. A rablók mind oláhok. Kegyetlenek a végletig, népük ragaszkodására támaszkodók. Az előbb elsoroltak nagy része a magyar megyei hatóságok túlzása gyanánt tűnhetnék föl, ha azokat teljesen meg nem erősítené egy teljesen egykorú német forrás.[13] Az író meglehetős hosszú rajzát röviden összefoglaljuk.

„A Tiszán átmenve, az előbbi Bánságba érünk, mely néhány év óta Magyarországhoz tartozik és megyei hatóság alatt áll. E vidék lakóinak legnagyobb részét az oláhok képezik, kiknek ijesztő arca, lógó haja, rongyos és majdnem utálatos viselete a félénk embert azon mondásra bírhatják: minden oláh gazember. De nincs embertelenebb és könnyelműbb állítás ennél. Egy más vádnak azonban, bár kelletlenül, be kell vallanom helyességét. Bosszút és vért szomjúznak. Ezt számos és újabb példa bizonyítja. Az oláh nem bánt, de ha megsértik, bosszút áll, tán sok év múlva, de többnyire véresen. Különben sokkal szívesebb nép, mint a bánsági németek."

„Az oláh vérengző, bosszúvágyó. De minden ember olyan volna, ha nem tanítanák gyermeksége óta arra, mi a jó, mi a rossz, ha nem tudná, hogy Istenre és a hatóságra bízhatja bosszúját, ha jó emberek példája nem tanítaná a jó szeretetére, a gonoszok példája pedig a rossz megvetésére, ha a szeretet vallása nem hatna reá egész életén át. – Nem elég azt mondani: az oláh olyan, mint barma. Jaj nektek, kik nem tettétek mássá, ti kik felelősek vagytok lelkeért. – Ti a papok elöljárói, űzzétek el a pópákat és neveljetek oly papokat, kik használni akarnak és bírnak. A mostaniak nemcsak tudatlanok, hanem gyakran gonoszok is, és szint olyanná teszik nyájukat is. Ritkán esik, hogy a pópa ne volna bebonyolítva valamely oláhnak büntető pörébe. Szomszédaitok annyira fölháborodtak ezen, hogy egyenesen kívánják, hogy minden fölakasztott oláh mellé oda akasszák pópáját, mert ő a bűnnek oka, ő nem tanította arra: ne gyilkolj, bízd bosszúdat Istenre és a törvényre. – De ő maga sem tud erről semmit. – Az oláh pópák ellen nem egyes ember emeli a vádat, mindenki így beszél felőlök. Pedig meg lehet javítani a népet, a katonai kormány megmutatta: hogyan? A világi hatóság nem elég erős az oláhok lelkének kijavítására. Veszedelmes is volna, ha a megye be akarna avatkozni. Az az alispán, ki ebben buzgólkodnék, vigyázzon a bőrére. A pópák majd találnak olyan embereket, kik kifognak az alispánon."

„A bánsági rablóvilág nagy csapás a föld népére nézve, és réme a hivatalnokoknak. Vezérök rendesen olyan, ki azt hiszi, hogy megbántották atyját vagy valamely rokonát, és elégtételt keres. Mert az oláh tiszteli övéinek emlékét, még ha bitófa alatt rothadtak is el. Az ilyen bosszúvágyó sok követőre talál. Együtt elmennek török területre, ott bizonyos évi adó fejében oltalmat nyernek, és török alattvalókká lesznek. Télen török hazájokban nyugszanak, tavasz kezdetén átjönnek. Eleinte csak élni akarnak, hanem ősz felé már rabolnak és gyilkolnak, és midőn eltávoznak, meg szokták sarcolni a nagyobb helyeket is, mint néhány év előtt Oravicát."

A német író és a hatóságok egyaránt a papságban és a nép csekély műveltségében látják a baj gyökerét. Iskolák fölállítását, a papság javítását ajánlotta legbiztosabb orvosság gyanánt. A két legkülönbözőbb fogalom – az egyház és a törvénytelen erőszak – itt mintegy összeforrva tűnnek föl nem az ellenség, hanem pártatlan férfiak ítélete előtt. És valóban, ha az oláh nép mozgalmának egyik sajátos vonását abban látjuk, hogy annyi rabló vett benne részt, a másik fő jellemzés a pópák részvétele előkészítésében és lefolyásában.

Nem szabad az akkori pópát a mostanival összehasonlítani. Nem tartozott a művelt osztályhoz, hanem a néphez, melynek fia volt – épp ebben gyökerezett hatalma. Nem volt e népnek hozzá tartozó világi arisztokráciája, az egyetlen magasabb állás, melyet oláh, míg az maradt, elérhetett, a pópáé volt. Magas állás nem jövedelemnél vagy méltóságnál fogva, hanem azon hatalom miatt, melyet híveinek lelke fölött gyakorolt. A pap nem emelte őket magasabb fokra, hanem hozzájuk süllyedt alá, minden babonájukat, jó és rossz szokásukat szentesítette. Szegényesen élt, többnyire kereskedésből, de mégis többet látott a világból, mint falusi hitsorsosai. És mivé alakult a világ képe Magyarországon vagy Erdélyben az ily buzgó, szegény, műveletlen pópának lelkében! Bőségben, hatalomban látja a püspököt, tisztelve az unitárius vagy protestáns papot, őt, az egyedüli igazság birtokosát, hirdetőjét kizárva minden tekintélyből, porba alázva. Pedig nem hitének püspökei tartják fönn a vallást, azokat könnyen leveszi lábukról a császárnak vagy a kormányzónak egy jó szava, azok közül sokan hajtottak térdet Róma előtt világi javakért, hanem ő, a szegény, megvetett paraszt számba vett pap.

A megyei hatóság nem is igen tett különbséget a paraszt és a pópa közt. Egy esküdt megkötöztetéssel és fogsággal fenyegette az

ellentmondó melencei papot. Egy szolgabíró huszonöt verébfejet követelt be a becsei paptól, különben kitépik a szakállát.[14] Egy pópát tyúkólba zártak. De hogy is becsülte volna meg a hatóság azokat, kiket püspökük rendre pofozott, akikről mindenki tudta, hogy marhakupecek, tudatlanok, iszákosok?

És amily megvetésben részesül az idegenek részéről, oly végtelen tiszteletben áll népénél. Ha népe, hite uralkodnék, mint a hatalmas Oroszországban, vagy legalább mint Oláhországban? A minden oroszok császárnője, a görög ortodox hit védője, Katalin éppen ez időben közeledik hatalmas léptekkel hazánkhoz. Seregei az 1768–74-diki háború vége felé megszállva tartják Moldvát és Havasalföldet. A kucsuk-kainardzsii béke* kivonulásra kényszeríti őket, miben éppen Mária Teréziának volt legnagyobb része, de azért éppen ez a béke helyezte szilárd alapra az orosz befolyást a két vajdaságban. Oroszország kiköti, hogy a porta védelme alá fogadja az ottani keresztyén egyházakat.[15] Orosz kereskedők siettek raktárakat alapítani, és a porta 1781-ben kénytelen volt megengedni egy orosz főkonzul megtelepedését Bukarestben. „Ebből idővel nagyon veszedelmes ember válhatik, mert általa az oláh elégedetlenek igen könnyen fordulhatnak az orosz udvarhoz" írja egy akkori történetíró.[16] Úgy látszik, az orosz izgatásnak csakhamar megérett a gyümölcse. A porta 1785-ben halálos büntetés alatt tiltotta el a politikai beszélgetést, és e parancsot kihirdettette minden templomban és a moldvai és havasalföldi vajdák házaiban.[17]

Az egykorúak közül sokan gondoltak orosz izgatásra. Különösen az orosz kereskedőket, kik szent képeket hoztak az országba, gyanúsították. Az egykorú aktákban, mint már Szilágyi is kijelentette, ennek nincs semmi nyoma. A hivatalos Oroszország akkor nemcsak békében, hanem szövetségben állott a császárral, az csak a porta ellen izgatott. Hanem ki fogja kiszámíthatni, mily irányban fognak kitörni egy lázított nép szenvedélyei? Az izgatás vallásos volt első sorban. Az orosz és oláh szomszédság, ha nem is aktaszerűleg kimutatható, de bizonyára nagy közvetett hatással volt a Hóravilágra. Nem tudtak felőle tán a pórok, de tudtak pópáik, és mivé alakulhatott a világtörténet folyása e zavaros, vallásilag izgatott fejekben!

Ne csudálkozzunk azon, ha a szegény, a politikában járatlan

* Az orosz-török háborút 1774. július 21-én lezáró béke.

pópák konjektúráknak [feltevéseknek] váltak hirdetőivé. Nem volt akkor merészebb politikai tervek alkotója – tán Katalin cárnőt kivéve –, mint II. József császár. A két uralkodó szövetségénél egyrészt a kelet-, másrészt a nyugatrómai birodalom megújítása képezte a hátsó gondolatot. És e tervek egy része nagyon közelről érinté az oláhokat, és bár akkor még az archívumok titokteljes árnya borítá a két hatalmas szövetséges gondolatainak kifejezését, azok tárgya és célja nem volt ismeretlen a világ előtt. Katalin a konstantinápolyi trónról álmodozott unokája részére, és megegyezett Törökország fölosztásán II. Józseffel. „A három császárság (az osztrák, orosz és görög) közt független államnak kell létesülnie. Ez az állam, mely régente Dacia neve alatt volt ismeretes, Moldvából, Havasalföldből és Besszarábiából állhatna, oly uralkodó alatt, ki ezen tartományokban uralkodó felekezethez tartoznék." Így ír Katalin Józsefnek 1782. szeptember 21-dikén. Józsefnek pedig nincs elvi kifogása a két új görög nem egyesült birodalom ellen, melyek közül Dáciát királyságnak nevezi, csak bizonyos előnyöket köt ki a saját részére, és szabad hajózást a Dunán.[18] Dacia mint politikai eszme a szellemes cárnő termékeny agyának volt szüleménye. Amennyire ismerjük az orosz diplomáciát, bizonyosnak mondhatjuk, hogy a románok közt mindent megtett terve valósítására. Egy nemzetű, egy vallású független nagy ország, ettől visszhangzott akkor a mai Románia, és a közeli Erdély pópái ne hallottak volna felőle?

Az osztrák kormány, mióta Erdélyre reátette kezét, igen határozott és következetes politikát vitt a görög nem egyesült hit irányában. Ismerte a papság hatalmát, és azt minden módon a maga részére akarta nyerni, mihez a római hittel való egyesítés volt a legbiztosabban vezető út. Már a XVII. század végén a jobbágyság alól való fölmentést és minden dézsma és fizetés eltörlését ígérte a magukat uniáló oláh papoknak. Athanasius oláh püspök áttért, és sok pópa követte példáját. A magyar urak az oláh papságnak adott szabadsággal nem voltak megelégedve. „Mind a haza, mind a Diploma* ellen vala a földesurak jussát, mely az oláh papok iránt volt, olyan szemlátomást kifordítani kezekből. – A szabadságnak örülvén kelleténél is több oláhok papságra, deákságra szentel-

* Utalás az 1690. évi Diploma Leopoldinumra, amely a görögkeleti egyházat nem foglalta az ún. bevett vallásfelekezetek közé.

tetvén magokat, egy alávaló kisded faluban öt-hat pap s deák is meg volt, s meg van ma is, kik semmi szolgálattal vagy fizetéssel a földesúrnak nem akarnak lenni, és ha erőteték őket, mindjárt confugiáltanak [menekültek] a milíciához, s felejtette bizony földesúr uram a jobbágyát bántani, csak magát oltalmazhatta. – A bolgárszegi oláh papok pedig semmiképpen nem akarának az oláh püspök hatalma alatt lenni, és a pápista relígióval uniálni [egyesíteni] magokat, nagy pátrónusok lévén a havasalföldi vajda, kinek kedvét nem szegheti vala meg a császár is." Ez az állapot, melyet így röviden ecsetelt Cserei, maradt érvényben nagyjában József koráig. A kormány térít, a földesúr nem látja szívesen az oláh papságnak a jobbágyságból kiszabadulását, az egyesült hitű papság a császár híve és a magyarok ellensége, a nem egyesültek külföldre néznek.

Röviden összefoglaljuk előre is a pópák szereplését a fölkelésben. Ők voltak szítói az összeírás által keltett zavaroknak. Mint az elfogottak vallomásaiból kitűnik, pópák gyűlése előzte meg a lázadást. Hórának egy levele bizonyítja, hogy a pópák hirdették ki akaratát a nép előtt. Mindenekelőtt pedig, a fölkelésnek erősen vallásos térítő iránya, az a véres gúny, mit a többi vallással űztek, csak ide vezethető vissza.

A Vásárhelyen összegyűlt nemesek így fejezték ki a vádat: „Az oláh köznép dühös istentelensége földúlja és kirabolja az erdélyi bevett vallásoknak templomait, az oltári szentséget szentségtörő kézzel földre dobja és lábbal tiporja, a feszületeket és szentképeket elrombolja és kihányja, a drága edényeket elrabolja, a temető szentelt nyugalmát sem tisztelve, a holttesteket ki nem elégíthető kegyetlenséggel kivonszolja, és ami nem fordul elő a legbarbárabb nép történetében sem, mióta a világ áll, dühökben egy papnak kiszedték beleit, és szent könyvek tépett lapjaival tömték meg a hasát." Ismeretes tény, hogy több fogolynak csak úgy kegyelmeztek, ha azok hitökre tértek. Maga József előtt sem maradt titok az oláh papság gyászos befolyása. A lázadás leverése után ily szavakkal emlékezik meg róluk: „A zavar egyik főoka az a rendkívüli sötétség, mely még uralkodik az oláh nép vallásos és erkölcsi fogalmaiban. Ezen csak iskolázás és a tudatlan papság nevelése segíthet, és csak e módon lesznek jövőben elkerülhetők ily szomorú események."[19] Tudta mindenki, hogy örvény tátong a falusi pópák és a püspökök közt, kik némileg már az uralkodó

osztályhoz tartoztak. A pópák a szószékről nyilván lázították híveiket – nem sokat használhatott, ha a püspök, kit e nép nem ismert, és a magyarok eszközének tarthatott, békére intett.

A fölkelés kitörése után a magyarok következőleg ítélték meg az oláh papságnak és a vallásos indoknak abban játszott szerepét: „Az oláh köznépnek nincs erkölcse, nem tudja, mi a jó és helyes, házi nevelése eltévesztett. A keresztyén hitnek elveit még pópái sem ismerik, kiknek elég előkészület a lelkészségre, ha tudnak írni, olvasni és szent dalokat énekelni. Az oláhok nagyobb bűnnek tartják megtörni a bőjtöt, mint embert ölni. Az esküt csak akkor tartják kötelezőnek, ha önszántukból teszik le, ezért nem tartják bűnnek a világi hatóság által reájok rótt eskü megszegését. Bíznak abban, hogy bűneikért nem lakolnak a jövő életben, mert a pópák Szelindár nevű imádságukkal a pokolból is kiszabadítják. Számtalan ünnepöket nem jámborságból, hanem lomhaságból ülik."[20]

Foglaljuk össze az eddigiek eredményét. Az oláh nép élén nem áll lovagosztály, annak szerepét némileg a rablók viszik. A nép vitézebb és erősebb része azokhoz gyűl. Katonai szökevények erősítik a tolvajtábort, mely mind közelebb vonul a fölkelés kitörésének színhelyéhez, és mely iránt a nép nyílt vagy titkolt rokonszevvel viseltetik. Nincs művelt és gazdag papsága, de pópái korlátlan urai a nemzet lelkének. Ezek régi és részben indokolt gyűlöletet táplálnak a magyar és szász urak és papok ellen. Egyházuk már régóta megszokta a külföldi hitsorsosokban látni támaszát. Most az orosz hatalom kifejlése, oláh földre való átnyúlása, Dacia nevének politikai eszmévé válása új, eddig ismeretlen erőt adott a papságnál soha ki nem haló nemzeti és vallásos aspirációknak.

Hóra fölkelésében világosan ki volt mutatható a rabló, a nemzeti, a vallásos elem. De maga a vezér mást hirdetett. A legnagyobb merészséggel vallotta magát a császár parancsai végrehajtójának. Most már ezt alig veszi komolyan valaki, de akkor annak vették hívei, és a magyarokra sem maradt hatás nélkül. Mely tettei és eszméi a császárnak tüntették föl lehetőnek barátjai és ellenségei előtt az uralkodói fölségnek a föllázadt csőcselékkel való összejátszását? A legszigorúbb erkölcsbíró sem ítélhet el, ha nem tettünk rosszat és nem gondoltunk rosszat. Hanem a politikában nem elég szándékunk és tényeink tisztasága, arra is kell tekintettel lenni, hogyan fogják föl azokat a helyesen ítélni nem tudók. Éppen

II. József uralkodása szolgáltat igen nevezetes tanúságot arra nézve, mily veszélyes, ha az uralkodó nem gondolja meg intézkedéseinek pszichológiai következéseit.

*

Mint minden elnyomott osztályra, úgy az erdélyi oláhokra nézve is új hajnal hasadását jelölte Józsefnek uralomra jutása. A tolerantiae edictum* áldását reájok is kiterjesztették, megszűnt a Mária Terézia alatt annyira dívó erőszakos uniálás [egyesítés]. Midőn az ügy az államtanácsban szóba került, Gebler tanácsos kifejezte, hogy a nem egyesülteket sok okból kell jó szellemben megtartani (bei guter Gesinnung zu erhalten).[21] Mintha az általános jogi és állami szemponton kívül még egy különös cél is lebegett volna szeme előtt. Maga József már 1773 óta személyes meggyőződésből ismerte az erdélyi jobbágyságnak – mi majdnem egyértelmű az oláhsággal – szerencsétlen állapotát. Újra meglátogatta a tartományt 1783 tavaszán, és hogy mily mély benyomást tettek reá az úrbéri visszaélések, kitűnik abból, hogy Erdélyből, Nagyszebenből, közvetlen hatásuk alatt bocsátotta ki híres rendeletét a jobbágyság megszűnéséről. Egyenesen kimondja, hogy Erdélyben még érvényben vannak a régi visszaélések a természetes szabadság ellenében. Szabad legyen mindenkinek minden taksa nélkül házasodni, mesterséget tanulni vagy elszegődni. „Kell hogy mindenütt egyszerre végét érje az emberiségnek ez a szolgai és rabszolgai lealázása."[22] Vérig keserítette a hatóságoknak az uralkodó osztállyal való összejátszása, mely lehetetlenné tette, hogy a szegény, elnyomott ember jogához férhessen. Midőn a kancellária mentegetni akarta az erdélyi viszonyokat, ily szavakkal förmedt reá: „Semmiben sem fognak a dologhoz, puszta fölvilágosítást adnak, vagy jelentéktelen nehézségeket támasztanak és szántszándékkal összezavarnak mindent, hogy csak meg ne ismerjék az igazságot. Nem akarom eldönteni, elvből történik-e ez a régi zavarosság megtartása végett, vagy csak a munkától való félelemből. Ha személyes helyi tapasztalaton alapuló meggyőződéseim után rendelek valamit a hatóságoknak, azoknak kötelessége buzgón fölkarolni elveimet, nem pedig az, hogy vádiratnak nézzék

* Türelmi rendelet – ld. a Gazdasági állapotok c. fejezet 182. lapján levő jegyzetet.

parancsomat, mely ellen egész tehetségökkel iparkodnak védőiratot szerkeszteni, hogy mindent szépíthessenek."[23] Szomorú tény, a császár e vádja csak részben volt igazságtalan. Az addigi, annyira igazságos reformokban, különösen a toleranciában maguk a hatóságok képezték a fő akadályt. Hanem a császári rendelet hangja szinte provokálja a szociális revolúciót.

És a császár feledi, hogy az a nagy elnyomás rendszere nem egyes embereknek bűne, nem is a magyar nemességé, hanem az egész történeti fejlődésé. Éppen a magyar nemességet vádolni vele, igazságtalanság. A legnagyobb visszaélések, melyek a forradalom kitörésének közvetlen okát szolgáltatták, nem magyar úrnak hatósága alatt mentek végbe, hanem a császári királyi bányakamara uradalmaiban. A magyar feudalizmuból nem hiányzott a patriarchális színezet, intézményeinek nyűgét csak a német bürokrácia tette elviselhetetlenné.

Egy törvényes módja volt a jobbágynak terheitől megmenekülni: ha katonának vették. Mária Terézia korában Erdélyben is akartak alapítani határőrvidéket, de a székelyek közt. Élénk emlékben volt még a madéfalvai vérengzés. Ami miatt a szabad székely föllázadt vagy elköltözött, az volt az oláh vágyainak netovábbja. Tehetetlen szolgából a császár katonája lesz, a császáré, ki elérhetetlen magasságban trónol fölötte, és ki tán igénybe veszi bosszuló karját a magyarok ellen. Láttuk, hogy éppen az oláh rablók szolgáltatták az okot arra, hogy a provincializált* Bánság egy részét, a mai Szörény megye tizennégy községét már 1783-ban visszacsatolták a határvidékhez. Az állapotok még általában nem látszottak elég szilárdultaknak. Az addig a régi megyei fölosztás alatt álló Erdély új megyékre osztatik, mi maga is valóságos belső forradalom. A Királyföld municipális [önkormányzati] autonómiája eltörültetik. Végre 1784 nyarán elrendeltetik és végrehajtatik a konszkripció. Mi más lehetett ennek célja, mint katonává tenni az egész népet? Így fogták föl a dolgot a magyar megyék is, ezért opponáltak ellene. Az oláhság közt pedig csak csekély izgatásra volt szükség, hogy magát tömegesen beírassa katonának. Egész falvak népe indult útnak a főhelyek felé, hogy jelentkezzék. Statisztikai, tudományos célt nemigen értett meg, mi más a célja az összeírásnak, ha nem az, hogy a császár megtudja, hány katonára számíthat?

* Itt: szabályos közigazgatás alá helyezett.

Túlbuzgó tisztek – és ezekben nem volt hiány – ilyen irányban tettek nyilatkozatokat. De minden mást nem tekintve, a konszkripció oly tény, mely által az uralkodó úgy szólva személyes érintkezésbe lép legnyomorultabb alattvalóival is. A földesúr ellene van a császár rendeletének, tehát bizonyos, hogy az javára válik a jobbágynak.

Erdélyország kormányzója már augusztus 18-án és 25-én tudósította a kancelláriát a Hunyad megyében kiütött zendülésről. A fenyegetett megye gyors segítséget kért, különben nagy tűzvész támad a kis szikrából. A katonai parancsnokság már ekkor némileg ellenséges állást foglalt a polgári kormánnyal szemben. Egy hét múlva már csöndesebb hírek érkeznek, a konszkripció nyugodtan folyik katonai segítség nélkül. A haditanács elnöke, gróf Hadik, elejét akarva venni a fenyegető fölkelésnek, igen szigorú utasítást adott az erdélyi katonai kommandónak. Nem volt szabad többé a katonáknak összeírni a jobbágyokat, és mindenben engedelmességre kellett azokat inteni, hogy belássák, miképp a katonaságtól nincs mit reméllniök, és sohasem válnak határőrökké. Az ezután is jelentkezőket zárják be és adják át a földesuraknak. Nem maradt hatás nélkül a katonaság föllépése, és Bruckenthal szeptember 8-án már nem lát semmi jelt, melyből valódi fölkelésre lehetne következtetni. Általános még a panasz elégedetlenség miatt, de remélhetőleg nemsokára az is meg fog szűnni.[24]

Oly nyugodtnak látszott minden, hogy a kancellária már mint elintézettről szól az egész ügyről, és csak a katonai parancsnokság megintését és a bűnösök bezárását követeli. A császár még enyhébben nézi a dolgot. „Minthogy ez az ügy már el van intézve és befejezve, nincs szükség további kutatásra, és a katonai parancsnokság sem esett nagyobb hibába, mint a téves hitben levő alattvalók. A földesurak bánjanak jól jobbágyaikkal, és ne bírják őket állapotuk változtatására."[25]

Egész másként látták a helyzetet a fenyegetett magyar nemesek. Zeyk János Hunyad megyei alispán jelentése szerint, mely egy nappal a császár föntebbi határozata után kelt, az oláhok számba sem veszik a megyei hatóságot, „és a fölséges úrhoz való indulatjok is nagyon kétséges". Tavaszra nagy kitörés várható. Az oláh határőrség nem megbízható, rendes katonaságra van szükség. Mátsó szolgabíró szerint még a katonaságot is kuruc világgal fenyegeti a nép. Egy szóval: Erdély délnyugati részeiben a konszkrip-

ció befolyása alatt 1784 nyarától fogva anarchikus állapotok uralkodtak. Ezek lecsöndesítésére a katonaság nem tett semmit, a kormányzóság igen keveset. A császár sajnálja ugyan az eseményeket, de mint láttuk, szinte örvend az alkalomnak, hogy pirongathassa a magyar nemességet.

Akkor az általános elvi ellentéten kívül még egy különös eset is növelte a császár haragját. Wesselényi Miklós zsibói kastélyából valóságos háborút vitt Haller István gorbói kastélya ellen. Hogy Kemény Zsigmond szavaival éljünk: „József császár szigorúan akarta büntetni az új Götz von Berlichingent, ki az ököljog régi világát Szolnok megyében restaurálta".* Nemcsak a törvényt sérté Wesselényi, hanem a császár leveit, az uralkodói tekintélyt. Éppen ez időben jut ügye a császár elé. „Nemcsak a közbéke e valódi háborítása érdemel keserves büntetést, hanem Wesselényi bárónak egész élete és vadságának sokszoros tényei. El kell fogni, bilincsbe verni, a katonaságnak átadni és az előírt módon Kufsteinbe vezetni, hol több éven át marad, míg meglátszik javulása. Az alatt naponkint harminc krajczár rendeltessék eltartására, és jövedelmének fölöslege fordíttassék gyermekeinek jobb nevelésére, a kiadások megtérítésére, gróf Hallernek és a báró annyira zaklatott alattvalóinak és szomszédjainak méltányos kárpótlására."[26] József lelkében bizonyára a fejedelmeknek a feudális urak ellen vívott küzdelmei ébredtek föl. Mint a törvény és az állam győztes őre látta magát szemben a dölyfös, törvényt nem ismerő magyar úrral. Csak az állhat ellen, a pór nem, az nem kíván mást, mint törvényes oltalmat. A folyamatban levő konszkripciót nem a nemesség akadályozza-e meg? A pór legfölebb túlbuzgó, a nemes engedetlen.

Az erdélyi kormány a konszkripciónak némely gyanúra alkalmat adó rubrikájában [rovatában] látta az oláh mozgalom egyik okát, és kéri azok elhagyását. A kancellária ezt helyesli, úgy is nagy a zavar, ha legkisebb látszata is marad annak, mintha rekrutálás volna a konszkripció célja, azok megújulnak. Ebben már a császár nem lát mást, mint nemesi ellenállást a konszkripció ellen. Midőn a fölterjesztés eléje kerül, október 28-án, így ítél fölötte:

* Götz (Gottfried) von Berlichingen (1480–1562) frankföldi lovag, 1525-ben a német parasztfelkelés egyik vezetője, aki később elárulta a parasztok ügyét. Ezzel a példával Marczali tulajdonképpen a középkori feudális anarchia viszonyaira utal.

„Az erdélyi volt fönnakadás és az ottani zavarok tudtomra nem az alattvalók félelméből eredtek, hogy katonáknak viszik őket, hanem azon vágyukból, hogy katonák legyenek, hogy megszabaduljanak a földesurak és megyék rossz bánásmódjától. Utasítani kell tehát a guberniumot, hogy a tisztviselőkkel és minden vallás papjával együtt világítsa föl a népet, és hajtsa végre azonnal a konszkripciót, mert őket terheli a felelősség, ha az alattvalók hamis és elhanyagolt fogalmakból indulva ki, ellen akarnak állani vagy emigrálni. Mert ha ők fölismerik a konszkripció valódi célját, nem fognak tartani tőle, hanem csak egyedül a nemes ember és a földesúr, kik zsarnoki módon akarnak eljárni alattvalóik ellen."[27]

A konszkripció a nemesi osztály ellen irányult – annak ellenállása érthető a császár előtt. De miért zavarogna a pór? Arra ki gondolt volna, hogy ez tán csak alkalom más célok elérésére. A katonaság bizonyára nem. Az csak összeírni akart, kissé a császár kedvéért, kissé tán a gubernium és a magyar urak bosszantására.

Az emberi rövidlátás végtelen történetében is tán egyedül álló tény, hogy Preiss altábornagy, Erdély hadi kormányzója, még november 2-án, amidőn már kitört a véres lázadás, panaszkodott a hadi tanácsnál a kormányzóság ellen, hogy az halasztja a konszkripciót.

Másfelé volt irányozva akkor a császárnak, a katonaságnak szeme. Nem pórlázadástól tartottak, hanem nemesi fölkeléstől a konszkripció és a német nyelv behozása által fenyegetett rendi és nemzeti jogok védelmére. A bárdolatlan pórok a császárt kívánták szolgálni az urak ellen, a maguk módja szerint. A császár pedig október 31-én elrendeli a katonai erő alkalmazását azon nemesek és földesurak ellen, kik az összeírásnak ellene szegülnének. Ugyanaz nap írja testvérének, Leopoldnak [Lipótnak] hogy a magyar urak oktalan ellenzéke tán oly csapásra fogja őt kényszeríteni, mely véget vet gőgjüknek. Most még halasztja, ameddig lehet.[28] Másnap kitört nem az alkotmányos forradalom, hanem az oláh rablóháború, mely a császár szövetségesének vallotta magát.

*

Vétek volna, ha komolyan védeni akarnók is József császárt azon vád ellen, mintha ő adta volna a fegyvert az embertelen oláh csoportok kezébe. És mégis tendenciáinak azonossága a fölkelésé-

vel szembetűnő, és mint láttuk, nem is tagadott meg attól bizonyos szimpátiát, míg az oly veszedelmes mértéket nem öltött. A császár véget akar vetni a társadalmi, nemzeti és vallásos előjogoknak, ugyanaz a célja Hóra társainak is. A császár éppen a válságos időben a magyar nemességben látja ellenségét; ennek kiirtására fog fegyvert az oláh nép. A császár véget akar vetni az emberek rabszolgai lealázásának, az oláhok is hirdetik az emberi egyenlőség evangéliumát. Végre a konszkripció megmutatja, hogy a katonaság nem ért egyet a polgári hatósággal. A kettő közül pedig bizonyára az első ismeri jobban a császár akaratát.

A katonai és polgári kormány egyet nem értése, mely a konszkripció alkalmával nyilvánvaló lett, döntötte anarchiába Erdélyt, a király és a rendek közötti ellentét adta meg a fölkelés lehetőségét.

Nincs állam és társadalom anarchikus, erkölcstelen elemek nélkül. Míg az uralkodó osztályok, bárminő politikai ellentétek választják is őket széjjel, egyetértenek a szociális veszély elhárítására nézve, addig a közrend háborítói nem számíthatnak másra, mint büntetésre. Az uralkodó elemek megoszlása teszi lehetővé az anarchiát, mert a zavargó mindig számíthat az egyik uralkodó tényező támogatására a másik ellenében. Rettenetes tanúság ez azokra nézve, kik pártszempontból helyeselnek mindent, mi az ellenpártnak kellemetlen vagy veszélyes. Valamint Démosztheneszt intette a helléneket, hogy bármily elkeseredetten küzdenek is az uralomért egymás közt, a barbárok ellen össze kell tartaniok, úgy az intéző osztályoknak sem szabad megfeledkezni soha arról, hogy harcaiknak ott van a határa, ahol a közös műveltség veszélye kezdődik. Erről feledkezett meg a magyar nemesség és II. József egyaránt. Az elsőnek elnyomása adta meg az oláh forradalomnak létjogát, a másiknak elnézése nyitotta meg az utat a fölforgató törekvések előtt. Hazánk történeti fejlődésének legfontosabb eredménye, hogy a Habsburg-háznak és a magyar nemzetnek és alkotmánynak együttes uralma biztosítja legjobban a közrendet. A Hóráéhoz hasonló fölkelések megújultak azóta mindig, valahányszor komoly ellentét jött létre e két államalkotó tényező közt, vagy – ha az anarchikus elemekkel el lehetett hitetni annak létezését.

*

Ily anarchikus elem gyanánt tűnik föl az a nagy oláh rablócsapat, mely az 1784-ik év nyarán és őszén az Arad megye és Erdély határán elterülő erdőket és bérceket választotta rejtekhelyéül. Számításból vagy véletlenből szomszédságába jutott azon vidéknek, melynek lakossága egész Erdélyben talán legtöbbet szenvedett az úrbéri visszaélések súlya alatt.

Óriási foliánst* képeznek a zalatnai jobbágyok panaszai, melyek 1778 óta folyton sürgették a törvényes orvoslást. Mint a jobbágyok megbízottja járta be Hóra, kinek neve akkor tűnik föl először, Bécset, 1780-ban, azok nevében szólt a császárral 1783 végén. A Controlorgangban,** hol a humánus uralkodó előtt minden sorsú alattvaló kiönthette szívét, látta Mária Terézia fia a juhászruhába öltözött oláht, kinek szíve bizonyára már akkor égett a vágytól, hogy a maga módja szerint szolgálja a császárt. Jobbágyküldöttségeknek Bécsben járása Mária Terézia úrbéri szabályzata óta mindennapos volt, bár sem a földesuraknak, sem a kancelláriának nemigen volt ínyére. Az ügy, mint az ily bonyodalmas ügynél nem is lehetett másként, elhúzódott. A császári kamara 1784. október 6-án átír a kancelláriához, hogy a zalatnai jobbágyok könnyítésének ügyét legjobb lett volna a kormányzóságnak, a thesaurariatusnak [kincstárnak] és a bányakamarának egyetértőleg intézni el.[29] Mikor egyezik meg e három tekintélyes testület? Addig a szegény jobbágy csak hordja az igát.

A császár testvérének, Leopoldnak [Lipótnak] ily szavakkal beszéli el az esetet és összeköttetését a zendülés kitörésével: „A birtokosoknak évek hosszú során át folytatott kihágásai általános panaszra adtak okot az egész nemzetnek (Nation), és különösen az oláhnak. Nem volt mód az orvoslásra, még úrbért sem lehetett behozni. Ő felsége (Mária Terézia) megtett mindent, mi lehető volt. Én végre elértem, hogy a kancellária és a kormányzóság kidolgozzák, de még nem expediáltak [küldtek el] semmit. A zalatnai kincstári uradalomnak, mely a bányakamara alatt áll, tisztviselői különösen kitűntek mindenféle elnyomás és visszaélés által. Az ismételt panaszok és az oda küldött bizottságok sem szüntethették meg azokat. Végre,

* Folio magyarul levél. A legnagyobb könyvforma, magyarul ívrét, mely az ív kétrét hajtásával keletkezik. A könyvnyomtatás feltalálása idején ilyen formában nyomták a könyveket, ezeket hívták fóliánsoknak.

** Szó szerint: ellenőrfolyosó. Itt fogadta a Burgban II. József a panaszosokat.

midőn tavaly az országban jártam, keresztülvittem egy új bizottság kiküldését, melynek egyenesen Bécsbe kellett küldenie jelentését. Egy jelentés márciusban érkezett ide, de a császári kamara csak novemberben vette elő.[30] Azonfölül az alattvalók megbízottakat is küldtek ide, kiket a kancellária írott biztosítással látott el, hogy csak menjenek haza és várják be az eldöntést, ne féljenek semmitől, de mihelyt Zalatnára értek, elfogták őket és rosszul bántak velök. Egy közülük, Hóra nevű, megmenekült, összegyűjtötte a pórokat és a tisztek és földesurak ellen izgatta őket, mondván, hogy a császár ellenére bánnak így velök. Azt kívánták, hogy fogadják el őket határőröknek."[31] A császár szemében összeolvad a zalatnai jobbágyok elégedetlensége a konszkripció által okozott mozgalmakkal. Elbeszéléséből legyen szabad kiemelni két momentumot. Halasztással a visszaélések ügyében a császári kamarát vádolja, mely bizonyára nem volt magyar. Azután említi Hórát, anélkül, hogy bővebben megemlékeznék róla. Az oláh nép vezére semmivel nagyobb benyomást nem tett a császárra, mint bárki más a hozzá esdeklők ezrei közül.

*

Nem szándékunk itt bőven elmondani a garázda rablócsapatoknak barbár vezérek alatt véghezvitt gyilkolásait, pusztításait, erőszakoskodásait. A magyar nemesek és polgárok, kik a lázadók kezébe jutottak, rend-, nem- és korkülönbség nélkül áldozatául estek a vak dühnek. Valódi rabszolgaháborúnak volt ez kitörése. Élénken él még emléke Erdélyben, hol annyi család szolgáltatott vértanúkat, és annyi országos és családi krónika tartja eleven emlékezetben e szomorú napokat. Csak azt emeljük ki, hogy a lázadásnak zalatnai jobbágyok állottak élén, s hogy azon területen tört ki, melyre az Aradban és Temesben üldözött rablók menekültek. A kormányszék és a katonai parancsnokság egymással viszálykodtak még, és úgy szólva semmit sem tettek a közös veszély elfojtására.

Gróf Gyulai Ferenc császári tábornok a gyásznapok közvetlen benyomása alatt következőleg írt Hadik grófhoz, a hadi tanács elnökéhez: „Mint hű alattvalója a császárnak, kötelességének tartja elmondani, amit a parasztlázadásról tud. Kitörésekor nem volt Lunkán (Zaránd megyei jószágán, melyet a fölkelők elpusztítottak), hanem Dédácson, Déva mellett. Az egésznek okozója gyanánt egy Horre nevű embert említenek, ki célja elérésére a hidak alatt össze

szokott jönni a parasztokkal, kiknek Mesztákont, egy hegyen épült templomot, nem messze Brádtól, jelölt ki gyűlőhelyül. Ez a rendelet futó tűz gyorsaságával ment egyik helyről a másikra, úgy, hogy a kijelölt napon roppant parasztcsoport gyűlt össze a helyen, hol aztán az a gazember egy (tudja Isten honnan szerzett) nála levő aranyos betűvel írt pátenst és aranykeresztet mutatott a népnek és kérdezte, hisznek-e azon jelnek? és amint egyhangúan igennel válaszoltak, gonoszul megesküdtek, hogy kiirtják az egész nemességet. Nem lehet leírni, mily véghetetlen kegyetlenségeket visznek véghez ezek a pórok; körüljárnak mint az ordító oroszlánok, mondhatatlan gyilkos tettekkel dühöngenek a mesteremberek ellen, nem kímélik a magzatot sem az anya méhében,[32] elégetik a nemesi lakokat, s falvakat, és Zaránd megyében már föl is gyújtották Brádot, Kristyort és Ribicét, hol a legtöbb nemes lakott, úgyhogy e helyekről alig menekült meg három. Ez még nem elégítette őket, és minthogy Zaránd megyében nem találtak több nemesi lakot, azonnal átjöttek a Maroson Hunyadba, ahol már úgy szólva egy lélekzetben elégették Branyicskát, M.-Németit, Solymost és Dédácsot. Félek, ha gyorsan nem vetnek véget, tavasszal, ha nem is az egész országot, de nagyobb részét fölemésztik."

„Kegyelmes uram! Volt már egyszer alkalmam Genua vidékén tapasztalni, mi a pórlázadás,[33] de ez hasonlíthatatlanul borzasztóbb, és ezért azt hiszem, tanácsos volna a latin közmondás szerint járni el: principiis obsta [a kezdetnek állj ellent]. Már nyáron Vásárhelyre való utazásom alkalmával volt módon megismerni, mily iszonyú gyűlöletet táplálnak a parasztok, csakhogy nem tudtam, hogy e lappangó tűz még ősszel kitörhet."[34]

November 12-dikén már Bécsben is tudták a „kellemetlen hírt", mint a császár nevezte. Három nappal előbb még tudakozódott József, miért nem halad az erdélyi rendezés. Most gyorsfutár által kellett elrendelni a statáriumot a lázítók ellen. Azt beszélték, hogy a császár eleinte túlzóknak hitte a beérkező híreket.[35] A magyarok koholhatják, hogy üdvös reformjainak elhagyására bírják. A haditanács mégis utasította az erdélyi kommandánst [hadparancsnokot], hogy mindenben egyetértőleg járjon el a kormányzóval. A rémület annál nagyobb volt, mert már 13-dikán megérkezett Krassó megye kérelme, melyben katonaságot kér a forrongó nép féken tartására. Valóban általános volt a mozgalom, mert a megye folyamodása november 3-án kelt.[36] A temesvári biztos pedig jelentette, hogy a

nép az erdélyi híreken nagyon megörült és kívánta, hogy úgy legyen mindenütt.

Preiss tábornok legegyszerűbben úgy vélt eljárni, ha nem tesz semmit. Ki kell mondanunk, mert csakis ez magyarázza meg a később történendőket, hogy a fölkelés első két hetében a megtámadt magyarság egészen magára volt hagyatva, és nélkülözte a törvényes hatalom oltalmát. A katonaság úgy volt utasítva, „hogy amíg parancs nincs a bellicumtól [haditanács],* kirukkolnak ugyan, de tüzet nem adnak". Nem kellett-e ez eljárásnak katonákban, magyarokban és oláhokban egyaránt azt a hitet kelteni, hogy Hóra igazat mond, és csakugyan a császár megbízásából dúl?

Déva ostrománál, november 6-dikán vették észre a katonaság ez eljárását. Másnap a várból kicsapó magyarság legyőzte az oláhokat, és közülük 44 foglyot 24 óra múlva rögtönbíróság útján kivégeztetett. A törvényes forma meg volt szegve, de midőn látták a megrémült menekültek, hogy a rendes hatóság nem segít vagy nem akar segíteni, visszanyerte természettől való önvédelmi jogát. Vajon vártak-e ír rablók által megtámadott angol gyarmatok, vagy indiánusok által megtámadt farmerek, míg rendes katonaság érkezik? Az oláh támadás pedig sem emberségesebb, sem jogosabb nem volt azokénál.

Midőn a fölkelők látták, mily könnyen özönlik el a nyílt helyeket, már nemcsak a magyarokat üldözték, hanem a kincstár birtokait és a katonákat sem kímélték. Abrudbányát és Verespatakot már november 7-dikén fölprédálták. Itt is kitűnt a fölkelés vallásos színezete. Kihirdették mint Isten és a császár parancsolatát: „hogy aki disunita religiora** nem áll, és oláh köntösben nem jár, vagy nyársba húzzák, vagy fejét vegyék."[37] A bányavárosok és kincseik kényére állottak a lázadóknak. És mégis Schultz alezredes még november 21-dikén is alkudozik Hórával, mint valami rendes hadviselő féllel.

Ha a császár nem engedte a nemeseknek tekintélyének csorbítását, úgy másrészt az oláh nép zavargását sem volt hajlandó eltűrni. Terve az lett volna, lehető gyorsan elfojtani a lázadást, de lehető kevés vérontással. Hadik gróf ki is dolgozott egy egész pontos

* Consilium bellicum v. Főhaditanács, az osztrák Habsburgok 1556-ban létesített központi katonati hatósága, melynek hatásköre a magyarországi és erdélyi seregekre és várakra is kiterjedt. 1850-ig állt fenn.

** Nem egyesült vallás, (azaz nem görögkatolikus, hanem görögkeleti).

haditervet, mely szerint Preiss, ha mint jelentve volt, 4-dikén értesült a forradalomról, már 13-dikán, legkésőbb 18-dikán véget vethetett volna annak a rendelkezésére álló eszközökkel. Ez az egy okirat is elég bizonyítás azok ellen, kik a katonai kormányt vagy éppen a császárt conniventiával [szemhunyással, elnézéssel] vádolnák. Elgondolhatjuk tehát, minő meglepetést keltett a lázadás továbbterjedésének híre, melyet november 14-én „nemzeti és vallásos ügynek" nevezett a kormányszék. A császár intencióinak éppoly kevéssé felelt meg a semmittevő Preiss, mint az önkénytesen eljáró dévai magyarság. A katonai parancsnokot, kit méltán terhel az a vád, hogy miatta folyt annyi ártatlan vér, november 20-dikán „magas kora és betegsége miatt" nyugalomba helyezte, s helyette a velencei Fabris tábornokot nevezte ki Erdély kommandánsává. Az utóbbiakról a főkancellárhoz november 22-én intézett kéziratában mint merész önkénykedőkről ír, kik törvénytelenül ítélnek halálra. Pedig az oláhok ellen csak kegyelem visz célhoz.[38]

Valóban, kegyelem hirdetésben és alkudozásban nem volt hiány. Schultz alezredes két ízben szólította föl fegyver letételére a lázongókat. Molnár szemorvos, ki oláh volt, hasonló megbízatásban küldetett hozzájuk a kormányzó által. A görög nem egyesült püspök is fölszólította őket a fegyver lerakására. A legmegbízhatóbb forrásokból tudhatták már meg a félrevezetett emberek, hogy a császár nem helyesli szándékukat. Meg is ígérték minden alkalommal a meghódolást és József is minden percben várta annak a hírét, hogy a rend teljesen helyre állott.

Elérkeztünk azon pontig, melyen világosan kitűnik, hogy a Hóra-fölkelés más is volt, mint a császár iránti túlzott lojalitásból származó, a magyarok elnyomása ellen irányzott, a katonaság által dédelgetett pór-felkelés. Többet mint amnesztiát és úrbéri helyzetük javítását csak nem várhattak. Ez meg volt ígérve, de Hóra mind nagyobb követelésekkel lépett föl. Tulajdonképp akkor lép föl támadóan a sereg ellen, midőn már várták, hogy leteszi a fegyvert. November 29-dikén szállotta meg a Maros melletti Ilyét, Bethlen Gábor születése helyét. Serege nyíltan szembe száll a császári katonákkal. Akkor kezdik hirdetni, hogy ő fejedelem vagy éppen Dacia királya. Kolozsvárt erősítette a polgárság, Szatmárban, Biharban, Máramarosban tartottak a fölkelés átcsapásáról. A Szamos mellékét bejárták emberei azon fölszólítással, álljanak készen és egyesüljenek vele, „mert jaj lesz a lelkének, aki mellé nem

áll".[39] Általános pórlázadástól féltek, melyben még a székelyek is részt vennének. El volt terjedve a hír, hogy a külső, saját vallásukon való hatalmaktól várnak segélyt. Havasalföldről pedig hány rabló gyűl össze hozzájuk! A magyar nemesség csak gyors inszurrekcióban* [nemesi felkelés] látta menekülését. Mint József császár félig gúnyosan mondja, még Pozsonyban is féltek, nemcsak asszonyok, hanem férfiak is. Be látszott következni az, minek veszélyét a császár kegyelem és halogatás által akarta elhárítani: az általános vallás-, nemzetiségi és osztályháború.

Kik voltak azon férfiak, kik megrettegtették a magyar nemességet? Hóra és társai: Kloska és Krizsán, a műveltség legalacsonyabb fokán álló pórok és pásztorok. A megyék szerint egy bizonyos Szalisz, egy idegen tiszt vezette volna a pór hadat, de annak jelenléte nem bizonyítható be, és az egész vezetés nem mutat semmi magasabb belátást. Ha nem csalódunk, a mozgalom vezéreit személyes veszélyük, melynek mint népük szószólói ki voltak téve, ragadta fölkelésre. Bizonyos titkos ösztön vagy remény hitette el velük tán csak úgy, mint követőikkel, hogy szándékuk nem bűn a császár szemében. A számos rabló és dezertőr [katonaszökevény] kész segítségnek kínálkozott. A katonaság tétovázása tán minden reményükön fölül emelte tekintélyüket. És midőn már meggyőződtek arról, hogy a császár bűnösnek tartja őket, nem hagyhatták abba vállalatukat. A kegyelem nem terjedt ki a vezetőkre, sem a szökött katonákra. Nekik és a rablók azon részének, mely elszökött a zászló alól, mint lázadóknak kellett tovább élni, ha nem akarták tetteik méltó büntetését elszenvedni. Innen van, hogy mihelyt a katonák komolyan hozzáláttak a dologhoz, az egész nagy csapat szétbomlott, és csak kevesen mentek a hegyek közé. Hóra csapatja soha sem volt harcképes állapotban. Még midőn legjobban is tartottak tőle, november 7-dikén, azt írja róluk Forray Endre Arad megyei alispán, hogy kevés köztük a puskás, csak vasvilla és nagy bot a fegyverük. Csak a meglepésnek és nagy számuknak köszönték rövid hatalmukat.

A katonaság csakhamar komolyabban látott a dologhoz. József császár még egész novemberen át bizonyos rokonszenvet tanúsít az oláhok iránt; a Jankovicsnak november 27-én adott utasításban szinte védi őket, „mert ha nagyon is kínozzák az emberiséget, és

* Így nevezték a nemesség katonai kötelezettségéből adódó hadbaszállást.

nagyon is megfeszítik az ívet, bizonyára elpattan", még december 3-diki levelében testvéréhez, Leopoldhoz [Lipóthoz] is körülbelül egyenlően nyilatkozik a támadó oláhokról és a magukat védő magyarokról. Hanem ez idő óta nem ismer tétovázást. Belátja, hogy szükséges a vérontás, és elismeri, hogy Schultz elrontott mindent. E szembetűnő változás abban leli okát, hogy már nemcsak a földesurak, hanem minden kormány ellen intézettnek látta a pórlázadást. Bizonyára nagy része volt abban Hadik következő előterjesztésének is, melyet az ősz katona a menekülő magyar nemesek hozzá intézett folyamodásának hatása alatt írt:

„Nem mulaszthatom el, hogy a Hunyad megyei nemesség jelentését a fölkelt oláhok kegyetlen eljárásáról, azon nagy veszélyről, mely még mindig fenyegeti az országot és felséged érdekeit, és e zabolátlan nemzet esküszegéséről, mely mai postával ért hozzám (bár ez mint magok is bevallják, nem illett), fölséged színe elé ne terjesszem eredetiben és fordításban."

„E durva nemzet nagy száma Erdélyben, a véghez vitt féktelen kegyetlenségek és határtalan követeléseik, továbbá a szomszéd Moldvára és Havasalföldre gyakorolt inger (hol rablócsapatokban nincs hiány), mind azt az alapos aggodalmat keltik, hogy ha a tüzet most gyökeresen nem fojtják el, tavasszal borzasztó és országpusztító vész támad a parázsból, mit a hely természete nagyon elősegít."[40]

E nagy tűz elfojtására elég volt tizennyolc század katonaság. Az oláhok lerakták a fegyvert. Hórát és Kloskát oláhok fogták el és adták át Kray alezredesnek (december 27-én). Midőn bujdokoltak, annyira uralkodtak még nemzetük közvéleményén, hogy a pópák útiköltséget gyűjtöttek részükre mindenfelé. Józsefnek mégis engedni kellett elveiből: a lázadás főcinkosait Gyulafehérvárott kerékbe törték.

Nem volt nehéz a lázadás elnyomása: a fő nehézség, mint azt Leopold [Lipót] nagyherceg kifejezte, az volt, az ilyen kitörés után hogyan állhat helyre újra jobb viszony úr és paraszt között. József császár magaviselete e fölkelés elején nem volt se teljesen igazságos, se politikailag helyes. A konszkripcióba merülve, csak a magyarok ellen akarta érvényesíteni hatalmát. Hanem mihelyt a rend helyre állott, és semmi mellékgondolat nem zavarta eszét és szívét, valóban kereste és szerintünk meg is találta a gyökeres kibéküléshez vezető utat. Az oláhokat legyőzte, de azt sem akarta, hogy a magyarok

bosszút álljanak. Állami hatalmat mutatott, az egyes nemzetiségi indulatoknál erősebbet. Végleges megoldást, mint azt annyiszor kifejezte, az úrbér szabályozásától és az oláh nép jobb nevelésétől várt.

Az oláh fölkelés nagy tanulság volt a magyar nemzetre nézve. Rikító színben mutatta előtte egy szabadalmon alapuló nemzet veszélyét. De a császár is tanult belőle. A szociális forradalmat volt alkalma közelről megismerni. Azontúl elejét akarta venni humánus intézkedések által, de többé könnyen félremagyarázható rendszabályok által nem segítette elő kitörését.

Megjelent: Budapesti Szemle, 1884. 40. k. 188–217. l. (Magyarország története II. József korában. III. k. Bp., 1888. 3–35. l.)

JEGYZETEK

1. A kalapos király. 92. l.
2. Szilágyi Ferencz: A Hóravilág Erdélyben. Pest, 1871.
3. Károlyi Sándor önéletírása és naplójegyzetei. (Kiadta Szalay László: Magyar Történelmi Emlékek.) Az 1696-ik évnél.
4. Kanc. levélt. 1781/5934. sz.
5. Uo. 1301., 1498., 1538. és 1726. sz. 1782-ik évben.
6. Uo. 5312., 6971., 7178. sz.
7. Uo. 2410. és 3215., 1783. sz.
8. Uo. 6860–83. sz.
9. Uo. 6002–84. sz.
10. Jelentések Butyinból és Halmágyból 8620., 9101–84. sz.
11. 9470., 9977–84. sz.
12. 9158., 10 839., 11 452 és 12 299. sz. 1784.
13. Johann Lehmann's Reise von Pressburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen. Leipzig, 1785.
14. 16 160–87. kanc. lev. régebbi időkről.
15. Hermann: Geschichte Russlands. V. k. 635. l.
16. Gebhardi, L. A.: Geschichte der Wallachei. 488. l.
17. Zinkeisen, J. V.: Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa. Gotha, 1855.
18. A levelezést közli már Hermann: i. m. VI. k. 460–465. l.
19. Császári kézirat gróf Pálffyhoz 1785. július 12. kanc. lev. 8635. sz.
20. Species facti lanienae. 160. l.
21. Kabinet levéltár 2307/1781.

22. Diese knechtische und sklavische Herabwürdigung der Menschheit. Császári kézirat Pálffyhoz 1783. jún. 4. Kanc. lev. 5395. sz.
23. Hock v. C.–Bidermann, H. J.: Der österreichische Staatsrath 1760–1848. Wien, 1879. 143. l.
24. 10 150., 10 281 , 10 359., 10 633. és 10 751 sz. 1784.
25. Császári rezolució szeptember 23-dikán. 11 679. sz.
26. 10 520/1784.
27. 12 483. és 12 569. 1784.
28. Arnethnél. Arneth, A.: Joseph II. und Leopold II. Ihr Briefwechsel. Leipzig–Paris–Wien, 1866. I. k. 228. l.
29. 11 918. sz. kanc. levéltár.
30. Mint láttuk, már októberben.
31. 1784. december 3-dikán. Arneth: i. m. I. k. 240–241. l.
32. Ez is tény, nem csak frázis.
33. 1746-ban, az osztrák sereg ellen.
34. Nagyszeben, november 12-dikén, német nyelven.
35. A velencei követ jelentése, a bécsi levéltárban.
36. Kanc. lev. 13 279–80–81. sz.
37. Szilágyi: i. m. 78. l.
38. Kanc. lev. 13 658., 13 710. 1784.
39. Investigatio, jan. 16., 17., Hadik iratai közt.
40. 1784. december 2-dikán, Hadik iratai közt.

Semmiben sem tűnik annyira elő az úgynevezett felvilágosodott abszulútizmus belső ellentmondása, mint a városok iránt követett eljárásban.

Fridrik [Frigyes], József, Katalin előszeretetének kiváltképp a parasztosztály a tárgya, az, mely ad katonát és pénzt, anélkül, hogy a maga részére sokkal többet követelne a puszta megélhetésnél. Más osztály, mint az annyi századon át lenyűgözött pórnép, nem is szolgáltathatta volna az egész politikai rendszernek egyedüli biztos alapját: a nagyszámú és kevés igényű zsoldos katonaságot. Minden másra, mint a jogtalan jobbágy fiára vagy az éhenhaló városi proletárra nézve, elviselhetetlen lett volna a majdnem élethosszíglan való sínylődés a káplár vasvesszeje alatt. Az ellenben emelkedett ott, társadalmilag pozíciót nyert, erkölcsileg szilárd támaszt, a királyhoz és a zászlóhoz való hűséget.

Hanem a katonaság és az állam egyéb hatalmi eszközeinek kifejtése és fenntartása nagyobb összegeket követelt, mint aminőt a mezőgazdaság elő bírt teremteni, mint aminők az annyira dicsőített spártai életmódtól kitelnek. Az állam is pénzgazdaságot folytat, és ily végből reászorul a nagyiparra és a nagykereskedésre, egyszóval a nagy tőkére. Az pedig nem képzelhető el oly embereknek együttműködése nélkül, kik úgy értelmi, mint anyagi tekintetben többet is igényelnek az élettől, mint a mindennapi kenyeret. Egyszóval az egész újkori államrendnek, mint már gyakran volt alkalmunk érinteni, a polgárság az igazi éltető lelke. Ez teszi gazdasági és értelmi túlsúlya által lehetővé a modern államot megalkotó fejedelmi hatalomnak a rendi társadalom fölé emelkedését.

Az abszolút, katonai hatalom a régi rendi felosztásra támaszkodik, a nemesre, aki mint tiszt, a jobbágyra, aki mint közlegény szolgálja. E szolgálatokért elegendő azoknak bizonyos, felfogásuknak megfelelő előnyöket biztosítani. A nemes az udvar napjánál ragyogtathatja kiváltságait, a paraszt a királyi kegyelemnek köszönje, „hogy minden vasárnap csirke van fazekában". Meg kell vallani, hogy egyiknek kielégítése sem járt nagy költséggel.

De a felvilágosodásnak, mely akkor karöltve jelenik meg az abszolutizmussal, úgy, mint Pallasz személyében az értelmiség sisakosan és páncélosan lép fel – más az ideálja.

Ellenségét látja a nemesben, a kiváltságban, a jobbágyban pedig

az akaratlan tömeget, melyet boldogítani kell vezetés, a százados előítéletekből való kivetkőztetés által. A poéták megénekelhetik a pásztorok és földmívesek igénytelen Árkádiáját, de ez a lelkesedés nem más, mint a romantika visszahatása. A közélet, a politika és a tudomány a civilizáció diadalában látja célját. Rendes, biztos, zavartalan, gazdasági és erkölcsi egyensúlyon nyugvó állapot, melyet az elme tevékenysége díszít, melyben egyaránt van gondoskodva a lélek és szív táplálékáról, mint a test kényelméről és jól érzéséről: ez a XVIII. század művelt társadalmának törekvése. Alig ismer el már más hatalmat, mint azt, mely szellemi élvezetet szerez: az intelligenciát; és azt, mely az anyagi gyönyöröket közvetítheti: a vagyont.

Nem Spárta, nem is a középkor megvalósítója ez ideálnak. Periklész Athénje, a császári Róma, a Mediciek korabeli Firenze és az újabb államok közt Hollandia szabad és gazdag respublicái közelítették azt meg leginkább. És midőn a jogállam eszméje megszületik, részesét nem jelölhetik más névvel, mint a régi Róma polgárát. Mint általában a civilizáció fogalma, úgy különösen a demokratikus eszmék reneszánsza a XVIII. században a „citoyen", a „polgár" nevéhez van kötve. Csak szó ez, de mennyit rejt magában! Annak kijelentését, hogy az újkori állami rend megtagadja középkori feudális eredetét, és a klasszikus államok intézményeit ismeri el legitim szülőinek.

József császár, midőn a nemzet nagy tömegét szembeállítja a kiváltságosokkal, a jobbágyra gondol, ki csakis az ő atyai gondoskodásának köszöni emberi méltóságának tiszteletben tartását. Ezt nevezi ő az állam polgárának. Ennek emeli gazdagságát, ezt neveli lelkész és iskolamester által, ezt helyezi sceptrumának [jogarának] védelme alá.

De a „polgár" nemcsak hasznos tagja az államnak, hanem részese is, ki nem védelemért könyörög, hanem jogokat követel. Egész lényegében összeférhetetlen az abszolutizmussal.

Oly polgárra volt tehát szükség, ki gazdasági tekintetben megfeleljen feladatának: teremtsen tőkét; politikai tekintetben azonban ne éljen a polgár legfőbb jogával: a kormánynak ellenőrzésével a közügyekben való részvétel által. Hisz éppen az különbözteti meg alkotmányos tekintetben a modern liberalizmust a múlt századi hasonló irányú elméletektől, hogy amaz nem is gondolható el a nemzet politikai aktivitása nélkül, míg emez „popularis előíté-

letnek" nyilvánít minden, a fejdelmi hatalom korlátozására irányuló törekvést.

Az adózó és nem politizáló polgárnak eszményképe a bécsi, általában az örökös tartományokbeli iparos és kereskedő. Nem származott egyenes ágon a szabadságát és vagyonát rendi kiváltságával együtt féltékenyen megőrző középkori polgárságtól. Ez a reformációval együtt legyőzetett, és az új polgárság, különösen a székvárosban, egészen az udvarhoz maradt kötve.[1] Jellemző tény e függésre nézve, hogy az udvari cselédjei részére tartotta fenn a másodemeleti lakásokat Bécs belvárosában. Az udvarnak köszöni a bécsi ipar létrejöttét, az udvar által behozott védvámoknak felvirágzását, az udvar által Magyarországgal szemben követett politikának legbiztosabb és legnagyobb piacát. E viszonyból eredt a nemcsak politikai, hanem társadalmi téren is annyira érezhető túlsúly, melyet a kormány és az abban részes osztály ott a polgárság fölött bírt, még akkor is, midőn ez gazdasági tekintetben már nagyon megizmosodott. A nagyipar és a nagykereskedés, financiális tekintetben a Monarchia főoszlopa, de sem az állami, sem a morális és intellektuális problémák megoldásában nem vesz önálló részt, és ennélfogva az újkori jogállam alakulására alig gyakorol befolyást. A polgári eredetű intelligencia pedig a hivatalokba tódult, és akaratlan eszköze lett a hatalomnak. Nem volt irodalom, sem közélet, egyáltalában semmi mód kitűnni, kivéve az állam vagy az egyház szolgálatában.

Ez volt körülbelül a fejlődés folyama Német-, Francia- és Olaszországban is, csakhogy mind ez országokban a közönség nagyobb értelmiségénél fogva már önállóan fejlődhetett az irodalom. Mindenütt nagyobb tért nyer a harmadik rend, munkája és intelligenciája által, mialatt a fejedelmek lassankint konfiskálják politikai jogait. Így alakul át a kiváltságos „tiers état" [harmadik rend] az állam által nivellált „citoyen"-né.

Nálunk a polgári rendnek majdnem teljes hiányzása képezi gazdasági és politikai életünk fátumát. Régi királyaink e hiányon idegen bevándorlók bevonása által akartak segíteni, József ellenben a polgári jogoknak a parasztosztályra való ruházása által. Az állam által oly nagy eszközökkel vezetett gyarmatosítás* kizárólag a paraszt elemnek erősbítését és fejlesztését célozta. Ezt legjobban

* Itt: telepítés értelemben.

mutatja, mennyire idegenkedett a városi népességnek, a városi foglalkozásnak istápolásától. Mert azon korban, midőn az állam kötelességének vallja a népesség egyes tényezőinek elősegítését, a mellőzés egyértelmű az elhanyagolással.

A kormány tehát polgári Magyarországot óhajt a régi nemesinek helyébe, de polgárit városok nélkül. Saját magával jut ellenkezésbe, midőn civilizációt hirdet, a városi életet pedig, annak legfőbb hordozóját nemcsak mellőzi, hanem mint látni fogjuk, lépten-nyomon elnyomja.

Ismét azon ponthoz érkeztünk, mely nemcsak az ország és a dinasztia közötti viszonyban, hanem magának az országnak belső fejlődésében is döntő jelentőséggel bír: a nemesség adómentességéhez. Valamint ez akadályozza meg Magyarországot abban, hogy az őt megillető helyet elfoglalja a monarchiában, úgy ez képezi otthon is a polgári elem kifejlésének legfőbb akadályát. Kétféle módon akadály. Először az által, hogy minden financiális előjog magában véve sújtó mindenkire nézve, aki abból ki van zárva. Másodszor pedig ez a nemesi adómentesség volt legfőbb oka a dinasztia gazdasági politikájának, mely az adófizető örökös tartományoknak kedvezett a kiváltságos Magyarország rovására.

Mindkét fél vétett e tragikus harcban, és mindegyik meglakolt érte. Midőn Magyarország egyik kezével már elavult privilégiumait védte, a másikkal bezárta maga előtt az állami és nemzeti haladás kapuját. Midőn a dinasztia a magyar ipart és kereskedést sújtotta mások hibája miatt, maga ítélte elcsenevészésre azt az elemet, mely mindig legbiztosabb támasza volt a nyugodt haladásnak és az állami rendnek.

Az ipar és kereskedés

A polgári foglalkozás fölött az Ausztriához való gazdasági viszony fátuma uralkodott. És éppen mivel az állam erősebb és öntudatosabb volt, mint azelőtt, e viszonynak sokszorosan nyomasztónak kellett lennie.

Magyarországon, bár azt az osztrák gazdasági rendszer tisztán földművelő, baromtenyésztő és bányászó gyarmatnak predesztinálta, még mindig vannak városok, mint egy régi korszak romjai. És a régi iparos és kereskedő központok mellé újaknak kellett sorakozniok, mihelyt az előbb puszta Alföldön megszaporodott

a népesség, különösen pedig annak az élethez magasabb igényeket kötő része. Csakhogy ez az ipar és ez a kereskedés mintegy a házi, az alacsonyabb rendű volt, azon néposztályok szükségleteit szolgáló, melyek még nem tartoztak Európához. Ami a magasabb igényeknek felelt meg, ami a civilizáltabb és költségesebb ízlésnek szolgált, azzal az örökös tartományoknak, elsősorban Bécsnek kellett ellátni hazánkat. A kir. biztosoknak adott utasításban egyenesen ki volt fejezve e törekvés. Szó sem lehet aszerint oly iparról, mely a fényűzésnek szolgál, az állam csak azon cikkek előállításával törődik, melyek a paraszt részére szükségesek.[2]

Az 1782. évi népösszeírás szerint Magyarország összes szabad királyi városaiban 38 000 ember foglalkozott iparral, közöttük 17 000 mester.[3] Az 1787-iki hivatalos népszámlálás szerint az egész országban nem volt több, mint 79 000 mesterember és polgár. Alig képezték tehát az egész lakosságnak 1 százalékát. És e számba már be volt foglalva az a sok földműves mesterember, aki csak télen folytatta mesterségét.

Gyára, egy hivatalos összeállítás szerint, aránylag meglehetős számmal van az országnak, csakhogy ezek igen csekély erővel és tőkével dolgoznak. Pozsonyban 150 munkást foglalkoztat a posztógyár – fel is virágozhatnék, ha 3%-ra kapna kölcsön pénzt, és ha gyártmányait szabad volna az örökös tartományokba kivinni. Sopronban 35 posztós dolgozik, de mindössze csak 42 000 rőföt készítenek, és többnyire csak 1–2 munkást foglalkoztatnak. Pesten a Valero-féle félselyemszövet-gyár a legnagyobb, 217 000 rőföt állít elő, a gyári haszon 24 000 frt. Budán keleti dísztárgyakat gyártanak, és ezeket ki is viszik Törökországba, de a gyár mindössze csak 8 legénynek ad munkát. Nevezetes még a gácsi posztógyár 39 munkással, a tatai és a holicsi majolikagyárak, melyeknek külföldön is van piacuk éppúgy, mint a marcelházai likőrgyárnak. Legnagyobbszerű a sassini gyapotgyár, mely 5460 embert foglalkoztat, köztük 5000 szövőnőt, és 70 000 frt árú pamutkelmét visz az országos vásárokra. Nevezetes gyártelep a kis Radvány Zólyom megyében. Ott egyaránt dívik a posztógyártás,[4] a fésűs,[5] a kalapos[6] és a késes mesterség. Nagyjában ezek azon iparágak, melyek vagy tárgyuknál, vagy a feldolgozás módjánál fogva még mintegy az internacionális iparnak képezik egy részét.

A szorosan vett hazai iparnak Debrecen a főhelye. Itt 90[7] gubacsapó, ugyanannyi szappanos, 309 hálószövő asszony látta el

a vásárokat. Tömeges az agyagpipakészítés, melynek eredményét évenkint 2 334 200 darabra tették. Százával volt itt a fazekas, a mészáros, a hentes, a szűrszabó, a szűcs. Kétszázra ment a vargák száma, a csizmadiák céhéhez pedig 562 mester, 256 legény és 186 inas tartozott.[8] Látnivaló, hogy ez a házi kis iparnak dominiuma [területe], melyet egyrészt a monopólium tart fenn, melyet a fogyasztók szokása által élvez, másrészt az élelmiszerek és a nyersáruk olcsósága és igénytelensége. Ennek külföldi versenytől csak akkor kellett tartani, ha klientélájának [vevőkörének] ízlése megváltozott.

Állítsunk e viszonyokkal szemben néhány, az örökös tartományok iparát megvilágító adatot.

Csehországban 1780-ban csak 50 gyár volt, 1786-ban már 172 volt 400 000 férfi munkással. Három év alatt, 1785–88-ban 14 500 új szövőszék kezdett működni, mely 127 000 munkást foglalkoztatott. A cseh szövőgyárakban alkalmazott munkások évi bérét 11 millióra becsülték, a fonókéval együtt 17 millióra. A cseh kivitelt 12 millióra tették, miből maguk a vászonáruk 3 millióra mentek. Ezeknek előállítását 37 000 szövőszék végezte, az összes produktum értéke 11 millió volt.

Bécsben a selyemipar állott elöl. Ez 3100 széken 20 000 embert foglalkoztatott. Nem sokkal jelentéktelenebb volt a gyapotipar, mely Alsó-Ausztriában 135 000 embert táplált. Bécsben magában 1784-ben 117 volt a gyáraknak, 12 600 a gyárosok és kereskedők, 50 000 a munkásoknak száma. Ebben az egy városban tehát csaknem annyi ember élt iparból és kereskedésből, mint egész Magyarországban.[9] A posztógyártásnak Reichenbergen kívül Linz volt a főhelye; ott és a környéken 30 000 embert foglalkoztatott ez az ipar, és még távol, Erdélyországban is, szőttek a linzi gyár részére. A rumburgi nagy vászongyárak megalapítása ebbe az időbe esik. A József császár uralkodását megelőző 15 év alatt jött létre a fennálló gyárak fele, és a szám, a belé fektetett tőke és a munkások tömege József alatt is rohamosan emelkedett. Az állam évenkint körülbelül 100 000 frttal segítette az iparosokat, különösen hogy oly iparcikkeket honosítson meg, melyeket addig a külföldről hoztak be.[10]

Triesztbe 1788-ban 4288, 1800-ban 7280 hajó érkezett.[11] A kivitel értékét 1782-ben 13 1/2 millióra, a behozatalét 8 1/2 millióra tették.[12] Ugyanakkor az összes magyar tengerparton 4804 hajó

fordult meg, de köztük csak kevés elsőrendű. Az összes forgalom értéke 2 300 000 forint; a bevitel valamivel felülmúlja a kivitelt. Legjelentékenyebb a Triesztel való közlekedés, mert a hajókat ritkán rakják tele Fiumében és Buccariban, többnyire még Triesztbe is el kell menniök.[13]

A monarchia, mint tudjuk, vám tekintetében még nem képez egységet. Az örökös tartományok zömét, Csehországot, az osztrák főhercegséget és belső Ausztriát (Stájer, Karintia és Krajna) vámvonalak választották el nemcsak Magyarországtól, hanem Galíciától és Tiroltól is. A magyar korona országai ellenben József uralkodásának első évei óta, mióta a sorompók Erdély és a Bánság felé ledöltek, egy vámkerületet alkottak. Így a vámtabellák nemcsak az egész monarchia külső forgalmára vetnek világot, hanem feltüntetik az egyes részek viszonyát egymáshoz, különösen pedig az örökös tartományokét Magyarországhoz.

Az összes kivitel értéke az örökös tartományokból a külföldre 1782-ben 15 1/2 millióra ment. Ebből több mint 4 milliót tettek ki a bányatermékek, 3 1/3 milliót a vászon, 750 000 forintot az üvegáruk, körülbelül ugyanannyit a gyapjú és a posztó együttvéve.[14] Ezek maradtak a főcikkek 1787-ben is, csakhogy míg a bányatermékek kivitele valamivel csökkent, a gyolcsé 6 millió frtra, az üvegé 1 millióra, a gyapjú és posztóé 1 1/2 millióra emelkedett. A behozatalban a nyersáruk: a gyapot (2 millió) és a selyem (1 millió) állanak elöl, azután következnek a gyarmatáruk (cukor, kávé), a gabona és a marha. Nevezetes, hogy mindezen cikkekben rendkívül nagy az emelkedés az említett 5 év alatt, ami nemcsak az ország fogyasztási képességének emelkedését bizonyítja, hanem az ipar megerősödését is. A *bilanx* [mérleg], mely még 1782-ben aktív volt, 1787-ben passzívvá változott.[15] Ez azonban azon kor nemzetgazdáit már nem aggasztotta. Túl voltak már a merkantil rendszer kicsinyeskedésén, tudták, hogy a számbeli bilanx az állam ellen szólhat akkor is, midőn a nyereség bilanxa tényleg az ő részén van.[16]

Egészen más képet nyújt a Magyarországgal, Galíciával és Tirollal folytatott kereskedés. A kivitel e tartományokba 10 millió értékű, miből magára Magyarországra 9-nél több esik. Ebből a vászon, a posztó és a bányatermékek egyenkint több mint egy milliót tesznek ki, a gyapot- és selyemáruk összesen szintannyit, azután következnek a szalagok, a rövidáruk, a cérna és flanell.

A nyers terméneyek közt csak az osztrák bor, az alpesi tartományok szarvasmarhája és építőfája érdemel említést. A behozatal ez országokból ellenben csaknem egészen a nyersterményekre szorítkozik. Magyarországból csaknem 5 millió értékű állatot hajtanak át, több mint 2 millió értékű gabonát és 1 1/2 millió értékű gyapjút visznek oda. Aránylag csekélyebb a magyar bor-, dohány- és lisztkivitel. Ez a kereskedés passzív, mert összesen ez országokból 14 000 000 frt árucikkeket vesznek az örökös tartományok, magában Magyarországban 11 800 000 frt árút.

Ez adatok nem mutatnak mást, mint amit Zinzendorf gróf, a számvevőszék elnöke, József legkitűnőbb financier-je [pénzügyi szakembere] levon belőlök, hogy ti. az örökös tartományok ipara már magas fejlettségnek örvendett. Zinzendorf több ízben is visszatér az eredményre: látszik, hogy e fejlettség még nem vált köztudatúvá. És amennyiben az ipar lendületéhez kétségtelenül hozzájárult a kormány következetes védvámpolitikája, önkénytelenül fölmerült a kérdés, nem érhetne-e el a cseh–osztrák ipar még magasabb polcot, ha tovább haladnak a már megtalált pályán, és a gyári termelésnek mind több ágát szabadítják fel a külföldi konkurrencia alól.

A cseh–osztrák ipar több lényeges pontban igen kiváltságos és kedvező helyzetnek örvendett. Egyik előnye az, hogy Mária Teréziának és Józsefnek uralma, midőn a politikai viszonyok annyira elősegítették megizmosodását, éppen azon időszakba esik, melyben a gőzgép és a szövőszék feltalálása által különben is megsokszoroztatik az emberi erő és a munka eredménye. A másik abban áll, hogy a császári kormány nemcsak a külföld versenyétől óvhatá meg védvámok által, amiben minden más kormány is követhette példáját, hanem egy nagy fogyasztó piacon is biztosíthatta részére a monopóliumot: Magyarországon. Csak Anglia és Hollandia élveztek hasonló hasznot gyarmatosaik által.

Így József intézkedései az osztrák–cseh ipar érdekében minket különösen két szempontból érdekelnek. Az egyik abban áll, hogyan zárja el monarchiája területét a külföldi verseny elől, a másik abban, hogyan nyitja meg Magyarországot még jobban, mint addig, az örökös tartományok gyári ipara előtt. Minduntalan felmerül a gondolat, hogy Magyarország iparával szemben ne foglaljon oly ellenséges állást a központi igazgatás, de csak azért, hogy ez örökös és mélyen gyökerező ellenmondásba ütközzék:

egyenlő bánásmódra a magyar ipar mindaddig nem számíthat, míg Magyarország egyáltalában, különösen pedig alkotmány és pénzügy dolgában nem tétetik egyenlővé az örökös tartományokkal.[17]

A védvámoknak, és részben a tiltásnak, nemcsak nemzetgazdasági volt a célja, hanem, hogy úgy mondjuk, némileg erkölcsi is. A belföldi fogyasztó közönséget némileg emancipálni akarták a külföldi luxus károsnak ismert hatása alól. Az Osztrák–Magyar Monarchia mai helyzetében bizonyára közel áll ahhoz, hogy megvalósíthassa Fichte zárt államának ideálját. Úgy ipar, mint termelés tekintetében függetlenné tehető, ha nem is a világforgalomtól, de legalább nagy részben a többi európai államoktól, amennyiben alig szorul másra, mint néhány nyersterményre gyárai részére, és az ún. gyarmatárukra. Akkor, midőn egyrészt a magyar termelés, másrészt a gyártás az örökös tartományokban napról napra emelkedett, azonfelül pedig az állam teljes erővel beavatkozott alattvalóinak gazdálkodásába, az ilynemű törekvés nagyon megfelelt a közvéleménynek. Ebből igen természetesen következett, hogy egyrészt a belföldi ipar támogatására, másrészt a rettegett luxus megakadályozására az állam lépten-nyomon békóba verte a kereskedést.

Az 1784 elején kiadott pátens az érték 60%-át követeli meg vám gyanánt az idegen, fölösleges áruk behozatalánál. Ezeket ezentúl csak magánember rendelheti meg: eladni őket többé nem szabad. Ami belőlük a kereskedőknél még megmaradt, az a fővárosokban (Hauptlegstädte) raktározandó. Ha máshol találják őket, elbokoztatnak. A raktárakból való eladás iránt külön szabályzat intézkedett. A csempészet elnyomására igen szigorú intézkedések történtek. Maga a császár jó példával járt elöl: csak belföldi ruhában járt, pincéiből a kórházaknak ajándékozta a külföldi borokat, asztaláról száműzte a külföldi csemegéket.[18]

Az ilynemű megszorítás igen kényelmetlen volt a fogyasztó közönségre nézve, annál is inkább, mert az ily áruk denunciálóinak [feljelentőinek] nagy jutalmat biztosított a pátens. De a császár mindamellett ragaszkodott ez intézkedésekhez, mert azok súlyát csak a gazdagok és fényűzök érezték. Valódi luxusadó volt ez, a szó legszorosabb értelmében. És a vámrendszer ezen demokratikus irányát nagyon kiemelte maga a császár, midőn kijelenté, hogy e tilalom által népének *leghasznosabb munkás részét* akarja

támogatni.[19] Mert a tilalom nem egyáltalában a felsorolt áruk ellen irányult, hanem csak azoknak a külföldről való behozása ellen. A belföldi munkásoknak, kik azokat előállították, mintegy monopóliumot szerzett a magas vám. Így új lendületet vett az indusztria [ipar], mely különben is annyi támogatásban részesült. A rendszerből önként következett, hogy a belföldi ilyetén áruknak a konfiskáció [elkobzás] alá eső hasonló külföldiektől való megkülönböztetésére, amazokat az állami hatóságoknak meg kellett bélyegezniök.[20]

Mihelyt e rendszer működni kezdett, oly határozott előnyöket nyújtott az örökös tartományok iparának, hogy a császár attól a szabad kereskedést követelő Zinzendorf több felszólalása dacára sem tért többé el. „Annyira meg vagyok győződve a jelen tiltó törvények jóságáról, az állam javára szolgáló több évi tapasztalás által", írja e miniszternek 1788-ban, „hogy attól semminemű csak szavakon alapuló okoskodás nem fog eltéríteni". Még ki is egészítette később, amennyiben több más cikknek, példának okáért a cukornak behozatalát is eltiltotta. Az idegen cukrot ki akarta tiltani, és ha a belföldi gyárak nem pótolhatják a szükséget, nem bánta, ha helyette mézet fogyasztanak, mi javára válik a belföldi méhtenyésztésnek. Egyáltalában a múlt század abszolút uralkodásai, Fridrik [Frigyes] „Regie"-je* és József rendszere igen közel jutottak a kontinentális zárrendszerhez, melyet századunk annyira szemére vetett Napóleonnak.**

A belső piac biztosításán kívül megtörtént minden a külső kereskedés előmozdítására. A múlt század jellemző vonása, hogy a kereskedelmi és vámpolitika mindig karöltve jár az illető államok egész politikai rendszerével. A Poroszországgal való ellentét teljes kifejezést nyert az illető államok tarifájában, mely lehetőleg kizárta a vetélytárs gyártmányait és nélkülözhető terményeit a tulajdon területről. A két német nagyhatalom pedig egyaránt versenyzett Oroszország barátságáért és az orosz piacért. Ennek akkor annál nagyobb volt a jelentősége, mert orosz ipar még alig létezett. E versenyben, mint tudjuk, József lett a győztes. Az 1782-iki

* Így nevezték II. Frigyes porosz király fogyasztási adórendszerét.

** A kontinentális zárlatot Napóleon 1806. november 21-én Berlinben kiadott rendelete léptette életbe. A kereskedelmi kapcsolatok megszakításával, az angol áruk embargójával akarta Angliát gazdasági úton megtörni.

szövetséget csakhamar követte az osztrák–orosz kereskedelmi szerződés 1784-ben. Mivel Krímia éppen akkor jutott orosz kézre, ez a szerződés egy addig el nem foglalt területet, melynek fogyasztását igen nagynak vélték, a régi Tatárországot nyitotta meg az osztrák áruk előtt. Nem is hiányzott sem a kormány pátenseiben, sem az akkor megjelenő gazdasági irodalomban soha az utalás arra, minő nagy terület vár ott kereskedelmi megszállásra „Nagy Tatárországban és Chersonban". Éppen e kereskedelem élénkítésére jött létre a Villeshoven-féle társaság, és történtek kísérletek az Alduna hajózhatóvá tételére. Szembetűnő, mennyivel másképp állottak a viszonyok akkor, mint most, és mennyivel nagyobb reményeket fűzhettek akkor a keleti kivitelhez.

Ugyancsak az orosz szövetségnek volt köszönhető a Törökországgal való igen előnyös szinednek (kereskedelmi szerződés), mely némileg megújítása ugyan a régibb belgrádi és passzarovici kötéseknek, hanem azoknál sokkal nagyobb jelentőségű, amennyiben a török birodalom egész területére szóló, és egy külön záradékkal is el van látva, mely különösen a Fekete-tengeren való hajózás előmozdítását ígéri a porta részéről. A Törökországba vitt áruk csak 3%-ot, az onnét behozottak 5%-ot fizettek értékükből. A Levantéval való kereskedés nagy lendületet vett, és a császári zászlót már a barbareszkek [kalózok] is kénytelenek voltak respektálni.

Mai szóval élve: a Monarchia autonom vámtarifa által zárta el magát a nyugati államoktól, és azokkal kereskedelmi szerződésre nem lépett. Kelet felé ellenben a szabad kereskedés elvét fogadja el. Onnét jobbára úgyis csak nyers terményeket hozhatnak be. Így a vámpolitika az osztrák ipartól lehetőleg teljesen elhárítja a konkurrenciát.

A nyersterméneyk szabad forgalma nem lett volna sérelmes Magyarországra nézve, ha ipara ugyanazon védelemben részesül, mint az osztrák, más szóval, ha az állam saját határain belül a szabad forgalomnak és a kölcsönösségnek elvét követi. Az igazságtalanság abban állott, hogy ugyanakkor, midőn Magyarországot teljesen megnyitják az osztrák ipar előtt, az itt már kifejlett ipar, melynek a fölöttébb hatalmas konkurrencia életgyökereit támadja meg, éppen semmi oltalomban nem részesül az állam részéről.

Mindaddig a magyar vám- és harmincadigazgatás teljesen el

volt különítve az osztrák tartományokétól. Most a magyar harmincadügyet a közös igazgatás alá rendelték.[21] A császár szándékai szerint ez előkészítése lett volna az egységes vámterületnek. Mivel azonban ennek szükséges előföltétele, a magyar nemesség megadóztatása nem valósult meg, lényeges változást ez intézkedés alig idézett elő. Csak az eljárást gyorsította, amennyiben most a vámügyekben már nem kérdezték meg a magyar udvari kancelláriát, és a vámbizottság egész önállóan járhatott el. Tehát a vámügyben éppolyan eljárást követtek, mint az egyházi vagy tanulmányi ügyekben.

Most az utolsó akadályok is ledőltek, melyek eddig az osztrák gyártmányok Magyarországba tódulásának útját állották. A császár előbb eltörölte ezekre nézve az addig fizetett kiviteli vámot, ezután pedig a magyar harmincad alól is felmentette őket: „a testvéresült országok közös javának előmozdítására".[22] Éppen azon időbe esik ez intézkedés, midőn a császár választást engedett Magyarországnak: egyenlő jogú és terhű része kíván-e lenni a monarchiának, vagy pedig nemesi kiváltságait megtartó gyarmat. Most ez utóbbi szentesíttetett, mert míg a bevitelt Magyarországba annyira megkönnyítették, a magyar áruk kivitele az örökös tartományokba továbbra is a régi békók alatt sínylődött. Ki kell azonban emelnünk, hogy e tekintetben nem volt különbség hazánk és Tirol közt. Volt azonban még arra is eset, hogy külföldi árutól kisebb vámot szedtek, mintha azt Magyarországból hozták.[23]

Jellemző a cs. kancellária és fináncigazgatóság politikájára nézve, hogy a kincstári jövedelemnek e változás által előidézett apadását Magyarország által kívánták megtéríttetni.[24] Még Izdenczy is magyar részre állott ez esetben, hisz a harmincad eltörlése kizárólag az örökös tartományok érdekében történt, és a császár eszerint határozott.

Az 1780–87. évi vámtabellák összehasonlítása nem enged kétséget afelől, minő következései voltak a kormány gazdasági rendszerének. Az minden irányban nagy eredményeket mutathatott fel. Az osztrák gyártmányok behozatala éppoly rohamosan emelkedik, mint a magyar nyersterméneyk kivitele Ausztriába.[25] A külföldi áruk is többnyire az ausztriai kereskedők közvetítésével jönnek Magyarországba.

A legfőbb behozatali cikkek értéke volt:

	1780.	1787.
Gyapotáruk	612 000 frt	779 000 frt
Rövidáruk	231 000 frt	487 300 frt
Vas- és vasszerek	343 000 frt	442 000 frt
Díszáruk	50 000 frt	119 000 frt
Arany és ezüst szalag	61 000 frt	120 000 frt
Cérna és fonál	109 000 frt	165 000 frt
Faáruk	300 000 frt	325 000 frt
Ruha	207 000 frt	178 000 frt[26]
Selyem és selyemáruk	593 000 frt	1 072 000 frt
Posztó	1 076 000 frt	1 146 000 frt
Bor	448 000 frt	324 000 frt
Gyapjúszövet	807 000 frt	1 050 000 frt
Vászon	1 334 000 frt	1 640 000 frt
Selyemszövetek	190 000 frt	449 000 frt
	6 361 000 frt	8 296 000 frt

Nemcsak hogy majdnem két milliónyival emelkedett a behozatal értéke, hanem az minden cikkre kiterjed, kivéve a kész ruhát és a bort.

Legfontosabb kiviteli cikkeinknél ugyanoly arányú emelkedés észlelhető:

	1780.	1787.
Árpa	200 000 frt	313 000 frt
Zab	200 000 frt	325 000 frt
Rozs és kétszeres	428 000 frt	849 000 frt
Búza	765 000 frt	1 193 000 frt
Bor	1 318 000 frt	1 029 000 frt[27]
Liszt	51 000 frt	68 000 frt
Dohány	897 000 frt	884 000 frt
Ökrök	2 591 000 frt	3 479 000 frt
Juhok	416 000 frt	427 000 frt
Sertések	902 000 frt	1 244 000 frt[28]
Gyapjú	1 976 000 frt	2 463 000 frt
	9 744 000 frt	12 319 000 frt

A külföldi forgalom legnagyobb részét szintén Ausztria, nevezetesen Bécs közvetítette. Mindössze 1787-ben 4 260 000 frt áru külföldi cikk jött be, ezekből 1 846 000 az alsó-ausztriai határon. Egyenesen a külfölddel csak a török határon érintkezett az ország, hol 1 600 000 frtot érő cikkeket hoztak be. De ez a kereskedés is vagy az országban letelepedett török alattvalóknak, vagy néhány bécsi nagykereskedőnek volt monopóliuma.

Érdekes kiemelni, minő csekély volt még akkor azon cikkek fogyasztása, melyeket manapság szinte nélkülözhetetleneknek tartunk. Kávét 1780-ban csak 250 000 frt árút hoztak be, 1787-ben már 393 000 frt értékűt, sokkal kevesebbet, mint amennyit most a vám jövedelmez. Az összes cukorbehozatal alig haladta meg a félmillió értékét; ennek egyharmadát Fiumében finomították, kétharmadát pedig Bécsen át hozták be a külföldről. A kakaó, szirup, tea és vanilia összes behozatala 1787-ben nem ment többre 19 000 frt-nál. Ezen a réven tehát Magyarország még nem volt adófizetője a külföldnek, és ezek a cikkek csak akkor váltak a jobbmódú városi népesség mindennapi szükségletévé. „Körülbelül 1780-ig nem is tudtak a Szepességben a kávénak mint italnak létezéséről. Most azonban már itt is ismeretes, mint bárhol másutt. Csakhogy igen mértékletesen élvezik. A szegényebbek házában nem is található. Ezek megvénülnek anélkül, hogy tudnák, milyen színű és ízű. De még jobbmódúaknál is ez az eset, kiknek nem ártana a költség. A gazdagabb családok, de nem sokan, isszák, de csak sátoros ünnepeken vagy legföljebb vasárnap, akkor is csak 1-2 csészével. Azon házak száma, hol naponkint élnek vele, igen csekély, és csak kevés nagyobb városra szorítkozik. Naponkint kétszer inni kávét, éppen hallatlan és szokatlan dolog – kivéve néhány kávéházat."[29] Bizonyos, hogy elsősorban a nagyobb hivatalok és főiskolák székvárosaiban kapott lábra ez az élvezet.[30]

Az az államtudomány, mely rendeletekkel remélte szabályozhatni alattvalóinak nemcsak gazdasági viszonyait, hanem morális magaviseletét is, csak egy lépésnyire állott a középkori ruha- és ebédszabályzatoktól. Nem kívánta már rendek szerint szabályozni a fényűzést, hanem azért némely cikkek élvezetét bizonyos ranghoz, vagy inkább lakhelyhez kötötte. Ez azonban már nem kiváltság, hanem inkább teher. A paraszt, hogy „spártai" maradjon, megérdemli az állam gondviselését; a polgár, ki annyival könnyebben szerez, és aki a fiziokraták tana szerint nem termel, csak

fogyaszt, már nem méltó erre. Nem baj, ha fogyasztás által tönkreteszi is magát, abból csak haszna van a termelőnek és a fogyasztási adót szedő államnak. Ha tehát valaki kíván külföldi árut, olyant, melynek előállításából semmi haszna az államnak, fizesse meg azt busásan. Ezen alapul József 60%-os vámja éppúgy, mint Friedrich kérlelhetetlen Régie-je. A parasztot ellenben meg kell óvni attól, hogy ily fényűzési cikkekre költse nehezen szerzett garasait.

Ilyen óvó rendszabály már magában véve az is, hogy a védvám alá vetett cikkeket csak a fővárosokban árulják, mégpedig kizárólagosan csak a fogyasztóknak, nem pedig kereskedőknek. Az új vámszabályzat és kereskedelmi rendszer szerkesztésénél 1784-ben felmerült az a kérdés, e cikkekhez sorolandók-e a cukor és a fűszerek is? A császár maga döntötte el, mégpedig a szabad forgalom érdekében, kijelentve, hogy ezek már szükségletet képeznek, és így mindenütt eladhatók, nemcsak a fővárosokban. Falusi zsidónak azonban nem volt szabad külföldi árukkal kereskednie.[31] Az 1788. évi általános vámszabályzat szerint[32] kakaó, kávé, prémek, szegfűszeg, gyömbér, tea, bors, vanília és cukor nem képezik a szabad kereskedés tárgyait. Kereskedhetnek velük a kereskedők a városokban és mezővárosokban, a cseh fuvarosok, de csak nagyban, a zsidók városokban és mezővárosokban, de csak külön engedelemmel. A falusi szatócsok most is ki vannak zárva e kereskedésből.[33]

A polgár tehát egészen szabadon fért e cikkekhez, mikben azon kor alig látott jobbat méregnél.[34] „A polgárt részben a vallásos elnyomás verte le, részben az elharapódzó fényűzés rontotta el", írja sokszor idézett francia utazónk.[35] A paraszt pedig, ki bár ritkán jutott is a városba, a házalók által alkalmat nyert pénzét ilyen hiábavaló dolgokra költeni. „A policia hanyagsága e fényűzés korlátozásában megfoghatatlan. Csak egyet akarok fölemlíteni a hanyagságnak általam észrevett sok vonása közül. A föld népének nagy szegénysége dacára megengedik, hogy a zsidók és rácok nyilvánosan bejárják az egész országot faluról falura cukorral és kávéval. Árujok annál csábítóbb és annak eladása annál károsabb, mert e nélkülözhető fényűzési cikkeket nem is mérik rendesen, hanem csak kis papirosokban árulják 2–3–4 krajcárjával. Nem ütnek fel sátrakat, hanem házról házra járnak és egész eszöket és ravaszságukat megfeszítik, hogy a paraszt nyakába akasszanak 1-2 csomót. A paraszt pedig annál könnyebben csábíttatik el,

mert az eladó elfogad helyettök kenyeret, bort, tojást, vajat stb., amivel a paraszt busásan el van látva. E becserélt cikkekkel ismét külön kereskedést űz a zsidó, úgy, hogy kétszeresen is nyer. Éppily módon látják el a föld népét dohánnyal, olajjal, gyömbérrel, borssal és más cikkekkel is, mégpedig többnyire mindenféle piszokkal keverve."[36]

Egyrészt a magyar városi népesség csekély üzleti szelleme, másrészt a vidéki lakosság nagyobb fogyasztó képessége, mellyel karöltve járt szükségleteinek szaporodása, okozta a házalókereskedés óriási lendületét. „Minden valamirevaló faluban, különösen ha országút visz rajta keresztül, egész nap hallatszik a legkülönbözőbb kiáltás. Nyúlt hangokban szól az olajos leány finom hangja, mögötte mély basszussal szólítja fel a vállas hornyák a lakókat, javíttassák ki ablakaikat. Nyomon követi az üveges és tányéros tótot földije, a drótos. Még el sem hangzott ennek kiáltása, már hallatszik egy erős női hang, mely fakanalat, orsót, tálat kínál. Ezt rikácsolva kíséri egy anyóka, ki egy rakás cserépedényt hord hajlott hátán. Közbeszól a péklegény szarusípja, és nem ritkán a házaló zsidó orrhangja teszi tökéletessé a tercettet, ki csipkét, selyem- és posztószalagot, tafotafoltokat, üveggombokat kínál a háziasszonyoknak. Ezt sáfrányos követi, azt csipkés, aztán nehéz léptekkel egy hegyi paraszt, hordócskával hátán, ki borovicskáját félhangon ajánlja, egyre gyanúsan körülnézve, nem leselkedik-e reá valami urasági csapláros. Annál könnyebben szól a rongyszedőnek kis sípja, ki tűkkel, sárgarézgyűrűkkel stb. egész csapat asszonyt és leányt csal ki a házakból. Komolyan lépked, kutyáitól kísérve, a mészáros, csak azt az egy szót hajtva: borjút! míg a városi libavásárló nő egész szónoklatot mond el, hogy a háziasszonyokat reábeszélje kedvenceik eladására."[37]

Ez a kiszínezett kép nagyjában mégis híven festi azon korszakot, midőn a közlekedés nehézsége miatt még a kevés málhával járó eladó maga keresi fel vevőjét, és midőn még alig foglalja el a pénz forgalma a cserekereskedés helyét. Nagyjában ugyanazon képet nyújtja a vásár. A pestinek forgalmáról fogalmat nyújthat az az adat, hogy az 1789. évi augusztusi vásárkor 12 375 szekér fizetett vámot, pedig a marhakereskedők kívül maradtak a sorompón, igen sok jószág meg a Dunán úszott lefelé.[38] A kereskedés itt oly nagy önállósággal lép fel, hogy maga szabja meg saját törvényeit. Midőn még az országban nincs váltó- és kereskedelmi törvény-

szék, és a perek hosszadalmassága illúzórikussá teszi vala a követelések biztosságát, a pesti vásárokon sommás eljárás dívott.[39] A jozefinus-reform, mely minden rendkívüli törvényszéket megszüntetett, véget vetett ennek is, az összes zsidóság nagy kárára, mely emiatt panaszt emelt a Helytartótanácsnál.[40] Tulajdonképp a vásári törvényszék eltörlése azon reményben történt, hogy a váltótörvényszék csakhamar életbe lép, de ez nem történt meg, és így a reform e téren nem haladást, hanem anarchiát okozott.

Szembetűnő, hogy mind a vásár, mind a házalás útját állotta egy hazai erős kereskedőosztály felnövekvésének. Amaz az ausztriai, különösen a bécsi üzletnek szolgáltatta át a hazai piacot, melynek tőkéjével és forgalmi eszközeivel a belföldi kereskedő nem állotta ki a versenyt,[41] emez némileg nomáddá tette azt. Ebből következett leginkább, hogy az országban azok az elemek ragadták magukhoz a kereskedést, melyek még nem voltak szorosan a röghöz kötve, és különösen nem mondtak le a keleti honfitársaikkal vagy hitsorsosaikkal való összeköttetésről, mint a görögök, örmények vagy rácok. Ezek akkor az igazi nagykereskedők Magyarországban, életük módja, fényűzésük, könnyű keresetük következése megmutatja, hogy nem a régi, egyszerű polgárságból nőttek ki. A zsidók is József császár türelmességének köszönhették, ha inkább foglalkozhattak nagykereskedéssel, mint addig. Akkor nyíltak meg előttük a szabad királyi városoknak addig a polgári előítéletek által minden verseny elől elzárt kapui. Mihely egyszer lemondott az állam az addigi kiváltságok fenntartásáról, mihely másrészt magánvállalkozástól várta és remélte a kereskedés felvirágzását, ki volt mondva a zsidók elsősége, kik – mint hivatalosan elismerték – jobban tudtak nélkülözni és többet bírtak dolgozni a többieknél. Ily viszonyok közt, midőn megnyílt előttük a polgári foglalkozás és a vagyonszerzés minden módja, csakis káros lehetett megvonni tőlük a polgárjogot. Mert így a polgár, akinek mégis sokféle védelmet és előjogot nyújtott a törvény, nem használta azt, mert nem volt kereskedő, aki pedig az volt, nem állott a törvény oltalma alatt. És így a régi polgárosztály elhanyatlott, anélkül, hogy új lépett volna mindjárt helyébe.

Akkor dőlt el a küzdelem a céhhez kötött kereskedés közt, mely a nyerészkedést privilégiumának tekinthette, és a nagyobb szabadságot igénylő, versenytől nem félő szabadabb forgalom közt, a fogyasztó közönség javára. Bécsben a protestáns „raktárosok”

(Niederleger) voltak a XVIII. század kezdete óta a nagykereskedés képviselői. A Habsburgok fővárosában is győzött a forgalom érdeke a kisszerű nyárspolgári haszonlesés fölött, mely vallásos köpenybe burkolódzott. Pesten, a város újjászületése óta, a görögök kereskedése volt túlnyomó, az tette e helyet már akkor az alföld empóriumává, diadalmasan leküzdve a céhes polgárság akadékoskodását. Most már nem a görögök, hanem az új jogot nyerő zsidók ellen folyt itt a harc.

A pesti kereskedők testülete még 1786-ban is folyamodott, hogy a privilegizált kereskedők száma ne haladhassa meg a 60-at, ezek mind mutassák ki bizonyos pénzösszeg birtokát, zsidót pedig egyáltalában ne fogadjanak be.[42] A Helytartótanács ezzel szemben kifejti, mennyire nincs helyén e megszorítás éppen Budán és Pesten, hol most a forgalom nagyobbítása a legfőbb cél. A monopóliumnak véget kell vetni. Fontosabb a jó tulajdonság, az üzleti szellem a pénznél, mert annak hiányát pótolja a hitel. Fontosabb a mesterlevélnél is, melyet tán valami kis helyen állítottak ki. Nem kell elutasítani mást, mint aki valami haszontalan spekulációra adja magát. „A zsidóság kizárásáról pedig nem lehet szó, mert azok a tolerancia-pátens* értelmében úgy tekintendők, mint az állam más hasznos polgárai."[43] E szempontok érvényre jutásának köszönheté nagy részben fővárosunk kereskedelmi lendületét.[44] A kiváltságos testület megújította támadását a háború kitörésekor, amidőn 60 000 forintot ajánlott fel hadi célokra, ha a kormány eltiltja a zsidókat a házalástól. Ismét az volt a válasz, hogy az ellenkeznék a Felség azon elvével, mely szerint minden alattvalónak szabadságában áll bármi módon keresni kenyerét.[45]

E kísérletek is mutatják, hogy a városi kereskedőosztály legkésőbb nyúlt a védelem leghathatósabb módjához: ereje megfeszítéséhez a verseny legyőzésére. Erre pedig most kétszeresen szükség volt, mert nemcsak bent nyílt meg a verseny a vallásos korlátok lehullása után, hanem kívülről is mind erősebben érezték a bécsi nagykereskedők konkurrenciáját. Ha József császár a bécsi kereskedőknek, kik rövidlátóan felszólaltak intézkedései ellen, azt válaszolta: csak én teszlek kereskedőkké, mert eddig csak szatócsok voltatok a franciákhoz és angolokhoz képest, úgy

* Türelmi rendelet. Lásd a Gazdasági állapotok c. fejezet 182. lapján levő jegyzetet.

viszont a magyar kereskedés, mely akkor kétségtelenül emelkedőben volt, éppen ez intézkedések által függésbe jutott az osztrákoktól. Felszabadulására nem gondolhatott az az osztály, mely még mindig csak a céhrendszerben kereste védelmét. Volt ugyan észlelhető némi emelkedés az üzleti szellemben a keresztyéneknél is,[46] hanem a céhek által elkényeztetett organizmus mégsem virult fel a szabadság éltető szellője alatt.

Magyarország történetében mindaddig oly csekély rész jutott a kereskedésnek, hogy ama változások, melyeknek végbemenését itt előadni igyekeztünk, inkább financiális és gazdasági tekintetben fontosak, mint a nemzet lelkére való visszahatás által. Ami előmenetel történt, az nagyrészt tiszta nyereség volt a semmihez képest, és az ország nagyobb termelő- és fogyasztóképességéből következett. Az pedig szinte közönyösnek látszott, melyik idegen elem ragadja magához e téren a hatalmat. Mindenesetre előnyös volt a termelőre nézve a vevők konkurrenciája, és ezért a kormány éppen a parasztságra nézve tartotta egyenesen nélkülözhetetlennek a zsidók kereskedését.

Egészen másképp áll hazánk az ipar dolgában. Itt is meghonosultak a városokban a mesterségek, itt is kiterjesztette fölöttük védőszárnyát a céhrendszer. És ha középkori iparunknak majdnem minden egyes ága magán hordja is a külföldi eredetnek, a külföld utánzásának bélyegét, azért mégis meghonosult, és igen fontos alkotó eleme volt hazánk gazdasági állapotának. Mint alkotmányunk, úgy termelésünk és mesterségünk is megkövesedett a török hódolás és a német elnyomás idejében. Nem hatott ki reá sem az a hatalmas nemzeti mozgalom, mely Hollandiából és Angliából gyáros telepeket alkotott, sem pedig az a kormányrendszer, mely Franciaországban, Brandenburgban és Ausztriában megalkotta a nagyipart. És ezen elmaradottságában még hódít is. Az Alföld újonnan betelepítésekor az ottani gazdasági viszonyokhoz képest még nagy haladás volt, ha oda egyáltalában jött lakni kézmíves, ha ott létre jöhetett a céh. Bácsban, Szlavóniában vagy Somogyban nem Watt és Bolton korát élték, hanem a tatárjárást követőt. Sohasem jött létre annyi céh, mint Mária Terézia korában, ugyanakkor, midőn külföldön egyrész a nemzetgazdaság tudománnyá válása tette tönkre a céhrendszert elméletileg, másrészt pedig az angol gyáripar lendülete bénította meg gyakorlatilag.

Bármennyire a történeti alakulásban leli is magyarázatát a magyarországi ipar középkorinak maradása, a történeti fejlődés éppoly kevéssé viselkedett iránta pietással [kegyelettel], mint a tiszteletre még méltóbbnak látszó nemesi jussok iránt. Erősebb szervezetek emelkedtek mindkettőjük mellett, nem kérdezve okleveleken alapuló létjogukat, hanem megtámadva őket a küzdelem, a verseny által élesített fegyverekkel.

A magyar nemességnek az abszolút monarchia, a magyar iparnak az örökös tartományok ipara volt az ellensége. Ez ellenség egy: az osztrák ipar el sem gondolható az állam istápolása nélkül, de a magyar nemesség védelem nélkül szolgáltatja át az ipart, csakhogy maga megmaradhasson adómentességének élvezetében.

A fiziokrata tan egyik legfőbb érdeme a munka felszabadítása. „Oly céhek, melyek tagjainak száma meg van határozva, megkönnyítik a csekély számú tagoknak titkos megegyezésre lépését, és mesterségüknek némi monopóliummá tételét, ami a közügyet károsítja és ami által cikkeik mértéktelen ár mellett tökéletlenek maradnak. Ezáltal nem akarjuk ellenezni a művészek vagy kézmívesek egyesülését egy testületbe. Az ilyen egyesület sok okból szükséges. Csak azon visszaélések eltörlését kívánjuk, melyek a képes, de nem vagyonos embereknek útját állják a mesterségbe való belépésnél vagy annak űzésében. Ilyen visszaélések a szegődési pénz, a tanpénz, a felszabadítás taksája, a mesterré avatás költségei, a drága és haszontalan remekek, a vendégségek, a mesterek számának megszabása, a mesteri állomás örökösödése."[47] Önként felmerül az a kérdés, mi marad meg ezek eltörlése után a régi céhből, melynek annyi megmaradt alapszabálya mind éppen e cikkelyeket tárgyalja legtüzetesebben.

E szempontból fogta fel a céheket József is, midőn uralkodása elején bekövetelte privilégiumaikat, hogy királyi megerősítési jogánál fogva megsemmisítse azoknak a közjóval ellenkező pontjait.[48] A kereskedelem és ipar szabadsága érdekében történt a legfontosabb cikkek ára hivatalos eltörlése is. „Az ilyen taksa nagy ártalmára van az iparnak, minden iga káros, a mértéket csakis a konkurrencia adja meg. A megye úgy is csak nehezen találja meg a módot a vevő és eladó kölcsönös érdekeinek kielégítésére."[49] Az iparosok néhol fel is használják már a szabadabb mozgás engedelmét. Így a székesfehérvári *magyar* kalaposok folyamodnak,

hogy csinálhassanak *német* kalapokat is, mert a parasztság azokban kezd járni. Ezt a kancellária helyesli, mert ő Felsége szándéka mindenben előmozdítani a szabad kereskedést.[50]

Általában azonban a hazai iparosok nem javukat, hanem megkárosodásukat látták az iparszabadság kezdeteiben. A kontárok és a szegényebb iparosok versenye éppoly visszahatást idézett elő a céhbeliek arisztokráciájánál, minőt a házalás szabadsága a kereskedőtestületeknél. Az igen számos felszólalást, mely mind az iparszabadság ellen irányult a régibb kiváltságok védelmére, mind azzal a válasszal ütötte el a császár, hogy a forgalom szabályozása csak káros, hogy az állam beavatkozása nem dönthet a kereslet és kínálat általános törvényei fölött. Legföllebb a helyi, városi hatóságoknak engedte meg, hogy a helyi viszonyok szemmel tartásával felügyeljenek az egyes iparágak művelőinek szaporodására vagy fogyására. És azon kor nemzetgazdasági tudománya annyira meg volt győződve a céhrendszer káros hatásáról, hogy a vámrendszer által károsuló fogyasztók teljes kárpótlását látta a céhkényszer eltörlésében.[51] Midőn a megyékhez kérdést intéznek a céhek megtartása vagy eltörlése iránt, csak öt szól mellettük, míg 32 jónak tartja eltörlésüket, mert nincs más céljuk, mint eszemiszom és a cikkek drágítása.[52]

Voltaképpen két monopólium és két prohibitív [visszatartó, gátló] rendszer állott egymással szemben. Az egyik az örökös tartományok gyáriparáé, melynek az új gazdasági rendszer szerint az egész monarchiára ki kellett terjeszkednie, a másik a magyar céhé, melyet az a limitációval együtt saját fogyasztói körében élvezett. Mihelyt az utóbbinak mesterséges korlátait ledöntötték, és egyenlő fegyverrel kellett szembeszállnia sokkal jobban felfegyverzett versenybíró vetélytársával, nem lehetett kétség a harc kimenetele felől. Minden újabb közlekedési út, minden újabb vásár szaporította a bécsi áruk keletének körét, és csökkentette a honi ipar piacát. Ki kételkednék az olyan állapot tarthatatlanságában, melyben oly csekély volt a forgalom, hogy példának okáért egész Somogy megyében még 1787-ben nem volt egyetlenegy hetivásár sem? A régi iparos rend nem volt fenntartható, mihelyt hazánk az európai forgalom körébe lépett. Gyáriparnak, a kereslet és kínálat nagyobb szabadságának kellett helyébe lépnie. Hogy pedig nem hazai, hanem idegen nagyipar vette hasznát ez alakulásnak, abban áll Magyarország gazdasági

fátuma, melyet elsősorban a nemesi adómentesség, másodsorban pedig a nemzet függetlenségének elvesztése idézett elő.

Oly világos volt az egész vámrendszer működése, hogy mindjárt akkor észrevették a magyar hivatalos körök is annak következéseit. Br. Podmaniczky József helytartótanácsos így foglalta azokat össze: „Megakadályozta a vám a gyárak felállítását Magyarországban. A magyarokat német gyártmányok használatára szorította. A magyar kereskedők csak második kézből kaphatták a külföldi árukat. Megakadályozta azon magyar termények kivitelét külföldre, melyekre szüksége volt a német gyáraknak. Megrontotta a már létező magyar gyárakat is." Nagy belátásról tanúskodik az a véleménye, hogy a közbenső vámok eltörlése az osztrák gyáripart nem károsítaná.

Mint már kiemeltük, nem az egész magyar ipar érezte meg mindjárt a hatalmas konkurrencia súlyát, hanem leginkább csak a felföldi, mely addig a magyar piacon uralkodott vásznával és posztójával. A felvidéki iparosnak, ki addig vetélytárs nélkül állott, kinek nem is volt szüksége üzleti szellemre, mert Debrecenben és Pesten egyedül uralkodott, látnia kellett, mint fogy napról napra munkája, keresete.[53]

Lőcse városának, a Felvidék egyik legrokonszenvesebb és legértelmesebb főhelyének polgársága már 1786 elején szomorúan látja az ipar hanyatlását.[54] A legszebb házak üresen állanak, az előkelőbbek, kik vásárolnak, csak megyei gyűléskor jönnek oda, minek most vége szakadt; az országos vásár jelentéktelen. A kézmíves a földet kénytelen művelni, hogy megélhessen. Pedig milyen előnyös a helye, a Galíciával való kereskedésre nézve! Minő szép a vidéke! A lakosság pedig igen erkölcsös, tiszta német, és kiváló művészek találkoznak közte.

Jellemző, minő módon kívánnak e bajból kilábolni. Egyrészt kívánják a szabad forgalom megnyitását Galíciával, vagy pedig munkát vállalnának a katonaság részére. Másrészt azonban abban látnák emelkedésüket, ha az állam valamely hatóság főhelyéül jelölné ki a várost, hogy számos fogyasztó hivatalnok szaporítaná a lakosságot. Ha pedig az lehetetlen volna, beéri a város egy katolikus főgimnázium alapításával is, mely sok nemesi tanítványt és azok rokonságát csábítaná oda. A császár tudni sem akar ilynemű állami beavatkozásról. Elég, ha a városi igazgatás javul és a városi jövedelmeket jobban kezelik.[55]

Hasonló panaszok az egész városnak vagy egyes ipartestületeknek hanyatlása miatt merülnek fel Selmecen, hol a császár gyolcs- és csipkeszövés meghonosítása által kívánna segíteni. Pécsett, hol a posztósoktól megtagadja a várostól kért előleget, a privát hitelre utasítva őket, és Brassóban, melynek posztósai nem állhatják ki a konkurrenciát, mert csak egyféle szövet előállításához értenek. Mindenütt feltűnik a pauperizmus ijesztő réme az addig igénytelenül élő és nagy megerőltetés nélkül kenyerét megkereső városi polgárság előtt. Mert a segédekre nézve, kik nem örököltek műhelyt és vele együtt úgyszólván jogot a megélhetésre, másképp áll a dolog. Előttük megnyílik a nagy Alföld és a Bánság, hol nagy szükség van iparosokban, és ahol az új telepedők gyorsan tesznek szert jólétre.

Legrosszabb volt a sorsuk a bányavárosoknak, mihelyt fogytán volt az aknák gazdagsága. Selmec és Körmöc elszegényedik.[56] Korponát a magisztrátus rossz gazdálkodása juttatja szegénységre.[57] Felsőbányán a bányamunkások folytonos pörben éltek a kamarával, mely jogaikat egyre csorbította.[58] Az erdélyi bányavidéknek, Zalatnának és Abrudbányának szegénysége volt fő és közvetlen oka a Hóra-lázadás kitörésének.

Ismét más volt az oka Pozsony hanyatlásának. E város a viszonyok kedvező alakulása által oly jelentőségre jutott, mely magasan fölülmúlta a természettől kijelölt igényeit. Nemcsak iparos és kereskedő hely maradt, hanem a török idő alatt, határszéli helyzete dacára, székhelye lett a kormányszékeknek és a prímásnak. Csak József elhatározása, hogy a kamarával egyesült Helytartótanács tétessék át az ország központjába, vetett véget Pozsony e kiváltságos helyzetének. Olynemű helyzetbe jutott, mint a kis német rezidenciák, ha elvesztik a fejedelem kegyét, vagy ha dinasztiájukat megfosztják birtokától. A számos nagyúri udvartartás elmaradását nem pótolta az iparnak spontán lendülete. A kultúra, mely a hivatalos arisztokrácia igényei által itt létrejött, és melyet a polgárság már érdekből is magáévá tett, éppúgy veszélyben forgott, mint a város jóléte, melyet a fogyasztó közönség eltávozása fenyeget. Maguk a pozsonyiak bevallották, és ez jellemző a városi viszonyok fejlődésére nézve hazánkban, hogy csak a hatóságok kedvéért világították és kövezték a várost.[59] Szó volt arról, hogy Pozsony *egyetem* által kárpótoltassék,[60] de a császár, helyes ösztönnel, Pestet jelölte ki művelődési központul.

Így csak az ösztöndíjasok és a kispapok küldettek a lakóikat vesztett szállásadók vigasztalására, kiket számos nyugdíjas is követett. A városnak ismételt jajkiáltásai[61] megmutatták a polgárság ügyefogyottságát és önzését, mely nem bírva belátni a viszonyok változásának következéseit, szerette volna fenntartani monopóliumait, de a lényegen nem változtattak.

Egészen más képet nyújtanak az alföldi városok. Ezek mindaddig inkább nagy földmíves községeknek voltak mondhatók, iparuk csak a legkezdetlegesebb igényeknek felelt meg. Debrecenben még 1795-ben is csak 1 esztergályos, 1 puskás, 1 szitakötő és 1 kesztyűs találtatott.[62] Kéményseprő még 1805-ben sem volt.[63] A legegyszerűbb volt tehát odahozatni az ilynemű iparosokat Pozsonyból és a többi hanyatló felvidéki városból, s a kormány valóban elvállalta ez átköltöztetést. Szabadka esztergályost, kalapost, fésűst, késest, nyergest és két bognárt kíván, Zombor pedig lehetőleg minden iparost.[64] A kormány által eszközölt betelepítésnél külön rubrikát képeznek az állami költségen átszállított iparosok. Zomborba 28-at hoztak 9548 frtnyi költséggel, Pécsre 4-et, Temesvárra 8-at.[65] Az utóbbi város még ezzel sem elégszik meg. Mihelyt szabad kir. várossá emeltetik, kér több katonaságot, latin iskolát, adóleszállítást, sörházbérlést, ingyen követ a kövezéshez, több helyet a szaporodó népességnek, pallosjogot és bor-octroit [kényszervásárlást].[66]

Mindebből, akár a hanyatló felföldet, akár az alföld emelkedő vagy keletkező empóriumait tekintjük, teljes világossággal tűnik ki egy tény. Valamennyi: Selmec, Lőcse és Pozsony csakúgy, mint Zombor, Szabadka és Temesvár; a kormánytól várja üdvét. Még a központosítás által annyit nyerő Budapest sem képez e szabály alól kivételt. Mivel a hivatalok odavonása miatt sok új épületre van szükség, a kormánynak kell gondoskodnia a munkásoknak, téglavetőknek, ácsoknak és kőműveseknek odaszállításáról.[67] És jellemző, hogy az új főváros tanácsosai és polgársága a köztől élvezett annyi jótétemény dacára még a régi kizárólagos monopóliumokat is fenn akarják tartani.

A magyar városi élet képe akkorában valóban elszomorító. Igazi, virágzó, önálló polgárság nem fejlődhetik ki, mert annak egyedüli biztos alapját, az ipart, az osztrák tartományok részére foglalta le az állam. Ami addig fennállott, elhanyatlik, a keletkezőkre már a bölcsőnél kimondják az ítéletet, hogy csak kezdet-

leges, gyarmati maradhat. A város fennáll, művelődik, terjed és gazdagodhatik, de nem saját erejéből, hanem a mindenható kormány kegyelméből, mely székhelyévé teheti a hatóságoknak, főiskoláknak vagy püspökségeknek, mely utat vezet oda, sőt még iparosokkal is ellátja.

Fejlődhetik vagy csak fennmaradhat-e büszke, önálló municipális [önkormányzati] élet, ha annak minden lényeges funkcióját az állam veszi kezébe?

A városi igazgatás

A magyar városok története nem fordul meg sem a polgárok és nemesek küzdelmén, mint Olaszországban, sem a tanács és a céhek versengésén, mint Svájcban. A nemes mindig idegen, külön törvényű marad, ha a viszonyok[68] vagy foglalkozása a városi kőfalak közé száműzték is. Legföljebb néhány magyar városban vált cívissé. Városi patriciátus nem keletkezhetett ott, ahol a városi politika soha sem bírt a lokális jelentőségen felülemelkedni. Legföljebb Budán lett volna erre kilátás Mátyás és a Jagellók korában. Így tehát a község, a municipális alkotmánytörténet legdemokratikusabb tényezője maradna mint szabad királyi városaink uralkodó eleme. A magisztrátussal és tanáccsal szemben ott is találjuk mindig a Fürmendert (tribunust), mint a nép képviselőjét; a belső tanáccsal szemben a sokkal számosabb, és már ennél fogva populárisabb külső tanácsot.

Voltaképp ez mind csak külső forma. A török kiűzése óta a városi municipális autonómia hazánkban nem bírt soha valódi életerővel. A sóvár, minden igényét felölelő, tekintélyére féltékeny kamara ott állott, mint a fiskus jogainak kérlelhetetlen őre. Felügyeleti jogát kétségbe vonni nem lehetett: a város sohasem szűnt meg nálunk „peculium regium" [királyi tulajdon] lenni. Budapest főváros aktái újjáalapításának első éveiből (1686–1710), melyeket átnéztünk, világosan mutatják,[69] minő részletbe menő és minden pillanatban érezhető uralmat gyakorolt itt a kamara és annak mindenféle bizottsága. A dolog természetéből folyik, hogy ez a beavatkozás mégis elsősorban a gazdasági viszonyokat illette. De nem maradt ment tőle sem a bíráskodás, sem a céhrendszer, sem az egyházak viszonya, úgyhogy a városokat, még a legfüggetlenebbeket, mint Debrecen sem véve ki, alig lehet másnak tekin-

teni, mint nagy falvaknak, melyek a földesúri önkény elől a királyi önkénynél kerestek menedéket. Ez Mária Terézia alatt is csak árnyékéletet engedett a városnak, midőn még csak a pénz- és legfölebb még a vallásos kérdés látszott elég fontosnak arra, hogy a királyi hatóságok felőle rendelkezzenek. Mivé kellett válni e beavatkozásnak, mihelyt a királyi hatalom kötelességének tartja az alattvalók egész létének megszabni irányát, mint II. József korában? Itt nem képezett akadályt sem a megyei nemesség független hagyománya, sem a távolság és elhagyottság, ami tulajdonképp a megyékben legfőbb akadálya volt minden rendelet végrehajtásának. Ha valami, úgy bizonyára a városi élet készítette elő a modern kormányrendszerek központosítását és nivellálását, éppen mint Görögország és Itália számtalan városi köztársaságai a római impérium egységét. És míg a városi municipiumok gyöngesége kihívta a hatalmának teljes tudatában levő állami hatalom beavatkozását, a városi életben elharapódzott számtalan visszaélés egyenesen szükségessé tette azt a humanitás és a józan gazdasági és politikai elvek szempontjából.[70]

Magyarország összes városi lakossága nem tett ki többet 1782-ben 352 000 léleknél, tehát alig annyit, mint 100 évvel később maga Budapest népessége. E számból csak 17 000 volt a kézmívesmester és 2200 a kereskedő, tehát a polgárok száma összesen nem érte el a 20 000-et.[71] A többinek legnagyobb része napszámos (41 000) és szolga (30 000). A polgárok száma a lakosságéhoz képest alig volt tehát nagyobb, mint a nemességé a jobbágyokéhoz képest a legtöbb megyében. És magok a polgárok is igen távol állottak attól, hogy valóban egy rendet képezzenek. Körülbelül 1/4 részök protestáns volt, tehát a legtöbb városban kizárva nemcsak a hivatalból, hanem a legtöbb keresetből is, ahol pedig túlnyomó számuk ezt nem engedte, alternálni [váltakozni] kellett a főhivatalokban a katolikusoknak a protestánsokkal és szkizmatikusokkal; ami természetesen mindig ébren tartotta a konfesszionális [vallási] ellentétet.[72] Ha e viszonyok a németországiakra emlékeztetnek a harmincéves háború után, úgy a nemzetiségi ellentétek előtérbe lépése tisztán hazai elem. Ez oly nagy volt, hogy példának okáért Pécs szabad királyi várossá emeltetésekor nem engedtek külső tanácsot választani, nehogy az a nemzetiségi gyűlöletnek adjon táplálékot.[73] Végre még az egyvallású és egynyelvű polgárok közt is folytonos irigységet és visszavonást tartott

fenn nemcsak a vagyon különbsége, hanem a bizonyos lakhelyhez vagy foglalkozáshoz kötött előjog. Így Besztercebányán a „Ring" házainak birtokosai, Selmecbányán az úgynevezett „Waldbürger"-ek testülete élvezett igen nagy kiváltságokat.[74] Mondhatni tehát, hogy Magyarországban *polgárság*ról, amennyiben e szó műveltségi, gazdasági és értelmi közösséget jelöl, József ideje előtt csak igen nagy eufémizmussal* lehet szólni.

A tolerancia kihirdetése és végrehajtása volt az első lépés a magyar polgárság egyesítésére. Ahol a városban úgyis többségben volt az akatolikus [azaz nem katolikus] elem, most törvényesen magához ragadta a szupremenciát [fennhatóságot]; ahol a katolikus majoritás [többség] kímélet nélkül érvényesítette túlsúlyát, mint példának okáért Kassán, ott a fejedelem rendelte el protestánsoknak a tanácsba való felvételét. Mihelyt a régi valláshoz kötött igazgatási formában a tehetségnek szabadabb tér nyílt, szükségképp emelkednie kellett a polgárság érdeklődésének a közügyek iránt. Addig az azokban való részvétel egyrészt kiváltság volt, másrészt a kormányzásban felburjánzott visszaéléseknél fogva nagy és kézzelfogható haszonnal járt a „belső emberekre" nézve. Semmi sem bizonyítja jobban a Mária Terézia korabeli városi polgárságnak teljes politikai tehetetlenségét, mondhatni gyávaságát, mint az a tény, hogy a tolerancia ellen, midőn ellene mennydörgött püspök, megye, helytartótanács és kancellária, csak a városok nem mertek felszólalni, Pest, Eger és Varasd kivételével.[75] Pedig szembetűnő, hogy ahol addig csak a vallásos elnyomás rendszere biztosította a katolikusoknak az egyeduralmat vagy paritást, az új rendszer az addig megvédett osztályra nézve károsabb, mint akár a megyében, akár a hatóságoknál. A protestánsok előtt nemcsak a hivatal nyílt meg, hanem a kereset is, a céh. „Norma" lett, hogy jövőre a polgárjog megadásánál ne legyenek tekintettel sem vallásra, sem meghatározott számra, csak jó erkölcsre és képességre.[76] És a városi elem csekély ellenállási képességének és hajlékonyságának újabb jele az, hogy még a céhek megszüntetésének, privilégiumaik megdöntésének kérdésében, legsajátosabb érdekükben sem foglaltak elhatározottan ellenmondó állást.

Nem csuda, ha a polgári szellem nem ébredt még öntudatra. Túlságosan árnyékolta be addig az egyházaknak patriarchális

* Kellemetlen fogalmak enyhítése (értelme: jóindulattal).

hatalma. A polgár még sokkal több és erősebb lánccal volt hozzákötve egyházához, mint a jószágának büszke magányába visszavonult nemes. Politikai ügyét-baját addig egyháza vitte. Gazdasági tekintetben is attól függött sorsa, keresete, szellemi tekintetben érintkezése, műveltsége, hogy melyik felekezethez tartozik. És midőn e kötelék lazul, midőn egyúttal a fejlettebb közigazgatás az eddigieknél nehezebb feladatokat ró a municipumokra [önkormányzatok], az állam fejének gondoskodnia kell arról, minő kezekre bízza az eddig név szerint autonóm, de tényleg egyházi felsőség alatt álló városokat.

Ha előbb a pap, most a katona lett volna hivatva a városi igazgatás vezetésére. József trónralépése óta egymást érik az esetek, midőn a kormány kiszolgált tiszteket ajánl a városoknak polgármesteri vagy tanácsosi állásra, a választási gyakorlat fenntartása mellett.[77] „A választási szabadság érintetlen maradhat, hanem azért érdemes, sebekben megőszült férfiút elébe lehet tenni valami csizmadiának vagy más mesterembernek."[78] A minduntalan megújuló panaszok bő alkalmat nyújtottak restaurációk [tisztújítás] kiírására és a kormány jelöltjeinek hivatalba iktatására. Különben is, hogyan maradhatott volna éppen a királyi hatalom alatt legjobban meghajló rend érintetlenül, midőn felforgatták a nemesi ország százados alkotmányát?

A kiszolgált katonatisztek ilyetén ellátása, mely nagyon hasonlított a császár által az úgynevezett „Panis" [kenyér] levelekkel a német birodalmi apátságokkal szemben követett gyakorlathoz,* megfelelt volna a császár szándékainak, de mégis bajos volt annyira idegenszerű érdekeket „sebekben megőszült féfiakra" bízni. A katonának a polgári igazgatásban való alkalmazása, melynek hasznát oly ragyogó színekkel festi ki Ligne herceg,[79] mégsem állotta meg helyét még az akkori aránylag jelentéktelenebb forgalmi viszonyok és alacsonyabb kulturális állapotok közt sem. A XVIII. század monarchiája a katonaság mellett nem nélkülözheté a szakszerűen képzett bürokráciát sem.

* A német császárok a 14. századtól kezdve alkalmazták azt a gyakorlatot, hogy híveik (elsősorban kiszolgált katonáik) életfogytiglani ellátását a közvetlenül vagy közvetve felügyeletük alatt álló egyházi intézményekre (kolostorok, stb.) bízták. Az ennek érdekében kiállított igazoló iratokat (mai szóval élve: beutalókat) nevezték Panis-leveleknek.

Ez Magyarországon addig alig volt meg másutt, mint a kamaránál, a bányáknál, és a harmincadnál, csupa oly hatóságnál, mely elsősorban városi érdekek fölött intézkedett. A városok igazgatása éppúgy a választás véletlenére, jobban mondva a bennük uralkodó oligarchia határozataira volt bízva, mint a megyéké. Nem lehetett el ugyan jelentékenyebb város törvénytudó szindikus [jogi tanácsadó] stb. nélkül, de jog szerint a hivatal itt sem volt kvalifikációhoz kötve. E téren is József tette meg az első lépést. Meghagyja, hogy Nagyszombat városának fürmendere csak deák ember lehet.[80] Később „normale" lesz, hogy vizsgát kell tenni mindenkinek, aki városban bírói vagy tanácsosi hivatalt kíván elfoglalni.[81]

Mihelyt a kormányzás rendszere megalakul, be kellett abba illeszteni a várost is. A kamara egyesítése a helytartótanáccsal jelölte az első lépést. Megszűnt a városoknak tisztán a „peculium regis" [királyi tulajdon] gyanánt való tekintése. A városokat, melyek e kisszerű felfogás korlátai közt teljesen elcsenevésztek, csak akkor, 1783-ban olvasztották be a nemzet testébe. Jellemző, hogy ez tisztán a közigazgatás, a könnyebb felügyelet szempontjából történik. De mély jelentőség lappang e látszólag tisztán formai rendelkezés alatt. Mint a városban magában megszűnt minden különbség, és csak az erkölcs és képesség volt hivatva az uralomra, úgy kellett annak lenni az egész országban. Egy a törvény, egy az állami érdek, nincs ok, amiért nemes, polgár és pór ne álljon ugyanazon hatóság alatt. Azért igen lényeges lépés volt hazánk nivellálásában, midőn a császár kijelentette: „hogy a szabad királyi városok politikai tekintetben alatta álljanak a megyéknek, melyeknek területén fekszenek".[82] És midőn az egész ország a kir. biztosok személyes kormánya alá helyeztetett, már nem különböztették meg semmiben a várost a megyétől.[83] A város, kivéve az igazságszolgáltatást és gazdaságot, már csak egy része a megyének, és csak ennek közvetítésével érintkezik az országos kormánnyal. Csak a bányavárosok különös viszonyaira volt ekkor is tekintettel a császár, meghagyván őket a bányakamara fennhatósága alatt.[84]

Nemcsak a beolvasztás ténye fontos, de az is, hogy minő auspiciumok [kilátások] alatt megy végbe.

Mi sem felelhetett volna meg jobban a császár politikájának, mint ha ezen egyesítésnél a város szelleme az irányadó. Ezáltal a békés, az uralkodó előtt meghajló, munkás, jobbára német elem

túlsúlya lett volna előkészítve, egyszóval azé, ami akkor Magyarországon polgárság volt. Hasonló lett volna ez a római császárság eljárásához, mely a könnyen romanizált vagy éppen kolonizált „Civitates-ek" [polgárok] sorsához fűzte Gallia harcias, feudális klánjainak* sorsát. Ha ellenben a város jut a megyei igazgatás befolyása alá, addigi autonómiája bástyáinak lerontása után, megszűnik a legfőbb akadály, mely addig távol tartotta tőle a vidéken uralkodó magyar nemzeti szellemet. Elég a szász föld városaira utalnunk, hogy feltüntessük ez átalakulás rendkívüli jelentőségét.

És a császár mégis a megyét volt kénytelen a város fölé helyezni. Ő is elismerte, hogy Magyarországon még nagyobb a fő- és köznemesség politikai érettsége és érzése, mint a városi polgárságé. Annyiban mégis egymás mellé helyezte a polgárt és a nemest, amennyiben kijelenté, hogy ezentúl nemcsak megyei ember végezhet, mint biztos, vizsgálatot városban, hanem városi is megyében.[85]

Mind szomorúbb eredményeket tüntettek fel a beérkező följelentések következtében elrendelt vizsgálatok. Két esztergomi tanácsos sikkasztás miatt fogságra és utcaseprésre ítéltetett.[86] A kassai főbíró minden hivatalra képtelennek nyilváníttatik.[87] A debreceni, Domokos Lajos, elveszti tisztét.[88] A szatmárnémeti összes magisztrátust leteszik.[89] Éppúgy jár a szomolnoki és a nagybányai főbíró.[90] Nemcsak a rendszert kellett megváltoztatni, hanem a személyeket is.

Különben sem maradhatott meg a régi magisztrátus, mihelyt az igazságügyet elválasztották a közigazgatástól; és ettől különválasztották a tisztán gazdasági ügyeket. Egyrészt a kinevezés elvének túlsúlyra jutásával a katonai elem betódulása még jobban volt biztosítva,[91] másrészt az új igazságügyi berendezésnél fogva szaporítani kellett a szaktudós elöljárók és tanácsosok számát. Mert, mint a hétszemélyes tábla kifejti, a közigazgatási hivatalhoz elég a józan ész, de a jogihoz tudomány is kell.[92] A kancellária szerint ezentúl a városi tanácsosok közt legalább egyharmadnak kell bírni jogi készültséggel, míg városi politikai és ökonómiai ügyekben nem kell másra nézni, mint jellemre és észre.[93] A végleges megállapítás mégis nagyobb autonómiát engedett a városok-

* A klán a skótok nemzetségi szervezete.

nak, mint amennyit a császár eredetileg hajlandó volt megadni. Gazdasági ügyekben, sőt a polgári törvénykezés terén is megtartotta önállóságát, csak bűnügyi tekintetben egyesítetett teljesen a megyével. És ha a kir. biztos ezentúl éppúgy kinevezte a főbírót, mint az alispánt, a többi magisztrátus megválasztása továbbra is a város közgyűlésére volt bízva, csakhogy ott is a kir. biztos gyakorolta a kandidáció [ajánlás] jogát.[94]

Jellemző tény az intézkedések gyors változására nézve, hogy Ürményi, bizonyára egyike a legbuzgóbb királyi biztosoknak, 1788-ban Pozsonyban és Nagyszombatban nem tartott választást, hanem egyenesen kinevezte a polgármestert. Ebben nem vélt 1785-diki instrukciója ellen cselekedni.[95] A császár kénytelen volt jóváhagyni e kinevezést, és megelégedett azzal, hogy Ürményit a jövő évben a szabályos restauráció [tisztújítás] megtartására utasítsa.[96] Tényleg maga is lehetőleg állandó elöljárókkal kívánta ellátni Magyarország és Erdély városait. Normaléje szerint a városok egyelőre 4 évre válasszák polgármestereiket, és ha ezek beválnak, erősítse meg őket a királyi biztos továbbra is, választás nélkül.[97]

Mutatja a császár előszeretetét a városi elem iránt, hogy az új törvénykezési rendszer behozásakor eredetileg a sz. kir. városok köré akarta csoportosítani legalább a büntető igazságszolgáltatást. „Kriminális ügyekben a szabad királyi és más városok választandók székhelyül, ezek lássanak törvényt bűnügyekben a hozzájok csatolandó vidéken, éppúgy, mint Csehországban."[98] Tekintettel kell lenni a városok helyzetére, továbbá arra, hol van már börtön, és mely város tarthat el egy vagy több jó kriminalistát. Mutatja egyúttal azt is, mily kevéssé ismeri a viszonyokat. Mert az ország egész déli és keleti részében, tehát ott, ahol nem éppen legkevesebb munkája akadt volna a büntető törvényszéknek, csak igen-igen elvétve akadt volna egy-egy ilynemű székhelyül alkalmas város. Így természetes, hogy még a császár sem tett kísérletet e tervének végrehajtására, midőn azt úgy a helytartótanács, mint a hétszemélyes tábla ellenezte. Éppen a büntető törvénykezés dolgában terjesztette ki a megyei bíróság hatáskörét a városra is, míg polgári tekintetben a város továbbra is autonóm maradt.

Ez autonómia fenntartásának egyik lényeges oka, azon tárgyi motívumokon kívül, melyeket a kancellária e kérdésben igen helyesen érvényesített, kétségkívül az egész szervezet olcsósága

volt. Mindaddig csak az országos bírákat fizette a király: a megyei és városi bíráskodásnak költségeit csakúgy viselte a municipium, mint a közigazgatásiakat. Most, midőn a nagyobb kvalifikációval együtt a hivatalnokok fizetése is emelkedett, csak a leggazdagabb városok bírták volna el saját erejükből a teljes magisztrátus költségeit. Ezért négy osztályba sorozták őket, oly módon, hogy az I. osztályhoz tartozók évi kiadása 8630 forintot tett volna ki, a másodikhoz tartozóké 6280 frtot, a III. osztályé 3650 frtot, a IV-diké 2260 frtot.[99] Igen nevezetes eszmét pendít meg a hétszemélyes tábla, midőn azt javasolja, hogy a kiváltságos mezővárosok és kerületek élére éppoly magisztrátus állíttassék, minő a szabad királyi városokra nézve organizáltatott. Rendkívül elősegítette volna e rendelkezés a városi intelligenciának mind szélesebb körben való elterjedését.[100]

Fizetett, de azért tekintélyes, mert a köznapi érdekeken kívül álló, tudományos és az állami hatalomra támaszkodó magisztrátusok intézték volna József intézkedései értelmében hazánk városainak sorsát. Magvát képezték volna országszerte a városi oligarcháknak, önzetlenségüknél fogva ellenállani bíró értelmiségnek. Mivel a város annyira korlátozva volt a választásban, nem kellett annyira tartani oly kotériáknak [klikkek és érdekcsoportok] túlsúlyától, melyek, mint azelőtt, szabad zsákmánynak tekintették a közvagyont. Úgy látszik, a középkori olasz városi köztársaságok példája lebegett II. József szeme előtt, kik a részrehajlás lehető kikerülése végett idegenek közül választották podesztáikat. Midőn Buda főváros kéri, hogy kebeléből válasszák a magisztrátust, ne idegenek közül, a császár ezt egyenesen megtagadja.[101]

Nemcsak József politikai irányának, hanem a magyar királyi tradíciónak is megfelelő a szabad királyi városok számának lehető szaporítása. Nem is igen képezett itt akadályt más, mint az a kérdés, mennyiben bírják a felszabadítandó községek megváltani az addigi viszonyokból reájuk háramló terheket, és fedezni bírják-e majd az önkormányzat költségeit. Egy igen részletes kimutatás tanúsítja, hogy a régi szabad királyi városok közül is csak kevés dicsekedhetett rendezett financiákkal, a legtöbbnek felszabadulásra célzó törekvését pedig éppen a pénzügyi nehézség akasztotta meg. Így már 1781-ben vissza kellett utasítani Nagybecskerek és Somorja város ide vonatkozó kérvényeit,[102] egy évvel később Rozsnyóét,[103] majd Veszprémét és Karlócáét,[104] Vácét,

Nagyváradét és Szászsebesét.[105] Vácnál a több mint 50 000 frtnyi passzíva állotta a császár kegyének útját.[106]

Látjuk, hogy a százados küzdelem város és püspök közt, a francia és német középkor egyik legjellemzőbb vonása, nálunk a XVIII. században sem ér véget. A legtöbb említett város, mely a császár jóakarata dacára sem bírt célhoz jutni, püspöki székhely. Arad, mely nem volt az, minden nehézség nélkül felszabadult.[107] Legérdekesebb mégis Eger városának esete. Valódi duellum [párbaj] ez a császár és a hatalmas püspök földesúr közt. Az akkor népességre nézve a hazai főhelyek közt első sorban álló város, 1788-ban folyamodott felszabadulásért.[108] Esterházy Károly püspök, kihez a helytartótanácsnak ez ügyben fordulnia kellett, lehetőleg késleltette jelentését. Mivel pedig a császár el van határozva a város felszabadítására,[109] eltiltja, hogy a püspökhöz forduljanak, ki csak haszonélvező. Elég a kamarai és egyházi igazgatóságnak jelentése. Midőn pedig a kancellária kifejti, hogy meg kell mégis kérdezni a püspöktől és káptalantól, mennyit hoz nekik a városban bírt regale-beneficium [királyi kamara-jövedelem], továbbá megvizsgálni a város egész vagyoni állapotát, a császár meghagyja, hogy az e célból odaküldött kommisszió [bizottság] 4 hét alatt fejezze be munkálatát.[110] Teljes türelmetlenséggel elrendeli, hogy még mielőtt megtörtént a felszabadulás, állítsák ki a városnak az illető diplomát, ami csak a kancellária felszólalására maradt el.[111] A város csak biztosítást kapott, a püspöknek kárpótlásul pedig a vallásalap egyik birtoka volt rendelve, melyért aztán a város fizessen bért a fundusnak [alapnak].[112] A püspök és a kancellária húzása-halasztása alatt meghalt a császár, és a város továbbra is a régi függés állapotában maradt.

Nem éppen a császár érdeme, de mint uralkodása alatt történő, mégis fölemlítendő, hogy ez idő tájban szűnik meg a magyarországi városoknak nagy része erősség lenni. Egyrészt a belső viszonyok megszilárdulásának, másrészt a török veszély teljes megszűnésének volt az eredménye. A győri, nagyváradi, szolnoki, szegedi várak lerontattak vagy polgári céloknak adattak át.[113] Budán tovább is fennmaradt ugyan a vár, de a katonai kormány mind több engedményt tett a polgárság és a polgári hatóságok érdekeinek. Nem engedték ugyan meg a vár kapuinak az egész éjjelen át nyitva tartását, de elrendelték, hogy reggel 2 órával előbb nyissák ki, este pedig 2 órával később zárják be a kapukat, mint azelőtt.[114]

E változás nemcsak a forgalom élénkítése és a városok terjedése legfőbb akadályának megszűnése miatt fontos, hanem még inkább azért, mert megváltoztatta a katonaság helyzetét az országhoz és különösen a polgársághoz. Azelőtt a katonaság hazánkban nem volt más, mint idegen őrség, most a polgárság közt lakó, vele sűrűen érintkező garnizonná [helyőrség] lett. A városokban letelepedő kiszolgált katonák polgárjogot nyertek. Ez az érintkezés legnagyobb előnyére kellett hogy váljon a művelődésnek azon korban, midőn kétségtelenül valamennyi világi rend közül a tiszti karban volt a legtöbb művelt, tapasztalt és világlátott ember. Az általános lefegyverzésnek, a békének és egyetértésnek volt egyik következése a katonaság ezen újabb szereplése, melyben egyenesen mint kultúrterjesztő tényező lép fel. Pedig a városok eleinte nagyon szabadkoztak a garnizonok ellen, melyek eltartása és elszállásolása súlyos terheket rótt reájuk. Pest városa egyenesen büntetésnek tekintette, hogy az 1776-i nagy zavargások után oda szállásolták a Gyulay-féle ezredet.[115]

A policia

Patriarchális és bizonyos tekintetben puritánus volt a régi városi élet a XVIII. századig. Szomszédság, jó ismeretség, a műveltség és vallás egyenlősége, a papok tekintélye és a rossz hírtől való félelem voltak a polgárság fölött uralkodó tényezők. Kicsiny, zárt testületek osztoztak az előnyökben és viselték a város terheit. A mester, úgy-ahogy, rendben tartotta családjával-cselédjével együtt a különben is aránylag csekély számú legényt és inast. A legtöbb városnak szépen kidolgozott rendtartása volt, mely nemcsak a kormányzás és közigazgatás módjáról rendelkezett, hanem előírta az utcák seprését, öntözését, világítását is, egyszóval mindazt, ami mostanában a városi policia [rendőrség] fő alkotó részét képezi.[116] Szembetűnő, hogy a közmegszokás és közvélemény vagy előítélet szabta törvény érezhetően gyengül, mihelyt a renden kívül álló tényezők is benyomulnak a városok falai közé. Pozsonyba az országgyűlések, majd a hivatalok ott-tartása hozta az erjedés anyagát,[117] Pestre és Budára a hatóságok és a tanuló ifjúság. Az általános nivellálástól, mely nem kímélé sem az arisztokráciát, sem a papságot, a polgári rendet sem lehetett menten tartani. A forgalom, az iparnak és kereskedésnek nyújtott nagyobb sza-

badság, másrészt az egyházi fegyelem és tekintély lazulása és hanyatlása újabb rést ütött a régi szokásokba. Ezek különben is csak az adott társadalmi és gazdasági viszonyoknak feleltek meg, nem pedig a modern városi élet fejlettebb voltának. Mihelyt a szász városokban más is megnyerte a polgárjogot, mint evangélikus vallású, szász nemzetiségű polgár, új hatóságra volt szükség, mely az egyházi és nemzetiségi körön kívül is bírjon hatalommal. Hasonló volt az eset Magyarországban, mihelyt nem katolikus is beléphetett céhbe vagy szerezhetett házat. A régi fratriák, szomszédságok, egyházi testvériségek kizárólagos uralma megszűnt. Amint több meg több különböző eredetű és állású osztály gyülekezik össze egy helyen, vagy külön szervezetet kellett adni mindegyiknek, és fenntartani a különbséget a patres és a plebs,* a régi polgárok és a metoikoszok [idegenek] közt, vagy pedig egy közös szervezetbe fűzni valamenynyit. A jozefinus rendszer egész szelleméből következik, hogy az utóbbit választotta, mint a polgári szabadságnak és a forgalom érdekeinek legjobban megfelelőt.

Magyarországon mindaddig az egyházi fegyelem, a földesúri hatalom és a választott előljárók tekintélye tartotta fenn a rendet. Idő szentesítette, jótékony tradíció és minden erkölcsi és polgári törvényt lábbal tipró önkény egyaránt megfértek benne. És midőn az állam véget vet az egyház fegyelmének, és ellenőrzés alá helyezi a földesúri önkényt és a bírák és tanácsosok hatalmát, az a kötelesség hárult reá, hogy a ledöntött tekintélyt újjal pótolja. Azelőtt mindegyik rend, úgyszólván minden utca és minden ház a saját módja szerint igazgatta magát, és a rend megtartásához e sokféle törvény épen maradása volt szükséges. Most az államnak mindenről magának kell gondoskodnia, hogy útját szegje az anarchiának. Minél egyszerűbb és egyenletesebb az új törvény, annál nehezebb a foganatosítása, mert az tulajdonképp egyik külön rendnek sem áll külön érdekében. Pedig milyen nehéz rendekből polgárságot alkotni!

Világos és megmagyarázható a régi nemességnek és polgárságnak gyűlölete és megvetése a „policia" iránt, Előbb vagy nem ismert korlátot, vagy meghajolt előtte, mert az régi és tiszteletre méltó intézményekhez volt kötve, és még kicsinyes zsarnokoskodásban is a tradíciónak állott szentelt oltalma alatt. Az előtt, ami nem

* Az atyák és a nép – az antik Rómában a nemesek és a nép elnevezése.

hivatkozhatik történeti múltra, csak úgy hajlunk meg, ha hasznos és nagy szolgálatokat tesz. De mit törődött a nemes a legtöbb rendőrségi intézkedéssel? Mit még a polgár is, ha külön érdekét nem mozdította elé? Hogy itt nagy és általános állami érdekről van szó – bizonyos tekintetben valódi nemzeti nevelésről –, azzal csak igen kevesen lehettek tisztában.

Mint József császár írja, Magyarországon a policiának még neve is ismeretlen. Kémnek vagy „Hosengeschäft"-nek* nézik.[118] Nem szabad a görög *πολιτειδ*-ra (politeiára) gondolni, melynek alkotmányos szervezete van; az „état bien policé" [megfelelően rendezett állam] képezi Józsefnek, úgy, mint a XVIII. század minden államférfiának ideálját. „A policia mint tudomány, mindazon elvek összegyűjtése, melyektől az állam biztossága függ", írja gróf Apponyi Antal.[119] A policia hatásköréhez számítja aztán az egész törvényhozást. Ide tartozik szerinte az örökösödés megállapítása és a holt kéz birtokjogának megszorítása; ide a veszedelmessé válható rendek ellenőrzése népszámlálások által, ide a kiváltságok és szabadalmak korlátozása. A policia tárgya nemcsak a könyveknek és írásoknak, hanem az előadásoknak és egyházi szónoklatoknak cenzúrája. Felügyel a papságra s a népnevelésre csakúgy, mint a színházra és a nyilvános házakra. Kezébe veszi a szegényügyet, és raktárokról gondoskodik az éhség megakadályozására. Végre a bűnösöket kikutatja s megbünteti. Egyáltalában magában egyesíti körülbelül a belső politika egész terét. És éppen ez az, mi Magyarországban teljesen ismeretlen, s mi több, gyűlölet tárgya volt. Mert a politikai nemzet, a papság és nemesség nem gyámolítását, hanem korlátozását látta az állami hatalom ilyenemű működésében.[120] Az alárendelt osztályok pedig nem voltak annyira szervezve, hogy öntudatosan elősegíthették volna e valóban javukra irányuló elveknek keresztülvitelét.

Ami a policia meghonosulásának főnehézsége volt: az intézmény teljes idegensége és ismeretlen volta, éppen az szolgált neki ajánlásul József szemében. Teremteni, alkotni lehetett ott, ahol eddig nem volt semmi, ahol ennélfogva semmi régibb jog és törvénycikk nem állotta akaratjának útját. Gyakran volt alkalmunk kiemelni, mily érzékeny gyöngéje volt a rendi államnak, hogy a modern állam legtöbb és leghatalmasabb eszközét a királyi hatalom kezé-

* Szó szerint: nadrágüzletnek.

ből kellett elfogadnia, csak azért, mert azok megteremtése ellenkezett lényével. Éppen így áll a dolog a policiával is. A résen levő királyi hatalom, mint a had, pénzügy, közgazdaság és népnevelés terén, itt is elfoglalta a vákuumot.

Még mielőtt munkába vette az egész magyar közigazgatási rendszer megdöntését a királyi biztosok kinevezése által, elrendelte a rendőrség szervezését a „tartományi városokban". Pozsonyban aszerint egy biztosnak lesz székhelye, Budán egy fő- és egy albiztosnak.[121] A magyar hatóságok különösen azellen tiltakoztak, hogy e biztosok, mint a császár azt a nagyobb gyorsaság és biztosság érdekében kívánta, egyenesen érintkezzenek az illető osztrák hatóságokkal.[122] A kir. biztosok kijelölése után nyomban történt a rendőrfőnökök kinevezése: Perczel S. kapitányé Budapestre és Ambschel főhadnagyé Pozsonyba.[123] A centralizáció elve kifejezést nyert abban, hogy egy újabb kézirat Frankenbergi Rausch volt bécsi rendőrbiztost küldte hasonló minőségben Pozsonyba,[124] a személyes kormány rendszere azon intézkedésben, hogy a rendőrfőnökök ne az országos hatóságoktól, hanem azok elnökeitől függjenek.[125] A főváros egyesítésének történetében nevezetes momentum, hogy a budapesti rendőrség hatásköre kiterjesztetett Óbudára is. [126] A rendőrkapitányok mellé általuk kijelölt, Bécsben kiképzett biztosokat neveztek ki. Ettől eltekintve az új intézmény rendelkezésére álló személyzet és pénzerő nem ígért valami fényes eredményt. A személyzet ti. kiszolgált katonákból, ún. félinvalidusokból vétetett, ami megfelelt ugyan a takarékosság és megbízhatóság szempontjának, de nehezen annak, amit a fejlett városi élet rendőri szolgálata követel. Egy-egy rendőrkapitány nem kapott több előleget 3-400 forintnál, amiből a titkos kiadásokat is kellett fedeznie.[127] Nem csoda, hogy ez a policia nem bírt szert tenni a szükséges tekintélyre. Különösen Budáról érkezett sok jelentés, hogy a rendőrséget bántalmazzák és mindenképp akadályozzák a hivatalos eljárásban, ami a császár egy szigorú rendeletét vonta maga után. [128]

Nem lehetett másképp, mint hogy az új természeténél fogva terjeszkedésre nagyon hajlandó intézmény számos kompetencia [illetékességi] -kérdést idézzen fel. A császár oly módon döntött, hogy minden városi ügyet, a biztosságról, olcsóságról, egészségről, iparról való gondoskodást az autonóm közegekre bízott, a főfelügyeletet ellenben a policiának tartotta fenn.[129] Az állami minden-

hatóság előharcosától ez sokszorosan méltánylandó önmegtagadás. Mutatja, hogy a császár ott, ahol a kulturális érdeket különben is biztosítva látta, a városoknál, elég tág teret nyitott a municipális autonómiának. Az állami policiának teljes megvalósítása nem volt lehető, míg az állam nem rendelkezett elég anyagi erővel mindazon költségek fedezésére, melyeket a szükséges javítások megtétele megkövetelt. Így célszerűbb volt a már meglevőt a felügyelet és ellenőrzés által tovább fejleszteni.

Mint József annyi más alkotásának, úgy a policiának is a háború volt megölő betűje. Az állami életet leszorította a fejlettebb, kulturális működés teréről, és mindenben a lét legegyszerűbb kérdései felé fordította a figyelmet. És ha a rendőrség, mint a városi élet szabályozója, mint a „törvényhozó bölcsesség" végrehajtója nemigen mutathatott fel eredményt, ennek oka nagyrészt az volt, hogy a háború által mind magasabb fokra hágó országos elégedetlenség más működési tért jelölt ki előtte, mint ahol a közjót szolgálta.

József ezen törekvése, hogy nem tűrt gonosztettet, s alattvalói javára szigorúan és pártatlanul akart igazságot szolgáltatni, egy szükséges rosszat vont maga után: a denunciálást [besúgást], amelyet minden módon elősegítettek és előmozdítottak, amennyiben az embereket ösztönözték reá és megjutalmazták érte. – Elgondolható, hogy ez sok irigynek, ellenséges szívűnek és pénzre vágyónak malmára hajtotta a vizet. Sehol, sem vendéglőben, sem kávéházban, sem nyilvános téren, sem társaságban nem volt biztos az ember afelől, nem ül-e ott a vendéglősnek, a pincérnek, egy barátnak, orvosnak vagy ügyvédnek személyében tetteinek megfigyelője. Ez szükségképp sok hamis denunciációt vont maga után, és sok derék embert hozott érdemetlenül gyanúba. József ezt meg akarta ugyan akadályozni a hamisan denunciálók kemény büntetése által, de azért mindig veszélyes maradt ez, mert névtelen följelentéseknek is hittek.[130] És József egy föltétlen bámulójának e szavait teljesen igazolja e kor hivatalos levelezése.

Már régebben egész törzskara a denunciánsoknak működött Magyarországban, kik különösen a királyi városok gazdálkodását tartották szemmel, mert ha a magisztrátusra vagy tanácsra reá sütheták az aerarium [kincstár] vagy a polgárság károsításának bélyegét, a hivatalos gyakorlat szerint, a kimutatott összeg 1/3-a volt jutalmuk. Közülük a kassai Zseleznik és a budai Jékey voltak a legnevezetesebbek, kik a hivatalos iratokban mindig a „Denunciant"

díszes neve alatt szerepeltek. A rendőrség felállítása után igen sok nagyobb műveltségű és előkelőbb állású ember adta magát e pályára. Budapesten Strohmeyer könyvkereskedő volt a fő delator [feljelentő], ki 1789-ben a szabadkőművesi testvérséggel visszaélve, valódi agent provocateur [beugrató rendőrügynök] szerepét játszotta néhány felső-magyarországi nemessel szemben.[131] Hoffmann L. A., az egyetemen a német nyelv tanára, később a „Ninive" és „Babel" híres röpiratok szerzője is hozzájuk tartozott, és később, midőn József rendszerével együtt az ő működésének is vége szakadt hazánkban, Bécsben szolgált Leopold [Lipót] titkos kabinetjében.[132] Mert a titkos policia rendszere éppen Leopold [Lipót] toszkánai uralma alatt érte el a fejlettség legfőbb fokát, ami magában véve is mutatja, hogy az mennyire összefért a legjobbat akaró és legvilágosodottabb kormányzással. Egy szavahihető és beavatott tanú szerint, Leopold [Lipót] egy ilynemű titkos társaságot elegendőnek tartott országai nyugalmának és boldogságának biztosítására.[133]

Az abszolút, jóakaró, jóltevő fejedelem Isten képében van e földön. Mindenhatósága azonban mindentudóságától függ. Éppen e mindentudást kell tehát minden módon megszereznie, amennyire azt az emberi gyarlóság engedi. E célból felhasználja a rendőri állam a régebben mindentudásra törekvő egyházi szervezetet is. Előfordult, hogy egy pap, ki tudta a szökött, állam elleni bűnös tartózkodása helyét, azt nem árulta el, mert azt hitte, hogy a feljelentés nem felel meg a lelkészi karakternek. Ezért a császár tudtul adatja a konzisztóriumoknak [egyházi testületi szerveknek], hogy többé ilynemű eset ne forduljon elő, mert nemcsak a hivatalnokoknak, hanem minden jó alattvalónak kötelessége a bűnösök följelentése.[134]

El kell ismernünk, hogy a császár politikai tekintetben, különösen az ellene forduló agitációról, igen jól volt értesülve. Nemcsak hivatalnokai, különösen a királyi biztosok értesítették mindenről, mi őt az ország szellemével megismertethette, magánemberek is kötelességüknek véltek megfelelni, ha az államveszélyeseknek látszó törekvéseket tudomására hozták a császárnak.[135] Egyáltalában mindig szem előtt kell tartanunk, hogy a becsület fogalma éppúgy változik, mint az emberi társadalmak bármely más törvénye.

*

Hazánkban soha sem volt autochton [bennszülött] a városi műveltség. A középkori gyarmatvárosok azon a fokon jegecesedtek meg, melyen a régi német udvarnokok maradtak a polgárság kifejlése előtt. Itt nem volt alkalmas talaj a továbbfejlésre, elég volt, ha a sok idegen, hatalmas, részben ellenséges elem között tönkre nem ment a város. Görcsös ragaszkodásában a régihez találta fennmaradásának legbiztosabb zálogát. Ha azután mégis történt emelkedés, amint hogy kétségtelenül történt, az nem annyira a polgárságnak magának képezi történeti érdemét, hanem éppen a fölötte, de kívüle álló politikai és társadalmi elemeknek. Más szóval, ha a középkori német mezővárosok, ha a bányahelyek, és részben, ha a közép-ázsiai vásárhelyekre emlékeztető alföldi nagy községek egyben-másban közelebb jutottak a modern város ideáljához, azt nem önmaguknak köszönhették, hanem a királynak és hatóságainak, az egyháznak és a nemességnek. A polgárság legnagyobb részét sokkal jobban elfoglalva tartotta a megélhetésnek, a mindennapi kenyérnek, gyermekei ellátásának, egyházi kötelességei teljesítésének gondja, semhogy azon bármiben felülemelkedhetett volna.

A megélhetés, és így a gazdagodás és felvirágzás nem magától a polgárságtól függ, hanem hatóságtól, nemestől és paptól. Sem az iparos, sem a kereskedő nem gondolhatott vagyonszerzésre, ha csak osztálytársainál vagy a parasztságnál volt áruinak kelete. Pénze csak a nemesnek, a papnak és a hivatalnoknak volt; az ipar és a külső kereskedés hiánya egyaránt reájuk utalta a mesterembert és a kereskedőt.

Megjelent: Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában. III. k. Bp., 1888. 245–293. l.

JEGYZETEK

1. Briefe eines reisenden Franzosen über Deutschland an seinem Bruder zu Paris, übersetzt von Kaspar Risbeck. Zürich, 1783. I. k. 194. l.
2. 15 897/1787.
3. 5841/1784.
4. 9000 rőf, 16 munkás.
5. 39 000 tucat fésű 17 krj-jával, 8 munkás.

6. 6000 frt értékben 9 munkás.
7. 1795-ben már 144.
8. A Helytartótanács kimutatása 11 328/86.
9. Biedermann: i. m. I. k. 301. l.
10. Hermann, B. F.: Abriss der physikalischen Beschaffenheit der Oesterreichischen Staaten und des gegenwärtigen Zustandes der Landwirtschaft, Gewerbe, Manufakturen, Fabriken und der Handlung in denselben. Petersburg–Leipzig, 1782. 21., 85., 224., 236. l.
11. Biedermann: i. m. 302. l.
12. Schlözer, A. L.: Staats-Anzeigen. 1784.
13. A magyar tengeri kereskedelem tabellája 5783/85. és 9657/87.
14. Zinzendorf gróf előterjesztése 5324/84.
15. Hock, v. C.–Bidermann; H. I.: Der österreichische Staatsrath 1760–1848. Wien, 1879. 557. l.
16. Apponyi Antal: Sätze aus der Handlungswissenschaft. 25. l.
17. 6782/84. Kabinet levéltár 1591/86. stb.
18. A kereskedésből kizárt áruk ezek voltak: pirosító, selyemszövetek, gyapot és barchent, bádog, ólom, csipkék, betűk, befőtt gyümölcs, vas- és vasszerek (a matem. és sebészi eszközökön kívül), sózott hal (hering), díszáruk, zsinórok, üveg, hajpor, kalapok, sajt, fésű, kártya, kész ruha, kardpengék, gombok, réz, álarcok, vászon, likőr, makaróni, majolika, kések, sárgaréz, tűk, finom olajak, parfüm, hamis gyöngy, porcelán, paszománt, selyemszövet, lőpor, tapéta, tükör, hímzés, acéláruk, harisnyák, ékszerek, posztó, kendők, borok. 6987/87.
19. Gesetze und Verordnungen. XI. k. 104. l.
20. 11 446., 11 687. és 12 557/84.
21. 6782/84.
22. 4841/86. ápr. 30. Zur Beförderung des gemeinschaftlichen Besten der unter sich verbrüderten Landen.
23. 223/1788. Általános vámtarifa az örökös tartományok részére:

Magyar	timsó	mázsájának vámja 55 kr
Török	timsó	mázsájának vámja 33 kr
Magyar	vaj	mázsájának vámja 40 kr
Lengyel	vaj	mázsájának vámja 32 kr

24. Kabinet levéltár 1591–1734/86.
25. E név nem anakronizmus, a hivatalos iratok is gyakran használják.
26. E cikkből kivitelünk is volt Morvába és Galíciába.
27. Ausztriából több bort hoztak be, mint amennyit oda kivittek.
28. Különösen a hízott sertések kivitele emelkedett, míg a soványoké és a malacoké inkább fogyott.
29. Freymüthige Bemerkungen eines Ungars über sein Vaterland. Auf einer Reise durch einige ungarische Provinzen. 1799. (Glatz Jakab.) 263. l.
30. Lásd Kazinczy Ferenc: Magyarországi utak Kassáról.
31. 6782/84.
32. Allgemeine Zollordnung, 1788. 4°. Wien.
33. Uo. 50., 51. l.
34. Magyar Hírmondó, 1781. 38. sz.

35. Briefe eines reisenden Franzosen... I. k. 350. l.
36 Uo. 351. l.
37. Csaplovics, J.: Gemälde von Ungern. Pesth, 1829. II. k. 102–103. l.
38. Schwandtner, J. G.: Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini. I. k. Wien, 1746. 264. l. *a)* jegyzet.
39. Helytartótanács 33 668/87.
40. 10 876/88.
41. Freymüthige Bemerkungen... A pesti vásáron prémkereskedők uralkodnak.
42. 10 469/87.
43. 11 406/87.
44. Említést érdemel, hogy néhol a zsidók is élveztek bizonyos monopóliumot. Így Óbudán, hol bizonyos adóért, melyet az uradalomnak fizettek, kizárták a keresztyéneket a kereskedésből. Az uradalom fenn akarta tartani e kiváltságot, mert a keresztyén az üzlet miatt elhanyagolná a földművelést, de a császár itt is a szabad forgalom érdekében határozott. 10 367/89.
45. Als eine genauere Einschränkung des Hausierens dem von Sr. M. angenommenen Grundsatz, dass es jeglichem Unterthan freistehen müsse seine Nahrung auf ein oder anderm Wege zu suchen, entgegen wäre. 4760/88.
46. 1139/86.
47. Gr. Ant. Apponyi: i. m. 27–28. l.
48. Quoad privilegia Cehalia attinet, eam quam pro ditionibus meis Germanicis praescripti ordinationem etiam in Hungaria ac ditionibus annexis executioni dari. Mens mea est, ut nempe absque ulla horum privilegiorum libertati commerciali ac industriae maximam partem noxiorum confirmatione, solum articuli quidam Cehales, eorum internam directionem ac boni ordinationis spectantes, omissis omnibus, quae stabilitae Tolerantiae ac legibus civilibus politicisque aliis constitutionibus contraria forent, praescribantur. 6099/83.
49. 8435 és 9290/83.
50. 6789 és 12 917/85.
51. Hock–Bidermann: i. m. 558. l.
52. 1803/83.
53. Freymüthige Bemerkungen... 370–371. l.
54. 5235/86.
55. 13 639/86. Lőcse város aktív vagyona 1787-ben csak 18 000 frt-ot tett ki, a passzívum 35 000 frt-ot.
56. 2693/84.
57. 11 105/86.
58. 2108/81.
59. 12 495/84.
60. 10 231/83.
61. 10 173/83.
62. Schwartner M.: Statistik der Köningreichs Ungarn. I. kiadás, Pesth, 1798. 225. l.

63. Szűcs, I.: Szabad királyi Debrecen város történelme. Debrecen, 1871. III. k. 992. l.
64. 10 213/1785. Lásd I. k. 110. l. [Lásd e kötet 176–177. l.]
65. 8449/87. Összesen 439 iparost telepített be az állam.
66. Kanc. lev. 6529/83.
67. 11 984/83.
68. Lásd 1563. törv.
69. Budapest főváros levéltárából.
70. Lásd e munka I. kötetének 179–180. lapját. [A jelzett lapokon Marczali a vármegye működését írja le.]
71. 5841/1787.
72. Így Deberecenben, Szatmárnémetiben és Sopronban, tovább Újvidéken és Temesvárott.
73. Kancell. levéltár 1781. Acclusa 1483.
74. Korabinsky, J. M.: Geographisch-Historisches und Produkten-Lexikon von Ungarn...
75. 1521/82. Acclusa.
76. Kassán „numerus clausus" volt. 1233/84.
77. 5302/81. Pestnek egy nyugalmazott őrnagyot, 3481/83. Debrecennek, 6534/83. Temesvárnak és egyáltalában.
78. 2457/84.
79. Prince de Ligne: Mémoires. III. k. Mes. Écarts. Si l'on disait á un souverain de l'Europe: „Je vous souhaite un gouvernement militaire", il vous dirait: „Vous êtes un courtisan. – Point du tout sire. Ce n'est pas à V. M. que je pense, c'est à moi; c'est à mes paysans, dont je suis capitaine, c'est aux *bourgeois*, dont je suis lieutenant, aux petits gentils-hommes dont je suis caporal." Nos auditeurs seraient nos présidens, nos quartiers maîtres les financiers, nos aumôniers tout le clergé etc.
80. 9007/1784.
81. 15 833/85.
82. Liberae Civitates Comitatibus, in quibus sitae sunt, in policis etiam subordinabuntur.
83. 5985 és 5996/85.
84. 8203/85.
85. 5996/85.
86. 5993/86. 6455/86.
87. 4944 és 6453/86.
88. 8864/86.
89. 9239/86. Ist der gesammte gegenwärtige Magistrat, da unter und von demselben so viele Unordnungen, Excessen und Malversationen ausgeübet werden, ohne weiteres allsogleich zu cassieren, und ein neuer Magistrat mit tüchtigen und ehrlichen Männern, welche vorgeschriebener Massen mit dem Decreto eligilibitatis versehen sind, zu bestellen.
90. 14 501/86. 9238/86.
91. 2131/86.
92. 8821/87.
93. 10 671/86.

94. Horváth Mihály: Magyarország történelme. VII. k. Pest, 1873. 601. l.
95. 6263/88.
96. 11 425/88.
97. 1012/88.
98. 6146/86. Zu dem Kriminale sind die kön. Freistädte und andere Städte zu bestimmen, welche, wie in Böhmen, das Kriminale von den zu bestimmenden Gegenden zu besorgen haben.
99. A teljes személyzet I. osztályú városnál áll:

	évi fizetés
1 városbíróból	600 frt
1 polgármester	600 frt
8 tanácsos	3200 frt
1 főkapitány azonfelül	100 frt
1 jegyző	500 frt
1 aljegyző	300 frt
2 actuarius [jegyző]	600 frt
1 fiscalis	200 frt
1 könyvvivő	400 frt
1 számvevő	300 frt
1 kancellista	250 frt
2 alkancellista	400 frt
1 accessista [gyakornok]	300 frt
1 fürmender	200 frt
1 árvaatya	400 frt
2 szolga	280 frt
Összesen	8630 frt

Érdekes e számok összehasonlítása a mostaniakkal.

100. 8821/87. Ugyanazon igen bő munkálat szerint I. osztályú városok: Buda, Kassa, Debrecen, Pest, Pozsony, Selmec, Sopron, Szeged, Körmöc; II. o.: Székesfehérvár, Eperjes, Győr, Szabadka, Temesvár, Nagyszombat, Zombor.
101. 10 850/89.
102. 5288/81.
103. 6844/82.
104. 8182 és 12 350/83.
105. 8870/84., 3770/84. és 11 903/84.
106. 12 994/84.
107. 7880/83. Civitas Vetero Aradiensis liberam et regiam Civitatem elevari potest.
108. 10 447/88.
109. Da ich entschlossen bin diese Stadt zur Freistadt zu erheben. 2750/89.
110. 3806/89.
111. Und da es einmal unabweichlich entschlossen ist, dass die Stadt in eine

kön. Freistadt erhoben werde, so hat die Kanzlei gleich itzt das Diplom darüber auszufertigen. 7330/89.

112. 13 119.
113. 5407/84.
114. 7133/82.
115. Korabinsky: i. m. 533. l.
116. A Nagyszeben városi.
117. Kazinczy jegyzetei.
118. 12 807/85.
119. Die Polizei als eine Wissenschaft betrachtet ist uns: die Sammlung derjenigen Grundsätze, wodurch die innere Sicherheit des Staates gehandhabt wird. I. m. I. k. 6. l.
120. Politisch-kirchliches Manch Hermaeon von den Reformen Kayser Josephs überhaupt vorzüglich in Ungarn mit nützlichen Wirken zur Richtung der Gesinnungen des Adels, der Geistlichkeit und des Volks auf den nächst bevorstehenden Reichstag in Ungarn. Gedruckt mit Wörbözischen Schriften. 1790.
121. Császári leirat 1784. aug. 15. 9203. sz.
122. 10 806., 11 512/84.
123. 6669/85. máj. 17.
124. 9713/85. aug. 1. Császári kézirat.
125. 10 979/85. Császári kézirat aug. 31.
126. 3327/86.
127. Muss Gr. Niczky sowohl dem Polizeidirector zu Ofen als jenem zu Pressburg, und B. Bruckenthal, jenem zu Hermanstadt zu Bestreitung der jeweilig vorfallenden Geldauslagen einen Vorschuss von 3–400 fl. gegen genaue Verrechnung, welche jedoch der Chef. wegen der in derlei Rechnungen vorkommenden geheimen Auslagen allein zu untersuchen hat, machen, und diesen Vorschuss jedesmal bei Übergabe der Verrechnung über den letzterhaltenen wieder erneuern. Uo. Kézirat márc. 22. 1786.
128. 14 973/86. Császári kézirat dec. 30.
129. Császári kézirat gr. Pergenhez , Prága, szept. 20. 1786. 13 812. sz.
130. Anekdoten und Karakterzüge aus dem Leben Joseph II. Römischen Kaisers. Neuwied, Wien u. Leipzig 1790. 234–238. l.
131. Elnöki akták. 1789.
132. Beitrag zu Charakteristik und Regierungs-Geschichte des Kaiser Josephs II, Leopold II. und Franz II. Paris, bey Defferrerieres im 8. Jahr der französischen Republik. 114–118. l.
133. Watteroth tanár levele a budapesti egyetemi könyvtárban.
134. 2285/87. Császári kézirat Bécs febr. 27.
135. Példának okáért gróf Nemes J. székely főkirálybíró.

Az ínség
1785–1790

Megalázzuk a történet múzsáját, ha belevonjuk a jelen szenvedélyes érdekharcainak fertőjébe, de viszont legszebb kiváltságától fosztjuk meg, ha nem használjuk fel tanulságait a jelen nehézségeinek megítélésére és leküzdésére. Maga a történeti előadás maradjon tiszta, szeplőtelen és szenvedélytelen, de eredményeinek okulást kell nyújtani a jelen számára is. Kétszeresen áll ez oly országra nézve, mint a mienk, mely a mai napig is a történeti élet legtöbb terén híven ragaszkodik történeti hagyományaihoz.

A jelen évek gazdasági tünetei közt alig keltett egy is nagyobb országos érdeklődést, mint az északkeleti megyék népességének kivándorlása. Jelentékeny gazdasági bajoknak mutatója és előidézője egyaránt.

Múló, fölszínes, vagy állandó, százados viszonyok idézik-e elő ezt az annyira sajnálatos jelenséget? Azt hiszem, a tisztelt olvasó megtalálja a választ e lapokon. II. József rövid uralkodásának kora mikrokozmoszban összefoglalja politikai és szellemi törekvéseinket; nem kevésbé bő anyagot nyújt hazánk gazdasági fejlődésének megismeréséhez és megítéléséhez is.*

I.

A legerélyesebb közigazgatás, a legjobbat akaró uralkodónak hatalmas keze sem bírja egyszerre elenyésztetni a nyomor és szenvedés csapásait, melyekkel majd a természet mostohasága, majd a társadalomnak hagyomány és törvény szentesítette félszegségei és visszaélései sújtják a szenvedő emberiséget. Már Titusnak, az „emberiség gyönyörének" rövid uralkodásáról megjegyezték, hogy az alatt oly sűrűen és borzasztóan omlottak az elemi csapások a birodalomra, mintha meg akarnák mutatni a császár jóakaratával s hatalmával együtt az utóbbinak korlátait. Az „emberek becsülője", mint magát József nevezte, humanitásban nehezen állott példányképe mögött.

* E három bekezdést Marczali csupán a szövegnek a Budapesti Szemlében megjelent változata élére tette. Így az a „Magyarország története II. József korában" III. kötetében természetesen nem található.

Uralkodása alatt is számos áldozatot szedett a nyomor, ha nem is jelzik azt oly borzasztó katasztrófák, mint a Vezúv kitörése vagy a nagy pestis. Nem is úgy áll a dolog, mint hogyha éppen a jó uralkodásokat keresné fel előszeretettel a szerencsétlenség. Máskor észrevétlenül, sajnálkozás, segítség nélkül, föl nem jegyezve a történet vésője által, hullanak az éhezők és betegek hekatombái [itt: nagy tömegei]. Jó uralkodás alatt pedig, ha nem is segítenek minden bajon, de legalább igyekeznek arra, és ez az igyekezet nyilvánossá tesz minden sebet, mely különben a magas, irányadó körök által észre sem véve vérzett és sajgott.

Ugyanakkor, midőn annyira visszhangzott az egész politikai világ Magyarországnak parlagon fekvő gazdaságáról, midőn közmondássá vált, hogy ez a nép önzsírjába fullad, hazánkfiai közül évenként sok ezeren haltak meg éhen. A Beszkid zord aljában, Erdély és a Fátra havasaiban éppen úgy, mint Horvátország kopár és mégis sűrűen népesített szikláin századok óta küzdötte reménytelen harcát a kietlen természettel az odaszorult nép. Fönnállása, megélése leggyakrabban csak egyetlenegy tényezőtől függött. Ha a kukorica elfagyott, ha késő hó vagy fagy semmisítette meg a jó években is csak a megélhetéshez elegendő termést – a csata egyszerre elveszett. Nem maradt hátra más, mint az éhenhalás vagy a kivándorlás. Az erősebb egzisztenciák választották az utóbbit. Az elveszők egyre gyöngülő jajkiáltásait nem hallotta meg az állam, nem a talán Bécsben mulató földesúr, még az egyház sem, melynek jövedelmeit pedig a szegények részére rendelték törvényei. Elpusztultak, mintha az ember még kísérletet sem tett volna társaság* és törvény által fölülemelkedni a természet kényszerűségein. – Ennek az állapotnak akarta végét vetni hazánkban József császár. Alatta már hivatalosan mérik a nyomor örvényét, nemcsak statisztikai kíváncsiságból, hanem azért is, mert lebocsátkoztak segélyt hozón oda, ahol eddig reménytelenül szenvedtek. Ezért foglalkozik a kor történetírója az ínséggel, s amíg a história valóban a nemzetek viszontagságait fogja rajzolni, és nemcsak egyes hatalmasok törekvéseit, sikereit vagy kudarcait, mindig vissza kell hogy térjen e szomorú képekhez, mert ott is találkozik azzal, mi legnemesebb e földön: az emberi elme és szív tudatos munkásságával.

Régebben csak egyes évkönyvek, krónikák vagy családi naplók

* Itt: társadalom.

jegyezték föl a nagy ínség és éhhalál éveit, most hivatalosan jutnak köztudomásra, mert az áldozat nemcsak jobbágy, hanem állampolgár és ember.

József uralkodása elején éppen a leggazdagabb és legkevésbé népesített területen, a Bánságban jelentkezik az élelem hiánya. Egyrészt sáskasereg okozta, másrészt a közlekedés hiánya, mely miatt még Fiume is nagy szükséget látott, különösen kukoricában.[1] Mivel ugyanazon időben a Hajdúságból és Árva megyéből érkeznek panaszok, azt kell hinni, hogy ez az állapot valami állandó, vagy legalább igen gyakran visszatérő. Mert az ország fő termelő részében aránylag olcsó a gabona és liszt, és csakis a forgalom és a készpénz hiánya okozza, ha a közvetlen szomszédban már nem szerezheti meg élelmét a szegénység.[2] Így például a liszt mázsája 1782 nyarán Szabolcsban egy forint hat krajcárba került, Beregben pedig három forint húsz krajcárba. Egy bizonyos áremelkedés pedig teljesen elég ahhoz, hogy a legszegényebb néposztályt kenyerétől megfossza.

A következő évben, 1783-ban az Alföldön ki sem költ a vetés a nagy forróság miatt.[3] Akkor a gabonakivitel tilalma enyhített némileg a bajon. De 1785-ben újra jelentkezik az éhség réme, mégpedig az ország minden részében. Arad megyében már tavasszal elfogyott minden élelem, a szegénység csak nyolc napra van ellátva kukoricával.[4] A tótság közt Vas megyében kimondhatatlan az ínség.[5] Mármarosból számosan kivándorolnak. Árvában minden elfagyott.[6] Rossz volt az aratás Erdélyben is.[7] Általános bajjal állott szemben az adminisztráció, mely éppen azon évben vette először kezébe az országot. Mindjárt hivatalba lépésükkor meg kellett mutatnia a királyi biztosok felének, a munkácsinak, beszterce-bányainak, váradinak, zágrábinak és győrinek, minő erővel és eszközökkel bír az állam az „élő aerariumnak" [kincstárnak], a lakosságnak megmentésére.

Mi sem látszhatik mai viszonyaink közt távolabb esőnek, mint a kenyér hiánya hazánkban vagy a művelt Európa bármely részében. A világforgalom gyorsan pótolja az egyik világrész bőségével, a másiknak keresletét, és a szegényebb osztályok is rendelkeznek már többnyire némi tartalékkal, ha egyszer-máskor felszökik is a kenyér ára. Hanem a múlt században másként állott a dolog. A közlekedés nehézségeihez, az általános pauperizmushoz [nyomorhoz] járult még a kormányoknak és magának a népességnek csekély

gazdasági műveltsége, mely rendesen szükség esetén a legszerencsétlenebb eszközöktől várta a segítséget. Mondhatni, hogy az éhség kitörése valamely nagy európai országban vagy annak valamely tartományában egyike volt a legnehezebb és legrémületesebb problémáknak, melyekkel a XVIII. század államainak meg kellett birkózniok. A gazdag és művelt Franciaországban majd itt, majd amott tűnik föl az éhség réme: azonnal elrabolja a dühös nép a talált, gyakran rejtett készleteket, és kenyéruzsorának tulajdonítva a drágaságot, megöli a pékeket és gabonakereskedőket. Taine e gyakori zavaroknak méltán tulajdonít fő részt a nagy forradalom kitörésében. Turgot-nak úgy írói, mint államférfiúi tevékenysége nagyrészt a gabonakereskedés szabadsága mellett és az éhség ellen foganatosítandó rendszabályok körül csoportosul.[8] Különösen az 1770–71-ben uralkodó nagy drágaság tette kemény próbára a kormányok bölcsességét és a népek türelmét. Nagy Fridrik [Frigyes] akkor is méltónak mutatkozott hírnevéhez. Nemcsak kincstára volt tele, hanem magtárai is: ezek tartalmát most olcsó áron adta el a szűkölködőknek. Mint Sziléziában és Szászországban, úgy Csehországban is drágaságot és ínséget okozott a két éven át ismétlődő májusi fagy. Éppen akkor tárgyalták a robot megváltását és az úrbér szabályozását, és a különben is fölizgatott, nyomorgó parasztság mindenütt föltámadt földesurai ellen, kiket – úgy látszik, nem ok nélkül – a gabona elrejtésével vádolt. A kormányszékek teljes tehetetlensége a császárt azon elhatározásra bírta, hogy a dühöngő betegségek dacára meglátogassa a baj színhelyét.[9] Fáradhatatlan tevékenységének csakhamar sikerült a belföldi közlekedés emelése, a gabona kivitelének eltiltása, magyar gabonának államköltségen való behozása által legalább az éhenhalásnak véget vetni. A hálás nép öröme mélyen hatott kedélyére, és a visszaélések elleni gyűlölete annál erősebb lőn, mert éppen a földesuraknak, elöl a prágai érseknek önzésében látta a baj fő okát.[10] Hasonló nyomornak volt szemtanúja másfél évvel később a Bánságban. Ott március 28-tól 30-ig (1773) nagy hózivatar dühöngött, melynek több százezer darab barom esett áldozatul.[11]

Mondhatni tehát, hogy József, midőn 1785-ben, már mint egyedül uralkodó szemben találta magával a beesett szemű szörnyeteget, megnyerte volt az az ellen való küzdelemben az első babérokat. Emberszeretete és erélye fölülállott minden kétségen. Amit tesz, nemcsak ezt tanúsítja, hanem azt is, minő fokon áll gazdasági tudo-

mánya, és mennyire tartja jónak a tudományosan helyesnek ismert elvek alkalmazását akkor, midőn azokkal egy elsőrangú fontosságú politikai kérdést kellett megoldani.

Hazánkon kívül Galícia is az éhség veszélye előtt állott, amely addig az északi megyék gabonatára. Brigido gróf, a kormányzó, mindjárt a legszélső rendszabályokhoz akart nyúlni. A gabonakivitel eltiltásán kívül a földbirtokosoknál található élelem lefoglalását ajánlotta.[12] A behozatal emelésére pedig prémiumokkal kívánta odacsábítani a kereskedőket. Oly kevéssé voltak még tisztázva a nézetek gazdasági tekintetben, hogy maga az államtanács is habozott.

Nem úgy a császár. Egy hosszú kéziratban Brigido grófnak részletesen előír minden teendőt, ha a fenyegető éhség csakugyan kitörne. Ez „igazi elvek" követését annál szigorúbban parancsolja meg, mert nemcsak Galíciában volt rossz aratás, hanem a szomszéd országokban is, úgy hogy azoknak hatóságai is ezekhez tarthassák magukat. Ez elvek egyrészt bebizonyítják, hogy a császár egészen magáévá tette az ökonomistáknak, különösen Turgot-nak doktrínáit, másrészt, hogy azokat teljesen bírja alkalmazni azon vidék viszonyaihoz, melynek java most szóban forgott. Ez elvek röviden a következőkben állanak:

1. Minden kényszert el kell hagyni. Csak a teljes kereskedelmi szabadság áll érdekében úgy a földmívesnek, mint a fogyasztónak.

2. Éppen úgy le kell mondani minden vizitációról [ellenőrzésről] netán elrejtett gabona vagy liszt föltalálására nézve.

3. A városokban a szükség idejére szabad be- és kivitel legyen minden vám nélkül.

4. Nagyobb konkurrencia mindig olcsóságot okoz. Ezért mindenki kivétel nélkül kereskedhetik gabonával és süthet kenyeret.

5. Fontos az utaknak jó karbantartása. Mindenképp elősegítendő, prémiumok által is, a behozatal külföldről, különösen Lengyelországból és Moldvából.

6. A közraktárak arra használhatók, hogy az élelem árát leszállítani segítsék, mert olcsóbban adhatnak el, mint a többi eladó. Legjobb, ha a nyilvános vásárokat tovább is megtartják.

7. Gondoskodni kell a szegény népről ínségmunka és más keresetforrások megnyitása által. Utak csinálása, középületek, továbbá a vászonipar és dohánytermelés emelése, az illető terményeknek a

kincstár által jó áron való átvétele a leghatékonyabb eszközök. Az állam pedig kevesebbet veszt így, mintha az emberek tönkremennének.

Hasonló kedvezményben részesüljenek az új gyarmatosok* is.

Gondoskodni kell a vetőmag hiánya dacára az egész termőföld bevetéséről. Csak a jövő évi aratás biztosítása állhatja útját az ínség általánossá válásának. Ahol a téli vetés kiveszett, oda tavaszit kell vetni.

10. Végre, mivel az éhség miatt fertőző betegségek kiütésétől kell tartani, gondoskodni kell a kormánynak alkalmas ápoló házakról, hol a szegénység ellátást és gyógyulást találhat.[13]

Jellemző azon kor bürokratikus ösztöneire nézve, hogy mindezen intézkedéseket csak a legnagyobb titokban közölték az illető hatóságokkal. Attól tartottak, hogy a népesség nagyon is elbízná magát, ha látná, mennyire gondját viseli az állam. Financiális tekintetben célszerű és erkölcsi szempontból is menthető eljárás, hanem csak szolga nép iránt alkalmazható, olyan iránt, melynek közreműködésével és ragaszkodásával nem törődik a kormány.

Csakhamar elérkezett az intézkedések alkalmazásának ideje hazánk fenyegetett részeiben. Néhol, mint például a Tótságban**, Árvában vagy Arad megyében nem annyira a kenyérnek, mint a pénznek hiánya okozta a nyomort. Oda ugyanis, ha a termés nem volt kielégítő, az akkori közlekedési eszközökkel sem volt nehéz élelmet szállítani a szomszéd, áldottabb vidékekről. A császár egyenesen hihetetlennek tartá, hogy Vas megyében, a királyság közepén éhhalál fenyegessen.[14] Mihelyt megengedte, hogy a királyi biztosok nemcsak a megyék házi pénztárát, hanem a kamarai és kincstári jövedelmeket is igénybe vehetik a segélyezés céljából, az ilyen vidékeken egyszerre elejét vették a veszélynek.[15] Egészen másként állott a dolog az északkeleti vidéken, hol úgyszólva endemikus [helyben való, helyhez kötött] volt az éhhalál, és ahol a kormány jóakaró intézkedései elé lépten-nyomon akadályokat gördített egyrészt a természet, másrészt maga a szerencsétlen népesség.

„1711. Az egerek a hegyek között nagy károkat tettek, az országnak majd minden zabját megemésztették, miatt (így) rettenetes

* Itt: telepesek. Vö. e kötetben a Gazdasági állapotok c. fejezettel.

** Itt: a Felvidéken.

szükség volt közöttük, úgy is kevés vetést is azt s kisün tehettek vala az rettenetes pestis miatt az emberek, azért ezen a környéken nem annyira drágaság, mint igen nagy szükség lőn."

„1712. Igen nagy drágasága nem volt az búzának és rozsnak, de hallatlan szüksége és éhen halása az pénznek szűki miatt az szegénységnek."

„1714. Ezen esztendő igen fatalis, mind bor s búza termés iránt fajtalan esztendő, rozs teljességgel elveszett, igen nagy extremitásban [végletben, szélsőségben] és szükségben van az szegénység."

„1715. Az pénznek rettenetes szűki az szegénységnek kimondhatatlan szegénysége és adózása teljességgel elviselhetetlen."[16]

És bár ily sűrűen forduljanak is elő az ilyen adatok évkönyveinkben, sohasem találunk egyetlen esetet is, melyben a nemesi társadalom segítséget nyújtott volna az elveszőknek. Az ilyenféle működés túlhaladta feladatainak körét. Most ellenben a baj alig válik köztudomásúvá, midőn már meg is történik minden lehető elhárítására.

Erdély határáról Teleki királyi biztos csakhamar jelenthette a veszély csökkenését. Arad megyében a földesurak jártak elöl. Kászonyi Endre 900 mérő gabonát adott el Kurtics községének negyvenöt krajcárjával. Tótváradnak pedig 3000 mérő török búzát ötvenegy krajcárjával. Példáját mások is követték, úgyhogy a császár örömmel fejezheté ki az ottani földbirtokosoknak teljes megelégedését.[17] Az északkeleti vidéken ellenben napról-napra kétségbe ejtőbbé fejlődtek a viszonyok.

Máramaros megyei Borsából pünkösdtől októberig huszonnégy gazda szökött át Bukovinába az éhség miatt. A még megmaradottak is kénytelenek lesznek nemsokára elköltözni.[18] Az egész megyében, továbbá Ungban és Ugocsában hasonló veszély fenyeget.[19] A török búza és zab teljesen elfogyott. Más élelem odaszállítását megakadályozza az utak járhatatlansága. A nép kénytelen eladni szarvasmarháját, mert nincs semmi keresete, csak Máramarosban pénzelhet fuvarból és tutajozásból. Már is kitört a betegség, melyet az éretlen török búzával való táplálkozás idézett elő. Nem segíthet ott más, mint nagy közraktárak megnyitása Munkácson, Ungvárban és Técsőn.[20] Ugyanakkor hasonló hírek érkeznek Zemplén, Sáros és Szepes hegyes vidékeiről és Varasd megyéből.[21] Erdélyben Belső-Szolnok több helységében már éhen halnak,

Beszterce vidékén még általánosabb a nyomor.[22] Ily viszonyok közt csak igen csekély vigasztalást nyújtott a Helytartótanácsnak az a biztosítása, hogy nem kell egész Magyarországon félni teljes ínségtől.[23]

Eljött tehát a Brigidónak adott bölcs utasítások foganatosításának ideje. Hanem éppen a legjobban sújtott vidéken, a munkácsi kerületben nem történt semmi. Báró Révay királyi biztos a köznép hanyagságában látja a hibát, és abban, hogy a földesurak nem segítenek, a megye ellenben csak útjavítástól és kincstári gabona kiosztásától vár minden jót.[24] Ezalatt a kemény tél idején a vész föl nem tartóztatva dühöngött a már megszállott területen. Oly távol esik ez a vidék a világtól, hogy a központi kormány és a császár csak nyáron tudják meg, mi történt ott. A kamarai igazgatás nem táplálhatta sem a tutajosokat, sem a többi munkásokat. Mokrán a belföldi munkások a már átszenvedett és most is uralkodó éhség alatt, melynek idejében néhányan csalánból, gazból és bükkfalombból éltek, teljesen kimerültek. Az aratási kilátás most is a lehető legrosszabb. „Minékünk aknarahói lakosoknak egyszóval éhen meg kelletik e világból múlnunk vagy is halnunk mostani időben."[25] Aknarahón eddig tízen, Fehérpatakon hetvenheten, Tribusán százhárman haltak el. Apsán már a görög papnak sincs miből élnie. Révaynak kellett volna ott intézkedni, de ő betegen feküdt Szatmárnémetiben, és a királyi biztoson kívül senki sem érezte magát ott felelősnek, sem kamara, sem megye, sem földesúr. „Oly módon hanyagolták el a máramarosi alattvalókat, melyért nem felelhet senki, és mint magam is meggyőződtem, a szükség, annak következése a halandóság és kivándorlás a legmagasabb fokra hágott, anélkül, hogy a királyi biztos vagy a megye bármiről gondoskodott volna."[26] Révay helyébe a szász Rosenfeld Andrást nevezte ki a császár királyi biztosnak, addigra pedig, míg ez elfoglalhatja hivatalát, báró Splényi József helytartótanácsost bízta meg a munkácsi kerület fölsegítésével.[27]

Az új teljhatalommal fölruházott biztos szeptember elején az aratás befejezése után érkezett kerületébe. A megyék székhelyeiről azonnal belovagolta az ínség székhelyeit: Verhovinát és Krajnát. Amint közeledik az erdőhöz, a hegységhez, nőttön nő a nyomor. Tavasszal sok föld bevetetlen maradt, vetőmag hiánya miatt. A kukoricát tönkretette a fagy, a többit a jégeső. Legnagyobb csapás azonban a roppant mennyiségű egér. Nemcsak a lábon

álló gabonát pusztították el, hanem a kepéket* is, úgyhogy sok helyütt érdemesnek sem tartották a betakarítást. A szalma gyönyörűnek mutatkozik, de nincs rajta kalász, néha 2-4 köböl alá való földön nincs egy szem. Az egerek befészkelték magukat a keresztekbe. Már a házak is tele vannak velük. Elszaporodásuk okául a tavalyi bükkmakktermés bőségét mondják. Innét van, hogy annál sűrűbben lepik el a vidéket, mennél közelebb az erdő.[28]

Mindenfelé jajgatás fogadja az érkezőt. Ung megye szomorú, Bereg borzasztó látványt nyújt. Nem puszta a föld, hanem teljesen üres, csak itt-ott látni egy-egy darab szarvasmarhát. Nincs sem gabona, sem kenyér, csak egy kis burgonya, de már ezt is fölkeresi az egér. Burgonyával tömik a csecsemőket, kiket anyjuk emlője már nem táplálhat. Burgonya és koromfekete kenyér, égetett és megfőtt fűből, a parasztok egyetlen tápláléka, és már ez is fogytán. Legnagyobb a nyomor Verecke felé. Gróf Schönborn tiszttartói segítenének, de raktáraik üresek és minden pénzt Bécsbe kellett küldeniök. A robotban szolgálóknak azonban adnak kenyeret. Ezt másutt itt még pénzért sem lehet kapni.[29]

Még borzasztóbb a számok ékesszólása. Magában Máramarosban a hivatalos jelentés szerint 478 ember halt meg éhen, 1992 család pedig elköltözött. Az egész megyében csak három nagyobb községben, Szigeten, Técsőn és Hosszúmezőn nem volt éhenholt.[30] Nem kevesebbre mint 14 000-re tették a betegségek áldozatainak számát. Volt pedig akkor Máramaros, Ung és Bereg összes nemnemes lakossága körülbelül 160 000, úgyhogy csaknem mindenik tizedik elpusztult. Borzasztó elgondolni, hogy e néptelen országban úgy vesznek el az emberek, úgy szólva küzdelem nélkül, mint Indiában vagy Kínában. Mily mélységes nyomornak kell megelőznie az ilyetén katasztrófát, hogy azt a nép úgy fogadja, mint valami el nem kerülhető végzetet!

Pedig, és ez az egészben a legszomorúbb, a jelentések szerint úgy a hivatalnokok, mint a földesurak megtették kötelességüket. Segítettek, amennyire tőlük telt, gabonával és pénzzel. De a legnagyobb földesúr absens [távollevő], a többinek üres az éléstára, a tiszttartó, kamarai tisztviselő vagy alispán pedig nem utalványozhat semmit magasabb jóváhagyás vagy utasítás nélkül. Éppen akkor

* A learatott gabonát kévékbe kötötték, majd kepékbe (esetleg kalangyákba vagy keresztekbe) rakták.

lép a feudális uralom helyébe a hivatalos állam. Mindegyiknek eredendő bűne egyaránt nyilvánul. A földesúr könnyen megnyugtathatá lelkiismeretét, mert tán elődjei sem tettek többet, és mert minden, amit tesz, kész kegyelem. A hivatalnok pedig megtette kötelességét, ha rendben van minden aktája. Hogy itt másról van szó: tettről, erőfeszítésről, a szokott indolencia [közömbösség, hanyagság] elhagyásáról, arra nem gondolt senki. És az ilynemű mulasztás nem tudható be bűnül senkinek, részt vévén benne mindenki. Amit akkor elnéznek, éppen annak legszigorúbb bírája a történelem. Csakis az ítélhet, mert nem egyes a felelős, hanem az egész történeti fejlődés, ha a szegény magától érthetőnek tartja pusztulását, és ha az uralkodó osztály annak rémképe által nem riasztatja el magát mindennapi megszokott élvezetétől és kényelmétől.

Két mód nyílik segítségre vezető, mindegyik ismeretes a császár és közigazgatás előtt, és mindkettőnek fölhasználása legbiztosabb ellenszere az éhségnek, úgy mint minden más nemzeti szerencsétlenségnek. Az egyik a kormány segítsége élelmiszerekben, vetőmagban és gyógyszerekben. Ez kell, hogy gyors legyen, mert minden naptól százaknak függ jóléte és egészsége. Ilyenkor éreznie kell minden tagnak, hogy egy nagy és hatalmas egésznek képezi részét, mely fölöslegéből juttat neki is a megpróbáltatások idején. – A másik ennél sokkal nehezebb feladat, a jövőre nézve elejét venni az ilynemű katasztrófa lehetőségének. Mert az nem egyes tényezők véletlen találkozásának volt műve, minő a legvirágzóbb társadalmakat is érheti egyszer-máskor – kifejezője volt az a népesség gazdasági és értelmi hátramaradottságának.

Nem is fukarkodott a kormány se pénzzel, se gabonával. Splényi mindjárt működése elején összevásárolta a szomszéd megyék fölösleges gabonáját, és még a tél előtt iparkodott azt az ínségesek közt kiosztani. Verecke katonai raktárait is fölhasználta e célra. Nemcsak kenyérről gondoskodott, hanem vetőmagról is. Nagy utak építését vétette munkába, egyrészt hogy élelmet szerezhessen az éhező nép, másrészt, hogy a közlekedésnek új ereket nyisson. Miután Splényit is betegágyba döntötte a munka, utódja, báró Rosenfeld András hasonló buzgalommal és, úgy látszik, nagyobb megfontolással vezette a mentés művét. Mindössze 1786- és 1787-ben 687 000 forintnyi kiadást okozott az aerariumnak [kincstárnak] az ínséges vidék segélyezése. Ennek feléért ga-

bonát vásároltak; 135 000 forintba került annak szállítása és őrlése, ugyanannyiba az útépítés.[31]

Magának a segélyezésnek munkája is súlyosan nehezedett a kormányra, annál is inkább, mert igen helyesen nem ajándéknak kívánta tekinteni adományát, hanem kölcsönnek, melyet a nép, ha jobbra fordul dolga, megtéríteni köteles. E megtérítés, valamint a népek további boldogulása csak a munkálható terület bevetésétől várható. Ezért felelőssé tétetnek a szolgabírák. Ahol nincs őszi vetőmag, azt a földesurak adják, a felség példája szerint indulva; vagy ha azoknak sincs, a közraktárak, melyeket a kamara és a politikai igazgatás állít föl. A falusi bírák kötelessége jelentést tenni, hol ment minden rendesen végbe, és ha nem, mi volt az akadály. Ez legnagyobb Máramarosban, hol az ínség alatt a lakosság elvesztegette a szarvasmarháját. Ott csak a szomszéd vidékek lakói segíthetnek, vagy ingyen, vagy kölcsönben. Míg a jobbágy be nem fejezte a szántást-vetést, addig a földesúr ne kényszerítse őt úri munkára. Beláthatja az uraság is, hogy a közbaj orvoslása előbbre való, mint a magánhaszon keresése.

Igen részletes utasítás írja elő, mint osztandó szét az élelemre, miképpen a vetéshez szükséges gabona. A forgalom szabadsága fönntartatik, az uzsora lehetőségét a közraktár akadályozza meg.[32] Éppen oly részletesen szabályozták a betegségek megakadályozásánál és gyógyításánál követendő eljárást. Ezeknek oka a kamarai fizikus [orvos] szerint a rossz táplálékon kívül a nedves levegő és az éretlen gyümölcs élvezése. Gyógyszernek nem lehetett orvosságot használni, mert azt a nép el szokta dobni,[33] csak házi szereket: vizes ecetet és sóskát. Korlátozni kellett a szobák mértéktelen fűtését, behozni a szobák és ágyak szellőzését.[34] A reconvalescensek [lábadozók] csak miután megerősödtek, lássanak újra élelem után. A halottakat el kell különíteni az élőktől, mi előbb nem volt szokásos, s huszonnégy óra alatt el kell temetni. Meg volt még határozva, hogy a sírokat jó mélyre kell ásni.

Voltaképp magának a kormánynak működése megszűnik, mihelyt kiadta kezéből a pénzt és a gabonát, vagy mihelyt kiosztotta a gyógyszereket.[35] A további eljárástól függ, könyöradománynak nézi-e a nép a segítséget, mely őt talán továbbra is az önállótlan, magával tehetetlen koldusséghoz szoktatja, vagy istápnak, melynek segítségével ismét a maga lábára állhasson. Tudjuk, mennyire szívén feküdt a császárnak, hogy az utóbbi történjék.

E végből felhasználták a rutén nép egyházi elöljáróságát: az egyetlent, melyet valóban szellemi és erkölcsi kapocs fűzött a lakossághoz. A papoknak föl kellett szólítani a községeket, hogy ne éljenek vissza a királyi keggyel, hanem ha szerezhetnek, fizessék meg, amit kaptak. Jól míveljék földjüket, végezzék el a tavaszi és őszi vetést, szerezzenek napszám által is, különben az állam renyhe tagjai, és jövőben méltatlanok lesznek a segítségre. Óvják a népet a kivándorlástól, sőt szólítsák föl az elköltözetteket is a visszatérésre. Végre, intsék a jobbmódúakat, segítsenek szegényebb felebarátaikon, követve a felség példáját.[36] A püspök még régi vallásos szokásokon is enyhített: megengedte a vaj és tej élvezetét böjtnapokon is.[37]

A jozefinus közigazgatás hűtelen lett volna elveihez, ha a pillanatnyi nyomor enyhítésén felül nem tűzte volna ki céljául, a nép életföltételeinek olyatén megváltoztatását, mely lehetetlenné teszi e borzasztó állapotok visszatérését. Mihelyt Rosenfeld megérkezik kerületébe, észreveszi, minő célszerűtlen ott a földmívelés, mennyire elősegíti az ínséget magának a népnek rossz gazdálkodása és tétlensége. Május 15-ig legelőnek használnak minden szántóföldet. Tavasszal bekerítik a földet fával, és őszre eltüzelik, mi minden évben megújul és nagy munka- és fafecsérlés. Eltiltja tehát, hogy április 15-én túl szarvasmarha járjon a szántóföldre, elrendeli, hogy minden nyájnak külön őrzője legyen. Meghagyá a kártékony madarak kiirtását. Csökkenteni kell az aránytalanul sok kocsma számát. Igaz, hogy ezáltal sok zsidó veszti el kenyerét, de menjen földművesnek. Jobban kell használni a szép réteket. Szérűk építése, a cséplés behozása, trágya fölhasználása által sokszoroztatnék a földművelés jövedelme. Ne csak kukoricát termeljenek, mi sok munkát igényel és el szokott fagyni, hanem zabot, rozsot, burgonyát is. Télen faiparral, vagy ahol len és kender terem, mint Visk körül, szövéssel foglalkozzék a nép. Ne építsen többé faházakat; van ott kő elég.[38] Kéményeket kell építeni, mert a nagy füst egyik főoka a betegségeknek, a kis ablakok pedig nem engedik meg a szellőzést.[39] A nép rendkívül piszkos. Istálló nincs télre sem, a barom egy födél alatt él az emberrel, vagy szabad ég alatt ki van téve az időjárás minden viszontagságának.[40] Nem segíthet ott gyökeresen más, mint iskola, fegyelem vagy jó példa. Ezért két állami intézetre van ott szükség; tanító-szemináriumra és gazdasági egyesületre.[41]

Ki vonhatná kétségbe mindezen ajánlott intézkedések célszerűségét? De nem kevesebbet követeltek, mint az egész nép életmódjának, gondolkodásának, mindennapi foglalkozásának gyökeres átalakítását. Ez végbemehet a kormány és az uralkodó társadalom előmozdítása segítségével, bár mindig csak hosszú időn át tartó, következetes, erélyes munkának lehet eredménye. József császár talán kecsegtetheté magát azon reménnyel, hogy eszközét, a bürokráciát egész lényének, történetének megtagadására, egy egészen új élet megkezdésére fogja bírni, melynek egészen a közjó fogja megszabni irányát. Maga mutatott ebben példát. De mit követelhettek azok, kik nem mondtak le egy fillérnyiről, sem egy napi robotról, midőn honfitársaikat az éhség emésztette? Hihetetlen volna, ha hivatalos jelentés maga nem mondaná, hogy még e borzasztó időszakban is egzekválták [itt: beszedték] Beregben és Máramarosban az adót.[42] Hazánk sohasem volt oly szegény, hogy el ne tarthassa szülötteit. Hanem a jogok és terhek igazságtalan elosztását, mely a hűbéres rendszerből folyik, még áldott földje sem teheti jóvá, éppen oly kevéssé, mint a Gangesz vagy Jancekiang mellékeinek bő termékenysége. „A föld jövedelme kevésbé függ termékenységétől, mint a lakosok szabadságától", mondja Montesquieu.

Legjobb esetben, ha a hatóságok csakugyan olyan buzgósággal jártak volna el, minőt az alattvalóktól elvártak, sem lehetett volna gyorsan nagyobb eredményt várni ezen intézkedésektől. Csak jó vagy legalább középszerű termés segíthetett volna. Hanem az 1787-iki aratás sem volt kedvezőbb a megelőzőnél. A betegségek is átteleltek: a munkácsi kerületben tízezerre ment a sínylők száma.[43] Az országos protomedicus [főorvos], de Vezza, nem konstatálhatott mást a baj okául, mint a rossz élelmet és lakást,[44] éppen azt, mi mint minden krónikus kór, hosszas és figyelmes ápolást igényel.

Egyre szaporodnak a panaszok az ország többi részeiben is. Erdélyben 1786 tavaszán már katonai raktárakból kell táplálni Belső-Szolnok megye népét.[45] Kolozs megye csak ínségmunkával tartja éhező jobbágyait.[46] A legnagyobb baj az volt, hogy az oláhság tudni sem akart a munkáról.[47] Ha nem tudott megélni, átvándorolt a gyéren népesített nyelvrokon Moldovába és Havasalföldbe, hol olcsó az élet és alig van adó.[48] Nem sokat használt a kivándorlási pátens, sem a gabona szabad forgalmát elrendelő,

külföldi gabona behozatalára prémiumot kitűző rendelet.[49] Itt is a mezei egerek nagy szaporodása tette tönkre a termést.[50] Nemsokára átterjed a drágaság a Székelyföldre is: Gyergyóba és Csíkba.[51] Kétszáz család hír nélkül kivándorolt Bukovinába.[52] Nem csoda, ha az életfönntartás ösztöne győzött a földhöz való vonzalom fölött. Az ínségmunka alatt is rosszul bántak a néppel, egyik felügyelő a kutyáját uszítja a munkásokra, s a nyomorultaktól elszedi utolsó vagyonukat is.[53] Torda megyéből pedig 300 család 1500 személlyel ment át Moldovába. Görgény, Radnótfája és Idecs felé néptelen a vidék, parlagon marad a föld. Beischlag biztos szerint a megmaradt lakosság felének nincs kenyere. Csalán és paréjból sült kenyérrel tengetik életüket.[54]

Szepességben a burgonyaféreg elpusztította a lakosság főtáplálékát.[55] Árvában és Liptóban zabot kell vásárolni a népesség eltartására.[56] Horvátországban oly nagy a hiány gabonában és pénzben, hogy sok helyütt be sem vetették a földet.[57] Sok földesúr is pénzért kénytelen gabonát venni. Szörényben a köles és kétszeres alig adja meg a vetőmagot. Zágráb megyében alig termett a szükségletnek fele, Kőrösben már is dúl az ínség.[58] Itt a hagyományos rossz viszonynál fogva, mely az úr és jobbágya közt fönnállott, az előbbi fölmentve érezte magát a segélyadás kötelezettsége alól. Inkább elrejtette gabonáját, csakhogy ne kelljen olcsó áron vagy ingyen odaadni.[59] Balassa bán ezért azt javasolta, ne legyen szabad elvinni az országból semmit, míg a szükséglet fedezve nincs, de a szabad forgalom elvét még e súlyos érvvel sem bírta megingatni.[60] Tényleg itt alig történt valami az ínség enyhítésére. A kamarai igazgatás váltig tagadta a bajnak létezését is. A kemény, hosszú tél és a folytonos esőzés még fokozták a nyomort és megsemmisítették a vetést. Varasd megyében 1787 őszén már vetőmagnak sem maradt hajdina. Muraközben az áradások tettek sok kárt. A királyi biztos, Balassa gróf összevásároltatott ugyan gabonát a Dunántúl nagy piacain, de a szerződés oly ügyetlenül és könnyelműen köttetett, hogy az ínségeseknek maguknak kellett volna elhozni a gabonát Győrből.[61] A lakosság könnyítésére egy időre legalább meg kell azt kímélni a katonaszállítástól és egzekúciótól [itt: adóbeszedéstől], és keresetet kell nyújtani a Dráva szabályozásának munkába vétele által. Egyelőre a katonai raktárakból kell fedezni a szükségletet. Zagorjából, hol a köves talaj és a sűrű lakosság miatt már állandó tanyát ütött, átterjed a nyomor és

drágaság a tengermellékre.[62] Buccariban és Fiumében hallatlan ínségtől tartanak, annyival is inkább, mert a velencei területen és a többi Olaszországban is rossz volt az aratás.[63]

Mondhatni, hogy mint annyiszor, most is az aratás eredményétől várta az ország üdvét a kormány is. Minden egyes téren kitűnt, hogy tehetetlenül áll szemben a bajjal. Az aratási jelentések szerint pedig csak a győri, pesti és pécsi terület számíthatnak fölöslegre, míg az ország legnagyobb részében csak éppen a szükség lesz fedezve, a zágrábi és munkácsi kerületekben pedig az sem lesz meg.[64]

Éppen midőn a hatóságoknál egymást kergeti a sok terv, hogyan lehet mégis megakasztani a bajt gabonakiosztás, a gabonakivitel és a pálinkafőzés tilalma és ínségmunka szervezése által, midőn valóban országos ügy lett az, ami eddig egyes vidékeknek volt ismert, de elhanyagolt sebe, következett be a hadüzenet (1787. szeptember 4-én).*

II.

Ha már rendes körülmények közt sem bírja kiemelni az állam az éhenhaló népességet a nyomor fertőjéből; ha a földesúri és más öröklött kiváltságok oly kevés eszközt engedtek az államnak béke idején is, hogy csak föladatai fölismerésében lehetett nagy, de nem azok teljesítésében is; ha az állami közigazgatás akkor is minden nyomor alkalmával csak hanyagságát bizonyítja, midőn az ínség megszüntetése képezte, ha nem is egyetlen, de legfőbb föladatát: minő borzasztó visszaesésnek kellett beállania, mihelyt a salus reipublicae [közérdek, a köz java] már a fenyegetett határ felé vonta a gondoskodó fejedelem szemét, a föladatainak súlya alatt máris roskadozó állam erejét! Nem jelentett az mást, mint elhagyását, föladását az állam által addig ha nem is teljesített, de legalább elvállalt és elismert kötelességnek; az alattvalókat legalább a szélső ínség elől megóvni. Mert mi másban áll a háború borzasztósága kulturális föladatainak tudatában levő államra nézve, mint abban, hogy minden erkölcsi, szellemi és anyagi érdek háttérbe szorul a hatalmi, a politikai és a katonai mögött?

* II. Katalin ekkor üzent hadat Törökországnak. A Habsburg birodalom 1787. dec. 2-án, a belgrádi rajtaütéssel, majd a dec. 9-i hadüzenettel lépett be a háborúba.

Nem volt többre szüksége 1787 tavaszán az egész munkácsi kerület élelmének és vetőmagjának fedezésére, mint 115 000 mérő gabonára.[65] Már ennek költségét is sokallotta a kancellária, és mindenféle levonást javasolt, méltán magára vonva a császár dorgálását, hogy óhun elvek szerint az embereket fontszám méri, mint a mészáros az ökröket.[66] Most pedig csak magának a főseregnek kell minden napra 2800 mázsa liszt, 4167 mérő gabona és 10 000 mérő zab.[67] A fegyverzaj elnémítja nemcsak a múzsáknak, hanem a könyörületnek is szavát. Mennyi nehézség volt az ínségesek szükségletének megállapításával, mennyi tanácskozás folyt, míg foganatba vehették a segélyezést. A háborúban egyszerre rendelkeznek sokkal nagyobb összegekkel; elég hogy a szükséglet jelentkezzék, ahhoz, hogy mindjárt előteremtsék a fedezetet is minden áron. Ez az ár pedig nemcsak pénz, hanem emberáldozat is. Hisz, ha eddig is az élelmiszerek minden drágulása a lakosságnak újabb meg újabb rétegeit vetette oda martalékul az ínségnek, hova fejlődik a dolog, ha a meglevő gabonakészletet a sereg javára foglalják le, és egyre magasabbra szöknek föl a piaci árak? Addig a katonai fuvar szállította az életet az éhező vidékekre. A katonai igazgatás volt akkor az egyetlen megbízható. Ennek pedig most a nép ellen kell fordulnia, és a maga részére szekvesztrálni [zár alá venni] nemcsak a szükségest, hanem a fölöslegest is.

Talán kevesen vetettek akkor számot magukban mindezen tényezők szoros kapcsolatáról; de ha voltak, bizonyára hozzájuk tartozott a császár. Saját elhatározásával kellett megakasztania közigazgatásának egész békés, az ország megtartását és fölvirágozását célzó működését. Kemény lehetett a küzdelem a fejedelem szíve és a raison d'état [államérdek] közt, de a döntés nem volt kétséges. A háborúban magának az államnak nagyságáról van szó: ezért aztán kockára veti mindazt, ami jogos és erkölcsi alapja az állami életnek.

Csak legvégső esetben nyújtotta eddig is az állam: egész helyesen inkább a közmunka által akart segíteni a népen. Ez most megszűnik. „Az építkezéseket abban kell hagyni, mert a fönnforgó körülmények úgy is elegendő alkalmat nyújtanak a magyar alattvalóknak kenyérkeresetre." Csak a hadi utakat kell jó karban tartani.[68] És midőn a háború előkészületei miatt minden rendkívüli pénzkiadást felfüggeszt, egyúttal elrendeli az adók szigorú behajtását.[69]

Midőn a császár leveszi kezét alattvalóiról, mintegy elhiteti

magával, hogy ezt könnyű lelkiismerettel teheti. Ha a háború öl és fogyaszt, kétségtelenül nyújt a föld népének kereseti forrást a szállítás, fuvar stb. által. Arról megfeledkezett József, hogy mindez előnyöket mégiscsak az élvezi, kinek vagy gabonája van, vagy igás marhája. Az éhező népnek pedig nincs semmije. Oly természetes a császár kedélyállapotánál fogva föltennünk, hogy nem létezőnek vagy legalább jelentéktelennek tekintette a bajt, mihelyt nem segített rajta, sőt előmozdította azt, hogy ez megmagyarázza az ínség iránti eljárásának megváltozását. Addig nem korholhatja eléggé a hatóságokat, melyek minden emlékeztetése és dorgálása dacára „álmosan jártak el, és megelégedtek irkafirkával és üres reményekkel",[70] most pedig maga reményli, hogy a háború enyhíteni fog a nép sorsán.

Éppen az ellenkező történik a magyar hatóságok részéről. Míg béke volt, reájuk nézve igen kényelmetlen és veszélyes volt ez az ínség. Minduntalan módot nyújtott a császárnak megfeddeni őket hanyagságukért. Kérlelhetetlenül fölfedte az annyira védett honi állapotok legszégyenletesebb gyöngéjét. Innen van, hogy sok hatóság váltig hirdette, hogy területén nincs is ínség. Tartott attól, hogy a császár által pártfogolt humanizmus áldozatot követel, nemcsak időben és fáradságban, hanem pénzben és termésben is. Most ellenben, midőn a háború nemcsak a föld népére rótt terheket, hanem a kiváltságos osztályokra is, midőn kedvező kimenetele esetére az egész nemesi alkotmány fölforgatásától kellett tartani, alig lehetett hatásosabb eszköz káros hatásainak kimutatására, mint az ínségre való utalás. Valódi argumentum ad hominem [egy személyre szóló érvelés] volt ez a császárral szemben, ki nem tagadhatta és nem is tagadta meg kormányelveit. Mennél szegényebb és nyomorultabb az ország, annál kevesebbel járulhat a háború terheihez, annál szükségesebb a béke. Mentől rosszabb a termés, mentől nagyobb a nyomor, annál menthetőbb, ha nem érkezik be pontosan a kiírt és a császártól egyre sürgetett gabona és liszt a sereg részére. Úgy szólva politikai iránya változott meg az ínségnek. Előbb a közigazgatás hanyagsága és a nemesi elnyomás ellen emelt vádat, most a császár önkénye és a háború ellen szolgált fegyverül.

A munkácsi kerület helyett most a zágrábi válik legérdekesebbé. Amazt szinte elveszett pozíciónak tekintették. Annyira ismeretes volt az ott uralkodó nyomor, hogy az ország e részét fölmentették a hadsereghez való szállítás kötelessége alól. Horvátország ellenben, amellett hogy saját népét sem képes eltartani, most nagy számú

katonaságnak lesz tanyája. Körülbelül az a kérdés: a föld népe tartsa-e el a katonaságot, vagy megfordítva, a katonai raktárak gondoskodjanak-e ezentúl is az ínségesekről? Természetes, hogy a polgári igazgatás ez utóbbi álláspontra helyezkedett. Balassa királyi biztos, már 1788 elején kevesli a kerülete részére eddig utalványozott 30 000 mérő gabonát. Követel még 20 000-et, azonfelül pedig tiltakozik az ellen, hogy kerülete bármily csekély mennyiséggel is járuljon a szállításhoz.[71] A császár, ki akkor ott járt a seregnél, mindezt helybenhagyja, és teljhatalmat ad Balassának, csakhogy gondoskodva legyen a tavaszi vetésről.[72] Fölszólítására a helytartótanács elnöke, Zichy Károly gróf rövid átnézetét adja az ország helyzetének. Ez egyáltalában nem kedvező. Még a pesti kerületben is hiányzik sok helyütt a kenyér, másutt a vetőmag. Szabolcsban az árpa és zab szállítása által elfogyott a vetőmag is. Biharban meg kellett szüntetni az összevásárlást katonai célra, hogy elejét vegyék az ínségnek. Szepes- és Sárosnak már előbb rossz volt a helyzete. Itt a lakosságnak kellett átengedni a sereg részére összevásárolt 10 000 mérőt, azonfölül pedig még 20 000 forintra van szükség.[73] Sárosban 80 helységet annyira tönkretett a jégeső, hogy a lakosság aszalt és porrá tört szénával él.[74] A viruló Zalában bükköny, kukoricacsutka és aszalt vadgyümölcs a fő táplálék.[75] Ott, ahol a föld termékenysége és a lakosság ritkasága szinte lehetetlenné teszi az ínséget és drágaságot, az átvonuló katonaság nagy fogyasztása idézte elő a szomorú eredményt, például Siófok vidékén.[76] Már Somogyban, Tolnában és különösen Verőcében is félnek kenyérhiánytól.[77] Veszprémben nincs vetőmag a tavaszi vetéshez, különösen a cseszneki járásban.[78] A nyitrai, kassai és munkácsi kerületekben újra kitört a nyomor szülte betegség.[79] És mindezen panasznak egy a tendenciája: megmutatni, hogy az ország képtelen elviselni a háborút. Pedig még csak akkor, 1788 tavaszán indult az meg valójában.

„Ön megítélheti", írja a császár Zichy grófnak, „mily kellemetlen volt nekem Magyarország legtöbb megyéje szomorú helyzetének leírása, nekem, kinek annyira szívén fekszik minden egyes alattvalómnak java és fönntartása. De a sereg szükséglete oly ügy, melyet mivel tudom, hogy fedezve nincs, nem merem bolygattatni bárminő fontos és kívánatos más ügy által sem."[80] Mindössze csak a tavaszi vetés idejére függesztették föl az összevásárlást és szállítást, hogy aztán annál nagyobb buzgalommal fogjanak hozzá.

Ilyen auspiciumok [előjelek] közt indul meg a sereg összevonása és a háború. A császári fegyvereknek nem kedvezett a szerencse, mind több katonát kellett az örökös tartományokból a török határ felé küldeni. Még azt sem pótolták a megyék, amit a katonai raktárokból az ínségesek részére kiosztottak, midőn már újra kétmillió mérőnyi szállítást róttak az országra.[81] Az aratás most is rosszabb volt a középszerűnél, különösen tavasziban.[82] Kevés a remény a kukorica sikerüléséhez. A búza piaci ára Győrött négy forint, a rozsé három forint, és az aratás után is csak kevésssel csökkent.[83] Tulajdonképp az volt akkor a császár szándéka, hogy az országban található összes gabonamennyiséget, ha egyszer fedezve van a termelő szükséglete és gondoskodva van a vetőmagról is, lefoglalja katonai célokra. Addig piacra ne is lehessen vinni, míg a sereg el nincs látva. De még akkor sem feledkezik meg az ínséges vidékekről: oda megengedi a gabonával való kereskedést.[84]

Amily arányban jobban reászorul az állam a sereg eltartása miatt az országra, mondhatni éppen olyan arányban szorul viszont az állam a mindenhatónak vélt császár támogatására. A mindenfelé dühöngő marhavész utolsó vagyonától fosztotta meg a földművest.[85] „December 13-ik napjától fogva ad 17. januárig tartott hallatlan téli hideg, milyenről senki, még az asztronómika-jegyzések sem emlékeznek, számtalan embereket megvett vagy tagjaikban megzsugorított széllyel az országban. A téli nagy hóból mindenfelé nagy vízáradások lettenek, melyek kivált a folyóvizek mellett fekvő helyekben nagy kárt tettenek."[86]

Különösen nagy volt az áradások okozta kár Csallóközben és Tolna megyében.[87] A Felvidék, mely rendesen az Alföldön látta el magát élettel, most, hogy piaca el volt zárva, a legnagyobb drágasággal küzdött. Ürményi királyi biztos Lengyelországból hozatott gabonát, de ez nem volt elegendő. A pozsonyi polgárság külön engedelmet kér, hogy vásárolhasson gabonát mindenfelől, és kapjon valamit a katonai raktárakból is. Mindenki érezte, hogy csak rendkívüli erőfeszítés segíthet. A királyi biztos azt ajánlotta, lássák el magukat a városok, és ne adjanak senkinek gabonát, csak a pékeknek. Valósággal monopóliuma lett volna ez a kenyérnek.[88] A megyék hirdessék ki, hogy minden alattvaló lássa el magát kenyérrel és vetőmaggal, és ne bízzék másba. Szabad forgalmat csak akkor lehet engedni, ha egyszer el vannak látva a városok. Ezek pedig a vásárláshoz kapjanak előleget az államtól. – Képzeljük e viszonyokat

Franciaországban, és különösen Párizsban, és tisztán látjuk a nagy forradalmat előkészítő és szülő nyomort.

Mindent az államtól várni: ez volt József korában úgy a városnak, mint a pórnak végzete. Az állam feje pedig most választ: csupán külügyi feladatának szenteli magát. Háború idején, mikor annyi kell a seregnek, az állam nem segítheti a községeket és vidékeket – így hangzik a császár szomorú, rezignáló nyilatkozata. „Ki kell tehát mindenütt jelenteni, hogy mindenki maga iparkodjék magán segíteni. A kenyeret nélkülöző férfiak, amennyiben alkalmasak, menjenek katonának, a nők iparkodjanak napszámból megélni".[89] Éppen trónralépésének évfordulójára írta ezt II. József. Akkor nem volt oly magas jólét, minőt nem remélt volna alattvalóinak megszerezni, most, rövid nyolc év után odaveti őket az ínségnek. Kormányrendszere erkölcsi feladatának megsemmisülését jelenti e nyilatkozat.

Nem volt az még végleges. Mihelyt a viszonyok úgy alakultak, hogy ismét alkalma és tere nyílt az állam segítségének, a császár nem mulasztotta el az intést, az útmutatást. Tényleges segítségre már nem igen volt képes.

Alsóbbrendű organizmusoknál még akkor is mozognak a tagok, midőn az élet központja már nem működik. Így a császár által berendezett bürokratikus kormány még akkor is írt és javasolt a maga üres formaságában az éhség megszüntetésének módjairól, midőn az éltető fő lemondott erről, s mindenki tudhatá, hogy a rendszer általános bukásával meg fog szűnni a hatóságok gondviselése is. És ha elismerésre méltó, hogy a jozefinus kormány még végvergődésében sem mondott le végképp kitűzött nagy szociális föladatairól, úgy viszont igen kevés gondolkodásra mutat, ha a viszonyok oly gyökeres változásával a királyi biztosok még mindig a régi jelszavakat hajtogatták. Talán azért, mert azok mindig szavak maradtak, és mert a szisztéma erejének korában sem sokkal kevesebb választotta el őket a megvalósítástól, mint a katasztrófa beállása előtt.

Gazdasági reform, a földmívelés módjának gyökeres javítása, néhol az egész életmód átalakítása volt a működő főispánok követelése. Legtöbbet, mint legjobban érdekelt, a munkácsi kívánt. Három nyomásra kell osztani a szántóföldet, nem, mint eddig, csak kettőre; egyenesen kell szántani, nem pedig gödröket hagyni közben, mint eddig, ki kell irtani a mezőn a gazt. Mindezen javítá-

sok elterjesztése végett pedig tanítóképezdét alapítani, hol a mezőgazdaság alapvonalait is tanítják. Egyúttal panaszkodik a főispán a munkácsi görög egyesült püspök ellen, ki a kormány rendeleteit nem terjeszti eléggé. A kassai, Szentiványi Ferenc, szintén átcsap az egyházi térre. A rutén böjt enyhítését követeli. Azonfölül jónak tartaná, ha egyszerre több napra sütnék a kenyeret; ha a divó kézi malom helyett vízi malmokat használnának, ha tisztább lenne a lakás, és minden ház külön istállóval is ékeskednék. Bachó, a temesvári, Krassó megyében a burgonya és a hüvelyes vetemények produkcióját szeretné meghonosítani. Ott még szorgalomra is kell kényszeríteni a népet, továbbá arra, hogy pajtákat építsen és ott csépelje ki a gabonát. A mostani ínségben a raktárak segítsenek. A nagyváradinak természetesen az oláhok sorsa fekszik szívén. Be kell hozni a három nyomásra való osztást, össze kell vonni a falvakat, burgonyát, zabot és kölest is termelni, ne csak kukoricát. A pécsi konskribáltatni [összeiratni] akarja az egész termést, és a népet rábírni, hogy a kukorica közé tököt és répát is vessen. Gabonakímélés céljából el akarja tiltani, hogy a disznókat gabonával hizlalják – ami közbevetőleg azt mutatja, hogy ott csakis az akkori nagyon kivételes viszonyok közt kellett félni az ínségtől. Legszerényebb még Ürményi, ki nem sürget mást, mint teherkönnyebbítést, mert a nép már nem élhet meg, és útépítést, hogy a szegénység megkereshesse mindennapi kenyerét.[90] A helyzetnek teljesen megfelelő a császári rezolúció [döntés], mely jóváhagyja a gazdasági javításokat, de kijelenti, hogy most adóelengedésről nem lehet szó.[91]

Telt az idő a sok írással és javaslattal, de az ínség nem enyhült. A katonaság részére történt kirovás, melyet már erőszakkal is kezdtek behajtani, betevő falatját is fenyegette a népnek. Az egész nyitrai kerületben csak Nyitra megye képes előteremteni annyit, mennyit a sereg követel, de sem Pozsony, sem Bars, sem Trencsén. A kassai kerületben Zemplén és Abaúj-Torna győzik, de Szepes és Sáros, ahol a szárazság és a sok féreg tönkretette a vetést, ínséggel küzdenek. A váradi kerületben Aradra és Békés, Csanád, Csongrád egyesült megyékre lehet számítani, de sem Biharra, sem Szabolcsra. A győri kerület Dunamelléki részeiben az áradás megrontotta a vermekben őrzött vetőmagot. A termékeny pécsi kerületet kiélte a katonaság. Vetőmagot ott pénzért sem lehet kapni, a raktárakból kell azt kiutalványozni. A zágrábi kerületben csak

Zala megye nem szenved szükséget. Krassót tönkretette a tavalyi török betörés. Így voltaképp az egész országban csak a pesti kerület juttathat fölöslegéből a katonaságnak is. Jellemző az a tény, hogy a munkácsi és besztercebányai kerületre kirótták mégis a követelt mennyiséget, pedig igen jól tudták, hogy onnét alig várható valami.[92] Így csak a legkönnyelműbb közigazgatás járhat el – az is csak ha már vesztét érzi. Nem bírt már segíteni se a népen, se a katonaságon. A horvát seregnél 1789 tavaszán csak Laudon igen erélyes intézkedései akadályozták meg az élelem teljes elfogyását.[93] – Mind e bajok a császárt igen nagy gabonavásárlásra bírták, természetesen külföldön, mert a hatóságok egyező jelentései szerint, az ország nem volt képes előteremteni a katonaság szükségletét az aratásig. Csak országgyűlés segíthet, mint a rendek követelik, vagy az aratás.

Ismét az aratástól függött minden. Annak kilátásai országszerte igen kedvezőtleneknek mutatkoztak.[94] A császár, kinek egészségi állapota akkor valamivel jobbra fordult, kötelességének tartotta előre elrendelni mindazt, mi a várható ínséget és drágaságot távol tarthatja vagy csökkentheti. Különösen a bányavárosokat és a Galíciával határos vidéket féltik. Megerősíti tehát a gabonakivitel régebbi tilalmát, és prémiumokat tűz ki a behozatalra a tenger vagy Moldvaország felől. Magában az országban fönn kell tartani a szabad forgalmat. A városok lássák el magukat a szükséges készlettel. Ő nem segíthet. „Ki kell hirdetni, hogy a jelen háborús időkben én senkinek sem adhatok előleget sem pénzben, sem gabonában, vetőmagban vagy kenyérben, minek az lesz az eredménye, hogy senki sem bízza magát az ily segítségre, hanem annál szorgosabban gondoskodik majd arról, hogyan szerezheti meg élelmét maga."[95]

Segítséget a császártól várni nem szabad, csak az Istentől. „Azt vélem, hogy Magyarországban úgy, mint Erdélyben, már rég megtartották az ily nyilvános bajoknál szokásos könyörgéseket, és nem vártak velök addig, míg Én azokat elrendeltem."

Íme a teljes abdicatio [lemondás]. A józan ész, a tetterő, ami az embert titánná teszi, kifáradt. A tömegek buzgó fohászától, emberfölötti erőtől és irgalomtól várja a mentést.

Az aratás még rosszabb volt, mint aminőnek várták.[96] Éppen a termékeny vidéken hiúsult meg a gazdák reménye, míg a hegyek közt jó vagy legalább középszerű volt az eredmény. Éppen a föld java, a pesti, pécsi és váradi kerületek, szenvedett legtöbbet.

Biharban a már learatott életet tette tönkre az eső. Ott „sokan éhenhalásra jutnak a szűk aratás miatt".[97] Fehérben csak kétszer, Pest megyében két és félszer téríti meg a föld a vetőmagot, úgy hogy közköltségen vesznek gabonát. A Rábaközben be sem vetik a földet vetőmag hián.[98] Veszprémben, Esztergomban és Komáromban lázadástól kell félni az éhség miatt.[99] Ha így szenved a zsíros Alföld, nincs min csudálkoznunk, ha még leverőbb hírek érkeznek Árvából, Barsból és Varasdból. Pozsony megyében és egyáltalában a nyitrai kerületben rablóbandáktól félnek. Tízezernyi dologtalan kaszás és elbocsátott béres fenyegeti a közbiztonságot.[100]

Ismét közbelép a császár. Hogy az idei rossz aratásnak legalább végső rossz következései el legyenek háríthatók, elrendeli, hogy mindenütt gondoskodjanak elegendő vetőmagról az őszi és tavaszi vetés részére.[101]

Szembetűnő, hogy minden nyomor dacára mennyire kedvezett ez az állapot az ország törekvéseinek. Mind közelebbinek látszott az eredmény, hogy a császár, ki nem engedheti éhen halni alattvalóit, és akinek különben vagy seregét kell föláldoznia, vagy pedig financiáit [pénzügyeit] rendkívül megterhelnie, kénytelen lesz meghajolni a rendek követelései előtt. Ebben még a háborúban beállott szerencsés fordulat sem képezhetett sokáig akadályt. Már 1788 végén 1 107 000 forintra, azonfelül 21 000 mérő búzára, 7000 mérő rozsra, 87 000 mérő félszeresre, 9200 mérő árpára, 25 000 mérő zabra, 40 000 mérő kukoricára, 2000 mérő hüvelyesre és 3100 mázsa lisztre ment az állam által az ínségeseknek nyújtott segítség. A földesurak által adott előleg alig tette ki e mennyiségnek egyharmadát.[102] Tovább ezt már nem győzi sem az állam, sem a földesúr.

Midőn már az állam abdicál [lemond] és a gondviselés sem könyörül, gyógyszert fedez föl a tudomány. A munkácsi kerület főispánja azon kérdéssel fordul a kormányhoz, nem volna-e jó étel a nép részére ínség esetén – a bükkmakk.[103]

„A burgonya meghonosításától Írországban a szegényebb osztályok sorsának javulását várták, mert olcsóbb lesz általa az élet, és így kisebb a különbség az élet fönntartásának költsége és a munkabér között. Következett pedig belőle a munkabér csökkenése, és a burgonyabetegség éhhalált okozott az oly népesség közt, melynek jóléte annyira alászállott, hogy csak egy lépés választotta el az éhenhalástól".[104]

Magyarországon 1789 nyarán nem is a burgonya, hanem a bükkmakk állott a lakosság és az éhhalál között. Már abból táplálkoztak; csak a hivatalos és tudományos szentesítés kellett hozzá. A hatóság és a tudomány pedig elégnek tartotta az ember megélhetéséhez, ha bükkmakkal táplálkozik.

Vasból van a jobbágyi kötelesség, vasból, amit az állam követel. A földesúr nem szállítja alá életmódjának fényét, dúslakodását, az állam pedig katonaságának szentel mindent, midőn az egész épületet tartó munkásosztályt azon gyümölcs élvezetére szorítja az ínség, mit az állatnak is megad a természet. Agyagból van a földhöz ragadt nép, ennyi nyomás alatt tönkre megy, éhen hal.

Imádkozás és bükkmakk – ezt nyújtották a modern állam megkezdője és a létért küzdő feudális állam Magyarország népének.

Megjelent: Budapesti Szemle, 1887. 52. k. 344–371. l. (Magyarország története II. József korában. III. k. Bp., 1888. 379–407. l.)

JEGYZETEK

1. Kancelláriai levéltár 4742 és 5752/82.
2. Uo. 1913 és 7140/82.
3. Pálóczi Horváth család naplója Monumenta Hungariae Historica. II. Scriptores. 31. k.Budapest, 1881. 294. l.
4. Kanc. levéltár 8231/85.
5. Győry királyi biztos jelentése. 10671/85.
6. Kanc. levéltár 13 969 és 14 111/85.
7. Uo. 13 968/85.
8. Turgot: Lettres sur la liberté du commerce des graines. Oeuvres. I. k. 155–256. l. és Uő.: Travaux relatifs a la disette de 1770 et 1771. II. k. 1–72. l. Déclarations édits Ordonnaines etc. concernant la liberté du commerce des grains. 224. l.
9. Arneth, A.: Geschichte Maria Theresias. X. k. 43–59. l.
10. Vita et facti di Giuseppe Secondo. Lugano, 1790. I. k. 161–162. l.
11. Mária Terézia levele Ferdinánd főherceghez. 1773. máj. 20.
12. Hock v. C.–Bidermann, H. I.: Der österreichische Staatsrath 1760–1848. Wien, 1879. 587. l.
13. Közöltetik a m. udv. kancelláriával 14 778/85.
14. Diese mitten in dem Königreich Hungern sich äussernde Not ist sicher unglaublich. 10 935/85.
15. 14 839 és 1545/85.

16. P. Horváth: Memoriale. 262–265. l. (Monumenta Hungariae Historica. II. Scriptores. Írók. 31. k. Budapest, 1881.)
17. Kanc. levéltár 12 093/85.
18. Uo. 13 969/85.
19. 13 411/85. Révay b. jelentése.
20. Ua. 14 782/85.
21. 16 110 Szentiványi, 16 390 Balassa jelentése.
22. Erd. kanc. 301. és 4532/86.
23. 93/86.
24. 7082/86.
25. 6778/86. Igen terjedelmes.
26. 9056/86. aug.
27. Szirmay Antal: Historia Secreta (OSZK Kézirattár) szerint Nicky áskálódása volt Révay bukásának oka. Ő is elismeri azonban, hogy az ínség korlátozására nem történt semmi.
28. Jelentés a Helytartótanácshoz. Munkács, szept. 12.
29. Szeptember 14.
30. 11 813/86.
31. 480/1789.
32. Splényi a Helytartótanácshoz, szept. 6.
33. 6083/87. Rosenfeld jelentése a Helytartótanácshoz.
34. 7867/87.
35. Szepes megye főorvosa nyolcvan mázsa sót és kilenc hordó ecetet kért a betegség elhárítására. 2416/87.
36. Splényi levele Bacsinszky püspökhöz. 1786. szept. 10.
37. 10 262/87.
38. 13 059/86. Ungvár, nov. 2.
39. Kanc. levéltár 3825/87.
40. Uo. 10 262/87.
41. Uo. 6019/89.
42. Elnöki akták 139. 1786. Splényi levele Mármarossziget, szept. 20.
43. Kancelláriai levéltár 11 894/87.
44. Uo. 11 236/87.
45. Uo. 3780/86.
46. Uo. 5631/86.
47. Uo. 7280/86.
48. Uo. 11 269/86 és 10 080/87.
49. Uo. 12 080/86.
50. Uo. 12 325/86.
51. Uo. 2444/87.
52. Uo. 8299/87.
53. Kancelláriai levéltár 7753/87.
54. Uo. 13 412/87.
55. Uo. 11 508 és 11 712/86.
56. Uo. 12 765/86.
57. Császári kézirat október 26. 12 187/1786.
58. 12 201/86.

59. Említésreméltó kivétel gróf Erdődy József, ki maga tartotta jobbágyait. 1307/87.
60. 13 428/86.
61. Kancelláriai levéltár 10 725/87 és 1141/87.
62. Uo. 11 192/87.
63. 12 078/87. A kikötővárosokban három forint tizenöt krajcár volt a kukorica, négy forint a búza mérőjének ára.
64. 12 256/87.
65. Kancelláriai levéltár 85/1787.
66. Uo. 683/87.
67. Uo. 13 501/87.
68. Kancelláriai levéltár. 13 835/87.
69. Kézirat gróf Majláth alkancell. 1787. szept. 9. 12 774/87.
70. 683/87.
71. Kanc. levéltár. 1361/88.
72. 3723/88. Károlyváros márc. 10.
73. Kancelláriai levéltár. 3784/88.
74. Uo. 2929/88.
75. Uo. 1786/88.
76. Uo. 3512/88.
77. Uo. 4036/88.
78. 5285/88.
79. Uo. 5325/88.
80. 4474/88. Futak, márc. 25.
81. 12 893/88.
82. Elnöki akták 112/88. Gróf Zichy előterjesztése, szept. 11.
83. Kancelláriai levéltár. 12 339/88.
84. Uo. 13 478/88. szept. 21.
85. 1788 végén volt Békes, Csongrád, Csanád, Győr, Moson, Bihar, Zemplén, Szerém, Somogy megyékben. 16 990/88.
86. Keresztesi József: Krónika. Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. sz. végén. Kiadta Hoffer Endre. Budapest, 1882.[2] 178. l.
87. Kanc. levéltár. 2104 és 3115/89.
88. Uo. 17 285/88.
89. Die an Brodmangel leidenden Männer sollen sich, so weit sie dazu tauglich sind, dem Soldatenstande widmen, die Weiber hingegen sich durch Handarbeit zu ernähren suchen. Dec. 1.
90. Helytartótanács 1789, a főispánok jelentései.
91. Kanc. levéltár 1923/89.
92. Kanc. levéltár 3635/89.
93. Uo. 5048/89.
94. Uo. 6815/89.
95. Kézirat Pálffy főkancellárhoz, 1789. június 11.
96. Nevezetes emléke a jozefinus közigazgatásnak, hogy a kir. biztosok e válságos körülmények közt összeállították az aratás eredményét minden községből, bár csak általában, aszerint, amint jó, középszerű vagy rossz volt. E kimutatás szerint a termés

	jó	közép-szerű	rossz
búzában	417	2968	5271
rozsban	703	4376	4731
tavaszi búzában	54	745	2234
árpában	685	3059	4787
zabban	710	4043	5236
kukoricában	1204	2584	3432
hajdina, borsó, lencse stb.	748	2308	3846
köles	196	810	1597
széna	698	3297	5669

községben.

A Helytartótanács „ausserordentliches Missjahr"-nak nevezi ez esztendőt.

97. Keresztesi. i. m. 180. l.
98. Kancelláriai levéltár 11 237/89.
99. Uo. 10 957/89.
100. Kancelláriai levéltár 11 237/89.
101. 9505/89 aug. 5. Vas megyében publikálták. 603. sz. a. Vas megyei levéltár.
102. 12 329/89.
103. 8851/89. A pesti egyetem orvosi kara ezt lehetőnek tartotta. A császár nem. 11 951/89.
104. Henry Georges: Progress and Poverty. Philadelphia, 1879. 236. l.

ALKOTMÁNYTERVEZETEK 1790-BEN

Ez a tanulmány Marczali az 1790–91-es országgyűlés történetéről írt kétkötetes monográfiájának részlete. A szerző 1906-ban olvasta fel a Magyar Tudományos Akadémián. Monográfiája Marczali történetírói tevékenységének új vonásait mutatta be: a kül- és a belpolitikai törekvések szoros összefüggése kölcsönhatásainak finom elemzése nem csupán történetírói teljesítmény, hanem figyelmeztetés is saját kora számára. Amikor a monográfiát írta, éppen a koalíció 1905. évi választási győzelme, a dualizmus rendszerének mélyreható válsága okozott sok gondot a dualista monarchia vezetőrétegének, s személy szerint magát a kiegyezést elfogadó Marczalinak is. A társadalmi kérdések bemutatása, a reformtörekvések ábrázolása és azoknak hatása az uralkodó rétegek politikájára, a külpolitikai viszonyok összefüggés-rendszerének felvázolása, s ennek nyomán a reformmozgalom bukása – mindez nem csupán az 1790–91-es országgyűlés történetének problematikája, a hangsúlyozás mutatja: Marczali saját korának államférfiait kívánja figyelmeztetni politikájuk veszélyeire.

Feltűnő jelenség, hogy az annyira konzervatív, ősi szokásaihoz, szabadságaihoz, kiváltságaihoz oly szigorúan ragaszkodó magyar nemzet éppen akkor kezdett változásra hajolni, midőn történeti joga döntő, és amint látszott, hosszú időkre kiható diadalt aratott. II. József az egész nemzet unszoló sürgetésére, mondhatni fenyegetésére lemond reformjairól, visszaállítja a régi állapotot, és íme éppen azok fognak most lényeges változtatásokhoz, s éppen azok hajlanak javításra, reformra, kik eddig az ősi jogért éltek-haltak.

A felületes szemlélő előtt úgy tűnhetik fel ez a jelenség, mint az akkor lezajló francia forradalomnak hatása. Igaz, ez a hatás nem

tagadható. A jelszavakat onnan vettük, de ezek a belső ellentétet el nem palástolhatják, hisz nincs egymásnak jobban ellenmondó történeti tényező, mint a forradalom és a reform.

Kétségtelen, hogy a középkori intézmények megmaradásának, szinte megcsontosodásának elsősorban az idegen befolyástól való félelem volt az oka. Mikor először jut a nemzet hatalmas, idegen uralkodó sceptruma [jogara] alá, midőn I. Albert, az első Habsburg, ki magyar trónon ül, bár még csak távoli perspektívában mutatta a német hegemónia lehetőségét, a magyar rendek már tiltakoznak minden újítás ellen.[1] Mátyás, ki alatt egészen biztos alapon áll a nemzet, már éppen úgy reformálhat, mint jeles elődjei az Árpádok és Anjouk közül. De utána ismét előtűnik az újítás ellen való gyűlölet, s mióta Werbőczy a szokásjogot kodifikálja, a régit nemcsak az érdek szentesíti, hanem a tudomány is. A török, német s belső harcok idején pedig természetes volt az idegenkedés minden változástól; az csak a még megmaradt nemzeti életnek rovására eshetett volna. Két emberöltőnek nyugodt, békés munkássága és erőgyűjtése kellett ahhoz, hogy megjöhessen az újítás szándéka. II. József hatalmas és elszánt ostromának visszaverésére volt szükség, hogy a nemzet maga gondolhasson eddig oly szentnek tartott törvényes bástyáinak megingatására.

Biztosság, legalább aránylagos biztosság nélkül tehát nincs reform. De másrészt teljes sem lehet a biztosság, különben felesleges új falak vonása, a régiek megtámogatása. A nemzet elég erős volt az ostrom visszaverésére. De harc közben megismerte helyzete gyöngéit. Ezeken segíteni kellett, mert ki tudja, mikor újul meg az ostrom, éspedig kedvezőtlenebb auspiciumok [kilátások, előjelek] alatt. Mert világos, hogy II. József bukásában legalább annyi része volt a külső bonyodalmaknak, a török háborúnak, a porosz fenyegetésnek, a belga felkelésnek, mint a magyar elégedetlenségnek.

Oly erőssé kell tehát tenni az országot, hogy a legkedvezőtlenebb viszonyok közt is megvédhesse jogait, létét.

A védmű pedig nem biztathat már teljes ellenállással. Először is, maga a törvény oly sok jogot biztosít a királynak, hogy egészen törvényesnek látszó alapon is kiforgathatja sarkaiból a nemesi szabadságot. Hisz nemcsak II. József uralkodott abszolút hatalommal, hanem már Mária Terézia sem hagyta meg épségben a régi állapotokat.[2] Másodszor, gyönge az őrség. Csak maga a

nemesség és papság él-hal a rendi kiváltságért, tehát a lakosságnak csak csekély része. Harmadszor éppen ebből következett, hogy az ostromlónak magában a várban lehetett kész és számos pártja: minden elnyomott osztály s felekezet: polgár s paraszt, protestáns és óhitű.

Ebből következik az 1789-ben keletkezett és 1790-ben teljes erőre kelő, uralkodó mozgalomnak háromszoros iránya. Először, korlátok közé kellett szorítani a királyi hatalmat. Másodszor, erősíteni a nemesség helyzetét egyesítés által. Végre harmadszor, teljes elnyomás vagy felszabadítás által vagy megsemmisíteni, vagy pedig megnyerni azon elemeket, melyekre addig a királyság a nemzetet képviselő nemességgel szemben több-kevesebb bizonyossággal támaszkodhatott.

Világos, hogy ez a háromszoros feladat felöleli a közélet egész mezejét. A királyi hatalom visszaszorítása az örökös tartományokkal való kapcsolatnál fogva egyúttal az ország függetlenségét is magában foglalja. A nemesség jogai fenntartása konzervatív; a különböző kiváltságos pártok és felekezetek egyesítése reformáló; a felszabadítás vagy teljes elnyomás a forradalmi vagy reakciós irányt jelöl.

Mivel pedig mindez szorosan kapcsolatos egymással; mivel II. József rendszeresen megtámadta az egész törvényes állapotot; az ő szisztémájával szemben most először lépnek szerves kapcsolatba a magyar közéletnek összes alkotó elemei. Az első magyar közjog, mely e név alatt jelent meg, a jozefinus szisztéma gyümölcse. Grossing állította össze azon törvények alapján, melyek a királyi hatalomnak kedveznek, a nemesség és papság kiváltságait pedig megdönthetőknek mutatják.[3] Ezzel szemben nemcsak tudományos, hanem politikai szempontból is szükségessé vált állami jogunknak igazabb és szabadabb megállapítása.

Hogy ez mindeddig meg nem történt, annak mindenesetre a *Tripartitum* túlnyomó tekintélye az egyik főoka. Magyar ember csak azt írhatta volna, amit Werbőczy tanít – vagy semmit. Az 1514-iki nagy összefoglalás óta elfolyt harmadfél századnak eredménye még nem volt csoportosítható, de nem is volt reá szükség. Hisz II. Józsefig a magyar jog lényeges, a nemesi kiváltság még csak kérdésbe sem jött.

Az a röpiratirodalom, melyről már Szalay László felismerte, hogy a magyar publicisztika főiskolája, ennek a szükségnek kö-

szönhette létét.[4] De az igazi tudományos közjogi irodalmunk is csak 1790-et vallja születő évének.[5]

Mindenesetre feltűnő, hogy egy annyira fontos, elsőrangú tárgy nálunk csak ekkor lép be az irodalomba. De még sokkal feltűnőbb és nevezetesebb, ezzel szorosan kapcsolatos jelenséggel is találkozunk.

II. József korának végéig a magyar nemcsak az alkotmány szót nem ismerte mai politikai értelmében, hanem az annak megfelelő latin constitutio szót sem.

A konstitúció, egyes számban, az Árpádok korában a királyok törvényerővel felruházott elhatározását jelentette. Ily értelemben talán először III. Istvánnak az egyházról kiadott levelében fordul elő.[6] Így nevezi IV. Béla a zsidók részére kiadott törvényét is. Nagy Lajos dekrétumának befejezésében valószínűleg ugyanaz a jelentése. Zsigmond 1435. törvényében egyértelmű a dekrétummal. De a Corpus Juris különbséget tesz a kettő közt. A királyok törvényét következetesen dekrétumnak nevezi; a rendek határozatát, oly időből, amikor nincs koronás király, konstitúciónak. Werbőczynél ellenben konstitúció és országos törvény teljesen egyértelmű.[7] De konstitúcióknak nevezi a törvénykönyv még a horvát–szlavón gyűlés határozatait is. A hírhedt 1604. 22. t. c.-ben pedig konstitúció, törvény és articulus mint szinonim fordul elő. De konstitúciónak nevezi az 1608. I. antec. tc. magát a bécsi békét is.[8]

Midőn II. Ferdinánd megválasztásakor hitlevelet állít ki, a rendek követelik és keresztülviszik, hogy annak feltételeit törvénybe iktassák. (Generalibus ipsorum Constitutionibus verbotenus inseri. – Szó szerint felvenni általános törvényeik közé.) Ezt az eljárást követik a későbbi királyoknál is.

De későbbi, előttünk oly jelentős értelmében ez a szó nem fordul elő se törvényben, se hitlevélben, se koronázási esküben, de még gravamenben [sérelemben, panaszban] sem. Hiába keresnők az aranybullában, a bécsi békében, az ónodi határozatokban. Mindig csak jogokról, mentességekről és szabadságokról van szó, és ettől még az 1867-iki hitlevél és koronázási eskü sem tér el. Még Rákóczi híres manifesztuma is csak konstitúciókról [rendelkezésekről] szól és az ország megsebzett szabadságáról, de alkotmányról nem.

Még 1784-ben, midőn a korona Bécsbe vitele ellen tiltakozik, a

régi értelmében használja ezt a szót Sopron megye. Ily értelemben fordul elő Bihar megye 1785. március 1-i reprezentációjában [itt: felterjesztésében] is. Csak 1786. július 4-én használja Bihar megye a *Constitutió politica, pacta et leges fundamentales* [politikai rendelkezés, alapszerződések és alaptörvények] kifejezéseket körülbelül mai jelentésükben. Megszületett az a jelszó, melynél csak kevés dobogtatta meg erősebben a magyar szívet. Azóta minduntalan találkozunk a konstitúció, fundamentalis konstitúció [alapvető törvény] kifejezéssel. Az 1790–91. X. tc., a magyar függetlenségről szóló, már törvénybe is foglalja. A magyar politikai gondolkodás köre kitágult. Ami jog, szabadság, kiváltság addig külön volt, most mind közös kincse lett, nem egyesnek vagy rendeknek, hanem a nemzetnek.

Az alkotmány szó, a konstitúció értelmében, mint Szily Kálmán tisztelt tagtársunk szíves közléséből tudom, csak 1791-ben fordul elő először, de még aztán is egy fél századig küzd vele az „alkotvány" alak.[9]

Az *organizáció* [szervezet, szabályozás] is ez évekből való. Mi lenne közéletünk e három szó nélkül?

De mi legyen most, midőn az ország válságban vajúdik és a legfontosabb kérdésekben határoznia kell, sarkalatos konstitúciója? Hiszen törvénykönyvünk nem tesz különbséget törvény s törvény közt, és a királyi eskü mindannyinak fenntartását biztosítja egyaránt?

Efelől kell dönteni az annyi idő óta oly hévvel óhajtott és sürgetett diétának. Annak kell rendet teremteni a káoszból, és megjelölni a jövő fejlődés útját. Mert mi sem jellemzőbb a magyar nemesség politikai belátására és érettségére nézve, mint az a tény, hogy ugyanakkor, mikor valósággal anarchiában van minden, és a megyéknél, mint megannyi nemesi köztársaságnál van a rendelkezés joga, mégis a diétától, az egész nemzet gyűlésétől várják, remélik a megoldást. Annál nagyobb bizalommal és reménnyel, mert hisz a konstitúcióval és patriotizmussal együtt honosságot nyert a harmadik nagy forradalmi jelszó is, a nép felsége, a majestas populi. Populus nálunk törvényesen csak a nemesség, és Rousseau bizonyára nagyon csodálkozott volna azon, hogy az ő teóriáját Werbőczy népe foglalja le a maga részére, úgy a királlyal, mint a nem kiváltságos osztályokkal szemben.

II. József 1789. dec. 18-án megígérte az országgyűlést háború

utánra. Rendeletei visszavonásakor elismeri, hogy a törvényhozás joga közösen illeti meg a királyt a rendekkel. Betegsége miatt azonban össze nem hívhatja a diétát. Így halálakor, 1790. febr. 20-án összeomlik rendszere anélkül, hogy bármi mást lehetett volna még helyébe tenni.

Minden most a nemesi közvélemény irányításán múlik, hisz a diétának, melyet szinte konvent [itt: alkotmányozó gyűlés] hatalmával ruház fel a hazafias lelkesedés, az tűzi ki célját. Mint ma mondanók, a programkészítés volt napirenden. Csakhogy itt nem pártprogramról van szó, még kevésbé egyéniről. A magyar nemzetgyűlés constituante [alkotmányozó] lesz. Annak kell felépítenie az alkotmány büszke, bevehetetlen épületét. Az már nyílt kérdés: a régi jogok és szabadságok alapján állapítja-e meg a nemzet jogát és szabadságát, vagy pedig az általános emberi jogok s kötelességek alapján.

Ismertetésünkben csakis a töméntelen reánk maradt anyagból fontossága szerint kiszemelt kézirati, kiadatlan részre leszünk tekintettel. Nem mintha nem becsülnők értéke szerint azt, ami napvilágot látott, hanem azért, mert forrásainkban találjuk meg nemcsak a röpiratirodalom jelentékeny részének kútfejét, hanem az annyira fontos országgyűlés vezető eszméinek eredetét is.

Gróf Széchényi Ferenc egy ideig szolgálta József császárt, de midőn nyilvánvalóvá vált az abszolutizmus, félrevonult. Most elérkezettnek látta az időt családja hagyományának folytatására: az ellentétek kiengesztelésére. Mindjárt a császár halála után kész tervével, és azt meg is mutatja a vezető főembereknek, gr. Pálffy Károly kancellárnak, gr. Zichy Károly országbírónak, gr. Spielmann államtanácsosnak, ki a vénülő Kaunitz helyett a külügyeket vezette, és a prímásnak. Gr. Batthyány József prímásnak hol helyeslő, hol bíráló megjegyzései kísérik a kéziratot.[10]

Gondolatmenete a következő:

A nemzet oly végtelen örömet mutat, hogy attól kell tartani, hogy az ily auspiciumok alatt összeülő országgyűlés lármás, hosszú, meggondolatlan lesz, és a nemesség romlásával, a régi alkotmány bukásával ér véget. Mert a nemesség legnagyobb részén az a felfogás uralkodik, hogy minden szabad, mindent tehet, mivel az európai bonyodalmak engedésre kényszerítik a királyt. Ezért sokan egészen új alkotmány hozására készülnek. Ez pedig szörnyű veszélyes most, mikor egész Európát izgalomban tartják a filozófiai

(francia) elvek; mikor teljes az egyenetlenség a nemes és a pór közt; mikor a felekezetek gyűlölködnek, és mindegyik a másikat le akarja igázni. Még veszélyesebbé válik az állapot azáltal, hogy senki sem törődik szerződéssel és kötéssel, ha nincs hasznára. A külső háború még tart, sőt egy párt szükségesnek tartja idegen hatalmak oltalmát a maga védelmére, tervei keresztülvitelére. Ebből vérontás, az ország elpusztulása, e nemzet elszegényedése s teljes leigázása következhetik.

És éppen most tesz a magyar mindent egy országgyűléstől függővé.

Szélső követelés sohasem szerezhet biztos és tartós eredményt. Elég, ha azt biztosíthatjuk, mit ész és méltányosság szerint megkaphatunk.

A mostani országgyűlésen elég, ha a királyt a régi alkotmány alapján megkoronázzuk és arra bírjuk, állítsa mindenben helyre a törvényes állapotot. Esküt tesz arra, hogy ezt meg is tartja, sőt amin most nem változtathat, azon is javít a nemzet javaslatára, mihelyt lehetséges.

Eddig elegendőnek bizonyult ősi alkotmányunk arra, hogy a királyokat megakadályozza az ország leigázásában.[11] Hát most, mikor visszanyertük, miért tekintsük értéktelennek? Most akarjunk talán egy mindenféle elméleti alapon nyugvó, talán nálunk nem is alkalmazható, ismeretlen és új alkotmányt? Nézzünk körül: elégedettség honol-e ott, hol százados alkotmányokat megdöntöttek? Honfitársaim gondolják meg, számíthatnak-e eléggé a parasztra és rendtársaikra; van-e új alkotmány hozásában elég tudományuk, tapasztalatuk és egyetértésük.

Amennyire lehetetlennek és károsnak tartja a konstitúció teljes átalakítását, annyira bölcsnek ítéli, ha a nemzet idejekorán orvosolja annak gyarlóságait. Ez orvoslás tárgyaira nézve pedig maga II. József adott igen becses útmutatást. Minden baj és viszály eddig három okból folyt: az egyház viszonyából az államhoz; az úrbérből és a felekezetek viszonyából. Elévült bajokat, megrögzött bizalmatlanságot nem lehet egy pillanatban orvosolni. Ezért szükséges, hogy a rendek az országgyűlésen bizottságot válasszanak e három ügy tárgyalására „a legbecsületesebb és legfelvilágosodottabb férfiakból", minden rendből és felekezetből. A király pedig már az idén hirdessen jövő évre új országgyűlést e három pont elintézésére. De a bizottság, minden jelentkező hazafi meghallgatásával, addig

más tárgyakat is előkészíthet, példának okáért a nevelés, kereskedelem, sajtószabadság és katonaság ügyét, és munkálatait tárgyalás végett közölje a megyékkel is. E bizottságnak nemzeti képviselet legyen a neve. Azért kell a halasztás, hogy e fontos ügyeket nyugalomban, elsietés nélkül dönthessék el. A mostani gyűlésen nem lesz ehhez elég harmónia. Addig pedig a nemzet megismeri a királyt és viszont, és ő kénytelen lesz bevallani, hogy elődjei igaztalanok voltak, mikor azt hitték, hogy e nemes és nagylelkű nemzettel keményen, jogtalanul kell bánniok.

Kölcsönös áldozatok nélkül pedig nem képzelhető el az alkotmány biztosítása. Ezért az említett tárgyakra nézve, melyek annál több viszályt okozhatnak, mert mindenkinek magánérdekét is érintik, az országgyűlés adjon utasítást reprezentánsainak.

1. A klérus biztosítsa a protestánsokat eleve is, hogy elismeri szabad vallásgyakorlatukat, bevett voltukat, és felmenti őket minden stóla* alól, hogy a protestánsok megnyugodjanak és ne keressenek pártfogást külföldön. 2. A főnemesség mondjon le minden előjogáról a köznemességgel szemben. „A mágnás nemes magyar nőt választ majd élete társául, gyermekeit hazai szokás szerint nevelteti, kevesebb költséggel vendégszeretőbb lehet, és azzal a nagy atyafisággal, melyet házassága által nyer, gyarapodik erőben és szeretetben."

Ha az uralkodó rendeknek ez az egyesülése megtörtént, a rendek egyesülése következik a paraszttal. De a paraszt nem véleménybeli áldozatot óhajt, hanem lényegeset; azt akarja megszerezni az udvar kegye vagy saját ereje által. Ennek úgy lehetne elejét venni, ha a nemesség elvállalná a hadi adót részben vagy egészben. Ezáltal nemcsak a paraszton könnyít, hanem még más hasznos célt is elér. Először azt, hogy ezentúl ne lehessen mondani, hogy a nemesség mit sem áldoz a közjóra, másodszor azt, hogy a maga részére vonja a katonát, ki eddig inkább a paraszthoz húzott.

Ami ezen túlmegy: a nemzeti katonaság, idegen hatalmak garanciája, azt túlzottnak ítéli.

Oly terv ez, melynek látszólag csak mérséklete feltűnő. A közjogi kérdéseket kikapcsolja, az ősi alkotmányt a régi, de annyiszor kudarcot valló eszközökkel akarja biztosítani. És mégis minő gyökeres a változtatás! Reform minden téren, a közteherviselés

* Papi illeték.

elfogadása, áldozatkészség, hazafiság, mint az igazi egyetértés biztosítója. Gróf Széchényi Ferenc bizonyára nem lelkesedett az akkor oly divatos francia jelszavakért, de a francia kiváltságosok ideális felhevülését, minden előjoguknak a haza oltárára való letételét követendőnek tartotta ő is. Nem politika vitte rá, hanem érzelem.

És mégis minden egyszerűsége mellett ebben a tervezetben nemcsak hazai történetünk egy fontos mozzanatát látom, hanem az általános történeti szemponból is, az eszmék fejlődése szempontjából rendkívül figyelemreméltónak találom:

Akkor a forradalom még teljes, csorbítatlan népszerűségnek örvend. Megragad mindenkit, ki nemesen gondolkozik s ki belátja, mennyi igazságtalanságot rejtettek a régi intézmények. A kettő azonban összeegyeztethetetlennek látszott. Még nem írt Burke, se Gentz*. És íme egy magyar mágnást saját lelke, hazaszeretete ráviszi arra a belátásra, hogy úgy a forradalomnak, mint az elnyomásnak a becsületes reform az egyetlen lehető ellenszere.

A kedélyek akkori izgatottsága közepett az ilyen elmélkedés csak igen kevésre hathatott, különben is távol állott az akkor dúló pártharctól. A főkérdést, a király és a nemzet közti viszonyt mintegy a régi törvény és gyakorlat által megoldottnak tekinti. Pedig az országot ez a kérdés ejti lázba: a választások, az utasítások elsősorban annak hatása alatt készülnek.

E praktikus célt szolgálja egy más névtelen értekezés, mely több példányban fennmaradt és melyről bízvást mondhatjuk, hogy nagy része volt a megyéknek, azaz a döntő közvéleménynek irányításában.[12] Ez abból indul ki, hogy a fundamentális konstitúciók, melyek nélkül az a cél, melyért a nép államba állott össze, nem érhető el, mindenkorra biztosítandók. Azt az alkalmat, melyet a külső háború nyomása az uralkodóra és a belső mozgalom nyújt, nem szabad elmulasztani. Az ősi konstitúciók mellett új biztosítékokat is kell szerezni. A magyar tartsa szem előtt, hogy csak az az alkotmány biztos, mely minden polgárnak mentől többet biztosít az ember veleszületett jogából. Kerülni kell tehát az emberiséggel ellenkező, egynek vagy többeknek önkényéből fakadó szolgaságot.

Elég, ha hazánk történetét nézzük a bécsi s linzi békekötések óta.

* Utalás arra a liberális álláspontra, amely elsősorban Burke tevékenységében mutatkozik meg, aki fellépett az angol államrendszer visszásságai, s egyúttal a francia forradalom ellen is.

Világossá teszi, hogy az osztrák kormány mindent megtett a kétoldalú szerződések megbontására. A kemény fejedelmek alatt tűrhetetlen volt a despotizmus, a szelídek alatt az arisztokrácia gőgje. Most, mikor visszakaptuk jogainkat, szinte anarchia válik belőle, oly nagy a bizalmatlanság éppen a legjobb polgárok iránt.

A rendek teljes alkotmányos szabadságukat óhajtják, de ezt mind arra akarná felhasználni, hogy a többit elnyomja. A mágnások a fejedelmi jog örve alatt korlátlan despotizmust akarnak gyakorolni. A klérus magának követeli a főhatalmat. A köznemes még legtöbbet törődik az alkotmányos szabadsággal, de a városokat engedelmessége alatt kívánná tartani, a parasztokon meg korlát nélkül uralkodni. Végre a paraszt maga sem tudja, mit akar, de veszélyessé válhatik, mert földesúr és dézsma-robot nélkül szeretné bírni földjét.

A diétának csak úgy lehet meg a kívánt eredménye, ha eleve megteremtik a sok ellentét közt a megegyezést. Biztosítani kell tehát eleve is a protestánsokat, a görög hitűeket, a városokat; a parasztok pedig legalább személyes biztosságot élvezzenek, és munkájuk hasznát.

„Szaporítani kell tehát társaságunk első fokú tagjainak számát, hogy mihelyt a megyei restaurációk [tisztújítások] után megenyhültek a személyes ellentétek, a társaság mindent előkészíthessen arra, hogy tagjai közül mentől több követ kerüljön az országgyűlésre." Így lép be a szabadkőművesség mint politikai faktor történetünkbe. Számos és hiteles jelentés tanúskodik arról, hogy a társaság csakugyan jelentékeny, gyakran döntő szerepet játszott a nevezetes diétán.[13]

Minthogy az alkotmány biztosítása a főcél, a diplomára, a király és a nép közti kötésre kell legnagyobb gondot fordítani, hogy azt se erőszakkal, se csellel ne lehessen kiforgatni. Alkotmányon csak úgy szabad változtatni, ha azt maga az alkotmány biztosítása követeli. De a diploma, a fejedelem és nemzet közti szerződés kétoldalú kötés, melyet csak mindkét fél beleegyezésével lehet megmásítani. Tehát hogy kell eljárni, ha a fejedelem nem akar beleegyezni? Hogy lehet a nemzetet, melyet a megyei követek teljes hatalommal képviselnek, egyetértő követelésre bírni?

A fejedelem kényszerítésére abból kell kiindulnunk, hogy elődjei a nemzet jogait megsértették, és így, a szerződés céljával ellenkezőleg, a köztársaságot veszélybe döntötték. Minthogy pedig az ország-

nak jussa van a célhoz: az alkotmány biztosításához: joga van az eszközökhöz is. Világos tehát, hogy az örökösödési fonal megszakításával, miután a felség teljesen visszaszállott a nemzetre, mely azt a törvények értelmében részben a fejedelemre ruházta, a magyar nemzetnek teljes joga van új szerződés kötésére. Ezt az elvet általánossá kell tenni, hogy senki se legyen, ki ne győződjék meg és ne beszéljen róla.

Így jutott a köztudatba a „filum successionis interruptum" [az örökösödés megszakadt fonala] az akkori mozgalmak leghatásosabb jelszava. II. József alatt, mikor törvénytelen az állapot, mit sem tudnak róla. Most, mikor II. Leopold [Lipót] törvényesen óhajt uralkodni, felkapják. De tévedés volna ebben az örökösödési jog tagadását, a Habsburg-ház detronizációjára célzó törekvést látni. Célja kettős. Először kimutatni, hogy a királyi hatalom forrása is a nép akarata. Másodszor a szerződésszegést – mert annak tekinti a dinasztia eljárását – újabb kedvezőbb szerződés alkotására felhasználni. Míg tehát Széchényi a régi szerződést elegendőnek tartotta – ha megtartják –, a névtelen író az alkotmány fejlesztésének jogát vitatja, a király akarata ellenére is. A nemzet úgy léphet fel egységesen, ha megakadályozzák a követek megnyerését az udvar által. Ez pedig úgy történik meg legbiztosabban, ha kijelentik, hogy a követek külön megbízás nélkül alkotmányos kérdésben nem köthetik le a nemzetet.

A biztosítást még a koronázás előtt meg kell szerezni. Ez pedig áll a régi alkotmány visszaállításából és az új szerződés megkötéséből. Csak azután éled fel újra az osztrák ház örökös joga, nem bitorlás útján, hanem törvényesen.

A garanciák megállapításában egészen Montesquieu hatása alatt áll a szerző.

A törvényhozó hatalomra nézve, a sarkalatos törvényeken kívül, melyeket csak mindkét fél beleegyezésével lehet megváltoztatni, minden más ügyben a nemzet döntsön. De a végrehajtó hatalomra is van befolyása a nemzetnek. Az választja a nádort, a koronaőröket, a magisztrátusokat. Végre felügyelő, ellenőrző joga is van a nemzetnek: a diéta kötelessége a sérelmek orvoslása. Országgyűlést minden három évben kell tartani, az adót is csak diétától diétáig szavazzák meg.

Eddig az önkényes uralomnak az volt az oka, hogy az udvar, törvény ellenére, Magyarországot az örökös tartományokkal egybe

akarta olvasztani. Ezért a diplomába szabatosan és világosan beiktatandó, hogy Magyarországnak a többi országtól teljesen külön az igazgatása, úgy belső, mint külső ügyekben. Erről a különállásról csak egy esetben mondhatna le: „ha tán az illető országok ugyanazon szabadságot óhajtanák maguknak megszerezni".

Az Ausztriához való viszonyban tehát fölmerül a Bocskai-féle reminiszcencia, mely később hatással volt Wesselényire és Kossuthra is. Azok a népek, melyeket a dinasztia nem bírt lélekben egyesíteni, váljanak eggyé a közös szabadság élvezetében.

A többi részletes kívánság ennek az önálló Magyarországnak külön intézményeit, tanácsát, seregét, királyi rezidenciáját, civilistáját* tárgyalja. Ha összevetjük a diplomatervezeteket ez irattal, világosan látjuk ennek döntő, gyakran a szavakban is észlelhető hatását.

A többi posztulátum [alaptétel] közt nevezetes az, hogy a diéta zárhassa ki a minisztériumból azt, ki neki nem tetszik, mi világosan parlamentáris gondolkodásra mutat. Az Albert-kori eseményekre céloz az a kívánság, hogy a magyar király csak Magyarország beleegyezésével fogadhassa el a német-római császári koronát.

Látjuk, hogy ennek az alkotmánytervezetnek jelentősége közjogi tartalmában áll. Felismerte a nemzet gondolkodását, melyet százados harc erre a mezőre terelt. Bizonyos jogi következetesség jellemzi, bizonyos éles, kuruc hangulat ajánlja a szélsőknek is. Viszont szembetűnő, hogy az egész nemzeti életet csupán mechanikus, külső szempontból tekinti. A nemzet belső fejlődése iránt nincs érzéke. Előtte mégiscsak a nemzeti szabadság áll elsősorban. Nagy ügyességre vall, hogy az általános emberi jogokat, a felvilágosodás irodalmának egész divatos frazeológiáját az ősi konstitúció és az azon alapuló rendi privilégium részére foglalja le. Szerzőjét nem ismerjük, de alig tévedünk, ha protestánst és köznemest sejtünk benne. Az a vezérszerep, melyet Vay József a diétán játszott; az a tény, hogy a legfontosabb, hasonló vagy megegyező elveket fejtegető feliratoknak ő volt a fogalmazója, igen valószínűvé teszi, hogy a szerzőt vagy benne, vagy legalább körében kell keresnünk. Különben is szabadkőmíves volt.

Ismét más alapon áll a tervezetek egész sora, német és latin

* Az uralkodó személyes költségvetése.

nyelven, melyek szerzője ugyan nem nevezi meg magát, de, mint a kéziratok összehasonlításából biztosan kimutatható, nem más, mint Hajnóczy József.

Ennek a rendkívüli férfiúnak akkori, igen kiterjedt munkássága látszólag kettős ábrázatot mutat. Egyrészt nagy szeretettel, bámulatos szorgalommal és meglepő szakértelemmel összehordja és csoportosítja közjogunk történeti anyagát. Nemcsak a *Corpus Jurist* használja, hanem Kovachich Márton György gyűjteményeit is. Noha e munkájából csak egyes részletek jutottak napvilágra, kétségtelen, hogy ő első, tudományos közjogi írónk.

Másrészt meg lelke egész hevével csüng a felvilágosodásnak, az akkor uralkodó forradalmi tanoknak ideáljain. A nép gazdasági fölszabadítása, a nemzet szellemi és erkölcsi művelése egyaránt foglalkoztatják. Talán ő az első magyar, kiben az általános haladás eszméje teljesen összenő a magyar nemzet megmaradása s kifejtése eszméivel. Egyénisége éppen e két, látszólag akkor még ellenmondó elvnek egyesítésében áll. Ha valaki Keresztelő Jánosa Széchényinek, ő az. Különben is Hajnóczy oly közel állott Széchényi Ferenchez, hogy eszméit könnyen megismerhette még gyermekkorában a kor nagy magyarjának még nagyobb fia.[14]

De mint Széchényi tetőtől talpig arisztokrata, Hajnóczy protestáns, nem nemes.* Sajátságos életpályája az, hogy II. József alatt, plebejus létére alispánja lehetett Szerém megyének, a törvényes állapot helyreállításakor pedig állás nélkül maradt, visszatükröződik irataiban. Maga is utal arra, hogy neki a nemzet tanácsában voltaképpen nincs szava.

Egy német iratban, melyet közvetlen II. József halála után írt,[15] a nemzeti mozgalmat két főeszmére vezeti vissza. Az egyik az, hogy a régi alkotmány lehetőleg fennmaradjon. A másik: „a legnagyobb politikai szabadságnak, külön törvényhozásnak, a német befolyástól való függetlenségnek követelése, úgy hogy éppen csak az uralkodó legyen közös a német tartományokkal". Ez a felfogás helyes, és nevezetes benne a perszonáluniónak teljes definíciója, miben szinte úttörő. Szerencsétlen ellenben az összehasonlítása, hogy Magyarország ily módon olyan állást akar kivívni magának,

* Újabb kutatások szerint Hajnóczy József ősei 1659-ben armálist nyertek I. Lipóttól. Ez azonban egy évszázad alatt feledésbe ment. Lásd erre: Szeli István: Hajnóczy és a délszlávok. Novi Sad, 1965., 140–141. l. Erre az adatra Kenessey Béla hívta fel figyelmemet.

minőt Írország élvez Angliával szemben. Tudjuk, mit ért e névleg teljesen elismert ír függetlenség és parlamentarizmus.

Szerinte e kettős célt csak úgy lehet elérni, ha a nemzet legnagyobb részének, annak, mely a fizikai és morális erő birtokában van, haszna van a törvényhozásból. Vagyis nála, mint II. Józsefnél, mint a francia filozófusoknál, a legnagyobb szám lép fel, mint az állami élet döntő tényezője.

Hivatalt csak birtokos viselhessen. De a birtok nem nemesi privilégium. Nem nemes is megszerezhesse. Szerinte a teljes jogú polgársághoz ingatlan, független birtok szükséges. Ő tehát a cenzus híve.

Azt a jogot, mely szerint csak törvényes idézés után lehet nemes ellen eljárni, ki kell terjeszteni az ország minden lakosára.

A főpapság szűnjék meg rend lenni. Érdeke nem köti úgy a hazához, mint a többi rendet, amellett pedig egyenes ellentétben áll a lakosságnak felével. Rómához való viszonya összeütközést idézhet elő hazafias és egyházi kötelessége közt. A görögkeleti püspökök ellenben, kiknek oly nagy a befolyása a népre, foglaljanak helyet a diétán; szintúgy az evangelikus, helvét hivallású és unitárius szuperintendensek.*

A mágnásokat illetőleg nem hiszi, hogy a törvény betűje szerint minden született grófot s bárót megillesse az országgyűlési ülés és szavazat. Erről le kell mondaniok, szintúgy az örökös főispánságokról. A katonaságot következő módon kellene az országhoz kapcsolni: Tisztviselő jelenlétében mindnyájának meg kellene esküdnie a király és a rendek hűségére. Ezt különben a Corpus Juris esküformája is így írja elő. Francia befolyásra mutat az, hogy a katonaság csak magisztrátusai [elöljárói] fölszólítására járhasson el polgártársai ellen. Az országban levő német ezredeknek is le kell tenniök az esküt. A magyar ezredeknél csak született magyar lehet tiszt; a többit nem fizetik. A magyar országos kommando [parancsnokság] ne függjön a bécsi haditanácstól, csak levelezzen vele. A közkatona csak 8–10 évi kapitulációra [szerződésre] kötelezi magát. Ha tovább szolgál, még hat éven át, élethossziglan szabad a beszállásolástól, és az adónak csak a felét fizeti. Szintúgy özvegye is. A határőrvidéket polgári kormány alá kell rendelni.

Ez tehát nemzeti sereg. De amellett a tervező, vagy mint magát

* Egyházi elöljárók (tk. püspököknek felelnek meg).

nevezi, az álmodozó, elismeri a közös sereget az 1715: VIII. tc. alapján. Szól német ezredekről hazánkban, magyar tisztekről idegenben.

Legradikálisabb ott, hol a jobbágyról szól. Azon kezdi, hogy a tized és kilenced káros a gazdaságra nézve, emellett pedig mindkét fél erkölcsét rontja. Ez adó tíz évi átlaga legyen az új adózás alapja. E szerződésben megalkudhatnak abban, mennyi adandó termésben, mennyi pénzben. Telkét és házát mindenkor megválthassa a pór pénzen, s aztán szabadon rendelkezzék vele. Természetes, hogy minden jobbágy személyére szabad.

Ebben a közvélemény igen messze állott az író szándékától. József császár halála után a megyék legjobban szerették volna visszaállítani a régi „törvényes" állapotot, a földhöz kötöttséget. Hiába volt itt a kölcsönös haszonra és hazafias kötelességre való hivatkozás. Ezért Hajnóczy még csak igen félénken lép föl a közteherviselés eszméjével. Csak azt mondja róla, hogy a törvényhozás biztossága nagyon növekednék, ha a nemes itt vállalna terhet, és ha a földesúr és jobbágy közti szerződés volna az adó alapja.

Az alkotmányos biztosítékok közt, nála is szerepel a három évenként való országgyűlés és minden subsidium [itt: hadiadó] törvényes megszavazása, a civillistáknak félmillió forintban való kiszabása. De egyéb biztosítékokra is gondol. A magyar nyelv a külön törvényhozás legbiztosabb kapcsa; azt kell behozni az igazságszolgáltatásba, és minden más szakba is. Szükségesnek tartja továbbá az uniót Erdéllyel is.

Ez az országgyűlés tisztán a közjognak legyen szentelve. 1793-ban új országgyűlés legyen; az erdélyiek részvételével, minden szükséges reformnak törvénybe iktatására. A constituante után a legislativa [törvényhozó].

Egy latin értekezésében, mely úgy látszik, valamivel későbbi, és melynek fogalmazása megvan az iratai közt, Hajnóczy már sokkal rendszeresebben lép föl. Mintha a latin nyelv hozná magával a szisztematikus gondolkodást.[16]

Az országgyűlésen két szerződést kell megkötni, a polgári uniónak és a polgári engedelmességnek szerződését. Ez a kettő a jövő alkotmány alapja. „Annyira, hogy az úgynevezett *Corpus Juris* ezentúl csak történeti értékű legyen, és legföllebb a jövő diétáig szolgáljon segédkönyv gyanánt, kétes esetekben".

Ez már nyílt hadüzenet. Modern szabad alkotmány itt nem lehet,

míg Werbőczy szelleme uralkodik. „Mind a királynak, mind a rendeknek meg kell győződniök arról, hogy csak az az igazi törvényhozás, melynél nemcsak a legiszlációban [törvényhozásban] résztvevőknek, hanem a lakosság minden részének érdekében áll a törvény megtartása és kár annak megdőlése."

De a királyi tekintély előtt sem áll meg. Ő felségének le kell mondania minden rezervált [kizárólagos] jogáról, és nem a rendeknek, hanem a nemzetnek adja át minden jogát, minden jövedelmét.

Ő nem akar senkit tulajdonától megfosztani, még az úrbér hasznától sem. De a törvény közhaszonért megfoszthat mindenkit tőle. Ezért kell minden úgynevezett rendnek, a primástól és palatinustól [nádor] kezdve az utolsó szentgáli szabadosig, a rendek rendelkezésére bocsátani minden jogát s kiváltságát, csak éppen ingatlan és ingó birtokát kivéve. Íme az augusztus 4-ikének már nem jámbor óhajtása, hanem követelése. A tulajdon előtte is szentség, de a katolikus és görög főpapoktól elvárják, hogy feleslegükről lemondanak.

Közjogi tekintetben szükséges az elválaszthatatlan kapcsolat fönntartása Ausztriával és Csehországgal. De amellett az ország különállása teljesen épen maradjon.

A trónöröklés rendjét illetőleg a nemzetnek legmesszebbmenő jogát vitatja. Szerinte nagy érdeke ugyan az államnak, hogy az örökösödés hosszú időre előre meg legyen állapítva, s erről gondoskodott az 1723: I. 2. törvény, de semmi joga egy emberöltőnek a későbbieket mindenkorra lekötni. Tehát, ha a salus reipublicae [a köz java] úgy kívánja, ezt a törvényt is meg lehet a nemzetnek változtatni. E jogot a jövő diétán nyíltan ki kell jelenteni, úgy hogy a király és a rendek együtt megváltoztathassák. Amíg azonban a törvény fennáll, annak teljes érvényt kell szerezni.[17]

Minden klauzula [feltétel] mellett is igazán forradalmi tan. A történeti folytonosság abban áll, hogy még meg nem született nemzedékekről is gondoskodik minden emberöltő. A fokozatos fejlődés tanának nagymestere, Burke, a nemzedékek egész sorozatának folytonos munkájában látja a nemzeti boldogság alapját. Hajnóczy elég bölcsnek és erősnek tartja a vele egyívásúakat arra, hogy mindent megváltoztassanak, mit őseik szereztek.

Ha ily nagy jogot tulajdonít a nemzetnek, a nemzet egyes tagjairól sem feledkezik meg. Minden honpolgárnak jogai a következők:

1. Hogy maga választja hazáját. Törvényeink nem tiltják a kivándorlást, csak azt, hogy valaki az ellenséget szolgálja. „A kivándorlás megakadályozására egy mód van: az, hogy otthon jobb dolga legyen a népnek". Még természetesebb a hazán belül való szabad költözés joga.

2. Az, hogy becsületes módon javíthasson mindenki sorsán. Ezek a természetes jogok, ezektől törvény nem foszthat meg senkit, de igenis emelheti a hazaszeretetet a jó törvény végrehajtása. Aki e jogokat élvezi, az csakugyan polgára a hazának.

A törvényhozás joga azonban kizárólag a birtokosokat illeti meg, akár nemesek, akár nem nemesek.

A végrehajtó hatalom teljesen a király kezén marad. Külön fejezetet szentel a vallásügynek. A protestánsoknak és göröghitűeknek nem toleranciához, hanem teljes egyenjogúsághoz van joga. A zsidó részére is követeli a természetes jogokat, s hogy ne rójjanak rájuk más terhet, mint más honpolgárokra.

Még nagyobb lelkesedést kelt benne a nyelv ügye.

Hátramaradásunk legfőbb okát a latin nyelv uralmában látja. A magyarosodás nem vezethet elváláshoz. Hisz mindnyájan meg vagyunk győződve arról, hogy az örökös tartományokkal való kapcsolat nemcsak törvény szerint fölbonthatatlan, hanem hasznos és szükséges is. Jobb, ha mentől kevesebb a lehető ellenségünk. Azonkívül a végrehajtó hatalom teljes mértékben a királyt illeti, a kormány, a tisztviselői kar az ő híveiből áll.

Oly természetesnek tartja a magyar nyelv uralomra jutását, hogy nemcsak az erdélyiek beleegyezését teszi föl, hanem a horvátokét, galíciaiakét is. Ezeket is csatlakozásra bírja a honszeretet.

Munkáját azzal végzi, hogy a most Európát átható szellem terjesztésében legfőbb része van a szabadkőművességnek. Ezt az intézményt befogadta Anglia és Svédország. Hasznos volna a közjóra, ha hazánkban is általánossá válnék.

Figyelemre méltó, részben nagy jövőre hivatott elméleteket találunk ez iratban. A haladásnak, az emberi jognak belső szövetsége a nemzet kifejtésével az alapeszme. Ebben nemcsak Széchenyinek, hanem Kossuthnak útját egyengeti Hajnóczy. Csakhogy míg a legnagyobb magyar fokozatosan és a társadalom megrázkódása és felbomlása nélkül akarja mindezt végrehajtani, Hajnóczy a demokráciának, a hirtelen változásnak híve. Már akkor él benne az

a gondolkodás, mely a tudományban és jellemben annyira kiváló férfiút a forradalom útjára, a vérpadra vitte.

A forradalomnak lényege az, hogy a múlt már nem kötelez, hogy lehetőnek látszik minden. E szempontból, mint látjuk, közjogi, nemzeti és társadalmi téren egyaránt megvan a forradalmi szellem.

De hiszen intézményekre, törvényekre gondol még csak mindenki. Minthogy pedig törvényesen csak a király beleegyezésével jöhet létre törvény, minden merész álom mögött ott lappang a félelem: hátha a király megtagadja beleegyezését a hatalmát annyira korlátozó újításoktól?

Ezért a vétójog éppen olyan nagy szerepet játszik a mi akkori politikusainknál, mint az egykorú francia irodalomban.

Gróf Széchényi Ferencnél a király és a nemzet közti belső megegyezés a legfontosabb előföltétele minden haladásnak, így ő a viszálynak még lehetőségét sem érinti.

Annál nagyobb súlyt helyez erre a pontra a névtelen, egészen közjogi gondolkodású író.

Láttuk már, hogy az ő felfogása szerint is a sarkalatos szerződésen alapuló törvényeknek megváltoztatásához mindkét fél beleegyezése szükséges. De a törvényhozó hatalomnak, szerinte, mégis a nemzetnél kell lenni, akár a rendektől, akár a fejedelemtől indul ki a propozíció. Gyakorlatban úgy állítja fel tételét, hogy a fejedelem okát adva elhatározásának, egyszer megtagadhatja beleegyezését az országgyűlés propozíciójától [előterjesztés]. De ha a rendek kétharmadnyi többséggel újra is elfogadják, tartozik hozzájárulni. Szerinte ez a törvény méltányos, mert igazságos, hogy a nép olyan törvény alatt éljen, aminőtől boldogságát reméli.

Ez a fölfogás feltalálható a diplomatervezetekben is, különösen a tiszai megyékében. De már előbb is gyökeret vert. Pest megye instrukciója [utasításai] a maga naivitásában szinte klasszikus példáját nyújtja az akkori gondolkodásnak minden alkotmány e lényeges pontja felől.

A követi utasítás általános része. I. 6. pont *d)* szakasza így szól:

„A törvényhozó hatalmat bővebben és szabatosabban kell meghatározni. Az e tárgyról szóló törvényeink szembetűnő értelme szerint ugyanis korlátlan vétójog illeti meg a királyt és a rendeket egyaránt. Ha Magyarország királya más, különböző jogú és érdekű tartományoknak nem volna ura, az ő magán haszna nem jöhetne

összeütközésbe az ország hasznával. Most azonban megtörténhetik, hogy az, mi a magyar birodalomnak javára válik és mit mint magyar király el is fogadna, összeütközik az ő érdekével mint más országok uráéval, és így országunk kárára használja föl korlátlan vétóját."

„Ezért meg kell állapítani, hogy az, mit a karok ajánlottak, ha a királynak arra vonatkozó cáfolata meg nem győzi őket, törvény legyen. Sok, ha fölfüggesztő vétót engednek a jövő diétáig. Mivel pedig az itt fölhozott ok a státusokra nézve nem áll; mivel ők, ha a király ajánl valamit, mi az országra nézve hasznos, kétségtelenül elfogadják; a királyi propozíciók csak a rendek beleegyezésével válnak törvénnyé."

Kettős szempontból is figyelemre méltó ez a fölfogás.

Az egyik az, hogy mint Pest megye is teljesen elismeri, és amiben kételkedni nem is lehet, a régi magyar alkotmány, melyhez annyira ragaszkodtak és melyért annyira lelkesedtek, teljesen egyenlő részben szabja ki a király és a rendek részvételét a törvényhozásban.

A másik az, hogy bár egy nevezetes újítást követelnek, mely nem más, mint a rendek felségének, szuverenitásának intézménnyé avatása, mégis, ha nem is jogi, de igazán történeti alapon állanak. Mert ki ne tudná, hogy a kezdetben szinte korlátlan magyar királyi hatalom fokozatos meggyöngítésében semminek nem volt oly nagy része, mint az idegen királyok iránt való, gyakran nagyon is jogosult bizalmatlanságnak.

És mégis, történetileg szólva, igazságtalan lett volna a hatalmi aránynak ez az új felosztása. Mert az a vélemény, hogy a rendek szívesen fogadnak el minden, az ország javára célzó királyi propozíciót, csak nagy megszorítással ismerhető el igaznak. Vajon elfogadták-e Mária Terézia korában a rendek e királynak az inzurrekció [nemesi felkelés] megváltására s a jobbágyság terheinek könnyítésére célzó ajánlásait? Pedig ugyancsak az ország hasznára céloztak azok. Vajon, ha II. József országgyűlést tart, felszabadítják-e a jobbágyokat és megadják-e a protestánsok egyenjogúságát? Azt hiszem, ebben is szabad kételkednünk. Vagyis, még mindig a király a haladás képviselője, s hatalma nemzeti szükség a rendi törvényhozás osztály- s felekezeti érdekeivel szemben. A királyi hatalom megszorítása tehát nemcsak nemzeti, hanem elsősorban és főképpen arisztokratikus érdek.

Nevezetes, hogy ezzel szemben a demokratikus haladás embere,

Hajnóczy mennyivel erősebben ragaszkodik az ősi alkotmányhoz, és mennyivel igazságosabb a királyi hatalom iránt.

A király nála isteni jogú. „A királyt szent és sérthetetlen személynek vélem, ki a törvények szerint kormányoz, de más tetteiről halandó embernek nem tartozik felelősséggel, csak Istennek és a történetnek."

A királyságnak ez a definíciója szerinte sem foly se az államnak, se a monarchiának fogalmából. Miért éppen az ne legyen felelős, ki az állam élén áll? De úgy a mi történetünkből, mint más népéből tudjuk, hogy ahol monarchikus az államforma, a fejedelemben valami istenit kell feltenni. Ezt követeli tisztjének méltósága, a Majestas Populi [népfenség]. Az emberi természettel járó gyarlóságait nem szabad észrevenni.

Ebből, de éppen úgy az állam céljából és a hazai alkotmány szelleméből foly, hogy ő a királynak teljes és korlátlan vétójogot tulajdonít.

Közjogi kéziratában, mely egész történeti alapon áll, így szól: „Korunkban úgy a törvények hozásához, mint azok magyarázatához, a király és a rendek megegyezésére van szükség. Mindegyiknél megvan a javaslás joga; mindegyik megtagadhatja hozzájárulását. Hogy a királynak ez a megtagadó joga fennáll, számos törvényünk bizonyítja."

Későbbi programjában kimondja, „hogy ennek a megtagadó jognak korlátlanul (irrestrictum) kell fennállania, nemhogy a nemzet felhevűlésében oly törvényt hozzon, mely saját magára vészt idézhet fel".

Viszont lehetetlennek tartja, hogy a király az alkotmány biztosítására szükséges, a nemzet képviselőitől ajánlott törvényektől megtagadja hozzájárulását. Csak magának ártana vele, s ezt fel sem lehet tenni.

Nagyon jellemző és a névtelen tervezettel merőben ellenkező felfogása a törvényhozó hatalom megoszlásáról. Amaz, mint láttuk, a nemzetben látja a szuverén hatalmat, és a királynak legföljebb halasztó vétót engedne. Ő ennek ellenében azt vitatja, hogy oly országban, ahol az országgyűlés az egész nemzetet képviseli, ily törvényre nincs szükség. Ha a nemzet akar valamit, azt a fejedelem úgysem tagadhatja meg. De, így folytatja, oly országban, hol a feudális rendszer még uralkodik, és hol majd a fejedelem védi meg az adózó népet a nemesség ellen, majd meg a

nemesség a fejedelem ellen, ily törvénynek nincs helye. Legföljebb annak volna értelme, hogy a király propozíciói két-három országgyűlés múlva éppen úgy törvénnyé váljanak, mint a rendekéi, úgy is, ha a másik fél nem járul hozzájuk.

Valóban különös megoldás, de egészen a szerző egyéniségéből folyó. A rendek vigyék keresztül, ha kell, a király ellenére is, az alkotmány biztosítását és a nemzetiség érvényesülését. Viszont a király a feudális Magyarország ellenére is felszabadíthassa a jobbágyot.

Hátha mégsem bírnak megegyezni, holtpontra jut az egész, csak anarchia vagy katonai elnyomás közt van választás?

Az országgyűlés folyama nemegyszer fenyegetett e veszéllyel. A honi törvény, mint láttuk, a királyi álláspontnak kedvezett. A királyt kényszeríteni nem lehetett.

Ily viszonyok közt éppen az országgyűlési ellenzék vezetői foglalkoznak történetünkben először azzal az ideával, hogy az angol alkotmány átvétele, illetőleg honi viszonyainkhoz alkalmazása volna a nehézségek legbiztosabb és legcélszerűbb megoldása.

Az angol, mint szabad nemzet, régtől fogva nagy rokonszenvnek örvendett nálunk. 1790-ben divatba is jött a magyar alkotmány összehasonlítása az angollal. Az egyik ilyen összehasonlítás, mely a *Magyar Orpheus*ban jelent meg, szinte iskolás kísérlet, a másik, Aranka György műve, komolyabb, de az összehasonlításon túl nem ment. Éppen oly kevéssé teszi ezt a *Disquisitio statistica de potestate exequente Regis Angliae* [Statisztikai vizsgálat Anglia királyának végrehajtó hatalmáról] névtelen írója.[18]

Csak 1790 őszén, midőn már világos volt, hogy Leopold [Lipót] nem fogad el más diplomát, mint elődjei, dolgoztak ki angol alapon egy alkotmánytervezetet e cím alatt: A magyar alkotmány igazi alapelvei a pragmatica sanctio óta.[19] Szerzőjeiül egy névtelen feljelentés Skerlecz Miklóst, Vay Józsefet és Ráthonyit nevezi meg, de mások is segítették őket. A kézirat a bécsi hadilevéltárban van.

Az elméleten kezdi, csakhogy nem Rousseaut követi, hanem Montesquieut.[20] A három hatalom elválasztása és egyensúlya alkotja meg a mérsékelt kormányformát. Mikor Európa nemzetei először helyeztek fejedelmet maguk fölé, még barbárok voltak, és nem volt kellő felvilágosodottságuk a paktum helyes szerkesztésére. Most kell a hiányon segíteni konstitúció által. Az alkotmányhoz

tehát csak az tartozik, ami a három állami hatalom helyes elválasztását rendeli el.

Aztán a jelen állapotokat vizsgálja e szempontból. Franciaország most a demokratikus monarchia szörnyszülöttjének adott életet, és nem lehet tudni, hol és mikor állapodik meg. Svédországot már csak egy lépés választja el az önkény uralmától. Lengyelország, noha már megjavította alkotmányát, arisztokratikus elnyomás és köztársasági anarchia közt vergődik. Az amerikai gyarmatok mindhárom elem vegyületéből alakítottak kormányt, melyben azonban a demokrácia túlnyomó. Így csakis Anglia nyújthat példát arra, miképpen lehet a három hatalom megosztása által a nemzeti szabadságot biztosítani.

Következik az angol intézményeknek rövid, de általában igen helyes ismertetése. Mégsem ajánlja azok változatlan átvételét, noha kimondja, hogy nemcsak a szabadságot, hanem az állandóságot is biztosítják. Jól tudja, hogy nem minden való belőle egy idegen nemzetnek. Az elméleti politikus könnyen lelkesedik az idegen példán, könnyen talál analógiát; az államférfiú inkább a különbségeket veszi észre, melyeket a nemzetek külön története és sajátságos helyzete teremtett.

Ezért Magyarország különös, úgyszólva egyéni helyzetére tér át.

„Ha egy kisebb és szegényebb nép más nagyobbal és gazdagabbal lép összeköttetésbe, melytől nyelvben, erkölcsben, intézményekben különbözik; ha a király a nagyobb nép körében már abszolút hatalmat gyakorol, a kisebbik ellenben már a trónralépésnél biztosítja a maga szabadságát és mérsékelt kormányát, úgy hogy a kisebb nép hozzájárul ugyan az egész monarchia hasznához és méltóságához, de viszont, hogy szabadsága és kormányzata sértetlen maradjon: ez bizonyára nagy dolog."

Ennek három módja van. Az első az, ha a kisebb nép magának tartja fenn a kincstárt, a katonaságot, a béke, háború és szövetség jogát, úgy hogy ez ügyekben a közös uralkodóval együtt dönt, de a nagyobb nép miniszterei kizárásával. Közösnek így csak a kölcsönös védelem marad. Természetes, hogy a kisebb népek mindig ilyen berendezésre vágytak, szabadságuk biztosítására.

Csakhogy ez nem unió, hanem csak konföderáció. A nagyobbik nem kér belőle, mert nagyobb áldozatokat kell hoznia a kisebbnek megvédésére, mint megfordítva. Ha tehát ezen az alapon lép összeköttetésbe két nép, abból folytonos harc következik. Ennek

pedig nem lehet más a vége, mint teljes elválás vagy összeolvadás.

Íme a perszonális uniónak – csak fogalmát határozza meg, a nevét nem mondja – megbírálása.

A másik mód az, hogy az egyik nép elfogadja a másiknak intézményeit. Ez azonban nagyon bajos, különösen ott, ahol a kisebb nép, melynek természet szerint engednie kellene, nagyobb szabadságnak örvend. „A nagyobb népnek tudnia kell, hogy a kisebb ily esetben inkább a végső eszközökhöz nyúl, semhogy beolvadjon és ősi szabadságát elveszítse."

Magyarországnak csak a harmadik mód való. Az, hogy kincstárával és katonaságával erősítse az egész Monarchiát, érdekét kösse úgy össze a nagyobb népével, hogy az elválaszthatatlan legyen, de viszont erejéhez mért befolyást nyerjen az egész Monarchia ügyeinek intézésére. Mindazt pedig, ami nem tartozik az egész Monarchiára, maga végezze saját országgyűlésén.

A nagyobb fél vétene az unió célja ellen, ha saját érdekében Magyarországot elnyomná, viszont Magyarország is vétene az unió célja ellen, ha erejét nem ajánlaná fel. Ezek szerint Magyarországnak az örökös tartományokkal vannak közös ügyei. Így „communes res" [közös ügyek] nevezi az irat.

Minthogy pedig Bécs geográfiailag központja a Monarchiának, hiába ismételnők azt az annyiszor megújított törvényt, hogy a magyar király Magyarországon tartsa székhelyét, mert az a helyzetnek nem felel meg. És ha a király jönne is, ki hozza ide a központi hivatalokat és a külföldi követeket? Csak az országgyűlések sűrűbb tartása hozhatja ide huzamosabb időre királyainkat is.

Ezek szerint a külön hadizenet, a külön béke és szerződéskötés joga, elválasztása volna Magyarországnak a Monarchiától. Ezt a pragmatica sanctio szelleme nem engedi. Lengyelország példája tanulságul szolgálhat nekünk is arra nézve, hogy az ilyen ügyeket nem szabad nyíltan, országgyűlésen tárgyalni, de annak semmi akadálya, hogy intézésükbe magyarok be ne folyjanak. Az angolok is királyukra bízták az intézkedést nemzetközi ügyekben; mi is megtehetjük. De azt meg kell határozni, hogy követekül arányos számban magyarokat is alkalmazzanak, továbbá, hogy akkor, mikor a béke vagy háború főképpen a magyar határokat érinti, a király főképpen magyarok tanácsával éljen.

Hogy a fejedelem magyar katonaságával védhesse német tarto-

mányait és viszont; az a Monarchia hasznára tartozik. De béke idején nincs ok itt idegen katonaság tartására. A magyar katonaságról a magyar országgyűlés gondoskodik. A Monarchia céljával nem ellenkezhetik, hogy a magyar ezredek hűséget esküdjenek a nemzetnek is; a magyar alkotmány érdeke pedig ezt egyenesen megköveteli. Ebben is követhetjük az angol példát, egyebekben épen hagyva a fejedelem impériumát [hatalmát].

A határőrvidék az egész monarchiát szolgálja, de az már helytelen, hogy élére csupa idegen tisztet állítanak. Magyar ezredeknél, tehát ezeknél is, csak született magyar tisztet alkalmazzanak. Nem katonai ügyekben pedig polgári, szelíd kormány alá kell venni a határvidéket is.

Magyarország subsidiumot*, katonát, gabonát, szénát, szalmát, fuvart csak országgyűlésen adhat tovább is.

Szintúgy az országgyűlés dolga az adót megszabni, csökkenteni vagy emelni. Sőt, ha a király nem hajtja végre a törvényeket, vagy éppen ellenük cselekszik, a diéta meg is tagadhatja. Ez a konstitúcióból foly, és nem vét a monarchia elve ellen.

„Az egész monarchiának érdekében áll, hogy minden része mentől virágzóbb legyen. Így a közérdek nem engedi, hogy a Magyarországot elnyomó vámrendszer továbbra is fennmaradjon." Tudjuk, hogy ez volt 1751 óta anyagi téren a legnagyobb sérelem, hogy ennek eltörlését hiába sürgették az országgyűlések, és hogy II. József csak azon esetre helyezte kilátásba, hogy nem bánik továbbra is úgy Magyarországgal, mint gyarmattal, ha a nemesség megfelelő adót vállal. A német tartományok, folytatja iratunk, ebben a monarchia javát használták ürügyül, valósággal azonban Magyarország gyarapodását saját hasznuknak feláldozták. „Tehát elhatározandónak vélem, hogy mindjárt a diéta után biztosokat küldjenek ki, és pedig a német tartományok részéről az uralkodó, magyar részről a rendek, kik aztán szabad kereskedelmi szerződés alakjában oly munkát készíthessenek, mely egyik résznek sem kedvez a másiknak rovására. Ha ez nem történik meg, Magyarországnak világos joga lesz megtorlást alkalmazni. Ezt a vámtarifát pedig megvitatás és elfogadás végett a legközelebbi országgyűlés elé kell terjeszteni." Az unió célját szolgálja, ha az egész monarchiára kiterjeszkedő hatáskörű kormányszékekben magyar minisztereket

* Hadiadót: ld. a Gazdasági állapotok c. fejezet megfelelő lapjait

és tanácsosokat alkalmaznak. Minthogy Magyarország érdeke egy az egész monarchiával, ezekben az ügyekben a magyarok szolgálhatnak legjobb tanáccsal. Ha pedig ez meg nem történik, a többi tartomány miniszterei könnyen általános érdeknek veszik azon tartományok érdekét, mi a monarchiának is ártalmára van, mint a vámnál kimutattuk. Szükséges tehát, hogy a legfőbb kormányszékben, akár minisztérium, akár kancellária vagy tanács, akár konferencia a neve, magyarok is helyet foglaljanak.

Ily különböző birodalmak közti kapcsolatban éppen a megegyezés követeli, hogy viszont mindegyik fél saját ügyeit függetlenül intézze, s abba a másiknak ne legyen semmi beleszólása. Az államtanácsnak tehát a speciálisan magyar ügyekbe ne legyen beleszólása, csak az egész monarchiát illető ügyekbe.

A monarchia érdeke követeli, hogy a katonai ügyeket egy tanács igazgassa, de ugyancsak az követeli, hogy magyarok is legyenek tagjai. De azt már nem követeli, hogy a magyar főparancsnokság csupa idegenből álljon, se azt, hogy a tanács polgári ügyekben, törvény ellenére beavatkozzék. Mihelyt gazdasági s politikai ügyekkel foglalkozik, veszedelmes statust [államot] teremt a statusban; és az egész monarchia kormányát katonai imperiummá változtatja. Tehát a haditanács részben magyarokból álljon, a magyar főparancsnokságnál csak magyart alkalmazzanak, és a főparancsnok felelős legyen az országgyűlésnek, ha bármit enged meg a törvény és alkotmány ellenére. Csak szigorúan fegyelmi ügyekben ítéljen katonai bíróság, egyebekben a katona is polgári törvényszék elé tartozik.

Ezekben áll mindaz, amit a pragmatica sanctio értelmében a monarchia tőlünk követelhet. Így fennállhat a monarchia is, Magyarország is. De a magyar konstitúció nem tartozik a kapcsolathoz, régibb annál, s midőn a magyar nemzet elfogadta uralkodójául a felséges osztrák házat, ezt az alkotmányt szerződésileg biztosította magának.

A magyar alkotmánynak pedig az az alapja, hogy a *törvényhozás* meg van osztva a király és a rendek közt, a *végrehajtó hatalom*, amennyiben azt a rendek maguknak fenn nem tartották, a fejedelmet illeti. A bíróság dolgában pedig a legfőbb ítélőszék szentenciáját [ítélet] a király sem másíthatja meg.

Országgyűlést minden három évben kell tartani, sűrűbben azért nem, mert túlságos nagy a teher az adózó népre nézve. Ha a király

nem hívja össze a határidőre, május 1-re Pestre, a jogosultaknak kötelessége meghívás nélkül is összeülni.

Az országgyűlés tanácskozásainak mai módja nem felel meg se az ily előkelő testület méltóságának, se a szegény nép költségének. Az igazi szabadság az, ha a törvényeket az igazi többség hozza. E bajon segíteni követeli a nemzet becsülete és Európa jó véleménye felőlünk. Ha pedig ezt nem orvosoljuk, el kell viselnünk a jelenkor rossz véleményét, a szegény nép károsítását is a zavargással hozott törvények által.

Az orvoslás ezekben állana:

1. Régi szokás szerint előbb a rendi propozíciók következzenek, aztán a királyi válaszok.

2. Ha a király intercedáló [tiltakozó, közbelépő] joga korlátlan, a legüdvösebb törvények nem jöhetnek létre, és a folytonos királyi tagadás a rendeket megfoszthatná egészen a törvényhozás jogától.

Azt a módosítást óhajtanók, hogy csak két vétó lehessen. Harmadszorra a rendek javaslata törvénnyé válik.

3. A főrendek is megakadályozhatják a törvényhozást azáltal, hogy minduntalan visszavetik az alsó tábla javaslatát. Ezentúl, ha ez már 2–3-szor megtörtént, vegyes ülést tartsanak. Ennek szavazási eljárását azonban meg kell állapítani.

4. Törvényindítványozási joga csak az alsó táblának legyen, mert az egész nemzetet az képviseli. Csak a subsidiumok propozíciója illesse továbbra is a királyt.

5. Az országgyűlések időközében a király adhat ki ideiglenes rendeleteket, de ezeket a legközelebbi diéta eltörölheti. Ha károsaknak tartja, felelősségre vonhatja azt, ki a királynak tanácsolta, úgy mint Angliában. A királynak fenn kell tartani a rendelkezés jogát, különben az ország vallaná kárát. Csakhogy ez a rendelkezés nem lehet rendszeres.

6. A mai időnek már nem felel meg az, hogy a nádor egyaránt vezesse a politikai és katonai kormányt és a bíróságokat. Ebben is kövessük az angol példát. Külön főkapitány kell, a bíróságoknak pedig az országbíró álljon élén.

Következik az országos tanács, a tisztviselők és bíróságok hatáskörének megállapítása, lehetőleg angol példa szerint. A bíróságok előtt a nyilvánosságot követeli, „az az igazság s szabadság anyja”.

Ezekután azon kissé merész vitatkozásba bocsátkozik, hogy mindez nem változtat a régi konstitúción, csak megmagyarázza s megszilárdítja azt. A vétójog megszorítása csak jobban magyarázza az alkotmányt. A miniszterek felelőssége pedig azon alapul, hogy régi idők óta felelősségre vonták a diétát, a végvárak elvesztőit és a közpénzek elsikkasztóit.

Az egésznek könnyű vezető eszméit feltalálni. Magyarország egész jóhiszeműen megadja a Monarchiának azt, mit a pragmatica sanctio – éspedig meglehetős tág értelmezéssel – előír. Még a kvóta* gondolatára is rábukkanhatnak benne, amennyiben Magyarországot a monarchia egyharmadára becsüli. De viszont a lehető legerősebb garanciákkal veszi körül saját alkotmányát.

Ha az előbbiekben Széchenyi és Kossuth előzőire ismertünk, ebben a tervben, mely oly behatóan foglalkozik a közös ügyekkel, Deák és Andrássy művének láthatjuk szellemi ősét.

Szembetűnő, minő kevés hely jut a tervezetben a nemzetiség, különösen a magyar nyelv fejlesztésének. Talán azért, mert az, mint tisztán belügy, úgyis a nemzet akaratától függ.

Még feltűnőbb, hogy társadalmi reformról, vagyis arról, hogy ne csak a nemesség legyen a nemzet, hanem mint Angliában, a polgárság is, alig esik szó. Hiába, a tisztán közjogi atmoszféra nem kedvez a haladásnak. Egyetlen cikkelye, mely e kérdésről szól, az utolsó, így hangzik: „Az alkotmány annál szilárdabb, mennél nagyobb része a nemzetnek élvezi jótéteményét, és így kész védelmére is. E célból, miért ne lehetne némi kedvezést kiterjeszteni a szabad, de nem nemes emberekre, miért ne lehetne még a parasztot is lassanként valamivel nagyobb szabadságban részesíteni, hogy a nemesség annál erősebb és biztosabb legyen."

Ez az indokolás mutatja, mennyire a nemesi szabadság még az egész alkotmány igazi tárgya és célja. Azt a problémát pedig, hogyan lehet angol parlamenti rendszert behozni erős polgárság nélkül, természetesen úgy az író, mint a történet eddig megoldatlan hagyta.

Mindamellett ez a munka fényes emléke az akkori politikai gondolkodásnak.

Bátor voltam a T. Akadémiának az 1790-iki politikai érzület és

* Utalás a kiegyezés után megállapított kvótára, melynek alapján járult hozzá Magyarország a közös ügyek költségeihez.

felfogás néhány kiváló forrását bemutatni, mely fogalmat adhat akkori történeti életünk gazdagságáról és sokoldalúságáról. Négy nagy eszmének: a köztehervisélésnek, az úgynevezett nemzeti kívánalmaknak, a népjog érvényesülésének és a kiegyezésnek zsengéit képviselik e források. A modern Magyarország alkotó eszméinek magvait akkor hintették el.

Megjelent: Budapesti Szemle, 1906. 125. k. 393–422. l.

JEGYZETEK

1. 1439. IV., Novitates et nocivae constitutiones introductae aboleantur et destruantur. Szintúgy II. Ulászló választási feltételei 1490. II. – quod nullas prorsus novitates quemadmodum praefatus quondam dominus rex Matthias fecerat – introducamus. Ez egyúttal tiltakozás Mátyás reformjai ellen.
2. Több megye panasza 1790 elején, különösen Bihar és Szabolcs fejtegetik ezt kimerítően.
3. Grossing, Fr. R.: Ius publicum Hungariae unica complexum dissertatione. Halle. 1786.
4. Szalay László: Publicistai dolgozatok. Pest, 1847. II. 16.
5. Ld. Ballagi Géza, A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig, Budapest, 1888. 517. l.
6. Constitutionem super depositione et translatione episcoporum.
7. III. 1. 2. 5.
8. Erdélyben „Approbatae Constitutiones" a törvénykönyv neve. 1817-ben kiadják a „nemes székely nemzet constitutiójit".
9. Szekér Joakimnál.
10. Múzeumi kézirat lat. 647. fol. német nyelven.
11. Ezt az állítást Batthyány prímás, jegyzetében kétségbevonja.
12. Akad. kézirat. Jog. 30. fol. Megvan gr. Teleki József iratai közt is.
13. Ezt a különösen az udvarhoz menő névtelen tudósítások bizonyítják, melyek az országgyűlés egész menetét felvilágosítják. A bécsi hadi levéltárban és a Balassa-levéltárban (Nemzeti Múzeum).
14. Hajnóczy szerepét és egyéniségét először Fraknói Vilmos helyezte teljes világításba. Fraknói Vilmos: Martinovics és társai összeesküvése. Budapest, 1880.
15. Gedanken eines ungarischen Patrioten über einige zum Landtag gehörige Gegenstände. Bécs, március 10. Nemzeti Múzeum fol. lat. 647.
16. Nemzeti Múzeum fol. 3735. latin IV. Ez az értekezés egyúttal alapja 1791-ben megjelent híres művének: Dissertatio politico publica de Regiae potestatis in Hungariae limitibus,

17. E pontot szó szerint átvette nyomtatott munkájába is. Bécsben ez nagy megütközést keltett, úgy hogy 1792-ben feljelentés alapján vizsgálatot indítottak ez ügyben.
18. Ballagi szerint Baritsch egyetemi tanár. [Az MTA Könyvtárában levő példányon Marczali kézírásos javítása: Zinner János kassai professzor.]
19. Genuina constitutionis Hungaricae post adoptatam pragmaticam sanctionem principia.
20. Summum imperium, quod vulgo *souvrainté* appellamus, tres habet partes. Ezek az igazi felségjogok, melyeket a királyi jogoktól megkülönböztet.

A FÜGGETLENSÉGI NYILATKOZAT (1849. ÁPRILIS 14.)

Marczali legújabb kor iránti érdeklődésére vet fényt, hogy a Magyar történet kútfőinek kézikönyve c. forrásgyűjteményébe felvette és értelmezte a Függetlenségi Nyilatkozat szövegét. Figyelembe véve azt a körülményt, hogy a szabadságharc bukása után a magyar kormányszervek és az osztrák hivatalok iratai nem voltak hozzáférhetőek (egy részük csak 1918 után vált kutathatóvá), s így az ezzel a korszakkal foglalkozó kutatásoknak sokáig meg kellett elégedniök a különféle visszaemlékezések pontatlanságaival, Marczali kísérlete úttörőnek tekinthető. Csak a felszabadulás után foglalkozott Révész Imre és Barta István a Függetlenségi Nyilatkozat létrejöttének körülményeivel, s jelent meg szövege kritikai kiadásban Kossuth Lajos iratai között.

Az 1848-iki törvények végrehajtása kezdettől fogva a legnagyobb akadályokba ütközött. Br. Jellasics József horvát bán megtagadta a magyar minisztériumtól az engedelmességet, és Horvátországban, melyet teljesen el akart szakítani hazánktól, katonai korlátlan uralmat gyakorolt. Erdélyben az oláhok, a déli megyékben a rácok fegyverkeztek. Ezen részleges és egymagukban éppen nem veszélyes ellenállások támogatást nyertek a bécsi kormány részéről. Bár ugyan ott is adtak alkotmányt, a kormányon azok maradtak, kik Metternich rendszeréhez ragaszkodtak, és csak a kedvező alkalmat várták arra, hogy Magyarországot régi, provinciai állapotába visszasüllyesszék. Még a törvények szentesítése előtt felszólították a magyar kormányt, vállalja el az ausztriai állami adósság kamatainak egy részét. A minisztérium* e követelést mint jogtalant vissza-

* Kormány értelemben.

utasította. Ennél is nagyobb jelentőségű volt az, hogy a magyar kormány csak bizonyos feltételek alatt volt hajlandó megadni a segítséget Károly Albert szárdíniai király ellen, ki Ausztria olasz birtokait megtámadta. Igaz, hogy Magyarországnak haderejére elsősorban saját megvédelmezésére volt szüksége, de bizonyos, hogy a segélyadás elhalasztása a pragmatica sanctio megszegése, az elszakadás megkezdése gyanánt tűnt fel. Ez időtől fogva az ausztriai tisztek már nyíltan támogatták a rácok és oláhok lázadását, és Jellasics, titkos segítséget nyerve Bécsből, még nagyobb erővel folytatta fegyverkezését. Már 1848. július 11-iki híres beszédében Kossuth, a királyhoz való hűség erős hangsúlyozása mellett, az osztrák minisztériumot hirdeti hazánk főellenségének. Akkor lehetőnek látszott, hogy Ausztria teljesen az újonnan alkotmányosan egyesült Németországhoz szakad, és ez lehetett egyik oka annak, hogy Kossuth oly könnyűnek és természetesnek vélte, hogy a Habsburg-ház Magyarországba tegye át székhelyét. Ebből folyt az a javaslat is, hogy Ferenc József herceg mint ifjabb király jöjjön Budára.

Radetzky júl. 25-étől fogva győzelmesen harcolt a szárdiniai király ellen, és ezóta már nyíltabban kifejlődnek az udvari politika valódi céljai. Az aug. 31-i kir. leirat felszólítja a minisztériumot, küldje több tagját Bécsbe a horvát kérdés kiegyenlítése végett. A horvát bán, kit addig, legalább hivatalosan (június 10-én), lázadónak nyilvánítottak, egyenlő félnek van így elismerve. Ugyanakkor az ausztriai minisztérium, melynek már Bach volt a lelke, egy hosszú emlékiratban kifejti, minő sérelmesek az új törvények Ausztriára nézve. A pragmatica sanctióból le akarja vezetni nemcsak a külügy és hadügy, hanem a kereskedelem-, vám- és pénzügy közösségének törvényességét is. A király nem erősíti meg a Magyarország védelméről gondoskodó törvényjavaslatokat, viszont az országgyűlés titkos ülésben egyhangúlag elveti a bécsi emlékiratot, és Kossuthnak megszavazza a kívánt pénzt és katonaságot. Batthyány szept. 11-én lemond; az ország törvényes kormány nélkül marad, és ugyanakkor Jellasics betör Magyarországba. Ferdinánd király szeptember 9-én fogadja ugyan az országgyűlés küldöttségét, mely akaratát, határozatát kéri, de válasza nem volt elég határozott és megnyugtató. A bécsi országgyűlés pedig, melyhez a magyar deputáció fordulni készült, szept. 19-én Helfert indítványára megtagadta bebocsátását. Az osztrák parlament a kormány mellé

állott, a Rieger vezetése alatt álló szlávok leszavazták a német liberálisokat. Így a közeledés, a megegyezés minden törvényes útja el volt zárva.

Magyarországnak meg kell küzdenie törvényes jogáért, létéért, de e küzdelmet királya nevében, a királya által szentesített törvény védő pajzsa alatt vívja az osztrák császári sereg ellen.

Ferdinánd király gyöngesége már régebben arra bírta a dinasztiának a trónhoz legközelebb álló tagjait, hogy trónváltozásra törekedjenek. A bécsi forradalom legyőzése után V. Ferdinánd lemond a trónról, és a legközelebbi trónörökösnek, Ferenc Károlynak fia, a 18 éves Ferenc József jut uralomra. E trónváltozás 1848. dec. 2-án ment végbe Olmützben, és a Kremsierben tanácskozó osztrák országgyűléssel azonnal közölték; a magyar országgyűlést, melyet kir. rendelet már okt. 2-án feloszlatottnak nyilvánított, forradalminak tekintették, és vele egyáltalában nem érintkeztek. Az új érának, Schwarzenberg kormányának az egységes Ausztria megvalósítása volt nyilvános, kimondott célja.

Windisch-Grätz herceg előrehatolása, a magyar országgyűlésnek és kormánynak menekülése Debrecenbe már a bukáshoz közel állónak mutatta a magyar ügyet. Az országgyűlés, Budapestről való távozása előtt, békéltető küldöttséget küld Windisch-Grätz-hez, de a császári hadvezér csak feltétlen megadásról akar tudni, nem ismeri el az országgyűlést, sem küldöttségét, s ennek egyik tagját, Gr. Batthyány Lajost elfogatja. A kápolnai csata után, melyet Windisch-Grätz jelentése után döntőnek tartottak, Olmützben megtették a végső lépést. Feloszlatták a kremsieri országgyűlést is, és márc. 4-én császári manifesztum kíséretében kibocsátották az oktrojált birodalmi alkotmányt.

A március 4-iki alkotmány az „egy és oszthatatlan" ausztriai császárságról szól, melybe természetesen Magyarországot is befoglalja. Hazánkra vonatkozó szakaszai a következők:

71. §. Magyarország alkotmánya olyképpen fenn fog tartatni, hogy azon rendeletei, melyek a birodalmi alkotmánnyal nincsenek összhangzatban, elvesztik erejüket, s hogy minden nemzetiségek és divatozó nyelvek egyenjogúsága a nyilvános és polgári élet minden viszonyaiban alkalmas intézmények által biztosíttassék. Ezen viszonyok külön szabály által lesznek rendezve.

72. §. A szerb vajdaságnak oly intézmények biztosíttatnak, melyek egyházi ügyeik és nemzetiségük tekintetében régibb szabadság-

leveleken és újabb időkbeli császári nyilatkozatokon alapszanak. A vajdaság más koronatartománnyali egyesítése, küldötteinek kihallgatása után, különös rendelet által fog elhatároztatni.

73. §. Horvát- és Tótországban, hozzáértve az odatartozó tengerpart vidékét, úgyszinte Fiume városában és a hozzá tartozó vidéken, az ezen tartományok külön intézményei az ezen birodalmi alkotmány által meghatározott kapcsolaton belül, Magyarországtól teljesen függetlenül fognak fenntartatni. A birodalmi végrehajtó hatalom közvetítése által Dalmátországból követek fognak értekezni ezen országok tartományi gyűlésével egyesülésük s ennek föltételei iránt, s az eredményt megerősítésül a császár elébe terjesztendik.

74. §. Erdély nagyfejedelemségének belszerkezete és alkotmánya a Magyarországtól teljes függetlenség és az országot lakó nemzetek egyenjogúságának elvei szerint, összhangzásban a birodalmi alkotmánnyal, újabb országos alapszabály által fog megállapíttatni. A szász nemzet jogai ezen birodalmi alkotmány határai közt fenntartatnak.

75. §. A birodalom épségének oltalmára fennálló határőri rendszer katonai organizációjában fenntartatik, s mint kiegészítő része, a birodalmi hadseregnek leszen alárendelve. A határőrvidék lakosainak, birtokviszonyaikat illetőleg, külön alapszabály által ugyanazon kedvezmények biztosíttatnak, melyek a többi koronatartományok lakosainak már megadattak. (Közlöny, 1849. márc. 18-i szám.)

E határozatok – bár Ausztriában sokan még ebben is túlságos kíméletet találtak Magyarország iránt – valósággal megdöntötték a magyar állam felségét, amennyiben alkotmányát más alkotmány alá rendelték, és egyúttal széttépték a magyar korona területét, kiszakítva belőle Horvátországon és Szlavónián kívül Fiumét, a határőrvidéket, Erdélyt és a szerb vajdaságot, mely addig még nem is létezett. A hivatalos Közlöny azon megjegyzéssel közölte e cikkeket; „Az austriai ház eldobta magától a törvényt; eldobta a jogot. Ám határozzon hát közöttünk a fegyver éle, ha úgy tetszik."[1]

Deák Ferenc e pontokban, melyek a magyar alkotmányt és Magyarország önállását eltörölték, látta a függetlenségi nyilatkozat szülő okát. „Szerinte e függetlenségi nyilatkozat egyaránt helytelen lépés volt politikai és jogi tekintetben. Egy kétoldalú szerződést, azon okból, mivel a másik rész megsértette, egyik fél sincs jo-

gosítva teljesen felbontottnak tekinteni. Követelnie kell, hogy tartsa meg a másik fél is. Ez az ítélete oly határozott volt, hogy a márc. 4-iki alkotmányt nem is nézte mentségnek, hanem csak magyarázat gyanánt hozta kapcsolatba e két eseményt." (Kónyi, *Deák Ferenc beszédei*, IV. 149. 150. 152. l.)

Jogi tekintetben Deák felfogása valóban döntő. Magyarország éppen április havában, Görgey, Bem és Damjanich győzelmei által, azon helyzetbe jutott, hogy törvényes önállásának elismerését kivívhassa. A hadsereg V. Ferdinánd nevében, az ő jelvényei alatt harcolt, a dunai sereg magáévá tette Görgeynek 1849. január 5-én Vácott kiadott, a királyhoz és alkotmányhoz való hűséget kifejező proklamációját, és addig Debrecenben sem volt másról szó, mint az 1848-iki törvények, az alkotmány és az ország szabadságának védelméről. A törvényes, koronás királytól való elszakadás egyúttal elszakadást jelentett volna azon törvényektől, melyeket ő szentesített, és melyek megtartásáért hozott a nemzet annyi áldozatot. Csak március 25-iki beszédében mondta Kossuth, hogy az olmützi határozatok következtében nincs más hátra, mint harc, és a harc végén a nemzetnek szava: önállás, függetlenség! Ugyanakkor szükségesnek jelzi azt is, hogy az országgyűlés az olmützi manifesztumra mondja ki akaratát.

Sokszor emelte fegyverét a magyar nemzet a habsburgi trón ellen, de mindig megalkuvás lett a vége. Igaz, hogy kiváltságos rendek sokkal könnyebben megbékélhetnek királyukkal, mint a 48-as törvényekben kifejezett népfenségi elv és parlamentáris kormányrendszer az Ausztriában uralomra jutott katonai abszolutizmussal. Az is igaz, hogy a régi felkelések mindig támaszkodhattak valami külföldi bonyodalomra, törökre, franciára vagy a protestánsokra, 1848. augusztustól kezdve pedig Ausztriának nem volt kifelé háborúja, és Radetzky éppen 1849. március 23-án teljesen legyőzte Novaránál az újonnan támadó szardíniai királyt. De másrészt a magyar nemzet sohasem fejtett ki olyan erőt, mint e jogos önvédelmi harcában, s ha kitart a törvényes úton, végre is békére kényszeríti Ausztriát. Ez volt legalább a felfogása nemcsak Görgeynek és tábornokai nagy részének, hanem az országgyűlés egy jelentékeny pártjának is, melyet „békepárt"-nak neveztek.

Kossuth azonban a régi forradalmak történetében egyedül álló ónodi határozatot tartotta követendőnek. Pedig a helyzet 1707-ben más, mint amilyen 1849-ben volt. Rákóczi forradalma a végső

kétségbeesés küzdelme volt. Vissza kellett szerezni mindazt, mi Leopold [I. Lipót] és Kollonics által elveszett. Kossuth forradalma ellenben egy huszonöt éven át tartó, sikereiben páratlan, az 1848-iki törvények által koronázott alkotmányos korszak után következik be, amelynek eredményét ugyan most megtámadták, de amelyért folyt éppen az addig győzelmes harc. 1707-ben úgy látszott, hogy csak nyerhet a nemzet; 1849-ben már sokat, igen sokat tehet kockára, ha veszt. Azonkívül Rákóczi erősebb külföldi segítségre számít, ha az elszakadást keresztülviszi, 1849-ben ellenben a magyarok elszakadása ellenségeikké teszi mindazokat, kik európai szükségnek nézik Ausztriának mint nagyhatalomnak fennállását.

De forradalomban a szenvedély szava a döntő. Nem is szabad a függetlenségi nyilatkozatot másként felfognunk, mint a méltatlan eljárás ellenhatásának, mint a csak most felismert nemzeti erőbe vetett túlságos bizalom szózatának. Ez a szenvedély, amelynek Kossuth megrázó beszéde adott kifejezést, okozta, hogy a mérsékelt elemek, melyek még ápr. 13-án elhatározták, hogy felszólalnak, másnapon már csatlakoztak azokhoz, kik a debreceni nagy templomban, ezernyi nép örömrivalgása között kikiáltják a Habsburg–Lotharingiai-ház trónvesztését és Kossuth Lajos kormányzóságát. Ez a szenvedély nyilatkozik a nyilatkozat szövegében is, melyben nemcsak V. Ferdinándnak, hanem az ifjú Ferenc Józsefnek intézkedései is a legkeserűbb kárhoztatással illettetnek.

Valóban a függetlenségi nyilatkozat semmivel sem fokozta a nemzet erejét; még az országgyűlés keblében sem szüntette meg a pártoskodást, a Görgey és Kossuth közti antagonizmust pedig még nagyobbra növesztette. Másrészt pedig rábírta az osztrák kormányt arra a végzetes elhatározásra, hogy teljes mértékben igénybe veszi az orosz intervenciót. És ha nem siet segíteni Oroszország, Ausztria másfelől is kaphat segítséget. Efelől nem enged kétséget Bismarcknak 1849 szeptemberében tartott beszéde, melyben sajnálkozik afölött, hogy Magyarország ellen az oroszok segítették a császári hadsereget, nem pedig ők, a poroszok.

Maga a függetlenségi nyilatkozat, melynek eredetije megvan az országos levéltárban, egy ötös bizottságnak műve, melynek a két ház elnökein, br. Perényi Zsigmondon és Almásy Pálon kívül Kossuth, Szacsvay Imre és Gorove István voltak a tagjai. A szerkesztésben Szacsvay Imrének volt legnagyobb része, kit ezért 1849. okt. 24-én Pesten az Újépületben kivégeztek. Mintául rész-

ben az észak-amerikai státuszok* 1776. júl. 4-iki függetlenségi nyilatkozata, részben Rákóczi 1704-iki manifesztuma szolgált.

Az okirat öt nappal a függetlenség kimondása után kelt, amikor is a vegyes ülésben egyhangúlag elfogadtatott, és 1849. ápr. 21-én jelent meg a „Közlöny"-ben.

Megjelent: A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Szerk. Marczali Henrik. Budapest, 1901. 857–864. l.

JEGYZET

1. 1849. március 18-iki számában.

* Államok.

VILÁGTÖRTÉNELEM

A következőkben néhány részlettel Marczali egyetemes történeti munkásságával ismertetjük meg az olvasót. A szemelvények válogatásánál a hangsúlyt elsősorban a legújabbkori kérdések Marczalinál megmutatkozó széles körű bemutatására helyeztük. Különösen a munkásmozgalommal kapcsolatban jelentkezik Marczali polgári történetfelfogása. Sokkal inkább figyelmet érdemel azonban a korabeli magyar történetírásban szokatlanul bőséges elemzése a kor főkérdéseinek, s azok egyértelműen haladó polgári szempontból történő megítélése.

A VILÁGTÖRTÉNELEMRŐL

A világtörténelem az emberiség fejlődésének története. Az a folytonosság, mely a jelent összeköti nemünk legtávolabbi múltjával, és alapját veti a jövendőnek. Lépésről lépésre megtanítva arra, mit köszönünk az elődöknek, rég kiveszett emberöltőknek, útmutatással szolgál arra is, mivel tartozunk még meg sem született nemzedékeknek. Mert amint a természet életének legfőbb törvénye az, hogy erő el nem vész, csak átalakul, úgy élvezi minden későbbi kor az előbbiek erkölcsi és szellemi fáradozásának gyümölcsét, úgy bűnhődik, ugyanazon törvény szerint, az ősök vétkeiért és mulasztásaiért.

Szép és költői volt a klasszikus világ fölfogása, mely az emberiség bölcsője köré helyezte az aranykort. Mély értelmű a bibliai hagyomány, mely a paradicsom kertjében látta az első emberpár hazáját, honnét Isten haragja űzte ki és tette „e munkás világbele". Talán még elragadóbb a múlt század bölcselkedőinek álma, hogy az emberiség a fölvilágosodás útján ellenállhatatlanul halad a boldogság és tökéletesedés magasztos céljai felé. De a történetírás hiába keresi az Édent e földön: legrégibb hagyományaink is háborúról, pusztulásról, ínségről szólnak. A haladás végtelenségét sem látja teljesen igazolva. Nagy, a mienkhez hasonló kultúrák vesztek el;

nem mindig volt a jobb az erősebb is. Észleljük az egyes nemzetekben fölmerülő, erőre jutó életjelenségeket, látjuk őket küzdeni, győzni, majd elomlani. Bukásuk okait megtaláljuk magukban, megtaláljuk a helyettük fölülkerekedő eszmék nagyobb erejében és hatásában. De oly határozott elvet, mely akár folytonos hanyatlást, akár folytonos emelkedést jelölne, nem lelünk. A történet lényege a küzdelem, a változás; míg az emberiség él, éppen oly kevéssé ismerheti a mennyország csendjét, mint a sír nyugalmát. Érjük be azért a fejlődés szerényebb nevével; vizsgáljuk a tényeket, örvendjünk az emberi lélek sokféle tevékenységének szemléletén; a legrejtettebb okok, a legmélyebb és legáltalánosabb törvények földerítésére tudomány nem vállalkozhatik.

Lemondáson, gyöngeségünk fájdalmas beismerésén kezdjük. De midőn így szűkebbre vontuk a határt, kizárva körünkből mindazt, amire csak a vallás vagy az elvont elmélkedés mondhat kész feleletet, még mindig óriásinak, szinte megdöbbentőnek látszik föladatunk. Nagyobbat ennél alig tűzhet maga elé az emberi elme.

Nem az anyag roppant, szinte beláthatatlan bősége miatt. Nem minden történeti tény, nem minden fennmaradt emlék vagy adat egyúttal a világtörténelemé. Szemünk előtt mindig az általános értékűnek kell lebegnie. Minden egyes, különben bármily érdekes tény vagy adat csak annyiban jöhet számba, amennyiben vonatkozással bír a fejlődés egész menetére, és amennyiben összeköttetésbe hozható a tárgyalást irányozó szempontokkal. Csak olyan, ki nem ismeri a történeti anyag természetét, gondolhat teljességre. Az igazi történetírónak ezt – ami különben is mindig csak vélt, és nem valódi – föl kell áldoznia annak, hogy műve földolgozott legyen, igaz képet nyújtson. Nem a téglák száma, hanem elrendezésük és egybeforrasztásuk teszi az épületet.

Nem úgy értjük ezt, mintha a történetírónak nem kellene arra törekedni, hogy az igazolt tények lehető bő sorával rendelkezzék. Előadása csak úgy lehet kellően színezett, ítélete csak úgy lehet alapos. De minden ténynek fölsorolása, melyet ismer, nem csupán az előadás szépségének menne a rovására. Ez az igazsághoz képest csak másodrendű érdek. Az adatok elmondása válogatás, kiemelés nélkül, meghamisítaná a képet, nem engedné, hogy ami valóban fontos és történeti, az őt megillető helyet foglalja el.

De még így is, minő gazdagsága a tárgynak! Amit az emberi

közösség alkotott államban, egyházban, tudományban és művészetben, amit tett a természet erőinek megfékezésére és fölhasználására, a maga fölszabadítására és boldogulására, mind-mind föladatunk köréhez tartozik. Akár a politikai, akár a vallásos, akár a gazdasági életet nézzük, akár az emberi szellemnek önmagának és a természetnek fölfogására irányuló törekvéseit, mindannyian – bárminő fontosak is magukban – csak egy-egy húrját képezik egyazon óriási hangszernek. A történetírás belső harmóniája abban áll, hogy mindegyik hangot ott emeli érvényre, ahol a tárgy azt megköveteli. Nem ellentmondás s következetlenség, hanem a dolog természetéből folyó szükség, ha korok és nemzetek szerint hol a szorosan vett politikai, hol katonai, hol társadalmi, hol meg egyházi, hol gazdasági, hol ismét tudományos és művészeti tények részesülnek kiváló figyelemben.

A tárgynak ez a gazdagsága és sokfélesége okozta, hogy a különböző korok főirányai szerint a történeti eseményeknek egyik vagy másik sorozatára helyezték a fősúlyt; bennük látták úgy szólva az egész történetet. Így újabb időben különösen a művelődéstörténet, egyrészt a gondolkodásnak, szellemi műveltségnek, másrészt a technikai és gazdasági haladásnak leírása lépett előtérbe. Helyes, a múlt századi angol és francia fölvilágosító irodalomra visszavezethető reakció ez, azon régibb, szinte kizárólagosan katonai és vallásos történetírás ellen, mely csoportosításának központjául nem bírt találni mást, mint az uralkodók és főemberek nemzedékrendjét, életét és tetteit. De amint ez utóbbi irány már kihalt, és csak néhány elmaradt író munkáiban kél színleges életre, úgy a kultúrhistória, minden belső értéke mellett, mellyel előzőjét sokszorosan fölülmúlja, sem elégítheti ki igazán azt, ki valóban a történeti élet velejét keresi. Inkább az egyéni munkát adja elő, mint a közösségét. Amit tárgyal, csak egy része, bár igen fontos része annak az egységnek, mely az emberiség egész fejlődését tárja elénk. Nem is szólva arról, hogy még a legértékesebb, legkiválóbb egyéni munka is csak a közösségre való hatása által válik a történelem igazi alkotó részévé.

Az emberi közösség élete az, aminek megismerése föladatunk. Egyének, rendek, sőt nemzetek is csak annyiban érvényesülnek, amennyiben munkájuk az egészre visszaható. Egy embernek vagy nemzetnek élete csak annyiban történet, amennyiben része a világtörténetnek. Magában, különállítva érthetetlen, előzményeit,

hatását csak az egésznek reá való befolyása és az magyarázhatja meg, mivel munkája az egésznek fejlődéséhez járult.

Nem zárja ki ez a fölfogás az egyesek, osztályok és népek művének méltánylását. Minden, ami történet, egyes embertől indul ki, mindennek előbb aránylag csekély körre van hatása, csak aztán szövődik bele az egész kornak tudatába, és válik küzdelem és átalakulás útján általános történeti ténnyé. Ami az egyén vagy a nemzet életéből nem az ilyen munkára vagy küzdelemre vonatkozik, az nem is történet. Minden személyes vagy nemzeti munkának az általánosra való hatásának mérlegelése adja meg perspektíváját, igazi értékét. Amit talán e megszorítás által egyes vonásokból veszít, azért bő kárpótlást nyújt a színtérnek, amelyen megjelenik és működik, óriási nagysága. Elszigetelt ember vagy állam nincs: minden csak egy-egy láncszem az események végtelen sorában. A legnagyobb is csak a közösség körében érvényesülhet, és a legkisebbnek törekvése és munkája is hozzájárul az általános fejlődés művéhez.

Közelebb jutottunk problémánkhoz. Vezetőnk tehát nem lehet egyéniség, bárminő kiváló az, még csak nemzet vagy állam sem, bárminő hatalmas részt szabtak maguknak a történet körében. Az irányt azok az eszmék állapítják meg, melyek a történet körében fölmerülnek, mozgást, küzdelmet, változást idézve elő. Nem maguk az eszmék, hanem megvalósulásuk, előbb csekély körben, aztán általános hatással, azon szándékkal, hogy állandók, maradandók legyenek: intézmények által. Midőn az eszme valamely politikai, társadalmi vagy gazdasági szükségből megszületik, magán viseli eredetének, születésének bélyegét, nem elvont, hanem bizonyos, tényleges föltételek közt jött létre, és megtestesülése, állandósítása soha sem megy végbe anélkül, hogy az illető körök a maguk fölfogásához, saját viszonyaikhoz és gondolkodásuk módjához ne szabnák. Az általánosnak és a részletesnek ez a folytonos érintkezése a történet műhelyének legszebb, legtarkább szövedéke. Ismétlés, egyformaság nem fordulhat benne elő, minden élő, történeti egyediség a leghatalmasabb külső befolyással szemben is megtartja egyéniségét. Mint a napsugár, mely egyformán világítja be a földet, de különböző színekben verődik vissza a tárgyak minősége szerint, amelyekhez ért.

Ebből következik aztán, hogy általánosításnak, állandó típusok alkotásának a történetben nincs helye. A legáltalánosabb szem-

pontok kitűzése mellett is megtartja jogát az egyes tény, a történeti ismeretnek részlete. Amint az eszmék hiánya lélektelenné teszi az előadást, úgy homályossá, ingadozóvá válik az, ha az egyes tény tisztázva, külön tartva nincs, hanem önállóság nélkül olvad bele a hasonlításoknak ködös, zűrzavaros tengerébe. Ezért az általános eszméket kereső, az egyes jelenségeket összefűző elmélkedés mellett egyenrangú tényező gyanánt lép föl a részletekbe menő, egész az aprólékosságig boncoló történelmi kritika. Mit is érne az olyan okoskodás, amelynek az alapjául szolgáló tények nem teljesen igazak.

De van-e egyáltalában történeti tudomány? Nem tapasztaljuk-e napról napra, hogy a legegyszerűbb, mindennapi tényeket annyiféle árnyalattal adják elénk, hogy még a résztvevőnek is bajos tudnia a teljes igazságot. Nem tudjuk-e, hogy amit évszázadokon át ájtatos hittel környezett nemzeteknek, korszakoknak hagyománya, azt mesének, igen csekély történeti alkotó részeket magában foglaló mondának mutatja ki a tudományos megrostálás. Nem mondták-e az igazság némi látszatával fable convenue-nek [megegyezéses mesének] az egész megírt történetet? Hol keressük tehát a tudományos meggyőződésnek és a jogosult kétkedésnek határát?

Valójában úgy áll a dolog, hogy amihez kétség fér, annak édeskevés köze van az előadó történethez.

A történelmi kritika szétszedte, különböző korokban létesült alkotórészeire bontotta azt a könyvet, melynek minden betűjét szent igazság gyanánt tiszteli a népek nagy része: a bibliát. De mi benne igazán történeti: a prófétai lélek ihletése, az egyistenuralom megalapítása a földön, az igaz és szilárd marad, mint a kőszikla. Milyen keveset fogadunk már el abból, mit Livius Róma keletkezéséről és növekedéséről mesél! De bárminő kétesek is az egyes nevek és számok, Róma politikai és katonai, jogi és gazdasági világuralma megdönthetetlen tény marad. Minő sivár és üres a középkor első századainak reánk maradt történeti irodalma, mennyi kétség fér minden adatához! De azért a modern népek megtelepedése, állami szervezkedése végbement, és ami azon sötét századokban történt, annak mai napig is érezhető a hatása.

Így, egy más szempontból nézve is, azon eredményre jutunk, hogy a történet anyagát elsősorban az eszmékben és az azokat megvalósító intézményekben keressük, ne pedig egyes személyek-

ben vagy egyes eseményekben. Talán előadásunk veszt ezáltal érdekességéből, hisz soknak csak a személyes vonatkozás tetszik, és a héroszok kultusza még nem szűnt meg. De azért kárpótol az a tudat, hogy azt nyújtjuk a történelemből, ami benne valóban tanulságos és lélekemelő.

Tárgyunk ezek szerint nem csupán a politikai történet. Elsősorban az állam jő ugyan számba, a nemzetek és egyesek erejének öntudatos, hatalmas szervezete. De annak intézményei mellett fönnáll a társadalom ereinek szabadabb lüktetése. Hagyományai, érdekei, gyakran ösztönei és szenvedélyei is átalakítólag hatnak az állam szervezetére, megakadályozzák, hogy megcsontosodjék az, ami törvénybe van iktatva, és amint maguk történeti fejlődésnek eredményei, úgy folyton előkészítik a változást, a jövőt.

Mi volt? mi lett belőle? miért? e kérdések adják meg a történeti elbeszélésnek és egyúttal a történeti elmélkedésnek keretét. Világos, hogy mind e kérdésekre csak az egyes események tisztázása, az egyes tények igazolása, a koholmányok és ferdítések kiküszöbölése után felelhetünk. De a kutatás csak eszköze az igazságnak, és a részletek megállapításának magasan fölötte áll az az igazság, mely az egyes adatot beilleszti az egész történeti munkának keretébe.

Mert nem csupán a hiteles adat történeti tény, az és pedig gyakran elsőrangú a hagyomány is. Az igazi történetíró szorosan külön fogja választani a kettőt, de azért méltányolni fogja a régibb korszakok történeti fölfogását. Hisz annak is döntő hatása volt az emberek gondolkodására, és így tetteire is. És midőn a bíráló búvárkodás lerontja a képzelet légvárait és az irányzatos okoskodás ferdítéseit, a romok közül ki kell keresnie a gondolkodásnak és érzésnek benne rejlő kincseit. Mert azok a korszakok, amelyek e hagyományokat megteremtették, saját állapotuknak, helyzetüknek, világnézetüknek hagyták reánk ily módon idealizált rajzát. Az egyes vonás gyakran téves, sőt koholt; de azért az egész hű képe lehet az egész korszak vágyainak és reményeinek.

Ezek, nézetem szerint, minden igazi világtörténelemnek alapvető elvei. Ezek mellett azonban a magyar világtörténelemnek még egy más cél után is kell törekednie. A világ történetét összefoglaló, részben kitűnő munkákban nincs hiány. De a kutatásnak, a csoportosításnak s az igazolt kombinációnak végtelen a tere. A magyar munka magyar tudományos tevékenységnek legyen az eredménye. Mert a történetben az objektív ténytől el nem választható az írónak

szubjektív meggyőződése és színezése. Ha a tudománynak e jelentékeny ágát eddig jobbára csak idegen könyvekből ismertük, önkénytelenül is idegen gondolkodásnak, idegen ítéletnek jutottunk függésébe.

A történelem anyagát meg nem másíthatjuk, át nem alakíthatjuk. Igen fontos ugyan az is, hogy nemzetünk részvétét a világeseményekben tüzetesebben tárgyaljuk, mint az eddig történni szokott. De meggyőződésem szerint nem az anyag a leglényegesebb. A fölfogásnak kell másnak, a honi viszonyok ismeretéből merítettnek lennie. Nemzetünk sajátos alakulása, politikai és társadalmi fejlődése elég támpontot nyújt arra, hogy a magunk szemével nézzük, a magunk elméjével ítéljük meg a történelem nagy drámájának lefolyását. Új és igazolt szempontoknak, csoportosításoknak bevitele az irodalomba pedig csak hasznára válhatik a tudománynak, melyet az író szolgál.

Egy nagy író az emberi nem nevelésének mondta a történelmet. Amit az emberi lélek magasztosat és állandót teremtett, annak tisztelése egyedül irányítsa ítéletünket. Az erkölcsök, a vallásos és állami formák sokfélesége ne közömbösségre tanítson, hanem méltánylásra, igazságra.

Megjelent: Budapesti Szemle. 1898. 96. k., 281–287. l. (Nagy Képes Világtörténet. I. k. Bp. [1898] V–XI. l.)

IV. HENRIK ÉS RICHELIEU KORA*

(Részlet)

Gazdasági és pénzügyi viszonyok

A polgárháború egyaránt tönkretette az ország jólétét és az állam financiáit. A jobbágyok már 1573-ban fellázadtak a tűrhetetlen adók miatt. A hitel annyira alászállott, hogy a király 1575-ben már nem kapott pénzt kölcsön, nem is fizethette rendesen a járadékok kamatját, és nemsokára névleges értékök egyharmadán árulták Lyonban a királyi kötelezvényeket. 1580-ban már nem fizettek semmit a hitelezőknek, sőt a tisztviselőknek sem. Párizs városának rente-jait [járadékait] sem fizették, és ennek az állami bukásnak nagy befolyása lehetett a liga térfoglalására.[1] E mellett az olasz bankártársaságok, melyek kölcsön fejében zálogba kapták az állami jövedelmeket, szörnyen zsarolták a népet. Az állam adóssága pedig 1559-től 1580-ig 128 millió livre-rel szaporodott.[2]

Ezek a bajok átöröklődtek IV. Henrikre is, ki azonban a legnyomasztóbb terhektől legalább részleges bukás által szabadult. A kamatot négy százalékra szállította le, de sok követelést és adóslevelet egyszerűen megsemmisített. 1596-ban 200 millió volt az adósság, 25 millió az évi bevétel és 15 millió a deficit. Csakhogy azután jó gazdálkodás által egyre csökkentették a hiábavaló költséget, a jövedelmet pedig fokozták.

E jobb gazdálkodásban a főérdem kétségtelen Bethune Miksa rosnyi marquis-é, kit királya később Sully hercegnek nevezett ki. Ifjú korától kezdve hű követője és kísérője volt királyának, szerencsésen megmenekült a Bertalan-éji öldöklésből, aztán karddal szolgálta vallását és királyát, a békéig. Református létére amellett nagyon alapos tanulmányokat folytatott, és munkáján, az *Oeconomies royales*-on (királyi gazdaság), mely még életében látott napvilágot, nagyon meglátszik klasszikus műveltsége. Királya előbb a

* Részlet a Nagy Képes Világtörténet VIII. kötetéből.

tüzérség igazgatójának tette meg, azután 1597-ben, Gabrielle* ajánlására, reá bízta a pénzügy igazgatását. Nagysága nem új elvek felállításában állott, hanem az egyszerűség és takarékosság józan keresztülvitelében, abban, hogy felügyeletet gyakorolt hivatalnokai fölött, és ridegen vissza tudta utasítani a főurak követelését. Oly termékeny országnak, oly szorgalmas és találékony nemzetnek, minő a francia, nem is volt szüksége másra, mint jó gazdára.

Hiába, neki is csak az államadósság részleges letagadásához kellett fordulnia. Fogyasztási adót akartak behozni, de ez ellen lázongás tört ki, az államadósság kamatait akarták leszállítani, de ez ellen Párizs városa emelte fel szavát. Gyökeres refomról nem lehetett szó.[3] Hogy pénzt szerezzen, más, magában véve káros eszközhöz fordult. A bírói hivatalok már régebben megvásárolhatók voltak, most a birtokosaik által fizetett évi járulék fejében örökösök lettek. A parlamenti tanácsos 70 000 livre-t fizetett. Látjuk, hogy a francia fiscus [kincstár] még a pápainál is jobban kizsákmányolta a hivatalnokokat, kik aztán feleik megkárosítása által segítettek magukon. A bírói karból egészen elzárt kaszt vált, s minthogy állomásuk különben is biztosítva volt, az örökös bírák nemigen foglalkoztak tudománnyal. A Paulette-nek, így nevezték ezen adót, indítványozója, Paulet után, csak az az egy jó következése volt, hogy a törvénykezést függetlenné tette a király és a főurak befolyásától.[4]

Másik bevételi forrásul szolgált az adók bérlőinek szigorú ellenőrzése. Minthogy sok sikkasztásnak jöttek nyomára, a bűnösöknek nagy bírságokat kellett fizetniök.

A fő azonban, mint mindenütt, az igazságnak gyors és biztos szolgáltatása, mindennemű visszaélésnek szigorú megtorlása. Tulajdonképpen ennek keresztülvitelében, minden akadály ellenére, áll IV. Henriknek nagy érdeme. Az évi jövedelem 39 millióra emelkedett, és ennek igen nagy része maradt meg feleslegül, úgyhogy Henrik halálakor 41 millió volt letéve a Bastille-ban. A régi adósságból 100 millió volt törlesztve, és az államjavakból 60 millió értékű szereztetett vissza. Amellett az adót nem tekintették sehol nyomasztónak. A fő mindig a földadó, a taille maradt

* Gabrielle d'Estrées (1573–1599), Beaufort hercegnője, IV. Károly francia király kedvese.

ugyan, mely csak a nem nemest sújtotta. De ezt is könnyítette, hogy gondoskodtak egyenletes elosztásáról, és az, hogy a paraszt birtoka meg volt védve. Nagy szerencsétlenség idején számíthatott a kormány segítségére.

A Loire nagy áradásakor, 1608-ban az állam 2 millió livre-rel járul a nyomor enyhítéséhez.

Sully és királya a földművelésben és baromtenyésztésben látták az állam két tápláló emlőjét, az igazi Perut.* Meg is oltalmazták a pórt minden módon. Azon kor feudális szokásaitól nagyon elüt az a rendelet, mely a vadászatot szántóföldön és szőlőben egész nyáron át eltiltotta. A király ki is mondta, hogy őt károsítja meg, aki a parasztot bántja. Meg is maradt minden akkor élő íróban az a benyomás, hogy Franciaország aranykorát éli. „Úgy látszik nekem, mintha akkor termékenyebb lett volna a mező, zöldebb a rét, mintha a fákon több lett volna a gyümölcs. Nem lehetett kellemesebb, mint a madarak zajának, az ökrök bőgésének, a pásztorok dalának hallgatása."[5] Valódi idillt élt Franciaország a háború szenvedése és pusztulása után.

Látjuk, milyen nagy az ellentét Spanyolország állapotával. De még nagyobb, ha a kormány gazdasági elveit tekintjük. IV. Henrik már 1595-ben kijelenti, hogy a gazdagodásnak és jólétnek legbiztosabb előidézője a szabad kereskedés. Minden akadály mellett is elrendelte a gabona szabad kivitelét.

Míg a földművelés felvirágozása körül Sullynek kétségbe nem vonható nagy ez érdeme, az ipar és kereskedés a királytól nyert lendítésnek köszöné emelkedését. A városokban nagy nyomor uralkodott a szegény nép közt, mely rikító ellentétben állott a nagy urak fényes életmódjával. Sully el akart volna tiltani minden fényűzést, s az éhen haló városiakat a vidékre küldötte volna, hol könnyebben megélhetnek.[6] Henrik ellenben nem rosszallta a gazdagok költekezését, hisz az szolgáltat alapot az iparnak. A kisipar helyzetén azáltal segített, hogy megtörte a céh nyűgét és megkönnyítette a mesterség gyakorlását. Az üzlet és kereskedés fejlesztésére berendezte a kereskedelmi kamarákat.[7]

A nagy fényűzésnek egyik eredménye volt a selyemáruk nagy

* Peru itt a csodálatos gazdaság jelképe. Utalás az inkák számos aranybányájára, s az ezzel kapcsolatos legendákra, amelyek a 16. század folyamán Dél-Amerika felfedezésének előidézői voltak.

behozatala, mely egy évben 6 millió frankot tett ki. A király mindenütt szederfákat ültettetett, és állami biztosok által taníttatá a hernyók tenyésztését. Sully ellene volt ennek, örült, hogy Franciaország természetes viszonyai nem engedik e veszélyes foglalkozás űzését, melynek a katonai szellem hanyatlása volna biztos következése.[8] Mindamellett selyemszövő gyárak keletkeztek, és az akkor nagyon divatos arany- vagy ezüstfonálból készült ruhákat, melyeket addig Olaszországból hoztak, az országban kezdték gyártani. A kormány idegen munkások és vállalkozók által ültetteté át ezen iparágakat. Rouen főhelye lett a finom posztógyártásnak, Beauvais a cserépiparnak, St. Étienne délen a fegyvergyártásnak. Mint az ipar előmozdítója, igazán a nép királya volt IV. Henrik. Az az eszme foglalkoztatá, hogy királyi palotájában, a Louvre-ban szállásolja el a különböző iparágak legkiválóbb munkásait, nagyszerű múzeum által szolgáltatva nekik oktatási anyagot. A nép így valóban egy födél alatt lakott volna királyával.[9]

Az ipar és kereskedés fejlődését a közlekedés javulása segítette elő. Sully volt 1599 óta a főútmester. Nemsokára itt húzódtak el a legjobb utak, szilfák szegélyezték őket, nagyrészt ki voltak kövezve. Új vízi közlekedési utat is nyitottak: a Párizst Orléans-szal összekötő csatornát.

Ipar dolgában Franciaország önálló kezdett lenni a külföldtől. Annak hatalmasabb kifejlesztéséhez azonban szükséges volt a biztos piacok szerzése a termelt fölösleg részére. E téren királya politikai túlsúlyának nagy hasznát vette a francia nemzet. Különösen a Kelet lépett belső forgalmi összeköttetésbe a francia kikötőkkel, a török szultán a franciáknak, mint hatalmas szövetségese alattvalóinak, nagy előnyöket biztosított. Ezen forgalom Marseilleben központosult, mely Velencével kezdett vetekedni, s melynek évi nyereségét 24 millió frankra becsülték. Össze is folyt oda a pénz mindenfelől.

Gyarmatok alapítása is szívén feküdt a királynak, kit inkább Coligny hagyománya vezetett ez irányban, mint Sully tanácsa. Hollandi mintára kelet-indiai társaság alakult, mely azonban nem bírt felvergődni. Annál nagyobb sikert mutatott fel a francia kolonizáció Észak-Amerikában. Quebec 1608-ban alapult. A francia gyarmati politika rendkívül emberséges volt a bennszülöttek iránt. A megtért indiánus egyenjogú polgárrá lett.

Minden téren élet és virágzás észlelhető. A katolikus Franciaországban az a szellem uralkodik, mint a protestáns Angliában és Hollandiában. A takarékosság és a segédeszközök fejlesztése által az államnak a királyságban központosult ereje bámulatos fokra emelkedik. Ez csakhamar érezhető a külső politikában is.

Hadi szervezkedés. Külső politika

Mert az ország belső felvirágozására fordított minden gondja mellett elsősorban birodalmának külső hatalma és azzal kapcsolatban álló európai állása foglalkoztatá IV. Henriket. Spanyolország helyébe Franciaországnak kell lépnie. Ennek kieszközlésére a szárazföldi hadsereg szolgált. Csakhogy a király tekintettel volt a pénzügyekre, és állandóan csak aránylag csekély sereget tartott zászlói alatt. Pénzt gyűjtött, nagy készleteket halmozott fel fegyvertáraiban és katonai raktáraiban, így az akkori zsoldos világban rövid idő alatt szükség esetén nagy sereget toborozhatott. Uralkodása végén 70 000 katonát állíthatott sorba, többet, mint bármely más keresztény uralkodó.

Bár Franciaországé volt az első állandó sereg, mégis a XVI. század csatáit külföldi zsoldosok vívták, még a belső háborúkban is túlnyomó volt számuk a belföldi katonaságé fölött. De mégis sok katonaviselt ember volt az országban, és sok kétségbeesésből lépett ezen pályára, azon időben, mikor csak rablás és kifosztás közt lehetett választani. A gyalogságnak zöme franciákból állott, német zsoldosok többé nemigen szerepelnek, a svájciak csak mint a király testőrei és dísznek. A hetvenezernyi seregnek csak tizedrésze volt idegen. A lovasságot illetőleg, a francia nemesi lovasság vitéz ugyan, de megbízhatatlan, s éppen a század fordulója óta nagyon kezdett hanyatlani e fegyvernemnek jelentősége. A tüzérséget Sully szervezte újra, szintúgy ő gondoskodott a műszaki felszerelésről is, most ebben is a franciáké lett az elsőség. Mindaddig a hadviselés ezen ágainak az olaszok voltak mesterei. Nemcsak a felszerelésre volt gondja Sullynek, hanem ellátásra és pontos zsoldfizetésre is. A spanyol csapatok egyre lázonganak éhség miatt, a francia had IV. Henrik alatt erre nem mutat példát. Nemesen viselé a király gondját a rokkantaknak, és tisztjei jobb kiképzésére katonai akadémiát alapított az udvarnál.[10] A francia várrendszernek, mely

az országot minden szárazföldi megtámadás ellen biztosítani volt hivatva, szintén ő rakta le alapköveit.

Hatalmas sereg élén, rendezett pénzügyekkel, az ország anyagi és szellemi emelkedése által támogatva, IV. Henrik csakhamar döntő súlyt szerzett magának az európai politika vezetésében. Spanyolország helyét Franciaország készült elfoglalni, mint hegemón állam. Spanyolország belső hanyatlásán kívül előmozdítá ezen törekvésben Angliának visszavonulása az európai politikától Erzsébet halála után, és Németország vallásos kettészakadása. Mindazonáltal veszélyes ellenség volt még a nagy világbirodalom, és amíg belső kormánya és dinasztiája teljesen megszilárdulva nincs, IV. Henrik nem gondolhatott erélyes megtámadására. Arra kellett szorítkoznia, hogy Spanyolország ellenségeit segítse és gyengébb szövetségeseit elnyomja.

Az utóbbiak közül először a savoyai herceg érzé a francia túlsúlyt. Ez III. Henrik korában a maga részére foglalá le a saluzzói őrgrófságot, mely tulajdonképpen provence-i hűbér volt. IV. Henrik visszakövetelé ezen csekély, de mint Olaszországba vivő állomás, nagy fontosságú területet. A herceg vonakodására a király sereget vezetett ellene. Savoya a spanyol segítségben, várainak erősségében, földjének védett fekvésében bízott. De Spanyolország megszállotta ugyan Piemontot, hanem a franciák ellen nem harcolt, és a Rosny által szervezett hatalmas tüzérség előtt egymás után porba dőltek a savoyai sasfészkek. A herceg kénytelen volt békét kérni. Lyonban kötötték meg 1601. január 17-én. Ebben megtartotta Saluzzót, de a francia királynak engedte át birtokait a Jura aljában, az Ain folyó mellett, különösen Bresse grófságát. Ez egyik legfontosabb lépés Savoya fejlődésében. Északkeleti birtokait elveszti, és a lombardiai síkon veti meg alapjait újabb birodalmának. Franciaországban károsnak tartották e békét, mert a francia hatalom általa teljesen kizáratott Olaszországból. A savoyai herceg kísérletet tett még Genf elfoglalására, és a savoyaiak már be is nyomultak a városba, de a gyülekező polgárok által kiverettek. Ezután a herceg szövetségbe lépett IV. Henrikkel, ki Svájccal is megújította a hagyományos barátságot.

Bár Franciaországnak nem volt már Olaszországban semmi birtoka, nem szűnt meg ott nagy befolyást gyakorolni, azon szoros összeköttetésénél fogva, melyben Velencével állott. Ez a köztársaság nehéz helyzetbe jutott a pápasággal szemben. Régi jogai

értelmében a tízek tanácsa elítélt két papot. V. Pál pápa, VIII. Kelemen utóda ebben az egyházi méltóság sérelmét látta, és a bíbornokok megkérdezése nélkül a legszigorúbb rendeleteket adta ki. Velence nem engedett, sőt a pápaellenes párt fejét választá meg dogejének, Paolo Sarpit pedig, a tudós történetírót, ki oly élesen ítélt a pápaság felől, teológiai tanácsosának.[11] Erre V. Pál 1606-ban interdictum* [tilalom] alá helyezte a köztársaság területét. De a tanács ezt érvénytelennek nyilvánította, és akarata előtt meghajolt a világi papság. Az ellenszegülő szerzetesek kiűzettek, a jezsuiták örök időkre.

A pápa nem bánthatta Velencét, de számított a spanyolokra. A francia király, ki annyira kedvében járt a római kúriának, csak nem fogja oltalmába fogadni a kiátkozottakat. Velence erősen fegyverkezett, a protestáns hatalmakkal szövetséget kötött, a tanács már egészen el akart szakadni a katolicizmustól. IV. Henrik magára vállalta a közvetítést, és kivitte, hogy a pápa lemondott jogosulatlan igényeiről, és másrészt, hogy Velence ismét jó viszonyba lépett a pápai székkel. Ezen meghiúsult kísérlet után a pápaság többé nem alkalmazta az interdictumnak egykor oly súlyos és éles, de már eltompult fegyverét.

Mint Olaszországban, úgy a Németalföldön is támogatta Spanyolország elleneit. Neki köszönhették a rendek a rájuk nézve oly kedvező anvers-i békét. A spanyolok mindent mozgásba hoztak, hogy megnyerjék politikájuknak: utaltak a közös katolikus érdekekre, családi összeköttetést akartak létesíteni a francia trónörökös és királyuk egy lánya közt, de minden törekvésük meghiúsult. IV. Henrik hű maradt feladatához. Katolikus fejedelem létére ő volt a protestáns politika leghatalmasabb előharcosa.

I. Ferenc és II. Henrik hagyományát újította így meg. Ezen hagyomány vitte a szövetség megújítására a német protestánsokkal. Az volt igyekvése, hogy a német protestánsokat egy szorosan összetartó unióba fűzze, melynek ereje azután az ő rendelkezésére állana. A régi francia királyok másik frigyestársával, a törökkel is megújította a szerződéseket. A törökök egy ideig Perzsia ellen fordították erejöket. Ő vette rá a szultánt, hogy ismét Magyarországba vigye fegyvereit a német Habsburgok ellen.

Ily sokoldalú diplomáciai és politikai tevékenységnek meg is volt

* Ld. a 85. lapon a * alatti jegyzetet.

a gyümölcse. A XVII. század elején helyreállott a béke keleti Európában és nyugaton egyaránt. Az egymás megsemmisítésére törő nagy erők: egyrészt Spanyolország és a katolicizmus, másrészt a prostestantizmus nem bírtak döntő diadalt aratni, minden részleges győzelmük mellett sem. Az egyensúlyt köztük éppen Franciaország tartá fenn, mely katolikus létére nem engedhette a protestantizmus diadalát, sem Habsburg-ellenes politikájánál fogva annak teljes kudarcát.

Egy német fejedelemség örökösödése ismét harcra szólítá a két pártot. Jülich, Kleve és Berg Rajna-melléki tartományok hercegi családja kihalt. A protestáns brandenburgi választó és a neuburgi palotagróf voltak a legközelebbi rokonok. De a császár nem engedheté ezen fontos vidéknek, Németalföld határának protestáns kézre jutását. Ennek ellenében Olden Barneveld segítséget ígért a brandenburgi választónak, és IV. Henrik ugyanazon politika követésére vállalt kötelezettséget. Minthogy Jülichben már császári sereg táborozott, tudta, hogy ez újabb háborúra visz a spanyolok és a császár ellen. De el volt rá készülve. Az aránylag csekély kérdés okul szolgál nagy és véres háborúra, mely IV. Henrik terve szerint az európai államrend teljes felforgatására vezet.

A spanyolok elleni politikát a királynak megsértett büszkesége is sugallta. Az ősz király szenvedélyes szerelemmel tölt el Montmorency herceg fiatal, tizenöt éves leánya iránt. Hogy gyakrabban lehessen társaságában, keresztülvitte, hogy atyja a leányt Condé herceghez, régi bajtársa fiához adja nőül, kit igen gyengének tartottak, s ki egész állását és vagyonát a királynak köszöné. IV. Henrik hódolását egy ideig szívesen fogadá a fiatal nő, de férje csakhamar eltávolítá az udvartól, majd pedig elvitte Brüsszelbe, mint mondá azért, hogy a király elől megvédhesse. Condénak ez a menekülése annál veszedelmesebb volt, mert a herceg magát tartá IV. Henrik jogos örökösének, s így nagy zavarokat támaszthatott. A francia udvar felszólítá a spanyolt a szökevény kiadására, de e követelés visszautasíttatott. Az egész dolog nagyon bántotta a királyt. Ha most háborút visel a spanyolok ellen, úgy fogják feltüntetni, mintha elrabolt imádottja visszaszerzésére indulna. Azért mondá, hogy adják csak vissza a hercegnét atyjának, ő többé nem foglalkozik vele, mert seregével Németországba megy.[12]

Bárminő gyakorlati és gyakran aprólékos ügyekkel volt is elfoglalva a király, szellemének röpte őt a legmagasabb állami kérdésekhez vezette, és felmerült előtte is, mint azóta annyi nagy elmében, az az eszme: miként lehetne a zaklatott emberiségnek biztosítani a békét és boldogságot mindenkorra.

A reneszánsz nagy álmodozója, Morus, egy távoli, mesés nemzet intézményeiben látta azt az eszközt, melynek használása által az összes népek a jólét, a szellemi műveltség és az erkölcs legmagasabb fokára emelhetők. Henrik és minisztere, Sully, közelebb hozzák ezt az ideált, magában Európában keresik annak tényezőit. De amennyit nyer az eszme valószínűségben, annyit veszt mélységéből és magasztosságából. Az egész emberi nem regenerálásának felséges álma helyébe tisztán a nemzetközi béke elérése lép, rideg, önző politikai számítás alapján. És mint azóta három századnak véres története bizonyítja, ez a megszorítás semmivel sem hozta közelebb a nagy tervet megvalósításához.

A cél a keresztény Európának tizenöt nagy uralkodóját körülbelül egyenlővé tenni hatalomban és gazdagságban, oly határokkal látni el birodalmaikat, hogy a legnagyobb és legdicsvágyóbb se sóvárogjon arra, hogy másnak rovására növekedjék, a többinek pedig ne kelljen attól tartani, hogy elnyomják. A vitás ügyeket közös törvényszékek intézzék el, a görög amphiktioniák* módjára. A kereskedés szabad lesz, a fejedelmek családjukkal szabadon, pompa s szertartás nélkül látogathassák egymást, úgy, mint most a magánosok. Minden állam meghatározza, a három nagy felekezet közül melyiket vagy melyeket fogadja be: a többi ott ne követelhessen elismerést. Minden állam meghatározott számú katonaságot és flottát tart és bocsát az egész kereszténység rendelkezésére, a hitetlenek elleni harcra. Ha ez szerencsésen be van fejezve, a hódításokat szavazattöbbséggel osztják el, és inkább a köztársaságoknak adják át, mint a nagy monarchiáknak.

Így tehát a világbéke egy nagy világháborúval venné kezdetét. De hagyján, hanem míg odáig eljutnak is, sok vérnek kell folynia.

* A dór bevándorlás után alakult görög szövetségekre utal, amelyek közös szentélyek fenntartása és közös ünnepi szertartások végzése céljából alakultak. Természetesen politikai szerepük is volt.

Igaz, hogy a francia király kijelenté, hogy nem akar hódítani, de ugyan ki fogja kényszeríteni az osztrák házat arra, hogy lemondjon a császári koronáról, mely ezentúl nem szállhat kétszer egymás után ugyanazon család tagjaira, lemondjon a magyar és cseh trónokról, melyeket majd Európa hatalmasságai töltenek be szabad választás után? Vajon Spanyolország jószántából lemond-e Belgiumról, Milánóról, Nápolyról, a Habsburgok német ága pedig Tirolról? Vajon a pápa és a jezsuiták lemondanak-e a katolikus vallás erőszakos terjesztéséről?

Mert az igazi, bár nyíltan be nem vallott cél a Habsburgok túlsúlyának, s különösen Spanyolország még mindig fenyegető hegemóniájának végleges megtörése. Ha pedig ez megtörtént, világos, hogy az egyes nemzetek közt a francia válik mindenképp túlnyomóvá száma, műveltsége és egysége által.

Nem is más a nagy terv, mint egy kísérlet az európai egyensúly megteremtésére, francia vezetés alatt. A másik komoly oldala, melynek megvalósításán még késő századok is fáradnak, az, hogy az államokat lehetőleg nemzetek és természetes határok szerint kerekítsék ki. A természetes határoknak és a nemzetiségnek mint államalkotó tényezőnek elsősorban így lép fel eszméje, kiválóan szemben a spanyol-osztrák császárság általános eszméjével.[13]

Addig is, míg a legkeresztényibb király megindítja a hadat Európa élén, legmegbízhatóbb szövetségese, a szultán ellen, közelebb eső vállalatokra készült fordítani hatalmas seregét: a jülich–klevei örökösödésnek Habsburg-ellenes irányban való elintézésére. De e terv ellen nagy oppozíció támadt az udvarnál, úgy mint egy emberöltővel előbb Coligny tervei ellen. Maga a királyné is a spanyol szövetséget óhajtotta, melyet gyermekeinek házassága által akart volna megerősíteni. A nemzeti érdekkel szemben újra mint hatalmas tényező jelentkezik a dinasztikus és felekezeti érdek. A jezsuiták voltak legnagyobb ellenzői a spanyolok elleni hadjáratnak. De IV. Henriket mindez nem térítheté el szándékától. Megkoronáztatá nejét, hogy biztosítsa a nyugalmat távolléte alatt, és reábízta a kormányzást. Már el volt határozva, hogy 1610. május 19-én utazik a sereghez. Öt nappal előbb Párizsban, amint mindenfelé köszönve kocsiján lassan áthajtott a városon, két tőrszúrással megölte őt Ravaillac Ferenc. Mint Césárt, nagy tettek után s még nagyobbak küszöbén érte őt az orgyilkos tőre (május 14.).

Ravaillacot fanatizmusa, a liga* öröksége, bírta a gyalázatos tettre. Okául azt mondá, hogy a király nem akarja megtéríteni a hugenottákat, és hogy háborút készül viselni a pápa, azaz az Isten ellen. Ebben megmaradt, de a legborzasztóbb kínzás alatt sem vallott senki ellen. Mindazáltal igen valószínű, hogy sokan és a legelőkelőbbek közül tudtak a király ellen elkövetendő merényletről, mely összeesküvésnek talán Ravaillac volt az eszköze. Még a királynéra és Epernon kercegre is gyanakodtak, de mivel éppen ezek és pártjuk jutottak uralomra, könnyű volt megsemmisíteniök bűnük minden nyomát.

A tett, úgy mint a Szent Bertalan-éj, mindenesetre Spanyolországnak vált javára. Midőn Madridban az államtanácsban hírét vették, a toledói érsek így kiáltott fel: Ha Isten velünk, ki ellenünk!

Megjelent: Marczali Henrik: Az ellenreformáció kora. Bp., é.n. (Nagy Képes Világtörténet. VIII. k.) 512–525. l.

JEGYZETEK

1. Lásd Ehrenberg, R.: Grosse Vermögen. Ihre Entstehung und ihre Bedeutung. Die Fugger, Rothschild, Krupp. Jena, 1902. II. k. 263–266. l.
2. A livre a tallér harmadrésze. A tallér annyi mint az akkori korona. A livre vagy frank a forintnak $^3/_5$-e. [Marczali persze a korabeli forintra utal!]
3. Ranke, L.: Französiche Geschichte vornehmlich im sechzehnten und siebzehnten Jahrhundert. I. k. Stuttgart, 1852. 69–73. l.
4. Michelet, J.: Histoire de France au seizième siècle. 9. k. Paris, 1864. 137. l.
5. Idézve Sainte-Beuvenél, Henri IV. 185. l.
6. Philippson, M.: West Europa im Zeitalter von Philip II., Elisabeth I. und Heinrich IV. Berlin, 1882. 439. l.
7. Az első Marseille-ben alakult meg, 1599-ben.
8. Memoires de Sully. Kiadta J.-F. Michaud–J.-J. Poujoulat. Paris, 1837. I. 514–516. l.
9. Michelet: i. m. 145. l.
10. Sully: Mémoires I. 620. l.
11. Philipson. i. m. 465. l.
12. D'Aumale: Histoire des princes de Condé pendant les XVIe et XVIIe siècles. Paris, 1889. II. k. 257–327. l.

* Szövetség. Az 1576-ban létrejött katolikus ligára utal, amelynek vezetői, a Guise hercegek, és híveik a hugenotta Bourbon Henriket ki akarták zárni a trónöröklésből.

13. Ezt a tervet Sully több helyen, több változattal és számos részlettel fejtegeti, emlékiratai II. k. 149–154., 212–221. l. Ranke és Philippson nem adnak hitelt Sully emlékiratainak, és az utóbbi részletesen kimutatja, hogy IV. Henrik nem tett semmi komoly előkészületet a terv keresztülvitelére.

Ezt elismerhetjük, de ez mit sem von le a szándék nagyszerűségéből és fontosságából. A főcél, a Habsburg-monarchia felosztása, teljesen megfelel IV. Henrik politikájának, ami pedig a kivitelt illeti, maga Sully mondja, hogy nem szabad elsietni semmit, mert „ki sokat markol, keveset szorít". Egyelőre akadémikus terv az egész, mely azonban kitűzi a jövő fejlődés céljait.

E célok közt a török elleni háború akkor igen népszerű Franciaországban. Ezt bizonyítják Tavannes emlékiratai és még jobban József atya egész működése.

A keresztény háborúk szellemének ez a feléledése kétségtelenül erős bizonyíték a terv hitelessége mellett, oly értelemben, mint magyaráztuk.

SZELLEMI MOZGALOM*

A pesszimizmus és materializmus

Mikor Goethe Faustja a János-evangélium fordításába fog, a „logosz" szó értelmén fennakad. Nem elégíti ki: kezdetben volt az ige, sem: kezdetben volt az értelem. Nagy töprengés után megállapítja: kezdetben volt a tett. A XIX. század filozófiájának történetét ehhez lehetne fűzni.

Kant idealizmusából indult ki. Ezt azonban Fichte, Schelling és Hegel okoskodásai mindjobban eltávolították a valóságtól. Kant kritikája a tudásnak kijelölte korlátait, megszorította jogait, s ezeken a korlátokon belül annál biztosabb alapot vetett neki. Utódjai nem akartak beletörődni az abszolut tudásról való lemondásba, lerombolták a Kant emelte korlátokat, újra kiszálltak a spekulatív sejtelem tengerére, és újra azt a tapasztalatot szerezték nekünk, hogy ezen a tengeren iránytű nélkül tévelyegnek. E férfiak közt a legmerészebb tévedett legkevesebbet. Fichte filozófiája, majdnem valamennyi utána következő spekulatív filozófiai rendszer szülője, keveset törődött a természettel, inkább az erkölcsi világfelfogás mélységeit kutatta, és erős hatással volt a német nemzeti önérzet és tetterő költésére. A Goethe igéje: Kezdetben volt a tett, Fichte filozófiájának is a kezdete. De Schelling a filozófiához a fantáziát hívta segítségül, és ő indította meg azt a kicsapongó álmodozást, mely a természetfilozófia néven a természettudósokat annyira elidegenítette a filozófiától. Hegel valamennyi közt a legtudósabb, a nagy rendszerépítő, de a legerőszakosabb és a leghomályosabb is. Az ő előadása, nyelve ijesztette meg annyira a nagyközönséget, hogy az az együgyű, de jellemző adoma keletkezhetett: Hegel halálos ágyán azt mondotta tanítványáról, Rosenkranzról: Csak egy ember értett meg, és az is félreértett. E mellett ezek a

* Részlet a Nagy Képes Világtörténet XII. kötetéből.

spekulatív filozófusok oly gőgösen nézték le a közönséges józan eszet, hogy midőn Hegel halálával ez iránynak a főtámasza kidőlt, a spekulatív filozófia csakhamar oly nagyot bukott, oly lenézésben részesült évtizedeken keresztül, hogy ahhoz hasonló bukásnak nincsen párja az emberi gondolkodás történetében.

Kant és a vezetése alatt álló nagy iskola sújtó csapást mért az addig uralkodó teológiai gondolkodásra. De midőn aztán a német spekulatív filozófia tisztán elméleti alapon hozzáfogott a világ rejtélyeinek megoldásához, mégis kudarcot vallott. Kantnak örök érdemei vannak a kritika terén, a német spekuláció is nagy lökést adott a gondolkodásnak, és a német filozófia klasszikus kora mindig elsőrendű iskolája marad az elmeélnek és az elvont gondolkodásnak. Ebben a tekintetben méltó utóda a régi görög bölcselkedésnek. De míg azt Arisztotelész a legközvetlenebb kapcsolatba hozta az összes pozitív tudományos kérdésekkel, ez a zárókő, noha maga Hegel is mindig sürgette a tények sokaságának gyűjtését és felhasználását – a németeknél elmaradt. A való élet törekvései és a filozófia égbetörő rendszerépítkezései közt át nem hidalt örvény tátongott.

Ennek a kitöltésére vállalkozott a danzigi [gdański] születésű, eredetileg kereskedőnek készülő Schopenhauer Artur. Kant tanítványa, mesterét sohasem tagadta meg, és oly otthonos a transzcendentális [az értelemben kezdettől meglévő, nem tapasztalati] filozófia szó- és fogalomkincsében, mint bárki más, de alapja már különböző. Nem a kategóriákból, nem is az okoskodó észből indul ki, hanem az emberből, a való emberből. Ez az, ki felfogásában megalkotja magának a világot, és akaratával alá akarja azt magának vetni, meghódítani. Az okoskodó elme mellett nála jogába lép tehát a tettre hajtó akarat, mint a világrend egyik legfőbb tényezője. Főmunkájának címe is kifejezi mind a két tényezőt: *A világ mint képzet és mint akarat.*[1]

Minden olyan világfelfogás, mely az istenséget veszi alapul, lényegében okvetlenül optimista. A mindenható, végtelen jóságú teremtő nem alkothat rosszat. És ha véges szemünk nem láthatja is céljait, még kevésbé útjait, a hivőnek meg kell nyugodnia abban, hogy erkölcsi mivolta szerint jutalom vagy bűntetés vár reá ezen vagy a más világon. Viszont a végzet vak hatalmára támaszkodó világnézet könnyen lesz pesszimisztikus. Az istenek irigysége határt vont a görögök boldogságának. Legkonzekvensebben fejti ki ezt

a tant az indiai buddhizmus, a maga lélekvándorlásával, az okok és okozatok örökre tartó hatásával, a természet minden országának egységével, melyben csak múló, átmeneti jelenség az emberi élet.

Schopenhauer ezt a görög-indus tant fejti tovább, tudatos ellentétben a tőle zsidónak nevezett deizmussal és optimizmussal. Reményli, hogy nyugat népei egyszer még visszatérnek az ősi igaz vallásokhoz. Tagadja az akarat szabadságát, mint minden erkölcsiség alapját, s helyette az okok és okozatok folytonos láncának egy szükséges szemét látja minden cselekedetben. Az igazán döntő nem az egyes elhatározás, hanem az egyéni jellem, melyből szükségképp folyik az elhatározás.

Az újkori filozófiát lényegében az emeli az ókori fölé, hogy tüzetesen foglalkozik az akarat szabadságának problémájával. Ez értelemben tán Szent Ágoston az első modern bölcselkedő. Előbb a teológusokat, aztán a filozófusokat választotta szét az akarat szabadságának kérdése. A XVIII. század materializmusa, midőn egyaránt tagadta az istenséget és az emberi lélek függetlenségét, és csak a test ösztöneire és vágyaira vezette vissza a tetteket, voltaképp már csak értelmes gépezetnek nézi az embert. (La Mettrie: *L' homme machine* [Az embergép]) Schopenhauer is tanítja az empirikus akarat megkötöttségét, a determinizmust, habár más alapon.

Ha a végzet uralmának elismerése önmegadásba, tétlenségbe dönt; ha az istenség vezetése előtt való meghódolás szinte hiábavalónak tünteti fel az emberi fáradozást: a pesszimizmusnak kétségtelenül megvan a maga haladó iránya. Az akaratot épp valamely hiánynak, nélkülözésnek érzete kelti föl, és ez az akarat aztán azon van, hogy kielégítést nyerjen, vagyis hogy magát fölöslegessé tegye. Senki sem tüntette fel természettől gonoszabbnak, hazugabbnak, hitványabbnak és kegyetlenebbnek az emberi nemet ennél a filozófusnál. De czekben a bűnökben ő éppen a természetes állapotok hagyományát látja, melyekből egyesek erős akarata, jelleme, önmegtagadása kivezeti az emberiséget. De most is csak egyeseket tart igazán erkölcsösöknek és igazaknak – a nagy tömeg előtte buta és gonosz most is. Világos ebből nagy ellentéte Rousseau-val, az emberi jóság lelkes hirdetőjével szemben. Világos, politikai és társadalmi tekintetben, a demokrácia elvetése, a születési, a pénz- és szellemi arisztokrácia elismerése.

Alig kellett valaha gondolkodónak annyit küzdenie elismerésért,

mint Schopenhauernek. Az elmélkedő filozófusok, különösen Hegel iskolája, szinte árulónak nézték, hisz saját fegyvereikkel támad ellenök, amennyiben bámulatos biztonsággal kezelte a transzcendentális elméletek fogalmainak szertárát. Agyon is hallgatták tőlük telhetőleg. A rideg materialistáktól elválasztotta műveltsége és mélysége. Bármennyire iparkodott, bármennyit lármázott érdekében híveinek csekély csapata, bármennyire követelte ő maga is a reklámot, „mert nem apostolokra, hanem evangelistákra van szüksége", szava elhangzott. Ezen a mellőztetésén még az sem segített, hogy ő igazán beszélni tanította a bölcselkedést, amennyiben műveit minden művelt ember megértheti, sőt élvezettel olvashatja.[2] Csak akkor kerekedett fölül, midőn a spekulatív filozófia elvesztette talaját, pesszimizmusa a forradalmak leverése után a lelkek csüggedtségéhez illett, és tanításának némely materialisztikus részletét az akkor kitört materialisztikus mozgalom örömest fogadta. Schopenhauer csillagzata 1850 után kelt föl. Így átmenetet jelöl az idealisztikus gondolkodás és a tisztán természeti alapon álló, nyers materializmus között.

Feuerbach Lajos jelöli a. másik, a közvetlenebb átmenetet. Ő is küzd Hegel elmélete mint a teológia utolsó racionális védelme ellen. Nem ismer mást, mint az embert és a természetet. Ezeket nem a filozofálás alkotta meg, hanem valóban élők. Az istenség csak az emberi gondolkodásnak képzeleti visszatükrözése.[3] Ezért nincs is semmi, ami fölötte állana az embernek. Ezért legfőbb törvénye csak az emberekhez való szeretete lehet.

Eddig is volt hitetlenség elég, és a XVIII. század felvilágosító irodalmát méltán nevezhették a vallástalanság bibliájának. De a restauráció kora ismét a hagyományos érzelmeket tette uralkodókká, és minthogy a metarializmus ezek ellen lázadt fel, egyúttal szoros összeköttetésben állott mindazon politikai törekvésekkel, melyek a forradalom után ismét visszahelyezett egyházi és politikai rendszerek megbuktatására törtek. A XVIII. században az arisztokrácia volt hitetlen; az egyházi és a világi csaknem egyformán; a XIX. század derekán a polgári osztály vált azzá, és jelentékeny részben magával vonta a munkásokat, a köznépet is.

De a hitet nemcsak bölcsészeti alapon támadták meg, hanem a történelmi kritika segítségével is. A bibliának, az ó- és újszövetségnek hitelességét már a felvilágosodás írói is vitatták, és részben meg is ostromolták. De fegyvereiket inkább a józan ész szolgáltatta,

mint a tudomány, és különben is, már célszerűségi okokból inkább az ószövetség ellen intézték rohamukat, mint az új ellen. Még a legerősebb harcos, Voltaire is megállott ennél a határvonalnál.[4] Most Strauss Dávid, Hegel iskolájának híve átlépte azt, egyenesen az evangéliumok szövegét téve vizsgálódása tárgyává, és egészen azon módszert alkalmazva rájuk, melyet Ranke és iskolája a többi történeti kútfőre alkalmazott. A négy evangélium ellentmondásai, eltérései, bizonyos tekintetben különböző tényezői ugyancsak bő anyagát szolgáltatták a kutatásnak, és a szent könyvek kritikája mai napig is azon mederben folyik, melyet Strauss ásott részére. Tudományos művét ő maga is átdolgozta és népszerűvé tette. Eredményei különösen Renan által mentek át az összes nemzetek művelt osztályainak köztudatába.

Mikor már nincs sem teológia, sem metafizika, az anyagelviség korlátlanul uralkodik és terjeszkedik. Az ember már nem más, mint fizikai, vegyészeti és fiziológiai anyagok és erők eredménye és továbbfejlesztője. A természettudományok haladásának elsősorban ezt a következését vonták le az első lépésnél megálló és gyors sikerre és népszerűségre törekvő elmék. Az 1850-es és 60-as években Moleschott s Vogt Károly embertana uralkodik a könyvpiacon és a lelkeken, s tanaikat némi rendszerbe önti és a közepes műveltségűnek is hozzáférhetővé teszi Büchner, az *Erő és Anyag* szerzője.[5]

A fejlődés tana. Darwin

Ez a materialista tan sem rendszer, sem tudomány dolgában nem jelölt haladást. A szellemnek rideg tagadása, az egész hosszú történeti múlt eredményeinek megsemmisítése mégicsak a félművelteket vagy a műveltség külszínében takarózni akarókat elégíthette ki. Schopenhauernek, Feuerbachnak, Straussnak kritikája csak a rombolásban volt hathatós, nem az alkotásban. Tudományos értékűvé, általános jelentőségűvé akkor lett a materializmus, midőn szervi összeköttetésbe lépett a fejlődés elméletével.

A kinyilatkoztatott vallások az egyes fajokat és nemeket kezdettől fogva isteni rendelés szerint fennállóknak tekintik. Noé bárkájának elbeszélése e felfogásnak költői, naiv kifejezése. Talán a reneszánsz korában találkozunk először e nézettel ellenkező,

bár elszigetelt véleménnyel.[6] Az előbbi kötetekben láttuk, hogy a XVIII. században már remélték a fejlődés tanának tudományos megállapítását, [7] és hogy úgy a kozmogónia terén, Kant és Laplace teóriája által, mint a történet és politika mezején, Herder és Burke nyomán diadalt ült az evolúció elmélete. A transzcendentális bölcselkedés éppen nem ellenkezett e tannal, mely éppúgy megfért Kant kritikájával, mint Hegel világszellemével, mely mindig új meg új alakban nyilvánul, haladván a tökéletesedés, az idea és matéria azonossága felé. De éppen a természetrajzban, azon a téren, hol el kellett dőlnie a viadalnak, csak keveset haladt a fejlődés felismerése. Goethe határozottan felismerte a fejlődés gondolatát, midőn a növények átalakulását megfigyelte, s a francia Lamarck ugyanazon időben az állattan körében is észlelte a fajok egymásba való átmenetét. A kövületek tanulmánya nagy jövőt ígért a felfogásnak, de a tudományos autoritás [tekintély],melyet különösen Cuvier képviselt, még ellene foglalt állást, és dogma gyanánt tartotta fenn a fajok változatlanságát.

A júliusi forradalom napjaiban történt, hogy az öreg Goethe e szavakkal ront vendége elé: „Mit gondol e nagy eseményről? A tűzhányó kitört, minden lángban áll, és már nem zárt ajtók mögött tárgyalnak." Csakugyan borzasztó, felel a vendég. De a minisztérium oktalanságától nem volt várható más, mint az, hogy a királyi család elűzésével végződik a dolog. – „Nem értjük egymást, válaszol a nagy költő. Egész másról beszélek. Arról, ami az akadémián történt, a Cuvier és Geoffroy St.-Hilaire közt folyó vitáról, júl. 19-én. Ezentúl Franciaországban is a szellem uralkodik majd a természet búvárlásában az anyag fölött. Bepillanthatunk majd a teremtés elveibe, Isten nagy műhelyébe."[8]

Goethe lángesze fontosabbnak látta ezt a kérdést minden politikai változásnál. Pedig még csak félénk, tétova kísérletről volt szó, oly elméletről, mely csak igen kevés tudományosan megállapított adatra támaszkodhatott. Amint aztán türelmes, hosszas gyűjtéssel és megfigyeléssel mind alaposabbá és többoldalúvá vált ez az elmélet, nemcsak a XIX. század utolsó harmadának uralkodó szellemi tényezőjévé emelkedett, hanem annyira áthatotta a gondolat és kutatás egész világát, hogy szinte beláthatatlanok a következései.

Az elméletnek tudományos alapvetése nagyjában egy embernek, Darwin Károlynak érdeme.

Darwin, egy híres orvos unokája, ki szintén sokat foglalkozott

a fajok eredetének problémájával, körülbelül 25 éves korában nagy útra indult a „Beagle" hajón, melyet az angol kormány tudományos megfigyelések eszközlése végett küldött ki Dél-Amerikába és Afrikába. Hazatérve egy negyedszázadot töltött észlelései feldolgozásával és újabb anyag gyűjtésével. Falusi magánya még azt is lehetővé tette, hogy az észlelésen kívül a kísérletezés módszereit is felhasználja, mire különösen a galambok különböző válfajainak keresztezését találta alkalmasnak. Tanulmányai eredményét, hosszas meggondolás után, csak 1839-ben bocsátotta közzé *A fajok eredete* című munkájában.[9] Ebben a fajokat változékonyaknak mutatja ki, némely esetben meg is jelöli az átmenetet jelző közbülső fokozatokat.

Az átalakulást pedig a létért való küzdelem idézi elő, mely a faj egyes tagjait arra kényszeríti, hogy a megélhetésüket biztosító szerveket vagy más tulajdonságaikat, példának okáért színeiket, jobban fejtsék ki, hogy megküzdhessenek ellenségeikkel, vagy könnyebben jussanak táplálékhoz. Ezeket a küzdelemben bevált sajátságaikat azután átöröklik ivadékaik, úgy, hogy új életre képes faj jő létre, míg a régi elmaradó, elenyészik.

Talán még sohasem keltett könyv olyan feltűnést mindjárt megjelenésekor, mint ez. Noha Darwin az igaz tudós szerénységével került minden messzebb menő következtetést, mindig csak a közvetlen tény megállapítására szorítkozván; noha még az Angliában annyira hatalmas bibliai hitet is kímélte: harcra kelt ellene minden teológus, bölcselkedő, a fajok változatlanságáért küzdő természettudós egyaránt. Mint minden nagy embert, még plágiummal [irodalmi lopás] is vádolták. Mintha nem volna más egy véletlenül elejtett ötlet és ismét más egy oly eszme kifejtése, melynek alapozását csak egy élet kitartó munkája, lángeszű csoportosítása vihette keresztül. Mindamellett tana egyre haladt, és különösen Németországban vált csakhamar uralkodóvá. Hozzánk is gyorsan eljutott, és tudósaink is részt vettek fejlesztésében. Ő maga pedig, részben a munkáját ért támadások megcáfolására, részben megfigyelései kiegészítésére, lankadatlanul folytatta észleléseit.

Ezek eredménye gyanánt 1871-ben új könyvet adott ki az ember eredetéről és a faji kiválasztásról. Ebben elmélete betetőzéséül összeállítja azokat az adatokat, melyek az embernek a majomtól, illetőleg a fajnak a kettő közt álló valamely elveszett közbenső tagjától való származását támogatják. E munkájában elismeri, hogy

előbb tán a kelleténél nagyobb fontosságot tulajdonított a létért való küzdelemnek, de viszont egy új elvet állít fel a fajok kiválásának és tökéletesedésének magyarázatára. Szerinte a természetes kiválasztás, vagyis a szépség és erő által legjobban kiváló hím- és nőstényállatok párosodásának is része van a mind erősebb és szebb fajok létrejöttében. További művei is ugyanazt az elméletet támogatják, és csak 1882-ben bekövetkezett halála vetett véget páratlan eredményű és dicsőségű munkásságának.

Bármennyire uralkodott is a természet világának minden területén, igazi rendszert nem alkotott. Pontosan megállapította, amit kutatásai után lehetett; levonta ezek következéseit, de tovább nem ment. Tanítványai, különösen a német Häckel, ki kevésbé volt lelkiismeretes, de annál inkább rendszerező elme, elvégezték ezt a rendszerezést, természetesen úgy, hogy megrajzolták az emberiség egész családfáját a legkezdetlegesebb állati szervezetektől kezdve felfelé. Ebben nagyobb tekintettel voltak a népszerűségre, és a tömeg ízlésére, mint a tudományosan pontosan megállapítható igazságokra. De másrészt tagadhatatlan, hogy Häckel is szerzett nagy érdemet, különösen az állati csíráknak (embrióknak) az összehasonlítás körébe vonása által.

Keveset szóltunk és szólhattunk csak az újkor e legnevezetesebb szellemi mozgalmáról, melynek Darwin csak megindítója volt, és melynek elágazásai a tudomány minden terére még be sem láthatók. De ez a kevés is tán több a szükségesnél, ha meggondoljuk, hogy mindnyájan az eszmék légkörében élünk, és belőlük vonjuk a szellemi tápláléknak jelentékeny részét. Igen valószínű, hogy a kutatás és annak haladó módszere még sokat fognak módosítani a darwinizmus rendszerén. De az bizonyos, hogy megalkotója csakugyan urává tette a szellemet a természetbúvárlat fölött, és bepillantást nyert a teremtés műhelyébe, mint ezt Goethe megjósolta. A „létért való küzdelem" és a fajok átváltozása pedig csakoly divatos jelszavai a mai világfelfogásnak, mint az abszolút és a transzcedentális, az a priori [tapasztalattól független] és posteriori [tapasztalaton alapuló] a spekulatív korszaknak.

Darwin tana nemcsak a természeti tudományok rendszerét forgatta fel, hanem nagy hatással volt minden tudományra, azokra is, melyeknek alapelveit megtámadni látszik. Előbb a teológia, aztán a filozófia akarta megalkotni a reális világ rendszerét a maga képére. Ez most megfordult. A természeti tudományok módszere,

az észlelet, a tapasztalás, a kísérlet hatja át mindjobban a szellemi-nek nevezett tudományágakat is. A teológia azon kényszerűség előtt áll, hogy pontosan megállapítsa a hit és a tudomány határvonalát, az elmélkedésre pedig az a még nagyobb és nehezebb feladat vár, hogy a nyert tudományos anyag felhasználásával újra építse az idealizmus épületét.

Minden nagyságával és konzekvenciájával a darwinizmus mégis-csak az egyik és nem is a legszilárdabban álló része korunk tudományos mozgalmának. A tudományos szellem mindenben a megfigyelést, az észleletet, a kísérletet, egyszóval a pozitív tudást iparkodik az elmélet, a véletlen vagy a tudományosan meg nem állapítható adatok helyébe emelni. Hogy minő eredményeket ért el az a módszer a fizika, a kémia és az élettan terén, mint halad minden egyes feltalálásból, azt lépcsőnek használva fel, mindig újabbra, arról e helyen részletesen be nem számolhatunk. A fontos az, hogy a feltalálások praktikus felhasználásuk által sokban megváltoztatták az élet feltételeit, és nagyban járultak ahhoz, hogy az ember sokkal inkább alávesse magának a földet és a természet erőit, mint bármikor azelőtt.

A társadalmi mozgalom. A szocializmus

A természettudomány ezt a páratlan lendületét és kiterjeszkedését a gondolatvilág minden terére annak a módszernek köszöni, mely a szellemi tudományok körében fogantatott meg, és ott Kant ideje óta mindig uralkodott.

És mégis, szinte irigység foghatna el mindenkit, kik a tudományok más ágai körül foglalkozunk, ha a szomszéd területen annyi haladást észlelünk, és amellett a mi törekvéseink meddőségét. Amott minden újabb eredmény gyors gyakorlati felhasználásához vezet, és amellett, hogy tovább viszi a tudományt, egyesek, osztályok vagy az emberiség jólétének, vagy legalább kényelmének emelésére szolgál. A társadalmi tudományokban ellenben a legszebb, legkövetkezetesebb rendszernek is csak ideig-óráig való győzelmét, uralmát észlelhetjük, és csakhamar oly rendszerek lépnek helyökre, melyeket régóta elhagyottnak, alkalmatlanoknak, nem a haladást szolgálóknak ítéltünk. Az a szoros összeköttetés a tudomány és az élet, az elmélet és a gyakorlat közt, mely annyira

sajátja az egzakt tudományoknak, a társadalomban csak ritkán tűnik elénk.

Nincs szebbnek látszó és mégis tévesebb állítás annál, hogy a tudományt csak magáért a tudományért kell művelni, tekintet nélkül annak használatára.

A tudományt nem magáért, hanem az igazságért kell művelni. Ez az igazság mindig kétféle haszonnal jár: egy régi tévedés eloszlatásával, és a nyert igazság pozitív eredményével. Ez a haszon az egzakt tudományoknál kézzel fogható, a mi birodalmunkban csak igen ritkán az. Ennek pedig igen egyszerű az oka. A távírót, vasutat, elektromos világítást, gyorstüzelő ágyút stb. mindjárt be lehet hozni, ahol szükség van rá és kifizeti magát. Ott a feltaláló maga végzi a szellemi munkát: a többi kezelés dolga. Erre pedig a muszka, a kínai vagy a brazíliai ember csakoly alkalmas, mint a francia vagy az angol. Az erkölcsi vagy történeti igazságoknál ellenben mindenkinek, ki részesülni akar bennük, el kell végeznie ezt az egész szellemi munkát, melynek létrejöttüket köszönik. Még annak a nemzetnek is, melyben keletkeztek, eleinte csak legmagasabban álló köreit hatják át; azt, mely elő van készítve befogadásukra; a többi nemzetnél pedig még nagyobb a közeg ellenállása. A matematikát, a természeti tudományokat, a vegyészetet elég tanítani: mindazt ellenben, mi gondolati és érzelmi világunkat átváltoztatja, át kell élnünk. Itt nemcsak a tudatlanság állja utunkat, hanem vele szövetségben az előítélet, az egyéni vagy osztályérdek.

Viszont: gazdagabbá, erősebbé tehetnek a természeti tudományok: jobbá, boldogabbá csak érzésünk, gondolkodásunk kifejtése tehet. Ha tehát nehezebb a feladatunk, szinte elérhetetlen távolban tűnik el a cél, másrészt minden egyes, bármily kicsiny eredménynek megvan a maga értéke. Mert minden siker a legmagasabb és szorosan véve mégis a leggyakorlatibb célt szolgálja: az emberiségnek, vagy legalább nemzetünknek igazságban való gyarapodását.

De térjünk vissza tárgyunkhoz.

Mennyiben használta fel a társadalmi tudomány a fejlődés törvényeinek eredményeit?

A létért való küzdelem és a fajkiválasztás elvei, az emberi társadalomra átvíve, határozottan arisztokratikusak. Kétségünk nem lehet afelől, hogy a természet azoknak az egyéneknek, melyek öröklött vagy szerzett tulajdonságaiknál fogva kiválók, veszi leginkább a hasznát a fajok fenntartásánál. Az életrevalóság – ez a

magyar szó egészen kifejezi a fogalmat – éppen ezen tulajdonságok birtokában és átöröklésében áll.

A természetnek a harc az örök törvénye. A győzelem az erősebbé, ügyesebbé, szebbé. Akár öröklés, akár saját érdeme útján válik ki az egyén, érvényesülését ezeknek köszönheti. Érvényesülése pedig nemcsak a másfajtájúak ellen irányul, hanem éppen úgy saját fajtájának gyöngébb vagy ügyetlenebb példányaival szemben.

Némely állatfaj szintén társaságban élő. Az alacsonyabbaknál (hangya, méh) a társaság központja az anya, akire a fajfenntartás feladata hárul; a magasabbaknál (vadlovak, farkasok, majmok) a legerősebb és legügyesebb a vezető. Itt a támadás vagy a védelem intézése a főfeladat.

Harc az emberi társadalom törvénye is. Nemcsak az egyes fajok, nemzetek küzdenek egymás ellen, hanem ugyanazon társadalomban is küzdenek az egyes osztályok, családok, egyének. Ez a belső harc annál általánosabbá és elkeseredettebbé válik, minél magasabbra fejlődött a társadalom. Hisz ez a fejlődés éppen az erősebb szellemi és anyagi munkának az eredménye, és ezek versenyében gyökerezik. Amint nő a gazdaság, a szükséglet, nőnie kell az életrevalóságnak is, mert a vezetés és a vele járó földi javak mindig csak kevésnek juthatnak. A modern állam a maga törvényeivel csak szabályozza ezt a harcot, ezt a versenyt, anélkül, hogy megszüntethetné. A változás a barbársághoz képest, Taine szerencsés szava szerint, abban áll: hogy a küzdelem most a zsandár szeme előtt megy végbe.

De az emberi társadalomnak más célja is van, mint az állatiaknak. Nemcsak az anyagi megélhetés, hanem a szellemiekről való gondoskodás is. Nemcsak a faj fenntartása, hanem tökéletesedése is. És ha nem a természetnek, de az erkölcsnek törvénye megparancsolja a gyönge védelmét. Vagyis: az egyén nemcsak magának és hozzátartozóinak, hanem tehetsége szerint a közösségnek javáról is köteles gondoskodni.

Smith Ádám, a modern gazdaságtudomány megalkotója, igen jól érezte azt a belső ellentétet, mely az egyén szabad érvényesülése és a közösség érdeke közt fennforoghat. Ugyanakkor, midőn a szabad versenyt, más szóval a létért való küzdelmet hirdeti a gazdasági élet legfőbb törvénye gyanánt, a legnagyobb súlyt helyezi a nemzetnek, különösen a köznépnek értelmi és erkölcsi nevelésére. Ugyanakkor, amidőn a munkát, azaz az egyéni érvényesülést az őt megillető

rangra emeli, elismeri a történeti nagy tényezőknek, a földnek és a tőkének jelentőségét és jogosultságát. Ugyanakkor, midőn a gazdasági életre vonatkozólag megírja korszakalkotó művét, mintegy ellensúlyul, erkölcstanit is ír, „meg akarja állapítani azokat az általános elveket, melyek alapul szolgáljanak és áthassák minden nemzet törvényhozását".[10] De Smithnek sokban ugyanaz a sors jutott osztályrészül, mint Kantnak. Tanítványai, követői rendszerének csak egy-egy oldalát fejtették ki. A gyakorlatban pedig sokszor úgy látszik, mintha a közgazdasági szabadság egyáltalában nem törődnék a közösséggel: az erős e szabadság alapján bátran elnyomhatta a gyengét. A feudális uralom, a jobbágyok elnyomatása és kizsarolása e szabadság által megszűnt vagy megenyhült; megszűnt a céhek kizárólagos kiváltsága is. De helyébe a tőkének és a földbirtoknak nem kevésbé nyomasztó uralma lépett a szegény munkások fölött.

A francia forradalom eleinte Voltaire és az enciklopédisták nyomán az egyéni kiválóság szabadságát, tehát uralmát követeli; liberális. Majd, amint a tömeguralom kezdődik, Rousseau befolyása alá jut, szociálissá válik. Roberspierre felfogása szerint az állam egy nagy közösség, mely minden tagjáról köteles gondoskodni. A társadalom köteles minden tagjának fenntartásáról gondoskodni, akár úgy, hogy munkát szerez nekik, akár úgy, hogy biztosítja azok megélhetését. kik képtelenek dolgozni. „Annak segítése, kinek a szükséges is hiányzik, tartozása azoknak, kik felesleggel is bírnak."[11] Robespierre még elismeri a magántulajdont és egyenesen tiltakozik a földfelosztás ellen, amellyel gazemberek ijesztik az ostobákat. De az utolsó jakobinusok, élükön Babeuf-fel, már egészen és tisztán kommunisták. A munka mindenkinek kötelessége; a társaság célja: mindenkinek munkája alapján egyenlő részt biztosítani a közös élvezetekben. A forradalom célja: az egyenlőtlenség lerontása és a közboldogság helyreállítása. Tudjuk, hogy Fichte is, ki éppen nem volt vad forradalmár, az emberi méltóság követelése gyanánt állította fel azt az elvet, hogy minden embernek veleszületett joga van a tisztességes megélhetéshez.[12]

Figyelemre méltó, hogy míg a forradalom első korszakában a kommunizmus elsősorban és csaknem kizárólag a földosztás követelésében nyilvánul, később az mindinkább háttérbe szorul. Ennek kettős az oka. Először az, hogy a forradalom csakugyan gyökeresen végzett a földbirtok kiváltságaival, és hogy a telkek fel-

szabadulása és felaprózása által sok millióra ment már a birtokosok száma. A földosztás az ezredéves feudális uralomnak volt szükséges utóhatása. Másodszor az, hogy a gazdasági nézetek tisztulása által mindjobban felismerik a munka jelentőségét, értékét, és ebben látják az állam igazi fenntartóját. A munkás pedig már nem annyira a földesurral jő összeütközésbe, mint a tőkepénzessel, a gyárossal. Mert a politikai forradalom kora egyúttal kora a nagy ipari forradalomnak is. Már nem a várak tornyai és a földesúri galambdúcok, hanem a gyárak füstölgő kéményei az elnyomás szimbólumai. A gyár, a gép elkezdi uralmát milliók és milliók fölött.

Bonaparte helyreállította ugyan a rendet, de még élt a nagy rázkódás közvetlen emléke, és semmi sem látszhatott szilárdnak. Ebbe a gazdasági légkörbe, mely annál nyomasztóbbnak látszott, mert új volt, esik a modern szocializmus atyjának, Saint-Simonnak fellépése.

Gróf Saint-Simon unokája volt a híres memoáríronak, oly családból származott, mely eredetét – bár nemigen hiteles alapon – Nagy Károlytól származtatja. Előbb tiszt volt, részt vett az északamerikai unió függetlenségi harcában, aztán hazatérve megunta a katonai élet nyugalmát és Madridba ment, hogy csatornát ásson Madrid és a tenger között. Vállalata nem sikerült, és a forradalom csakhamar visszahívta. Ebben nem vett részt, mert párthoz nem akart tartozni, hanem nagy financiális spekulációkkal növelte vagyonát, melyet egészen a tudomány és különösen az ipar előmozdításának akart szentelni. Mint önéletleírásában elbeszéli, 1797-ben, harcminchét éves korában kezdett foglalkozni azon eszmével, „hogy új utat tör az emberi értelemnek". Ezután sok évet tölt komoly tanulmánnyal, hogy megalapíthassa a „fiziko-politikai iskolát", mit csak a tudományok összes ágazataiba való behatolás tehet lehetségessé. Vagyonát elveszti; mint panaszkodik, társa, gróf Redern által. 1812-ben így ír magáról: „Tizenöt éve csak kenyeret eszem és vizet iszom, fűtetlen szobában dolgozom, és még ruháimat is eladtam, hogy megfizethessem műveim másolóit. A tudomány s a közjó iránt való szenvedélyem, az a kívánságom, hogy megtaláljam azt az eszközt, mely kellő módon vet véget az európai társadalom most uralkodó válságának, vezettek ebbe a nyomorba. Így pirulás nélkül vallhatom be nélkülözéseimet és kérhetem a szükséges segítséget, hogy folytathassam művemet." Hite, öntudata fenntartja, szakadatlan munkára serkenti. Egymás után

adja ki műveit, melyek azonban éppen nem érték el a tőle várt és remélt hatást. Csak kevés hű követője volt, ezeket is inkább lényének és tanának misztikus vonása, szinte vallásos rajongása vonzotta, mint gazdasági vagy politikai jelentősége. Nem is írt igazán rendszeres munkát; felfogását, mint a vallásalapítókét, össze kell állítanunk művei különböző helyeiből.[13]

Nála a munka erkölcsi becse a kiinduló pont. A munka minden erény forrása. Ebből az következik, hogy az állam vezetése is a munkásoknak, ahogy ő nevezi, az iparosoknak (industriels) kezébe jusson. De különbséget tesz munka és munka közt. 1819-ben megjelent *Parabolá*jában, melyért törvény elé is állították, azt bizonyítja, hogy Franciaországot ugyancsak nagy csapás érné és megszűnnék elsőrendű nemzet lenni, ha egyszerre kidőlne háromezer legkülönb tudósa, művésze és mesterembere. Ha ellenben meghalnának a király testvérei és rokonai, mind a miniszter, főtisztviselő, főpap és főbíró, s hozzá még a leggazdagabb tízezer földbirtokos, a csapás korántsem volna oly lesújtó. A lángésznek az emberiség szolgálatában végzett munkája áll előtte első helyen, ezt kell megbecsülni és méltán jutalmazni.

A munka uralomra jutásán kívül azt is követeli, hogy a föld megszabaduljon terhétől, vagyis a föld bérlője éppoly szabadon rendelkezhessék a rá bízott tőkével, mint ahogy a kereskedő és iparos rendelkezik a rábízott vagyonnal, melyet ő kamatoztat.[14]

Legjobban összefüggő munkája még az *Új kereszténység* című. Ebben megmagyarázza, hogy a mai keresztény felekezetek mind egyaránt eretnekek, mert mind eltértek Krisztus igazi tanától. Ez két morális elvben foglalható össze: minden ember testvérének tekinti a másikat, és a vallásnak az a célja, hogy a társaságot a szegények sorsának lehető leggyorsabb javítására vezesse. Ez a vallás helyreállítja a nemzetek közt az állandó békét.[15] Egyúttal véget vet a mostani átmeneti állapotnak azáltal, hogy minden nemzetben uralomra emeli a munkásokat. „Minden ember dolgozni fog, mond az Úr!"[16] A szabad versenyt a munkások egyesülése, asszociációja váltja fel, és ez valósítja meg a földi boldogságot.

Saint-Simonnál csak a két főcél: a munkának uralomra jutása és az emberi nem boldogulásának megvalósítása testvéri egyesülés útján, domborodik ki tisztán és világosan. Az oda vezető út misztikus homályban maradt. Követői, miután Párizsban hozzá akartak fogni ez eszmék megvalósításához, csakhamar megoszlottak.

Különösen az a kérdés választotta őket ketté: lehet-e a nő is papja az új kultusznak. A női emancipáció [felszabadulás, egyenjogúsítás] ekkor lép előtérbe, de azokkal a botrányokkal, melyeknek előidézője volt, csakhamar lejáratta az egész saint-simonizmust.

De maga az utópia gondolata nem halt meg. Ébren tartotta a létért való küzdelem ádázsága, a júliusi forradalom által uralomra jutott gazdag polgárságnak önzése és a munkásoknak gyakran lelketlen kizsákmányolása. Nem csoda, ha minden jobbérzésű ember megundorodott a pénz kizárólagos uralmától. Egy volt kereskedő, Fourier Károly szintén az egyesülés, az asszociáció elvében kereste az orvosságot. Csakhogy ő már nemcsak az államot és a gazdasági rendszert támadta meg, hanem az egész társadalom alapját, a családot is. Ennek nyűge alól is fel kell szabadítani az emberiséget, hogy levetkőzhesse az önzést és boldoggá lehessen. A munkások egyesülnek, körülbelül 1600–1800 lakost magokban foglaló falanszterekbe vonulnak, itt közösen dolgoznak és közösen, szükségleteik szerint részesülnek munkájuk gyümölcsében. A gyermekeket közösen nevelik; a legények és leányok 18 éves koruktól fogva „mulathatnak", de házasságra csak akkor léphetnek, a község engedelmével, ha megszokták és teljesen megismerték egymást. Ha ez a falanszterrendszer általánossá válik, minden küzdelem és verseny megszűnik, az emberiség egyesül, világnyelv jő létre, és csak egyetlen közös cél marad meg, a közboldogság elérése. Így minden erőt a természet legyőzésére lehet fordítani. A földből Éden kertje válik, az élvezhetővé változtatott tenger vizén szelídített bálnák viszik át az utasokat. Az ember 7 lábnyira megnő, és életkora 144 évre nyúlik.

Fourier, a tőke ellensége, élte fogytáig hiába várta azt a tőkepénzest, ki egy milliónyi kölcsönnel lehetővé teszi majd az első falanszter megalapítását. Egy angol ember, Owen Róbert, maga is gyáros, azonban már előbb hozzáfogott a gyakorlati megoldáshoz. Munkásai részére iskolát alapított, megfelelő részt adott nekik vállalatai jövedelméből, és midőn fáradozásainak sikerét látta, hozzáfogott a kommunisztikus államnak megalapításához. Ebből száműzni akarta a vallást, a családot, és a régi világból csak a tisztult erkölcsöt tartotta méltónak arra, hogy átvegye. A régi Európa nem nyújtott teret az ilyetén kísérletre; átment tehát Amerikába, hol Indianában meg is alapított egy ilyen közösséget. Ez azonban nem soká állott, aminthogy a többi, hasonló természetű utópisz-

tikus kísérletek, melyek szintén az új világot választották az experimentum [kísérlet] színhelyéül, mind hasonló módon, rövid időn hajótörést szenvedtek. Az ember a maga szenvedélyeivel, külön ösztöneivel és egyéni fejlődésével nem akart nyájjá aljasodni. Az egyetlen kísérletek, melyek ez irányban bizonyos ideig sikert mutathattak föl, mind vallásos vezetés alatt állottak. A hit, mely örök boldogsággal biztat, inkább képes az egyént lemondásra bírni, mint a földi boldogság kizárólagos hirdetése. Ezt mindenki inkább a maga módja szerint keresi.

Ezért természetes, hogy ezek a modern utópiák is mind keresik a vallásos alapot. Ez különösen Saint-Simonnál szembetűnő. Eszméiket akarják az igaz hit erejével és hatásával felruházni. De éppoly természetes, hogy mindjárt a szociális boldogság keresése megindulásával sorompóba lép az a törekvés is, hogy az átalakulás a pozitív kinyilatkoztatott vallásnak, a kereszténységnek égisze alatt menjen végbe. A keresztény szocializmus egyívású a vallástalan szocializmussal. Egy talajban gyökereznek. A forradalom után ismét talpra álló polgári társadalom nem elégíti ki egyiköket sem. Az önzés, elnyomás, visszavonás szelleme, mely ellen a Bastille lerombolói küzdöttek,* új alakban ismét feltámad és uralkodik. A kard uralmában volt valami lovagias, megváltó vonás, a pénz uralmában hiányzik az. A kereszténység, mely keletkezésekor megújította egy romba dűlő világ erkölcseit, most is elég erős lesz ahhoz, hogy lelket öntsön a megváltás után epedő emberiségbe.

Igaz hivők, rajongók kezdték hirdetni az igét. Köztük különösen Lamennais vált ki, kit sok szellemi kapocs fűz Saint-Simonhoz. De mihelyt elhagyják a tagadás terét és komolyan foglalkoznak az újjáalkotással, nemcsak a modern társadalmat találják magukkal szemben, hanem a régi egyházat is. Ez éppúgy útját állja a szociális, mint háromszáz évvel ezelőtt a dogmatikus reformnak. A hierarchia csak addig ismeri el a nép törekvéseit, míg azok alárendelik magokat a vezetésnek. A demokrácia idegen tőle, ellenséges elemet lát benne. Azóta is minden igazi szociális reform ellentétbe jutott a Szentszékkel.

De volt a keresztény szocializmusnak kezdettől fogva egy politikai oka és elve is. A forradalom és a modern haladás nemcsak

* Utalás a Bastille 1789. július 14-én történt elfoglalására és lerombolására.

az egyházat fosztotta meg hatalmától, hanem a nemességet is. Ez a modern intézmények közt a maga erejéből nem vívhatja vissza a hatalmat. A győzelmes tőke ellen csatára szólítja a szegénységet, a győzelmes intelligencia ellen a tudatlanságot. A nyugati országokban, hol gyökeresen megtörték a feudalizmust, alig jutott valami eredményre; közép és keleti Európában, hol a középkor még nem szűnt meg teljesen, inkább boldogul. Minthogy e részekben az ingó vagyon nagyrészt a zsidók kezében van, ennek ellentéte a földbirtok, túlsúlya érdekében, természetesen az antiszemitaság ősi zászlaja alatt csoportosítja a híveket. Ezeket a pór osztályon kívül különösen a kisiparosok köréből toborozza, kiket a gyárak versenye fenyeget, és kik nem tudván sem tőkepénzesekké emelkedni, sem munkásokká leszállni, mint a régi céhrendszer maradékai tengenek tovább.

Már maga Saint-Simon is szembe száll a szocializmus ezen irányával. Egyetért velök abban, hogy a jelenlegi állapot nem kielégítő, és hogy a liberalizmus sem biztosítja eléggé a modern társadalmat. De azt is kimondja, velök szemben, hogy „a józan ész ellenzi a civilizáció visszamenését". A pápai uralomnak és a feudalitásnak volt létjoga addig, míg az iszlám fenyegette Európát, de most, hogy Európa felsősége szilárd alapokon nyugszik, egészen céltalan reakció volna. Most munka által akar boldogulni a világ, ennek a haladás az eszköze, és ez a tan csak azért nem veszélyes, mert a józan ésszel ellenkezvén, soha sem lehet sok párthíve.

Még sokkal keményebben szállott szembe a keresztény szocializmussal a szociáldemokrata párt megalkotója. „A kereszténység társadalmi elvei igazolták az antik rabszolgaságot, dicsőítették a középkori jobbágyságot, és szükség esetén most is készek arra, bár kissé szomorú arccal, hogy a proletariátus elnyomását védelmezzék. A kereszténység társadalmi elvei egy uralkodó és egy elnyomott osztály szükségét hirdetik, és az utóbbira nézve csak az a jámbor kívánságuk, hogy az előbbi jótékonyságot gyakoroljon. Az összes alávalóságok kiegyenlítését a mennybe helyezik át, és ezzel igazolják az alávalóságok fennmaradását e földön. Az elnyomók gonoszságait vagy az eredendő bűn vagy más bűnök igazságos büntetése gyanánt tüntetik fel, vagy megpróbáltatás gyanánt, melyet végtelen bölcsességében a megváltókra hárít az Úr. A gyávaságot, önmegvetést, megalázást, alázatosságot prédikálják, a csőcselék minden tulajdonságát, pedig a proletariátusnak

még nagyobb szüksége van büszkeségre, bátorságra és független szellemre, mint kenyerére."[17] Később az egészben csak feudális reakciót látnak, és a pap „csak szentelt vizet önt az arisztokrata haragjára".

Bizonyos, hogy eddig a szocializmus ezen formája csak politikai téren ért el itt-ott eredményt, de társadalmit éppen nem, és híveit sem a munkások köréből toborozza. Ennek oka pedig nagyrészt az, hogy bár a vallás szava mindig megtalálja a szívhez vezető utat, e tan hirdetői sem a történeti fejlődéssel, sem a gazdasági élet törvényeivel nem iparkodtak tisztába jutni, és így csak elszigetelt, egyes sikerekre támaszkodhatnak.

Mert a gazdaság tudományának művelésében is nagy fordulatot jelölt a szociális tanok feltűnése. Azóta *a munka szervezése* a gazdasági kutatás legfőbb problémája. Oly módot kell találni, mely a munka folytonosságát, a vállalkozó és munkásai megélhetését és egyúttal az ipar haladó képességét is biztosítsa, anélkül, hogy visszaesnék a céhrendszerbe, hogy nyájjá tenné az embert a falanszter módjára. A probléma megoldása annál nehezebb lesz, mert a gyáros nem biztosíthatja oly mértékben alkalmazottjai élethosszíglan vagy éppen örökösen való eltartását, mint annak idején a hűbéres úr. A kereskedelmi krízisek, a piacok elvesztése vagy a gyártás módjának tökéletesítése egyszerre koldussá teheti a vállalkozót is, míg a föld megmarad. Csak a viszony morális ereje gyarapodik, ha a munkás részesedik a haszonban: ha ő maga is, de különösen a nő és a gyermek munkája az egészség követeléséhez képest szabályoztatik; ha gondoskodnak munkáslakásokról és iskolákról. Ezen tanoknak, melyeket főképp Michel Chevalier fejtett ki, meg volt a kellő hatása a munkástörvényhozásra is. Az állam mindinkább beavatkozik, s a munkás és munkaadó viszonyát nem nézi tisztán magánszerződésnek, hanem társadalmi érdekűnek, hogy az előbbiek lelketlen kizsákmányoltatását megakadályozhassa.

De még más irányban is átalakult a gazdasági tudomány. A Smith-féle elmélet nemcsak az egyes nemzetre, hanem az egész emberiségre nézve leghasznosabbnak hirdette a szabad versenyt, mely leginkább alkalmas a legtöbb értéknek termelésére és piacra hozására. A szabad kereskedésnek ez a rendszere... Angliában 1846-ban teljes diadalt arat, az angol iparnak és kereskedésnek nagy hasznára. De az angol kézművek és gyártmányok, valamint az angol

hajózás túlsúlya, melyet a szén nagy bősége is támogat, teljes elnyomással fenyegeti a gazdaságilag gyengébb nemzetek iparát. A nemzeti termelés védelmére szolgál az a tan, mely a gazdasági erőt már nemcsak az értékekben, hanem magában a termelő erőben és annak gyarapításában is látja. Ezen erő tényezői közt pedig nagy szerepet játszanak az erkölcsiek is. Sőt ami legjobban ellenkezik a szabad verseny rendszerével, nemcsak a szerzés, hanem a lemondás is lehet gazdasági erő forrása, ha azt a köz, a nemzet érdekében gyakorolják. E tanoknak a német List Fridriken [Friedrich] kívül az amerikai Carey volt legbuzgóbb, leghatásosabb apostola.

A proletariátus szervezése. Marx. A szociáldemokrácia

Mindezek az elméletek vagy tanulmányok a nagy gazdasági kérdésnek békés megoldását, az átmenet válságának megkönnyítését szolgálták. A kiinduló pont mindegyikben az, hogy a gazdaságilag erősebb osztály, akár emberszeretetből, akár vallásos hitből, akár tudományos meggyőződésből vagy jól felfogott önérdekből kész a munkásokat mind több jóban részesíteni. Az összeütközésre, a kényszerítésre egyik sem gondol, sőt maga Saint-Simon a leghatározottabban tiltakozik az ellen, hogy tanait másképp is lehessen terjeszteni, mint a békés meggyőzés fegyvereivel. Valamennyi nemcsak szükségesnek, hanem lehetőnek is tartja a békés reformot.

De azért kísért a társadalmi forradalom árnya. Oly rázkódásé, mely borzasztóbb minden előzőnél, melynél a modern rabszolgahad, midőn összetöri láncait, egyúttal romba dönti a régi kultúra egész épületét, hogy új világot alapíthasson. Michel de Bourges, egyik legelszántabb francia kommunista 1835-ben így szólt George Sand-hoz, a társadalmi újjáalkotásért és különösen a nőemancipációért lelkesülő írónőhöz: „Mielőtt megvalósul álmunk, romba kell dőlni e palotáknak, szobroknak, képeknek."[18]

A társadalmi utópiáknak történeti jelentősége akkor kezdődik, midőn maga a proletáriátus kezd szervezkedni jogai megvédésére, a rá nézve kedvező tanoknak gyakorlatba léptetésére, az új társadalmi rend keresztülvitelére. E szervezkedés jelszavait az irodalom tűzte ki. De e jelszavak alkalmazása és a gyakorlati célok kitűzése

természetesen az egyes államok gazdasági és politikai fejlettségétől függött.

Mint politikai párt a legszabadabb országban kezdte és kezdhette csak meg a munkásság a küzdelmet. A francia forradalom ellen vívott nagy háború közben 1799-ben az angol kormány felfüggesztette az egyesületi szabadságot. Huszonöt éven át fennállott ez a tilalom, s ez idő alatt a munkások titkos egyesületei annyi bajt, zavart, veszedelmet okoztak, hogy a parlament 1824-ben megszüntette. Ekkor jöttek létre a nagy munkásszövetségek, a „trade-union"-ok. Ezek azon az alkotmányos alapon állottak, hogy mivel ők alkotják a nemzet többségét, saját érdekeik szerint, törvényhozás útján elérik kívánságaik teljesítését, mihelyt kivívják az általános és titkos szavazat jogát. Az 1833-ban létrejött nagy munkásszövetségnek ez volt kimondott célja, és a chartizmus* erre törekedett minden törvényes eszközzel. A toryk a liberális polgárság ellenében fel szerették volna használni a munkások zászlóaljait, és leendő vezérük, Disraeli, *Sybil* című híres regényében egyenesen szociális királyságot követelt. De mivel a választási reform kielégítette az összes polgári osztályokat, mivel továbbá a munkások ismételt, gyakran meg nem gondolt sztrájkjaikkal, fenyegetéseikkel, zavargásaikkal elrettentették az összes birtokos osztályokat, a chartizmus nem érhette el célját. A szociális törvényhozás ott a nagy pártok műve maradt. Ennek haladása okozza, hogy az angol ipar óriás fellendülése mellett, noha az általános szavazati jog máig sincs meg, a gazdasági ellentétek ott inkább enyhültek, mint kiélesedtek.

Ebben azonban nagy része volt a trade-unionok egy más, párhuzamos mozgalmának is. A munkások fogyasztási szövetkezetei, a „rochdale-i pioneerek" követői mind számosabbakká váltak. Ezáltal a munkások életmódja határozottan javult, egyesülésük és az alkalmas időpont kellő felhasználása pedig képessé tette őket arra, hogy győzelmesen víva meg a bérharcokat, keresetüket növeljék vagy pedig munkaidejüket csökkentsék. Így a munkás

* Az angol munkásság első szervezett politikai tömegmozgalma, mely kezdeti szakaszában (1836–1839) a választójog kiterjesztéséért indult harcba. Az 1838-ban közzétett People's Chartert (a nép szabadságlevele – innen a mozgalom elnevezése) majdnem 1,3 millióan írták alá. A mozgalom több szakaszban 1848-ig tartott, eredménye a munkásság egyes rétegei helyzetének javítása lett (pl. a nők és gyermekek 10 órás munkanapjának bevezetése 1847-ben stb.).

már nem nagyon különbözik a kispolgártól, és rendfenntartó elemmé vált. A liberális kormányok, különösen Gladstone vezetése alatt, főfeladatukat éppen ez összeolvadás elősegítésében és e kis egzisztenciák biztosításában látták. Így a munkásság, ha nincs is kellő parlamenti képviselete, hatalmas, befolyásos, jól szervezett és fegyelmezett tényezőjévé vált a nemzeti életnek, mely békés úton halad tovább. Fejlődése annyira önálló, hogy most egy újabb mozgalom, mely különösen az egyetemekből indult ki, a nagy városok csavargó és bűnös osztályainak, az ún. ötödik rendnek szervezését és nevelését tűzhette ki céljául, melyet különösen népotthonok (Toynbeehall) alapítása által törekszik megvalósítani.

Másként ment végbe a fejlődés Franciaországban. Itt a munkások a kispolgársággal együtt harcoltak a forradalom vívmányaiért. A júliusi forradalom győzelme nagyrészt a párizsi proletariátus önfeláldozásának volt az eredménye, de a diadal gyümölcseit egészen a maga részére foglalta le a jobbmódú polgári osztály. A társadalmi ellentéteket itt a politikai pártviszály is élesítette, amennyiben a választó polgárság Lajos Fülöphöz ragaszkodott, a munkás és kispolgár ellenben, híven a jakobinus hagyományokhoz, élt-halt a köztársaságért. Ez az ellentét többször fegyveres lázadásban tört ki, melyet a katonaság vérbe fojtott. Csak ekkor kezdődik politikai szervezetük. Legfőbb követelésük, melyet különösen Louis Blanc hirdetett, a munkához való jog; céljuk elérésére itt is az általános népszavazást követelték, melynek itt különben megvolt a történeti hagyománya. Törekvéseik politikai irányáról és annak eredményeiről még gyakran lesz szó e lapokon, de elméletileg és szervezet dolgában nemigen vitték tovább a munkások ügyét.[19]

A proletariátusnak mint negyedik rendnek szervezése és a többi osztállyal való szembeállítása Németországból indult ki. Ez a szervezet és az a tudományos mozgalom, melyen alapul, történetileg két külön tényezőből eredt. Az egyik maga a német proletariátus, mely gyöngén, elhagyottan, lenézetten került azon válság elé, melyet a gépek elterjedése, a kézműves iparnak gyárivá való átalakulása okozott. Ez a válság 1840 után sok ezer munkást nyomorba, éhínségbe döntött, különösen Sziléziában, és egyszerre a tömegnyomorra terelte a közfigyelmet. A másik Hegel filozófiája, mely általánosításával, rendszeresítésével, az abszolútnak

mint világszellemnek felállításával és különböző fejlődő alakokban való megjelenésével éppoly alkalmas a legmesszebb menő reakciónak, mint a leggyökeresebb forradalomnak igazolására.

A német szocializmusnak Weitling Vilmos német szabólegény volt a megalapítója. Ügyes fiú volt, azt mondták róla, hogy Bécsben győztes versenytársa volt egy főhercegnek egy leány kegyében. Később Párizsba jutott, megismerkedett a francia szocialisták tanaival, és több menekült német és svájci társával megalapította az „igazak" titkos társaságát, melynek célja a munkásság felszabadítása. Ezt már nem várja mástól, mint a proletariátus győztes forradalmától. Az új társadalmat valami falanszternek képzeli, melyet a bölcsek és tudósok kormányoznak. Tiltakozik a „hazafias hazugság" ellen, mely a királyságok utolsó menhelye, és kimondja, hogy az ún. „haza" iránt semminő szeretettel nem viseltethetik az, ki benne nem veszthet semmi olyat, mit máshol meg nem találhatna. A házasságot sem igen kíméli: „A szerelem a mag, a házasság a héja. A pénz a féreg, mely a magot megrontja. Ez a mai házasság definíciója." Természetes, hogy könnyű a héjat elvetni. A szerelem szabad: a gyermekek nevelése a társadalom gondja.

Ezek a tanok, melyeken ugyancsak meglátszik a vándorlegény felfogása, mindjobban elterjedtek a Párizsba vagy Svájcba jutó legények és munkások közt. Ezek aztán tovább vitték Németországba, sőt már hazánkba is. De igazi szervezet és összetartás még nem volt. Ezt csak Marx adta meg nemcsak a német, hanem a nemzetközi proletariátusnak is.

Marx Károly, egy zsidó ügyvéd fia, ki később áttért, 1818-ban született Trierben. Berlinben tanult, és még ott is feltűnt vasszorgalmával, mellyel nemcsak a filozófiára és jogra vetette magát, hanem a többi tudományokba is belemélyedni igyekezett. 1843-ban megnősült, neje, ki holtáig hű társa maradt, előkelő nemesi családból származott. Azóta folyton a társadalmi probléma foglalkoztatta. Megoldásához nemcsak nagy tudományos előkészültséggel fogott, hanem a gazdasági élet oly beható ismeretével, minő az elméletileg képzett embereknél nagy ritkaság.

Újságcikkei által összeütközésbe jött a porosz kormánnyal, úgyhogy 1844 óta többnyire külföldön tartózkodott. Párizsban Engels Frigyes csatlakozott hozzá, egy barmeni gyárosnak nála valamivel ifjabb fia, ki előbb Angliában tartózkodott a gyári és munkásviszonyok tanulmányozására. Engels arra az eredményre

jutott, hogy a gazdasági tényezők döntenek a modern államok belső politikája fölött, amennyiben e tényezőkön alapulnak az összes osztályellentétek s ezek harcai. Ezt a két külön felfogást öntötte aztán rendszerbe Marx, és így alkotta meg a történeti [történelmi] materializmus rendszerét, a szociáldemokrácia tudományos alapvetését.

Marx a társaság* fejlődésében látta az ember fejlődését, a társaság fejlődésére nézve pedig a gazdasági tényezőket látta irányadóknak. A fejlődés az alacsonyabb termelési fokozattól a magasabbhoz szükség szerint való, és mindegyik fejlődési fok szükségképp más, az uralomra hivatott elemet nevel. Az egyház és a nemesség nevelte naggyá a burzsoáziát, mert csak annak pénzével és értelmi erejével uralkodhattak. A burzsoázia pedig elképzelhetetlen proletariátus, vagyis a nehéz munkát végző, csekély igényű tömeg nélkül. Éppen ez a közös gazdasági elnyomás, a javak és a munka eredményének igazságtalan elosztása teszi majd a proletariátust tudatos osztállyá, mely külön jogainak érvényesítésével egyúttal kivívja az általános emberi jogot. A proletariátus után már senki sem áll, midőn tehát a munkásosztály felszabadul, felszabadítja egyúttal az egész emberiséget az osztálykülönbségek átka alól. Az új, általános emberi társadalom a közösségen alapul. A magánbirtok mindig az egyéni és osztályérdek kifejezője maradna. Különben az új társadalom részleteibe nem bocsátkozik. Előtte az egész proletariátus egyesítése s osztályöntudatra való nevelése és a harcra való előkészítése a fődolog. Maga a harc is történeti fejlődésnek végeredménye lesz. Szükséges, de hogy mikor következik be és milyen eszközökkel vívják, szintén a viszonyok alakulásától függ. A történeti előzményeknél és a szembeálló érdekek általános voltánál fogva azonban előrelátható, hogy a küzdelem még erősebb és továbbtartó lesz a nagy francia forradalomnál.[20]

Ez az a tan, mely most is, több mint egy félszázad múlva, a hitágazatnak erejével és biztonságával hat sok millió emberre. Hatását sokszorozza az a meggyőződés, hogy kívüle a proletariátus számára nincs boldogulás. A hit fanatizmusa egyesül e felfogásban a politikai pártok éles gyűlöletével és a magánérdekek előreindító ösztönzésével. Mindent összevéve, páratlan szervezetet hozott

* Itt : társadalom.

létre, úgy részvevőinek számát és összetartását, mint a szemök előtt lebegő cél nagyszerűségét tekintve.

Félre nem ismerhető Saint-Simon történeti felfogásának hatása Marxra. A modern szocializmus atyja legalább Franciaországra nézve kimutatta az indusztriális korszak következésének szükségét a feudális korszak után. Marx ezt most általánosítja és kétségtelenül nagy anyaggal támogatja, anélkül azonban, hogy azt teljesen be bírná bizonyítani. Így pl. világos, hogy az ókori nagy népek, a görög és a római, szintén több korszakon mentek át, oly korszakokon, melyek a mi középkorunkhoz és újkorunkhoz hasonlíthatók, de náluk nem következett be soha a proletáruralom, sőt, legalább Rómában, a császárság idejében szinte megszűnt az osztályharc. A nemzetek külön fejlődésére sincs kellő tekintettel, aminthogy egyáltalában az általánosítás legfőbb vonása könyvének. De nem is tudományos meggyőzésről van szó, hanem határozott elfogadható jelszóról, mely a milliókat lemondásra és tettre lelkesítse, és a maga végzetszerűségével küzdelembe vigye a hivőket, mint egykor Mohammed, a maga kiszemeltjével, és mint a keresztes hadjáratok indítói az „Isten akarja" jelszóval.

Mert később Engelsszel Brüsszelbe ment, ahol megalapította a nemzetközi társaságot és megszerkesztette annak programját. Ennek végén áll a híres harci kiáltás: „Minden nemzet proletárjai, egyesüljetek! Egyesüljetek, mint osztály. Nyíltan kimondjuk, hogy céljaink csak a mostani társadalmi rend erőszakos megdöntése által érhetők el. Remegjenek az uralkodó osztályok a kommunista forradalom előtt! A proletárok csak láncaikat veszíthetik!"

Az átmenetet úgy képzelik, hogy előbb a proletárok osztályuralma következik be. Ez lefoglalja az egész földbirtokot állami célokra, megszünteti az örökösödés jogát, államosítja az egész hitelt és közlekedést, nemzeti gyárakat állít, és behozza a munka kényszerét és a közös nevelést. Ha mindez megtörtént, a politikai uralom megszűnik, és az állam minden tagjának szabad egyesületévé válik.

Természetes, hogy ez a változás csak az iparilag legfejlettebb országokban vihető keresztül. A többiben legföljebb sietteti a proletárság a fejlődést, de közvetlen érvényesülésre csak ekkor számíthat, ha meg van annak előfeltétele, ti. a munkásosztály számbeli túlsúlya és összetartó szervezete.

Egy érdeme mindenesetre megvan e manifesztumnak: a teljes

őszinteség. Szakít az ellentétek békés megegyezésének utópiájával, és szükségesnek, elkerülhetetlennek tünteti fel a végső döntő csatát a régi és az új rend között. Ami azóta történt, nem mindenben igazolta Marx jóslatait. Éppen a legfejlettebb iparállamban, Angliában, azóta egyre csökkent az összeütközés veszélye, nem hogy közeledett volna. Franciaországban, hol pedig a nemzeti szellem és a történeti hagyomány egyaránt az ellentétek kiélesítésére hajlik, mostanában hasonló folyamat észlelhető. Tudományos tekintetben is igen nyomós ellenvetéseket lehet tenni legfontosabb művének[21] legfőbb két elve ellen. Nem áll az a tan, hogy a nyersanyag és a gyártmány értékének különbsége egészen a munkás műve. Hát a tervező? Az sem áll már egészen, hogy a munkás soha sem élvezhet többet, mint amennyi a puszta megéléshez szükséges. A bérnek érctörvénye nem akadályozta meg a munkásosztály szellemi és anyagi emelkedését, bár kétségtelenül a vállalkozó és a tőke haszna aránylag még nagyobb. De másrészt bizonyos, hogy a nemzetközi kommunista társaság, melyből azóta a nemzetközi munkásszövetkezet fejlődött, (Internacionálé), milliónyi tagot számlál Európa és Amerika minden államában. Ez az óriási hadsereg pedig bérharcokkal, tüntetésekkel, közös ünnepekkel mutatja mindenütt létét, összetartását, hatalmát, s állandó fenyegetése a társadalmi rendnek.

Viszont ez a fenyegetés bizonyos tekintetben egyesülést hozott létre a régi társadalom osztályai és politikai pártjai között. A magántulajdon és az egyéni szabadság kérdésében egyetértenek a konzervatívok és liberálisok, sőt még az arisztokrácia, a papság és a polgárság is. A legerősebb támadásokat a szociáldemokrácia rendszeres alkalmazása ellen éppen a német haladópárt vezére intézte.[22] Ez az összetartás ismét új erőt, erkölcsi alapot adott a társadalomnak, úgyhogy annak szerkezete mostanában sokkal szilárdabbnak látszik, mint aminő volt a restauráció korában és az 1848-iki forradalom előtt, midőn a szocializmus tanai először nyilvánultak és megértek.

Megjelent: Marczali Henrik: A legújabb kor. III. rész. Korunk állami és társadalmi alkotásai (Nagy Képes Világtörténet. XII. k.). Bp., é. n. 3–29. l.

JEGYZETEK

1. Die Welt als Wille und Vorstellung. 1818.
2. Gyakran meglepő cinizmussal ítél. Példának okáért az 1848-iki forradalom után egy levelében azt írja: Ezentúl a királyok címe nem ez lesz X. Y. Isten kegyelméből király, hanem X. Y. király, két baj közt a kisebbik. A Parerga und Parakelipomena című művében pedig korunkat két oknál fogva mondja rosszabbnak a görög világnál. A párbaj a társadalmi érintkezés szabadságát öli meg, a szifilisz pedig a két nem érintkezésének szabadságát.
3. Wesen des Christenthums. 1841.
4. A biblia és a régi keleti műveltségek viszonyát már Voltaire fejtegeti La Bible enfin expliquée. Genf, 1776. c. művében, mely nagyjában azokat a nézeteket fejtegeti, melyeket mostanában Delitsch fejezett ki.
5. Magyarra fordította Láng Lajos 1870-ben.
6. Boccaccio egy novellájában azt mondja, hogy egy falu lakosai híresek voltak rútságukról. Bizonyára ők az igazi nemesek, mert a többi haladt, ők meg fenntartották az eredeti típust.
7. Nagy Képes Világtörténet X. k. 34. l.
8. Eckermann: Gespräche mit Goethe. III. k. 340. l. 1830. aug. 2.
9. The Origin of Species.
10. Theory of Moral Sentiments.
11. 1793. ápr. 24-iki beszéde.
12. Lásd Nagy Képes Világtörténet. XI. k. 6–8. l.
13. Oeuvres de Saint-Simon. Paris, 1841.
14. Moyen Constitutionnel d'accroitre la force politique de l'Industrie. I. k. 251. l.
15. Oeuvres. II. k. 156. l.
16. Oeuvres. II. k. 60. l.
17. Marx és Engels a Deutsche Brüsselsche Zeitung 1843. szept. 12-iki számában. Mehring, F.: Geschichte der deutschen Sozialdemokratie. I. k. 251. l.
18. Correspondence de Gustave Flaubert.
19. Louis Blanc: Organisation du travail. 1847. Questions d'aujour d'hui et de demain. Socialisme.
20. A manifesztum 1848 februáriusban kelt Brüsszelben. Mehring: i. m. I. k. 268–283. l.
21. Das Capital. 1867.
22. Richter Eugén.

A FEBRUÁRIUSI FORRADALOM*

A bourgeoisie uralma

A nagy forradalom óta Franciaországból indultak ki mindazok a rázkódások, melyek Európa külső és belső békéjét megbontották. Gyors változásban követte egymást a forradalmi és a mérsékelt köztársaság, a legitim és a polgári királyság, de mióta a régi társadalom megdőlt, állandó nyugalom többé nem tért vissza. A forradalmi eszmék kielégítést ígértek minden politikai és szociális törekvésnek; az egymást követő forradalmak eredménye csak azokat elégítette ki, kik élni tudtak az alkalommal. Még meg sem szűnt a küzdelem az ancien régime és a romjain felemelkedő polgárság közt, még javában viharzott a harc a katolikusok és a szabadgondolkodók közt, midőn már a harmadik rend fölött felemelkedik a negyedik rendnek egyenjogúsítást, megélhetést követelő, minden eddigi alkotást elnyeléssel fenyegető réme.

Polgárkirályságnak nevezték Lajos Fülöp uralmát, és ez elnevezés megfelelő, ha polgár alatt csak a jómódú városi embert értjük. A munka felszabadult, a nagy találmányok minduntalan új teret nyitottak a vállalkozásnak, az ipar és kereskedelem eddig soha meg nem ért virágzásnak örvendett, a tőkegyűjtés gyorsan haladt. Szellemi tekintetben is nagy volt a lendület. A klasszikus és a romantikus iskola küzdelme, Victor Hugo, Lamartine, Balzac, George Sand munkássága mindenkorra nevezetessé teszi e korszakot az emberi szellem történetében. Az iskolával tán sohasem foglalkoztak annyit, a népnevelés akkor kezdett általánossá válni. Minden tehetség szabadon érvényesülhetett. Thiers-nek és Guizotnak parlamenti beszédjei nemcsak hazájukban keltettek visszhangot, hanem az egész művelt világban. Még a franciáknak annyira kedves fény, a hadi dicsőség sem hiányzott. Az algíri hódítás elég

* Részlet a Nagy Képes Világtörténet XII. kötetéből.

alkalmat adott a vitézeknek a kitűnésre és eléggé foglalkoztatta a Párizsnak hadi tettekre sóvár népét. Franciaország európai állása is emelkedett. Thiers a császárság nagy hagyományait akarta megújítani, midőn 1840-ben Mehemed Ali miatt kihívta egész Európát, Guizot pedig a spanyol házasságok ügyében nagy diplomáciai diadalt aratott Anglia fölött.* Lajos Fülöp, kit eleinte betolakodónak néztek a legitim uralkodók, egy évtized múlva erős oszlopa lőn az európai békének és a konzervatív érdekeknek.

Nagy, virágzó család vette őt körül. Igaz, hogy örököse, az orleáns-i herceg, 1838-ban lebukott lováról s holtan terült el Párizs kövezetén, de élt az ősz király unokája, a párizsi gróf, kire a trón nézett. Ennek legbiztosabb támaszaiul ígérkeztek a király ifjabb fiai, az aumale-i herceg, ki katonai hírnévre tett szert, és a joinville-i herceg, kinek a tengerészet fejlesztése s vezetése jutott feladatául. A parlament rendesen, törvényesen működött. Guizot hivatalba lépése óta, 1840 nyarán, állandó nagy többséggel rendelkezett, és az ő kormányzata voltaképp a király személyes befolyásának volt kifejezője. Volt ugyan ellenzék, Thiers vezetése alatt, de az is egészen dinasztikus. A Bourbon-pártot leverte a haladás, megszégyenítette a berryi hercegné kalandja. A bonapartistákat Napóleon Lajos herceg ismételten meghiúsult kísérletei fosztották meg reménységüktől. A köztársasági pártot és a munkásokat felkeléseik véres leverése és meg nem szűnő törvényes üldözésük szorította vissza, úgy hogy már nemcsak hogy fegyverhez nem nyúltak, de még a király elleni attentatumok [merényletek] is megszűntek.

Mindezen nagy és fényes eredmény, mely az egész rendszernek tartós fennállást ígért, annak volt köszönhető, hogy a király és a törvényes jogokkal felruházott polgárság egyetértettek a közép-

* VII. Ferdinánd spanyol király 1833. szeptember 29-én bekövetkezett halála után leánya, Izabella csak hosszabb polgárháború (carlista háború) után örökölhette a trónt. Anglia és Franciaország egyaránt befolyását akarta erősíteni a királynő házassága révén, ami az 1840-es évek közepén az európai diplomáciai küzdelmek egyik tétje volt. A francia diplomácia keresztülvitte, hogy az angol tervek ellenére 1846. október 10-én egyszerre menjen végbe a királynő házassága a cadizi herceggel, húgát pedig Lajos Fülöp fia vette nőül (az angol terv az volt, hogy e második házasság csak akkor történjen meg, ha a királynőnek már gyermeke született). Ez kétségtelenül francia diplomáciai siker volt.

osztály uralmának megszilárdításában és bármely irányból jövő forradalmi mozgalomnak elnyomásában.

Csakhogy az alkotmány sáncaiba befogadott polgárok számosabban voltak ugyan, mint a restauráció korában, de aránylag csak csekély részét képezték a lakosságnak. Ez is kiváltságos osztály volt tehát. Az aktív választási jogot a 200 franknyi adócenzus adta meg, a passzív választási joghoz 500 franknyi cenzus kellett most is.[1] A nemzetőrségbe is csak ilyen kiváltságos polgárt vettek be, s még az értelmiségnél sem tettek kivételt. A „pays légal"-t, a törvényes nemzetet a pénz korlátja választotta el a többi néptől, melynek megvolt ugyan a törvény előtti egyenlősége, de politikai joga igen kevés. A régi társadalom bálványa a pénzzel együtt a származás is volt, most kizárólag a pénz adott hatalmat és jogot.

A középkorban az állam azt követelte, hogy alattvalói vallásosak és istenesek legyenek; a XVIII. század filozófusai erkölcsösekké, műveltekké és szabadságszeretőkké akarták nevelni embertársaikat. Most pedig annak a társadalomnak, mely e két nagy fejlődés összefolyásából fönnmaradt, a hivatalos kormánya csak egyet követelt: hogy gazdagok legyenek. Guizot maga is kiadta a jelszót, midőn a Normandiában tett választási körútján felkiáltott: *enrichissez vous* [gazdagodjanak meg]. Igaz, hogy ő maga puritánus ember, igaz, hogy emlékirataiban igazolja, hogy e szavakat éppen nem erkölcstelen szellemben használta, de azért mégis csak e gondolat ütötte bélyegét e korszakra. Mihelyt a gazdagsághoz van kötve minden jog, ha nem is erkölcsös, sem törvényes, de természetes, hogy mindenki arra törekszik. Arra törekszik minden eszközzel, csak éppen arra vigyázva, hogy a büntető törvénykönyvvel összeütközésbe ne jöjjön.

Guizot maga úgy tartotta, hogy egész Franciaországban csak 180 000 ember van, ki józanul s függetlenül gyakorolhatja politikai jogát. A korláton kívül maradtak természetes ellenségei voltak az egész állapotnak, de oppozíciójuk nemigen hatolt be a kamarákba, fellépésüket szinte lehetetlenné tette a nemzetőrség és a katonaság. Guizot úgy vélekedett, hogy neki és királyának sikerült az, miben Mirabeau és Napóleon eredmény nélkül fáradtak, a forradalom megállítása.

A baj csak az volt, hogy még a „pays légal" [a törvényes ország], a bourgeoisie sem sorakozott már osztatlanul a júliusi monarchia köré. Legelőször elidegenedtek tőle Lafayette és Laffitte hívei, kik

királyságot akartak ugyan, de köztársasági intézményektől körülvéve, azután azok, kik elfogadták ugyan a Charte-ot, de csak mint a haladás kiinduló pontját, végre azok is, kik híven szolgálták ugyan a királyt, de nem hajlottak meg mindenben akarata előtt, mint Thiers. Ezeknek egyesült oppozíciója sem lehetett veszedelmes mindaddig, míg van kilátásuk arra, hogy alkotmányos küzdelemben célt érnek, kormányhoz jutnak. De midőn mind szorosabbá, szinte felbonthatatlanná vált a viszony a király és a miniszter közt, ez oppozíció szükségképp nemcsak Guizot megbuktatására, hanem az egész rendszer megdöntésére tört.

Thiers gyakran mondta, hogy Franciaország balközép, akarja a nyugalmat, de nem a mozdulatlanságot. Nem felfordulást akar, hanem haladást. Guizot rendszerének pedig éppen a mozdulatlanság volt a jellemző vonása. Vissza is vetett minden, a választási jog kiterjesztésére vagy a kormányhatalom megszorítására célzó javaslatot. Megvolt a biztos többsége, erre támaszkodott, mint törvényes alapra. Szembe vélt szállhatni nemcsak az ellenzékkel, hanem az országgal is.

Pedig ha már a kamara nem volt az ország igaz képviselete, a parlamentáris többség nagyobbik fele kormányhivatalnokokból állott, kiket a kormány választatott meg, hogy tőle függő többsége legyen. A nem tisztviselők jelentékeny részét pedig vasúti és más koncessziókkal, vállalkozásuk előmozdításával kötötte magához a kormány. Guizot az ország pénzét használta fel arra, hogy az ország igaz hangulata ne nyilvánulhasson.

Ez a korrupció talán nem hatja át az egész társadalmat, még a gazdagot és hatalmasat sem, de bizonyos, hogy igen jelentékeny részében és éppen a felső tízezerben, nagyon alacsonyra szállott az erkölcs színvonala. Egymást érik a nagy botránypörök; mindenfelé kifakad a belső romlottság okozta kelés, szennyével, gennyjével fertőzi mindazt, mit tisztelni szoktak. Nem maradt ment sem a papság, sem a királyi udvar, sem a születés, sem a hivatalos arisztokrácia. „Egy ember elszökik a Tuileriák palotájából*, hol lopott: ez a tolvaj a nemours-i hercegnek, a király fiának hadsegéde. Egy embert elítéltek hamisítás miatt: ez a hamisító herceg, a

* Tuileries jelentése cserépégető kemence. A Tuileriák palotája királyi palota, melyet a 16. században a Louvre mögötti cserépégetők helyén építettek fel. A francia reneszánsz egyik legszebb alkotása volt. 1871-ben leégett. Később a középső épület helyén kertet létesítettek, ez a Tuileriák kertje.

királyság első családjainak rokona. Egy embert sikkasztás miatt elítél a pairek törvényszéke: ez a sikkasztó a király volt minisztere (Taste). Egy ember úgy szerepel egy híres pörben, mint aki szobáját kölcsönözte, hogy ott kössék meg egy pénzügyi állás eladásának szerződését: a csalás bűnsegéde a miniszterelnök (Guizot)." 1847. aug. 18-án halva találták ágyában Praslin hercegnőt, Sebastiani marsall leányát. A vizsgálat kiderítette, hogy a gyilkos maga a férj, ki akadály nélkül akarta tovább szőni viszonyát kilenc gyermeke nevelőnőjével.[2] Már fel volt találva a rémregény, de a valóság felülmúlta Victor Hugo és Eugéne Sue fantáziáját. A király és az udvar ellen fordult mindenki, s méltán. Hát nem Lajos Fülöp maga adott rossz példát örökös apanázs [rendszeres készpénzjuttatás] követelésével és magánvagyonának az államtól elválasztásával? Még fonákabbá tette helyzetét a vallásos színlelés, mely akkor honosodott meg annál a dinasztiánál, melynek hagyományaival ugyancsak ellenkezett. Már nem bíztak senkiben. Hisz az ellenzék vezéreit is gyakran joggal gyanúsíthatták, hogy erkölcsi felháborodásuk forrása éppen nem tiszta talajból fakad.

Kétféle ideál lép fel egymástól külön, de lassankint összeolvadva egymással, és együtt készülve az ostromra az ennyi erkölcsi pusztulással járó rendszer ellen. Saint-Simon óta a szociális probléma mind jobban magára vonta a művelt osztálynak, de különösen az íróknak figyelmét. A modern regénynek mai napig is utol nem ért megalkotója, Balzac, műveiben a pénz uralmát rajzolja, a börze, a vállalkozás technikáját ismerteti kegyetlen realizmussal, szigorú igazságérzettel. A szegény és gazdag közti küzdelem, a nyomor és szenvedés, a társadalom véres igazságtalansága benne találta legnagyobb festőjét. A társadalom elé hű képét tartotta, melytől undorral el kellett fordulnia mindenkinek, ki még teljesen el nem romlott. Hisz a proletár, sőt a társadalom ellen nyíltan fellázadó gályarab vagy kalóz is erényhős a társadalom rothadt oszlopaihoz, a főnemesekhez, bankárokhoz, vállalkozókhoz képest. A megújhodás tehát csak a még romlatlan, de az alkotmányon, sőt a társadalmon kívül álló néprétegektől várható. – Ez a jövő ideálja. – A másik nagy költő, Lamartine pedig ugyanakkor megírja a *Girondisták történetét*, költői színekkel ecsetelve a nagy történeti dráma minden alakját, új életre keltve Mirabeau, Danton, Marat, Robespierrenek hatalmas, de a köztudatban már csak vérengző egyéniségét, kimutatva róluk, mennyi bennük a tisztán emberi, az ideális,

A forradalmi kultusznak ez a reneszánsza bámulatos hatást keltett nemcsak Franciaországban, hanem mindenfelé.[3] Ellentétül pedig a szocialista párt nagy tehetségű vezére, Louis Blanc megírja a tíz év történetét, 1830–40*, előadva a forradalom vívmányainak fokozatos elhagyását, az ideál megtagadását és üldözését, a személyes és osztályérdeknek a nemzeti fölé emelkedését. Minő fényben tündöklött ehhez képest a nagy forradalomnak még borzasztóságaiban is nagyszerű szenvedélye! A múlt ideálja kezet fogott a jövőével a jelen elítélésében.

A küzdelem a parlamentben indult meg. Duvergier de Hauranne, Thiers barátja, 1847 elején törvényjavaslatot nyújtott be, mely 100 frankra szállítja alá a választási cnezust, az értelmiségre nézve azt egészen eltörli, a képviselők számát pedig 80-nal szaporítja, Garnier-Pagès – republikánus – az általános szavazó jogot ajánlotta. Rémusat, Thiers nagy műveltségű s befolyású párthíve inkompatibilitási [összeférhetetlenségi] törvényt nyújt be. Parlamentáris reform tán még útját állhatta volna a forradalomnak, amenynyiben a legkiáltóbb visszaéléseket eltörli, és újabb népréteget is megnyer az alkotmánynak. De Guizot veszélyt látott minden engedésben, és nemcsak hogy hű többségével leszavaztatja az ellene egyesült ellenzéket, hanem még maró gúnnyal is bántja a konzervatív érdekek ostromlását. Így, mivel parlamentáris úton nem tehettek már semmit, az ország elé kellett vinniök az ügyet.

Eljárásukhoz O'Connell példája adta a mintát. Reformbanketteket adtak 1847. júl. 9-től fogva Párizsban, majd a nagyobb vidéki városokban is. Az egész ellenzék fellázadt a kormány és a tőle istápolt nyilvános romlottság ellen. A szép szavak magukkal ragadták a hallgatóságot, és ezernyi embert nyertek meg az oppozíciónak. Amint a mozgalom nőtt, mind szélsőbbé vált. Néha már el is hagyták a király hivatalos felköszöntését. Lamartine szülővárosában, Mâconban így szólt: „Ha a királyság meghazudtolná azokat a reményeket, melyeket az ország mérséklete 1830-ban inkább természetébe, mint nevébe helyezett; ha elszigeteli magát; ha nem olvad össze a tömeg szellemével és jogos érdekével; ha a választók arisztokráciájával veszi magát körül, a helyett, hogy eggyé lenne a néppel; ha a lakosság vallásos érzelmei ápolásának ürügye alatt a papság reakciójával szövetkezik, hogy kezéből

* Louis Blanc könyvének címe: Historie de dix ans 1830–1840.

megvásárolja a nép babonás tiszteletét; ha anélkül, hogy nyíltan szembe szállott a nemzet akaratával, megrontja ezt az akaratot, és az alkotmány palástja alatt diktatúrát szerez magának; ha a polgárok nemzetét az adók-vevők alávaló csőcselékévé aljasítja; ha Franciaországnak pirulnia kell hivatalos bűnei miatt: ez a királyság elbuknék, nem vérében, mint 1789-ben, hanem a saját maga által ásott veremben. És miután megvolt a szabadság forradalma és a dicsőség ellenforradalma, meg lenne a nyilvános lelkiismeretnek és a megvetésnek forradalma." Látnivaló volt, hogy ez a mozgalom forradalomhoz vezet, és Garnier-Pagès elejétől fogva tisztában volt ez eredményével.

A forradalom kitörése

Guizot azonban, bízva a királynak és magának eszében, rendíthetetlen többségében, a katonaságban és a nemzetőrségben, igen kevésbe vette az ellenzék és az utca lármáját és a csőcselék elégedetlenségét. Pedig a döntő fordulat már megtörtént. Az általános elégedetlenségnek megvolt a jelszava, mellyel a kormány ellen vezetheti az összes ellenzékieket.

A király 1847 végén tartott trónbeszédében még meg is rótta a „vak és ellenséges izgatást". A felirati javaslat tárgyalásánál Guizot győzelmesen visszaverte Thiers, Odilon Barrot és Lamartine támadását, és visszavetett minden reformindítványt. 1848. február 12-én meg is szavazták a feliratot. Az ellenzék lemond a parlamentáris küzdelemről, és lapjai figyelmeztetik az országot, lépjen közbe, ha más kormányt óhajt. A republikánusok Lajos Fülöp haláláig felfüggesztik minden reményüket. Többen már arra gondolnak, hogy az egész ellenzék mondjon le, és választási küzdelemmel tegye próbára az ország igazi hangulatát. De az élesebben látók másképp ítéltek. A joinville-i herceg már 1847 végén így írt bátyjának a nemours-i hercegnek: „Sem külső, sem belső helyzetünk nem valami fényes. Orvoslást nem látok, mert minden bajnak oka maga a király. A király, ki meghamisította az alkotmányos intézmények szellemét."

Végre is az ellenzék abban állapodott meg, hogy bankettel ülik meg az egész, kudarcot vallott reformmozgalom torát. Ilyenre meg is hívta őket Páris XII. kerületének, e forradalmi hírű St.-Marceaun-

nak polgársága. De a kormány Párizsban nem engedte meg az izgatást, s betiltotta a bankett megtartását. Ez mélyen sértette a még dinasztikus polgárságot. Ehhez csatlakozott a deákság is, melyet a Collège de France híres tanárainak, Michelet és Quinet történetírónak és Mickiewicznek, a nagy lengyel költőnek eltávolítása tanszéküktől lobbantott nagy és méltó haragra. Guizot, ki ellen 20 év előtt éppúgy jártak el a Bourbonok, most bűnt látott a szabadságszeretet hirdetésében és a jezsuiták megtámadásában. Erős forradalmi szél fújt, melyet a szicíliai fölkelés győzelmes haladásáról érkező hírek egyre élesztettek.

Megmozdult az igazán forradalmi nép, a munkássereg is. Ennek elégedetlenségét nem annyira az izgatás okozta, hanem úgy, mint 1789-ben, a rossz financiális helyzet előidézte munkahiány és a rossz termés okozta ínség. A legnépesebb titkos társaságnak is alig volt 600 tagja. De midőn a szocialisták számos, még nem szervezett felekezetei, midőn a Ledru-Rollintól vezetett régi jakobinusok észrevették, hogy a reájuk nehezedő társadalmi rétegek elváltak egymástól, természetesnek találták, hogy ezt a meghasonlást a maguk céljaira felhasználják.

Az ellenzék nem gondolt forradalomra, sőt a törvénytelenséget is kerülni akarta. Meg akarta ugyan tartani e bankettet, de úgy, hogy a rendőrség első felszólítására szétmennek és az ügyet törvényszék elé viszik, aztán meg febr. 20-áról, vasárnapról 22-ére, keddre halasztották, csak azért, hogy a munkások ne vehessenek benne részt. De mivel felhívásuk a nemzetőrségnek is szólt, s mivel a deákságot felszólították a körmenetben való részvételre, a minisztertanács ezt az előtte való nap eltiltotta. Odilon Barrot le is mondott róla, de Lamartine kijelentette, hogy ott lesz, ha egyedül marad is, mert becsületbe vágó dolog a bankett megtartása. Így Odilon Barrot is nekibátorodott, és február 22-én a kamara ülésén a minisztérium vád alá helyezését indítványozta, a korrupció, az alkotmány meghamisítása, a forradalom megtagadása miatt. Guizot mosolyogva fogadta a vádat. Nemcsak többségében bízott, hanem még jobban a Gérard marsall által 1839-ben kidolgozott tervben, mely a fellázadt városban is biztosította a katonaság szabad mozgását. Harmincezer katona volt a városban, a tüzérséget és az erődöket pedig nemcsak a külső ellenség ellen lehetett felhasználni.

Február 22-én nagy tömeg lepte el az utcákat, „reform"-ot

kivánva, de nagyobb rendzavarás nem történt. Csak Lord Normanby, az angol követ írta meg mindjárt, hogy ez a nap nagyon hasonló a júliusi forradalom első napjához.[4] Feltűnést keltett, hogy a kormány nem hívta össze a nemzetőrséget. Elárulta, hogy már Párizs jómódú lakosságában sem bízhatik. A tüntetések arra az elhatározásra bírták a kormányt, hogy összevonja a katonaságot és rendőrséget, s kiadja a parancsot a munkásvezérek elfogatására. De a munkások is felhasználják az éjjelt: hajnalra a régi forradalmi városrészek, különösen St.-Antoine, el voltak torlaszolva.

Most már egybehívták a nemzetőrséget, de későn. A polgárok is Guizot eltávolítását követelték, és mindig közbenjártak a katonák és a nép közt, hogy ennek a szétszórását megakadályozzák. Általában farsangi jókedv uralkodik, a katonák, a polgárok és a munkások nemigen bántják egymást, és minden jó véget ígér, ha a király megválik miniszterelnökétől. Belátja ezt Lajos Fülöp is, kész elbocsátani Guizo-t, és magához hívatja régi barátját, ki soha sem tartozott az oppozícióhoz: Molé grófot. De Molé maga azt ajánlja, hogy inkább Thiers-t bízzák meg a kormány alakításával, hogy egészen lefegyverezzék az oppozíciót. A vén király ezt is elfogadja, csak azt köti ki, hogy Thiers mellett Bugeaud marsall, az algíri sereg híres és rettegett vezére bízassék meg Párizs parancsnokságával. Thiers nem akar a király alatt szolgálni, Bugeaud ellen is tiltakozik, s így az egész nap hiábavaló alkuval, kormány alakítása nélkül telik el.

A forradalom győzelme. A második köztársaság

A forradalom befejezettnek látszott. Guizot bukása általános örömet keltett, a népszerű minisztérium várt kinevezése lefegyverezte az összes pártokat. A polgárság önkéntes kivilágítással fejezte ki örömét, a boulevard-okon ujjongó, tréfálkozó sokaság tolongott, énekelve a Marseillaise-t.

Egy ilyen daloló csoport 23-án este 10 felé eljutott a külügyminisztériumhoz, Guizot volt lakásához. A nép fraternizálni [barátkozni] kezd az ott felállított két századdal; a parancsnok, hogy ezt megakadályozza, négyszögbe állítja fel csapatát. Egyszerre a tüntetők sorából lövés dördül el; a parancsnok sortüzet adat, vagy 50-en esnek el holtan vagy sebesülten, és a csoport jajgatva

szétoszlik. Majd visszatér halottjaiért. Szekérre rakja a hullákat, és bosszút kiáltva járja be az utcákat. A barikádok még állottak, a köztársasági párt egészen a maga részére fordítja a hangulatot a nép gyilkosai ellen. Különben is Bugeaud, kit a király főparancsnoknak kinevezett, a legnépszerűtlenebb ember volt az országban. A harangokat félreverik, a fákat kivágják, az utcákat üveggel szórják tele a lovasság feltartóztatására. Közös haragban összeolvad a nemzetőrség és a nép, mindenki fegyverkezik, a vasrostélyokból dárdákat készítenek. A katonaság nem tesz semmit, mert a király nem bír határozni. Bugeaud hajnalban átvette a vezérséget, és öröme telt volna abban, ha lehető sokat leágyúztat a csőcselékből. De katonáit kifárasztotta a két napi zaklatás, élelemről, lőszerről sem gondoskodtak, akár csak 1830-ban. Reggelre febr. 24-én már „éljen a köztársaság" volt az általános csatakiáltás.

A munkások vezérei most léptek ki nyíltan a porondra. Louis Blanc a katonaság lefegyverezését és eltávolítását követelte, Proudhon pedig azt a rövid proklamációt osztatta ki: Lajos Fülöp gyilkoltat benneteket, mint X. Károly; menjen hát X. Károly után. A nép cselekedett, a Tuilériákban tétováztak. Bugeaud most is rögtöni erős cselekvés mellett volt, de a király sem ezt nem akarta, sem megválni majoritásától [többségétől], mint Thiers követelte. Thiers erre Barrot-val bejárja az utcákat, hogy lefegyverezze a népet. De már elkéstek. Általános volt a bizalmatlanság a király és Bugeaud ellen. A katonaság, mivel nincs kormány, amely parancsolna, nem támadja a barikádokat. A város gyorsan a felkelők kezébe kerül, kik nagy tömegekben közelednek a Tuileriákhoz. Csak a Château d'eau kaszárnyájánál, mely az oda vezető utat védte, állott ellen az őrség, a városi rendőrség. De a házat felgyújtják, e hős védők elpusztulnak.

Már áthallatszik a puskaropogás és a haldoklók kiáltása a Tuileriákba. Ekkor, az utolsó pillanatban férfias elhatározásra jut e vén király: személyes megjelenésével, népszerűségével akarja megtartani a trónt, melyet tizennyolcadik éve ezen eszközökkel szerzett meg. Lóra ült. Thiers és Bugeaud kíséretében mutatkozik a katonaságnak és a nemzetőrségnek. De ezek hűsége is megtántorodott. „Már késő" kiáltás fogadja a polgárok részéről, mire megtörve visszatér palotájába. Itt tovább tartott a tanácskozás, a vívódás. A királyné folytatni akarta a harcot, a király fiai lemondásra akarják bírni atyjukat, hogy a dinasztiát megmenthessék. Thiers azt

ajánlja: menjen a király seregével St.-Cloud-ba és onnét hódítsa vissza az elveszett Párizst. Utoljára is a montpensier-i herceg unszolására lemond, az orléans-i hercegnét rendelve régensnének, míg kis fia, a párizsi gróf, nem éri el a nagykorúságot.

Gyorsan el is távoznak mindnyájan St.-Cloud-ba, csak a hercegné marad a palotában fiaival.[5] A felkelők már belőttek a Tuileriákba, midőn a régensnő fiával, a trónörökössel és csekély kísérettel átmegy a Szajnán, hogy a kamarában keresztülvigye fiának királlyá elismerését. Gyalog kellett mennie, de a nemzetőrség lelkesen üdvözölte és a képviselők is tisztelettel fogadták.

Az alatt a nép behatol a Palais Royalba, az Orléans-ok régi palotájába, majd a Tuileriákba is. Sokban hasonlított e nap 1792. augusztus 10-éhez*, de a véres kegyetlenség, az ádáz gyűlölet teljesen hiányzik belőle. Alig volt vége a vérontásnak, már farsangi mulatás, tomboló jókedv váltja fel a királyi termekben. A szuverén** nép nem lop, nem is rombol, csak Lajos Fülöp arcképeit pusztítja. De a trónt kiviszik a Bastille terére, ott sorban felülnek reá az utcai gyerekek, aztán megégetik a királyság jelvényét.

Vígan folyt ez a farsangi maskara, midőn a kamarában eldőlt a dinasztia sorsa.

A felkelés vezetői, Ledru-Rollin és Caussidière, már délelőtt elfoglalták a városházát, magukhoz ragadták a város igazgatását, és elhatározták, hogy a kamarát is megszállják, hogy kikiálthassák a köztársaságot. Mire odaért a regensnő, a munkások fegyveres csoportjai is ellepik a Bourbon palotát. A kamara – hisz alig volt benne republikánus – kész volt elfogadni e trónváltozást. De Lamartine azt kívánja, hogy ne határozzanak a hercegné jelenlétében, a hercegné pedig nem volt Mária Terézia, hogy felhasználja a pillanatot, és lelkesedést keltve maga és fia iránt, biztosítsa ennek trónját. Mire ismét megnyílt a tanácskozás, betódult a nép és fenyegette Guizot régi többségét. Nem hallgatták meg sem Odilon Barrot-t, ki mint miniszter akart beszélni, sem a hercegnét, kit a legitimista La Roche Jacquelin szakított félbe. De szóhoz jut Ledru-Rollin, ki provizórius [ideiglenes] kormány választását és konvenció*** összehívását javasolja, majd Lamartine is, ki egy ideig

* 1792. augusztus 10-én a párizsi nép mozgalma elsöpörte a királyság intézményét.

** A legfőbb hatalom képviselője, birtokosa.

*** Alkotmányozó nemzetgyűlés.

oly tétován beszélt, hogy egy vén szabadságharcos már célba vette – mire a nagy költő is a provizórius kormány választását sürgeti. Egyre nagyobb lesz a népáradat, fenyegetőbb a győztesek magatartása. A hercegné kimenekül, a többség szétrebben; csak a szélsőbal marad helyén. Az választja meg az ideiglenes kormány tagjait, kiknek névsorát már délelőtt mindenfelé terjesztették a republikánusok. Lamartine felolvassa a névsort: a nép helyesli vagy visszautasítja az egyes neveket. Így állapította meg a kormányt a csonka kamara a harcosokkal és kiabálókkal együtt. A megválasztott megannyi republikánus képviselő, azonkívül Lamartine is, ki bár előbb a restauráció híve volt, később, a nagy forradalom dicsőítése által oly nagy szolgálatot tett a köztársaság eszméjének, s kinél népszerűbb ember akkor Franciaországban nem volt. A szocialista mozgalom vezetőit, kik nem voltak képviselők, mint titkárokat alkalmazták. Így jutott a kormányba Louis Blanc, Flocon, a *Réforme* szerkesztője és Albert, ki közönséges munkás volt.

Így bukott meg néhány óra alatt Európa egyik leghatalmasabb monarchiája. Ezernyi katonasággal rendelkezett, istápolta az anyagi és szellemi érdekeket. Csak az erkölcs és a nép iránt nem volt érzéke.

„A Palais Royal előtti harc jelentéktelen volt, inkább félreértésből származott. A Tuileirák úgyszólva kardcsapás nélkül vesztek el. Párizs erődítései, 40 000 katona, 80 000 nemzetőr, minden hiába. Egyszerűen azért, mert alig volt már ember, kit érzülete arra hajszolta volna, hogy életét kockára tegye azon férfiúért, kit még egy hét előtt az eszesek legeszesebbjének neveztek."[6]

A vörös és a kék respublika

1792-ben a királyság megszűnésével megkezdődött az élethalálharc a hegypárt és a girondisták közt. Pedig elvi ellentét alig volt köztük. Inkább a temperamentum, a jellem, a műveltség különbsége döntött, és személyes torzsalkodásból keletkeztek a legnagyobb összeütközések.

Most ellenben a legnagyobb és leghatározottabb elvi és érdekbeli ellentétek által elválasztott erők egyesültek egy közös győzelemben. Kié lesz a győzelem bére, a jövő? Azoké, akik elsősorban a köztársaság formájáért rajongnak, és kiket már műveltségük

is inkább a girondisták utódaivá avat, a polgári republikánusoké; vagy azoké, kik a győzelmet csak első lépésnek nézik a társadalom újjáalkotásának, a munka szerzésének óriási feladata végrehajtásában: a szocialistáké, a munkások vezéreié? Mert a francia szocialista írók abban különböztek a németektől, hogy tett dolgában is elöljártak. A gyakorlat itt mindig közelebb állott az elmélethez, mint bárminő más modern országban.

A kamarában a polgári republikánusok ragadták magukhoz a kormányt; más ott nem is volt. Az volt a kérdés: Párizs győztes népe, melynek ismét a városháza a főhadiszállása, megelégszik-e ezen megoldással?

Már délután fél négykor a városházára indultak hát a kivívott győzelem kéjétől eltelt munkások közé. Ezek vezérei – tudták mi történt 1830-ban – elhatározták, hogy most nem engedik ki kezükből a hatalmat. A nép is gyanúval fogadta az érkezőket. Szükséges volt, hogy megnyerésére kész programot adjanak. Lamartine és Crémieux írták ezt, mialatt a nép türelmetlensége és a folyton érkező deputációk egyre zavarták őket. A nép azt követelte, hogy mindjárt mondják ki a köztársaságot; a kormány tagjai az államforma végleges megállapítását magától a nemzettől akarták függővé tenni. Mégsem engedhették meg, hogy Párizs maga szabjon törvényt Franciaországnak.

A proklamációban kimondták, hogy Párizs hősiessége megbuktatta az oligarchikus kormányt, melyet véres nyomok tiltanak el a visszatéréstől. A nép vérét ontotta, de most ez a nemes vér nem omlott hiába. Oly kormányt vívott ki, mely megfelel a nép jogainak és akaratának. A népies kormány alatt magisztrátus [városi vezetőség] minden polgár. Bár az ideiglenes kormány csak a francia nép nevében jár el, és bár szívéből és meggyőződéséből a köztársaságot kívánja, sem a kormány, sem Párizs népe nem igénylik, hogy az egész polgárság az ő véleményük után induljon. A kormány végleges formáját csak a népfelség állapíthatja meg.

„A nemzet egysége, melyet ezentúl a nemzet minden osztálya fog képezni; a nemzet kormánya a nemzet kezében, elvül a szabadság, egyenlőség és testvériség, jelszóul a nép: íme ez a népies kormány, mellyel Franciaország tartozik önmagának, és melyet erőfeszítésünk bizonyára biztosít majd részére."[7]

Ez nem más, mint 1789, a köztársaság óhajtásával és az utolsó pontban a szociális reform bizonyos gyönge említésével. Nem

csuda, ha Ledru-Rollin, a legszélsőbb demokrata nem is írta alá. De frázisai gyönyörűen csengtek; a nép elfogadta, a kormány elfoglalhatta hivatalát. A szocialisták befolyása pedig abban érvényesült, hogy Louis Blanc és társai, kik nem voltak képviselők, másnaptól fogva már nem mint titkárok, hanem mint a kormány egyenlő rangú tagjai szerepelnek Lamartine, Ledru-Rollin, Garnier-Pagès, Arago, Crémieux, Marrast és Marie mellett. Mindössze – egyik vezető emberük bevallása szerint – csak maroknyi volt a republikánus, de a kicsi pártban volt akarat, elszántság és áldozatkészség, és így magával ragadta nemcsak Párizst, hanem egész Franciaországot. A király Angliába menekült családjával és Guizot-val; senki sem üldözte őket. A kormányt pedig mindenütt elismerték s lelkesen üdvözölték.

Talán nem volt még kormány, melynek magasabb fogalma lett volna az ember jogáról és a nemzet szabadságáról. Igazi idealisták voltak valamennyien, bármennyire különbözők is tehetségre és temperamentumra. Hosszas elvi oppozíciójuk tisztán tartotta őket a hatalom gyakorlatával szükségképp együttjáró kíméletlenségtől és önzéstől. De viszont éppen azért távol maradtak a cselekvéstől is, nem ismerték a politikai tevékenység föltételeit, sem az ország igazi állapotát. Elég volt nekik, hogy a humanitás kérdésében egyetértettek: a többi, sokkal égetőbb kérdésben dönt majd az idő. Csak ez a járatlanságuk magyarázhatja meg, hogy ily könnyű vérrel és önbizalommal fogtak oly feladat teljesítéséhez, melynek megoldása a legpróbáltabb és legzseniálisabb államférfi erejét is felülmúlja.

Világos volt, hogy a békés polgárság csak irtózattal nézhette a jakobinus jelszavak fejújítását. Az eddig hatalmon levő burzsoázia, a birtokosok, a tőkepénzesek és gyárosok annyira számos és befolyásos osztálya csak rémülettel gondolhatott arra, hogy a munkások, a szocialisták elméletei megvalósuljanak, oly elméletek, melyeket addig csak azért engedtek nyilvánosságra jutni, mert nem vették őket komolyan. Ha pedig a kormány ezt nem teszi, ha sem az alkotmányon, sem a társadalmon nem változtat gyökeresen; ha eredetét megtagadva, tovább is a burzsoáziára támaszkodik, maga ellen indítja a fegyveres, győzelmi mámorban úszó, utópisztikus ábrándokba merült proletariátust.

Egyelőre azonban örömben úszott minden. Az anarchia csakhamar megszűnt, a katonaság és a nemzetőrség meghódoltak

az új hatalomnak. Az ősi központosítás és a napóleoni adminisztráció egyszerre uralkodóvá tette mindenütt Párizs akaratát. A kormány pedig azzal fejezte ki, minden szabadságszeretete mellett, mennyire elítéli a nagy forradalom véres hagyományait, hogy már február 27-én rendeletet adott ki a halálbüntetés eltörlésére politikai bűnökért.

Lamartine mintegy személyesítette azt a lelkesedést, mellyel e nagy napokban egy szebb jövő felé fordult az optimista közvélemény. Igazi poéta volt, ki egymás után magába szívta a császárságnak, a legitimitásnak és a köztársaságnak eszméit, és méltó kifejezést tudott adni mindegyiknek. Politikai meggyőződése változott a korral, de az ideális eszmék iránti hódolata mindig egyforma maradt. Most méltán lehetett várni, hogy egész odaadással szolgálja azt a kormányformát, melyet nagy művében olyannyira eszményített, és mely őt oly magas polcra emelte. A demokráciának is nagy diadala volt egy oly férfiúnak csatlakozása, ki származásánál fogva, föllépésében, magatartásában, minden ízében nemes volt. Az új kormány tekintélye is nagyrészt azon a szimpátián alapult, mellyel ő minden humánus és szabad eszmét felölelt: azon a rajongáson, melyet másokban is kelteni bírt ezek iránt, és közvetve saját maga iránt is.

Ily alakban, ilyen képviselővel, a forradalom eszméje éppoly általános lelkesedést ébresztett, mint első feltűnésekor 1789-ben. Az eszme ugyanaz volt, de szinte megtisztulva minden földi salaktól, tisztán a vértől és szennytől, melyet a sansculotte-ok* rémuralma tapasztott hozzá. Ismét Párizs ragadja magához Európa erkölcsi vezetésével a politikait is. Minden nemzetnek támadtak lelkes vezérei, kik a februáriusi forradalom eszméit honukban megvalósítani készek. De ez a vezetés kezdettől fogva békés, minden nemzet jogát elismerő, háborút, vérontást kerülő.

Lamartine volt hivatva arra, hogy mint külügyminiszter diplomáciai irataiban is kifejtse ez elveket. Március 2-iki körjegyzékében kijelenti, hogy a francia köztársaság mint a rend, nem mint a bomlás eleme készül belépni az európai nemzetek társaságába. A mostani mozgalom békés, mert most *egy* a nemzet, 1792-ben pedig két ellenséges faj lakta a hazát. Elismeri az 1815-iki szerző-

* Térdnadrág nélküliek: vagyis a nem nemesek, átv. a forradalmárok a nagy francia forradalomban.

déseket,* és legfölebb békés úton kívánja módosításukat. „Szíves szövetségese lesz az elvei szerint élő nemzetek jogának, szabadságának, alkotmányának. Szomszédjai közt nem űz titkos, izgató propagandát. Jól tudja, hogy csak az anyaföldből terem a tartós szabadság. – De eszméinek fénye, a rend és béke látványa által, melyet a világnak nyújtani remél, a tisztelet és rokonszenv prozelítiszmusát** fogja kifejteni." A kor haladását mutatja, hogy a hatalmak elismerték az ifjú respublikát. Elismerte Metternich is, ki kijelentette, hogy a kormányváltozás Franciaország belső ügye. Elismerte, noha tisztában volt vele, hogy ez a radikalizmus győzelme, mely nem maradhat hatás nélkül a többi országra sem.

Igazi zarándoklás folyt Lamartine-hez; franciák és külföldiek siettek kifejezni szimpátiájukat azon ügy iránt, melyet a nagy költő képviselt. Március 17-én eljöttek a párizsi magyarok is. Lamartine így szól hozzájuk: „Ha a magyarok legkésőbb jönnek e központhoz, melyet Franciaország nem azért teremtett, hogy Európa réme, hanem azért, hogy szeretetének tárgya legyen, ennek oka az, hogy legtávolabbról jönnek. Ha szükséges volna felvilágosítani Franciaországot erényeitek, a szabadság és testvériségnek a magyar nemzetet lelkesítő szelleme felől, szerencsémnek tartanám tanúskodni mellette. Átvándoroltam hazátokon, tanúja valék e nagy nép pásztori és hősies erényeinek, mely egy nagy föderális egységbe lépve, mégsem vesztette el soha eredeti nemzetiségének kitüntető jellemét. Ha jókívánságokat hoztok országunk ifjú szabadságának, visszaadjuk azokat, tiszteletünket fejezve ki a ti régi és mindig bölcsen és dicsőn fenntartott szabadságtok iránt. A két szabadság és a két nemzet testvériségét még növeli rokonszenvetek. Ha visszatértek szép hazátokba, mondjátok meg, hogy annyi a barátja, ahány francia polgár van."[8]

Ki tudott volna ily szép szavaknak ellenállni?

De nem minden deputáció volt ily ártatlan.

Már február 25-én egy munkáscsapat azon követeléssel jött eléje, hogy a háromszínű lobogó helyett a vöröset alkalmazzák. Lamartine válasza az volt, hogy a vörös zászlót csak a Mars mezején hordták körül 1791–92-ben, akkor is a nép vérébe mártották; a háromszínű

* Az 1815-ös bécsi kongresszuson Napóleon bukása után kötött megállapodásokra utal.

** Térítői buzgóságát.

lobogó ellenben bejárta a világot, a haza nevével, dicsőségével és szabadságával. – Ez a válasz megmentette a nemzeti jelvényt, de azt a nagy ellentétet, melynek a két zászló a kifejezője, el nem enyésztethette.

Annál kevésbé, mert ez az ellentét megvolt magában a kormányban is.

A munka szervezése. A nemzeti műhelyek

A kormány eleinte egyértelemben határozott és a maga hatalmából több fontos határozatot hozott, valamennyit a szabadság érdekében. Eltörölte a nemességet, felszabadította a sajtót a bélyeg alól is, megadta a gyülekezés jogát és a polgárokat, tekintet nélkül vagyonukra, bevette a nemzetőrségbe. Így számtalan klub jött létre, egyre új hírlapokat alapítottak, több mint százezer munkás belépett a nemzetőrségbe. Az a mozgalom, mely februáriusban győzött, szinte állandóvá vált, tartós, erős szervezetet nyert. Ez természetes is. A polgári forradalom teljes győzelmet aratott, mihelyt kikiáltották a demokratikus köztársaságot; a szociális forradalomnak még csak most nyílt alkalma, megvalósítani eszményeit.

Saint-Simon a társadalomtól várta a győztes reformot; Owen és Fourier egyesek vállalkozásától; Marx a munkásvilág szervezésétől. De Franciaországban, hol hagyománnyá vált az állam mindenhatósága, és hol az, gyors egymásutánban, a legellentétesebb elméleteket emelte uralomra, természetes volt az a felfogás, hogy magának az államnak kötelessége a szükséges, a nyomort és ínséget megszüntető újjáalkotás végbevitele. Louis Blanc, kiben nagy lelkesedés és irodalmi tehetség párosult alapos történeti ismeretekkel, már Lajos Fülöp korában megkezdte e tanának fejtegetését és műve, a munka szervezéséről, igazi bibliája lett a munkásosztálynak.[9] Benne a nagy forradalom nemzeti hagyománya összeforr a proletariátus iránti rokonszenvével; nem akarja megdönteni az államot, még a régi társadalmat sem, csak helyet szorítani benne a munkásnak is. Most tagja volt a kormánynak, melyben Párizs proletariátusát képviselte, és alkalma nyílt valóvá váltani nagy hévvel előadott tervezgetéseit.

Elveit hírlapjának, a *Réforme*-nak programjában adja elő ily módon:

„Az emberek testvérek".

„Ahol nincs egyenlőség, hazugság a szabadság."

A társaság csak a képességek egyenlőtlensége és a működések különbözősége által élhet, de a nagyobb képesség nem adhat nagyobb jogot, csak nagyobb kötelességet róhat az illetőre.

Ez az egyenlőség elve: szükséges formája az egyesülés.

Az egyesülés végcélja minden tag szellemi, erkölcsi és anyagi szükségleteinek kielégítése, különböző képességük és közös fáradságuk felhasználásával.

A munkások *rabszolgák* voltak, aztán *jobbágyok*, most *fizetettek*. Törekedni kell, hogy *társak* rangjára emelkedjenek. Ez eredményt csak demokratikus kormány valósíthatja meg, olyan, melynek elve a népfelkelés, eredete az általános szavazat, célja a szabadság, egyenlőség, testvériség formulájának megvalósítása. Az ily államban a kormányzók csak megbízottai a népnek, tehát felelősek és letehetők. A törvény a népnek megbízottai által formulázott akarata. Mindenki engedelmességgel tartozik iránta, de mindenkinek jogában áll hangosan becsmérelni azt, hogy megváltoztassák, ha rossz.

A sajtó szabadsága a többség lehető tévedései ellen szolgáló garancia, és eszköze az emberi szellem haladásának.

Mindeddig az 1789-iki emberi jogok deklarációját látjuk, kissé kibővítve. A haladás abban áll, hogy a népnevelést is közösnek és ingyenesnek akarja, oly intézménynek, melyről gondoskodni az állam kötelessége. Haladás továbbá az is, hogy az általános védkötelezettség szellemében minden polgár katonai nevelését követeli úgy, hogy pénzért senki se válthassa meg honvédelmi kötelességét.

A modern demokrácia e követeléseihez járulnak még a szorosabban vett szociális újítások:

„Az állam dolga oly ipari reformok kezdeményezése, melyek a munka olynemű szervezéséhez vezetnek, hogy a munkás fizetett társsá emelkedjék."

Az egyéni hitel helyébe az államnak kell lépnie. Míg a proletariátus emancipációja [egyenjogúsítása, felszabadítása] nem történt meg, az állam legyen a szegények bankárja.

„A munkásnak ugyanannyi joga van az állam hálájához, mint a katonának. Munkával tartozik az állam erős, egészséges polgárának, segítséggel és pártfogással az aggastyánnak és betegnek."

Mindez nem kommunizmus, sőt távol áll tőle. De az államnak ily sokoldalú tevékenysége és gondoskodása mégsem képzelhető el anélkül, hogy a közhatalom mélyen bele ne nyúljon a magánvagyon és az örökösödés hagyományos formáiba. Ezeket pedig eltörölni éppen Franciaországban legbajosabb, hol aránylag legnagyobb a birtokosok és tőkepénzesek száma. Hanem azért, mihelyt a kormány megalakult, Louis Blanc egyre izgatva a munkásokat és egyre erősebb támaszt nyerve bennük társai ellen, hozzáfogott a „munka szervezésének" megvalósításához.

Már február 25-én, midőn egy fegyveres csapat benyomult a tanácsterembe, Louis Blanc, társai hozzájárulásával ezt a rendeletet adta ki: „A francia köztársaság kormánya biztosítja a munkás életét a munka által. Munkát tartozik adni minden polgárnak. Elismeri, hogy a munkásoknak társulniok kell, hogy munkájuk jogos jövedelmét élvezhessék. A civilistának* esedékes egy millióját a munkásoknak adja." Íme a kormány egyszerre beleegyezik egy olyan engedménybe, melyet még Robespierre sem mert megadni. Másnap már „nemzeti műhelyek" felállítását rendeli el a kormány. Február 28-án a munkások egy külön haladási minisztérium felállítását követelik. Ehhez a kormány nem járul, hanem ehelyett bizottságot küld ki a munkásviszonyok tanulmányozására. Egyúttal elismeri, hogy nincs fontosabb kérdés a munka szervezésénél, a munkások méltatlan szenvedésének megszüntetésénél. E bizottságnak tagjai, Louis Blanc és Albert, a Luxembourg palotában mintegy külön munkáskormányt rendeztek be. Csakis ez az engedmény és a szétválás akadályozta meg a kormány szétrobbanását, mert Lamartine már akkor is szembeszállott a munkások túlzó követeléseivel.

Így ült össze a Luxembourg-ban, hol előbb a pairek üléseztek, Louis Blanc elnöklete alatt az első munkásparlament. Komolyan fogta fel feladatát. A munkások és a munkaadók megbízottjai vettek benne részt, azonkívül még a legkiválóbb nemzetgazdák is. A hangulat elég békülékeny volt, és különösen arra törekedtek, hogy békebíróságot szervezzenek. A napi munkaidőt is leszállították, de ennek a határozatnak már nemigen volt foganatja. Épp oly kevéssé sikerült Louis Blanc kedves terve: a munkások munkaszövetségének megalapítása. A nagy reményekkel üdvözölt bizott-

* Az uralkodó és udvartartásának fenntartására folyósított összeg.

ság március 25-ig tanácskozott, de voltaképp alig végzett valamit.

A nemzeti műhelyek alapítását Maire kereskedelmi miniszter vezette, némileg azon céllal, hogy az egész kísérlet hiábavalóságát kimutatva, gyökeresen végezzen ezzel az utópiával, amellett pedig Louis Blanc népszerűségét is megrendítse. A zavarok, szinte állandóvá válván, természetesen az ipar és kereskedés pangását vonták magukkal. Töménytelen volt a foglalkozás nélküli munkások száma. Blanc saját lakásukban akarta őket foglalkoztatni, szakjukbeli munkával, államsegítséggel, de Marie valamennyit összevonta, és Párizs külvárosaiban árkok és sáncok vonására – teljes haszontalanságra – alkalmazta őket. Nem valami sokat kellett dolgozniok, úgyhogy számuk nőttön nőtt és állandó veszély lett a köznyugalomra nézve. Amellett eltartásuk óriási teherrel járt. Egy-egy munkásnak két frank volt a napi bére, a szakvezetőké 2 1/2–3 frank, úgy hogy májusban, mikor már 100 000-en „dolgoztak" e nemzeti műhelyekben, a kincstár alig bírta a költséget. A kormány majdnem felényivel volt kénytelen fölemelni emiatt a ház- és telekadót, mi természetesen a birtokos osztályt ingerelte az ingyenélők és a róluk gondoskodó kormány ellen. De nyíltan fellépni veszedelemmel járt, mert a munkások mint nemzetőrök március 16. óta fel voltak fegyverezve.

Ilyen nehézségekkel kellett megbirkóznia a világ legideálistább és legkevésbé gyakorlati kormányának. Forradalmárnak kellett lennie, de úgy, hogy mégse idegenítse el a köztársaságtól a birtokos osztályokat, és fenn kellett tartani a rendet, de úgy, hogy mégse bírja újabb felkelésre a munkásokat. Igaz érdeme abban áll, hogy mégis meg bírta akadályozni a párizsi proletariátus rémuralmát a főváros és Franciaország fölött. Megakadályozta, noha a gyakori tüntetések, melyek közt különösen a március 17-iki és az április 16-iki voltak veszedelmesek, nagyon is emlékeztettek arra: kiknek köszöni hatalmát. Végre a növekvő nyomor és a folytonos zendülések már a békés polgárságot is közbelépésre bírták. Április 16-án a nemzetőrség állja útját a „kommunistáknak", és maga Ledru-Rollin, ki addig egyformán tartozott mindkét párthoz, most egészen a polgársághoz csatlakozott.

E tüntetések célja az volt, hogy a jelen állapot, melyben Párizs népe egyedül áll szemben a tőle fölemelt kormánnyal, maradjon meg lehető sokáig; vagyis, hogy halasszák el a nemzetgyűlés egybehívását. De a kormány megtartotta programját, előkészítette a

választásokat, és nehezen várta a szuverén gyűlés összeülését. A választások általános népszavazat alapján április 23-án mentek végbe, és május 4-én összeült az új „Assemblée nationale" [nemzetgyűlés].

A nemzetgyűlés és a munkások. Proudhon
A júniusi csata

Ledru-Rollin mint belügyminiszter és biztosai mindent megtettek a választásoknak republikánus szellemben való vezetésére, és munkájuk nem volt sikertelen. A 900 képviselő közt 800 republikánusnak vallotta magát. Igaz, hogy sok volt köztük a lágymeleg, még többet csak a kényszerűség és a Párizstól való félelem tett köztársaságivá. De az egyszerre nyilvánossá lőn, hogy a kommunista iránynak Párizson kívül nincs talaja. A választás módja a lehető legdemokratikusabb volt, és mégsem lehetett kétség afelől, hogy a nemzet a munkásvezérek és elméleteik ellen foglalt állást.

A kormány letette fölhatalmazását a nemzet képviselőinek kezébe. A nemzetgyűlés alkotmányozó munkájának befejezéséig egy végrehajtó tanácsot nevezett ki az ügyek vezetésére, és ebbe beválasztotta a régi kormány öt tagját (Arago, Garnier-Pagès, Lamartine, Ledru-Rollin és Marie), Louis Blanc-ot és elvtársait pedig kihagyta. A kék respublika meg akart szabadulni a vöröstől.

De ez nem volt könnyű feladat. Párizs szuverén népe nemcsak a Tuilériákat szokta néha napján meglátogatni, hogy királyait megölje vagy elűzze, hanem a nemzetgyűlésbe is be szokott hatolni, hogy akaratát tudassa az arról megfeledkező követekkel. Louis Blanc most a nemzetgyűlésben lépett fel régi tervével, a haladás minisztériumával, hogy lehetetlenné tegye „az éhség forradalmát." Kitűnt, hogy a polgári pártok ismét egyetértenek a felforgatók ellen. Így csak erőszak maradt hátra.

Louis Blanc-ban mintegy megtestesült a történeti folytonosság, mely a nagy forradalomhoz köti a modern szocializmust. A munka szervezése néha nem ellenkezik a régi társadalommal. A dolog lényege nála az, hogy a munkásból polgár lehessen. Nem elválasztani akarta a negyedik rendet a többitől, hanem beléolvasztani. A jakobinus hagyomány voltaképp mindig a kispolgár érdekét nézte elsősorban, de kommunista nem volt. Nem is elégítette ki

azokat, kik csak teljes felforgatástól várták a földi mennyországot, mely fellépésével elsepri régi elnyomóit.

A hónapokon át tartó folytonos izgatottság, az a remény, hogy hatalomra jutva, ők szabnak majd törvényt, az a félelem, hogy a felébredt burzsoázia megfosztja őket győzelmük minden gyümölcsétől, egészen a szélső irányhoz hajlította Párizs munkásseregét. Vezérük már nem Louis Blanc volt, hanem Proudhon, ki legélesebben állította egymással szembe a gazdasági ellentéteket, és legkisebb kísérletet sem tett kiegyenlítésükre.

Ő maga is munkás, szedő majd nyomdász. Amellett azonban fáradhatatlanul olvas, annyira, hogy még Hegel nehézkes filozófiai rendszerébe is iparkodik behatolni, csakúgy, mint a német szociáldemokrácia alapítói. Amellett ír is, bonckése alá véve a társadalmi intézményeket és a divatos gazdasági tanokat. Már 1840-ben kibocsátotta művét a tulajdonról, melyben tagadja annak jogát nemcsak az egyesre, hanem a nemzetre nézve is. „Tagadtam a tulajdon jogát, vagyis a visszaélés jogát, bármivel, tehetségeinkkel is. Az embernek nincs több joga visszaélni tehetségével, mint a társaságnak erejével."[10] A tulajdont (proprieté) élesen megkülönbözteti a birtoktól (possession), mely kizárja a visszaélést, és amazt egyenesen a társaságon és egyeseken elkövetett lopásnak mondja.[11] Elképzelhető, minő pusztítást kellett véghezvinnie e tannak a félművelt elmékben, melyeket a tudományos színezet elcsábított, minő hatással kellett lennie a nyomorgókra, mennyire meg kellett rendítenie a család, az állam és az egyház alapjait.

De Proudhon még itt sem állott meg. Hisz a gazdasági javaknak bárminő egyenletes felosztása sem vethet véget az egyenlőtlenségnek és vele az emberi nem bajai legfőbb okának. Hisz maga a természet sem osztja egyformán kegyeit, és a nevelés még jobban elválasztja a nagy tehetséget a közepes vagy azon is alul maradó elmétől. A tehetség, a lángész felsőségét elismerték a jakobinusok is. A szabadelvűség kora, midőn a történeti kiváltságokat megszüntette vagy csökkentette, fenntartotta a vagyon kiváltságát, és szabad tért nyitott a tehetség kifejtésének és érvényesülésének. A haladás éppen abban állott, hogy a XVIII. század óta a szellemi tehetséget, vagy mint Széchenyi mondta, a kiművelt emberi elmét tekintették a nemzet és emberiség legdrágább kincsének. Goethe ezt úgy fejezte ki, hogy barbárság a kiválóságot el nem ismerni.[12] Proudhon tudományos meggyőződése az, hogy az egyenlőségnek ez a taga-

dása sem igazságos, sőt nem is alapos. Egy levelében igen szabadon szól Kantról, Hegelről és Newtonról, megjegyezvén, hogy ez csak egyenlőségi érzetének kifolyása, „oly érzetnek, melyen egész lelkemmel csüngök, és melynek, véleményem szerint, egykor az értelmiségre is ki kell terjednie. Elhiszem, hogy belőlem sohase lesz Kant, sem Leibniz, igen sokat tagadott meg ebből nem a természet, hanem a szerencse. De megvallom, hogy három-négy év óta tanulmányaim arra vezettek, hogy rémület nélkül szemléljem e nagy elméket, melyeket oly méltán csudál a köznép, és melyeket sokkal közelebb állóknak találok hozzánk, mint ahogy rendesen hiszik."

„Ugyanazon pszichológia szerint azon hithez jutottam, anélkül, hogy büszkélkedném vele, hogy munka és jó metódus által, éppúgy, mint más rendes eszű ember, eljuthatnék e nagy férfiak szellemi hatalmához. Hozzáteszem, hogy mivel a szellemi gyöngeség, a tudatlanság, a felfogás korlátoltsága csak zavarok, melyeket a társadalmi haladásnak meg kell szüntetnie, el kell jönnie a napnak, midőn az emberek roppant többsége, anélkül, hogy egyformák lennének, tehetségre felérnek majd egymással úgy, amint egyenlők lesznek fizetésre nézve."[13]

Kellemes hallani mindenkinek, hogy nincs nemesebb nála; jól esik arra gondolni, hogy ha egyformán osztoznak, gazdagabb sem lesz nála, de a legnagyobb hízelgő mégiscsak az, ki elhiteti az emberrel, hogy okosabb nincs nála. E tanok összességének pedig ellenállhatatlan volt a hatása a párizsi köznépre, különösen az állami kenyéren élő „nemzeti műhelyek" népességére. Lehet-e szebb annál, ha senki sem áll az ember fölött, az anarchiánál?

E tanoktól visszhangzottak a klubok, és csak az alkalmat várták arra, hogy ismét fegyvert foghassanak a korhadt burzsoázia ellen.

A kommunista tan legföljebb a munkásokat ragadja magával, azok pedig még Párizsban sincsenek többségben. Olyen jelszót kellett találni, mely a proletariátushoz csatolja régi szövetségesét, a kispolgárságot. Ilyen jelszónak kínálkozik 1830 óta a lengyel kérdés. Ennek szőnyegre hozása egyesítheti mindazon elemeket, melyek megbuktatták a polgárkirályságot.

Május 15-én az összes demokratikus és forradalmi klubok egy kérvényt készültek átadni a nemzetgyűlésnek, hogy lépjen közbe az elnyomott lengyelek érdekében. A tömeg behatolt a gyűlésbe, és ott egyik vezére felkiált: a nemzetgyűlés fel van oszlatva. A nép nyomban új provizórius [ideiglenes] kormányt választ. Louis Blanc és

Albert, kik csak békés tüntetést akartak, tiltakoztak megválasztásuk ellen, de Blanqui és Barbés, az igazi kommunista vezérek elfogadták azt. Ugyanakkor meg más felkelő csapat elfoglalta a városházát is. De a merénylet mégsem sikerült. A régi kormány fegyverre szólította a katonaságot és a nemzetőrséget, és a nemzetgyűlés is együtt maradt. A munkások megmutatták, hogy erőszakkal is készek eljárni Franciaország törvényes képviselete ellen. A vörös és kék respublika e naptól fogva csak egymás ellensége lehetett. És amint a jakobinusok hasonló, de véres kísérletét 1795-ben nyomban követte klubjuk bezárása és üldözésük, úgy most is minden eszköz megengedettnek látszott ellenük. Annál is inkább, mert ellenségeik a társadalom védelmét tűzték zászlójukra, a Proudhon által hirdetett anarchia, az egész történeti hagyomány megsemmisítése ellen.

A klubokat bezárták, a forradalmi vezéreket – Louis Blanc Angliába menekült – külön törvényszék elé állították. Mindenki érezte, hogy teljes leszámolásra kell készülnie. És midőn tettre van szükség, a szó hatalma megszűnik. Lamartine tekintélye addig tartott, míg csengő frázisaival, idealista lelkesedésével csillapítani bírta az ellentéteket, míg az ellenkező érdekeket is egyesíteni lehetett a hazaszeretet és emberiség szolgálatában. De ez most megszűnt. A kormánynak szint kellett vallani, erélyesen fellépni. De ha egészen a nemzetgyűlés és a polgárság részére áll, megtagadja eredetét; ha a munkásokat pártolja, nemcsak saját meggyőződése ellen vét, hanem ellenkezésbe jut az alkotmányozó gyűléssel is. Lamartine, az előbbi bálvány, előbb a munkások szeretetét vesztette el, most meg a polgárság fordult el tőle, mert erős kezű védőt akart. A két véglet közt magára maradt. Szerepe megszűnt, mint rendesen a mérsékelteké akkor, midőn erős szenvedélyek állanak ki tusára. A további küzdelem már a nemzetgyűlés és a munkások közt folyik.

Minthogy a klubok bezárása nem szüntette meg, csak titkosabbá tette az izgatást, a nemzetgyűlés elhatározta a tüntetések és felkelések fészkének, a nemzeti műhelyeknek megszüntetését. Bizottságot küldött ki, melynek a legitimista Falloux volt az előadója. Nem lehetett kétség afelől, hogy a nemzetgyűlés a munkások ellen fog dönteni, de mivel tisztában volt a döntés következésével, lehetőleg húzta az ügyet. Csak egy hónap múlva, június 21-én olvasta fel Falloux jelentését, melyet a gyűlés el is fogadott. Marie,

mint a közmunkák minisztere elrendelte a műhelyek bezárását és felszólította a munkásokat, lépjenek be a seregbe. Vidékre akarták őket küldeni, földmunkák végzésére. Midőn egy munkásküldöttség fölszólalt az ellen, Marie kimondta, hogy ha nem engednek, erőszakkal kényszerítik őket.

Erre június 23-án újra barikádok lepték el Párizs egész keleti felét. A munkások, kiknek legnagyobb része fel volt fegyverezve, ott sorakoztak, hozzájuk csatlakozott a XII. kerület nemzetőrsége is. Szabadság vagy halál volt a jelszavuk. A városban alig volt 10 000 katona, és a szocialisták tán meghódíthatják Párizst, ha mindjárt támadnak. De ők megelégedtek azzal, hogy a kormányt felszólították a nemzeti műhelyek visszaállítására és a nemzetgyűlés feloszlatására. A nemzetgyűlés azonnal kihirdette az ostromállapotot, és Cavaignac tábornokra, a hadügyminiszterre bízta a végrehajtó hatalmat. A katonaságon kívül köréje sorakozott a nyugati kerületek nemzetőrsége és katonailag képzett mozgó nemzetőrsége is (garde mobile); a harc folyamán a szomszéd városok nemzetőrsége is bejött erősítésére. Három napon át folyt az ádáz küzdelem, melyben a polgárság szívvel-lélekkel részt vett. A barikádok ostromlása sok áldozatot követelt, mert a felkelők folyton tüzeltek, ezért Cavaignac nemcsak a torlaszokat lövette romba ágyúival, hanem a szomszéd házakat is, melyekből katonáira lőttek. A munkások inkább akartak meghalni egyszerre, a harc mezején, mint lassankint elpusztulni az éhségtől. Azt hitették el velük, hogy nem számíthatnak kegyelemre, és ezért ők is kegyetlenül bántak foglyaikkal, különösen a mozgó nemzetőrökkel – többnyire munkáslegények és volt csavargók –, kik ezt teljesen viszonozták. Hiába szólították fel őket az egyes csoportok előtt megjelent képviselők fegyverletételre – még a közbenjárókat sem kímélték. Június 24-én a nagy boulevard-okat és a Pantheont foglalták el tőlük, de északon inkább terjedt a lázadás. Másnap St.-Antoine-ban folyt a harc. Az azt védő barikádnál sebesítették meg halálosan Affre párizsi érseket, ki békítő szavakkal ment az elszánt őrség felé. Csak június 26-án foglalták el a forradalmároknak ezt a klasszikus termőföldjét. Védői megadták magukat, mert attól tartottak, hogy aláaknázzák és mindenestől légbe röpítik az egész városrészt. A vörös zászlók, melyeknek felirata: „Ha győzünk, fosztogatás! ha legyőznek, gyújtogatás!" vagy: „Kenyér vagy halál!", világosan mutatták a harc igazi jelentését, megszűntek

lobogni. Cavaignac, ki ügyes vezetésével és energiájával legtöbbet tett a siker elérésére, kijelentette, hogy „a haza és társadalom ügye győzött".

Ez volt a legborzasztóbb harc a sok közül, mely Párizs utcáit eddig vérrel öntözte. A forradalom meg volt törve; „a vörös rém" egy időre megszűnt félelmes lenni. De a polgárt ezentúl véres emlék választotta el a munkásoktól, és a proletariátus csak ezen szörnyű katasztrófája által dobatott oda igazán martalékul a hazátlanság és az anarchia tanainak.

A nemzetgyűlés felhasználta győzelmét. Továbbra is fenntartotta az ostromállapotot, és Cavaignac tovább is megmaradt a végrehajtó hatalom élén. A poéta helyébe a katona lépett, ki Párizs után Lyon és Marseille munkásainak lázadását is leverte. A foglyokkal rosszul bántak, előbb fogságban tartották, aztán tengerentúlra deportálták őket. Vezetőik fölött haditörvényszék ítélt. Egy időre vége szakadt a nyomor gyökeres megszüntetésére, a nép boldogítására szőtt álmoknak. A szabadság legőszintébb barátjai is beláthatták, mily keveset lendített annak ügyén a februárusi forradalom győzelme. Addig csak ábrándnak nézték a birtokos osztályok a szociális kérdésekkel való foglalkozást, most már veszedelmes fenyegetést rejtettek e tanok, melyek ellen csak a fegyveres hatalom védheti meg a békés, keresete után néző polgárt. Nem csoda, ha már nem annyira a szabadságot követelték, mint a rend és a társadalom biztosítását, még a szabadság árán is. Készen volt a reakció, csakúgy, mint 1795 után. Nem csoda. Az emberszeretet, az egyenlőség és testvériség álomképe néhány nap alatt 20 000 emberébe került Franciaországnak, és nem sokkal kisebb volt azok száma, kiket száműzni kellett, mert erőszakkal is mertek követelni jogot és kenyeret.

Az új alkotmány. Napóleon Lajos elnöksége

Mint a convent alkotmányos munkája Bonaparte vendémiaire-i győzelmének hatása alatt*, úgy történt az új alkotmány megállapítása Cavaignac diadalának friss benyomása alatt. A köztársaság

* 1795. október 5-én Bonaparte Napóleon csapatai leverték a királypártiak lázadását.

és a rend ügye győzött: ezt a két tényezőt kellett tehát az új intézmények alapjául venni.

Kevés volt már az igazi republikánus – azok elvéreztek vagy Cayenne-ben nyomorogtak. De azért a köztársaság volt még az egyetlen kormányforma, mert komoly pretendens [igénylő] még nem volt. Ki is mondták Franciaország végleges alkotmányául, de oly hosszadalmas és tudákos okadatolással, hogy Broglie herceg méltán mondhatta róla: e mű kiterjesztette az emberi ostobaság határát.

Eredetileg a Marrast és Cormenin által kidolgozott javaslat tekintettel volt a szocialistákra is, amennyiben a polgári jogok közé fölvette a támogatáshoz és munkához való jogot is. De midőn a proletariátustól való rettegés megszűnt, és Thiers-nek alapos szónoklatai és a tulajdonról írt műve felvilágosították a követeket, hová vezet e jog elismerése, szabad folyást engedtek érzelmeiknek, és csak a „testvéri támogatást" cikkelyezték be. A polgári jogok alapjául a személy, a család, a vallás, a tulajdon és a munka állami védelmét ismerte el. Elismerte a polgárok jogát „a minden emberre nézve nélkülözhetetlen" közoktatáshoz is.

Az alkotmány tehát körülbelül azon az alapon áll, mint a konvenció alkotmánya, és a közoktatásról szóló pont még azon is túlmegy. A királysággal és intézményeivel végképp szakít: levonja annak következéseit, hogy a francia nemzet alig egy félszázad alatt annyiszor változtatta meg a maga erejéből kormányformáját. A népfelség a francia polgárok összességét illeti meg: azt sem egy részük, sem egy személy nem gyakorolhatja. A személyes szabadságot biztosítják önkényes elfogás, rendkívüli törvényszékek és a cenzúra ellen. Eltörlik politikai ügyekben a halálbüntetést. Már a provizórius kormány eltörölte a rabszolgaságot; ezt most is megerősítik. A vallás gyakorlata szabad; mindegyiket egyforma oltalomban részesíti az állam. Biztosítva van a társulás, a munka s a sajtó szabadsága. Szabad a tanítás is, csakhogy az állam felügyelete alatt áll. Biztosítják a magánvagyont, és ami a rentier-k [járadékosok] országában oly fontos, az államadósságot is. A rangkülönbségeket, a nemességet és címeket pedig megszüntetik.

A szuverén nemzet általános szavazással, közvetlen választással választja meg képviselőit departement-onkint [megyénként]. Így a demokrácia egyik legfőbb elve érvényesült. Demokratikus felfogás

nyilvánult abban is, hogy csak egy nemzetgyűlés legyen, mint 1789-től 1795-ig.*

Mindezen, nagyrészt elméleti kérdéseknél sokszorosan fontosabb volt, miképp szervezik a végrehajtó hatalmat.

Ha valahol, Franciaországban fontos ez, hol az egész berendezés, de a népnek történelmi hagyománya és egész szelleme is a kormány kezébe teszi le az egész hatalmat. Ezt a parlament ellenőrizheti, meg is döntheti, de nemigen korlátozhatja, mert nincsenek meg az önkormányzat intézményei, hagyományai, de szelleme sem. Több tagú kormánytól visszariasztott a direktórium példája; különben is erős és egységes vezetésre volt szükség a szociális veszély és a növekedő nemzetközi bonyodalmak miatt. Ezért elhatározták, hogy egy elnököt választanak. Az elnök négy évre választatik, esküt tesz az alkotmányra, és ha ezt megszegi, a főtörvényszék ítél fölötte. Csak hivatala letelte után négy évvel választható meg újra. Hosszú vita után Lamartine fényes szónoklattal keresztülvitte, hogy az elnököt ne a gyűlés válassza, hanem a nép, plebiscitummal**, mint annak idején Bonapartét. Ha a nemzetgyűlés választ, biztos Cavaignac elnöksége, ki nem tolakodott nagyon előre, de azért éppen nem volt nagyravágyás híján. Ha ellenben a nép választ, úgy számított, hogy egyik jelölt sem kap többséget, és a nemzetgyűlés, mely ez esetben hivatva volt a döntésre, őt fogja megválasztani.

Ez tehát minden ízében liberális alkotmány, olyan, minőnél különbet álmodni sem mertek volna a girondisták utódai. De életbe lépése attól függött: liberális-e a demokrácia. Más szóval, ki lesz az elnök? Ki nyújt biztosságot az annyira hányatott országnak, ki képes oltalmazni a köznyugalmat, kitől remélhetni jólétet és dicsőséget?

Napóleon Lajos herceg, a régi pretendens, Londonból április 1-én ezeket írta nagynénjének, Stefániának, az özvegy badeni nagyhercegnének: „Nem vagyok elbizakodott, de nem zárhatom el szememet azelől, mi nyilvánvaló, sem nem vonakodhatom kötelességem teljesítésétől. Ebben a pillanatban csak az olyan kombi-

* Vagyis ne legyen felsőház.

** Néphatározattal, melyet népszavazás útján hoznak. Bonaparte Napóleon 1799. december 25-én népszavazással fogadtatta el az új alkotmányt, mely létrehozta a konzulátust. Ugyancsak népszavazás döntött a császári cím felvételéről is.

náció, mely engem állít az uralomra, mentheti meg Franciaországot és Európát a legszörnyűbb bajoktól. Ez a meggyőződés, mely mindinkább terjed Franciaországban, napról napra erősebbé válik bennem, de nem akarok kockáztatni semmit, hogy ne ártsak magamnak időnek előtte."[14]

Már május végén, a pótválasztáskor, Párizsban és még több kerületben megválasztották őt képviselőnek. A munkások vezérei ajánlották, mert egy 1844-ben megjelent művében több szocialista tantételt elfogadott. De Lamartine, mint a kormány szónoka, a nemzetgyűlésen tiltakozott a választás érvényessége ellen, mint amely polgárháborút vonhat maga után. Rendeletet is adtak ki a herceg elfogására. Hanem a többség igazolta a választást. A herceg azonban egy Londonban június 14-én kelt levelében kijelentette, hogy inkább marad száműzetésben, semhogy vérontást okozzon. Cavaignac figyelmeztette a gyűlést, hogy e levélben hiányzik a köztársaság említése. Bonaparte egy újabb levélben, „a bölcs, nagy és felvilágosodott köztársaság" hívének vallva magát, lemondott a képviselőségről.

Ez a lemondás csak növelte népszerűségét. Ő maga Londonban maradt ugyan, de ügynökei annál jobban buzgólkodtak. Nagy részük volt a munkások izgatásában és a júniusi harc előidézésében is. Úgy számítottak, hogy így mindjobban kitűnik a köztársaság belső gyengesége, és az ország mint kész zsákmány hull uruk ölébe.

Így is történt. Párizs szeptember 22-én újra megválasztotta Bonapartét, ki szeptember 26-án el is foglalta helyét. Ott tiltakozott az ellene koholt rágalmak ellen, és kijelentette, hogy teljes erejével óhajt a köztársaság megszilárdulásához járulni. Szónoklata nem éppen hatott, megjelenése éppen nem volt imponáló, inkább szerény, sőt ügyetlen, de a Napóleon név egész varázsa körülvette a nagybátyja öccsét.

A katonaság, a parasztság lángolt érte, a burzsoázia benne látta a társadalom egyetlen lehető őrét, a munkások pedig a „kék respublikának" és a tőlük méltán gyűlölt Cavaignacnak leendő megbuktatóját. Cavaignac is érezte a veszélyt. Nagyon is szigorúan köztársasági volt, leginkább a *National* újság munkatársai vették őt körül, ezeket helyezte a főhivatalokba, miáltal a nemzetgyűlésen is gyöngült az állása. Ezért most a mérsékeltekhez, a régi orléanista ellenzékhez, Thiers-hez, Barrot-hoz közeledett. De ezek inkább

hajoltak Bonapartéhoz, és támogatták az ő jelöltségét. Végre még a papságot is meg akarta nyerni azáltal, hogy francia sereget küldött Rómába, a pápai uralom visszaállítására.

Mindhiába. A nemzetgyűlés november 4-én befejezte az alkotmány munkáját, és december 10-ére tűzte ki az elnökválasztást. „A rend pártja" (Thiers, Berryer, Montalembert) még egyszer felajánlotta támogatását Cavaignacnak, de a derék tábornok nem fogadhatta el feltételüket. De különben is, mindenkit magával ragadott a Napóleon név; sőt már a császárságot is kezdték emlegetni. „Vannak nevek, melyek magukkal ragadják a tömeget, mint a délibáb a nyájakat, mint ahogy a vörös posztó magára vonja az oktalan állatokat."[15] 7 426 152 szavazat közt Napóleon Lajos 5 534 520-at nyert, Cavaignac, a polgári köztársaság jelöltje 1 448 000-et, Ledru-Rollin, a szocialisták jelöltje alig 400 000-et, Lamartine, kit alig egy fél év előtt még istenítettek, 18 000-et. A nép demokráciát akart ugyan, de nem köztársaság, hanem császárság alakjában, nem szociális, hanem katonai alapon.

Napóleon Lajos pedig letette az esküt, hogy hű marad az egy és oszthatatlan demokratikus respublikához, és teljesíti az alkotmány által reá rótt kötelességeket. A kormányt a régi, orléanista ellenzékre bízta: Odilon Barrot lett a miniszterelnöke. Közoktatásügyi miniszterévé azonban, ismervén az ország hangulatát, a jó katolikus Falloux-t tette meg.

Megjelent: Marczali Henrik: A legujabb kor. III. rész. Korunk állami és társadalmi alkotásai. (Nagy Képes Világtörténet. XII. k.) Bp., é. n. 90–119. l.

JEGYZETEK

1. 1831. ápr. 19-iki törvény.
2. Louis Blanc: Pages d'Histoire de la révolution de février 1848. Bruxelles, 1850.
3. Széchenyi naplójába 1847. szept. 2-án ezt írja a könyvről: C'est sanctifier le brigandage. Hasznos a könyv azoknak, kik belátják, hová vezet a rajongás. Erény az ajkon, nem oltható vérszomj a szívben. De véghetetlenül ártalmas, mert hódol a bűnnek, és mert semmire valók és gyilkosok cso-

portját vértanúkká emeli. – Chateaubriand azt mondta róla, hogy megaranyozta a guillotine-t.

4. Normanby Marquis: A Year of Revolution. London, 1858. Két kötet.
5. A vén királyt Normanby szerint (i. m. I. k. 100. l.) a republikánus Crémieux és egy legitimista képviselő segítették kocsijába. Midőn Lajos Fülöp az utóbbinak megköszönte szívességét, az volt a válasz: nincs miért, már 17 éve várom e napot.
6. Az Augsburger Allgemeine Zeitung párizsi levele, 1848. febr. 25.
7. Daniel Stern (d'Agoult grófné): Histoire de la Revolution de 1848, 1–3. Paris, 1851–1853. c. művében közli az autogramot minden törlésével és javításával.
8. Augsburger Allgemeine Zeitung 1848. márc. 22-iki szám.
9. Blanc, L.: L'Organisation du Travail. [Megjelent 1839-ben a Blanc által szerkesztett Revue du Pallas progrés politique, social et littéraire-ben. 1850-ig kilenc önálló kiadása volt.]
10. Théorie de la Propriété par P. J. Proudhon. 3. kiadás. Párizs, 1866.
11. La Propriété, c'est donc le vol. Uo. 202. l.
12. Eckermann-nal való beszélgetés.
13. Correspondance de P. J. Proudhon. I. k. 72–73. l. 1843- vagy 1844-ből.
14. Kiadatlan levél.
15. Lamartine beszéde, 1848. okt. 6.

A TÖRTÉNETTUDOMÁNY TÖRTÉNETE

A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS FEJLŐDÉSE A XIX. SZÁZADBAN

A Beöthy Zsolt szerkesztette A magyar irodalom története *című, a millennium alkalmából megjelent kétkötetes, nagy, képes műben látott napvilágot az alábbi tanulmány. Minthogy a fentebbi könyv első és további kiadásaiban csak elhunyt szerzőket lehetett tárgyalni, annak alapszövegét kiegészítettük azokkal a bővítésekkel, amelyeket Marczali a harmadik kiadásban az eredeti szöveghez hozzáfűzött. Közöljük azt a részt is az első kiadásból, amelyik a harmadik kiadásban nem jelent meg: a Budai Ézsaiás munkásságát értékelő bekezdést.*

A múlt század* tudós, latin történikusai összegyűjtötték a hazai történet anyagát, és vaskos köteteikben latin nyelven elvégezték annak külső, kritikai csoportosítását, kortani és nemzedékrendi tisztába hozását. Bár a magyar nemzetben mindig szerfölött élénk volt a történeti érzék, és bár egy múlt századi szellemes utazó szerint a bécsi udvari könyvtár olvasói közt mindjárt meg lehet ismerni a magyart, mert az hazai történetének komoly műveit tanulmányozza: Pray, Katona és Kovachich munkái, minden tudományos érdemük mellett sem válhattak igazán nemzetiekké, sem nem tűzhették ki a múlt megvilágítása által a jelenen át a jövőhöz vezető utat.

És ebben nem csupán a nyelv, a régi jezsuita latinság szolgált akadályul, mely bármennyire felpiperézte magát klasszikus reminiszcenciákkal, mégis mindig irdatlan maradt; nem is a nehézkes, a modern literatúrától és annak formáitól annyira elütő stílus, sem a tisztán kronológiai, tárgyi csoportosítással nem törődő

* Természetesen a XVIII. századról van szó.

előadás; Werbőczy országában, hol a magyar anyanyelv mellett a deákot mintegy atyai nyelv gyanánt tisztelték, „mely a férfit megkülönbözteti a nőtől, a nemzetet a plebstől", legalább a tanult olvasó közönség nem riadt vissza a még az iskolában is a tanítás nyelvéül szolgáló latintól. Hanem Praynak és Katonának szigorúan felekezeti iránya nem elégítette ki a felvilágosodás századát, és a múltban már más problémákra nézve kerestek okulást, mint tisztán egyházi vagy kronológiai kérdésekre nézve. Azonkívül, József császár ideje óta egyre nőtt a németül tudók és olvasók száma, kik az akkor elterjedt német történeti műveket is forgatták, és honi művekben keresték az ott előadott tények megerősítését, bővítését vagy cáfolását.

E kettős szükségletnek feleltek meg Engel és Fessler művei. *Engel*, az udvari kancelláriának tudós tisztviselője, egész lényében racionalista, a Schlözer-féle szkeptikus iskola híve, ki nagy készültséggel és különösen a kútfők alapos ismeretével fogott a *Geschichte Ungarns und seiner Nebenländer* [Magyarország és melléktartományainak története] megírásához. Nem szenved kétséget, hogy ő történetíróink közül az első, ki régibb forrásainkat kritikailag méltatta, és e tekintetben sok homályt eloszlatott. De az is bizonyos, hogy már állásánál fogva is gyakran ferde és igazságtalan volt azon hagyományok iránt, melyeket Bécsben mint nemzeti balítéleteket és közjogi tévedéseket megvetettek. Így nem csoda, ha tagadhatatlan tudományos érdemei mellett sem bírt e munka népszerűvé lenni, sem bárminő hatást előidézni.

Egészen más szellemmel és felfogással írt *Fessler*, a volt kapucinus, aztán „aufklärista", szabadkőmíves, ki végre mint protestáns szuperintendens végezte be kalandos pályafutását Oroszországban. Ő távol a hazától szabadabban írhatott, és mivel hosszú időn át irodalmi műveiből kellett élnie, reá volt utalva, hogy érdekesen írjon. Ő a történetet gyakran dramatizálja; stílusán minduntalan kiérzik a „Schöngeist" [széplélek], és ami fő, éppen a kultúrai viszonyok rajzánál időz legszívesebben és hosszasan. Új anyagot nemigen hoz forgalomba, de az elődjeinél meglevőt tetszetős, időszerű formába bírja öltöztetni, úgyhogy munkájának tíz vaskos kötetét nemcsak a külföldön, hanem itthon is szívesen olvasták. Nevezetes, hogy ő már igen erősen foglal állást a Schlözer óta divatba jött finnizmus ellen, egyenesen a „finnizmus iránt való

utálatot" (Ekel vor dem Finnismus) említi, és határozottan a magyarok török származását vitatja.

Magyar nyelven is megjelennek már az első feldolgozott, összefoglaló munkák. *Budai Ézsaiás* háromkötetes kézikönyvben adja elő Magyarország históriáját a hunoktól egész Ferenc császár uralkodásáig. Budai tudós, olvasott féfiú, a rövid textust számos jegyzet és citátum világosítja fel és erősíti, de kritikája igen hiányos, előadása minden emelkedés nélkül való, nyelve egyrészt tele latinossággal, másrészt pedig a debreceni gramatikának áll befolyása alatt. A cenzúrai viszonyok magyarázzák, hogy ítéleteiben, különösen a habsburgi időszakot illetőleg, több mint óvatos. Így példának okáért a Szent Szövetségről így ír: „A Birodalma csendességének és a Népek Boldogságának ezentúl, állandó lábra lehető helyheztetése végett kötötte továbbá Felséges Urunk az orosz Császárral I. Sándorral és a Prusszus királlyal III. Fridrik Uilhelmel amaz esmeretes Szent Szövetséget, Párizsban, September 26-ik napján 1815." Az alkotmány felfüggesztését 1812–1825, a törvénytelen rendeleteket szóval sem említit, hanem azt a szomorú korszakot így jellemzi: „Azon közben, míg a külföld, ily zűrzavarok, háborúk és mozgások által hányattatott: édes Magyar Hazánk, Ő Felségének atyai bölts kormánya alatt, tsendes nyugalomban élt a békesség áldott gyümöltseivel." Mindazáltal a könyv nagy elterjedésnek örvendett, s 1833-ig három kiadást ért. A húszas és harmincas évek kálvinista ifjúsága leginkább e könyvből s Budai Ézsaiásnak és testvérének, Ferencnek *Polgári Lexikon*ából merítette történeti ismereteit.

Mindeddig történeti irodalmunkban hiába keresnők a magas erkölcsi szempontok keresését, a művészi alkotás ihletét. A tartalom még teljesen elnyomta az alakokat, és a politikai vagy az egyházi irányzatok oly élesen és meztelenül nyilatkoztak, hogy ezek a pártiratok már amiatt sem győzhették meg az elfogulatlan olvasót. *Virág Benedek* volt az első, ki a meglevő anyagot mint egységet mutatta be, élvezhető, gyakran lendületes nyelven, ki nem a tudós, hanem az író babérjára áhítozott, de még annál is inkább arra, hogy a történeti igazság hű feltüntetése, és nem pártos, hanem valóban erkölcsi alapon nyugvó ítélete által a jóra nevelje hőn szeretett nemzetét. Csak oly sztoikus, római erényű jellem, minő az övé volt, tarthatta lehetőnek – Ferenc császár uralkodása alatt – a magyar viszonyok felfogásába átültetni Tacitusnak elveit

és egész világnézetét. Mert a *Magyar Századok*nak a nagy római történetíró Annalesei [Évkönyvek] szolgáltak bevallott mintaképéül. Tacitust követik nemcsak a kronológiai sorrend szoros megtartásában, hanem abban is, hogy a történet lényegét a szereplő férfiak megítélésében kereseik. A stílus is rövid, szentenciás mondatokra törekszik, és a magyar író komoly, velős előadása gyakran vetélkedik az annyira bámult, de oly nehezen utánozható Cornelianus stílussal.

Egyben azonban a magyar szerzetes fölötte áll mintaképének. Valóban „sine ira et studio" ír, teljes pártatlansággal, és bármennyire szereti nemzetét, nem hallgatja el a keserű igazságot. Ritka mértékben ment a felekezeti részrehajlástól, és ez az eljárása mutatja, minő magasra haladt e tekintetben, a jozefinus érának és az 1790–91. országgyűlésnek befolyása alatt, a magyar gondolkodás. Egyre vitatkozik a pápai párti írókkal. „Rajnáldra, burgi kurialistára, ki más írt, nem kell hallgatni." (XIII. sz. III. András, 1295.) E filozófikus felfogás még igazságtalanná is tette, úgy mint azt a híres német írót, kit sokban hasonlítani lehet hozzá, Johannes von Müllert. Így Nagy Lajos megítélésénél: „Vajha a jövendőbe jobban betekintett volna! a mire minden uralkodó kötelessége szerint tartozik. A török naponkint közelgetett országaihoz: ő noha gyakran, amint olvastad, ösztönöztetett, nem fogott fegyvert e veszedelmes ellenségre. De Bernabóra, mihelyt megkéretett,[1] kész volt fordítani a nemzeti erőt, a térítésre is örömest fordította azt, követvén más fejedelmeket, kik régi, megregzett előítéletből üldözték a haeretikusokat, schismatikusokat, zsidókat."

Virág történeti irányából folyik, hogy a részletekkel nem sokat törődik. Ez az oka, hogy a sok tekintetben annyira kiváló munka inkább csak az írókra volt hatással. Ők a tanulságon kívül megtalálták benne a kútfőket is, melyeket Virág szívesen beszéltet. Ki lehetne tán mutatni, hogy Virág rideg erkölcse visszhangzik Katona *Bánk bán*jában. De az a közönség, mely részletet, anekdotát, családi vonatkozásokat keres, nem karolta fel a *Magyar Századok*at. Épp azt nem találta meg benne, mi a históriában legjobban érdekelte.

Szerencsés viszonyok közt, történetükben gyönyörűséget, a jelen törekvéseinek buzdítását és erősítését keresik a nemzetek. Oly viszonyok közt, minőben a magyar volt a század elején, midőn aléltságában még léte is meg volt támadva, messze, nagyon messze kellett visszamennie, hogy igazán érezze és élvezze sza-

badságát, uralmát. Nagy Lajos, Mátyás kora egy-egy fényes, de rövid pillanat, mely csak annál sötétebbé teszi a meghasonlásnak és elnyomatásnak reája következő századait. Igazi világbirodalom Árpád és Szent István Magyarországa alig volt valaha, de igenis volt Attila hun birodalma, az, melynek a magyar, százados hagyomány és tanítás alapján, egyenes örököséül képzelte magát. Mi volt akkor a német a hun-magyarhoz képest?! Midőn II. József rendeleteinek visszavonása után egy pillanatig feltűnhetett az az ábránd, mintha a magyar nemzet függetlenül, saját belső ösztöne szerint rendezhetné jövőjét, egy ünnepi mottó Nagyváradon azt tűzte ki jelszó gyanánt: Nagy, hatalmas Attila kell nekünk! Ez a mozgalom nem volt, nem lehetett tartós: nem lehetett eltörölni a kultúrának e földön folyó sok százados munkáját, de azért az akkori viszonyok közt nemcsak igazolt, hanem némileg hasznos is. Megfelel egészen a század elején Németországban uralkodó teutomániának; melyet szintén a nemzeti lealázás, a napóleoni uralom idézett elő és növelt nagyra.

De az eredetek kutatását nemcsak a politikai helyzet szüksége mozdította elő, hanem nagy része volt abban a származásra büszke nemesi nemzet hiúságának is. A hun-avar eredetet mint valami adottat, bizonyosat fogadták el, s Béla király névtelen jegyzőjének műve, mely csak 1790 körül lép be a köztudatba, még jelentékenyen megerősítette ezt a hitet. Az idegen nyelvek tanulása új eszközt nyújtott az összehasonlításra, rokonságkeresésre. Érthetőnek fogjuk találni a XVII. század jámbor papjainak igyekezetét, mindenáron bebizonyítani a magyar nyelv rokonságát a zsidóval. Ezt követi Sajnovicsnak finn-lapp összehasonlítása, mely eleinte szintén nem lehetett népszerűtlen, különben Dugonics nem helyezhette volna hősnőjét, Etelkát Karjelbe, Karjalába. Gyarmathinak, Beregszászinak művei egyre új és becses anyagot szolgáltattak ez iránynak. Hiába, a nemzet napról napra jobban érezte testvértelen, elszigetelt voltát. Mennyire hatott a tudós vágyának és a nemzeti érzésnek ez az összeforrása az ifjú képzeletre, bizonyítja Kőrösi Csoma Sándor, ki roppant előző tanulmánnyal, de úgy szólva minden segédeszköz nélkül egymaga indul útnak az ázsiai testvérek megkeresésére. Abban a korban, midőn a többi európai nemzet új világot szerez magának iparban, forgalomban, midőn kitárja magának Ázsia, Afrika, Amerika kincseit, a magyar megelégszik azzal, hogy őseit fedezze föl.

Ennek a gondolkodásmódnak vagy jobban mondva érzelemnek nyújtott táplálékot a sokat olvasott, vasszorgalmú *Horvát István.* Mint a Széchényi-könyvtár igazgató-őre, nem ismert más örömet, más ambíciót, mint az összes világirodalomban fölkeresni azt, mi a magyarok eredetére, régi dicsőségére vonatkozhatik. És aki keres, talál. Kutatásának fő eredményeit egy rövidke, alig 150 lapos értekezésben adta elő, melynek címe *Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történeteiből.* És amit talál, a bibliában, Homéroszban – mert Horvát, mire többször nagy büszkén utal is, még görögül is tudott –, megdobogtathatta szívét minden magyar embernek, ha csak elméjéhez nem férkőzött a szerző előtt ismeretlen daimón, a kételkedés, vagy ha véletlenül nem volt valami más, eltérő, név- és népszármaztatástól elfogulva. Mert Horvát nemcsak egynek vesz minden szkitha, parthus, hún, török népet a magyarral, úgy hogy az egyes nyelvekben legfölebb dialektusi különbségeket ismer el, hanem egyes nevek vagy szavak hasonlóságára alapítva tanát, megdöbbentő bizonyossággal szittyának mondja ki a rómait és a karthagóit, a pelaszgust és a spanyolt (lusitanus= usitánus, úz = kun). Magyar nemcsak Héraklész, hanem Hannibál is. Afrikában még most is megmutathatja a hét szittya törzset. Néhány szóegyezésen kívül nem fejt ki semmit, hanem odaállítja a kész eredményt, mely aztán őt magát is csudálatba ejti. Természetes, hogy legszívesebben a bibliával foglalkozik, hisz az etimologikus iránynak abban van meg az igazi gyökere. „A Szent Írás tele vagyon a XI–XIV. századi Magyar Oklevelek neveivel. – Pözsög a Szent Írás mindenfelé *a régi Magyar nevektől s régi Magyar Írásmódtól.* Ti éjjel nappal Szent Írást olvasó Rokonim! hogyan nem vevétek ezeket észre a' sok század alatt". (19. lap 41. pont.) Pedig ugyan lett volna mit. „Találunk t.i. mindenütt mindenkor PALÓTZ (Hethaeus), MAGYAR (Gergesaeus), JÁSZ (Amorrhaeus), KUN (Chananaeus), VÁL (Pheresaeus), LÓFEJŰ (Hevaeus) és UZ (Jeb. Usaeus) nemzetséget". (123. lap 142. pont.) Ő nem elégszik meg a hadi dicsőséggel, azt is kimutatja, hogy „az ősök nemtsak *vitézségekről*, hanem *tsinosodásokról* (ma civilizációnak mondanók) is magasztaltatnak!"

Ebben az elmében másképp rajzolódott a világ, mint más emberében. De igazságtalanok volnánk, ha Horvát Istvánt csak nyomtatásban megjelent művei után ítélnők meg. Azoknak nem volt és nem is lehetett maradandó hatása. A Nemzeti Múzeumban

megmaradt nagy kézirati hagyatéka mutatja, minő fáradhatatlan volt mint gyűjtő. De igazi hatása mint tanárnak volt, ki nem annyira tudományos, mint hazafias szellemben nevelte az ifjúságot. Abban a petyhüdt, félénk, kémektől környezett világban ő lángoló honszeretetével, tüzes meggyőződésével, a részleteknek és annak, mit meg nem írt történetnek nevezhetünk és aminek hazánkban mindig nagy volt a dísze, beható ismeretével roppant hatást gyakorolt hallgatóira. József nádor őt nagy kurucnak nevezte. Nem kicsinyelhetjük azt a férfiút, kire hálás kegyelettel tekintettek Eötvös, Szalay és a törekvő, hazafias ifjak százai.

Az egyetemnek Budapestre való áttétele, majd Széchényi Ferenc adománya és a Nemzeti Múzeum alapítása itt némileg tudományos központot teremtettek. Már volt két könyvtárunk, mely, bár gazdagságban a külföldi nagy gyűjteményekkel nem vetekedhetett, elég anyagot nyújtott a hazai történetekkel foglalkozóknak. Ehhez járult, hogy itt volt a levéltár is, különösen a királyi kamarának régi oklevelekben oly gazdag levéltára. Ezeknek kincseiből merítettek már az előbbi században Hevenesi és Kovachich. Most *Fejér György* elhatározta, hogy az összes magyar oklevéltani anyagot közrebocsátja. Ez a nagyszerű vállalat nem állott állami auspicium [hatalom, főnökség, itt inkább: irányítás, felügyelet, támogatás] alatt, mint Franciaországban vagy Angliában, nem is volt egy, az uralkodók által támogatott tudós társaságnak műve, mint a *Monumenta Germaniae*; egy ember, ki egyszerű pap volt és az egyetem könyvtárnoka, hozta azt létre ernyedetlen buzgalmával és áldozatkészségével. Igaz, hogy a *Codex diplomaticus Hungariae*nak nem erős oldala a kritika, igaz, hogy vegyest és minden megkülönböztetés nélkül találunk benne már kiadott és kiadatlan, igaz, koholt és interpolált okleveleket, igaz, alig van hozzá magyarázó jegyzet, hogy olvasása nem mindig kifogástalan, és használatát az index hiánya is nehezítette – de mindamellett roppant szolgálatot tett a kutatóknak. Valahára együtt volt a sokfelé elosztott, gyakran a köz- és magánlevéltárakban kicsinyes féltékenységgel őrzött anyagnak legnagyobb része, és kezdetét vehette a régi magyar történetnek tudományos feldolgozása.

Ezen a téren az egyetem alig tehetett szolgálatot. Hiányzott ott az a tudományos, jogi és filológiai képzés, az a nemzeti szellem, mely azon időben a német egyetemeket a történet tudományának

igazi laboratóriumaivá tette. A nemzeti irodalom ilynemű központot az Akadémiában teremtett meg magának.

Ez intézet elejétől fogva egyik főfeladatának vallotta a honi történetek mívelését. Alapítóinak és első tagjainak szelleme és míveltsége elejétől fogva megóvták attól, hogy a Horvát Istvánféle irány ott gyökeret verhessen. Oly férfiak, mint gróf Teleki József és gróf Széchenyi István, készek voltak méltatni és támogatni azt a tudományt, mely meg bírja eleveníteni a múltakat. Csak az volt a baj, hogy széles Magyarországon alig találtak embert, ki szakszerűen és mégis az európai irodalmi műveltség alapján állva lett volna képes azt mívelni.

De még más hiánya is észlelhető. A hazai történet szakszerű művelése nagyon előrehaladt, és a XVIII. század óta e tekintetben lépést tartott a magyar a művelt nemzetekkel is. De a történeti míveltség alig emelkedett. Egyrészt hiányzott történelmünkből a filozófiai mélység és áttekintés, melyet nem pótolhatott a felekezeti teológiai szellem és az a tudományos gondolkodás, melyet csak az általános történetnek ismerete, az eszmék és intézmények lényegébe való behatolás adhatnak meg. Gvadányi óta, kinek különben meglehetős önállótlan munkáját Kis János, majd Síkos István folytatták, ezen a téren nem sok történt. Pedig 1790 óta a nemzet ismét belső összeköttetésben állott a nyugateurópai nagy mozgalmakkal, és sehol sem kísérték tán nagyobb figyelemmel a francia forradalomnak és Napóleon császárságának világraszóló drámáját, mint nálunk. De a feldolgozásban nagy akadály volt az is, hogy tudós köreink a deákos nevelés hatása alatt jól tudtak ugyan latinul, de a modern világnyelvekben alig volt jártasságuk. A németül, olaszul tudó uraknál viszont hiányzott az alapos képzettség és munkakedv.

Első komoly kísérletet történeti tárgyak átültetésére a külföldön tanult tudós *Szilágyi Ferenc* tett 1831-ben, a *Klió* című történeti zsebkönyvben. Önálló világtörténetet először *Bajza József* írt. Ez négy kötetre volt tervezve, de csak az első, a *Hajdankor* jelent meg belőle, 1846-ban. A magyar szépirodalmi kritikának alapvetője a történet mezejére is kiterjesztette bíráló és ösztönző munkásságát. Senki nálánál erősebben nem szállott szembe Horvát Istvánnak annyira népszerű álmodozásaival; senki nem követelte inkább a szigorú megokolást s az objektív igazságra való törekvést. Maga is sokat olvasott. „A történettudomány", írja műve előszavában,

„ifjú korom óta kedvenc tanulmányaim egyike volt, de azt szakszerűen mívelnem mind körülményeim felette nehézzé tették, mind irodalmi ügyeink azon aggasztó állása, miszerint olvasó közönségünk minden terjedelmesebb és komolyabb tudományos foglalkozásra hidegen tekint, tiltá."

Kiadója, Hartleben, az akkor méltán nagyon népszerű Becker-féle világtörténet átdolgozását kívánta tőle. Ő azonban nem elégedett meg ennek kivonatolásával, hanem amellett használt más műveket is, Schlossert, Rottecket, Heerent, Guizot műveit is ismeri. Nem tudós történetíró: ahol kútfői nem egyeznek, megvallja, hogy a valószínűnek látszó nézetet fogadja el. Különben teljesen tisztában van a világtörténet magyar írójának nehézségeivel. Senkitől sem lehet kívánni, hogy az egész tudomány minden részét eredeti források alapján művelje. Elég, ha megbízható, jeles feldolgozásokat követ. Csakhogy ő egy részre nézve sem tehet és tesz forrástanulmányt, sőt még az egyes nemzetek történeti monográfiáit sem igen ismeri, hanem majdnem tisztán összefoglaló munkákból merít. Így munkájának értéke főképpen előadásában áll. Ez tiszta, világos, néha lendületes. Nem is akar tárgyilagos lenni, hisz az szerinte lehetetlen, hanem igazságra, részrehajlatlanságra törekszik. Nemcsak igaz óhajt lenni, hanem „élénk képzelethez és kedélyhez szóló". Nemcsak oktatni akar, hanem minden nemesre és nagyra lelkesíteni, de a történeti valóság csorbítása nélkül. Az ősi társadalmak ismertetésén kezdi, majd a kínai, indus, babilóni és egyiptusi történetek elbeszélése után bővebben foglalkozik Hellásszal és Rómával. A történeti eseményekkel párhuzamosan tárgyalja a mívelődést, különösen az irodalmi fejlődést is. A vaskos kötet – 936 lap – a nyugat-római birodalom bukásáig terjed.

Így veszi kezdetét nálunk a nyelv tisztulásával, az ízlés javulásával a törekvés, a történetírásban is kellő módon érvényre juttatni a művészi elemet is. A hazai történet terén azt ifj. *Péczeli József* kísérli meg először *A magyarok történetével* (1837). Olvasható, magyaros könyv, de tudományos érték nélkül.

Mi sem mutatja jobban a régi történetírásunk formaszerűségét, mint az, hogy a hazai történet tárgyalásánál mindig, kivétel nélkül a dinasztiák változását vették a beosztás alapjául. Ezt a hagyományos keretet először az ifjú *Pulszky Ferenc* törte át, belsőbb, mélyebb eredményét keresve az események összefüggésének.

Huszonnégy éves korában írta *Eszmék Magyarország történetének filozófiájához* című értekezését, mely az *Athenaeum*ban jelent meg és nagy feltűnést okozott. Az Árpádok korában megkülönbözteti a pogány kort, a német befolyás korát Kálmánig, a görög befolyás korát III. Lászlóig, II. Endre kora és az aranybulla nála a nemzetiség visszahatását jelöli. A korszak végére a míveletlen keleti nemzetek – tatárok, kunok – befolyása üti bélyegét. A különböző házakból való királyok alatt az Anjou-kori olasz befolyást felváltja Zsigmond alatt a német-szláv hatás, a Hunyadiak korában pedig újra a nemzet visszahatása érvényesül. A Habsburgok korára nem terjed ki. Mint később írja, az akkori cenzúra úgysem engedte volna meg e korról való nézeteinek közlését. Nem annyira mély, mint szellemes. De munkássága úttörő, és bár összefoglalása igen rövid, mégis módját ejti a magyarra ható nemzetek intézményei rövid ismertetésének. Így, mint összehasonlító alapon álló fejtegetés, a munka máig sem avult el. A főtanulságát így foglalja össze: „Oly nemzet, mely ésszel, erővel és cselszövényekkel hadakozó művelt és műveletlen szomszédai megtámadásai közt európai létének első négy századában oly sértetlenül tartotta fönn nemzetiségét; és a második nagy időszakban az olasz, német s lengyel befolyást szintén oly szerencsésen elviselte, hatalmasabb elemeket rejt magában, mint hogy kételkedni lehetne életerejében s tökélyesedhetésében."

A Széchenyi fellépését követő évtized hasonlíthatatlan szellemi munkássága véget vetett annak a hiánynak, hogy a történetírást csak szobatudósok mívelték, kik kívül állottak az élet pezsgésén, és az állami és társadalmi viszonyokat csak az írott betűből ismerték. Tudós osztályaink távol állottak a közélettől, viszont államférfiaink is a XVIII. század ideje óta egészen elidegenedtek a nemzeti irodalomtól. Ez állapot csak akkor javulhatott, midőn a közélet a föllendülő nemzeti élet befolyása alá jutott, mint az 1825 óta megtörtént.

E korszak növelte nagyra történeti irodalmunk két kiváló munkását: Horváth Mihályt és Szalay Lászlót. Fejlődésök menete egyúttal mintegy visszatükrözteti a hazai történetírás feladatait, és az azok megoldása által elért haladását.

Horváth Mihály fiatal pap volt, ki főúri házakban nevelősködött és aztán Hatvanban lelkészkedett, midőn 1836-ban első művével, *Nádasdy Tamás élet*ével magára vonta a figyelmet. Sem ebben,

sem az *Ipar és kereskedés történetében*, melyet néhány évvel később adott ki, nem mutatkozik valami mélyreható tudomány, sem valami magasan szárnyaló bölcseleti szellem, vagy különös érzék a művészi forma iránt, Hanem megtaláljuk benne azt a józan világnézetet, azt a szabadelvű felfogást, azt a hazafias hangot, azt az egyszerű, komoly és folyékony nyelvet, mely azóta az oly híressé vált szerző minden munkáját jellemzi. Mintahogy oly férfiúnál, ki komolyan készült históríkusnak, nem is lehetett másként, nem lépett fel egyszerre nagy, egész korszakot felölelő munkával, hanem előbb egyes kérdések megvilágításával szerzett anyagot és technikai ügyességet arra, hogy később szélesebb körű munkásságot fejthessen ki. Az ipar és kereskedés története pedig azon időben, midőn mindig a városokkal foglalkoztak, midőn századok mulasztásait szerették volna rövid évek alatt jóvá tenni, egyenesen népszerű volt, és mutatta, minő szoros kapcsolatba készül lépni a történetíró az oly hatalmasan hullámzó közélettel.

Az 1836-iki és 1840-iki törvények véget vetettek a deák nyelv hegemóniájának; az 1844-ikiek a magyart tették az oktatás nyelvévé. A Palmák, Bollák és Spányik Glycérek kora lejárt. A magyar iskolának magyar szellemű, felekezetileg el nem fogult történeti tankönyvekre volt szüksége. Horváth igen nagy szolgálatot tett a hazai tanügynek, midőn kétkötetes munkában feldolgozta az egész hazai történetet, és a középiskolát is ellátta nagyon használható kézikönyvvel.

Mindeddig az író dominál benne a tudós, a kutató fölött. Mert addig műveiben – a monográfiákat kivéve – nem igen találunk önálló tanulmányt, sem a hagyományos történeti anyag kritikai megrostálását. És midőn az 1848-iki mozgalom őt is magával ragadja, midőn csanádi püspök, majd a forradalom vallás- és közoktatásügyi minisztere lesz, úgy látszott, mintha ez országos tevékenység a még alig negyvenéves férfiút egészen elszakítaná múzsájától.

Másként történt. A forradalom a maga válságaival és katasztrófáival kétségtelenül jótékony hatást gyakorolt Horváth Mihály kifejlődésére. Valahára volt ismét oly tudósunk, ki mint beavatott szereplő ott állhat a nagy események műhelyében, és ki egy igazán világtörténeti epochában szemlélheti, mint cselekszik a nemzet, s mint intézik saját fiai és külső hatalmak annak sorsát.

A száműzetés kényszerű nyugalmában, midőn vigasztalást nyúj-

tott a haza ügyeivel való foglalkozás és a tudományos munkásság, tért vissza Horváth Mihály hivatásához, a történetíráshoz. Az európai műveltség központjaiban való tartózkodás szélesítette látókörét, fejlesztette művészi érzékét, és a külföldi könyvtárakban és levéltárakban található dús anyag nemcsak ismereteit bővítette, hanem – mi még fontosabb – nyilvánvalóvá tette előtte a hazai történeti élet belső összeköttetését az általános európai mozgalmakkal. Első műve, melyen az emigráció idejében dolgozott, tisztán az anyaggyűjtés: a brüsszeli könyvtárban talált, magyar érdekű iratokat állította össze regesztákban [kivonatokban]. Azután, amint némileg derülni kezdett Magyarország fölött az ég, s midőn némileg tárgyilagosabban lehetett már néznie a közelmúlt eseményeit, megírta a forradalomhoz vezető korszak történetét, azon *Huszonöt évét*, mely alatt addig páratlan erővel és lendülettel nyilatkozott a nemzet szelleme. Majd magának a függetlenségi harcnak adta elő részletes, oknyomozó történetét. E két műnek köszönheti leginkább történetírói hírnevét és népszerűségét. És nem érdemtelenül. Bár – amint nem is lehetett másként – gyakran egyoldalú, részrehajló, bár igazi tudomása csak az egyik táborban történtekről lehetett, és arra nézve, mi az ellentáborban történt, minthogy levéltárakban nem kutathatott, csak kompendiumokra [kivonatolva, rövid összeállításokra] vagy megbízhatatlan hírekre volt utalva – mégis nagyjában átgondolt és igaz képét rajzolta a magyar történet egyik legfontosabb epochájának. Nyelve sohasem tűnt ki különös ereje és magyarossága által, és nem csuda, ha azon időben, midőn oly soká távol volt hazájától, még jobban megromlott. De stílusa emelkedett, és amellett világos, s magának a tárgynak nagyszerűsége elfeledteti a kisebb botlásokat. A forradalomról, annak okairól és szereplő egyéniségeiről való felfogása mai napig uralkodik a közvéleményben.

Hazatérve vezetője lett a történettudományi törekvéseknek, miben kétségtelen tudományos érdemei mellett, méltóságos és mégis kedves egyéniségének is volt része. Ezen időből való monográfiáiban már nemcsak felhasználja az anyagot, hanem fel is dolgozza, művészi formába önti. Ilyenek: *Fráter György* – tán valamennyi közt a legkülönb – és *Zrínyi Ilona*. De élete munkájának mégis Magyarország történetének bővítését és kiegészítését tekintette. Az anyag legnagyobb része úgy öröklődött át, már egy század óta, Pray és Katona munkáiból. Ő nem elégedett meg

azzal, hogy ezt az anyagot csoportosítsa, hanem ki is egészítette az azóta nyomtatásban megjelent adatokkal, sőt, különösen a XVIII. század történetére nézve, levéltári kutatást is végzett. E roppant terjedelmes és eredményes munkásság nemcsak a hazai történetírók közt állította őt az első sorba, hanem méltóvá teszi arra, hogy az európai historiográfia művelői közt is tisztelettel említsék nevét. Az egyszerű falusi papból komoly, lelkiismeretes kutató fejlődött, kinek előadását élvezettel lehetett követni. Csak egyben maradt mindig gyenge: a kútfők kritikájában. Különösen szembetűnő ez utolsó művében, melynek *A kereszlyénség első százada Magyarországban* a tárgya.

Horváth Mihály egész iránya s készültsége szerint nem lehetett más, mint elbeszélő történetíró. A történeti élet egyik ágával sem foglalkozott oly behatóan, hogy azt saját kutatásai alapján megmagyarázhassa: meg kellett elégednie a hagyományok összegyűjtésével, az anyag elbeszélésével. Igazi tanulságot sem politikai, sem társadalmi tekintetben nem lehetett műveiből meríteni, és ez az írónak nem is volt ambíciója. De a nemzeti élet szabadabb fejlődése igen kívánatossá tette, hogy a jelen küzdelmei és válságai közt a múlt eseményeit is fel lehessen használni mintául, okulásul. A nemzet haladásért, szabadságért küzdött, de a jobb jövő kivívása szervesen összefüggött az ország közjogi helyzetének és alkotmányának biztosításával. Mi sem természetesebb, mint az, hogy a hazafiak aggódó elméje a múltban találva a jelen bonyodalmak okát, kútfejét, nem elégedett meg azzal, hogy a viadalban segítségül hívja az ősök árnyait, hanem egyúttal a modern törekvéseket és tényezőket átvitte a múltba. A királyi hatalom és az ország önállósága közti viszony dominált mindenben: így a történetnek is, ha hatni akart, elsősorban az intézményekkel, az alkotmányos mozgalmakkal kellett foglalkoznia. Ez az irány *Szalay László*ban találta legméltóbb képviselőjét.

Szalay egy tanult tisztviselőcsaládból származott, jogot végzett, és már az egyetemen, Horvát István tanításán buzdulva, nagy szorgalommal olvasta a történeti emlékeket. De a közéletbe kilépve nem akart más lenni, mint jogász, és valóban azok a nagy jogi és törvénykezési reformok, melyekre hazánk akkor készült, elég munkát adhattak egy egész jogásznemzedéknek, és elég táplálékot akár a legnagyobb ambíciónak. Jelentékeny része volt a büntető törvénykönyv szerkesztésében és a börtönügyi reformban.

De az igazságszolgáltatás javítása csak egy része a nyugat-európai intézmények organikus átvételének, és nem is léphet életbe a rendi alkotmány gyökeres megváltoztatása, az állami hatalom szervezése nélkül. Így vált Szalay Lászlóból a centralizációnak, a jogegyenlőségnek, a felelős kormánynak előharcosa, ki a *Pesti Hírlap*ban és az országgyűlésen nagy tehetséggel és buzgalommal küzdött az új eszmék mellett. 1848-ban ő volt megbízva a magyar kormány képviseletével az akkor Frankfurtban gyűlésező német parlamentnél, melyhez a német nemzet oly óriási – vajmi gyorsan elfoszló – reményeket fűzött. Deák Ferenc június 3-án így írt barátjának: „Mennyi lesz a haszon, mit hazánkra Frankfurtban eszközölni tudtok, az Isten kezében van; de sok legyen az, hogy csak némileg is pótolhassa a hátramaradást, mit távolléted okoz."

A forradalom véget vetett e sokat ígérő pályának, mint annyi másnak. Szalay, barátjával Eötvössel, Svájc szabad földjén húzódott meg a vihar előtt. Itt, Rorschachban, a Bóden tava partján fogott élete művének, *Magyarország történetének* megírásához. Alapos jog- és törvénytudás, a hazai alkotmány és közélet teljes ismerete, az európai nagy szellemi mozgalmakban való lelkes részvét tüntették őt ki; írt is már kitűnő esszéket híres kortársairól, de szigorúan szakszerű történeti tanulmányba addig nem mélyedt.

Nem volt célja tudományosan, kútfők alapján írni meg hazánk történetét. Sokkal inkább tisztában volt az ilynemű vállalkozás nehézségeivel, sokkal nagyobb volt műveltsége és lelkiismereretessége, semhogy ezt csak megkísértse. Távol minden segédforrástól és nagy könyvtártól, csak néhány gyűjteményes munkára és forráskiadásra szorulva, meg kellett elégednie a kész anyag feldolgozásával, politikai, alkotmányos szempontok szerint való megrostálásával. Művét a felnövekvő ifjúságnak szenteli. „Könyvet akartam adni azon ifjú nemzedék kezébe, melly most készül az atyai ház' küszöbén át, a' nyílvános élet pályájára lépni, 's melly lelkesedést óvatossággal, erőt önmérséklettel, hazaszeretetet hazaismerettel, bizalmat a' nemzet jövendőjéhez e nemzet' múltjának bölcs számbavételével párosítson, ha a' benne vetett reményeknek, ha az ország' szükségeinek meg akar felelni." Íme nyíltan ki van tűzve a politikai cél, és az előszónak rezignáló hangjából kihallik, mennyit tanulhatna a nemzet a múltból, az éppen lezajlott forradalomból is. Szalay sokkal magasabbnak ismerte a történetírói hivatást, semhogy be ne látta volna vállalkozásának nehéz voltát. „Elő-

adásomban egyszerű kívántam lenni. – Magára vessen, ha csalódik ki a' történeti kutatások' pólyáiból kibontakozott, s' az események' művészeti simasággal lefolyó eleven tükörét várta tőlem. Nem hiszem, hogy már megérkezett volna az idő, melly ez' eszménynek megfelelő művel gazdagíthassa irodalmunkat; az anyag, melyből készül, részben még az aknákban van, hová minduntalan le kell szállanunk, hogy szükségeinket fedezhessük, 's itt is, mint egyébben, míg a munkafelosztás' elve nem vétethetik teljes alkalmazásba, a' dolgozó felváltva kézműves és művész tartozik lenni."

Mindjárt történeti talajon érezzük magunkat. Szalay nem sok szót veszteget a nyelvészkedésre, sem a hun-szittya rokonságra, mint mind az előzője. Ő azon kezdi, hogy a „magyar-turk nemzet-társa s rokona volt, úgy látszik, a khazár népcsaládnak". Következik nyomban, kitérés nélkül, a bolgár háború és a honfoglalás. Már az előszóban érezzük a szerző politikai tendenciáját; ő Palacky szavaiból indul ki, hogy a magyar letelepedés a legnagyobb szerencsétlenség volt, mely valaha érte a szláv világot, és kiemeli, hogy e földön csak a magyarnak sikerült egységes álladalmat alapítani. Magában az elbeszélésben az Anonymust követi ugyan, de ahol az alkotmányos viszonyoknak, a vallásnak és erkölcsnek fejtegetéséhez ér, mindig tudja valami tartalmát találni a holt betűnek.

Szent István korához érve, szilárd alapot érez lábai alatt, és a törvények útmutatása szerint megkezdi Magyarország belső viszonyainak és ősi alkotmányának leírását. Ez a rajz, mely minden sorában mutatja a szerző nagy tárgyi ismeretét és jártasságát a külföldi jogfejlődés terén, mai napig sem avult el minden részében. Ezután is mindig legszívesebben a törvényhozásnál időzik: Szent Lászlónál, Kálmánnál, az aranybullánál. E mellett nem hanyagolja el a külső viszonyok tárgyalását sem, és nem mulasztja el a kútfők fedezetéhez fordulni, ha nemzetét bármiben meg kell oltalmazni a külföldi, különösen a német történetírók vádjai ellen.

A későbbi kötetekben is mindenütt az alkotmányos és jogi viszonyok előadása a legrészletesebb és legtartalmasabb. Igen beható méltatásra talál az ősiség és a jobbágyság szervezése, az egész banderiális alkotmány Nagy Lajos korában, a városok befogadása Zsigmond alatt, Mátyás törvénykezése, a köznemesség és a főurak nagy küzdelme a mohácsi vész előtt. Még érdekesebbé, úgyszólva minden pontjában kihegyezetté válik az előadás, midőn

a Habsburgok trónralépésére, az ország jogainak biztosítására és a sérelmekre kerül a sor. Szalay az első történetírónk, ki a megfelelő magas polcra helyezi Bocskai alakját. A vallás- és szabadságharcok történetében nagy ügyességgel és tapintattal osztja el a pártok és felekezetek közt az árnyékot és a napsugarat. Ahol ellenben a bécsi udvar beolvasztó szándékáról, Ampringenről, Kollonicsról szól, egészen hazafi, ki tudja a törvényt, és mást mint a hazait nem ismer el. Így jut el Rákóczi felkeléséig, az ónodi gyűlésig, az 1707-iki függetlenségi nyilatkozathoz, mely után a munka – a VI. kötet 480. lapján – megszakad.

Ha így végigtekintünk az egész munkán, és nem feledkezünk meg arról sem, hogy elejétől végig az abszolutizmus korában jelent az meg – 1852–1859 –, szembetűnő, hogy az több, mint történeti mű: az egy kifejtett, szilárd alapokon nyugvó, politikai, közjogi hitvallás. Az a politikai hitvallás, mely az elnyomás évei alatt a nemzetnek minden még élő szerve által tiltakozott azon felfogás ellen, mintha százados, gyökeres jogokat egy csatával vagy egy tollvonással el lehetne veszteni, el lehetne konfiskálni. Az a hitvallás, a jogfolytonosság hitvallása, mellyel ajkán jelent meg 1861-ben a nemzet Európa színe előtt, és ragadta bámulatra a legműveltebb népeket, hitének, jogérzetének rendíthetetlen volta által. Szalayban Deák Ferenc egyik leghatalmasabb, leghasznosabb úttörőjét, szövetségesét kell tisztelnünk. A hazafias jogok és kötelességek felfogásának ez azonosságán alapult az a barátság, mely e két férfiút összekötötte, s mely szinte szimbolikus kifejezést nyert azáltal, hogy az 1861. országgyűlésen Szalay olvasta föl a jogfolytonosság kátéját: Deák második felirati javaslatát. Deák Ferenc íróasztala fölött Szalay László arcképe függött.

Ez a politikai, alkotmányos tartalom és a hazafias tendencia adja meg Szalay munkájának igazi értékét, egyéniségét. De azért historikus maradt, ki midőn hazatért és hozzáférhetett a gyűjteményekhez, lényegesen bővítette az addig ismeretes anyagot. A XVII. századnak és Rákóczi Ferenc felkelésének történetére nézve már felhasználta a Nemzeti Múzeumnak kincseit és a Károlyiak levéltárát. Az állami levéltárak felhasználásáról természetesen, az akkori viszonyok közt, magyar kutatónak még álmodnia sem lehetett.

Minthogy Szalay László műve elsősorban feldolgozás, és csak oklevelek, törvények és más kisebb terjedelmű emlékek voltak abban

szó szerint vagy kivonatban közölhetők, a történeti érzék ébrentartása és fejlesztése céljából igen kívánatos volt a XVII. és XVIII. századi magyar nyelvű memoárok kiadása. A *Magyar Történelmi Emlékek* közrebocsátása által Szalay nagy szolgálatot tett a hazai történetírásnak. Bethlen Miklósnak és Károlyi Sándornak önéletírását ő rendezte sajtó alá.

De Szalaynak mint történetírónak képe csak úgy válik elevenné, ha működéséhez és annak egyes vonásaihoz hozzávesszük magának az írónak egyéniségét. Hazafisága, komoly egyszerűsége, törhetetlen jogérzete reá ütötték bélyegüket könyvének minden sorára. Egyike azon kevés történetírónak, ki igazán nevelője volt nemzetének.

Mindezen tulajdonságok magasan elődjei és kortársai fölé emelték Szalayt mint történetírót. Méltán írhatta róla gróf Teleki József, a Hunyadiak történetírója, hogy a kútfők ismeretében és azok felhasználásában nemcsak utolsó, hanem legkiválóbb tudósunk. Csak egyben nem bírt szakítani korával. Az ő kritikája sem hat a dolog mélyéig, ő sem bír pártatlan lenni, hol a nemzet valódi vagy képzelt dicsősége forog kérdésben. Tudománya, lelkiismeretessége nem bírták eltörölni ifjúságának benyomásait. „Sok, igen sok részletre nézve véleményem eltér Horvát Istvánétól; de az egészet, az irányt, a szellemet illetőleg övé a magyar történetírás pálmája", írja egy alkalommal, midőn mestere véleményét cáfolja. (I. 91. 1. 29. jegyzet.)

Midőn a nemzetet jelenétől, jövőjétől akarták megfosztani, annál görcsösebben ragaszkodott múltjához. A külföldi írók által megtámadott honi szerzőknek, különösen az Anonymusnak megvédelmezése hazafias kötelességnek tűnt fel. És minthogy a német tudósok, mint Büdinger és Dümmler, a *Monumenta Germaniae* elvei szerint, most már nagy készültséggel kezdték boncolni régi történetünk emlékeit, felmerült annak szüksége, hogy hasonló eszközökkel bizonyítsák be azok hitelességét.

E szellem uralkodik *Szabó Károly*nak értekezéseiben, melyekben a görög kútfőket igyekezett hozzáférhetőkké tenni, és *Kerékgyártó Árpád* művelődéstörténetében, ki nemcsak az anyagot állítja össze nagy szorgalommal, hanem az írók véleményeit is az egyes kérdések felől szembeállítja egymással, hogy az olvasó tájékozást nyerhessen és maga ítéljen. Bár a polémia megakadályozza szerzőinket abban, hogy egészen tisztán, elfogulatlanul lássanak, az a nagy

haszna mégis megvolt, hogy szorosan tudományos, kútfői közlésekre térítette a figyelmet. Más irányban nyújtott táplálékot a nemzeti érzésnek a tudós, konzervatív *Teleki József* gróf. Ő a magyar politikai és kultúrai felsőség dicső epocháját, a Hunyadiak korát keltette művében új életre. Nagy terjedelmű kutatáson alapuló, komoly, lelkiismeretes munka. Kár, hogy kuriális színezetű nyelve miatt szinte élvezhetetlen, hogy a lényeges és lényegtelen tárgyak egyforma bő tárgyalása által elvész a perspektíva, és hogy a szerzőnek korai halála miatt a munka befejezetlen maradt.

Ismét más irányát a monografikus irodalomnak fejti ki a szorgalmas, politikailag is képzett *Jászay Pál* (1809–1852). Hivatalos pályája módot nyújtott neki a levéltárak felhasználására; Bécsben pedig legalább a régi időkre nézve hozzáférhetett az udvari gyűjteményekhez is. A nemzeti szellem és tendencia talán nála nyilatkozik legerősebben. Posztumusz művét Darvas Erzsébetnek ajánlva így szól: „Zsenge korom óta egy boldogító vágy hevítette szüntelen keblemet: magyar nyelven és magyar szellemben megírni a magyar nemzet dicső, bár tövises emlékeit." Miután több kisebb értekezést írt, és különösen a régi nyelvemlékekkel behatóan foglalkozott, 1846-ban kiadta *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után* című munkáját. Ebben szinte napról napra feljegyzi a nagy nemzeti katasztrófát követő félévnek válságos, nagy következésű eseményeit. Gévay és Bucholtz munkái alapján ismerte a diplomáciai anyagot, és azt saját kutatásaival is kiegészítette a megyei és városi levéltárakban. Ő első írónk, ki Szerémi György krónikáját ismeri és felhasználja. Tisztán kortani, naplószerű elbeszélése kizárja a feldolgozó csoportosítást, de számos kitérése személyekre és tárgyakra mutatja beható tanulmányát és kritikáját. Különösen értékes mai napig is a munka vége, mely a reformáció elterjedésének kezdeteit foglalja össze nagy részrehajlatlansággal. Hasonló szorgalomról tanúskodik második nagy munkája, melyet szerzője halála után Toldy Ferenc bocsátott közzé 1855-ben: *A magyar nemzet napjai a legrégibb időktől az aranybulláig*. Csakhogy itt nem igen él kritikával, az Anonymust törhetelen tekintélynek elfogadja, és első királyaink intézményeinek jelentőségét és szellemét csak ritkán méltányolja helyesen.

Sok tekintetben Szalay szellemében, de önálló kutatás és filozófiai gondolkodás alapján írta meg *Magyarország történetét, különös tekintettel a jogfejlésre*, *Bocsor István* pápai tanár. Bár a

protestáns felekezeti szempont néhol nagyon is kirí, és bár nyelve gyakran nehézkes, ez a munka mind tartalmassága, mind hazafias szelleme és fennköltt felfogása által tán legjobb kézikönyvünk. Különösen érdekessé teszi, hogy bár utolsó kötete 1869-ben jelent meg, mégis egész a kiegyezésig viszi a történetet, s a kortörténetről is nagy elfogulatlansággal és igazságszeretettel ítél.

Az adatok pontos kritikája és a nyert anyag művészi előadása tekinthetők a két legfőbb történetírói tulajdonságnak. Magukban is ritkán fordulnak elő, annál ritkább, hogy együtt ékesítsenek egy elmét. *Salamon Ferenc*ben, a nagy autodidaktában meg volt mind a kettő. Nem volt más előkészülete, mint éles szeme és nagy igazságszeretete, midőn az irodalmi kritikából átcsapott a história terére. De biztos ösztöne a források tanulmányára vezette, világos feje a betű mögött az igazi történeti élet lüktetését észlelte, és a nagy írók tanulmányán nevelt ízlése magyaros, tetszetős formába bírta önteni az anyagot. Pártatlansága meg oly nagy, hogy nem is látszik érdemnek, hanem természetnek. E pártatlansággal függ össze, hogy a hazai történetet sohasem nézi magában, hanem mindig összeköttetésben Európa általános mozgalmaival. Salamon (1825–1892) nagyenyedi diák volt, 1848-ban beállott honvédnek, és noha Csucsánál az ágyú kereke összetörte lábát, mihelyt helyreállott, tovább szolgált Világosig. Egy ideig tanítóskodott, azután orvosnak készült Pesten, de kiváló előszeretete a matematika felé vonta. 1853-ban Nagykőrösre hívták tanárnak, de már egy évvel később Pesten volt, hol csúf körülmények közt mint újságíró élt, sokat tanult, és különösen a francia és angol regények remek fordításával szerzett hírnevet. Az irodalom teréről mindinkább a történetírás mezejére tért át, és már első munkájával: *Magyarország a török hódítás korában*, legkiválóbb históriusaink sorába lépett. Nála először jelenik meg szerves összeköttetésben a hazai történet a világeseményekkel. Nem az anyag tömege, hanem annak átértése és feldolgozása áll előtte elsősorban. Nem idéz sokat; de a jellemzőt, kor- és személyfestőt megtalálja. Különösen kiemelendő, hogy nem csak az intézményekre és az uralkodó osztályokra van tekintettel, hanem a népre is. Ez igazán csak általa lép be történetírásunkba. Hasonló sikere volt második nagyobb művének is: *Az első Zrínyiek*nek, melyet különösen a szigetvári hősnek hű, éppen nem hízelgő jellemrajza tesz értékessé (1865).

A nemzeti állam visszaállítása egy ideig megszakítja történetírói

munkásságát. Mint a *Pesti Napló* munkatársa, szoros viszonyba lépett báró Kemény Zsigmonddal, és megismerkedett Deák Ferenccel is. A híres húsvéti cikket (1865) Deák neki mondta tollba. Az akkor folyó alkotmányos küzdelmekben Deák és pártja, valamint az új kormány szolgálatának szentelte erejét. *A magyar királyi szék betöltése és a pragmatica sanctio*, melyet 1867-ben, báró Eötvös József felkérésére írt néhány hét alatt, inkább politikai, mint történeti munka. Másik röpiratában: *Magyarország 1849-ben és 1866 után* különösen a porosz-német túlsúly veszélyét fejtegeti hazánkra nézve.

Egyetemi tanárrá neveztetvén ki, itt már egészen tudományunknak élt. Nem volt folyékony előadása, de tanítványaival foglalkozott és bántotta őt a nálunk annyira hatalmas és népszerű felületesség, mely minden történeti tényben csak azt keresi, mi hízelgő, és nem sokat törődik az igazsággal. Mindkét ok egyaránt a kútfők mint a történeti ismeret egyetlen tiszta forrása, tanulmánya és bírálata felé vonta. Ekkor írta értekezését: *A magyar hadi történet a vezérek korában*, mely rendkívüli alkotóerejét, konstrukcióinak merészségét és logikájának élességét tán legtisztábban tünteti fel. Leó és Konstantin alapján nemcsak a régi magyar hadiszervezetet építi fel, hanem az egész állami rendet, a kormányformát is. Nagy előszeretetét a bizánci kútfők iránt – ellentétben a hazaiakkal és a nyugatiakkal – mindvégig megtartotta. Utolsó soraiban – 1892. szept. 21-én kelt levelében e cikk írójához – az Akadémia kötelességének mondta Konstantinosz egész munkája méltó kiadásáról gondoskodni.

Ismét más körbe vonta őt *Budapest története*, melynek megírásával őt a főváros megbízta. Nagy előtanulmányokat tett; az első kötet nagy részét a talaj és geográfiai helyzet ismertetése foglalja el. Később különösen a kereskedelem és ipar fejlődése és a város viszonya a királyhoz és a papsághoz érdekelte. Nem is összefüggő elbeszélés ez, hanem az egyes kérdések beható, kritikus tárgyalása. Utolsó éveiben sokat betegeskedett, és e munkát csak Mátyás király koráig vitte.

Nagykőrös kollégiuma volt a Bach-korszakban a magyar tudományosság fő menedékhelye. Arany János, Szabó Károly és Salamon Ferenc oldalán ott működött *Szilágyi Sándor* (1827–1899), a tudós, buzgó kálvinista, de amellett konzervatív érzületű Szilágyi Ferencnek fia. Atyjának köszönhette, hogy sokkal nagyobb szakbeli készültséggel lépett a történeti pályára, mint aminő akkor szokás-

ban volt. Életét szülőföldje, Erdély történelme kikutatásának és feldolgozásának szentelte. Megírta *Erdélyország történetét* (2 kötet), azután részletes tanulmányokban foglalkozott az egyes fejedelmekkel és dinasztiákkal, különösen Báthory Gáborral és a Rákócziakkal. Nála a közlés, a kiadás párhuzamosan jár a feldolgozással. 1863-ban Szilády Áronnal együtt megindította a *Török-magyarkori történelmi emlékek* publikációját. Azóta egész kis könyvtárt tesznek ki közleményei külön művekben és folyóiratokban. A XVI. és XVII. század anyagát senki sem gazdagította annyira, mint ő, s különösen az *Erdélyi országgyűlési emlékek* kiadása által (1540–1695. 20 kötet) szerzett nagy érdemet. Bár mint író, nem ment az elhamarkodástól, és inkább szeret a felszínen, a külső diplomáciai viszonyok tárgyalásánál maradni, mint a dolgok mélyébe hatolni; munkássága már terjedelme és sokoldalúsága által is gyümölcsözővé vált. Mint tudós, egész terjedelmében uralkodott nemcsak a szorosan vett erdélyországi történeti anyagon, hanem az egész kiadott s kiadatlan irodalmon is, mely a fejedelemségnek magyarországi s külföldi összeköttetéseivel foglalkozik. Éppen e külföldi vonatkozások kikutatásában s előadásában találta legnagyobb örömét, gyönyörűségét. Kedves, megnyerő egyéniségének és tudományos tekintélyének sikerült maga köré vonni és foglalkoztatni az ifjabb erőket. Hogy mennyire volt képes s alkalmas erre, mutatja az általa szerkesztett ún. *Millenniumi történet* létrejötte és sikere.

Nálunk egy téren sem egyenletes és folytonos a haladás. A régibb korszakok szelleme mindig újra és újra visszatér. A közéletben és az irodalomban egyaránt érintkeznek egymással a legkülönbözőbb fejlődési fokok képviselői. A történetírásban sincs másképp. Salamonnal, ki a XIX. század nagy történetírói sikusaival egy fokon áll, egy időre esik *Pauler Gyula* munkássága (1841–1903), ki XVIII. századi nagy papi történetíróinknak mintegy epigonja. Pauler Gyula, a nagyszerű jogtanárnak, Tivadarnak fia Zágrábban született, kitűnő nevelésben részesült, és ügyvédnek készült. Nem lévén a szó mestere, e téren minden tudománya mellett sem érvényesülhetett. Így lett történetíróvá, majd az Országos Levéltár igazgatójává, mely állásában nagy szorgalma és az aprólékosságig menő rendszeretete által nagy érdemeket szerzett. Első kísérlete egy akadémiai előadás volt, melyben az Anonymus korát fejtegetve azon következtetésre jut, hogy erős keresztyén szellemét tekintve,

annak műve nem lehet régibb a XIII. századnál, és így ő IV. Bélának volt jegyzője. Különös és sokat ígérő kezdet, mely egész későbbi munkásságával ellentétben áll. Azután nagy levéltári tanulmányok alapján megírta *Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvését* (1664–1671) 1877-ben két kötetben. Nagy gonddal és utánjárással írott munka. De nem emelkedik ki belőle sem az ország akkori helyzetének teljes képe, sem a császári politika céljainak és eszközeinek ismertetése, sem a vezetők jellemrajza. – Később a millennium évének meghatározása foglalkoztatta Paulert. Salamonnal szemben, ki a 896. évre tette a honfoglalást, ő a 900-at vitatta, mert szerinte addig állott fenn a morva–szláv birodalom. Nem vette tekintetbe, hogy a magyar már 899-ben Itáliában járt, mi csak a Dunántúl elfoglalása után volt lehetséges. E tanulmánya mintegy bevezette az Árpádok korával való foglalkozását. Nagy munkája: *A magyar nemzet története az Árpádok korában*, 1893-ban jelent meg két kötetben, és nemsokára második kiadást is ért. Az egész forrás- és oklevélanyag felhasználásával készült, és e szempontból csakugyan méltó volt az Akadémia nagyjutalmára. A munka elején még állapot- és jellemrajzokat is találunk, de aztán inkább csak a kútfők és oklevelek kivonatát. Az aranybulla egész tárgyalása abból áll, hogy egy régi magyar fordítását közli. Eszmékkel, intézményekkel alig foglalkozik; ellenben a legnagyobb aprólékossággal merül belé az egyes családok genealógiai kérdéseibe. Egyházi tendenciája is szembetűnő. Kritikája az apró kérdésekben beható, éles, de tán éppen azért a fontosabbaknál kevésbé megbízható. – Igen szorgalmas munka utolsó műve is a *Vezérek koráról*. De ez minden tekintetben hanyatlást mutat; még önállóság dolgában is. Jelmondata: „historia scribitur ad narrandum, non ad probandum" [a történelmet azért írják, hogy elbeszéljék, nem azért, hogy vizsgálat alá vessék], bizonyítja, hogy szerzőjén már a szubjektív vélemény uralkodik.

Látjuk, hogy némi látszólagos ingadozás dacára, valóban folytonos emelkedés, haladás volt történelmi irodalmunkban, napjainkig. Mert Salamont és Szilágyit csak néhány év előtt ragadta el közülünk a halál. A legközelebbi szükséges lépés, mely még hátra van, a fontos események és különösen a kultúrai mozgalmak és változások kritikai megállapítása és elbeszélése. E cél felé közeledünk az akadémia által megindított nagy anyaggyűjtemények és az egyre sokasodó feldolgozott monográfiák által. Aztán követ-

kezhetik csak, betetőzés gyanánt, a nemzeti szellemű, de lelkiismeretes és igazságos előadás beillesztése az általános történelem tudományának keretébe.

Megjelent: A magyar irodalom története. Szerk. Beöthy Zsolt. II. k. Bp., 1900². 552–569. l.

JEGYZET

1. VI. Innocentius pápától.

SALAMON FERENC

Későbbi nemzedék fogja csak teljesen méltányolhatni Salamon Ferencnek és műveinek hatását irodalmunkra, szellemi és politikai életünkre. Csak az fogja megítélhetni, mit bírtunk és mit vesztettünk benne. Mert az ő tevékenysége, amint nem napi kérdések, múló érdekek után indult, úgy túl is fogja élni korunkat, és buzdítva, termékenyítőleg fog átszármazni a jövőre.

Mi e gazdag és sokoldalú szellemnek csak egyik körét kívánjuk e helyütt megvilágítani. Történelmi műveiről szólunk, melyek munkásságának mintegy delelőjét mutatják, és melyek talán legjobban föltüntetik e fényes elme működését.

Megítélésére ő maga szolgáltatja az alapot, a kritériumokat. Már azért is külön, előkelő állást foglalt el történetíróink közt, mert nem elégedett meg az anyag összehordásával s földolgozásával, hanem tiszta öntudatában volt a történeti igazság problémája nehézségének. A megoldást nemcsak gyakorlatilag kísérelte meg, erős esze törvényt, általános igazságot keresett ott, ahol a többiek magától érthető dolgot véltek művelni, vagy legföljebb néhány frázissal érték be. Ez az elmélkedés, ez a kétség egyike volt legerősebb tudományos jellemvonásainak, s mondhatjuk, hogy élete végéig nem hagyta őt el.

Éppen a *Budapesti Szemle* első (1873-diki) füzetében adja elő nézeteit a „történelmi vizsgálat"-ról, beszámolva saját módszeréről, programot tűzve ki a hazai történetírás jövőjének. Ő maga „ideál"-nak nevezi, amit ott a történetírótól követel, már ezáltal is megjelölve, hogy nemcsak a gyakorlatot tartotta szem előtt, hanem elvont eszmék után indul.

Ez az ideál, ha velős mondatainak legvelejét kiemeljük, röviden a következő. Kiinduló pontja az, hogy ahol nincs törvény, ott igazság sincs, s így nincs mit tanulni belőle. Az a történetírás, mely semmi

lélektani vagy politikai törvényt nem derít ki, legföljebb mulattatásra való. Tudománnyá a históriát csak az indoklás teszi. Ez az indokolás gyakran éppen az egykorú kútfőkben a leggyöngébb. Ezért rossz történetíró az, ki megelégszik azok összehordásában, és keveset ad hozzá a magáéból. Rosszul értelmezi az induktív módszert, aki az adatoknál megállapodik: a cél mindig az egyes tények fölött uralkodó erők és törvények megtalálása lesz. Ezért a történeti tudománynak éppen oly kevéssé szabad visszariadni a hipotézisektől, mint a matematikai tudományoknak. „A történetírás szelleme fuldokolni kezd a csupa adatok halmaza alatt."

Arra, hogy az adatokból igazságot, törvényt lehessen kikutatni, elsősorban elfogulatlanságra, részrehajlatlanságra van szükség. Legelterjedtebb a nemzeti elfogultság, pedig „a nemzeti nagyság stíljével semmi sem ellenkezik jobban, mint a dicsekedő természetű kicsinyesség". Vizsgálódás alatt sohasem szabad tekinteni se fajra, se vallásra, csak csupán az emberre. Az előadásban azonban a lelkesedésnek is megvan a helye, mert az nem lehet el az eszményiség bizonyos mértéke nélkül.

Mi által válnak a nagy történetírók művei valóban tanulságosakká? Csakis azáltal, hogy ők a történeti emlékeken kívül otthonosak voltak az illető szakokban is, melyeket műveikben tárgyaltak. Hol a hadügy, hol az igazságügy, nemzetgazdaság – vagy egyházjog teljes ismerete szükséges, hogy az író a történet egyes szakait tudományosan tárgyalhassa. Egyszóval, mielőtt még munkához fog, tisztában van a dolgok természetével. Minden tudomány segédtudománya a történetnek, nem pedig csak a geográfia és a kronológia, mint azt a régi iskola tanította. A tudomány jövője abban áll, hogy mentől több lesz a szakszerű szempontból írt, például jog-, egyház-, hadi történet.

Egyúttal azonban ki fog tűnni, milyen szoros viszonyban állanak egymással az egyes szakok, mennyi világot derít az egyik a másikra. Így mindig megmarad az összefoglaló, sőt az összehasonlító történeti kutatásnak és előadásnak szüksége. Az összehasonlításnak természetesen az egyes nemzetek intézményei, az egyes korszakok főeszméi szolgálnak fő tárgyául. Ebből fog kitűnni, mivel tartozik egyik nemzet a másiknak vagy az egész emberiségnek, de viszont az is, mivel járult az egyes nemzet az emberiség munkájához.

Csakugyan magasan álló eszmény, különösen ha történetírásunk

tényleges állapotával hasonlítjuk össze. Salamon itt elvont elmélkedéssel mondja ki az anatémát [átkot, kiközösítést] azon kétféle történetíró ellen, kikre egész életén át annyi gúnyt szórt: a nemzeti és felekezeti rétorok [szónokok] és a száraz fasciculus [irat köteg] falók ellen. Valóban a hazai történettudomány jövője attól függ, mennyiben fog az általa hirdetett és követett irány diadalmaskodni az akár frázisokba burkolódzó, akár egész pőrén megjelenő szellemtelenséggel és tudatlansággal szemben.

Maga ez az értekezés igen érdekes adalékot nyújt Salamon megítéléséhez. Az eredmény, melyhez saját elméjének munkája által eljut, aránylag kevésben különbözik attól, mit külföldön már régebben vallottak és követtek. Különösen szembetűnő a rokonság Humboldt Vilmos híres esszéjéhez: *Ueber die Aufgabe des Geschichtsschreibers* [A történetíró feladatairól]. Ugyanaz a fönnkelt megvetése a kicsinyesnek, a tisztán személyesnek, ugyanaz a tisztelet az emberi szellem igazi nagy művei és törekvései iránt. De azért a gondolkodás módja, a levezetés útja, a példák tára egészen önálló. Egyike azon eseteknek, melyekben két különböző pontról kiinduló, de egyaránt logikus szellem ugyanazon ponton találkozik, így is bizonyítva, hogy az igazság bár egy, de különböző módokon közelíthető meg. Humboldt filozófus, esztétikai szempontból nézi a történetírást, egész műve dedukció. Salamon minden egyes kérdést gyakorlati példákkal világít meg, és magyar tárgyakkal, az Anonymus-szal, a hadi történettel és közjoggal illusztrálja.

Még egy külön egyéni vonása is kitűnik ez értekezésből: ahol csak lehet, az egyes közléseket mindig a haditörténetből vett részletekkel tisztázza. Ha a történetírónak, szerinte, azon szakokat külön is kell ismernie, melyek a történelemmel szoros érintkezésben állanak, világos, hogy ő maga a hadügyet tartotta reá nézve a legfontosabbnak, ami speciális magyar történetírónál nagyon is érthető.

Másik nagyon egyéni vonás az, hogy a történeti vizsgálódásról szólva nem ereszkedik részletekbe, és amit rendesen e fogalom alatt érteni szoktak, a kritikát mint valami magától érthetőt mellőzi. Az elfogadott, megírt történeti előadás elleni bizalmatlanság szinte vérében van. A nagy eszméket, a nemzeteket átalakító intézményeket, a lélektan általános törvényeit veszi alapul, és csakis ezekhez méri az egyes adatokat. Oklevél-, kútfő- vagy emlékkritika oly értelemben, mint azt a külföldi nagy történeti iskolák megálla-

pítani igyekeztek, reá nézve nem létezik. Az önálló gondolkodó, a nagy szellemű író és tudós mellett fölismerjük a hagyományon kívül álló, mindenben saját munkájára utalt autodidaktát.

Ha mármost műveit egyenként vesszük szemügyre, nemcsak általános, tudományos szempontból teszünk reájok nézve észrevételeket, hanem különösen azon kérdést illetőleg: mennyiben felelnek meg azok a szerzőjüktől oly fényesen kifejtett és kifejezett eszménynek, és mennyiben mutatják magának az írónak fejlődését.

Ismeretes, hogy Salamon mint a *Pesti Napló* könyvismertetője és színibírálója kezdte pályáját. Első, történeti tárgyú cikkei csak szélesebb látókör, magyarosabb nyelv által különböznek az akkori képzettebb és jobb tollú írók hasonló műveitől. De azért mindjárt az elsőben, amely a reformációról szól Magyarországon, és Révész Imre egy könyvét ismerteti, meglátszik a históriai érzék biztossága, kimutatja körmét az oroszlán. Két elsőrendű fontosságú igazságot emel ki és állapít meg: azt, hogy a reformáció nálunk sokkal inkább politikai tény volt, mint dogmatikus, másodszor, hogy a protestantizmus igazi hatása a nemzeti nyelv s szellem ébresztésében és ápolásában keresendő. Ahol pedig részletekbe bocsátkozik, mint Nádasdy Tamás protestáns létének kérdésénél, eltalálja a legjellemzőbb és legdöntőbb vonások rajzát.

A törökkori irattár kiadása, különösen a nagykőrösi krónika vezette be első nagy műve: *Magyarország a török hódoltság korában* megírásába. Minden gondolkodó magyar előtt rég úgy állott a török uralom, mint ami nemzetünk fejlődését, haladását hátráltatta, megakasztotta, mint az a történeti fátum, mely nemzetünk művelődését az általános európaitól hosszú időre elválasztotta. Hanem azért a történetírók megelégedtek a tisztán politikai tényeknek, csatáknak, alkudozásoknak, békekötéseknek jobb vagy rosszabb elbeszélésével. Salamon volt az első, ki kutatása és előadása tárgyául magát a hódoltságot választotta, annak szükséges előzményeit úgy magyar, mint török részről, apróra veszi a török uralom befolyását úgy az alávetett, mint a meg nem hódolt magyarra, végre rajzát adja a magyar nép sajátos életének a török iga alatt. Nemcsak a tárgyalás módjában tér el elődjeitől s kortársaitól, elhagyva a hagyományos szónokias vagy elbeszélő formát, aminthogy előtte mindenben az indokolás volt a fő, az értekezésre, meggyőzésre fordítja egész figyelmét. Korszakalkotó e műve különösen azért, mert majdnem kizárólag az uralkodó és a le-

győzött nép institúcióival [intézményeivel] foglalkozik, és mert azok alapján valóságos korrajzot ad. Még a szorosan vett politikai história terén is elsőrendű tanulságokat nyújtott, különösen midőn a magyar nemzet megoszlását, a török és német párt váltakozását magyarázta meg. Nemcsak a szakember, hanem minden művelt olvasó tudja, minő szegény nemcsak a mi irodalmunk, hanem az egész világirodalom ilynemű művekben. Nem csoda, ha Salamon egy csapással oly kiváló polcra jutott tudósaink közt. A közönség érezte, hogy nem holt betű szól hozzá, hanem szellem, lüktető élet.

Még egy sajátsága, érdeme van e könyvnek. Történetíróink, politikusaink a magyart mindig mint uralkodó, győzelmes fajt szerették bemutatni. Salamon az elnyomott, politikai léttől megfosztott nemzettöredékeket rajzolja kiváló előszeretettel. Megmagyarázza a török és magyar politikai és hadügyi rendszert, szól a Hunyadiakról, Bethlenekről és Zrínyiekről, de valóban meleggé és gazdaggá ott válik előadása, midőn a jobbágyság szenvedéseit, az alföldi nagy községek sanyarúságait írja le, minek nem egyes basa vagy bég gonoszsága, hanem maga a török rendszer az oka. Összevág ez előszeretet lényének azon vonásaival, mely őt a népszerűtlen, az elhagyott felé vonta.

E nagy eredményeket, mert e könyv kétségtelenül irodalmunk legbecsesebbjeihez tartozik, aránylag szerény külső eszközökkel érte el. Nem végzett nagy levéltári kutatásokat; mind a hazai, mind a török viszonyok ismertetésénél többnyire a legelterjedtebb, szinte közkézen forgó művek fölhasználására szorítkozott. Annál többet adott hozzá a magáéból. Egy-egy megyei összeírás vagy megyei és városi jegyzőkönyv elegendő neki ahhoz, hogy adataiból megalkossa a török hódoltság alatt sínylő, de azért a megye és a földesúr által a hazával való kapcsolatot fenntartó jobbágyságnak igaz képét.

A tárgy és az előadás rokonsága, majdnem azonossága fűzi össze e művel, a mindjárt nyomban utána következőt, *Az első Zrínyiek*et. Ehhez is egy kisebb, a régi *Budapesti Szemlé*ben közölt tanulmány a brebiri grófokról, szolgált bevezetésül. Ebben Salamon egy ingeniumától [lényétől] tulajdonképp távol eső térre lép. A híres családnak elejét, leszármazását keresi oklevelek alapján, szintén csakis oklevelek adják meg a kellő fölvilágosítást a család birtokaira és azok változásaira nézve. Itt tehát csakugyan apró,

látszólag jelentéktelen adatokra van utalva, és az oklevelek csoportosítása, hitelességök megállapítása tárgyában valódi napszámosmunkát kell végeznie. Ez az a munka, melyben a szellemes történetíró a szaktudós babérját sem veti meg.

De az adatok és gyakran a tárgy kisszerűsége mellett nem hiányzik a szempontok, az általános fölfogás emelkedettsége. A helyi viszonyokra azért helyez oly nagy súlyt, mert „a nagy családok sorsában igen fontos szerepet játszik birtokaik geographiája". A nagy család története pedig nemcsak magában véve nevezetes, hanem azért is, „mert a feudális korszak főurainak a haza egy részében való döntő szerepét és az államhoz való viszonyát mutatja fel". De nemcsak tényeket akar ismertetni, a tanulságról sem feledkezik meg. Midőn a könyv megjelent (1865-ben), talán tetőpontján állott hazánkban azon vélemény uralma, mely az arisztokráciában, vagy mint történikusaink és publicistáink írni szokták, az oligarchiában, csupán az országra nézve káros, pártos, önző, erőszakos elemet látott. Salamon nem akarja elhallgatni a régi oligarchák kártételeit, de kiemeli érdemeiket is. „Ez talán nem fölösleges oly korban, mely a polgári és népelem emancipációjának kora, s melyben a közvélemény túlbuzgalmában hajlandóvá lett csak rosszat érteni feudalizmus és várúr elnevezések alatt, s midőn elterjedt vélemény, hogy az egykori várurakban semmi hazafiság és magasb politikai elvekig való emelkedés nem volt meg, hanem igen kevés kivétellel mindenik csak magánérdeke előmozdításának eszközéül használta föl a közügyet". Tehát e helyütt is a szembeszállás a közvéleménnyel, mit azonban, valljuk meg, a nagyon hazafias és népszerű tárgy rendkívül megkönnyített.

Mindjárt a könyv bevezetése egyike a legtanulságosabb történeti értekezéseknek. A családi történet keretében tárgyalja a tengermelléki dalmát városok kereskedő és iparos római lakosságának viszonyát a horvát főurakhoz és a magyar koronához, és másrészt Velence köztársaságához. A rajz annyira meglepő és helyes, hogy annak igen sok vonása a mai napig is ráillik a fiumei viszonyokra. A Balkán északnyugati szöge beható ismeretének később nagy hasznát vette Salamon, midőn 1878-ban, szintén az ár ellen, úgyszólva egyes egyedül a hírlapirodalomban, síkra szállott Bosznia okkupációja mellett.

A munka második, nagyobb része, a szigetvári hőssel foglalkozik. Ez az egyetlen nagyobb biográfia, mely Salamon tollából kikerült,

és már ezért is figyelemre méltó. Mint tőle nem is lehet másként várni, igen nagy tért enged a „milieu"-nek, a családi viszonyoknak és hagyományoknak, a török szomszédságnak, a hős jelleme fejlődésében. Erőszakos, kíméletlen, de bátor főurat rajzol, kit birtokainak helyzete szinte örökös ellenségévé tett a töröknek. Mint erőben, úgy gyakorlatban, fortélyban sem volt hiány, se Zrínyi Miklósnál, se társainál, kik akár horvátok voltak, akár magyarok, ott a végeknél, bár kisszerűbb viszonyok közt, az életnek ugyanazt az iskoláját járták. Miképp vált e birtokszerző, családjában is katonás fegyelmet tartó, ellenmondást nem tűrő, szenvedélyes „nemzetségfőnök"-ből, a hazának, a keresztyénségnek, a civilizációnak fölkent bajnoka, még azt is inkább csak a körülményekből, mint a lélek önkényes munkájából magyarázza a szerző. Nincs másképp: a történeti nagy hatalmak kényszerű, mintegy végzetszerű munkája mellett, háttérbe szorul Salamonnál az egyes, bármennyire kiváló ember.

Ha már a török hódítás előadásánál igen nagy hely jutott, éspedig méltán mindkét fél hadi szervezetének és hadviselési módjának, természetes, hogy e könyvben még inkább előtérbe kell lépnie a katonai érdeknek. Szigetvár ostroma, amint kezdettől végig nagy részletességgel elbeszéli, a világosság és kritika valódi remekműve. A számos, de éppen nem egészen hiteles kútfő ellenőrzésére Salamon a hely fekvését, az akkori hadieszközöknek és eljárásnak tüzetes ismeretét, végre a lélektan törvényeit használja föl.

A Zrínyiek története különben csonka maradt. Salamonnak szándéka volt a második nagy Zrínyinek, a költőnek is megírni életrajzát, de egy nagyon becses kis korrajzon kívül, mely Zrínyi Miklós ifjúságát vázolja, mást nemigen fejezett be. Akkor a föléledő politikai élet vonta őt egészen körébe, majd tanári munkássága az egyetemen tűzött ki részére új föladatokat. Magyarország történetét adta elő, a legrégibb időktől fogva. Kritikai szeme csakhamar belátta, minő ingatag alapon áll történeti hagyományunk, a nemzet eredetét, a honfoglalást és államalkotást illetőleg. Különösen Béla király névtelen jegyzőjének teljes értéktelenségéről volt meggyőződve. Mennél jobban ragaszkodtak hozzá történetíróink, már csak azért is, mert a külföldiek, elsősorban a németek megtámadták, és így hitelessége vagy rosszhiszeműsége szinte nemzeti kérdéssé vált, annál jobban ellene fordult Salamon tudományos lelkiismeretének egész mélyével. De ha az Anonymus tekintélye megszűnik, minő

alapon lehet megírni vagy előadni a vezérek korának történetét? Salamon az egykorú görög kútfőkhöz fordult, és ezekben, melyeket a honi és külföldi történetírás addig csak nagyon kevéssé bírt fölhasználni, elég anyagot talált oly mű kidolgozásához, mely véleményünk szerint egész történeti munkásságának legmagasabb zenitjét jelöli.

A magyar hadi történethez a vezérek korában című értekezés azon elvből indul ki, hogy kútfők dolgában az arisztokratikus igazságszolgáltatás van helyén, „hogy egy szellemileg előkelőbbnek tanúvallomása többet nyomjon, mint tíz lelki szegényé". Ily előkelő műnek jelöli VI. (Bölcs) Leó császár könyvét a taktikáról, mellyel akármely egykorú német, olasz vagy bizánci krónikást mint közel egyenértékűt idézni, égbekiáltó igazságtalanság. Nemcsak a szerző magas állása és jól értesültsége teszi őt e kitüntetésre méltóvá, hanem szakértelme a hadászat terén, könyvének mintegy hivatalos volta. Salamon szemében – és ebben teljesen egyetértünk vele – más is döntött: az, hogy nem elbeszélést vagy személyes jellemzést nyújt, mint a bel- és külföldi krónikások, hanem az intézmények rajzát.

Ha van összehasonlító történet – és az intézmények terén bizonyára megalkotható e tudomány –, úgy egyes jellemző vonásokból, amik reánk maradtak, ki lehet egészíteni az egész szervezetnek képét. Az eljárás ugyanaz, mint amidőn Cuvier valami antediluviánus [kőkorszak előtti] állatnak egy-két csontjából nemcsak alakját határozta meg az illető állatnak, hanem még élete módját is. E történeti szimptomatológiának [tünettannak], ha szabad e kifejezéssel élnünk, köszöni Salamon kutatása legszebb eredményeit.

Leó azon egy adatából, hogy a magyar sereg moirákba (mintegy ezredekbe) oszolva harcol, levezeti, hogy a magyar nép beosztásában nem a vérség, a nemzetség, hanem mintegy a hadtest, a hadi összetartozás a fő. E tekintetben tehát a magyarok sokkal magasabban állottak a klánok vagy feudális összetartozás szerint, rendetlenül harcoló akkori nyugati népeknél. Berendezésük inkább a velük szövetséges kozárokéra emlékeztet, kiknek kánja már nagy zsoldos sereget tart. A fejedelem mellett itt is találunk nagyvezért, a gyulát. A magyar csatarendnek összetett, művészi volta, minőnek a görögök leírják, csak erős katonai fegyelem, erős összetartozás mellett volt lehetséges. „Általában az állami szerkezet ereje többnyire megfordított arányban áll a hadi rend egyszerűségével. Mentül lazább szervezetű amaz, annál tömörebb ez; mentül nagyobb az állam-

egység, annál tagosultabb lehet a hadi rend." Árpádnál és utódainál a monarchiához nem hiányozhatott más, mint a korona. Hatalmok szinte abszolutizmusnak nevezhető, nem is korlátozta azt más, mint a királyi vérből való hercegek hatalma. – Íme egy egyszerű taktikai adatból – néhány más adattal összevetve – a legfontosabb alkotmányos és politikai ismeretek levezetése. Mi, akik más úton körülbelül ugyanazon eredményre jutottunk, csak bámulni bírjuk a kicsi, de szilárd alapon, vaskövetkezetességű logikával fölépített mesterműnek merészségét és szabályosságát.

Éppoly merész a másik nagy tétel, mely a vezérek korabeli társadalmat magyarázza. A főemberek, jobbágyok mellett zsoldos katonaságból áll a magyar hadsereg. Csakis a zsold magyarázza meg a honfoglalás után is egyre tartó háborúkat. Ebből a zsoldos katonaságból fejlődött a kisnemesség, mely zsold fejében földbirtokot nyert az új hazában. A főemberek pedig maguk állítottak ki bizonyos számú katonát a későbbi bandériumok módjára. Azonkívül volt még nagyszámú szolga, ki a podgyászt kísérte és a hadban az alsóbbrendű foglalkozásokat végezte.

Az alkotmányos kérdés megoldásánál nem volt több mint egy-két, de biztos adat. A társadalmi viszonyok meghatározásánál, mint Salamon maga is elismeri, tisztán analógiára van utalva. Argumentációja itt is éppoly fényes, hanem meggyőző nem lehet. Kellő alap híján az egész gyönyörű épület a légben lebeg. Hiába, az a lélektani törvény, hogy amiben az író legfőbb kitűnősége áll, az vezetheti őt leginkább téves útra is. Salamonnál a következtetés majdnem mindig helyes, de alapot a legkiválóbb lángész sem teremthet ott, ahol tényekről van szó, és az analógia szorosan tudományos kutatásnál csak mint segítő eszköz használható, nagy elővigyázattal.

E műnek másik kiváló tulajdonsága a kútfőkritika, melyben bátran mondhatjuk, minden történeti könyvünk közt pártatlanul áll. Éppen mivel Leó minden fontossága mellett aránylag csak igen kevés adatot nyújt, elkerülhetetlenül szükséges minden egyes adatot lehetőleg tisztába hozni. Ez pedig annál bajosabb, mert a mű kiadásai éppen nem mintaszerűek. A másik baj pedig az, hogy Leó taktikája, valamennyi közt a legbővebb, sokban szó szerint megegyezik a Maurikiosz és a Konsztantinosz neve alatt megjelent taktikákkal? Melyik itt az eredeti? Mit írt ki Leó máshonnét, és mi illik csakugyan reá a magyarokra? E kérdésekre csak a legkisebb

részletekig menő szövegkritika adhatja meg a választ. És Salamon ettől sem riad vissza. Segédtudományul itt a filológiát választja; mint tudom, heteken át bíbelődött egyes szavaknak, mondatoknak értelmezésével. E munka jelentősége írójának méltatásában, tehát mindkét tekintetben elsőrendű: abban, minő magasra tör következtetéseivel, meg abban is, minő mélyre hatol, hogy szilárd talajt nyerhessen.

Talán szabad e helyütt megemlíteni, hogy a görög taktikusoknak, mint a magyar történet elsőrangú forrásainak méltó kiadása mindig nagyon szívén feküdt Salamonnak. Utolsó levelében, melyet egyáltalában írt, még egyszer szívemre köti, hogy a millenniumi bizottságban, melynek üléseire már nem járhatott, az ő nevében is Leó és Konsztantinosz lehető teljes és valóban tudományos kiadása mellett szóljak. Még utolsó beszélgetésünknek is ez volt egyik tárgya. Amily szerény volt, némi büszkeséget helyezhetett abba, hogy a régi magyar történet fontos kérdéseinek tisztázása által nemcsak a hazai, hanem a külföldi tudományos világnak is tett szolgálatot, és azt óhajtotta, hogy a millenniumi kiadások is megállhassanak a hasonló legjobb külföldi munkálatok mellett.

Mint e művében a fejedelemséget, úgy választotta egy körülbelül ugyanazon években írott értekezésében a másik nagy nemzeti intézményt, a vármegyét, vizsgálódása tárgyául. A vármegyék kérdéséről szólva, különösen azoknak a honvédelem és bíráskodás terén tett szolgálatait és ezek alapján az egész intézmény fejlődését tárgyalja. Leginkább csak a XVI–XVII. századi viszonyokat tartja szem előtt, amidőn a királyság hanyatlása nagyobb tért engedett az egyes helyi hatóságok önkormányzatának. Nagyon érdekes a párhuzam Magyarország és a fejedelmi Erdély közt, honvédelmi tekintetben, amely kimutatja, hogy Erdélyben sokkal több maradt meg a régiből, mint a királyságban, hogy ez egész korszak alatt az alkotmányos konzervativizmus leginkább ott keresendő, míg az anyaországban a viszonyok fejlődése lassanként egészen átalakítja a megyét mint katonai intézményt. Törvénykezés tekintetében meglepő azon igazság, hogy a megoszlás azon századaiban tulajdonképpen a mindenütt egyaránt elismert Verbőczy-féle törvénykönyv volt a magyar nemzet összekötő kapcsa. Csak ez akadályozta meg nemcsak Erdélyt, hanem az egyes megyéket is eltérő jogi szokások megállapításától, és így az mentette meg a nemzetet a politikai és társadalmi tekintetben való teljes szétfoszlástól.

Bár ez értekezés igen csekély apparátussal készült; alig használ föl más anyagot, mint magukat a törvényeket; történeti irodalmunkban a legbecsesebbekhez tartozik. Salamon itt is fényesen megmutatta tehetségét, kevés adatból biztos és világos képet szerkeszteni, az egyes vonásokat általános egésszé fűzni össze. Most, midőn annyit foglalkoznak a megyével, az e műben található tanulságok teljes méltánylásra tarthatnak számot – azok előtt, kik előtt nyom valamit a tanulság. Az egészre teljesen reáillik, amit Salamon a jövő históriusaitól remélt: hogy kevés adatból, de sok ismeretből többet fognak rekonstruálhatni, mint csupán egy tényt.

Midőn e műveket kidolgozta, már hozzáfogott az anyaggyűjtéshez azon mű részére, mely munkái közt legterjedelmesebb, bár sajnos, még csak közel sem jutott a befejezésben: *Buda-Pest főváros történetéhez.*

Sajnálnunk kell, hogy nem bírjuk tőle hazánk történetének kapcsolatos előadását. De ha valami pótolhatná e hiányt, éppen a főváros története volna ez. Úgy véljük, hogy e munka teljesen megfelelt Salamon egyéniségének. Sokkal inkább institúciók története, mint egyes személyeké; bő alkalmat nyújt az összehasonlításra, a következtetésre, a téves hagyományok kiigazítására. Mindenekfölött minden ízében kapcsolatban áll a praktikus élettel, melynek nyilatkozásait iparban, kereskedésben, építészetben ő – és régibb történetíróink közt csakis ő – bírta oly behatóan méltányolni. Végre, átterjed nemcsak a nemzet, hanem az ország történetének minden szakára, és így a szempontok fölállításával megvilágíthatja az egész hazai történetet.

Anyaggyűjtésről szóltunk, bár ez a fogalom csak nagyon tökéletlenül fejezi ki a Salamontól végzett munkát. Mert ő nem elégedett meg a kőből való vagy írott emlékek fölkutatásával, hanem bevezetésül saját programja szerint járt el, és mentől több ismeretet szerzett. Városról, helyről van szó, először is magának Budapestnek elterjedésével, fekvésével jő egészen tisztába, azután magyarázatul geográfiai és geológiai tanulmányokat tesz, mert föld, folyó, kő és víz mind szükséges a városnak, hogy úgy mondjuk, természetrajzához. Ezért nem az ősnépeken kezdi, mint más hasonló műveknél annyiszor látjuk, hanem Pest földjén, Buda földjén, a határhegyeken, az egész vidék alakulásán és a közlekedés vonalainak megállapításán. Hogy hasonlattal éljünk, már az anyaföld méhét kutatja, hogy abból is következéseket vonhasson a

leendő gyermekre. A geográfiai viszonyok tárgyalásánál különösen a Duna környékének fontosságát emeli ki, mint amely természetes találkozó helye az egész országot átszelő útnak. Szakemberek dicsérték e fejezeteknek nemcsak élvezetes, hanem tanulságos voltát. A geográfiai viszonyoknál fölfogása sokban összevág Kohléval, ki egy művében Budapestnek Európa természetes fővárosai közt jelöl helyet, és kimutatja e hely nagy előnyeit telepedésre, közlekedésre nézve.

Csak azután megy át az első telepedőkre, a keltákra, majd a rómaiakra. Külön fejezetet szentel még a név történetének is. Azután a római hódítás, a római élet leírása következik. Salamon itt, hogy úgy mondjuk, egészen kongeniális viszonyok közt mozog. A római hadi és polgári szervezet, a római városi intézmények és épületek célszerű és gyakorlati volta, benne mindenre figyelő, minden fontost kiemelő ismertetőre találnak.

Talán nem nyújtja a város minden emlékét – teljességre soha egy művében sem törekedett. Hanem nyújtja ahelyett a város alakulása két tényezőjének, a természeti viszonyoknak és a népek műveltségének igaz, beható rajzát. Itt is mindig az általános az, mi felé törekszik, a részlet, az adat csak annyiban bír reá nézve fontossággal, amennyiben abba beilleszthető. Midőn a provinciális berendezést ismerteti, vagy a pannónokra vonatkozó elszórt adatokat szedi össze, valójában világtörténetet ír.

„Ami fővárosunkban emberi mű volt, az többször indult pusztulásnak. Nem generációk, hanem új meg új nemzetek laktak e területen. De a természet művei és hatásai állandók, sok részben döntők voltak, és azok is fognak maradni." E szavak mutatják, minő nagy, csaknem kizárólagos befolyást tulajdonított a geográfiai helyzet előnyének. Pedig az csak későbbi korszakban jutott egészen érvényre. Budapest a rómaiak idejében határvár volt, igazi jelentőségét csak akkor nyerhette, midőn az egész ország, a Kárpátoktól az Adriáig egy nemzetet uralt. Ez először a hunok és avarok, majd a magyarok alatt történt meg.

E korszakkal foglalkoznak a műnek később megjelent második és harmadik kötetei. Eljutnak addig, míg Mátyás alatt a testvérváros egy nagy közép-dunai birodalom politikai és gazdasági központjává nem válik.

Míg az adatok – körülbelül a tatárjárásig – csak gyéren folynak, Salamon egészen a saját terén mozog. Gyönyörűen fejtegeti a nép-

vándorlás pusztításának menetét, az avarok államalapítását; kimutatja, mily elemekből kellett állani az ős magyar vásárhelynek. A középkori városalapításra nézve is igen termékeny és szellemes hipotézist állít föl, amidőn azt nálunk is a flamandoknak tulajdonítja. De midőn az oklevéli anyag sokasodik, a sok részlet szinte feszélyezi. Csak azt veszi ki belőle, mi terveinek, átalánosításának megfelel. Ezért nevezték őt, méltatlanul, történeti Robinsonnak, ki újat vél találni ott is, ahol minden már ismeretes, ki kezdetleges eszközökkel fog a kutatáshoz, melyben mások már előbbre haladtak. A mellőzés nála nem fakadt másból, mint művészi érzésből, a fölöslegesnek, a föl nem dolgozhatónak megvetéséből. Volt benne valami a voltairiánus fölfogásból: hogy semmi sem olyan megvetendő, mint az adat. Ehhez járult még szigorú, néha túlzott kritikája, és így nem csoda, ha magára vonta a hagyományosra esküvőknek haragját és ellenmondását.

Ahol az oklevél vagy az elbeszélés alkalmas arra, hogy belőlük életteljes képet lehessen alakítani, ott Salamon oly mértékben és oly módon fölhasználja őket, mely valóban mintaszerűnek mondható. Ilyen különösen a budai városi törvény ismertetése, továbbá a Hunyadi László kivégeztetésekor uralkodó hangulat leírása. Mátyás palotájának leírásánál szétszedi a humanista Bonfiniusnak, ki még látni sem tud, frázisokba burkolódzó üres semmitmondását.

Ehelyütt, hol Salamonnak annyi tanulmánya jelent meg,* talán fölösleges őt azon vád ellen védelmezni, mintha valaha nehézség vagy fáradság eltéríthette volna őt búvárlásától. De mivel ez oldalról tényleg megtámadták, mégis utalunk e mű III. kötetére, mely nem más, mint a középkori Budapest történetét fölvilágosító külön tanulmányok foglalatja. E sorok írója tudja, minő gondot és tanulmányt fordított Salamon még a legkisebb részletekre is, mint számított és mérlegelt hónapokon át, hogy a középkori pénzekről, súlyokról, mérlegekről tiszta fogalmat nyerhessen.

Gyakran szólt velem e mű folytatásáról és befejezéséről. Még tavasszal is fölszólított, menjünk együtt Keletre, nézzünk meg egy igazi török várost, meg a török hódoltság alá jutott keresztény városokat, mert az szükséges a XVI–XVII. századi Pestnek és Budának igazi megrajzolásához. A legnagyobb súlyt a munka folytatásában természetesen a XIX. századra helyezte volna, midőn

* Salamon Ferenc a Budapesti Szemle kedvelt cikkírói közé tartozott.

Budapest világvárossá nő. Tervének némi vázlatát bírjuk az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben című vállalat részére írt rövid történetében.

A honfoglalás évének megállapítása szintén kihívta kritikáját. Mint a görög kútfők ismerője, biztos alapról harcolt az akadémia bizottságának többsége ellen. Még a múlt nyáron közölte velem szándékát az értekezésének újabb kiadása felől, mert a vitát korántsem tartotta befejezettnek.

Meg kell még emlékeznünk politikai irányú műveiről is, nemcsak mert azokban is igen bő a történeti anyag és a tanulság, hanem azért is, mert azok igen lényeges vonásokkal járulnak írói egyénisége jellemzéséhez.

Politikai cikkeket akkor kezdett írni, midőn a hírlapi sajtó 1860-ban némileg föl kezdett szabadulni a cenzúra nyűge alól. Nagyon jóízűen tudta elbeszélni, mint keresztelte el a „Verstärkte Reichsrath"-ot, „kikeményített" Reichsrathnak. A kitört közjogi harcban Kemény Zsigmond oldalán küzdött. Deák Ferenc is fölhasználta tehetségét és tudományát. Salamon maga beszélte el, miképp készült a híres húsvéti cikk. Ez a hosszas tollharc a jogért, némileg folytatása a 48-iki szabadságharcnak, melyben Salamon mint tüzér vitézül részt vett. Mindkettőt az osztrák, vagyis a német túlsúly ellen vívták. Nem csoda, ha Salamonban, kinek annyi baja volt a prepotens [önhitt, hencegő], örökké felsőbb kultúrájukra hivatkozó osztrák hírlapírókkal, bizonyos, különben nagyon kedélyes gyűlölet fejlődött a nagy germán eszme kinövései ellen. Mindig szeretett arra utalni, hogy igazi kultúrnemzet alatt a franciát meg az angolt kell érteni, nem pedig a németet, mely műveltsége java részét azoktól, vagy még a rómaiaktól vette át. Alig van műve, melyben egyik-másik csípős megjegyzésben át ne csillámlanék ez a meggyőződése. Politikai röpiratban is kifejezte azt a véleményt, hogy igazi ellenségünk nem is az orosz, hanem a nagynémet – a porosz. *(Magyarország 1849 és 1866 után).*

A kiegyezéssel szoros kapcsolatban álló publicisztikai műve *A királyi szék betöltése és a pragmatica sanctio* című, mely 1867-ben jelent meg. Ebben bő történeti anyaggal világosítja meg, mint kellett mindig, a választó királyság idején, a trónralépéssel együtt járnia az ország jogai és szabadságai megerősítésének, és mint kellett erről a pragmatica sanctio elfogadásakor még külön is gondoskodni, és az alkotmányt még erősebb garanciákkal körülsáncolni,

midőn a trón fi- és nőágon örökössé vált. E mű néhány hét alatt készült, némileg officiózus [félhivatalos] megbízás alapján, és ő maga is inkább publicisztikai dolgozatnak tekintette, mint szorosan vett tudományos munkának.

Politikai tekintetben társaival, Keménnyel, Csengeryvel, Gyulaival együtt egészen Deák hívének szegődött. A munkának és haladásnak volt embere, ellensége a népszerűség hajhászásának és az üres szószátyárságnak. Az öreg úrral szemben az ő kritikája is le volt fegyverezve. Az 1867-diki kiegyezésben nemzeti föléledést látott, és mint a nemzeti jövő biztosítékát, kötelességének vélte azt minden támadás ellen megvédeni. E támadás épp azok részéről volt legerősebb, kik az 1867-diki alkotást az 1848 alapján ostromolták. Mint történetíró és mint publicista egyaránt szükségesnek tartotta az 1848-diki eseményeknek, különösen azoknak, melyek az összeütközést előidézték, tüzetes ismeretét és megbeszélését. A forradalom kitörését ő nemcsak az osztrák és a katonai rosszakaratnak tulajdonította, hanem éppúgy annak, hogy az 1848-diki törvényhozás s annak végrehajtása a magyar minisztérium által sokban megbontotta a pragmatica sanctióval megalkotott monarchiát, vagy legalább lazává tette a köteléket a király, a nemzet és Ausztria közt. *A közös ügyek és a forradalom* című, a *Budapesti Szemle* 1881. folyamában megjelent értekezése úgy politikai, mint történeti tekintetben nagyon fontos tanulságokat hirdet, és voltaképp nem más, mint az 1867-diki kiegyezésnek apológiája.

Nemcsak politikai szempontból foglalkozott a forradalommal, hanem katonaiból is. Mint volt honvéd, nagy különbséget tett a tanult katonaság és a szervezetlen nemzetőrség közt. Az utóbbi intézmény, melyet ő nem is tartott nemzetinek, hanem általános forradalmi eszmék átvétele szüleményének, éppen nem bírta rokonszenvét, és a *Budapesti Szemle* egy cikkében ki igyekszik mutatni az azt szervező törvénynek impraktikus voltát. Mint kortárs és harcos azt a föladatot tűzte ki magának, hogy töviről hegyire megismerteti mindazt, mit a hadi életben maga látott és tapasztalt. A forradalmi legendák megdöntését, az igazi história fölülkerekedését várta attól, ha mind többen követik példáját. Része volt ebben a politikai pártállásnak is, de igazságtalanok volnánk, ha nem ismernők föl e tör ekvésben is a mindenekfölött igazságot kereső és kutató tudóst.

***

Mert bárminő terjedelmes és sokoldalú volt munkássága, az igazság szolgálata lebegett előtte mindig legfőbb cél gyanánt. Azon kornak volt szülöttje és neveltje, mely a hazának, a magyar nemzetnek fölvirágozását a szabadság, a haladás eszméitől, a szellemi és anyagi munkától várta. Ezek az eszmék behatoltak a nagyenyedi iskola falai közé, melynek első képzését köszönheté, ezek adták ifjú korában kezébe a kardot, férfi korában a tollat.

És az igazság kikutatására természetes adomány és saját szüntelen továbbképzése által, két egyaránt hatalmas, de ritkán egyesülő tulajdonnal volt fölruházva. Megvolt benne a kedv, az elhatározás a legapróbb részletekig való mélyedésbe, és másrészt szellemének szárnyalásával a részletest, a kisszerűt is föl bírta emelni az általános igazságok és eszmék régióiba. Ha az igazi történetíró művész és szaktudós egy személyben, ő minden ízében az volt. Gyöngéi is csak az egyik vagy másik iránynak túltengéséből származtak. Művei azt mutatják, mint vált a szellemes hírlapíróból szakember, majd a részleteket csak értékesebb vagy másodrendű épületköveknek tekintő történeti bölcselő.

E két uralkodó vonása mellett, mely őt tudományunk jelesei közé avatja, szembetűnő még egy harmadik is, mely inkább egyéni. Hajlama őt a természeti tudományok felé vonta. Orvosnak készült, majd matematikával foglalkozott. Az az író, ki reá legnagyobb hatással volt, Verulami Baco[n], az induktív módszer megalapítója. Attól tanulta lenézni a tiszta elmélkedést, a gyakorlati célt, a hasznot, amit Baco[n] „fruit"-nak nevez, tekinteni minden emberi munkában elsőnek. A történeti kutatásnak is reá nézve csak annyiban volt értelme és jelentősége, amennyiben abból valami igazság, tanulság vezethető le. Ebből fakadt érzéke a lényeges, a valóban a kor, személy vagy intézmény megértéséhez járuló iránt, és minden jelentéktelennek, csak cifraságra szolgálónak szuverén megvetése. Tárgyalásának módja néha humoros, de gondolkodása és az a szempont, melyből az eseményeket nézi és megítéli, mindig komoly, a história fenségéhez méltó. Még pártállását, politikai műveinek irányát, egyes nemzetek iránti rokon- vagy ellenszenvét, melyről megemlékeztünk, is szellemének e sajátságából vezethetjük le.

Nem spekulatív módon, a priori, mint a német filozófusok, hanem gyakorlati alapból indulva ki, nem szűnt meg elmélkedni tudománya törvényei fölött. Egyrészt az a kérdés: miképp érhető

el a történeti igazság? másrészt az a probléma: miképp alakítható az adatok mozaikjából egy művészi kép, voltak tépelődésének örök tárgyai. Az ő munkásságát leginkább az orvoséhoz hasonlíthatjuk, ki jelekre van utalva a kóros állapot pontos meghatározásában, ki a természeti törvényeket ismeri ugyan, de ki előtt az experimentum, melynek más természeti tudományok annyit köszönnek, el van zárva. Kiváló ereje az egyes szimptómák fölismerésében, a diagnózis pontos keresztülvitelében áll. De ebből folyik egyúttal leginkább szembetűnő hiánya is. Ő, ki mindenütt törvényt lát és keres, leginkább csak a történet elemi erőit figyeli meg; az egyéniséget, mely azok által, de mégis önállóan érvényesül, csak kevésbe veszi.

Ranke három nagy tulajdont követel a történetírástól: kritikát az adatok elfogadásában, penetrációt [behatolást] összekötésükben és az ok és okozat összefűzésében, végre precíziót [pontosság] a kifejezésben. Salamon méltó arra, hogy a legmagasabb mértéket alkalmazzuk reá, és e szempontokból foglaljuk röviden össze munkásságát.

Kritikája nem egészen az volt, mit a szakszerűen képzett történetművelők annak tartanak. A külső és belső okok egész sorozatával ő gyakran édeskeveset törődött. A krónikát, oklevelet vagy emléket nem annyira hitelességére, mint értékére nézve vizsgálta meg, vagyis azon szempontból, mennyiben rejt magában csakugyan jellemző, fontos adatot, s mennyiben nem. Ezért az egészről mond inkább ítéletet, mint részeiről. Ahol azonban a kritika a lényeges, mint a görög kútfők kérdésénél, ott behatol a legkisebb részletekig is, és ugyan kevés az az iskolázott, kivel ez az autodidakta e téren föl nem érte.

Minthogy ő maga az indokolást tekintette a történetírás lényegének, minthogy módszere logikus, matematikus, a penetráció történeti munkásságának igazi fényoldala. A látszólag távol eső-nek összehordása, a történeti élet különböző jelenségeinek összefoglalása által érte el legszebb eredményeit. Csak akkor jut tévútra, midőn nem tudományosan megállapított tényekhez, hanem analógiákhoz fűzi okoskodásának láncszemeit.

Végre, ami őt eddig legnagyobb történetírónkká teszi, az nyelvének szabatossága, stílusának élvezetessége. Nem szónokol, távol van minden hatásvadászattól, nem mesél, mert nála az elbeszélés legfőbb eszköz a tanulság levonására, hanem értekezik, magyaráz.

Sokat olvasott idegen nyelveken, de valamint gondolkodása módja, nyelve is tősgyökeres magyaros. Egyike azon keveseknek, kik amit átvettek, egészen magukévá bírták átdolgozni. Keresetlen, éppen nem purista, műveinek némely lapja csakúgy hemzseg a latinos szavaktól, mint valami XVII. századi íróé. Nem vetkőzhetett ki egészen hírlapírói kezdeteiből: műveinek, sőt azok egyes részeinek irodalmi értéke éppen nem egyenlő. Sokat tett nála a diszpozíció, legutolsó műveiben meglátszik már itt-ott betegeskedésének nyomasztó hatása is. Hanem azért sohasem szűnt meg élvezetest, tanulságost nyújtani. Természetessége csak ritkán csap át a pongyolába, és ott, ahol a törvény, a tanulság kimondására kerül a sor, a gondolat pontosságának és emelkedettségének rendesen megfelel a kifejezés is.

Nagybecsű hagyaték gyanánt bírja nemzetünk műveit. Világosságot fognak azok tovább is deríteni, munkára, erőfeszítésre, haladásra buzdítani, az igazság tiszteletére tanítani, amint ő tette életében.

Megjelent: Budapesti Szemle, 1892. 72. k., 321–338. l.

RANKE LEOPOLD*

Midőn a magyar tudományos akadémia megtisztelő megbízásából Ranke Leopoldnak, századunk német történetírói közt a legünnepeltebbnek emlékét készülök felidézni, lehetetlen elhallgatnom, hogy e feladatot először akadémiánk nagynevű boldogult elnöke, Trefort Ágoston vállalta magára. A széles műveltségű, nagy látkörű államférfiú bizonyára megkapó képét rajzolta volna a híres kutatónak, a nagy hatású írónak. Nekem attól kell tartanom, hogy az elhunytnak alakját, úgy is mint szakember, úgy is mint bizonyos mértékben tanítványa, némileg egyoldalúan, szűkebb keretben fogom csak vázolhatni.

Egy híres angol író azt a paradoxont állította föl, hogy a protestáns országok nagyobb haladásukat a tudomány és műveltség terén papjaik családos voltának köszönik. A papi házakból származó tudós dinasztiák hosszú sora, mellyel Anglia, Skócia, Skandinávia és Németország irodalmi története ékeskedik, némileg igazolja ezt a kockáztatott föltevést. A lelkészházak nyugalmas, csendes egyhangúsága, a morális és tudományos kérdésekkel való foglalkozás, az egyszerű és erkölcsös életmód, a világi és anyagi ügyek ismerete anélkül, hogy egészen beléjük kellene merülni, tehát bizonyos magasságból való tekintése: mindez igen alkalmas miliőnek bizonyult a tudományos érzék fölkeltésére és ápolására. Ranke is ily családból származott. Később, midőn már a német irodalom elismert nagyságai közé tartozott, érhető érdeklődéssel kutatta őseinek teológikus iratait. Atyjával megszakadt e buzgó hitvitázók sorozata. Az már ügyvéd volt, ki Wieliében, Szászország egy kis városában gazdálkodott kis birtokán. Így Ranke

Mint emlékbeszéd fölolvastatott a Magyar Tudományos Akadémia 1895. november 25-ikén tartott összes ülésében.

családja is visszatükröztette azt a nagy szellemi mozgalmat, mely Németország műveltebb osztályait a XVIII. század közepe óta a teológiától a gyakorlatibb életpályák és problémák felé vonta. Szüleit testben és lélekben egészséges emberpárnak írja le, kiknek oktatása és példája minden tekintetben áldásosan hatott az őket környező gyermekseregre, melyben ő (született 1795. december 21-én) volt az elsőszülött.

Szüleinek, a falusi kis birtok kiességének köszönheté boldog gyermekkorát, és azt a törhetetlen egészséget és erőt, mely szokatlanul kicsi termetét késő vénségéig föntartotta. Szellemének irányt adott az a nevelése, melyet Donndorfban és Schul-Pfortában nyert, Szászország híres fejedelmi iskoláiban, Németország legjobb nevű humanisztikus intézeteiben. Ezek az iskolák, Melanchton alkotásai, hivatva voltak egyesíteni a teológiai oktatásra való előkészítést a klasszikus nyelvek és irodalmak beható tanulmányával. Teljes kifejezésre jutott bennük a német protestantizmusnak belső szövetsége, sőt egyesülése a reneszánsznak azon egyetlen irányzatával, mely szellemével megfért, és melynek eredetétől fogva annyira le volt kötelezve: a nyelvészeti kritikával és a szövegmagyarázattal. A klastromi egyszerű élet csendes magánya hatalmasan vonta az ifjú romlatlan kedélyeket az ókor nagy alakjai, örök eszményképei felé; a világ gondjai és küzdelmei csak gyöngülve, érdeket alig keltve hatolhattak a sötét falak mögé, melyeken belül a biblia Platóval és Ciceróval osztozott a lelkek fölötti uralmában. Így élt, fejlődött Ranke hat éven át, 1808-tól 1814-ig.

Pedig a történelem egyik legmegrendítőbb eposza zajlott le azokban a napokban a szász csatatereken, nem is messze Pfortától. Napóleon ott vívta csatáit a szövetséges uralkodók és fölzúdult nemzetek ellen. Ranke olvasta a nagy seregről szóló bulletineket [közlemények], látta a császárt és híres tábornagyait, de lelkére a modern idők hérosza éppen oly kevéssé hatott, mint a német ifjúságot fölrázó nemzeti mozgalom. Legfeljebb annyira jutott, hogy a szövetségesek proklamációjában bizonyos hasonlóságot talált azon beszéddel, melyet Tacitus a rómaiak ellen küzdő brit királynőnek, Boadiceának ad szájába. Éppen oly kevéssé hatott reá az a hatalmas szellemi mozgalom, melynek azon években éppen szülőföldje, Thüringia volt a központja. Goethe és Schiller, kik alig néhány órányi távolságban alkották azon műveiket, melyekben a német nemzet szelleme legáltalánosabb értékében nyilatko-

zott, úgy látszik, igen kevéssel járultak a gimnáziumban Ranke képzéséhez.

Azok a sorok, melyekben Ranke ifjúságának mozzanatairól szól, nem egy tekintetben nagyon tanulságosak. Mindenekfölött óvatosságra kell tanítaniuk a „miliő" hatásának túlságos becsülése ellen, különösen ha e hatás felől nincs egyenes döntő adatunk. Azután érdekes tanulságot rejtenek magukban arra nézve is, hogy a humanisztikus oktatás, mely valóban méltó nevéhez, éppen azzal, hogy távol tartja növendékeit a mindennapi élet múló kérdéseitől, képesebbé teszi őket arra, hogy az események fölé emelkedve, belássanak azok lényegébe, meg bírják ítélni azok irányát és jelentőségét.

Ranke mindenesetre nagy készültséggel lépett a lipcsei egyetemre, hol különösen a teológiai és egyháztörténeti tanulmányok érdekelték. Sokat olvasott és tanult. Akkor hatolt be Kantnak és tanítványainak ismeretébe. Ő is hódolt a korszellemnek, amennyiben a filozófusok közt leginkább Fichte hazafias és szinte spártai irányú műveinek befolyása alá jutott. Goethét is akkor kezdte bámulni, de a weimari mester, mint megjegyzi, mégiscsak nagyon „modern"-nek látszott neki. Természetes, hogy műveltségének ápolása mellett a szorosan vett filológiai tanulmányokat sem hanyagolta el. Hiszen Németországban még most is szinte egyértelmű az egyetemen a filológus a tanárjelölttel. Még egész lelkével a régi hagyományokban gyökerezett. Homérosz, Thuküdidész és „valamennyi közt a legnagyobb", Tacitus mellett a biblia volt központja műveltségének. Hivő volt; az is maradt. Kísérletet tett a zsoltárok fordítására héber szövegből, és buzgón forgatta a Luther bibliáját, már csak a német nyelvnek tanulmánya végett is. Bizony a „Germania doctá"-nak [tudós Germániának] kevés oly ifja lehetett, ki oly szép eredménnyel látogatta volna a múzsák berkeit, a tanárok előadásait, ki annyit tanult a grammatikusok és teológusok vitáiból, mint ő. De bizonyára még kevesebb volt az olyan, kinek egész lényére oly kevéssé hatott volna saját korának politikai szelleme. A forradalom és a császárság nem lelkesítették, de nem is rémítették volt; Napóleon uralmát és az azt követő restaurációt valószínűleg abból a szempontból ítélte meg; biztosítják-e részére a tanulmányaihoz szükséges nyugalmat, vagy nem? Ez az elvonultság annál jellemzőbb, mert éppen a deákéveire esik a német deákságnak politikai és társadalmi szervezkedése, a „Burschenschaft" megalakulása.

Ha már az ifjúban megkerestük a későbbi férfiú jellemének alapját; ezt az elzárkózottságot a jelent érdeklő kérdések elől kell jellemző vonásának, egyéniségének tekintenünk.

Boldog az az ifjú, ki a tudományos pályának élve, jövőjének alapjait megvetve, nem törődik se a mindennapi kenyérrel, se – ami még nehezebb és ritkább – azzal, amit karriernek nevezünk. Boldog, ha oly nemzethez tartozik, melyben az egyetem befejezése biztosítja a megélhetést; még boldogabb, ha saját énjében megtalálja azt az igénytelenséget, mely beéri a tudományos gyümölcscsel, és a sorsra bízza annak értékesítését. Nem átallom kimondani, hogy Németország ennek a szerény, dolgozni tudó, arról, mit kellemes életnek szoktunk nevezni, önként lemondani tudó ifjúságának köszöni sok tekintetben elismert tudományos felsőségét. Csak az teszi lehetővé a munka megosztását, ez biztosítja a különböző ismeretek minden részletének művelését, ez óvja meg a tudományos irodalmat a még ki nem forrott elmék föltűnési viszketegétől. Ranke ehhez a szinte spártai erkölcsű, az élvezetet a munkában és kötelességben találó ifjúsághoz tartozott. Természetesnek találta, hogy az egyetemről elvigyék kisegítő tanárnak az Odera melletti Frankfurt gimnáziumához, és hogy a középiskolai oktatás rögös mezején kezdje meg pályafutását.

A nagy politikai változások jelentősége éppen abban áll, hogy még azoknak életére is döntő befolyást gyakorolnak, kik egész irányuknál fogva alig érdeklődnek a hatalmi kérdések iránt. A Napóleon ellen folytatott fölszabadító háborúk egyik fontos eredménye az volt, hogy Ranke szűkebb hazája, a szász királyság földaraboltatott, és nagyobb része Poroszországhoz csatoltatott, büntetésül azért, mert királya az utolsó percig híve maradt a francia császárnak. Így lett Rankéből porosz alattvaló. Az 1815 utáni Poroszország, mely az előző szomorú években nagy férfiak vezetése alatt elfogadta és népének szelleméhez idomította a francia forradalom által megkezdett reformokat, a honvédelem, közigazgatás és gazdaság terén, és magában a háborúban igazi dicsőséget aratott, méltó folytatása volt Nagy Fridrik [Frigyes] alkotásának, mint a protestáns északi Németország vezetője, hegemón állama. A két rendszer közti különbség az volt, hogy most az állam és annak kormánya szorosabb viszonyba lépett az időközben oly roppant lendületet vett német műveltséggel, továbbá az, hogy ellentétben a franciás fölvilágosodás gúnyolódó apostolával, vallá-

sosnak, evangélikusnak vallotta magát. A helvét és ágostai hitvallások hivatalos uniója 1817-ben ennek a szellemnek volt kifolyása. Szembetűnő, hogy mindkét tekintetben megfelelt a változás Ranke belső érzéseinek. A szászok, kik magukat a németek közt legműveltebbnek tartották, általában még jó ideig lenézték hódítóikat, kiket félig-meddig barbároknak véltek. De Ranke már igen rövid idő múlva egy bizalmas levélben kifejezte azon való örömét, hogy oly államhoz tartozik, melynek főirányai és célzatai az ő teljes rokonszenvét bírják.

Ez a rokonszenv alakította azután Ranke politikai meggyőződéseit. A porosz király és kormánya érezték, hogy államuk a francia forradalom ellen folytatott küzdelemnek köszönheti nemcsak újabb katonai nagyságát, hanem erkölcsi tekintélyét is. Meg voltak győződve arról, hogy a népuralmi irányok előbb-utóbb fölforgatókká válnak, és az állam és egyház formáival együtt megtámadják az emberi társadalom örök alapjait. Az újításnak, a szellemi és anyagi haladásnak Nagy Fridrik [Frigyes], Stein és Hardenberg állama nem lehetett elvi ellensége. Hanem azok e fölfogás szerint csak úgy válhatnak a nemzetek hasznára, ha a kormányok rendelik el őket, nem elvi, általános elméletek szerint, hanem amint e fejlődés megkívánja, az állam organizmusának, a népesség vallásos és politikai hagyományainak lehető kímélésével. III. Fridrik [Frigyes] Vilmos király jóakaró, atyáskodó úr volt, miniszterei, tanácsosai Németország szellemi arisztokráciájában számot tettek. Igazi konzervatív ország volt ez, kitűnő tisztviselőkarral, mely az igazságszolgáltatás, a közigazgatás, a közgazdaság terén nagy munkát végzett, és nemsokára kiváló eredményekre hivatkozhatott. Amellett föladatának ismerte a szellemi érdekek ápolását is, amennyiben azok a kormány meggyőződéseivel nem ellenkeztek. Ez a „Beamtenstaat" nem volt és nem is lehetett a szabadelvűeknek, az alkotmányról álmodozóknak eszménye. Annál jobban méltatták azok a tudós körök, melyek szárnyai alatt teljes szabadsággal művelhették az elvontabb diszciplínákat. A berlini egyetemnek még egy élő kitűnősége nagyon szép esszét írt arról, hogy Platón respublikája, a bölcsek uralma, tulajdonképpen a bürokratikus államban van megvalósítva. Nem föladatunk e politikai rendszer helyességéről ítéletet mondanunk. Bizonyos, hogy annak az államnak, melynek éltető lelke volt, nagy szolgálatokat tett, és így nem csupán a quietizmus, még kevésbé

a hatalom előtt való gyáva meghajlás magyarázza meg Rankének és sok más nagyérdemű férfiúnak iránta való őszinte ragaszkodását.

De min is alapult a restauráció államböcsessége? Nem azon az elven-e, hogy az emberi társaságok nem valami mesterséges alapszerződés útján jöttek létre, nem is kormányozhatók ennél fogva elvont elméletek szerint, hanem élő, fejlődő szervezetek, melyekben minden egyenlőtlenségnek, mindannak mit a XVIII. század igazságtalannak, az ésszel ellenkezőnek bélyegzett meg, megvan a maga oka és a maga joga? Nem kell éppen De Maistrenek vagy Hallernek tanaihoz fordulni, kik a forradalomtól való féltükben magát a fejlődést, a történetet is tagadták; még az akkor uralkodó német filozófia nagymestere, Hegel is kimondja azt az elvet: ami van, az ésszerű, azaz a történeti jogot állítja oda az állam alapjának. A történelem mint az állami és társadalmi élet jelenségeinek hivatott magyarázója új érdeket, kiváló jelentőséget nyert. Nem hallgathatjuk el azt a megjegyzést, hogy ezáltal tulajdonképpen túllépett igazi határain. Hisz az elvont elméletek, az abszolút igaznak keresése éppen úgy történelmiek, emberiek, mint a tények és hagyományok. De nem kétes, hogy a szellemek ez iránya kimondhatatlan kedvező hatást gyakorolt tudományunk fejlődésére. A lapos, moralizáló vagy pikantériákat kereső bölcselkedés és általánosítás, mely a XVIII. század historiografiájának annyira szembetűnő vonása, elveszetette keletét; a komoly kutatás, a részletek tisztázása jogába lépett. És midőn így megváltozott a módszer, a szempont, maga a tárgy sem maradhatott ugyanaz. Nem a személyek, azok erényei vagy félszegségei érdekeltek elsősorban, hanem az intézmények, a történelmi élet igazi jelzői. Így fejlődött Chateaubriand regényes, misztikus költeményeinek hatása alatt Thierry Ágostonnak [Auguste] komoly muzsája; így lépett Németországban Johannes Müllernek élők és holtak fölött ítélő iránya helyébe Niebuhrnak a régi Róma nagyságát megelevenítő, mert a modern élethez mérő géniusza.

Ranke Frankfurtban lett történikussá. Nála nem lehetett szó valami korán nyilatkozó hivatásról; az csak a tudás felé vonta őt; éppen úgy válhatott volna belőle filológus, germanista vagy archeológus. Olvasmányait, tanulmányait a kor mindenható szelleme vezette azon mezőre, melyen azután teljesen kifejthette egyéniségét. Az egyetemen, mint bevallja, inkább húzódozott a történeti tanul-

mánytól. A föl nem dolgozott adatok tömege, a meg nem értett tények zűrzavara elriasztotta a német történészektől olvasásától. Niebuhr könyve volt az első, mely valóban hatott reá; annak útmutatása szerint kezdte megérteni az ókort. Frankfurtban egy nagy régi könyvtárt talált, melyet alig használt valaki. A klasszikus történetírókat már ismerte, most sorban elolvasta azokat a görög történészeket, kik a római történetről írtak, azután a középkori kútfőket, különösen a császárságra vonatkozókat, végre a XV–XVI. század francia krónikásait. Mint később említi, Walter Scott regényeinek olvasása vonta őt azon korszak tanulmánya felé, mely a középkor és újkor mezsgyéjén bepillantást enged mindegyikbe. „Úgy találtam, hogy *Quentin Durward*jában Vakmerő Károlyt és XI. Lajost még a részletekben is másként tünteti fel, mint a történeti hagyomány. Áttanulmányoztam Cominest és a többi egykorú tudósítást, és csakhamar meggyőződtem arról, hogy ezek a férfiak úgy, amint Scott festi őket, sohasem léteztek. Az összehasonlításnál azután meggyőződtem arról, hogy a történeti hagyomány szebb és mindenesetre érdekesebb, mint a romantikus fikció. Ettől tehát egészen elfordultam és föltettem magamban, hogy munkáimban kerülök minden költést és koholást, és szigorúan csak a tényeket veszem szemügyre."

Aki egyszer a tudás almájának megízlelte zamatját, az nem telik be annak élvezetével. Minden újabb lépés újabb látkört nyit, újabb nehézséget mutat, újabb kérdéseket tár föl. De Ranket nemcsak a tudás szenvedélye ragadta a történeti emlékek ily beható tanulmányozására. Tanár volt: tudni akarta azt, amit tanított. A klasszikus irodalom történetét kellett előadnia a gimnázium legfelső osztályában: „Egészen ellenkezett gondolkozásommal és lényemmel, hogy megelégedjem a közönséges kézikönyvekkel. Észrevettem, hogy azok szerkesztői előszavát sem olvasták el pontosan, nemhogy az egész szöveget." Ezen iparkodott azután segíteni, és így sorban újra áttanulmányozza a régi írókat. Különösen Hérodotosz hat akkor reá, „a mondainak és történetinek egyesítése, a nyelv bája, az előadás könnyűsége, de különösen a fölfogásnak végtelensége". Sokan azt hiszik, hogy csak a nagy központokban lehet tudományosan dolgozni. A német tudományos élet egészen meghazudtolja ezt a véleményt. Még jobban el van terjedve azon előítélet, mintha a középiskolai oktatás nem követelne igazán alapos tudást, sőt hogy a tudás nem is való tanárnak. Rankénak frank-

furti évei mindenkorra alkalmasak mindkét balvélemény megcáfolására.

Talán egy kissé tovább időztünk a kelleténél Ranke ifjúságánál, tehetségének alakulásánál. A világ inkább a kész eredményt, a dicsőséget és hírnevet szokta nézni, mint az ahhoz vezető göröngyös utat. De örülnünk kell, ha éppen történetírónál kimutathatjuk, megmagyarázhatjuk az olyan egyéniségnek létesülését, mely műveivel nemcsak korára és nemzetére hatott, hanem, talán szabad mondanunk, sokban általános, maradandó értékkel gazdagította az emberiség szellemi kincsét.

Ranke első műve szorosan kritikai kérdésnek köszönte létrejöttét. A reneszánsz két kiváló írója, Guiccíardini és Paulus Jovius közt számos eltérést talált, melyet kiegyeztetni nem lehetett. Hol tehát az igazság? Ez a kérdés, a legfontosabb mindenki előtt, kinek szemében nem csupa hagyomány vagy ábránd a tudomány, teljes súlyával nehezedett az ifjú, még gyermek arcú tanár lelkére. A probléma megoldásához szükséges volt a korszak több íróinak, a franciáknak, spanyoloknak, németeknek egybevetése. A tudományos kérdésen felül a tárgy nagyszerűsége, a szereplő személyek kiválósága is vonzza. Hisz ez az a kor, melyben Európa nemzetei Olaszország birtokáért küzdve, először érintkeznek egymással szorosan világi érdekektől vezetve, békében és háborúban megvetik a modern állami rendszer alapjait. E kutatások gyümölcse a *Geschichten romanischer und germanischer Völker* [A román és germán népek története], mely az 1494–1514 közti korszakot öleli fel, s annak függeléke gyanánt azon kor legfőbb történetíróinak kritikája.

Már maga a fölfogás: a román és germán népeknek egy egység gyanánt való föltüntetése, a fejlődésük alapjául szolgáló intézmények és eszmék kimutatása, egyszóval bizonyos összehasonlító módszer alkalmazása előkelő helyet biztosít e munkának a historiográfia történetében. A kivitel: az egyes nemzetek, rendek, városok, személyek különlegességének pontos kiemelése, a jellemző vonások elsorolása avatja valódi remekké. Mindenütt észlelhető az ifjú géniusznak lüktetése, ki örvend tárgyának, munkájának, a világnak, annak, hogy oly szép a történelem, ki lelkét önti abba, amit beszél. Ez a frisseség; ez az ifjúság még a nyelvezeten is érezhető. Ez távol van a későbbi klasszikus, egyenletes csiszoltságtól, mindenütt nyomát viseli a régiesnek, szinte teutonnak, erejében

még a szögletességtől sem ment. És ami fő, mindez a fennkölt gondolat, mindez a gyönyörű leírás aktaszerű: az anyagnak megrostálásán, szigorú megítélésén alapuló. A történeti előadás szépsége, melyet addig csak a görög és római auktorokban és Machiavelliben bámultak, karöltve járt a szövegek pontos filológiai összevetésével, vagyis oly munkával, mely a XVII. század nagy tudósainak munkáit élvezhetetlenné tette a művelt közönségre nézve.

A mű méltó föltűnést keltett. Írója a berlini egyetemre nyert meghívást. Még kizárólagosabban élhet majd tudományának, mint addig. Frankfurtban csak gyér segédeszközökkel rendelkezhetett, és a már kiadott források fölhasználására kellett szorítkoznia. A berlini könyvtár pedig nemcsak ezekben bővelkedett, hanem nagy kincsét rejtegette a még fölhasználatlan eredeti levelezéseknek és diplomáciai tudósításoknak. Minő szomjjal szívta be Ranke ezeket az elsőrendű forrásokat, melyekből az eleven, forró történeti életnek pezsgése buzgott elé! A fővárosi tudós és előkelő körökkel való érintkezés; szellemes nők társasága, a világhírű főiskola, előadásainak tárgya és célja szintén nem maradhattak hatás nélkül a még ifjú, de máris ünnepelt férfiúra. E benyomások magyarázzák, hogy első berlini műve, bár csak kevéssel, két évvel később készült a román-germán népek története után, aránylag igen nagy változásról tesz tanúságot.

Déli Európa fejedelmei és népei, mert erről van szó, nézetünk szerint Ranke művei közt a legfelső polcot foglalja el. Itt már nem Nyugat-Európa nemzeteinek egysége adja meg a keretet, hanem inkább a kelet és nyugat közti ezredéves ellentét, az állami élet és a társadalom minden ízét átható különbség. A keletnek az akkor világuralomra törő ozmán, a nyugatnak a fölfedezések, hódítások és házasságok által univerzális monarchiához közeledő spanyol birodalom a személyesítője, Elbeszélés alig van a kötetben. Az egész mintegy élő statisztika, mely működésükben mutatja be az államok gerincét alkotó katonai és politikai intézményeket. Soha senki jobban ki nem fejezte, meg nem magyarázta a két államalkotás hosszas virulásának, majd hanyatlásának okait. És ha a módszer, mely mindazt mellőzi, mi nem lényeges, és igazán a történeti tények velejét nyújtja, már magában véve is oly hatást idéz elő, minőt a görög remekírók olvasása, ezt a hatást az előadás mesteri volta még fokozza. Morális ítéletet alig találunk, annál több esztétikai reflexiót. A töröknél az institúciók állanak előtérben, a spanyolok-

nál a személyek rajza sem marad el. V. Károlynak, II. Fülöpnek jellemzései teljesen elütnek az elfogadott, annyiszor ismételt közhelyektől; embereket mutatnak, nem gépeket. Az a néhány sornyi megjegyzés, mely a Don Juan d'Austria szerencsétlen sorsához fűződik, annyira magán viseli Ranke sajátos szellemének bélyegét, hogy még itt sem mellőzhetem: „Ilyen a világ. Ingerli az embert összes tehetségei kifejtésére, nagyra növeszti minden reményét. Azután ő nem mérsékeli magát; erejét érezve, a becsület és a birtok legbüszkébb díjai után száguld. De a világ nem enged; bezárja sorompóját és hagyja, hogy meghaljon." Magának a tárgynak elsőrangú érdeke és fontossága okozta, hogy Ranke a XV. és XVI. század történetein próbálta meg először erejét. Eddigi munkái biztos alapot szolgáltattak neki a további fejlemények megítélésére, a már közkézen forgó adatok megbírálására. Későbbi munkáinak sorrendje fölött már az utazásai alkalmával talált kiadatlan anyag döntött.

Már Berlinben tapasztalta az értesítések minő gazdag bányáját rejtik az olasz, különösen a velencei követjelentések. Szabadságot nyert arra, hogy a kutatásokat folytassa, mégpedig Bécsben, hol a velencei archívum legnagyobb részét őrizték. Metternich herceg szívesen megengedte az idegen protestáns tudósnak ez iratok fölhasználását, mit akkor igen nagyba vettek. E bécsi tartózkodása több tekintetben hatott Ranke fejlődésére és működésére. Megismerkedett Gentzcel, a híres publicistával, Metternich jobb kezével, ki az ifjú, tudni vágyó tanárt beavatta a magas politika útvesztőibe. Akkor a keleti kérdés dominált. Miklós cár nagyravágyása új háborúval fenyegette Törökországot, és már-már megbuktatta a Szent Szövetséget. A hellén szabadságharc óta különben is keletre fordult minden szem, ezek a bonyodalmak újra mutatták, minő közel érdeklik a művelt Európát azon régi kultúrai központok viszontagságai. Bécsben tartózkodott akkor Vuk Stepanovics, a tudós szerb, ki Rankét megismertette nemzetének küzdelmeivel, törekvéseivel. Mit a török ellen folyó harcok hőseiről elbeszélt, szinte a homéroszi époszok igazságával és erejével hatott. Ez információk alapján írta meg aztán Ranke a szerb forradalom történetét (1828). Abban a szerencsés helyzetben volt, hogy közel egykorú eseményről írhatott, és mégis annyira távol eső viszonyokról, hogy teljesen megőrizhette objektivitását. E munka, mint a szerb hagyományon alapuló elbeszélés, nem annyira tudományos becsével és

kritikájával hat, mint az állapotok és személyek friss, szinte naiv festésével. Niebuhr a modern kortörténet remekének nevezte.

A velencei követjelentéseknek Bécsben megkezdett tanulmányozását folytatni kellett aztán magában Velencében; az olasz viszonyok tüzetesebb ismerete szükségessé tette a római, firenzei és más nagy gyűjtemények átkutatását. A porosz kormány liberalítása több évi szabadságot engedett Rankének, úgyhogy csak 1831-ben foglalta el újra tanszékét. Ez életének legboldogabb és legtermékenyebb korszaka. Tisztán tudományának, a múlt fölelevenítésének élve, környezve az olasz természet bájától és az olasz művészet remekeitől, élénk közlekedésben Európa egyik legműveltebb és legélénkebb társaságával, nemcsak mindig újabb leletek fölhasználásában találta gyönyörűségét, hanem ki is fejtette lényének azt a művészi vonását, mely addig szűk, kissé egyoldalú viszonyai közt nem nyilvánulhatott eléggé. „Soha sem tanultam és gondolkoztam, soha sem gyűjtöttem többet, mint az 1830-ik év második és 1831-ik év első felében", mondja ő maga visszaemlékezéseiben. Ez útjának főeredménye *A pápák története* című műve; nagyszámú munkái közt valószínűleg az, mely leginkább terjesztette hírnevét. Hogy mást ne említsünk, Macaulay is beható bírálatra találta érdemesnek. Nálunk Csengery Antal méltatta egy szépen írott tanulmányában. Hírnevét nemcsak tárgyának, nemcsak a benne először közölt adatok fontosságának köszönte. Megvan benne a közvetlenség meg az eleven érzék azon szellemi hatalom iránt, mely a reformáció által szenvedett veszteségét olyan gyorsan kiheverte, megvan benne az örök Rómának átértése, szemlélhetővé tétele. Az olasz municipális [önkormányzati] életről szóló lapok Ranke remekei közt is igen kiváló helyet foglalnak el. És mégis nem átallom kimondani, hogy e műben Ranke már el kezd térni attól az iránytól, mely mintegy egyéni tulajdona volt, és közelebb érve a történetírás elfogadott sablonjához, könnyűvé tette, hogy mások azon az úton kövessék. Véleményemet, mely a rendes felfogástól nagyon is elütő, indokolnom szükséges.

Senki sem tagadhatja, hogy a kiadatlan kézirati kútfők fölhasználásával új korszaka kezdődik a történetírásnak.

Minden újabb dokumentum közelebb hoz a tudáshoz, az igazsághoz, és nem történikus az, ki nem hálás mindazért, mi ismeretét bővítheti, kiegészítheti. Csakhogy a hagyomány, legyen az akár krónika, akár oklevél, akár követjelentés, nem maga a történeti

élet, hanem annak csak egy többé-kevésbé hű és részletes képe. Éppen a követjelentéseknél – tárgyunkra nézve ezek becslése a legfontosabb – világos, hogy szükségképp egyoldalúak. Rendeltetésüknél, céljuknál fogva elsősorban a külügyi viszonyokat, azután meg az uralkodók és miniszterek tetteit és szándékait tartják szem előtt. A belső ügyekre, a nemzeti élet ismertetésére, vagyis a történelem leglényegesebb és legnehezebben konstruálható részére csak annyiban terjeszkednek ki, amennyiben azok visszahatása a külső viszonyokra szintén észlelhető. Ki vonná kétségbe, hogy a diplomáciai, a hadi történelem, aztán meg a biográfia szintén történelem? Az, de nem az egész történelem, hanem annak mintegy csak felülete.

Csak laikus szólhat poros, molyette aktákról. Az archívumnak megvan a maga varázsa. Amint nagy férfiak irataiból megismerjük lelkük titkos rugóit, maguk is szinte életet nyernek, testet, vért öltenek. A kutató a sárgult levelekből kihallja az elmúlt nagy idők szellemének szárnycsattogását. Hiába, nagynak kell lenni annak a csábító erőnek, melyet a diplomácia szövevényeibe való bepillantás, a kiváló állásban levő férfiak életével való foglalkozás gyakorolt, ha még oly szellem sem maradhatott ment tőle, minő Rankeé. Első műveiben másként értelmezte, másként dolgozta föl a történelem tartalmát. Akkor a nemzetek lelkének erős dobbanását figyelte meg, most csak finomított, mintegy előkelővé tett nyilatkozatainak volt tolmácsa. Munkássága a fölszínre hozott új adatok értékével tovább is terjesztette a tudomány birodalmát, de nem járult oly mértékben, mint addig, annak intenzívebb műveléséhez.

A géniusz egységes, oszthatatlan, és ha irányában lényeges változás áll be, az nem szorítkozik egy bizonyos jelenségre.

Ranke mindaddig teljes objektivitással olimpuszi magaslatról ecsetelhette az elmúlt idők törekvéseit és embereit. Midőn Bécsben volt, az a gyanú támadt ellene, hogy katolizálni készül, és még jó barátai is nagyon enyhének tartották II. Fülöpnek, a protestantizmus nagy ellenének megítélését. Műveinek tárgya mindaddig elősegítette ezt a tárgyilagosságot és a múlt alkotásainak tisztántartását a jelenkor küzdelmeitől, melyeknek belevonása élénkítheti, de mindig egyúttal el is homályosítja a történeti szemléletet. Most a júliusi forradalom újra megmutatta, minő szakadás választja el Európa-szerte az elméket. Ranke is leszállott polcáról: állást

foglalt e harcban. Berlinbe visszatérve, folyóiratot adott ki, hogy a forradalom ellen védeni segítse a konzervativizmusnak, a békés haladásnak ügyét. Hanem e vállalatával úgy járt, mint járni szokott többnyire a nyugodt, megfontolt, igazságot kereső ember viharos, szenvedélyes időkben. A reakcionáriusok és a protestáns túlzók – Hengstenberg iskolája – szinte jakobinusnak nézték, a liberálisok pedig: vagyis az egész akkori német közvélemény, a szervilitás bélyegét sütötték rá. Még Heine sem kímélte „a csinos figurákat faragó" tanárt. A folyóiratot rendkívül becses tudományos tartalma sem mentette meg a gyors enyészettől. Ezzel Ranke politikai szereplésének vége szakadt. Hiába, ő tanulásra és tanításra volt teremtve; a küzdelem nem volt az ő eleme. Ez a lényeges különbség közte és nagy kortársa és barátja, Thiers közt.

Kettős buzgósággal tért csakhamar vissza a tudományhoz, tanszékéhez. Tanári működése, mely jelentőségében alig marad el irodalmi tevékenysége mögött, tulajdonképp ekkor fejlődik ki teljesen. Nemcsak előadásaival hatott, melyek a történeten kívül több ízben az irodalomtörténetet is felölelték, és melyeket, jó berlini szokás szerint, érett férfiak, még fejedelmek is látogattak. Az előadás, amint Németországon dívik, alig más, mint a tanárnak egy már kész vagy készülő könyve, és így annak hatása alig különbözik a figyelmes olvasásétól. Neki, ki legjobban érezte, mennyi még a történelem mezején a tennivaló, ennél nagyobb volt a becsvágya. A kutatásnak azt a módszerét, melyet sajátos műveltségéből merített, általánossá kívánta tenni; iskolát akart teremteni.

A német egyetemeken már régebben dívtak a filológiai gyakorlatok; a históriai kútfőkkel foglalkozó gyakorlatoknak ő a megkezdője. Legrégibb tanítványa, Waitz György beszélte nekem, hogy ő, ki jogász volt, egész véletlenül irakozott be a gyakorlatokhoz, melyeken kívüle még csak ketten vettek részt. A főcél itt a kútfőknek mint a történeti tudás egyedüli biztos forrásainak, lehető pontos megismerése, kritikája, összevetése volt. Ranke belátta, hogy a kezdő történetírónak a középkori kútfők értelmezésén kell először gyakorolni erejét, mert az általuk leírt kor viszonyai legegyszerűbbek, az összehasonlítás náluk legkönnyebb és leggyorsabban célhoz vezető, és általában mert legkezdetlegesebb fokát jelölik a történeti feljegyzéseknek. A *Monumenta Germaniae*nek akkor megjelenni kezdő hatalmas gyűjteménye folyton új becses anyagot szolgáltatott az ifjú munkásoknak. A híres és tisztelt

tanárral való érintkezés, a vezetése alatt folyó közös dolgozás teremtette meg Németország mai történetírói nemzedékét. A tudományos főelvnek: a kútfők szigorú bírálatának épentartása mellett az ifjú egyéniségek szabadon fejlődhettek. Amint a mesterben megvolt a históriküsnak mindkét jellemző vonása: a pontos, egész részletekig leható kutatás és másrészt az előadásnak a biztosított alapon való merész és választékos fölépítése, a látszólag távolabb eső tények összefoglalása és csoportosítása; úgy különböztethető meg tanítványainál is az a két irány. A szorosan vett kutatást különösen Waitz György fejtette tovább, ki mint tanár a gyakorlatok vezetésében némileg utódja lett Rankének; a történeti építészetben, az előadás művészetében Sybel Henrik lépett leginkább a mester nyomába. De az a két, annyira különböző tulajdonság, melyet a történetírás egyaránt megkövetel: a pontos és hű analízisé és a művészeti alkotásé, csak magában Rankében volt meg teljes harmóniában. Pedig mindegyik irány külön több-kevésbé egyoldalúságra vezet, és túltengésük vagy a történeti hitelességnek, vagy az előadás művészetének esik rovására.

A tanári pálya, a történeti kérdéseknek növendékeivel való folytonos és szükséges tárgyalása közelebb hozta Rankét azon eszmékhez, melyek korát, nemzetét mozgatták. Addigi munkái nagy világtörténeti korszakokat és intézményeket tárgyalnak, most a német nemzet egyik legfontosabb szakának, a reformáció korának szentelte erejét. Addig megelégedett a legfontosabb viszonyok tárgyalásával, most apró részletekig kellett lehatolnia, azok összeköttetését a nagy világtörténeti mozgalmakkal latolgatnia, mert a német tartományok politikai ziláltsága mellett más eljárás nem vezethetett volna célhoz.

Még búvárlatainak színhelye is megváltozik; most a frankfurti, drezdai, weimari archívumok szolgáltatják neki a legtöbb anyagot. Így jött létre a *Német történet a reformáció korában*, Rankének első nagy terjedelmű munkája, hat kötet. A tárgy minősége okozta, hogy ez a mű sem művészeti szépségre, sem általános értékre nem hasonlítható az előbbiekhez. Itt már az anyag, a részlet uralkodik, és a teljességre való törekvés útját állja a valódi feldolgozásnak. Nem is a nagy világnak írta: a német tudományosságot és a német vallásos meggyőződést akarta vele kielégíteni. Mindkét kritérium mutatja, hogy mennyit engedett magas művészi becsvágyából és föltétlen részrehajlatlanságából.

A német reformáció legnagyobb politikai alkotásává Poroszország nőtte ki magát, Ranke szűkebb hazája. Ennek az államnak keletkezését, növekedését készült előadni, szintén archiválís kutatás alapján. Ez a munka úgy előadás, mint pártatlanság tekintetében hanyatlást mutat az előbbiekhez képest. Új irányt csak annyiban jelöl, amennyiben Ranke, hogy a porosz állam nagyságát megmagyarázza, bővebben terjeszkedett ki a porosz adminisztráció történetére. I. Fridrik [Frigyes] Vilmos királyt, kit addig félig nevetséges, félig kegyetlen fejedelemnek tartottak, ő állította oda, mint a porosz állam belső erejének erélyes és előrelátó kifejtőjét.

Ez a porosz királyság, melynek történeti jelentőségét ő annyira méltatta, melynek törekvéseivel magát szinte azonosítá, az 1848-iki mozgalom által a válság szélére sodortatott. Kitűnt, hogy adminisztráció és hadsereg nem képesek megakadályozni az eszmék győzelmét, kitűnt, hogy Németország mint műveltség, úgy politikai intézmények dolgában sem maradhat el a nyugati szomszédok mögött. Ranke e válságban híven szolgálta szerencsétlen királyát, IV. Fridrik [Frigyes] Vilmost, kihez személyesen is közel állott, kinek elveiben osztozott, és kinek általános műveltségét, fönnkelt gondolkodását igen magasra helyezte. Javaslatai közt, mert a király akkor egyenesen kikérte tanácsát, nevezetes az: hogy a porosz királyságnak szoros viszonyba kell lépnie az alsóbb osztályokkal, az úgynevezett IV. renddel, mert az általános védkötelezettség, mely ez osztályokra is kiterjed, kötelességévé teszi a fejedelemnek a felőlük való gondolkodást. Másik javaslata, 1849-ben, midőn már helyreállott a korona tekintélye, az volt, hogy Poroszország kerekítse ki birtokát a Rajna felé, Hessen, Hannovera és Nassau annexiója által, körülbelül oly módon, mint az 1866-ban tényleg megtörtént. Lehetetlen észre nem venni mindkét pontban a Franciaországban ismét uralomra jutott cezarizmus hatását. Ranke tekintélyét a királynál különösen annak köszönhette, hogy ezt a fordulatot már az 1848 év tavaszán előre megmondta. Ebben, valamint az említett javaslatban, lehetetlen nem bámulni a történeti alakulások folytonos szemlélésétől gyakorolt éleslátást, mely a jövő fejlődések útját képes volt előre kitűzni, bár azok bekövetkezésének idejét nem határozhatta meg előre.

Valamint az 1815 után következő korszak a keleti hatalmak konzervatív Szent Szövetségének hegemóniája alatt állott, úgy uralko-

dott 1848 után Európában a nyugati nagyhatalmaknak, Franciaországnak és Angliának tekintélye. Ranke most ezek története felderítésének szentelte magát. A román–germán nemzetek közösségéből indulva ki, természetes volt, hogy először saját nemzetének történetét igyekezett tovább vinni a XVIII. századig, de aztán ha valóban világtörténeti áttekintéshez akart jutni, azon két nemzet történetét is kellett folytatnia, mely intézményei, anyagi és szellemi műveltsége által a XVI. századtól napjainkig mintegy vezetője volt földrészünknek. Német létére francia történet írásához fogott. Ott különösen a királyságnak páratlan fényes kifejtése vonzotta, mely azután mintaszerűvé vált a többi államra nézve. A francia történet akkor már hasonlíthatatlanul jobban volt földolgozva, mint a német, de az összefoglaló művekben nem volt nagyon gazdag. Ranke különösen a diplomáciai történet terén nyújtott sok újat, levéltári kutatásai alapján, és nem egy pontban igazította helyre kútfő kritikája segítségével a francia memoáirodalom megítélésében uralkodó tévedéseket. Richelieu bíbornok emlékiratairól szóló értekezése megnyitotta előtte a francia akadémia kapuit.

Sokkal kongeniálisabb volt Ranke szellemével a nagy szigetország nemzete. Ott vívta a XVII. században a protestantizmus döntő küzdelmeit; ott jött létre történeti alapon az a rendi alkotmány, mely egyaránt bírta biztosítani a közszabadságot, a törvényes rendet és az anyagi és szellemi haladást. És míg a francia történetnél csak a tárgy nagyszerűsége vonzotta, az angol nemzet történetének megírásánál írói és tudós becsvágya is késztette tehetségének, tudásának teljes kifejtésére.

Az ötvenes években jelent meg Macaulay nagy műve, melynek éppen a XVII. századi Anglia, különösen pedig a Stuartok bukása és Orániai Vilmos uralmának, a parlamentáris rendszernek megalapítása volt fő tárgya. Soha történeti mű nem keltett nagyobb hatást. A közállapotok hű rajza, a szereplő egyéniségek mesteri jellemzése, a részletek roppant tömegének összeolvasztása egy arányos képpé; amellett a nyelv gazdagsága és a szerzőnek határozott állásfoglalása a szabadság és a protestantizmus ügye mellett, mind hozzájárultak e hatás előidézéséhez és növeléséhez.

Ranke meghajlott a hatalmas whig stiliszta művészete előtt. Könyvének elsőszavában mintegy fájdalmas rezignációval mondja: mindig a legjobban írott történetet fogják a legjobbnak tartani. És mégis, tulajdon birodalmában készült vele megvívni a babért.

Levéltári kutatásai sokkal kiterjedtebbek voltak, mint az angol íróé, kinek elég munkát adott az óriási belföldi irodalomnak átkutatása. Azonkívül a német tudós némileg pártiratnak tekintette Macaulay művét, mely nem szolgáltat elég igazságot a királyságnak, sem a toryknak, a parlamentarizmus megalapításában és megvédésében. Nem is kétséges, hogy e két szempontból sokban helyreigazítja, még többen kiegészíti az angol historiográfia remekét. Még művészi tekintetben is vannak oly részei: I. Károly és Cromwell jellemzése, a forradalmi kormány ismertetése, melyek saját fényükben tündökölnek a Macaulay napja mellett. És ha a pártatlan ítélő mégis a politikusnak, és nem a tudósnak adja az elsőséget, ennek oka nem kizárólag az, hogy amaz saját nemzetéről írt, melynek élt, mellyel azonos volt, míg emez mint idegen emelte föl tárgyilagos, de hideg szavát. Az ok mélyebben fekszik. Ranke, mint láttuk, mindinkább a fejedelmek, a kormányok, az intéző körök szándékaira és tetteire helyezte a súlyt. Akkor van elemében, midőn valami fontos diplomáciai alkudozásnak bonyolíthatja ki minden szálát. A francia történetnél az még némileg megengedhető. Ott a király és a kormány szervez, tesz, alkot mindent; az udvaron kívül nincs közélet. De az angol történeti életet, mely annyi ezer alakban nyilatkozik, nem fejezik ki se a kabinetek jegyzőkönyvei, se a parlamenti gyűlések naplói. Azt meg kell figyelni a piacon, a műhelyekben és a mezőn, a tengeren és a gyarmatokon, úgy, amint Macaulay tette és amint Ranke nem tehette. De az összehasonlítás nem igazság. Rankénak hasonló irányú művei közt az angol történet áll első helyen, nemcsak terjedelmére és tartalmasságára, hanem még formai szépségére nézve is.

Kutatásban, munkában áll a tudósnak élete, becsét az elért eredmény adja meg, nem a fejedelmi vagy népszerű elismerés külső jelei. Rankét ezekkel szinte elárasztották. A tudós társaságok versekedtek abban, hogy őt tagjaik közé sorozzák; a magyar akadémia 1858-ban választotta őt meg. Királya a pour le mérite rend lovagjává tette, örökös nemességgel ruházta föl, udvari historiográfusának és titkos tanácsosának nevezte ki. Tiszteletbeli doktora volt a cambridge-i egyetemnek, és midőn ott ünnepelték, az a mondás esett neki legjobban, „he is a good fellow". A berlini tudós respublikában körülbelül azt a helyet foglalta el, melyet azelőtt Humboldt Sándor töltött be. Fejedelmek jártak látogatására; a tudományok iránt annyira fogékony II. Miksa, Bajorország királya külön

kurzust hallgatott Rankétől a modern történelemből. Még fontosabb volt, hogy az javaslatára külön bizottságot állított föl és dotált a német történet feldolgozása végett, mely bizottságnak élte végéig Ranke volt buzgó elnöke. Hogy egyebet ne említsünk, a német történelem évkönyvei, a tudományok történetének sorozata, a német biográfia mind a bizottságnak köszönték létrejöttüket.

Mert Ranke nemcsak maga tudott dolgozni; megvolt az az adománya, hogy az ifjú tehetségeknek kijelölje azokat a kérdéseket, melyek legjobban megfeleltek készültségüknek. Munkáinak elterjedésével megjött népszerűsége is. Még tudományos és politikai ellenfelei is meghajoltak munkássága előtt. A szabadelvű Berlin megválasztotta díszpolgárának. Megvolt az a hazafias öröme, hogy 1866-ban és 1870-ben diadalát látta az általa oly nagy hévvel ápolt nemzeti és dinasztikus eszméknek.

Igazi népszerűséget azonban tanszéke biztosított részére. Egész Európából hozzá sereglettek a hallgatók, pl. Tisza Kálmán. Sokan régi növendékei között már szinte tanárok voltak, és mesterük szellemében és tiszteletében vezették az új nemzedéket. Az egész német történészvilágot beragyogta az a fény, mely homlokát körülvette. Midőn 1877 telén, hatvanéves doktori jubileumát ülte, szinte megindító volt látni, mint sereglettek körülötte régi diákjai, már őszbe borult fejjel, és mint mutatják neki tanítványaikat, mintegy szellemi unokáit. A Waitzok, Nitzschek, Sybelek, Wattenbachok, Giesebrechtek között, kik mind már bevésték volt nevüket a német historiográfia aranykönyvébe, úgy tűnik föl az apró mozgékony, eleven öreg úr, mint e század történetírásának patriarchája.

A folytonos kutatás épen tartotta szellemi tehetségeit, a fejedelmi kegy, mely iránt éppen nem volt érzéketlen, kielégítette dicsvágyát; boldog családi élete – 1843-ban vezette oltárhoz Angliában Clara Gravest – édessé tette rövid pihenését. A hatvanas és hetvenes években sorra következtek: *Wallenstein története*, *Ausztria és Poroszország a XVIII. században*, *A német hatalmak és a fejedelmek szövetsége*, *Forradalmi háborúk eredete és kezdete;* végre Hardenberg emlékiratainak nagy négy kötetes kiadása. E munkájában már átlépte századunk küszöbét. Egész a legújabb korig, a berlini szerződésig csak egy munkája ér; a szerb forradalom folytatása, *Szerbia és Törökország a XIX. században.* E könyv befejezése mutatja, minő világosan ítélte meg a mai Európát alkotó erőket. Már nem kizárólag a román és germán népekben látja az emberi

nem életét; része van abban a hozzájuk csatlakozó szlávoknak és magyaroknak.

Mind e munkák csakúgy, mint az előzők, levéltári kutatáson alapultak. Teljességre éppen nem törekedett; megelégedett azzal, ha egy esemény vagy alkudozás menete felől fő vonásokban ítéletet alkothatott magának, a részletes, aprólékos utánjárást másokra bízta. Ellenfelei nem is késtek emiatt felületességgel, elhamarkodottsággal vádolni. Önmaga némi gúnnyal és sajnálkozással szólt azokról a vaskalaposokról, kik azt hiszik, hogy a teljesség a történelem terén elérhető, és hogy az érdem. Fölfogását e pontban csak helyeselhetjük. Nem az a fő, hogy a történetíró műhelyében meg legyen minden festék, hanem az, hogy képe arányos, igaz legyen. A történetet teljesen helyre úgy sem állíthatjuk. Jobban vétünk az igazság ellen, ha a lényeges és aprólékos tények összezavarásával rontjuk a helyes perspektívát, mintha esetleg elhagyunk egyes részleteket. Az pedig nem kétséges, hogy Ranke, nem is szólva a földolgozásról, több új és tisztázott adattal gazdagította tudásunkat, mint korunk bármelyik kutatója. Nem is kutatásának módszere ellen teszünk megjegyzést, hanem földolgozása ellen; azon irány ellen, mely hovatovább egyre egyoldalúbban érvényesül nála. Mennél előbbre jut a XVIII. században, annál inkább kabinetek és személyek történetévé fajul előadása. A levéltári anyagot földolgozza, kiveszi belőle, ami kivehető, de azon történeti életre, mely nem szerepel követjelentésekben és az utasításokban, nincs kellő tekintettel. Különösen szembetűnő ez az irány a francia forradalomról szóló művében. Még abban sem igen találunk egyebet, mint jegyzékeket, mint az elveknek szembeállítását. A finom, előkelő tudós nem szeret leszállani az utcák zsivajába, mintha elriasztaná őt a tömeg moraja, mintha bántaná a kenyérkérdés rettenetes prózája. Nem a műhely fölszerelése, hanem a kép hiányos. Hiába keressük azon a zúgó vihart, a sújtó villámot, az életnek rikító és keserves színeit. A nagy történeti festő mintegy szalonfestővé szelídült.

Egyben azonban páratlan marad mindvégig: munkái fölépítésében, áttekintésében. Folyton Európa nagy ügyeit szemlélve, azok kapcsolatát, a különböző korszakok és nemzetek közti hasonlóságokat és különbségeket jobban látja, mint bármely más addigi történetíró. És ha magában a munkában némileg a levéltári anyagnak hatása alatt állva, sokat kénytelen közölni, mi csak személyre

vagy diplomáciai helyzetre vet fényt, de tulajdonképpen nem történet; bevezetéseiben tisztán a történeti tudás magvát, velejét nyújtja. Épp ez az érdeme egyes fejezetei bevezetésének vagy berekesztésének. Ott nem találunk mást, mint földolgozott, minden ízében kicsiszolt anyagot, az összehasonlító világtörténelemnek egy-egy építő kövét.

Valóban, nem volt még élő ember, kinek nagyobb lett volna a készültsége egy igazi egyetemes történelem megírásához, ki annyira ebben találta volna hivatását, mint ő. Ez volt már ifjú korának álma. „Az ismeretlen világtörténetnek fölfedezése volna legnagyobb boldogságom", írja 1826-ban. „Ismered régi szándékomat" – írja öccsének 1827 elején, „hogy megtaláljam a világtörténet régi regéjét, nemünk eseményeinek és fejlődéseinek azt a menetét, mely igazi tartalmának, központjának, lényegének tekinthető".

„Meg akarom érteni és állapítani e vad, indulatos, erőszakos, jó, nemes, nyugodt, e tiszta és szeplős teremtményeknek, magunknak minden tettét és szenvedését, eredetében és megjelenésében." És ismét: „Tudod és gyakran ismétlem, hogy legjobban csábít engem az emberi fejlődés menetének, az egyetemes történelem eszméjének megkeresése; lásd, ez a legszebb és legnevezetesebb történet, mely valóban megesett. Miben van több igaz, mi vezet közelebb a lét megismeréséhez; elmélkedő gondolatok követése-e? vagy pedig az emberiség állapotainak megragadása, melyekből mégiscsak elevenen előszökik a velünk született gondolkodásnak módja. Én az utóbbit választom, mert kevésbé van kitéve a tévedésnek." Mindig reményli azt, hogy írhat végre majd oly könyvet is, melyet nem öl meg a tudományosság, melyet olvashat mindenki, és mely mégis magában foglalja a történelem szellemi életének bőségét. Aztán következik a részletekbe való merülés, a folytonos panasz, hogy mindig csak csonka, hézagos munkát végezhet.

A gondviselés megengedte neki, hogy e rég táplált szándékának, melyben szinte élete célját látta, valósításába kezdhessen. Nyolcvanöt éves volt, midőn megjelent *Világtörténet*ének első kötete. Aztán gyors egymásutánban jelent meg a többi hat kötet, a hetedik már csak részben látott napvilágot, abban az alakban, melyben ő maga fogalmazta. Még halálos ágyán tollba mondta III. Henrik császárságának jellemzését, azután a nagy kínok erőt vettek rajta, és e szavakkal szakította félbe a diktálást: „inter tormenta scripsi" [kínok között írtam]. 1886. május 23-án elhunyt. A VIII. és

IX. kötetet már csak régibb előadásai után bocsátották közzé tanítványai. – Egészben véve ez a történeti irodalomban a legnevezetesebb és talán legsikerültebb kísérlet: tudományos alapon tárgyalni a történelmi fejlődés nagy menetét. Ő, ki ifjúságát a bibliai és klasszikus ókor tanulmányának szentelte, ki gyakorlataiban, kritikáiban, a középkornak majd minden szakára és nemzetére kiterjeszkedett, ki részletes kutatás alapján megírta a nagy nemzetek történetét az új kor kezdete óta, ki előadásaiban, könyveiben, nemcsak a politikai tényeket szokta tárgyalni és átvizsgálni, hanem az emberi szellem szabad alkotásait a művészetben és irodalomban sem hagyta figyelmen kívül; kétségkívül nagyobb reménnyel foghatott e vállalatba, mint bárki más. Az ókor tárgyalása mutatja, mennyit gondolkozott és dolgozott az emberiség kezdődő nagy műveltségeinek megértésén. A bibliai órák előadásánál stílusa fennköltté, szinte zsoltárivá lesz; a keresztyénség kezdetének elbeszélésével nem mulaszthatja el a hitvallást, hogy jó evangélikus keresztyénnek tartja magát. Ezeket a korszakokat valóban földolgozottan nyújtja; az események sehol nincsenek elszigetelve, hanem mindig művelődési vagy vallási eszme körül csoportosulnak. A középkor tárgyalása már nem oly egyenletes. Nagyon is meg lehet különböztetni azokat a részeket, melyekben régibb tanulmányai alapján állította össze a történeti jelentőségű tartalmat, azoktól, melyeket csak mintegy hézagpótló gyanánt toldott hozzá, a századok meztelenségének befödésére. A legjobban kidolgozott fejezetekhez tartozik az iszlám, Nagy Károly és a pápai hatalom alakulása. Az utolsó Karolingok történetében ellenben alig nyújt már egyebet genealógiájánál. Így ez a hatalmas elme, ez a páratlan munkaerő sem maradt ment az aggkor gyöngítő, romboló hatásától.

Nevezetes fejlődést jelöl még e műnek a stílusa. Bármennyit mond el, még többet kell elhallgatnia. Minden mondat azonfölül, amit kifejez, még nagy háttérre nyit kilátást. A tartalom kényszerű vázlatosságát a számtalan alluzio [utalás] van hivatva pótolni. Mintha csak az öreg Goethe szólalt volna meg újra.

***

Befejezzük hosszúra nyúlt, mégis vázlatos megemlékezésünket. Mert Ranke teljes méltatásához még műveinek teljes ismerete sem elégséges. Azok óriási tartalmához még hozzá kell adni azt a

kincset, mellyel előadásaival és gyakorlataival növelte tudományát.

Lénye, egyénisége abban áll, hogy benne a történettudós teljesen össze volt forrva a történetíróval. Úgy a tudomány, mint a művészet terén a legnagyobb feladatokat tűzte maga elé, és csak későbbi műveiben sínylette meg némileg a szellem az anyag súlyát. Módszere, melyet saját egyénisége szerint állapított meg, szinte általános érvényű lett. Kevés embernek van annyi érdeme abban, hogy minden korszak nagy problémájához: a históriai igazsághoz, a pozitív tudáshoz közelebb juthattunk. Műveiben egyaránt megvan a kritika, az események kapcsolatába való behatolás és az előadás szépsége, előkelősége.

Még nagyobb érdeme is van annál, hogy sok új anyagot talált, sok új és igaz szempont fölállításával, útját egyengette egy jövendő, valóban összefoglaló történelemnek. Senki sem járult többel a történeti érzék fölkeltéséhez; ahhoz a meggyőződéshez, hogy a história komoly és szent tárgy. Élete feladatát abban látta, hogy Európa művelt népeinek fölfedje múltját. A művelt, történetükre büszke nemzetek, köztük a magyar, hálával adóznak szellemének, tisztelettel környezik emlékét.

Megjelent: Budapesti Szemle, 1896. 85. k., 46–68. l.

A TÖRTÉNELMI SZEMINÁRIUM AZ EGYETEMEN

Az 1870-es években indult meg az egyetemi képzés modernizálása Magyarországon. A kezdeményezés még Eötvös József kultuszminiszteri tevékenységéhez fűződik. A kivitelezést, a gyakorlati megvalósítás fáradságos munkáját azonban Trefort Ágoston végezte el. Az ő minisztersége idején formálódott át teljesen az egyetemi oktatás Magyarországon, s nyerte el lényegében mai formáját.

E modernizálás egyik fontos eszköze volt a bölcsészkari szemináriumi rendszer létrehozása, s ennek keretében alakult meg a történeti szeminárium is. Marczali cikke a jó példája annak, hogyan használták fel ez időben a külföldi ösztöndíjak segítségével szerzett tapasztalatokat, s miképpen ötvözték őket a hazai lehetőségekkel, sajátos viszonyainkkal.

Ha figyelmesen tanulmányozzuk e cikket, nyilvánvalóvá válik, hogy az abban javasolt rendszert valósították meg hazánkban. Marczali összegezte benne a német, francia és angol egyetemeken gyűjtött tapasztalatokat, s nemcsak az oktatás formáját, hanem annak tartalmát is évtizedekre szólóan meghatározta. Maga is tevékenyen részt vett a budapesti szeminárium létrehozásában és munkájában. 1886-ban, a történeti intézet felállításakor őt is kinevezték szemináriumvezetőnek. Gyakorlatokat azonban már 1878-tól vezetett az egyetemen.

Nagyon szembetűnő jellemvonása irodalmi és tudományos életünknek az, hogy reá az egyetem mindeddig nagyon csekély, alig szembetűnő hatást gyakorolt, összehasonlítva azon befolyással, mellyel az egyetemek Angolország, Franciaország és Németország szellemi életére reásütötték bélyegüket. Kétségtelen, ezen emancipációnak megvolt a jó oldala is, különösen a szellemi munkásság

azon térein, melyeken az iskolázottság mindig a szabadság némi korlátozásával jár, mint a szónoklatban és költészetben. De szorosan tudományos diszciplínáknál a módszer elhanyagolása mindig többé-kevésbé szellemes dilettánsságra vezet, mely magában véve nem káros ugyan, de az általános felfogást a tudomány értékéről és míveléséről nagyon alászállíthatja.

Tán sehol nem szembetűnőbb az egyetemnek ezen háttérbe szorulása, mint a történet mezején. Franciaországban csak nagyon kevés tudós fejlődött függetlenül az „Université de France"-tól; ezeknél is legnagyobbrészt arisztokratikus nevelés pótolta e hiányt. Angolország minden államférfia s történésze Oxford vagy Cambridge college-eiből került ki, és szükségtelen csak egy szót is vesztegetni azon roppant haladásra, melyet Berlinnek és Göttingának köszön nemcsak a német történettudomány. Nálunk ellenben nagyon kevés történészünk tanult és működött az egyetemen, a legtöbbet idegen életpályából hivatásának érzete vitte át e tudomány míveléséré: legtöbb történetírónk pap vagy jogász volt, nagyon gyér kivételekkel nem egzisztált az, mit szakszerű történetnek lehetne nevezni. Ez sok tekintetben hasznára volt a tudománynak: szemköre szélesbedett, az iránta való érdeklődés mind nagyobb mértékben terjedt; de ami létrejött, legtöbb esetben nem volt valódi történet „sine ira et studio" [harag és elfogultság nélkül].

Nem akarjuk ezzel azt mondani, hogy egy ember csak egy szaknak képes megfelelni teljesen, hisz a főszempont mindig az összes ismeret egysége, az emberi szellem marad. De igenis szükséges, hogy az illető szak művelése szakszerűen történjék, a tudomány módszere szerint, minden segédeszköz felhasználásával. Erre alkalmat, módot, példát a fiatal embernek csakis az egyetem nyújt, csak az egyesítvén a szükséges szellemi és anyagi eszközöket.

Bizonyos, hogy a gimnáziumi előkészültség nagyon fontos e szakra nézve is, de inkább csak közvetve, mint közvetlenül. Nem emelhető ki eléggé, mennyire szükséges a klasszikus nyelvek bírása, mint minden történeti műveltség alapjáé. Az, mit a fiatal „históríkusok" a történetből tudnak, az egyes gimnáziumok szerint nagyon különböző. Néhol megfelelő feladatok által mintegy képét nyerik a történeti munkásságnak, több segédeszközt használnak és némi kritikára is tesznek szert, máshol – sajnos, ez többször fordul elő – egész ismeretük uralkodóink neveinek egymás után következéséből és még néhány fontos eseménynek elbe-

széléséből áll, amint ezt érettségi vizsgálatra megkövetelik. A szabály azonban, nézetünk szerint az, hogy az ifjak az iskolában vagy magánolvasmány útján bizonyos felületes képet nyertek a főeseményekről és főszemélyekről, ezeket csak egység gyanánt tekintik, és sem a részletekről, sem a módról, mely által ez ismeretekre el lehet jutni, nincs fogalmuk. Bámulják Nagy Sándort, Nagy Lajost és Mátyást, átkozzák Nerót, Caraffát és Haynaut, a szabadságharcok embereit és eszméit istenítik, és elkeseredéssel vannak eltelve osztrák szellem, papság és arisztokrácia ellen egyaránt. Lehetetlen volna tőlük megkívánni, hogy ezen egységeket részekre bontsák, fejlődésüket kimutassák, és főleg, hogy ismerjék a módszert, mely a történet terén tudáshoz vezet.

Ezek szerint az egyetem feladata a fiatal történész irányában két főrészre oszlik. Az egyik: ismeretének körét minden irányban szélesbíteni, a magasabb szempontokat kijelölni, arra oktatni, hogy a történet elvek és ideák, csak néha népek és emberek küzdése által nyeri irányát. Ezt az előadások közvetítik. A másik: beavatni őt a történeti munkásság módszerébe, és kifejteni benne az öntevékenység szellemét. Mindkettő egyaránt szükséges, de míg az elsőt ismerni minden művelt ember kötelessége, csak az utóbbinak célszerű berendezése által lehet szakszerű történetbúvárt nevelni.

Az első cél elérését az előadások, a másodikét az úgynevezett szemináriumok, tán jobban mondva gyakorlatok tűzték ki.

Az elsőket illetőleg csak az szükséges, hogy a világtörténet és magyar történet főkorszakait rajzolják bizonyos ciklusban. Elejétől végig elbeszélni mindent egyfolytában, amily lehetetlen, éppoly szükségtelen, sőt káros. Emellett természetesen a segédtudományoknak, a pszichológiának és egy vagy két jogi tárgynak hallgatása is múlhatatlan kellék. E tekintetben minisztériumunknak a középiskolai szemináriumot illető szervezése teljesen megfelelő, és el is éri célját. Mi azonban leginkább csak a szakhistórikusok előkészítését tartjuk itt szem előtt, nem véve tekintetbe azt a pedagógiai előkészítést, melynek ettől függetlenül kell végbemenni.

A kérdést ezeket illetőleg úgy lehetne formulázni: mi módon lehetne elérni az egyetemen oly fiatal emberek képzését, kik a história egész menetében tájékozva legyenek, és emellett képesekké váljanak e tudományt önállóan is mívelni és fejleszteni?

Hivatkozhatunk arra, mit az *École des Chartes*-ról, Franciaország e mintaszerű intézetéről e folyóirat múlt évi júniusi füzetében írtunk.* Meggyőződtünk arról, hogy ezen intézet a francia történetnek rendkívüli szolgálatot tesz, de arról is, hogy a világtörténetnek nem francia befolyás alatt álló része teljesen el van benne hanyagolva. Körülbelül éppen olyan szervezetű a bécsi „osztrák történeti szeminárium is".

A német egyetemeken fennálló szemináriumokat nem lehet ily könnyen egy szempont alá foglalni. Itt minden megállapítás hiányánál fogva (állami szervezetű szeminárium nincs) az illető tanár egyéniségétől függ minden. A gyakorlatok többnyire a középkori történetre vonatkoznak ugyan, Ranke szerint „a történeti kutatás klasszikus mezejére", de sem a nem német középkor, sem az ókor és újkor tanulmánya nem szorul háttérbe. (Csak a reneszánsztól látszanak irtózni a fiatal német tudósok.) Szembeszökő itt a deákokat illetőleg azon észrevétel, hogy speciális, gyakran nagyon is különálló kérdésükkel, mely többnyire egész életük munkáját fogja igénybe venni, teljesen tisztában vannak, és annak megoldására mindent megtesznek, de reájuk nézve – tisztelet a kivételnek – csakis ezen kérdés létezik, és a történet „egyéb részei" csak annyiban vonják magukra érdeküket, amennyiben tán a „staats examen"-en [államvizsga] megkívánják ismeretüket.[1]

Kell, hogy nálunk másként járjunk el. Tartózkodnunk kell attól, hogy fiatal történészeink kiválóan a hazai történettel foglalkozzanak az általános érdek rovására – hisz ez eddigi történeti irodalmunk legnagyobb részének gyökeres hibája –, másrészt akármilyen térre irányuljon az ifjú szorgalma, mindig csak az egész egy része gyanánt szabad feltüntetni azt, melynek csak az általánossal való összefüggés adja meg értékét. Megjegyezzük azonban, hogy a történeti módszer véleményünk szerint is legcélszerűbben a középkori történet munkálása által sajátítható el.

***

* Marczali hasonló cikkben ismertette a párizsi École des Chartes (intézet oklevelek és kéziratok tanulmányozására) tevékenységét: „Az École des Chartes". Magyar Tanügy, 1876. 397–400. l.

Sok jó akarattal, kevés tudománnyal és szakáról való nagyon zavaros képzelettel lép az ifjú az egyetemen a történeti pályára. Majd a véletlen, majd valamely jó tanács szabja elő neki a választandó előadásokat. Itt látja, hogy sok kérdés vitás, hogy az anyag, mely eldönthetné a vitát, sokszor hiányzik, máskor elégtelen. Nagy Sándorról, Mátyásról vagy Neróról magával hozott képzelete elveszti egyöntetűségét; észreveszi, hogy legtöbb esetben többet dönt az alkotmányos, vallásos és műveltségi eszme, mint a nyert csata. Belátja azt is, hogy szakszerű kimívelést előadáson nem nyerhet, felkeresi a gyakorlatokat, melyek a tudomány rejtett mélyeibe vezessék.

Ezeket illetőleg *egy* főhiány ötlik szembe mind a hazai, mind a német és francia intézeteknél: nagyon sokat tételeznek fel a belépő ifjútól, oly feladatokat rónak mindjárt működése kezdetén vállaira, melyek kidolgozása ismereteit meghaladja.

Többnyire nem felelhet meg a várakozásnak, előkészültsége hiányos voltánál fogva, és ha csak minden ereje felhasználásával nem igyekszik kitölteni az érzett hézagot, a szemfényvesztésnek vagy a teljes közönyösségnek esik áldozatául.

Ezen hiány különösen két irányban nyilatkozik, feltéve mindig, hogy egyébként a növendék áll az általános műveltség azon fokán, melyet az egyetem a belépőtől követelhet, és melyre, ha az új tantervet szigorúan végrehajtják, a gimnáziumainkból kilépőtől bízvást számíthatunk.

1. Ha a növendék klasszikus műveltsége kielégítő is, a középkori latin és görög nyelvek ismerete ebből még távolról sem következik. Ezek nélkül pedig a középkori történeti kutatás teljesen lehetetlenné válik. Nemcsak hogy számos barbár szó gyarapítja a régi nyelvek szókincsét, új fogalmak jelölésére, vagy a rejtett nemzeti szellem visszahatása gyanánt, a régi elnevezések is gyakran egész mást jelölnek, mint Thuküdidész vagy Cicero nyelvén. Honnan tudja az egyetemi polgár, hogy a középkori okmányokban *senior* főurat, *auctoritas* oklevelet, *honor* hivatalt vagy adományt jelent? Az a kevés, mit a tanár felügyelete alatt olvasnak, nem pótolhatja ki ezen hiányt, sem a vitatkozásnál, magyarázásnál vagy az írásbeli feladatoknál adott útbaigazítások. A magán olvasásban és tanulmányban a fiatal ember észre sem veszi, hogy ismeretlen tényezőkkel van dolga,és ha igen, rendesen igen könnyelműen kell eljárni a találgatásban, minthogy nem tudja, hol szerezzen magá-

nak bizonyosságot. Minden szakember tudja, mennyi fáradságnak és utánjárásnak gyümölcse a középkori latin és görög írók pontos megértése, de a leendő tudósnak, még mielőtt az öntudatába mehetett volna át, folyvást végeznie kell szemináriumi feladatait.

Tekintetbe kell venni azt is, hogy a kezdők rendesen nem bírják kellően a modern nyelveket. A francia és angol nyelv ismerete nélkül lehetetlen csak egy szót is írni modern történetről.* De a főbb modern nyelveknek ismerete azért is szükséges, mert a történetírás minden elvének ellenmondana, tisztán csak a kútfők után dolgozni, az újabb literatúra [szakirodalom] kellő figyelembe vétele nélkül.

2. Ezzel a hiányoknak második pontját érintjük: a növendék nem ismerheti a munkája létrehozásában igénybe veendő szerszámokat. A tanár rendesen megnevez néhány segédkönyvet a feladatok kitűzésénél, néha tán egy már tapasztaltabb barát is ajánl egyet-mást. Nem is lehet megkívánni a kezdőktől, hogy tudják, hol keressék azt, mire szükségük van. Így nagyon természetes, hogy munkájuk, a legjobb akarat mellett is, mindig felületes marad. Ha különben kellő gondot fordítottak reá, ez a szemináriumban nem ötlik szembe, de egész jövendő pályájukra végzetes befolyással lesz mindenesetre. Legyen a feladat csekély, jelentéktelen, kezdőtől nem várhatunk remekművet, sem fontos kérdés megoldását, de azt szigorúan meg kell követelnünk, hogy az intézet ne szentesítsen, ne is lásson szentesíteni semmi olyan visszaélést, mely kifejlődésében az egész irodalmat megmételyezi és a tanulásnak minden eredményét kockáztatja.

Ezen kettős hiányon szükséges segíteni, mielőtt a növendék még valójában részt vesz a gyakorlatokban. Nézetünk szerint ez legjobban *előkészítő szeminárium* által érhető el.

Itt az olvasást és az anyag ismeretét kell tanítani. Legalkalmasabb volna egy hazai forrás nagyobb töredéke mellett (tán Kézai ajánlható legjobban, különösen függelékei, de itt is célszerű a változtatás) egy vagy más fontosabb és érdekesebb külföldi kútfőt is olvastatni, szóról szóra magyarázva mindenütt, hol ez

* A francia és az angol nyelv ismeretének ilyen fontosságot Marczali történész kortársai közül senki sem tulajdonított; ez az a generáció, amelyik a német tudományosság bűvkörében működött. Majd e cikk megírása után fél évszázaddal a volt Marczali-tanítvány, Szekfű Gyula, szemináriumain éled fel újból ez az igény.

szükségesnek látszik. Egyik-másik egyházi vagy világi törvény, oklevél vagy egyéb levél, költemény stb. ilynemű tárgyalása sem maradhat el. A fontosabb kifejezéseknek, feudum [hűbér], ministeriales [királyi szolgálatban álló nemes], castrenses [várnép], miles [nem szabad katona] stb. hosszabb és behatóbb interpretációt kell szentelni. Emellett az ifjakat a nagy görög és latin középkori glosszáriumok használatába is be kell avatni.

Az anyag feltalálásának módjánál az előadó maga mutassa meg az illető könyveket. Ez mellékesnek látszik, de technikai tekintetben nagyon fontos, mert így a tanítványt egyúttal a jegyzetek, tartalomjegyzékek stb. használatának módjára is figyelmeztetik. Bongars, Schwandtner, Endlicher gyűjteményes munkái, egyes más jobb kiadások, Fejér és Wenzel codex diplomaticusa, Péterfy, Fuxhoffer és Theiner egyháztörténeti munkái, a corpus juris mellett a fő európai államok történetének gyűjteményei, Muratori, Bouquet, Pertz, a Scriptores Rerum Britanicarum és Byzantinarum, a Monumenta Poloniae Baronius, a Mansi és Baluze stb. tartalmán kívül a főbb szerződések és oklevelek gyűjteményei így válnak szemlélhetőkké és használhatókká. Csak a hazai irodalomnál lehet itt törekedni némi teljességre, a külföldinél elég a legkiválóbb munkák bemutatása. Ha marad még idő, az egyházi és világi jog főforrásait, a geográfiai, kultúrhistóriai, műtörténeti, diplomatikai [oklevéltani] segédeszközöket is be kell vonni a tárgyalás körébe.

Az ifjú meglátja a történet tudományának egyetemes voltát, megtanulja némileg forgatni az átlátást közvetítő eszközöket. De míg a kútfők ily ismertetése távolba viszi szemét, és roppant láthatárt tár fel előtte, az olvasás a speciálisra, annak áthatására és feldolgozására irányozza törekvését. Az individualitás szerint egyik-másik kérdés megoldására fog érezni hajlamot. Az előadónak folyton vigyáznia kell, hogy el ne lankassza az érdeket folytonos tanítás által, vele együtt munkálkodjanak a növendékek. Keressenek, tévedjenek, míg találnak valamit.

Általában az egész szervezetet illetőleg az ifjakat még szorosan *tanítványoknak* kell tekinteni. Jó, ha mindjárt elején tudatlanságuk érzetére jönnek. Igaz, az akadémiai tanszabadság szépen hangzó frázisával az ily eljárás nem fér meg egészen, de a fődolog az egyetemen is mindig a tanulás, és nem a szabadság. Másrészt, meg van tartva némely átvezető út a gimnázium szigorúsága és az

egyetemi életnek – igaz a történelmi szakosoknál többnyire most is csak névben egzisztáló – szabad választása közt.

Az ilyen proszeminárium vezetésével kár volna terhelni a régi, tudományban megőszült erőket. Érdemük magukhoz vonja a kezdőket, kik tőlük legtöbb esetben nem tanulhatnak annyit, mint ifjabb szakemberektől, kik pedagógiai tekintetben is mint közelebb állók nagyobb hatást gyakorolhatnak.

Azt hisszük, egy tanévnyi kurzus elegendő az említett előkészítésre. Még a tulajdonképpeni gyakorlatok szervezéséről is legyen megengedve néhány szó.

A proszemináriumból kikerülő ifjú tudja már, mit kell tennie és mily eszközökkel, a gyakorlatok feladata őt a „hogyan"-ba beavatni. A gyakorlatok két részből állanak szükségképp: 1. A tanár vezetése alatt a növendékek által közösen végzett munkában; 2. az egyes növendékeknek otthoni dolgozataiból. Nézetünk szerint, bármennyire méltatjuk az önálló munkásság keltését, a szemináriumnak mint ilyennek az elsőre kell a fősúlyt helyeznie. A privát hajlam és szorgalom, ha megvan, mindenesetre a szemináriumon kívül is fog nyilatkozni, és csak az szükséges, hogy a tanár magánúton is szolgáljon a kellő útmutatással és felvilágosítással.

A közös munka vagy több forrás összehasonlításában áll, minek azonban mindig bizonyos, kitűzött céljának kell lennie, vagy egy bizonyos eseményt világít meg minden reá vonatkozó adat felhasználása és kritikája alapján. Az elsőnél többféle módon lehet eljárni. Vagy minden részvevőnek előre tájékozva kell lennie, és okadatolva előadni nézetét pro vagy contra, vagy valamely tag elvállalja a referálást, vagy végre csak az óra elején kell a szükséges műveket megmutatni és mindjárt egyenesen a kérdés megoldásának indulni, úgy hogy mindenki kénytelen a pártot fogni. Az utóbbi módot tartjuk legcélszerűbbnek, legjobban bevezet a munkálkodásnak, hogy úgy mondjuk, művészetébe, leginkább edzi és veszi igénybe az ítélőképességet. Az első két módnak haszna ugyan a források előző megismerése, de ez is nagyrészt fölöslegessé válik a proszeminárium által, és ez az első esetben úgyis többnyire nagyon felületes szokott lenni. Ha pedig csak egy készült el, nagyon félő, hogy a többi legnagyobbrészt unatkozó hallgató marad. A harmadik módnak is megvan az a rossz oldala, ha ugyan annak mondható, hogy a tárgyalásban levő művek teljes nyelvi és tárgyi ismeretét tételezi fel.

Ha a közös munka egy bizonyos esemény megállapítására irányul, mindenekelőtt az szükséges, hogy az ifjak, amennyire lehet, maguk végezzenek mindent, a tanár pedig csak szükség esetén lép közbe, és világért ne mondja ki előre pártállását. Ezen módszer az előbbinél sok tekintetben jobb, a tagok különféle anyag feldolgozásába vezettetnek be, az írók mellett okleveleket és egyéb aktákat is számba vesznek, a források összehasonlítása mellett kritikájukat, értékük megítélését is megtanulják, saját tapasztalatuk útján felszabadulnak az írott és nyomtatott betű nyomasztó befolyása alól.

Hogy azonban a munka mindig valóban közös legyen a gyakorlatoknál is, szükséges, hogy a növendékeknek legalább egy részére nézve ne legyen idegen és érdektelen a tárgyalt anyag. Nagyon üdvös hatással lehet, ha valamely fiatalabb tag oly kérdés kifejtését választja, mely valamely idősebb tag szorosabb tanulmányai köréhez közel esik. A szemináriumi munkásság is jó, ha minél több pontban találkozik az egyesek kutatásának mezejével. Ily módon az egyik meglátná, mi a másik figyelmét kikerülte, az észrevételek közlése versenyt és ösztönzést kelt. Ha pedig az egyik a görög történet aknáiban fürkész, a másik tán Szent Istvánnal, a harmadik Napóleonnal foglalkozik, ennek csak általános Bábel és az egyesek elszigeteltsége lehet eredménye. Ily viszonyok kikerülésére és valódi közös munka létrehozására nagy szolgálatot tehet az „École normale" mintájára szervezett intézet. Még az a jó oldala is megvolna az ilyetén munkabeosztásnak, hogy, mint a köztapasztalat bizonyítja, szükség esetén több fiatal ember együtt inkább adja magát reá egy idegen nyelv tanulására, mint hogyha egyedül maradnának.

Elég, ha minden tag szorgalma tanúsítására évenkint egy dolgozatot mutat fel. Kívánatos, hogy ezt minden évben más-más korszakból vegye, mert mindenki tudja, mennyire más-más módszert követel az ókorral, a középkorral és az újkorral való eredményes foglalkozás. Igaz, így csak kicsiny terjedelmű dolgozatokat nyerünk. De kétségtelen, hogy az egyetemen csak a módszert kell elsajátítani a hallgatónak, azt, hogy mily mértékben bírja tudományát, mutassa meg doktori értekezésében.

Nem vonjuk kétségbe: az egyetemen mindig és mindenütt a tanár egyéniségétől függ legtöbb. De azt hisszük, az, hogy a tanár befolyását az ifjúra gyarapítjuk, és amellett emezt szabadságra,

biztosságra, önálló tevékenységre ösztönözzük munkakörében, mindig csak hasznára válhatik a történet tanulmányának.

Berlin, június hó 6.

Megjelent: Magyar Tanügy. 1877. 255–260. l.

JEGYZET

1. Angolországot itt azért mellőzzük, mert eddig ott – úgy mint nálunk – a politikai és irodalmi élet szülte a történészeket, nem az iskola. Különben már ott is belátják, mily szükséges szorosan módszeresen járni el tudományunkban is. Edinburghban és Dublinban az „École des Chartes" mintájára alapultak iskolák, az oxfordi egyetem kitűnő professzora pedig a német rendszert követi.

MARCZALI HENRIK MŰVEINEK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

Ez az első kísérlet Marczali Henrik műveinek összeállítására. Írásainak *teljes* bibliográfiáját lehetetlen ebben a kötetben az olvasó kezébe adni. Napi- és hetilapokba írt cikkeinek, könyvismertetéseinek közlésétől el kell tekintenünk. Nem közöljük a folyóiratokban publikált könyvismertetéseit sem, csupán abban az esetben, ha azokban – mint azt ilyen esetekben rendszeint az ismertetések címei is jelzik – Marczali túllépett a szokványos kereteken, s a saját tudományos nézeteit a megszokottnál részletesebben fejtette ki. Eltekintettünk azoknak a kisebb írásoknak a közlésétől is, amelyek „levél a szerkesztőhöz" s hasonló címek alatt jelentek meg. Nem vettük fel egyes könyvek elé írt előszavait sem.

Igyekeztünk mindazt felhasználni, amit lehetett. Így elsősorban a *Szinnyei József:* Magyar írók élete és művei VIII. kötetében (537–540. hasáb) közölt összeállítást. Ezt ugyan maga Marczali állította össze, de nem teljes. Hiányosan tartalmazza tankönyveit, hézagosan folyóiratokban megjelent cikkeit, s csupán utal hírlapírói tevékenységére. A Szinnyei gyűjtését folytató *Gulyás Pál* kéziratos hagyatéka (MTA Könyvtár Kézirattára) csupán a Marczaliról szóló hírlapirodalmat, főleg a nekrológokat öleli fel, tudományos munkásságából csupán szemelvényeket.

Marczali műveinek egy részén nem található évszám. Ilyen esetekben vagy más forrásokból állapítottuk meg a megjelenés évét, vagy az Országos Széchényi Könyvtárban található példányok leltári számai alapján. Jó hasznát vettük a Századok borítóin található hirdetéseknek, s a különféle könyvszemléknek is.

Minden esetben, amikor – még névmagyarosítása előtt – Marczali Henrik Morgenstern Henrik néven publikált, zárójelben jeleztük azt. Olyan írásainál, amelyeket sziglával vagy más módon írt alá, jelöléseit ugyancsak zárójelben közöltük.

1874

(Morgenstern Henrik): A Vénus elvonulása a nap előtt 1874 deczember 8/9-ikén. (Természettudományi Közlöny, 1874. 441–458. l.)

(Morgenstern Henrik): A földrajzi viszonyok befolyása Magyarország történetére. (Földrajzi Közlemények, 1874. 319–367. l.)
Különlenyomatként is: 2, 49 l.

(M – – k): Az egyesült államok oktatásügye 1872-ben. (Magyar Tanügy, 1874. 589–595. l.)

1875

(Morgenstern Henrik): A földrajzi oktatás. I. A térkép használata. II. A földrajzi előadás tárgya. (Magyar Tanügy, 1875. 245–249. és 373–377. l.)

Borgia Lucretia. (Budapesti Szemle, 1875. 7. k. 149–171. l.)

1876

Adalékok a magyar történettanítás újjáalakításához. A magyarok megtelepedéséig. (Magyar Tanügy, 1876. 345–349. l.)

Az „École des Chartes". (Magyar Tanügy, 1876. 397–400. l.)

A franczia forradalmi háborúk eredete és keletkezése. (Budapesti Szemle, 1876. 11. k. 160–167. l.)

Freeman, E. A.: Világtörténelem iskolai használatra. Átdolgozta Marczali Henrik. Budapest, 1876. 172 l. (több kiadás)

1877

Adalékok a magyar történettanítás újjáalakításához. II. A Magyar hőskor. (Magyar Tanügy, 1877. 20–25. l.)

A történelmi seminarium az egyetemen. (Magyar Tanügy, 1877. 255–260. l.)

Béla király jegyzője. Kútfői tanulmány. (Egyetemes Philologiai Közlöny, 1877. 357–371. l.)

Über die Gesta Hungarorum des Anonymus Belae Regis Notarius. (Forschungen zur Deutschen Geschichte, 1877. 623–638. l.)

Hongrie. Publications historiques parues depuis 1877. (Lederer Bélával. Revue Historique, 1877. 126–166. l.)

1878

Porosz-magyar viszonyok 1789–90-ben. Kiadatlan levelezésekből. (Századok, 1878. 305–325. l.)

Jeanne d'Arc. (Budapesti Szemle, 1878. 17. k. 335–373. l.)

1879

Anonymus Belae Regis Notarius. (Századok, 1879. 170–176. l.)

A német történet középkori emlékei. (Budapesti Szemle, 1879. 21. k. 336–352. l.)

1880

A magyar történet kútfői az Árpádok korában. Budapest, 1880. 135 l.
II. József első terjeszkedési tervei. (Századok, 1880. 185–206. l.)

1881

Magyarország története II. József korában. Első kötet. Budapest, 1881. 468 l. (Második, javított kiadása 1885-ben.)
Die Verschwörung des Martinovics. (Ungarische Revue, 1881. 11–29. l.)
Zur Fiumaner und Militärgrenzfrage. (Ungarische Revue, 1881. 362–366.l.)
A székelyek eredetéről. (Budapesti Szemle, 1881. 25. k. 137–145. l.)
Magyarország adórendszere 1780-ban. (Budapesti Szemle, 1881. 26. k. 370–387. l.)
Ranke világtörténete. (Budapesti Szemle, 1881. 28. k. 192–201 l.)

1882

Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Árpáden. Berlin, 1882. 163 l.
Regesták a külföldi levéltárakból. Budapest, 1882. XIV és 305 l. (Különnyomat a Történelmi Tárban 1878–1881 között folyamatosan kiadott közleményekről külföldi levéltárakban található magyar vonatkozású forrásokról.)
Ungarns Steuersystem im Jahre 1780. (Ungarische Revue, 1882. 235–254. l.)
Az erdélyi szászok kérdéséhez. (Budapesti Szemle, 1882. 29. k. 353–366. l.)
Mária Terézia tanügyi reformjai. (Budapesti Szemle, 1882. 31. k. 229–240. l.)
Magyar történeti források a külföldi levéltárakban. (Századok, 1882.300–311. l.)

1883

Az újkor története. I. k. A reformatiótól a vesztfáliai békéig. Budapest, 1883. 733 l. (Világtörténelem a művelt magyar közönség számára. 6. k. Az újkor)
Zur sächsischen Frage in Siebenbürgen. (Ungarische Revue, 1883. 31–48. l.)
Vámbéry műve a magyarok eredetéről. I–II. (Budapesti Szemle, 1883. 33. k. 306–315. és 454–469. l.)
Nyílt levél a szerkesztőhöz. (Budapesti Szemle, 1883. 34. k. 157–160. l.)

1884

Az újkor története. II. k. A harminczéves háborútól a nagy francia forradalomig. Budapest, 1884. 753 l. (Világtörténelem a művelt magyar közönség számára. 7. k. Az újkor)

Gróf Pálffy Miklós főkanczellár emlékiratai Magyarország kormányzásáról. Budapest, 1884. 59 l. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. XI. k. 9. sz.)

A Hóravilág Erdélyben. (Budapesti Szemle, 1884. 40. k. 188–217. l.)

1885

Magyarország története II. József korában. Második kötet. Budapest, 1885. 533 l. (Második kiadása 1888-ban.)

Az újkor története. III. k. A demokratikus mozgalmak és a franczia forradalom kora. 1774–1830. Budapest, 1885. 756 l. (Világtörténelem a művelt magyar közönség számára. 8. k. Az újkor)

A kamarai okiratok és Horvátország. (Budapesti Szemle, 1885. 44. k. 397–412. l.)

Der Aufstand des Hora in Siebenbürgen. (Ungarische Revue, 1885. 34–45. és 121–132. l.)

Die hochadeligen Familien Ungarns. (Ungarische Revue, 1885. 235–239. l.)

A történelmi felsőoktatás. (A Magyar Történelmi Társulat 1885. júl. 3–6. napjain Budapesten tartott Congressusának irományai. Budapest, 1885. 154–180. és 198–199. l. – A Századok VIII. füzete.)

A legrégibb magyar címerről. (Archaeológiai Értesítő, 1885. 210–211. l.)

1886

Alfons Hubers österreichische Geschichte. (Ungarische Revue, 1886. 90–92. l.

(– k.): Az Akadémia történelmi bizottságának munkásságáról. (Budapesti Szemle, 1886. 45. k. 488–496. l.)

(– k.): Még egyszer az Akadémia Történeti Bizottságának munkásságáról. (Budapesti Szemle, 1886. 46. k. 306–323. l.)

1887

Gvadányi mint történetíró. (Gvadányi-Album. Szerk. Kovács Dénes. Budapest, 1887. 75–82. l.)

Ranke utolsó műve. (Budapesti Szemle, 1887. 50. k. 138–146. l.)

Politika és történetírás. (Budapesti Szemle, 1887. 52. k. 286–296. l.)

Ínség. 1785–1790. (Budapesti Szemle, 1887. 52. k. 344–371. l.)

1888

Magyarország története II. József korában. Harmadik kötet. Budapest, 1888. 607 l.

1889

A magyar szabadságharcz. (Aradi vértanúk albuma. Szerk. Varga Ottó. Budapest, 1889. 22–43. l.) [Legalább öt kiadás.]

Gróf Bánffy Dénes emlékiratai az 1848. évi forradalomról. I–III. (Budapesti Szemle, 1889. 59. k. 180–210., 350–375. és 60. k. 26–49. l.)

1890

A német birodalom megalapítása. (Budapesti Szemle, 1890. 61. k. 380–396. l.)

Lonovics küldetése Rómába. Adalék a vegyes házasságok történetéhez. (Budapesti Szemle, 1890. 64. k. 1–26. l.)

Die Mission des Bischofs Lonovics in Rom. Ein Beitrag zur Geschichte der gemischten Ehen. (Ungarische Revue, 1890. 771–788. l.)

Horváth Mihály: A magyarok története a tanuló ifjúság számára. Átdolgozta és a fennálló tantervekhez alkalmazta Marczali Henrik. Budapest, 1890. 179. l. (10. kiadás)

1891

Mária Terézia 1717–1780. Budapest, 1891. 332 l. (Magyar történelmi életrajzok. 18.)

A középkori elmélet a királyságról. (Budapesti Szemle, 1891. 65. k. 367–381. l.)

(i. k.): Forradalom és reakczió Ausztriában. (Budapesti Szemle, 1891. 66. k. 286–296. l.)

Gróf Széchenyi István emlékirata a dohány regáléról. (Budapesti Szemle, 1891. 67. k. 225–233. l.)

1892

A legújabb kor története 1825–1880. Budapest, 1892. 963 l.

A magyar állam ismertetése. Történeti átnézet és a mai állapot. Segédkönyv közép- és polgári iskolák számára a magyar történettanítás kiegészítésére. Budapest, 1892. 32 l.

(–i –k.) Egy osztrák miniszter emlékiratai. (Budapesti Szemle, 1892. 72. k. 291–300. l.)

Salamon Ferencz. (Budapesti Szemle, 1892. 72. k. 321–338. l.)

1893

Gödöllő és vidéke. (Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. IX. k. Magyarország. IV. Budapest, 1893. 517–535. l.)

A társadalmi eszmények történeti fejlődése. (Budapesti Szemle, 1893. 74. k. 1–21. l.)

A magyar honfoglalás egykori kútfőinek gyűjtése és kiadása érdekében tett külföldi utamról (Marczali Henrik l. t. jelentése). (Akadémiai Értesítő, 1893. 688–693. l.)

1894

Magyarország története. Középfokú iskolák számára. Budapest, 1894. 212 l. (Új kiadása 1904-ben, 1905-ben és 1909-ben.)

Az ágostai csata. (Századok, 1894. 867–880. l.)

Egyetemes és nemzeti történelem. (Akadémiai Értesítő, 1894. 80–89. l.)

Néhány történeti észrevétel Hasdeu tanulmányára. (Budapesti Szemle, 1894. 79. k. 82–91. l.)

A magyar nemzet átalakulása a X. században. (Budapesti Szemle, 1894. 80. k. 161–197. l.)

1895

A vezérek kora és a királyság megalapítása. (Magyarország a királyság megalapításáig. Budapest, 1895. 1–311. l. A Magyar Nemzet Története. Szerk. Szilágyi Sándor. I. k.) (Címlapkiadása 1925–1935 között.)

Török eredetű-e a magyar nemzet? (Budapesti Szemle, 1895. 81. k. 476–480. l.

1896

Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301). Budapest, 1896. 706 l. (A Magyar Nemzet Története. Szerk. Szilágyi Sándor. II. k.) (Címlapkiadása 1925–1935 között)

A krónikák. (A magyar irodalom története. Szerk. Beőthy Zsolt. I. k. Budapest, 1896. 137–142. l.) (Újabb kiadásai 1902-ben és 1907-ben)

A magyar történeti irodalom a XVIII. században. (A magyar irodalom története. Szerk. Beőthy Zsolt. I. k. Budapest, 1896. 500–508. l.) (Újabb kiadásai 1902-ben és 1907-ben)

A magyar történetírás fejlődése a XIX. században. (A magyar irodalom története. Szerk. Beőthy Zsolt. II. k. Budapest, 1896. 787–801. l.) (Újabb kiadásai 1902-ben és 1907-ben.)

Ranke Leopold. (Budapesti Szemle, 1896. 85. k. 44–68. l.)

Ranke Leopold. (Akadémiai Értesítő, 1896. 5–23. l.)

1897

Az osztrák örökösödési háború története. (Budapesti Szemle, 1897. 89. k. 119–128. l.)

A magyar birtokviszonyok. 1711–1740. (Budapesti Szemle, 1897. 92. k. 1–25. l.)

A történelem systematikájának alapja. (Emlékkönyv Kármán Mór huszonötéves tanári munkásságának ünnepére. Szerk. Volf György és Waldapfel János. Budapest, 1897. 129–130. l.)

1898

Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig. (1711–1815). Budapest, 1898. 625 l. (A Magyar Nemzet Története. Szerk. Szilágyi Sándor. VIII. k.) (Címlapkiadása 1925–1935 között)

Az Árpádok és Dalmáczia. Budapest, 1898. 106 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XVII. k. 5. sz.)

Az Árpádok és Dalmáczia. (Akadémiai Értesítő, 1898. 365–377 l.)

A világtörténelemről. (Budapesti Szemle, 1898. 96. k. 281–287. l.)

Előszó a világtörténethez. (Nagy Képes Világtörténet. Szerk. Marczali Henrik. Az ókor. I. kötet: A Kelet ókori népeinek története. Budapest, (1898) V–XI. l.) (Címlapkiadása 1925–1935 között.)

1899

Les relations de la Dalmatie et de la Hongrie du XIe au XIIIe siècle. (Revue d'Histoire Diplomatique, 1899. 67–88. l.)

A magyarországi zsidók II. József korában. (Magyar–Zsidó Szemle, 1899.)

Zah Felicián pöre. Kritikai tanulmány. (Budapesti Szemle, 1899. 100. k. 379–390. l.)

1900

Magyarország története. A budapesti középiskolák IV. osztálya számára. Az új tantervhez alkalmazta Andor József. Budapest, 1900. 147 l.

Magyarország története. Középfokú iskolák számára. Átdolgozta Andor József. Budapest, 1900. 275 l.

Gróf Leiningen-Westerburg Károly honvédtábornok levelei és naplója 1848–1849. Fordította és bevezeti Marczali Henrik .Budapest, 1900. XXX és 241 l.

Byzanczi történetírók. (A magyar honfoglalás kútfői. Szerk. Pauler Gyula és Szilágyi Sándor. Budapest, 1900. 90–136. l.)

Nyugati kútfők. (U. o. 285–342. l.)

A magyar krónikák. Töredékek Kézai Simonból és a Képes Krónikából. (U. o. 473–506. l.)

Zah Felicián bűnpöre. (Akadémiai Értesítő, 1900. 35–44. l.)

Gróf Leiningen Károly. (Budapesti Szemle, 1900. 101. k. 1–24. l.)

1901

Magyarország története. Budapest, 1901. 84 l. (Uránia könyvtár 1.)

A reformatio kora. Budapest, (1901) 570. l. (Nagy Képes Világtörténet. Szerk. Marczali Henrik. VII. kötet. Újkor. I. rész.) (Címlapkiadása 1925–1935 között)

Az ellenformatio kora. Budapest, (1901) 655 l. (Nagy Képes Világtörténet. Szerk. Marczali Henrik. VIII. kötet. Újkor. II. rész.) (Címlapkiadása 1925–1935 között)

A magyar történet kútfőinek kézkiönyve. Angyal Dávid és Mika Sándor közreműködésével szerk. Marczali Henrik. Budapest, 1901. 967 l.

Mátyás és alkotmányunk fejlődése. – Az 1486-iki törvény. (Akadémiai Értesítő, 1901. 361–371. l.)

A térítés Kelet-Ázsiában. (Budapesti Szemle, 1901. 105. k. 50–67. l.)

Az idealizmus a XX. században. (Budapesti Szemle, 1901. 108. k. 345–352. l.)

1902

Az Absolutismus kora. Budapest, (1902) 648 l. (Nagy Képes Világtörténet. Szerk. Marczali Henrik. IX. kötet. Újkor. III. rész.) (Címlapkiadása 1925–1935 között)

A forradalom és Napóleon kora. Budapest, (1902) 664 l. (Nagy Képes Világtörténet. Szerk. Marczali Henrik. X. kötet. A legújabb kor. I. rész.) Címlapkiadása 1925–1935 között)

Mátyás és az alkotmány fejlődése. – Az 1486-iki törvény. (Mátyás király emlékkönyv. Szerk. Márki Sándor. Budapest, 1902. 52–64. l.)

Mátyás király. A Műbarátok Körében 1902 február 21-én tartott előadás. Budapest, 1902. 16 l.

Levél a szerkesztőhöz. (Századok, 1902. 778. l.)

1903

A reformok kora. Budapest, (1903) 555 l. (Nagy Képes Világtörténet. Szerk. Marczali Henrik. XI. kötet. A legújabb kor. II. rész.) (Címlapkiadása 1925–1935 között)

1904

A Jagellók. Magyarország bukása. (Nagy Képes Világtörténet. Szerk. Marczali Henrik. VI. kötet. A középkor. III. rész: A középkori intézmények bomlása és a renaissance. Budapest, 1904. 627–654. l.)

Mommsen Tivadar emléke. (Budapesti Szemle, 1904. 117. k. 1–12. l.)

Gróf Széchenyi Istvánról. (Irodalmi értesítő. Révai kalendárium. Budapest, 1904. 33–35. l.)

1905

Korunk állami és társadalmi alkotásai. Budapest, (1905) 668 l. (Nagy Képes Világtörténet. Szerk. Marczali Henrik. XII. kötet. A legújabb kor. III. rész.) (Címlapkiadása 1925–1935 között)

A nemzetiség történetbölcseleti szempontból. Budapest, 1905. 116 l. (Népszerű Főiskola könyvtára 1.)

Magyarország története az Árpádok és Anjouk alatt. Marczali Henrik előadásai nyomán stenografálta és kiadta Horti Flórián. Budapest, 1904–1905. 622 l.

1906

A történet kis tükre, a budapesti elemi iskolák V. és VI. osztálya számára. Írta – – – és Földes Géza. Budapest, 1906[2] 128 l. (Az első kiadást nem sikerült megtalálni.)

Alkotmány-tervezetek 1790-ben. (Budapesti Szemle, 1906. 125. k. 393–422. l.

Széchenyi első műve. (Budapesti Szemle, 1906. 127. k. 1–32. l.)

Történelemhamisítás? (Budapesti Szemle, 1906. 128. k. 475–486. l.)

1907

Az 1790/1-diki országgyűlés. I–II. Budapest, 1907. 393 és 382 l.

Rákóczy Ferencz és a nép. (Budapesti Szemle, 1907. 129. k. 1–9. l.)

Berzeviczy Gergely államiratai. (Budapesti Szemle, 1907. 132. k. 41–54. l.)

1908

Conférence sur la Hongrie. Budapest, 1908. 25 l.

La Hongrie et la revolution française. Budapest, 1908. 28 l.

A társadalmi fejlődés történelmi alapjai. (Magyar Társadalomtudományi Szemle, 1908. 645–640. l.)

Előadása a történelem-tanításáról. (A szabad tanítás Pécsett 1907-ben tartott magyar országos kongresszusának naplója. Budapest, 1908. 146–148. l. Válasza a vitában felmerült kérdésekre: 182–183. l.)

Die Grundbesitzverhältnisse in Ungarn um 1720 in ihrer kulturellen Bedeutung. (Internationale Wochenschrift. 1908.)

Egy angol könyv Magyarországról. (Budapesti Szemle, 1908. 133. k. 1–17. l.)

A szabadságharc és a Bach-korszak. (Budapesti Szemle, 1908. 135. k. 321–328. l.)

1909

A magyar nemzet politikai fejlődése. (Budapesti Szemle, 1909. 137. k. 393–399. l.

1910

Ungarische Verfassungsgeschichte. Tübingen, 1910. 179 l.
Hungary in the Eighteenth Century. With an introductory essay on the earlier history of Hungary by Harold. W. V. Temperley. Cambridge, 1910. 377 l.
Horváth Mihály emlékezete. (Budapesti Szemle, 1910. 141. k. 161–184. l.) (Különnyomat is: Emlékbeszéd Horváth Mihály fölött. Szeged, 1910. 26 l.)

1911

Ungarisches Verfassungsrecht. Tübingen, 1911. 234. l. (Das öffentliche Recht der Gegenwart. Herausgegeben von Huber, Jellinek, Laband, Piloty. XV.)
The Letters and Journal (1848–49) of Count Charles Leiningen – Westerburg General in the Hungarian Army. Edited, with an Introduction, by Henry Marczali. London, 1911. 330 l.
Magyarország története. Budapest, 1911. 724 l. (A műveltség könyvtára. (Több kiadás)
Levél a szerkesztőhöz. (Századok 1911. 228. l.)

1912

Magyarország története. 1–2. rész. Budapest, 1912. 724 l. (Egyetemes és hazai történelem 5–6.)
Báró Eötvös József. Budapest, 1912. 16 l.
Egy antipoda világpolitikai elmélete. (Magyar Figyelő, 1912. III. k. 398–402. l.)
Hexenprozesse in Ungarn. (Ungarische Rundschau [Leipzig], 1912. 177–187. l.)

1913

A londoni nemzetközi történeti congressusról. (Századok, 1913. 627–634. l.)
Gróf Széchenyi István és Anglia. (Magyar Figyelő, 1913. II. k. 161–176. l.)
Udvar és állam. (Magyar Figyelő, 1913. III. k. 31–40. l.)
Mirabeau. (Magyar Figyelő, 1913. IV. k. 101–119. l.)

1914

Bevezetés. Pulszky Ferencz a tudományban és a közéletben. (Pulszky Ferencz kisebb dolgozatai. Budapest, 1914. I–LXXI. l.)

Gróf Zichy Károly levelezése 1809-ben O'Donnell József pénzügyminiszterrel. (Hadtörténelmi Közlemények, 1914. 51–75. l.)
Társadalmunk történeti fejlődése gazdasági alapon. I–III. (Budapesti Szemle, 1914. 158. k. 1–23., 180–192. és 343–354. l.)
Kossuth Ferencz (1841–1914). (Budapesti Szemle, 1914. 158. k. 452–454. l.)
A pragmatica sanctio és Erdélyország pecsétje. (Századok, 1914. 244–245. l.)
Kis-Ázsia jövőjéről. (Magyar Figyelő, 1914. I. k. 85–86. l.)
A világháború történeti megvilágításban. (Budapesti Szemle, 1914. 160. k. 379–396. l.)

1915

Pulszky Ferencz a tudományban és a közéletben. (Pulszky Ferencz százados emlékünnepe. 1914. okt. 26. (A MTA elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XVI. k. 14. sz.) Budapest, 1915. 5–58. l.)
Külpolitikánk történeti alapon. Budapest, 1915. 20 l. (Hadi beszédek 28.)
Italicae Res. Budapest, 1915. 45 l. (Olcsó Könyvtár. U. F. 1785.)
A hadsereg élelmezése az 1788–90-iki háborúban. (Századok, 1915. 1–33. l.)
Italicae Res. (Budapesti Szemle, 1915. 163. k. 1–20. l.)
Külpolitikánk történeti alapon. (Magyar Figyelő, 1915. I. k. 401–413. l.)
A tengeri háború és az amerikai Egyesült Államok. (Magyar Figyelő, 1915. III. k. 81–105. l.)
A Pragmatica Sanctio új megvilágításban. (Budapesti Szemle, 1915. 164. k. 190–200. l.

1916

A Botond-monda történeti kapcsolatai. (Akadémiai Értesítő, 1916. 90–100. l.)
Lengyelország. (Budapesti Szemle, 1916. 165. k. 41–56. l.)
Cultur-politikánkhoz. A világháború hatása a földrajz- és történet oktatására. (Budapesti Szemle, 1916. 166. k. 229–247. l.)
Görgei Arthur. 1818–1916. (Budapesti Szemle, 1916. 166. k. 321–324. l.)
Románia. I–II. (Budapesti Szemle, 1916. 168. k. 161–175. és 354–383.l.)

1917

Történelmi visszapillantás azokra az eszmékre és intézkedésekre, amelyek nagy néppusztulások után a népesség rekonstrukciója céljából felmerültek. Budapest, 1917. 20 l. (Nemzetvédő füzetek. 6.)
Die Entwicklung des ungarischen Königtums. Budaepst, 1917. 19 l.
Vitam et sanguinem! (Historische Zeitschrift, 1917. 413–431. l.)

1918

Világpolitika és világgazdaság. Budapest, 1918. 70 l.

Marczali Henrik márciusi beszéde. (Demokrata Főiskolai Hallgatók Egyesülete. Márciusi Kör Könyvtára 1. sz. Budapest, (1918) 14–21. l.)

Übersicht der Geschichte Ungarns. (Ungarn. Land und Volk, Geschichte, Staatsrecht, Verwaltung und Rechtspflege, Landwirtschaft, Industrie und Handel, Schulwesen, Wissenschaftliches Leben, Literatur, Bildende Künste. Leipzig, 1918. 117–213. l.)

1920

A béke könyve. A múlt tanulságai. Budapest, 1920. 196 l.

Die Tragödie Ungarns. Die grösste Ungerechtigkeit der Weltgeschichte. Die Geschichte Ungarns in der Nuss-schale. H. é. n. 8 l. (Ugyanez angolul és franciául is)

Az angol–magyar érdekközösségről a múltban. (Századok, 1919–1920. 113–123. l.)

1921

Cobden történeti jelentősége. Budapest, (1921) 18 l. (Cobden-könyvtár. 2.)

1923

Hogyan készült a nagy háború? Budapest, (1923) 60 l.

Gyulai Pál kiadatlan levelei. Marczali Henrik bevezetése: Gyulai Pál mint nevelő. (Nyugat, 1923. I. k. 515–516. l. A levelek: Uo. 516–524. és 635–641. l., II. k. 1930–1938., 112–115. l. és 1924. I. k. 102–133. l.)

1924

Papers of Count Tisza 1914–1918. Contributed by Henrik Marczali. (American Historical Review, Vol. XXIX. No. 2. Jan. 1924. 301–315. l.)

Magyarország története napjainkig. I–II. Budapest, é. n. 788 l. (Egyetemes és hazai történelem. V–VI. k.)

1927

Hongrie. (Historie et historiens depuis cinquante ans. Methodes, organisation et resultats du travail historique de 1876 á 1926. Paris, 1927. Tome I. 209–218. l.)

1929

La tragedia de Hungria. La más grande injusticia de la Historia Universal. Budapest, (1929) 8 l.

Emlékeim. (Nyugat, 1929. I. k. 569–576., 687–692., 719–726. és 810–815. l., II. k. 29–35,. 96–112., 225–234., 295–302., 353–368., 416–424., 477–484., 537–545., 614–626. és 709–721. l.)

1931

Gróf Széchényi Ferenc utazása Angliában (1787) I–II. (Budapesti Szemle, 1931. 220. k. 26–50. és 224–248. l.)

1933

Berzeviczky Gergely magyar alkotmánytervezete Napóleonnak ajánlva. I–II. (Budapesti Szemle, 1933. 231. k. 16–40. és 182–220. l.)

1934

A katonai Mária Terézia-rend körül. Budapest, 1934. 25 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XXV. k. 2. sz.)

1935

Erdély története. Budapest, 1935. 288 l.

1936

Gróf Széchényi Ferenc utazásai. I–II. (Budapesti Szemle, 1936. 240. k. 129–151. és 291–323. l.)

1970

The Ruling Class of Hungary. (Man, State and Society in East European History. Edited by Stephen Fischer-Galati. New-York, 1970. 86–92. l.) [Részlet Marczali Henrik: Hungary in the Eighteenth Century, Cambridge, 1910. c. könyvéből (3–12. l.)]

Szerkesztette

1898–1905 között a Nagy Képes Világtörténet c. sorozatot.

Gyűjtője volt

1874–75-ben a Magyar Nyelvőr c. folyóiratnak.

Közreműködött

1893–1900 között a Pallas Lexikon 18 kötetében és

1930–1931-ben az Encyclopaedia of the Social Sciences (New-York)-ben.

Összeállította Gunst Péter

NÉVMUTATÓ

Acsády Ignác (1845–1906), újságíró, történetíró. Gazdaság- és társadalomtörténeti tanulmányai, szintetizáló parasztságtörténete úttörő jelentőségűek. 1888-tól az MTA lev. tagja. – 6

Adalbert (Vojtech), Szent (956 k. – 997), 983–988-ban és 992-ben prágai püspök, a csehországi keresztény térítés egyik jelentős alakja. 993 táján Rómába vezető útja során Magyarországon is térítő tevékenységet folytatott. A poroszok közötti térítő tevékenysége során meggyilkolták. – 65–67, 70, 72

Affre, Denis Auguste (1793–1848), francia hittudós, 1840-től párizsi érsek. 1848. jún. 8-án békeközvetítőként jelent meg a párizsi barrikádok között, de mielőtt szólhatott volna, lelőtték. – 420

Agamemnón: a görög hagyományban Mükéné királya, a Tróját ostromló görög seregek fővezére. – 38

Ágoston (Augustinus Aurelius), Szent (354–430), egyháztudós, 395-től Hippo (Algéria) püspöke. – 372

Akhilleusz (Akhillész), a trójai háborúban az akhájok hőse. – 38

Albert, Habsburg (1397–1439), 1404-től Ausztria hercege, Zsigmond császár veje. I. Albert néven 1437-től magyar, 1438-tól cseh király; II. Albert néven 1438–39-ben német-római császár. – 314, 324

Albert (tkp. Martin, Alexandre) (1815–1895), francia mechanikus munkás, 1848-ban az ideiglenes kormány tagja. – 407, 414, 419

Ál-Dares, lásd Dares Frigius

Alexis, Szent, lásd Elek

Almásy Pál (1749–1821), 1783-tól fiumei kormányzó, 1786-tól a pesti kerület királyi biztosa, 1790-től Arad megye főispánja, majd koronaőr; az 1790/91-i országgyűlés által kiküldött Kereskedelmi Bizottság tagja. Néhány közgazdasági vonatkozású műve kéziratban maradt. – 184–185, 194

Almásy Pál (1818–1883), politikus, 1848–49-ben képviselő, 1848. júliustól a képviselőház alelnöke, 1848 végén Heves vm. kormánybiztosa. 1849 áprilisában a Függetlenségi Nyilatkozat egyik szerkesztője és kihirdetője. A szabadságharc bukását követően Párizsba emigrált. – 347

Althan Mihály János gróf (XVIII. sz.), Zala vm. főispánja. – 120

Ambschel főhadnagy, 1785-ben pozsonyi rendőrfőnök. – 277

Ampringen, Johann Kaspar (1619–1684), a német lovagrend nagymestere, 1673–1679-ben Magyarország teljhatalmú kormányzója. – 444

Anastasius (? – 886), 847-től bíboros; 855-ben a császári párt nyomására III. Benedekkel szemben ellenpápa, utóbb szerzetes. 867 után a római egyház könyvtárnoka. – 32

András, I. (? – 1060), Vászoly fia, 1046-tól magyar király. – 37

András, II. (1176/77? – 1235), 1205-től magyar király. III. Béla másodszülött fia. – 76, 78, 80, 90, 438
András, III. (1265–1301), Utószülött István hg. (1236–1271) fia, II. András unokája, 1290-től magyar király. – 83, 86, 87, 90, 432
Andrássy Gyula gróf (1823–1890), az 1847–48-i országgyűlésen Zemplén vm. ellenzéki követe, 1848–49-ben Zemplén vm. főispánja, az 1849. tavaszi hadjárat során Görgey tábornok segédtisztje, 1849 nyarán a Szemere kormány konstantinápolyi diplomáciai képviselője. 1865-től a képviselőház egyik alelnöke, 1867–71-ben magyar miniszterelnök és honvédelmi miniszter, 1871–79-ben Ausztria–Magyarország külügyminisztere. – 14, 17, 219, 339
Anonymus – 7–9, 30, 34–36, 433, 443, 445–446, 449, 456, 458
Antal, Orléans-i (1824–1890), Lajos Fülöp francia király ötödik fia, Montpensier hercege. Az 1848 februári forradalmat követően Angliába menekült. 1859-től a spanyol hadsereg főparancsnoka. – 406
Ányos Pál István (1756–1784), pálos szerzetes, költő. – 213
Apponyi Albert gróf (1846–1933), nagybirtokos, konzervatív politikus. 1872-től országgyűlési képviselő; 1904–18-ban a Függetlenségi Párt egyik vezetője, 1916-tól a mérsékelt függetlenségiek vezére. 1901–1903-ban a Képviselőház elnöke, 1906–10-ben és 1917–18-ban vallás- és közoktatásügyi miniszter. – 21–22
Apponyi Antal György gróf (1751–1817), nagybirtokos arisztokrata, tudomány- és művészetpártoló főúr, 1774-ben a családi könyvtár alapítója. 1780–85-ben Tolna vm. főispánja. Az 1790-es évtizedben a Ferenc csatorna építésének királyi biztosa. – 276
Arago, Dominique François (1786–1853), francia fizikus és csillagász, ellenzéki képviselő; 1848. február 24 – május 10. között had- és tengerészetügyi miniszter. – 409, 416
Aranka György (1737–1817), Aranka György (1705–1767) erdélyi ref. püspök fia, a marosvásárhelyi kir. tábla tisztviselője, 1796-tól ülnöke. 1791-ben létrehozta az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságot, amelynek titkára lett. – 333
Arany János (1817–1882), költő. – 448
Ardelián (XVIII. sz.), 1780 táján Krassó megyei román szegénylegények vezére. – 216
Arisztotelész (i. e. 384–322), ókori görög filozófus. – 371
Arneth, Alfred (1819–1897), osztrák történetíró, 1868-tól a bécsi Staatsarchiv igazgatója. A nagynémet törekvésekkel szemben az önálló osztrák hagyományokat hangsúlyozta történetírói munkásságában. Segítette a bécsi magyar kutatásokat. – 10
Árpád (? – 907?), Álmos fia, a honfoglaló magyarság fejedelme, a törzsszövetség nevét adó Magyar törzs vezére. – 29–30, 34–35, 41, 43, 51–52, 55, 433, 460
Árpád-ház – 9, 15, 23, 30, 41, 55, 66, 80, 103, 182, 314, 316, 438, 450
Asztrik (Anasztáz) (?–1044), Adalbert prágai püspök udvari papja. Az ezredforduló táján pápai legátus Magyarországon; a Hartvik-legenda szerint ő hozta Magyarországra II. Szilveszter pápától István király koronáját. Utóbb a pécsváradi apátság birtokosa, majd kalocsai püspök, ill. felváltva esztergomi és kalocsai érsek. – 66
Athanasius (? – 1713), erdélyi román görög katolikus püspök. – 223
Attila (400?–453), 430/433-tól a hun

birodalom uralkodója. – 31, 55, 60, 433
Aumale hercege, lásd Henrik, Orléans-i
Aurai Ekkchard, lásd Ekkehard

Babenbergi dinasztia: tagjai 976-tól Ausztria őrgrófjai, 1156-tól hercegei. 1246-ban a család kihalt. – 54
Babeuf, François Noël (1760–1797), francia utópista-kommunista forradalmár. 1795-től az „egyenlők összeesküvése"-nek egyik vezetője. Kivégezték. – 381
Babocsay Pál báró (XVII–XVIII. sz.), császári tábornok. – 124
Bach, Alexander báró (1813–1893), 1848–49-ben osztrák igazságügyi miniszter, 1849–59-ben belügyminiszter – 343, 448
Bachó János, dezséri (XVIII–XIX. sz.), 1785–1802-ben Krassó-Szörény, 1785–1790-ben Bács-Bodrog, Temes és Torontál megyék főispánja. – 306
Bacon, Francis (1561–1626), angol filozófus. 1618–21-ben Anglia kancellárja. – 467
Bacsinszky András (1732–1809), hajdúdorogi görög katolikus pap. 1777-től munkácsi görög katolikus püspök. – 306
Baján, a VI. század második felében uralkodó avar kagán. – 31
Bajza József (1804–1858), költő, kritikus, szerkesztő, publicista, – 436
Balassa Ferenc gróf (1731–1807), 1762-től Szerém vm. főispánja, 1783-tól kamarai elnök és koronaőr, 1785-től Horvátország és Dalmácia bánja és főkapitánya s a zágrábi kerület főbiztosa. Utóbb illyr kancellár. – 299, 303
Baluze, Etienne (1630–1718), francia egyházjogi és egyháztörténeti író, forráskiadó. 1667-től egy ideig Colbert miniszter könyvtárosa. – 498
Balzac, Honoré de (1799–1850), francia író. – 396, 400
Bánffy Miklós gróf (1874–1950), író, politikus; 1906–09-ben Kolozs vm. és Kolozsvár főispánja, 1913–18-ban az állami színházak intendánsa. 1921–22-ben külügyminiszter, 1923 27-ben a Képzőművészeti Tanács elnöke. 1926-tól az erdélyi magyar irodalmi élet egyik vezető alakja. – 14, 16
Bánk (XII–XIII. sz.), a Bor-Kalán nemzetség tagja, főúr; 1208–09-ben horvát-szlavón bán, 1211–12-ben királynéi udvarbíró, 1212–13-ban Magyarország nádora és pozsonyi ispán. 1213-ban részese (de nem vezére) volt annak az összeesküvésnek, amely a király távollétében Gertrud királyné meggyilkolásával végződött. 1217–18-ban ismét horvát-szlavón bán, 1221–22-ben udvarispán. – 105, 432
Barbès, Armand (1809–1870), a titkos Évszakok Társasága tagja, az 1848-as francia forradalomban a népi mozgalmak egyik vezetője. – 419
Bardasz Mihály (X. sz.), bizánci hadvezér, 969–970-ben a Szvjatoszláv kijevi nagyfejedelem és szövetségesei ellen harcoló győztes bizánci seregek parancsnoka. – 37
Barrot, Camille Hyacinthe Odilon (1791–1873), francia republikánus politikus; az 1830 júliusi forradalom egyik előkészítője. 1848 dec. – 1849. novemberben miniszterelnök. – 402–403, 405–406, 424–425
Barta István (1910–1966), történész, 1941-től a Teleki Pál Tudományos Intézet, 1945-től a Kelet-európai

Tudományos Intézet, 1949-től az akadémiai Történettudományi Intézet munkatársa, 1960-tól főmunkatársa, 1964-től a történettudományok doktora. – 342
Báthori Gábor, somlyói (1589–1613), 1608-tól erdélyi fejedelem. – 449
Batthyány-család – 156
Battyhány Ádámné Strattmann Eleonóra grófnő (1678?–1741 ut.), a Strattmann-hitbizomány örökösnője, 1692-től Batthyány Ádám gróf (1662–1703) horvát bán és országbíró felesége. Fiai Battyhány-Strattman Lajos gróf (1696–1765) nádor és Batthyány Károly herceg (1698–1772) tábornagy. – 123, 126, 133
Batthyány József gróf (1727–1799), 1759-től gyulafehérvári püspök, 1760-tól kalocsai, 1776-tól esztergomi érsek, hercegprímás, 1778-tól bíboros. 1782-ben VI. Pius bécsi tartózkodása idején közvetített a pápa és a császár között. – 318
Batthyány Lajos gróf (1807–1849), nagybirtokos, a reformországgyűléseken a főrendi ellenzék egyik vezetője. 1848. márc. 17-étől szept. végéig az első magyar felelős minisztérium elnöke. 1849. október 6-án Haynau az Új-épületben kivégeztette. – 343–344
Batthyány Zsigmond gróf (?–1728), nagybirtokos, Batthyány Ádám országbíró unokaöccse, királyi főasztalnok; Pinkafő (Vas vm.) földesura. – 128
Becker, Carl Friedrich (1777–1806), német történetíró; több kötetes világtörténeti tankönyvsorozatának egy része Bajza József fordításában–átdolgozásában magyarul is megjelent. – 437
Bél Mátyás (1684–1749), ev. lelkész, tanár, történetíró. – 183
Béla, IV. (1206–1270), 1235-től magyar király. – 8, 82, 86–87, 90, 174, 316, 450
Béla király névtelen jegyzője, – lásd Anonymus
Bem, József (1794–1850), lengyel tüzértiszt, 1848 októberében a forradalmi Bécs védelmének irányítója. 1848 december elejétől honvédtábornok, az erdélyi magyar hadsereg főparancsnoka. – 346
Benedek, VI., 973–74-ben pápa. – 62
Benyovszky Móric gróf (1741–1786), katonatiszt. 1776–77-ben Madagaszkár „királya". 1777-ben hazatért; 1780-ban egy rövidéletű kereskedelmi társaságot hozott létre. 1784-ben Amerikába ment, s Baltimore-ban egy újabb madagaszkári expedíciót szervezett. Hadserege vereséget szenvedett és maga is elesett. – 188
Beöthy Zsolt (1848–1922), irodalomtörténész, 1886-tól az esztétika tanára a budapesti egyetemen, 1877-től az MTA tagja. – 429, 451
Bercsényi Miklós gróf (1665–1725), ezredes, 1691-től Ung vm. főispánja, 1703-tól II. Rákóczi Ferenc mellett a kuruc szabadságharc legfőbb vezetője. 1705-től a szövetkezett rendek főgenerálisa, a szenátus első tagja, 1707-től fejedelmi helytartó. 1710 végétől Lengyelországban, 1717-től Törökországban (1720-tól Rodostóban) élt. – 119, 121, 123
Beregszászi Nagy Pál (1750 k. – 1828), nyelvtudós, orientalista; 1798–1803-ban a sárospataki kollégiumban a teológia és a keleti nyelvek tanára. A nyelvújítás és a finnugor nyelvrokonság ellenzője. – 433
Berlichingen, Götz (Gottfried) von (1480–1562), német zsoldosvezér. A német parasztháborúban rövid ideig a parasztok kapitánya, emiatt

1526–30-ban fogságot szenvedett. 1542-ben Magyarországon a törökök ellen harcolt. – 229
Berry hercegné (1798–1870), Berry herceg (megh. 1820), X. Károly francia király második fiának özvegye, Chambord gróf (V. Henrik néven trónkövetelő) anyja. – 397
Berryer, Pierre-Antoine (1790–1868), francia ügyvéd, legitimista parlamenti képviselő. – 425
Bethlen-család – 456
Bethlen Gábor, iktári (1580–1629), 1613-tól erdélyi fejedelem. – 236
Bethlen Miklós gróf (1642–1716), erdélyi államférfi, 1691–1704-ben kancellár. Röpiratai, valamint bécsi fogságában készült Önéletírása irodalmi remekművek. – 445
Béthune, Maximilien – 358, lásd még Rosny márki, Sully herceg.
Bismarck, Otto Eduard Leopold herceg (1815–1898), porosz politikus, német államférfi. 1851-től frankfurti követ. 1862-től porosz miniszterelnök, a német egység létrehozója. 1871–90-ben a Német Birodalom első kancellárja. – 13, 347
Blanc, Louis (1811–1882), francia kispolgári szocialista teoretikus, politikus és történetíró. Az 1848. évi francia forradalom után az ideiglenes kormány tagja. – 13, 390, 401, 405, 407, 409, 412, 414–419
Blanqui, Louis Auguste (1805–1881), francia forradalmár. Utópista kommunista; tevékenyen részt vett az 1830-i, az 1848-i és az 1870-i forradalmakban. – 419
Boadicea (Boudicca) (?–i. sz. 62), brit fejedelemnő; i. sz. 61-ben a Britanniába törő római seregek legyőzték. 62-ben öngyilkos lett. – 471
Bocskai István (1557–1606), hadvezér; 1592-től váradi kapitány, 1604–06-ban a Habsburgellenes felkelés vezetője, 1605–06-ban Erdély fejedelme. – 324, 444
Bocsor István (1807–1885), 1831-től a pápai ref. kollégium tanára, történetíró. 1848–49-ben országgyűlési képviselő; a szabadságharc bukását követően visszavonult a politikától. Különböző tankönyvei mellett fő munkája a Hegel történetfilozófiai felfogása alapján íródott négy kötetes *Magyarország története*. – 446
Boleslaw Chrobry (Merész v. Vitéz), Piast (967–1025), 992-től lengyel nagyfejedelem, 1025-ben lengyel király; a lengyel területek egyesítője, a kereszténység terjesztője. – 32–34
Bolla Márton (1751–1831), piarista tanár, költő, író, történetíró. Elsőként adott ki Magyarországon egyetemes történeti tankönyvet – latin nyelven (1798–99). A *Supplex Libellus Valachorumra* írt mérsékelt hangú, magyar szempontú válaszirata 1907-ig kéziratban maradt. – 439
Bolton, helyesen: Boulton
Bolton, Matthew (1728–1809), angol mechanikus, gyáros. James Watt támogatója. – 259
Bonaparte, Napóléon (1769–1821), francia hadvezér, – 382, 421, 423 lásd még Napóleon, I.
Bonaparte, Louis Napóléon herceg (1808–1873) – 424–425, lásd még Napóleon, III.
Bonfini, Antonio (1434?–1503), olasz humanista történetíró, 1486-tól Beatrix királyné felolvasója, Mátyás király megbízásából a magyar történelem feldolgozója. – 464
Bongars (Bongarsius), Jacques (1554–1612), francia hugenotta tudós és diplomata. 1585-i konstantinápolyi útjáról írt naplójegyzeteiben magyarországi és erdélyi benyomásairól is beszámol. 1600-ban Frankfurtban kiadott *Rerum Hungari-*

carum scriptores varii c. gyűjteményében 23 magyarországi és külföldi szerző magyar vonatkozású írását adta közre. – 498
Borovszky Samu (1860–1912), történetíró, az MTA 1. tagja (1899) és irodaigazgatója, 1908-tól a M. Tört. Társulat titkára, a *Századok* szerkesztője (1913-ig). Társszerkesztője volt a *Magyarország vármegyéi és városai* c. sorozat első négy kötetének. – 17
Botkay-család – 123
Boto (XI. sz.), bajor lovag; 1060-ban thüringiai Vilmossal I. András királyságát védelmezte Béla herceg híveivel és a lengyel segédhadakkal szemben. – 37
Botond (X. sz.), a kalandozó hadjáratok egyik vezére, Kölpény fia, a Botond-nemzetség őse. – 15, 20, 29–31, 34–38
Bouquet, Dom Martin (1685–1754), francia bencés szerzetes, történeti források gyűjtője és kiadója; a *Rerum gallicarum et francicarum scriptores* c. forrásgyűjtemény első nyolc kötetének (1738–52) közreadója. – 498
Bourbon-dinasztia. – 397, 403, 406
Branković, Djuraj (György) (1367–1457), Szerbia utolsó ténylegesen uralkodó középkori fejedelme (1427–1457). Kiterjedt birtokai révén az egyik leggazdagabb magyarországi feudális nagybirtokos. – 95
Brebiri grófok: a XIII. századtól szereplő horvát-dalmát főúri család; a XIII–XIV. század fordulóján az Anjouk hatalomra segítői. 1347-ben kapták csereképpen Nagy Lajostól Zríny horvát helységet; ekkortól a család Zrínyi-nek nevezte magát. – 456
Brigido Josef báró, 1776-tól gróf (XVIII. sz.), előbb a galíciai kormányszék alelnöke, az 1780–90-es években elnöke; cs. és kir. kamarás. – 290, 293
Broglie, Achille–Charles herceg (1785–1870), francia orléans-ista politikus. – 422
Bruckenthal, Samuel báró (1721–1803), erdélyi szász politikus, író; 1766-tól az erdélyi udvari kancellária elnöke, 1777–87-ben Erdély kormányzója; a nagyszebeni Bruckenthal-múzeum és könyvtár alapítója. – 228
Brunhilda (?–613), Austrázia kegyetlen királynője; 613-ban kivégezték. A Nibelung énekben Gunter burgund király felesége. – 52
Bruno (Prunwart) (X. sz. 2. fele), verdeni püspök, egykor szentgalleni szerzetes, 972–73-ban II. Ottó német császár követe Géza fejedelemhez; magyarországi térítő püspök, Géza és családja megkeresztelője. – 48, 53, 62
Brunó, Querfurti (Szent Bonifác) (? – 1009 ?), a 990-es években Adalbert prágai püspök térítőtársa, 1004-től térítő érsek. 1003-ban és 1005–1008-ban a Tisza–Maros–Duna vidékén élő „fekete magyarok" térítője. 1004-ben és 1008-ban két változatban megírta Szent Adalbert püspök életrajzát. Ezt követően a poroszok közé ment téríteni, ahol mártírhalált halt. – 67–68
Bucholtz, Franz Bernhard lovag (1790–1838), kancelláriai tanácsos, osztrák történetíró. Fő munkája, az I. Ferdinánd uralkodásáról szóló nyolckötetes feldolgozás (és az ezzel kapcsolatos okmánytár) 1830–39-ben jelent meg. – 446
Budai Ézsaiás (1766–1841), ref. lelkész, történetíró, a magyar oktatási nyelv előharcosa. Háromkötetes magyar története konzervatív szel-

lemű, a Habsburgok iránt lojális. – 429, 431
Budai Ferenc (1760–1802), szováti ref. lelkész, filozófiai és történetíró. Háromkötetes „Polgári lexikona" a XV. század végéig ismerteti a magyar történetet. – 431
Bugeaud, Thomas Robert, utóbb Piconnerie márki, 1844-től Isly hercege (1784–1849), francia tábornagy. 1836–44-ben Algéria és Marokkó meghódítója, 1840–47-ben Algéria kormányzója. – 404–405
Bulcs, Bulcsú (?–955), harka. 947–950 között Bizáncban megkeresztelkedett; az augsburgi vereséget követően Nagy Ottó császár kivégeztette. A Vérbulcsú nemzetség őse. – 34, 43, 49
Burke, Edmund (1729–1797), angol liberális politikus, politikai író, történetíró, esztéta. – 321, 328, 375
Büchner, Ludwig (1824–1899), német filozófus és természettudós, a vulgáris mechanisztikus materializmus terjesztője. – 374
Büdinger, Max (1828–1902), német történetíró; 1861-től a zürichi, 1872–99-ben a bécsi egyetem professzora. Széles körű történetírói munkásságából a XI. századi magyar trónviszályokkal foglalkozik *Ein Buch über die ungarischer Geschichte 1058–1100* (Lipcse, 1866) c. munkájában. – 445
Bzimarz, a XVIII. sz. elején Bodrog megyei morva származású hadi biztos, majd szolgabíró. – 137

Cadiz hercege, lásd Ferenc (Assisi) Mária Ferdinánd
Caprara, Aeneas Silvius gróf (1631–1701), császári tábornok. 1683-ban Thököly serege ellen harcolt, majd Bécs felmentése után 1686-ig és 1694-ben részt vett a magyarországi felszabadító háborúkban. – 123
Caraffa, Antonio (1646–1693), olasz származású császári tábornok, 1686-tól Felső-Magyarország katonai parancsnoka. Eperjesen húsz vagyonos polgárt és nemest kivégeztetett; 1688-ban Zrínyi Ilonát a munkácsi vár átadására kényszerítette. Ezután Erdélybe küldték; 1690-től a franciák ellen harcolt. – 120, 494
Carey, Henry Charles (1793–1879), amerikai polgári kozgazdász és szociológus; a bontakozó kapitalizmus vulgáris védelmezője. Malthus népesedés-korlátozási elméletének bírálója. – 388
Caussidière, Marc (1809–1861), mint szocialista részt vett az 1834-i lyoni munkásfelkelésben, 1848-ban az ideiglenes kormány párizsi rendőrfőnöke. – 406
Cavaignac, Louis-Eugene (1802–1857), 1831–48 kozott az algériai gyarmati háború egyik parancsnoka, az 1848. februári forradalmat kovetően hadugyminiszter, a júniusi munkásfelkelés vérbefojtója, majd decemberig miniszterelnok. – 420–421, 423–425
Cavour, Camillo di Benzo gróf (1810–1861), olasz államférfi, liberális monarchista politikus; 1852–59- és 1860–61-ben piemonti miniszterelnok. – 13
Chatham lord, lásd Pitt, William, id.
Chateaubriand, François-René de (1768–1848), francia arisztokrata író; 1789-ben a forradalom elol elmenekult. A Bourbon-restaurácio idején külügyminiszter, majd kovet. – 475
Chevalier, Michel (1806–1879), francia mérnök, közgazdasági író. 1838-tól államtanácsos, 1840-től

a Collège de France nemzetgazdaságtan tanára. – 387
Cicero, Marcus Tullius (i. e. 106–43), római szónok és államférfi. – 471, 496
Cloşca, Juon (1750–1785), az 1784-i erdélyi román parasztmozgalom egyik vezetője. – 237–238
Colbert, Jean Baptiste (1619–1683), francia államférfi, XIV. Lajos nagy befolyású minisztere (1661-től a pénzügyek intendánsa, 1665-től főellenőre); a merkantilizmus egyik legkiválóbb képviselője. – 146
Coligny, Gaspard de Châtillon (1519–1572), a francia hugenották egyik vezetője, 1552-től admirális. Az ellene elkövetett merénylet bevezetője volt a Szent-Bertalan-éji tömegmészárlásnak. – 361, 367
Comines (Cominaeus), Philippe de la Clite de, sieur d'Argenton (1445–1509), francia diplomata és történetíró. Merész Károly burgundi herceg, majd XI. és XII. Lajos francia királyok szolgálatában állott. – 476
Condé, Henri (1552–1588), Condé és Enghien hercege, a francia hugenották hadvezére; IV. Henrik híve. – 365
Condé, Henri, ifj. (1588–1646), Henri Condé herceg (1552–1588) utószülött fia, Condé és Enghien hercege, francia hadvezér, 1635-től Burgundia és Lotharingia kormányzója. XIII. Lajos halála (1643) után az államtanács vezetője. – 365
Consbruch (Consburgh?) Pál gróf (XVII–XVIII. sz.), 1713-tól Arad vm. főispánja. – 120
Cormenin, Louis Marie, de la Haye vicomte (1788–1868), francia publicista, 1828-tól parlamenti képviselő. 1848-ban a nemzetgyűlés alelnöke, az alkotmányjavaslat ügyében kiküldött bizottság elnöke. Ellenezte Louis Bonaparte (a későbbi III. Napóleon) képviselőségét, majd óvást emelt az 1851. dec. 2-i államcsíny ügyében. 1852-től az államtanács tagja. – 422
Cornelia (i. e. II. sz.), Publius Cornelius Scipio Africanus Maior leánya, Tiberius Sempronius Gracchus felesége, ifjabb Tiberius és Caius Gracchus anyja, nagyműveltségű asszony. – 432
Crémieux, Isaac Adolphe (1796–1880), francia jogász, az 1848. februári forradalmat követően az ideiglenes kormányban, valamint 1870–71-ben a Nemzeti Védelem kormányában igazságügyi miniszter. – 408–409
Crişan, Gheorghiu (tkp. Marcu, Giurgiu) (1732–1785), az 1784-i erdélyi román parasztfelkelés egyik vezetője; elfogatását követően a bötönben öngyilkos lett. – 237
Cromwell, Oliver (1599–1658), jómódú angol földbirtokos, a polgári forradalom vezetője; 1653–58-ban Anglia, Skócia és Írország lord-protektora. – 212, 486
Curiatiusok: a római hagyomány szerint Alba Longában élt nemzetség. – 38
Cuvier, Georges báró (1769–1832), francia zoológus, egyetemi tanár, az összehasonlító boncolástan megteremtője. – 375, 459
Czobor Ádám gróf – 123

Csák Máté (1260 k. – 1321), 1293–96-ban királyi lovászmester, 1297-ben Magyarország nádora. – 97, 99
Csák Ugrin (?–1311), főúr; 1268-tól szörényi bán, 1272–74-ben lovászmester, 1275-ben országbíró, 1275–76-ban szörényi bán és erdélyi vajda, 1277–79-ben tárnokmester, 1275–80-ban macsói bán. 1307–09-ben tárnokmester. – 84

Csáky Imre gróf (1672–1732), királyi tanácsos, Csáky István országbíró fia; 1702-től váradi püspök, 1710-től kalocsai érsek, az egri püspökség adminisztrátora, 1717-től bíboros. Bács és Bihar vm. főispánja; 1722-ben a Habsburgok nőági örökösödésének szószólója. Értékes könyvtára és képgyűjteménye volt. – 133
Csáky István gróf (1635–1699), felvidéki nagybirtokos, 1658–63-ban Szepes, 1671–90-ben Bereg vm. főispánja, 1661–70-ben szatmári kapitány, 1682-től felső-magyarországi főkapitány, 1687-től országbíró. – 123
Csáky Istvánné grófné Mikola Ágnes bárónő (XVII–XVIII. sz.), Mikola László br. húga. Bilaki házában jobbágyai megölték, mivel kegyetlenül bánt velük. – 128
Csáky Mihály gróf (1676–1757), 1704-ben Szepes várát a kurucok kezére adta; előbb lovas ezredes, 1705-től generális, 1708-tól altábornagy a kuruc seregben. 1711 után Havasalföldön, 1722-től Rodostóban élt. 1738-tól a rodostói bujdosók vezetője. – 119, 123
Csáky Zsigmond (1665–1738), Csáky István országbíró fia, Szepes és Abaúj megyék főispánja, Szendrő vár örökös főkapitánya, tárnokmester. – 119, 123–124
császár (1576–1612), lásd Rudolf, II.
Csengery Antal (1822–1880), publicista, közgazdász, történetíró, Eötvös József és Szalay László köréhez tartozó reformpolitikus. 1845–49-ben a *Pesti Hírlap*, 1848–49-ben a *Respublica*, 1857–69-ben a *Budapesti Szemle* szerkesztője. 1847-től az MTA tagja, 1871–80-ban másodelnöke. 1868-tól Deák-párti képviselő. – 466, 480
Cserei Mihály (1668–1756), erdélyi történetíró. 1707–10-ben Csíkszék főkirálybírája, 1713-tól Brassószék albiztosa volt. Erdély történetéről szóló munkája Apafi Mihály fejedelemségétől 1712-ig terjed. – 214, 216, 224
Csóka (XIII. sz. vége), esztergomi szabó. – 84
Csuday Jenő (1852–1938), premontrei szerzetes, történész, 1875-től szombathelyi gimn. tanár, 1893-tól a Nemzeti Múzeum segédőre, 1894-től egy. magántanár. A Marczali Henrik szerkesztette Nagy Képes Világtörténet VI. kötetének (középkor) szerzője. – 17

Damjanich János (1804–1849), császári tiszt, 1848 nyarától honvédtiszt, decembertől tábornok; az 1849 tavaszi hadjárat egyik vezére. Aradon kivégezték. – 346
Danton, Georges Jacques (1750–1794), ügyvéd, a nagy francia forradalom egyik kiemelkedő alakja, miniszter, a konvent és a Közjóléti Bizottság tagja, a jakobinus klub elnöke. 1793 őszétől szembefordult a jakobinus diktatúrával. Kivégezték. – 400
Dares Frigius (Phrygius), antik író; a trójai történetet és egy Nagy Sándor tetteit elbeszélő regényes gesta szerzője. – 8
Darvas Erzsébet (XIX. sz.), Darvas Antal kiválóan képzett leánya. Bónis Sámuel (1810–1879) reformpolitikus felesége. – 446
Darwin, Charles Robert (1800–1882), angol természettudós, az evolúciós származástani elmélet (darwinizmus) kidolgozója. – 374–377
Dávid (i. e. 1000 k.), Izráel második királya. – 37
Deák Antal József (1789–1842), 1828–31-ben Zala vm. alispánja, 1825–

27-ben, 1830-ban és 1832–33-ban a megye ellenzéki országgyűlési követe. 1833-ban öccse, Deák Ferenc váltotta fel megyéje követségében. – 16
Deák Ferenc (1803–1876), ügyvéd, jogtudós, államférfi; 1848 áprilisszeptemberben igazságügyi miniszter, 1865/67-ben a kiegyezés létrehozója. – 115, 339, 344, 346, 442, 444, 448, 465–466
Démoszthenész (i. e. 384–322), athéni államférfi. – 144, 231
Deodát (X. sz.), sanseverinói gróf, I. István állítólagos nevelője. – 70
Dessewffy-család – 14
Dietrichstein (XVIII. sz.) kamarai elnök. – 121–122
Disraeli, Benjamin, Earl of Beaconsfield (1804–1881), angol regényíró, konzervatív államférfi. 1852–67 között több ízben pénzügyminiszter, 1868-ban és 1874-80-ban miniszterelnök. Agresszív gyarmati politikát folytatott. – 389
Dlugoss (Dlugosz), Jan (1415–1480), lengyel főpap, diplomata, lwówi érsek, történetíró. 12 kötetes *Historia Polonica* c. fő műve – főként a Hunyadiak korára – a magyar történelemnek is fontos forrása. – 104
Domanovszky Sándor (1877–1955), 1914–48-ban a magyar művelődéstörténet tanára a budapesti egyetemen, 1913–43-ban a *Századok* szerkesztője, 1915-től az MTA tagja. A magyar krónikairodalom, a középkori gazdaságtörténet művelője, a magyar mezőgazdaságtörténeti iskola kialakítója, a két világháború közötti időszakban a magyar történettudomány kiemelkedő jelentőségű szervezőegyénisége. – 22
Domokos Lajos (1728–1803), politikus, író; előbb Debrecen főjegyzője, majd 1770–77–, 1779- és 1784–86-ban a város főbírája. A magyar nyelv elismertetéséért folytatott küzdelem egyik vezetője. – 270
Dózsa György (1470 k. –1514), lovaskapitány, az 1514-i parasztháború vezére. – 111
Draskovics grófné (XVIII sz.), Csepreg zsarnok földbirtokosnője. – 128
Drugeth János, homonnai (1288 k. 1333), Drugeth Fülöp (1323–27-ben nádor) bátyja. 1324 után jött Magyarországra és öccse halálát (1327) követően 1329–33-ban Magyarország nádora és a kunok bírája volt. 1330-tól Tolna, Somogy, Zemplén és Fejér vármegyék ispánja. A homonnai Drugeth család alapítója. – 99–100
Dugonics András (1740–1818), piarista tanár, író; 1774-től a nagyszombati egyetem matematikatanára. Az egyetemet Budára és Pestre is követte. 1808-ban vonult nyugalomba. – 433
Dugovies Titusz (?–1456), Hunyadi János katonája. – 29
Duvergier de Hauranne, Prosper (1798–1881), francia politikus, publicista; 1831-től parlamenti képviselő, az 1840-es években a balközép tagja. A parlamenti és választójogi reformról szóló röpiratai nagy visszhangot váltottak ki. A császárság időszakában történelmi tanulmányokkal foglalkozott; az 1870-i háborúban megsebesült, 1871-től ismét balközép párti képviselő.– 401
Dühring, Karl Eugen (1833–1921), német filozófus és közgazdász. – 7
Dümmler, Ernst Ludwig (1830–1902), német történetíró, forráskiadó; a hallei egyetem professzora. 1888-ban átvette a *Monumenta Germaniae historica* sorozat szer-

kesztését. Több munkájában foglalkozik a X–XII. századi magyar történettel, ill. egyes problémáival. – 445

Edburga, a korai angolszász történet neves nőalakja. – 52
Edelspacher György (XVIII. sz.), gyoroki földbirtokos, az Aradvidéki szőlőtermelés meghonosítója. – 172
Ekkehard, Aurai (Uraugiensis) (XI–XII. sz.), német krónikaíró. Az 1101–1125. évek eseményeiről szóló *Chronicon* c. munkája az első keresztes had magyarországi átvonulásáról és harcairól, ill. Kálmán király és Álmos herceg viszonyáról is megemlékezik. – 37
Elek (Alexis), Szent (?–410 k.), gazdag római fia; miután vagyonát a szegények között kiosztotta, Keletre ment, majd mintegy húsz év múlva visszatért Rómába, ahol atyja háza lépcső aljában koldusként halt meg. Görög és szír eredetű legendája Nyugat-Európába csak a X. században jutott el számos átdolgozásban. Több magyarországi kódexben is megtalálhatók variánsai. – 70
Endlicher István László (1804–1849), történetkutató, filológus, botanikus. Kiadta az admonti kódexből István király két törvénykönyvét, Anonymus *Gesta Hungarorum*át és a *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana* c. gyűjteményt. Az első német nyelvű kínai nyelvtan szerzője. – 498
Endre, II., lásd András, II.
Endre, III., lásd András III.
Endre, Anjou (1327–1345), herceg, Károly Róbert ifjabb fia. Calabria hercege, 1342-től Johanna nápolyi királynő férje, 1344–45-ben nápolyi király. Egy vadászat alkalmával megölték. – 97
Engel János Keresztély (1770–1814), szepességi szász polgár, történetíró. Felvilágosult protestáns, de ugyanakkor Habsburg-monarchikus szellemben fogantak Magyarország, Galícia, Ukrajna, valamint Raguza történetéről írott német nyelvű munkái. – 430
Engels, Friedrich (1820–1895) – 391, 393
Eötvös József báró (1813–1871), regényíró, költő, publicista, kultúrpolitikus, a centralisták egyik vezetője; 1848-ban és 1867–71-ben vallás- és közoktatásügyi miniszter. – 6, 435, 442, 448, 492
Eötvös Loránd báró (1848–1919), fizikus, 1878-tól a budapesti egyetem fizikai tanszékének professzora, 1873-tól az MTA tagja, 1889–1905-ben elnöke, 1894–95-ben vallás- és közoktatásügyi miniszter; 1895-ben az Eötvös-kollégium létrehozója. Eötvös József fia. – 14
Épernon herceg: Jean-Louis de Nogaret de la Valette (1554–1642), francia főúr; 1610-ben a IV. Henrik király elleni gyilkos merénylet értelmi szerzőjének tartották. – 368
Erdődy György Lipót gróf (1685 ut. –1759), ezredes, helytartósági tanácsos, kincstári elnök, koronaőr, 1748–59-ben országbíró. Esterházy Pál nádor veje. – 124, 126
Erzsébet, Kotromanić (1339–1387), István boszniai fejedelem leánya, 1353-tól I. Lajos magyar király felesége. – 105
Erzsébet, Piast (1300–1380), lengyel hercegnő, Lokietek Ulászló lengyel király leánya, Kázmér későbbi lengyel király nővére, 1320-tól Károly Róbert magyar király harmadik felesége. Mind férje, mind fia uralkodása idején jelentős sze-

repe volt az államkormányzásban, a dinasztikus politika alakításában. – 94, 97, 103, 105
Erzsébet, I., Tudor (1533–1603), 1558-tól angol királynő, VIII. Henrik angol király és Boleyn Anna leánya. – 363
Esterházy-család – 156
Esterházy Antal gróf (1676–1722), császári ezredes, 1703–1708/9-ben Komárom vm. főispánja. 1704 májusától kuruc generális, 1705-től szenátor, 1706-ban tábornagy és dunántúli főkapitány. 1711-tól Lengyelországban, 1721-től Rodostóban élt. – 119
Esterházy János báró, 1683-tól gróf (1610–1690), tábornok, dunántúli (győri) al-, majd főkapitány. 1686-ban részt vett Buda felszabadításában, 1687-ben visszafoglalta Várpalotát. – 123
Esterházy József gróf (1682–1748), előbb pap, majd császári tiszt, Esterházy Antal öccse. A Rákóczi-szabadságharc idején a császári seregben harcolt. 1708/9–48-ban bátyja utóda Komárom vm. főispáni székében. 1721-től tábornagy, 1724-től szeptemvir, 1725–30-ban helytartósági tanácsos, 1733-tól horvát bán, 1741–48-ban országbíró. – 151
Esterházy Károly gróf (1725–1799), 1752-től váci, majd egri püspök. Élesen szembeszállt II. József reformjaival; az 1790/91-i országgyűlésen ellenezte a protestánsok jogainak törvénybeiktatását. Nagy műveltségű, művészetpártoló, tudós főpap. – 273
Esterházy Pál gróf, 1687-től herceg (1635–1713), nagybirtokos, költő, zeneszerző, Esterházy Miklós nádor fia. 1668-tól bányavidéki főkapitány, 1681-től Magyarország nádora. Az 1687-i országgyűlésen a Habsburgok örökös királyságát kimondó és az Aranybulla ellenállási záradékát eltörlő törvény kezdeményezője. – 123
Estrées, Gabrielle d' (1570–1599), IV. Henrik francia király kedvese. Három gyermekét a király Vendôme hercegeivé tette. – 359
Etele, lásd Attila
Ézsaiás (Jesája) (i. e. VIII. sz.), Amóc fia, a zsidóság egyik legkiemelkedőbb prófétája. – 63

Fabris (XVIII. sz.), velencei származású császári tábornok, 1784 végétől Erdély katonai parancsnoka. – 236
Falloux, Fréderic-Pierre (1811–1886), francia klerikális-legitimista politikus és író; 1848 decemberétől O. Barrot kormányának közoktatásügyi minisztere. – 419, 425
Fáncsy-féle javak: vsz. Fáncsy Pál 1655-ben vérfertőzésért elkobzott birtokairól van szó. – 126
Fejér György (1766–1851), szerzetes, történetíró; 1808-tól a teológia tanára a pesti egyetemen, 1824–43-ban a pesti egyetemi könyvtár igazgatója. Történetírói munkásságából kiemelkedő jelentőségű 40 kötetes középkori oklevélkiadása. – 435, 498
Fejérpataky László (1857–1923), történetíró, az OSzK igazgatója, 1895-től a budapesti egyetemen az oklevél- és címertan tanára. 1884-től az MTA tagja, 1915-től a Nemzeti Múzeum igazgatója, majd főigazgatója; a Történelmi Társulat alelnöke. – 7–8
Fekete János (XVII–XVIII. sz.) – 137
Ferdinánd, II., Habsburg (1578–1637), 1590-től Stájerország, Karintia és Krajna főhercege, 1619-től

német-római császár, magyar és cseh király. – 316
Ferdinánd, V. (1793–1875), 1835–48-ban magyar és cseh király és I. Ferdinánd néven osztrák császár. 1848. december 2-án lemondott. – 343–344, 346–347
Ferdinánd, VII., Bourbon (1784–1833), 1808-ban és 1814-től spanyol király. – 397
Ferdinánd, Orléans-i (1810–1842), Lajos Fülöp francia király legidősebb fia, 1830-tól Orléans hercege, trónörökös. – 397
Ferenc, I. (1494–1547), 1515-től francia király. – 364
Ferenc, I., István Lipót (1708–1765), Lipót lotharingiai herceg fia és utóda, 1729–35-ben Lotharingia és Bar hercege, 1732–36-ban királyi helytartó Magyarországon,1736-tól Mária Terézia főhercegnő férje, 1737-től Toscana nagyhercege, 1741-től Mária Terézia uralkodótársa, 1745-től I. Ferenc néven német-római császár. – 153
Ferenc, II., Habsburg (1768–1835), 1792–1806-ban német-római császár, I. Ferenc néven magyar és cseh király (1792–1835) és 1804-től osztrák császár. – 431
Ferenc Ferdinánd Fülöp Lajos Mária, Orléans-i (1818–1900), Joinville hercege, Lajos Fülöp francia király harmadik fia. – 397, 402
Ferenc (Assisi) Mária Ferdinánd (1822–1902), Cadiz hercege, II. Izabella spanyol királynő unokabátyja és 1846-tól férje. Miután Izabellát 1868-ban elűzték, férje követte őt Párizsba, ahol rövidesen elváltak. – 397
Ferenc József, I. (1830–1916), osztrák főherceg, Ferenc Károly trónörökös fia. V. Ferdinánd és apja lemondását követően 1848. december 2-ától osztrák császár és magyar király. 1867. június 8-án koronázták meg Budán. – 343–344, 347
Ferenc Károly (1802–1878), osztrák főherceg, I. (V.) Ferdinánd öccse, trónörökös. 1848. december 2-án lemondott trónöröklési jogáról fia, Ferenc József főherceg javára. – 344
Fessler Ignác Aurél (1756–1839), kapucinus szerzetes, történetíró, 1784-től a keleti nyelvek tanára a lembergi egyetemen. 1791-ben ev. hitre tért; 1809-től Pétervárott a keleti nyelvek és a bölcselet tanára. Más történeti munkái mellett élete fő műve a Magyarország történetéről írt 10 kötetes összefoglalása. – 430
Feuerbach, Ludwig (1804–1872), német materialista filozófus. – 373–374
Fichte, Johann Gottlieb (1762–1814), német szubjektív idealista filozófus. – 249, 370, 381, 472
Flocon, Ferdinand (1800–1866), francia kispolgári republikánus közíró és politikus. 1848-ban a *Réforme* szerkesztője, az ideiglenes kormány tagja. – 407
Fogarassy Albert (XIX–XX. sz.), a Nagy Képes Világtörténet első kötetében a Kelet ókori népei történetének szerzője (1899). – 17
Forgács-család 126–127
Forgách Simon gróf (1669–1730), császári tábornok, 1704 tavaszától kuruc tábornagy, 1705-ben a reguláris kuruc csapatok és Erdély főparancsnoka. 1711-től Lengyelországban, ill. Moldvában, közben rövid ideig Rodostóban élt. – 119, 123, 126
Forray András (Endre) (XVIII. sz.), 1751-ben Arad vm. jegyzője és országgyűlési követe, 1767-től hosszú időn át a megye alispánja. Utóbb királyi tanácsos. – 218, 237

Fourier, François Marie Charles (1772–1837), francia utópista szocialista. – 384, 412
Fraknói (Frankl) Vilmos (1843–1924), r.k. pap, történetíró; 1870-től az MTA tagja, 1879-től főtitkára, 1889–92-ben másodelnöke; 1892-től arbei c. püspök. – 9
Frankenbergi Rausch (?) (XVIII. sz), előbb bécsi rendőrbiztos, 1785-től Pozsony rendőrfőnöke. – 277
Fráter (Martinuzzi) György (1482–1551), horvát származású államférfi, Szapolyai János király diplomatája, 1534-től váradi püspök. 1542-től Habsburg Ferdinánd erdélyi helytartója; 1551-ben esztergomi érsek és bíboros. – 440
Fredegunda (?–597), kegyetlenkedéseiről hírhedt frank királynő, Chilperichnek, Neustria királyának kedvese, utóbb felesége. 584-ben kozreműködött férje megölésében. – 52
Fridrik, Friedrich, lásd Frigyes
Frigyes, II., Hohenzollern, Nagy (1712–1786), 1740-től porosz király. – 241, 250, 255, 289, 473–474
Frigyes Vilmos, I., Hohenzollern (1688–1740), 1713-tól porosz király. – 484
Frigyes Vilmos, III., Hohenzollern (1770–1840), 1797-től porosz király. – 431, 474
Frigyes Vilmos, IV., Hohenzollern (1795–1861), porosz király (1840–1858); betegsége miatt lemondott öccse, I. Vilmos javára. – 484
Fuxhoffer Damján (1741–1814), bencés szerzetes; 1803-ban adta ki a magyarországi monostorokról szóló latin nyelvű munkáját. – 498
Fülöp, II., Habsburg (1527–1598), V. Károly császár fia, 1556-tól Spanyolország és Nápoly királya. – 479, 481
Gabrielle, lásd Estrées, Gabrielle d'
Gál (Gallus), Szent (?–627), remete, a szentgalleni kolostor alapítója. – 48
Garnier-Pagès, Louis-Antoine (1803–1878), francia republikánus politikus. Részt vett az 1830-i forradalomban; az 1848-i forradalmat követően az ideiglenes kormány pénzügyminisztere. 1870-ben a nemzeti védelem kormányának tagja. – 401–402, 409, 416
Gebler, Tobias Philipp báró (1726–1786), osztrák államférfi és drámai költő. 1762-től udvari tanácsos, majd cseh-osztrák alkancellár, az 1780-as években az államtanács tagja. – 226
Gentilis de Monteflorum (?–1312), itáliai Ferenc rendi szerzetes, hittudós, 1298-tól bíboros, pápai diplomata. 1308-tól a pápa követeként Magyarországon tartózkodott, elfogadtatta Károly Róbert királyságát. – 101
Gentz, Friedrich von (1764–1832), osztrák államférfi és publicista. 1785-től porosz állami tisztviselő. Eleinte a francia forradalom híve, majd reakciós álláspontra helyezkedve 1802-ben osztrák szolgálatba lépett; utóbb Metternich munkatársaként, az 1814–15-i bécsi kongresszus főtitkára. – 321, 479
Geoffroy Saint-Hilaire, Étienne (1772–1844), francia zoológus, 1809-től a párizsi orvosi karon a zoológia professzora. – 375
Georgiosz Monachosz Hamartolosz = György barát (IX. sz.), bizánci krónikaíró. Világkrónikájának X. századi folytatása valószínűleg Szümeón Logothétisz munkája. Ez utóbbi több kéziratban és más szerzők neve alatt is az utókorra maradt. – 32

Georgius princeps, lásd Branković, Djuraj
Gérard, Etienne Maurice gróf (1773–1852), francia tábornagy. 1796-tól részt vett a napóleoni háborúkban; 1817 után ellenzéki parlamenti képviselő, 1830-ban a júliusi forradalom részese, majd novemberig hadügyminiszter. – 403
Gerbert (930–1003), matematikus, filozófus, feltaláló, III. Ottó császár nevelője. 992-től rheimsi, 998-ban ravennai érsek, 999-től II. Szilveszter néven az első francia származású pápa. 1000-ben korona küldésével ismerte el I. István királyságát. – 69
Geréb József (1861–1933), klasszika filológus, 1885-től több vidéki és fővárosi gimnázium latin-görög tanára, számos szakmájába vágó monográfia szerzője. Marczali Henrik Nagy Képes Világtörténetének szerzőtársa. – 17
Gergely, I., Nagy, Szent (540–604), 590-től pápa. – 70
Gertrud (1185 k.–1213), Andechsi Berthold meráni herceg leánya, 1202-től András magyar herceg felesége, 1205-től királyné. Férje galíciai hadjárata idején az elégedetlen főurak Pilisen meggyilkolták. – 78
Gévay Antal (1796–1845), orientalista, történetíró; 1827-től a bécsi udvari könyvtár tisztviselője, 1840-től udvari levéltáros; 1831-től az MTA tagja. 1837-ben latinul, magyarul és törökül kiadta az 1625-i gyarmati és az 1627-i szőnyi békekötés iratait. – 446
Géza (940?–997), Taksony fejedelem fia, 970/971-től magyar nagyfejedelem. – 51–61, 65, 67, 69–70, 72
Giesebrecht, Wilhelm (1814–1889), német történetíró, Ranke tanítványa; hatkötetes fő műve a német császárkor történetével foglalkozik 1190-ig. – 487
Gizella (985 k. – 1065?), bajor hercegnő, II. Civakodó Henrik bajor hg. leánya, 996?-tól István magyar fejedelem felesége. 1044-ben Aba Sámuel bukása után III. Henrik császár kíséretében hazatért Bajorországba, ahol a passaui apácakolostor főnökasszonya lett. – 54, 72
Gladstone, William Ewart (1809–1898), angol politikus, 1843-tól számos miniszteri tárca betöltője. 1867-től a Liberális Párt vezetője; 1868–74-ben, 1880–85-ben, 1886-ban és 1892–94-ben miniszterelnök. – 390
Goethe, Johann Wolfgang von (1749–1832), német költő. – 34, 370, 375, 377, 417, 471–472, 490
Goldziher Ignác (1850–1921), orientalista, 1876-tól az MTA tagja, 1894-től a budapesti egyetem sémi filológiai tanszékének tanára. Marczali Henrik Nagy Képes Világtörténetének munkatársa. – 17
Gorove István (1819–1881), közgazdász, politikus, 1843-tól az MTA tagja. 1846-tól a Védegylet igazgatója, 1848–49-ben országgyűlési képviselő. 1849 áprilisában a Függetlenségi Nyilatkozat egyik megszövegezője, majd török-, ill. franciaországi emigráns. 1861-ben és 1865-től ismét képviselő; 1867–70–71-ben előbb földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi, majd közmunka- és közlekedésügyi miniszter. – 347
Görgey Artúr (1818–1916), 1837–45-ben katonatiszt, majd vegyész; 1848 nyarától honvédtiszt, novembertől tábornok, 1849-ben több ízben hadseregparancsnok, ill. hadügyminiszter. – 346–347
Grassalkovich Antal báró, utóbb gróf (1694–1771) nagybirtokos, 1720-

tól királyi jogügyi igazgató, 1731-től személynök, 1748-tól a magyar kamara elnöke, 1751-től koronaőr. – 124
Graves, Clara (XIX. sz.), 1843-tól Leopold Ranke felesége. – 487
Grossing (Grossinger) József (1751–1830), komáromi születésű jezsuita szerzetes, a rend feloszlatása után udvari kancelláriai titkár, közjogi író. Valószínű, hogy a *Ius publicum Hungariae* (1786) c. munka szerzője. – II. Lipót alatt rendőrügynök. – 315
Guiccardini, Francesco (1483–1540), firenzei ügyvéd, olasz történetíró. 1513–34-ben pápai szolgálatban Modena, Reggio és Romagna kormányzója. Az 1492–1534 közötti időszak történetéről szóló *Storia d'Italia* c. főműve 1561–64-ben jelent meg. Számos európai nyelvre lefordították. – 477
Guido da Columna (XIII. sz.), szicíliai krónikaíró és költő. – 8
Guise, Henri herceg (1550–1588), Louis Guise bíboros bátyja, hugenotta-üldöző, 1576-ban a Bourbon Henrik elleni liga létrehozója, III. Henrikkel szemben trónkövetelő. Az 1588-i blois-i rendi gyűlésen III. Henrik király kivégeztette. – 368
Guise, Louis herceg (1556–1588), bíboros, az hugenották ádáz ellensége, 1576-ban a Bourbon Henrik elleni liga egyik vezetője. A III. Henrik királlyal való szembenállásáért kivégezték. – 368
Guizot, François Pierre Guillaume (1787–1874), francia államférfi és történetíró. 1832–37-ben közoktatásügyi miniszter, 1840–48-ban külügyminiszter, 1847 őszétől a kormány tényleges feje. – 396–404, 406, 409, 437
Gunst Péter – 3, 24
Gvadányi József gróf (1725–1801), olasz eredetű, Magyarországra származott császári lovasgenerális, költő, író. Millot (Millet) egyetemes történeti munkáját magyarra fordította hat kötetben (Pozsony 1796-tól). A befejező VII–IX. kötetet mások fordították. – 436
Gyarmathi Sámuel (1751–1830), orvos, nyelvtudós. – 433
Gyomlay Gyula (1861–1942), klaszszika filológus, 1883-tól gimn., 1906-tól Eötvös-kollégiumi tanár, 1918-tól a pozsonyi, ill. a pécsi egyetem klasszika-filológia professzora. Marczali Henrik Nagy Képes Világtörténete II. kötetének szerzőtársa. – 17
Győry Ferenc, 1785-től gróf (XVIII–XIX. sz.), udvari tanácsos, 1780–83-ban a visszacsatolt Torontál vm. első főispánja, 1782–85-ben Tolna vm. főispánja, 1785–90-ben az észak-dunántúli megyék királyi biztosa. – 162–163
Gyula, id. (IX–X. sz.), a krónikás hagyomány szerint Horka fia, a honfoglaló magyarság egyik vezére. Karold és Sarolt apja, Géza fejedelem apósa, István király anyai nagyapja. – 52
Gyulai Ferenc gróf (1714–1787), erdélyi konzervatív-dinasztikus szellemű főnemes, földbirtokos, tábornok. Emlékiratai szólnak az 1739-i török háborúról, az osztrák örökösödési háborúról és II. József 1773-i erdélyi útjáról. – 233, 274
Gyulai Pál (1826–1909), irodalomtörténész, költő, író, kritikus. Az 1850-es évek végétől az irodalmi Deák-párt egyik vezetője. 1858-tól az MTA tagja, 1870-től osztálytitkár; 1876–92-ben a budapesti

egyetemen a magyar irodalomtörténet professzora, 1873-tól a *Budapesti Szemle* szerkesztője. – 466

Habsburg-dinasztia – 16, 123, 231, 235, 258, 300, 314, 323, 343, 346–347, 364–365, 367, 431, 438, 444

Hadik András gróf (1710–1790), huszártiszt, 1774-től tábornagy. Az osztrák örökösödési és a hétéves háború harcaiban tűnt ki. 1762–63-ban a Sziléziában harcoló csapatok főparancsnoka, 1772-ben lengyelországi főparancsnok és polgári kormányzó, 1774-től a bécsi udvari haditanács elnöke. – 214, 228, 233, 235, 238

Hagen von Tronege: a Nibelung énekben Gunter burgund király és Brunhild királyné lelkes híve. Hagent Kriemhild második férje, Etzel (Attila) Siegfried kardjával ölte meg. – 37

Hajnal István (1892–1956), történetíró. 1920-tól levéltáros, 1930-tól a budapesti egyetemen az újkori egyetemes történet tanára, 1928–49-ben az MTA tagja. 1955-től a történettudományok doktora. – 20

Hajnóczy József (1750–1795), ügyvéd, jogtudós. 1794 tavaszától a magyar jakobinus mozgalom részese, a Szabadság és Egyenlőség Társaság egyik igazgatója. Kivégezték. – 325, 327–329, 332

Halász Péter (1676–1741), előbb kuruc testőrkapitány, majd a szatmári béke után császári szolgálatba lépett. – 126

Haller István gróf (XVIII. sz.) – 229

Haller, Karl Ludwig von (1768–1854), svájci politikus és író. 1830-tól Párizsban az École des chartes tanára. Az 1830-i forradalmat követően katolikus párti politikus. Hatkötetes *Restauration der Staatswissenschaft* c. fő művében a reakció létjogosultságát bizonyítja. – 475

Hampel József (1849–1913), régész, 1877-től a Nemzeti Múzeum éremés régiségtárának őre, 1890-től igazgatója. 1877-től a budapesti egyetemen a klasszikus régészet magántanára, 1880-tól az ókori történet rk. tanára. 1884-től az MTA tagja. Hosszú időn át szerkesztette az *Archaeológiai Értesitőt*. Felesége Pulszky Polixena. – 9

Hanibál (Hannibál?) József (XVII–XVIII. sz.), az 1710-es években Sopron megyei szolgabíró. – 137

Hannibal (i. e. 247–183), Hamilcar Barcas fia, karthagói hadvezér. – 434

Hardenberg, Karl August, 1814-től herceg (1750–1822), porosz államférfi; 1791-től miniszter, 1804–06-ban és 1807-ben külügyminiszter, 1810-től kancellár, 1817-tól a porosz államtanács elnöke. – 474, 487

Harrach, Alois Ludwig Thomas Raimund gróf (1669–1742), császári diplomata; 1715-től Alsó-Ausztria kormányzója, 1728-tól nápolyi alkirály. – 121, 126

Harruckern János György báró (1664–1742), nagybirtokos. A törökellenes felszabadító harcok és a Rákóczi szabadságharc idején a császári hadak élelmezési biztosa. Szolgálatait III. Károly udvari kamarai tanácsosi tisztséggel és bárói címmel, továbbá nagykiterjedésű birtokokkal jutalmazta. Békés, Csongrád és Zaránd megyékben. 1729-től Békés vm. főispánja. Nagyarányú telepítőakciója során ő telepítette Békésbe a szlovákokat is. – 120, 164, 167–168

Hartleben Konrád Adolf (1778–1863), mainzi születésű pesti könyvkiadó (1803-tól). – 437

Haşdeu, Bogdan Petriceic (1838–1907), román történetíró, a román tudományos történetírás és nyelvtudomány megalapozója; a bukaresti egyetem tanára, a bukaresti állami levéltár igazgatója. Legjelentősebb műve a román nyelv etimológiai szótára. Magyar részről főként Hunfalvy Pál vitázott nézeteivel. – 16

Haynau, Julius Jakob báró (1786–1853), a hesseni választófejedelem törvénytelen fia, osztrák hadvezér; 1849 áprilisában a bresciai lázadás vérbefojtója, május végétől 1850 júliusáig magyarországi teljhatalmú fő hadi parancsnok. – 494

Häckel (Haeckel), Ernst (1834–1919), német biológus, egyetemi tanár, a darwini evolúciós elmélet továbbfejlesztője, monista filozófus. – 377

Heeren, Arnold Hermann Ludwig (1760–1842), német történetíró, a göttingeni egyetemen 1794-től a filozófia, 1801-től a történelem tanára. 1828-ban Ukerttel megindította a *Geschichte der europäischen Staaten* c. egyetemes történeti gyűjteményt. – 437

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831), a legjelentősebb német idealista filozófus. – 18, 370–371, 373, 375, 390, 417–418, 475

Heine, Heinrich (1797–1856), Franciaországban élő német forradalmi demokrata költő, író, publicista. – 482

Heister, Siegbert gróf (1646–1718), császári tábornagy, a bécsi udvari haditanács alelnöke, 1704–05-ben és 1708–10-ben a magyarországi császári csapatok főparancsnoka. – 137

Heléna Lujza Erzsébet, mecklenburgi (1814–1858), Ferdinánd (1810–1842) orléans-i herceg felesége, Lajos Fülöp Antal párizsi gróf, trónörökös anyja, az 1848. februári forradalmat követően rövid ideig régensnő. – 406–407

Helfert, Joseph Alexander báró (1820–1910), osztrák konzervativ, klerikális-föderalista politikus és történetíró. 1847-től az egyházjog tanára a krakkói egyetemen, 1848-ban képviselő a bécsi parlamentben. 1849–60-ban közoktatásügyi államtitkár, 1860–61-ben közoktatásügyi miniszter. – 343

Helfy Ignác (1830–1897), újságíró, politikus. 1848–49-ben Kossuth irodájában dolgozott; 1854–70-ben emigrációban élt. Hazatérését követően a Függetlenségi Párt egyik vezetője, országgyűlési képviselő, 1871–72-ben a *Magyar Újság* szerkesztője; utóbb Kossuth emigrációs iratainak sajtó alá rendezője. – 14

Hengstenberg, Ernst Wilhelm (1802–1869), német ortodox protestáns teológus, 1828-tól a berlini egyetemen a teológia professzora. – 482

Henrik, I., Madarász (IX–X. sz.), 919–936-ban német király, a szász dinasztia alapítója. 933-ban a merseburgi csatában győzelmet aratott a kalandozó magyar hadak felett. – 44, 52

Henrik (X. sz.), 920?–955-ben bajor herceg. – 54

Henrik, II., Veszekedő v. Civakodó (X. sz.), 955–985-ben bajor herceg. – 54

Henrik, III., (1017–1056), 1039-től német-római császár. – 487

Henrik, II. (1518–1559), 1547-től francia király. – 364

Henrik, III. (1551–1589), 1574-től francia király. – 363

Henrik, IV., Bourbon (1553–1610), 1572-től navarrai, 1589-től francia király. – 358–368

Henrik, Orlénas-i (1822–1897), Lajos Fülöp francia király negyedik fia, Aumale hercege. – 397

Héraklész görög mitológiai hős. – 434

Herczeg Ferenc (1863–1954), regény- és drámaíró, 1899-től az MTA tagja. 1896–1904-ben országgyűlési képviselő; Tisza István politikájának híve. 1911-ben együtt alapították a *Magyar Figyelőt*. – 21
Herder, Johann Gottfried (1744–1803), német író, költő, kritikus, idealista filozófus; ev. prédikátor, weimari szuperintendens. Felhívta a figyelmet a nemzeti kultúrák értékeire. – 375
Hérodotosz (i. e. 484–425), görög történetíró, a „történetírás atyja". Kilenckötetes történeti munkájának fő témája a görög–perzsa háborúk története (479-ig). – 476
Herzen, Alekszandr Ivanovics (1812–1870), orosz forradalmi demokrata író, materialista filozófus. – 7
Herzen, Olga Alekszandrovna (XIX. sz.), A. I. Herzen leánya, Gabriel Monod francia professzor felesége. – 7
Hevenesi Gábor (1656–1717), jezsuita történetíró, tanár, kartográfus, a bécsi Pazmanaeum igazgatója. A munkatársai segítségével gyűjtött 16–17. századi, főként egyháztörténeti vonatkozású, 140 nagy kötetből álló kéziratgyűjteményét a budapesti Egyetemi Könyvtár őrzi. Térképészeti munkássága is úttörő jelentőségű. – 435
Hoffer (XVII–XVIII. sz.), császári kamarai tanácsos. – 120
Hoffmann, Leopold Alois (1748–1806), II. József idején a pesti egyetemen a német nyelv tanára, felvilágosult gondolkodó, rendőrügynök. 1790-ben II. Lipót király megbízásából írta a magyar köznemesi mozgalom ellen irányuló *Babel* és *Ninive* c. anonym röpiratait. II. Lipót alatt mint a bécsi egyetemi tanár szembefordult saját korábbi nézeteivel. 1791 végétől a *Wiener Zeitung* c. folyóirat szerkesztője. – 279
Holczer János Jakab (XVII–XVIII. sz.), az 1700–1710-es években magyaróvári bíró. – 137
Hóman Bálint (1885–1951), történetíró, jobboldali kultúrpolitikus, 1918–1944-ben az MTA tagja, 1922-től a Széchényi Könyvtár igazgatója, 1923-tól a Nemzeti Múzeum főigazgatója. 1925–31-ben a budapesti egyetemen a középkori magyar történelem tanára; 1932–38-ban és 1939–42-ben vallás- és közoktatásügyi miniszter, 1932–44-ben a Magyar Történelmi Társulat elnöke. – 5, 22
Homérosz (i. e. kb. VIII. sz.), görög költő, az *Iliász* és az *Odüsszeia* feltételezett szerzője. – 434, 472
Hóra (Horia), Vasile Nicolae Ursu (1730–1785), albáki (Alsó-Fehér vm.) román jobbágy, az 1784-i erdélyi román jobbágyfelkelés egyik vezetője. – 212, 214, 222, 224–225, 231–233, 235–238, 263
Horatius Flaccus, Quintus (i. e. 65–8), római költő – 30
Horatiusok: római nemzetség. – 38
Horre, lásd Hóra
Horvát István (1784–1846), romantikus történetíró, nyelvész, 1815-től a Széchényi Könyvtár őre, 1823-tól az oklevél- és címertan, 1830-tól a magyar nyelv és irodalom tanára a pesti egyetemen. 1833–37-ben a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője. – 434, 436, 441, 445
Horváth Mihály (1809–1878), r. kat. pap, történetíró, kultúrpolitikus; 1848–49-ben csanádi püspök, 1849-ben a Szemere-kormány vallás- és közoktatásügyi miniszttere. Világos után emigrált. 1867-től a Magyar Történelmi Társulat első alelnöke, 1877–78-ban elnöke. – 5–6, 9, 17, 438–441

Hugo, Victor (1802–1885), francia költő, regény- és drámaíró. – 396, 400
Humboldt, Alexander von (1769–1859), német természettudós, felfedező, utazó. – 486
Humboldt, Wilhelm von (1767–1835), német nyelvtudós, kultúrpolitikus, államférfi; 1810-ben a berlini egyetem alapításának kezdeményezője. – 454
Hunfalvy János (1820–1888), földrajztudós, 1870-től a pesti egyetemen az újonnan felállított földrajzi tanszék első professzora, 1872-ben a Magyar Földrajzi Társaság egyik alapító tagja és haláláig első elnöke. 1858-tól az MTA tagja, Hunfalvy Pál öccse. – 6
Hunyadi család – 95, 438, 445–446, 456
Hunyadi János (1407/09–1456), hadvezér, 1439–46-ban szörényi bán, 1441–46-ban erdélyi vajda, 1446–52-ben Magyarország kormányzója, több törökellenes hadjárat győztese, 1456-ban Nándorfehérvár megvédelmezője. – 29, 95
Hunyadi László (1433–1457), 1452-től pozsonyi ispán, 1453-tól horvát-szlavón bán, 1456–57-ben temesi ispán. Cillei Ulrik haláláért felelőssé téve, V. László – esküje ellenére – kivégeztette. – 464
Hunyadi Mátyás, lásd Mátyás, I.
Hunyady-család (XIX. sz.) – 121
Hunyady András (XVII–XVIII. sz.), 1693–94-ben Bars vm. alispánja, 1709-ben alnádor. – 126
Hunyady László (XVIII. sz.), 1719-ben a magyar kancellária titkára. – 123

Illésházy Miklós báró, 1678-tól gróf (1653–1723), Habsburg-barát főúr, Liptó és Trencsén vm. főispánja. Fegyverrel harcolt Thököly ellen; Rákóczi Ferenc hadai elől Bécsbe menekült. 1706-tól magyar udvari kancellár. – 123
Imre (1174–1204), 1196-tól magyar király – 78
Isidorus, Szent, Sevillai (?–636), egyházi író, érsek. – 8
István, Szent (?–i. sz. 37), korai keresztény vértanú. – 65
István, I., Szent (967?–1038), 997-től magyar fejedelem, 1000-től király. – 33, 54, 57, 59, 65–67, 70, 72, 129, 433, 443, 500
István, II. (1101–1131), 1116-tól magyar király. – 78
István, III. (1147–1172), 1162-től magyar király. – 316
István, a XIII. század végén esztergomi bíró. – 83
Istvánffy Miklós (1538–1615), humanista történetíró; 1562-től Oláh Miklós érsek titkára, 1581-től alnádor. Nagy kortörténeti művében az 1490–1606 közötti időszakot tárgyalja Habsburg-párti, katolikus szellemben. – 95, 104
Izabella, II., Mária Lujza (1830–1904), 1833-tól 1868-ig spanyol királynő. 1870-ben formálisan is lemondott a trónról fia, XII. Alfonz javára. – 397
Izdenczy József, 1805-től báró (1733–1811), 1761-től a magyar kancellária tisztviselője, 1771-től az erdélyi, 1776-tól a magyar kancellária tanácsosa. 1784-ben Nyitra vm. királyi biztosa, majd 1785-től államtanácsos, az Államtanács első magyar tagja. Aulikus politikai író. – 252

Jagelló-dinasztia: lengyel királyi és litván nagyfejedelmi család (1377–1572); a dinasztia egyes tagjai Cseh- és Magyarországon is uralkodtak (1440–44, 1471–1526). – 265
Jakab, a XIII. század végén esztergomi kereskedő. – 84

Jankovics Antal gróf (1728–1789), 1775–85-ben Pozsega, 1785-től Szerém vm. főispánja; az 1784-i erdélyi román parasztfelkelést követően a felkelés okainak kivizsgálására kiküldött királyi biztos, 1787-től a hétszemélyes tábla elnöke. – 166, 217, 219
Jánoky Zsigmond (?–1709), Hont megyei nemes, Thököly híve. 1698-tól Hont vm. alispánja. 1703 őszétől Rákóczi híve. – 123
János apostol és evangélista (i. sz. 1. sz.), előbb Keresztelő János követője, majd Jézus első tanítványainak egyike. – 370
János, Plantagenet, Földnélküli (XII–XIII. sz.), 1199–1216-ban angol király. – 77
János (?–1223), előbb kalocsai, majd 1204/05-től esztergomi érsek. 1222-ben szorgalmazta az Aranybulla kiadását. – 78
János Zsigmond, Hohenzollern (1572–1620), 1608-tól brandenburgi választófejedelem. – 365
Jány Nándor Jakab báró (XVII–XVIII. sz.), apát, az 1710–20-as években vál. szerémi (semendriai) püspök. – 130
Jaroszláv, I., Bölcs (978–1054), 1019-től kijevi nagyfejedelem, Szent Vlagyimir fia. Anasztázia leánya I. András magyar király felesége volt. – 33
Jászay Pál (1809–1852), jogász, történetíró; 1832-től az erdélyi kancellária alkalmazottja Bécsben, 1848-ban Batthyány Lajos miniszterelnök titkára. – 446
Jeanne d'Arc (1412–1431), az orléans-i szűz. – 8
Jékely Zoltán (1913–1982), költő, elbeszélő, műfordító. – 34
Jékey (XVIII. sz.), 1780–90 táján budai denunciáns. – 278
Jelačić, (Jellasics) Josip báró (1801–1859), császári altábornagy, 1848. márc. 22-től horvát bán. – 342–343
Jeszenák Pál (?–1762), országgyűlési követ. Jelentős szerepet játszott az 1712–1729. közötti országgyűléseken: fellépett a Pragmatica Sanctio elfogadásáért, egyszersmind következetesen védelmezte a protestánsok érdekeit. – 124
Jireček, Josef Konstantin (1825–1888), cseh történész és nyelvész; 1871-ben osztrák közoktatásügyi miniszter. – 32
Jókai Mór (1825–1904), regényíró, 1858-tól az MTA tagja. – 10
Jósika-család – 125
Jovius (Giovio), Paulus (XV–XVI. sz.), római humanista; saját koráról szóló munkáiban az 1497–1547 közötti eseményeket foglalja össze Magyarország történetére vonatkozó számos egykorú adattal. – 477
József, I., Habsburg (1678–1711), 1705–11-ben német-római császár és magyar király. Még apja, I. Lipót életében királlyá választották és megkoronázták (1687). Az 1707-i ónodi országgyűlés megfosztotta trónjától. – 114, 121, 126
József, II., Habsburg (1741–1790), 1765-től német-római császár, 1780-tól magyar és cseh király. – 10–14, 20, 115, 142, 145, 147, 151–153, 162–163, 166, 170, 174, 178, 182, 184–188, 190–191, 193–195, 201, 213–214, 216–217, 219, 223–238, 241–243, 246–250, 255, 257, 258, 260, 262–263, 266–273, 276, 278, 286–289, 298, 301–308, 313–315, 317, 319, 323, 325–327, 331, 336, 430, 433
József Antal János, Habsburg (1776–1847), főherceg, II. Lipót császár fia, 1796-tól Magyarország nádora. – 435
Juan d'Austria, Don (1547–1578), V. Károly császár természetes fia,

II. Fülöp spanyol király féltestvére, spanyol hadvezér. 1571-ben Lepantó mellett fényes győzelmet aratott a török hajóhadon. 1576-tól Németalföld helytartója. – 479
Jula (Gyula), Kán nemzetségbeli (XII–XIII. sz.), bodrogi és soproni ispán, 1212–13-ban udvarispán (országbíró), 1213-ban és 1229–35-ben Horvátország és Szlavónia bánja, 1215–18-ban és 1222–26-ban Magyarország nádora, 1221–22-ben királynéi udvarispán. – 79
Julius Caesar, Caius (kb. i.e. 100–44), római politikus, hadvezér, kiváló történetíró. – 367
Justinus (II. sz.), római történetíró. A szkítákról adott leírását – főként Regino prümi apát krónikájának közvetítésével – a magyar krónikairodalom is átvette. – 8

Kálmán (1074 k.–1116), 1095-től magyar király. – 438, 443
Kalocsa Ádám (XVII–XVIII. sz.) – 124
Kán (Kean) nemzetség: Baranya megyében letelepedett nemzetség – 79
Kant, Immanuel (1724–1804), a klasszikus német idealista filozófia nagy alakja. – 370–371, 375, 378, 381, 418, 472
Karadžić, Vuk Štefanović (1787–1864), szerb tudós és író; az első szerb nyelvtan és szótár összeállítója, az egyházi nyelvvel szemben a népnyelv irodalmi rangra emelője. Szerb népköltészeti alkotások gyűjtője. – 479
Kardam(osz) (?–802), 777-től bolgár kán. – 31
Kármán Mór (1843–1915), pedagógus, tankönyvíró; 1872-től a pedagógia, az etika és a pszichológia magántanára a budapesti egyetemen, majd a tanárképző intézet filozófia- és pedagógiatanára, és a tervei szerint létrehozott gyakorló főgimnázium tanára és pedagógiai vezetője. Kiemelkedő szerepe volt a magyar középiskolai oktatás újjászervezésében; 1879-ben az új gimnáziumi tanterv elkészítője. 1909-ben egyetemi ny. r. tanári címet kapott. – 6, 8
Karoling-dinasztia: frank uralkodó család; tagjai előbb a Merovinguralkodók idején a háznagyi (major domus) hivatalt viselték, majd 751-ben Kis Pipin személyében a frank birodalom trónjára kerültek. A dinasztia lotharingiai ága 875-ben, a német ág 911-ben, a francia ág 987-ben halt ki. – 490
Károly, I., Nagy (742/747?–814), 768-tól frank király, 800-tól római császár. – 72, 382, 490
Károly, I., Róbert, Anjou (1288–1342), 1308-tól magyar király. – 86, 96, 100–101
Károly, I., Stuart (1600–1649), I. Jakab király fiatalabb fia, 1625-től Anglia királya. A csonka parlament tagjaiból alakult 150 tagú rendkívüli bíróság kivégeztette. – 486
Károly, II., Stuart (1630–1685), 1660-tól angol király. – 201
Károly, V., Habsburg (1500–1558), 1516–56-ban I. Károly néven spanyol és nápolyi király, 1519–56-ban V. Károly néven német-római császár. – 479
Károly, VI. (III.), Habsburg (1685–1740), 1706–14-ben spanyol király, 1711–40-ben német-római császár, magyar és cseh király. – 121, 188
Károly, X., Bourbon (1757–1836), francia király (1824–1830). – 405
Károly, Vakmerő v. Merész (1433–1477), Jó Fülöp herceg fia, 1467-től Burgundia hercege. Halálakor or-

országait (Burgundia, Németalföld) leánya, Mária örökölte, aki Miksa német királyhoz ment feleségül; ezzel az örökség a Habsburg-házra szállott. – 476
Károly Albert (1798–1849), 1831-től szárd (piemonti) király. – 343
Károlyi Antal gróf (1732–1791), nagybirtokos, Károlyi Sándor gróf unokája. 1758-tól Szatmár vm. főispánja, tábornok, 1787-től tábornagy. Lecsapoltatta az ecsedi lápot. – 191
Károlyi László báró (1614–1689), királyi tanácsos, 1661–87-ben Szatmár megye főispánja, Károlyi Sándor báró apja. – 122
Károlyi Sándor báró, 1712-től gróf (1669–1743), nagybirtokos, 1687-től Szatmár megye főispánja, kuruc tábornagy. – 123–124, 126, 133, 135, 137, 145, 445
Kászonyi Endre, az 1780-as években Arad megyei földbirtokos. – 292
Katalin, II. (1729–1796), 1762-től orosz cárnő. – 212, 222–223, 241, 300
Katona István (1732–1811), jezsuita történetíró, 1770-től a nagyszombati, 1773–84-ben a pesti egyetem tanára, 1790-től érseki könyvtáros Kalocsán. 42 kötetes összefoglalása: *Historia Critica Regum Hungariae*. – 429–430, 440
Katona József (1791–1830), ügyvéd, drámaíró. – 432
Kaunitz, Leopold gróf (XVII–XVIII. sz.) – 126
Kaunitz, Wenzel Anton Eusebius gróf 1764-től Kaunitz-Rietberg herceg (1711–1794), 1750–53-ban párizsi osztrák követ, 1753-tól udvari és államkancellár. – 162, 191, 318
Kázmér, III., Piast, Nagy (1309–1370), Lokietek Ulászló egyetlen fia, 1333-tól lengyel király, Erzsébet magyar királyné öccse. Ő adta ki az első lengyel törvénykönyvet; 1364-ben megalapította a krakkói egyetemet. – 104–105
Kedrenosz, Geórgiosz (?–XI. sz. vége?) bizánci szerzetes, krónikaíró. A „világ kezdeteitől' 1057-ig írta munkáját. – 37
Kelemen, VIII. (Ippolito Aldobrandini; megh. 1605), 1592-től pápa. – 364
Kelemen, XI. (Giovanni Francesco Albani; 1649–1721), 1700-tól pápa. – 114
Kelemen, XIV. (Lorenzo Ganganelli; 1705–1774), 1769-től pápa. – 182
Kemény Zsigmond báró (1814–1875), író, publicista, centralista politikus. Később Csengery Antallal és Kazinczy Gáborral, majd Deák Ferenccel a kiegyezés előkészítője. 1855-től a *Pesti Napló* szerkesztője. – 229, 448, 465–466
Kenessey Béla – 325
Kerékgyártó Árpád Alajos (1818–1902), ügyvéd, történetíró; 1861-ben Pest város alpolgármestere, 1866–98-ban a magyar művelődéstörténet professzora a budapesti egyetemen. – 445
Keresztelő János, Szent (i. e. I. sz.); az újszövetségi hagyomány szerint Jézus rokona és előhírnöke. – 325
Keresztély Ágost szász herceg (1666–1725), előbb katona; a császári sereggel részt vett a törökellenes felszabadító harcokban, 1686-ban Buda felszabadításában. 1695-től győri püspök, 1707-től bíboros, s röviddel utóbb Kollonich prímás halálát követően esztergomi érsek, Magyarország prímása. – 125
Kéry Ferenc gróf (XVIII. sz.), az 1680-as években Vas vm. főispánja. – 123
Kéry János gróf (XVII–XVIII. sz.), Kéry Ferenc gr. öccse, 1700–1715-ben kir. főlovászmester. – 124
Kézai Simon (XIII. sz.), IV. (Kun)

László király udvari papja, krónikaíró. 1283 táján írta meg „*Gesta Hungarorum*" c. történeti művét. – 8, 30, 34, 497
Kis János (1770–1846), evangélikus lelkész, 1812-től dunántúli szuperintendens; író, filozófus. Gvadányi Józsefnek a VI. kötettel félbeszakadt világtörténetét kiegészítette a VII. és VIII. kötettel. – 436
Klodvig, Chlodvig (465–511), 481-től a száli frankok királya, a frank birodalom megalapítója. – 61
Koháry István báró, 1685-től gróf (1649–1731), politikus, hadvezér, költő; 1644-től a füleki vár kapitánya. Részt vett a törökellenes felszabadító harcokban; 1711-től Hont és Nógrád megyék főispánja. 1714-től országbíró. – 126
Kohl, Johann Georg (1808–1878), német földrajzi író és utazó. – 463
Koller (XVIII. sz.), kancelláriai tanácsos. – 124
Kollonich Lipót gróf (1631–1707), fiatal korában katona, 1660-tól pap. 1666-tól püspök, 1686-tól bíboros; 1691-től kalocsai, 1695-től esztergomi érsek. 1672–84-ben a magyar kamara, 1692-től az udvari kamara elnöke. A bécsi udvarban a magyar ügyek befolyásos szakértője, az ellenreformáció előmozdítója. – 113, 118, 120, 125, 174, 347, 444
Kollonics grófné: vsz. Kollonics Ádám gr. (1651–1726) altábornagy, 1714-től Csongrád vm. főispánja, 1715-től koronaőr özvegyéről, Czobor Krisztina grófnőről van szó. – 124
Konrád császár: Konrád (?–955), frank gróf, 944–953-ban Lotharingia hercege. 955-ben I. Ottó császár seregében frank csapatok élén a magyarok ellen vívott augsburgi csatában esett el. – 34
Konstantin: Constantinus, I., Nagy (C. Flavius Valerius) (kb. 280–337), 306-tól római császár. – 69
Konsztantinosz, VI. (VIII. sz.), 780–797-ben bizánci császár. Anyja (Irene császárné) közreműködésével megbuktatták és megvakították. – 31
Konsztantinosz, VII., Porphyrogennetosz (905–959), VI. Bölcs Leó bizánci császár fia és 913-tól utóda. „*A birodalom kormányzásáról*" szóló, fia számára 948–952-ben írt munkája a honfoglaló magyarság történetének legjelentősebb forrása. – 49, 448, 460–461
Kónyi Manó (1842–1917), publicista, 1861–85-ben országgyűlési gyorsíró; Deák Ferenc beszédeinek kiadója. – 346
Kossuth Lajos (1802–1894) – 14, 116, 324, 329, 339, 342–343, 346–347
Kotromanovics Erzsébet, lásd: Erzsébet, Kotromanić
Kovachich Márton György (1744–1821), jogtörténész. 1810–15-ben József nádor megbízásából fiával bejárta az ország fontosabb levéltárait; elsősorban a jogtörténeti forrásanyagot gyűjtötte össze. Mintegy 300 kötetre menő kéziratos gyűjteményét a Széchényi Könyvtár őrzi. Több forráskiadványt adott közre. – 325, 429, 435
Kölcsey Ferenc (1790–1838), jogász, ügyvéd, költő, kritikus. 1832-től Szatmár megye főjegyzője, 1832–35-ben a megye ellenzéki országgyűlési követe. – 115
Kőrösi Csoma Sándor (1784–1842), nyelvtudós, a tibeti filológia megalapítója. – 433
Kray Pál, 1789-től báró (1735–1804), katonatiszt, az 1709-ben Késmárkon kivégzett Kray Jakab kuruc diplomata leszármazottja. 1784-ben alezredes; székely határőrök élén leverte az erdélyi román parasztfelkelőket. Az év végén az ő kezére

adták Hórát és Cloşcát. 1793–95-ben Németalföldön harcolt, s legyőzte Pichegrut. 1798–99-ben tábornagyként egy ideig a császári csapatok főparancsnoka Észak-Itáliában. Utóbb Károly főherceg főparancsnok helyettese. – 238
Krisztus – 48, 63, 65, 71, 110, 383
Krum (VIII–IX. sz.), a Tiszántúl élő bolgárok vezére, 802–15-ben bolgár kán. – 31–32, 34
Kulpun (Kölpény) (IX–X. sz.), Botond apja, Lél nagybátyja. – 34
Kun Béla (1886–1939), – 21

Ladomér (?–1298), főpap, diplomata. 1254–66-ban István ifjabb király alkancellárja, 1268–79-ben váradi püspök, 1279-től esztergomi érsek. – 83–85
Lafayette (La Fayette), Marie Joseph Paul (1757–1834), francia tábornok és politikus, a liberális alkotmányos monarchia híve. 1777–78-ban részt vett az amerikai függetlenségi háborúban; az 1789-i francia forradalmat követően a Nemzeti Gárda főparancsnoka. 1830-ban jelentős szerepe volt a júliusi monarchia megteremtésében. – 398
Laffitte, Jacques (1767–1844), francia bankár és politikus, 1814–19-ben a Francia Bank kormányzója. 1830-ban Lajos Fülöp trónra segítője, 1830–31-ben miniszterelnök. Utóbb elidegenedett Lajos Fülöptől. – 398
Lajos, I., Anjou, Nagy (1326–1382), 1342-től magyar, 1370-től lengyel király. – 97, 103, 105, 316, 432–433, 443, 494
Lajos, XI., Valois (1423–1483), 1461-től francia király. – 476
Lajos, XIV., Bourbon (1638–1715), 1643-tól francia király. – 112–113
Lajos, XVI. (1754–1793), 1774–1792-ben francia király. – 213
Lajos (XIII–XIV. sz.), budai pap; 1304-ben Peturmann budai rektor és társai megbízásából feloldotta Budát az 1302-ben Miklós pápai legátus által kihirdetett egyházi tilalom alól és kiközösítette a pápát s az ország valamennyi püspökét. – 86
Lajos Fülöp, Orleáns-i (1773–1850), 1830–48-ban francia király. – 390, 396–397, 399–400, 402, 404–406, 409, 412
Lajos Fülöp Albert, Orléans-i (1838–1893), Párizs grófja, Lajos Fülöp francia király (1830–1848) unokája, trónörökös. Nagyapja 1848-i lemondását követően az Orléans-i ház trónkövetelője. – 397, 406
Lajos Károly Fülöp Rafael, Orléans-i (1814–1896), Lajos Fülöp francia király második fia, Nemours hercege, a kiskorú Lajos Fülöp Albert gyámja. – 399, 402
Lamarck, Jean-Baptiste Antoine de (1744–1829), francia evolúcionista természettudós, Darwin előfutára. – 375
Lamartine, Alphonse de (1790–1869), francia költő, politikus. 1833-tól polgári liberális képviselő, 1848-ban külügyminiszter, a forradalmi ideiglenes kormány tényleges feje. Köztársasági elnökké választásának meghiúsulása után visszavonult a politikai élettől. – 396, 400–403, 406–411, 414, 416, 419, 423–425
Lamennais, Hugues Félicité Robert de (1782–1854), francia apát, író, idealista filozófus, a keresztényszocializmus egyik megalapítója. Az 1848-i francia nemzetgyűlésben a szélsőbaloldali kispolgári csoport tagja. – 385
La Mettrie (Lamettrie), Julien Offray de (1709–1751), francia orvos és mechanikus materialista filo-

zófus. A fejlődéstan előfutára. – 372
Langton, Stephan (?–1228), 1207-től canterbury-i érsek. 1215-ben egyik fő szorgalmazója volt a Magna Charta kiadásának, amely az egyházi és világi nagyurak érdekeit szolgálta. – 78
Laplace, Pierre Simon (1749–1827), francia matematikus, csillagász és fizikus, a Francia Akadémia tagja. 1799–1803-ban Napóleon belügyminisztere, majd kancellárja volt. – 375
La Roche Jacquelin, Henri-Auguste-Georges, Du Vergier márki, (1805–1867), francia politikus, az 1840-es években a legitimista párt egyik vezetője. – 406
László, I., Szent (kb. 1040–1095), 1077-től magyar király. – 29, 59, 443
László III. (1199–1205), Imre király fia. Apja 1204-ben kiskorú fiát megkoronáztatta; gyámjává és nagykorúságáig az ország kormányzójává András herceget tette. Imre király rövidesen meghalt; Konstancia özvegy királyné a gyermek királlyal VI. Lipót osztrák herceghez menekült, ahol III. László 1205 májusában elhunyt. – 438
László, IV., Kun (1262–1290), 1272-től magyar király. – 85, 87–91
László, V., Habsburg (1440–1457), II. (I.) Albert császár, magyar és cseh király utószülött fia; 1440-ben magyar, 1453-ban cseh királlyá koronázták. A királyi hatalmat ténylegesen csak 1456–57-ben gyakorolta. – 95
Laudon, Ernst Gideon báró (1719–1790), osztrák táborszernagy. Harcolt a hétéves, a bajor örökösödési és az 1789–90-i török háborúban. – 307
Ledru-Rollin, Alexandre Auguste (1807–1874), francia baloldali republikánus, kispolgári demokrata politikus, az 1848 februári forradalmat követően az ideiglenes kormány belügyminisztere. Részt vett a júniusi munkásfelkelés leverésében. 1849-ben a Hegypárt vezére. 1870-ben tért haza. – 403, 406, 409, 415–416, 425
Leibniz, Gottfried Wilhelm (1646–1716), német filozófus és természettudós. 1700-tól a Berlinben alapított Német Tudományos Akadémia elnöke. – 418
Leiningen-Westerburg Károly gróf (1819–1849), volt császári tiszt, 1848 nyarán honvédőrnagy, 1849 júliusától tábornok. Aradon kivégezték. Német nyelvű naplóját és leveleit Marczali Henrik fordította magyarra és adta ki (1900) – 16
Lél, Lehel (?–955), kalandozó magyar vezér; az Augsburg melletti vereséget követően I. Ottó császár Bulcsúval együtt kivégeztette. – 29–30, 34
Leó, V., Örmény: 813–20-ban bizánci császár. – 31
Leó, VI., Bölcs (866–912), 886-tól bizánci császár. 904 után készült *Haditaktika* c. munkájába átvette és a magyarokra vonatkoztatta a VI–VII. század fordulóján készült ún. Maurikiosz-féle *Taktikán*ak a VI. századi türkökre vonatkozó leírását, mivel a magyarokat „türk" néven ismerte – 448, 459–461
Levente herceg (1012 k.–1047), Vászoly legidősebb fia; testvéreivel: András és Béla hercegekkel apjuk megvakítása után Cseh-, majd Lengyelországba, végül Kijevbe ment. – 51
Ligne, Charles Joseph herceg (1735–1814), belga származású császári tábornagy és diplomata, író. Rousseau-val, Voltaire-rel és Nagy Fri-

gyessel élénk levelezésben állott. – 268
Lipót, I. (Leopold, Liutpold), Babenbergi (X. sz.), 976–994-ben osztrák őrgróf – 54
Lipót, I., Habsburg (1640–1705), 1657-től, magyar és cseh király, 1658-tól német-római császár. – 120–121, 325, 347
Lipót, II., Péter, Habsburg (1747–1792), osztrák főherceg, 1765-től I. Lipót néven toscanai nagyherceg, majd bátyja, II. József halála után 1790-től II. Lipót néven német-római császár, magyar és cseh király. – 10, 216, 230, 232, 238, 279, 323, 333
List, Friedrich (1789–1846), német polgári közgazdász, a védővámos külkereskedelmi politika elvének kifejtője. Nézeteit alkalmazták a hivatalos német gazdaságpolitikában, s nagy érdeklődést váltottak ki a magyar reformkor vezető politikusaiból is. – 388
Litkovics András (XVII–XVIII. sz.), 1717-ben Temesvár kikémlelője. – 137
Lívius, Titus (i. e. 59–i. sz. 17), római történetíró. – 355
Locher von Lindenheim, Karl (XVII–XVIII. sz.), a bécsi udvari haditanács tagja. 1711-ben közreműködött a szatmári béke megkötésében – 121
Lonovics József (1793–1867), r. kat. pap, egyháztörténész, 1829-től egri kanonok, 1830-ban és 1832–36-ban az egri káptalan követe az országgyűlésen. 1834–48-ban csanádi püspök; 1848–49-ben egri érsek. 1849 januárjában meghódolt a császáriak előtt, mégis kiutasították Magyarországról. 1860-ban tért haza, s a Deák-párthoz csatlakozott; előbb amasiai c. érsek, 1866-tól kalocsai érsek. – 16
Luca, Ignaz de (XVIII. sz.), földrajzi író, a bécsi egyetem tanára. 1791–92-ben adta ki hatkötetes, az Osztrák Birodalomról szóló kézikönyvét; a IV. kötet Magyarország, Erdély és Illíria földrajzi viszonyait ismerteti. – 170
Lueger, Karl (1844–1910), ügyvéd, osztrák politikus, 1890-től parlamenti képviselő, a keresztényszocialista párt egyik alapítója. 1897-től Bécs polgármestere. – 16
Luther, Martin (1483–1546), német ágostonrendi szerzetes, 1517-ben a reformáció elindítója. – 472
Macaulay, Thomas Babington (lord Macaulay of Rothley; 1800–1859), angol polgári történetíró; 1839–41-ben hadügyminiszter. – 11–12, 19, 142, 480, 485–486
Macchiavelli, Niccolo (1469–1527), firenzei államférfi, politikai író. – 146, 478
Marie Fr. J. (XVIII. sz.), francia vízépítő mérnök; az 1780-as években tervet dolgozott ki a Habsburg-birodalom víziúthálózatának fejlesztéséről. – 188
Maistre, Joseph, comte de (1754–1821), francia író, egy időben a szárd király pétervári követe. – 475
Majláth József gróf (1735–1810), 1776–83-ban Fiume és a magyar tengerpart első kormányzója, 1784–87-ben és 1790–1810-ben Borsod vm. főispánja, alkancellár, 1795-től tárnokmester és szeptemvir, majd a bécsi udvari kamara alelnöke, végül állam- és konferenciaminiszter. – 185
Mansi, Giovanni Domenico (1692–1769), nápolyi teológiai tanár, 1765-től luccai érsek. Több egyháztörténeti (zsinati) forrásgyűjtemény kiadója. – 498

Marat, Jean-Paul (1743–1793), svájci születésű orvos, francia forradalmár, újságíró; a Konventben a Hegypárt baloldalának tagja. Meggyilkolták – 400
Marczali Henrik (1856–1940) – 5–24, 29, 41, 59, 81–82, 94, 118, 142–143, 212, 229, 286, 313, 342, 351, 368, 394, 425, 429, 492, 495, 497
Mária Amália (1782–1866), szicíliai hercegnő. 1809-től Lajos Fülöp chartresi herceg (1830-tól francia király) felesége. – 404
Mária, Medici (1573–1642), 1600-tól IV. Bourbon Henrik francia király második felesége. 1610–17 között a kiskorú XIII. Lajos mellett régensnő. Utóbb Franciaország elhagyására kényszerült. – 367–368
Mária Terézia, Habsburg (1717–1780), osztrák főhercegnő, VI. Károly császár leánya, 1736-tól Lotharingiai Ferenc felesége. 1740-től Ausztria főhercegnője, magyar és cseh királynő. – 16, 144, 151–153, 158, 173, 175, 179–180, 182–183, 185, 188, 190, 195, 198, 216, 222, 226–227, 232, 248, 259, 266–267, 314, 331, 406
Marie, Alexandre (1795–1870), francia republikánus politikus; 1848-ban az ideiglenes kormány kereskedelem- és közmunkaügyi minisztere, a nemzeti műhelyek szervezője. – 409, 415–416, 419–420
Marrast, Armand (1801–1852), francia polgári publicista, a jobboldali republikánusok egyik vezetője, 1848-ban az ideiglenes kormány tagja, az alkotmányjavaslat egyik kidolgozója. – 409, 422
Marx, Karl (1818–1883) – 18, 388, 391–394, 412
Mátsó, 1784-ben Hunyad megyei (?) szolgabíró. – 228
Mátyás, I., Hunyadi (1443–1490), 1458-tól magyar király. – 29, 115, 265, 314, 433, 443, 448, 463–464, 494, 496
Mátyás Flórián (1818–1904), nyelvész, történeti forráskritikus; a *Historiae Hungaricae fontes domestici* négykötetes forrásgyűjtemény kiadója (1881–85). 1858-tól az MTA tagja. – 94
Maurikiosz (539–602), 582-től bizánci császár. Ő állította össze az Urbikiosz nevén is ismert *Taktika* c. hadművészeti munkát, amelyből később VI. Bölcs Leó császár a maga *Taktikáját* másolta és bővítette. – 460
Mediciek: firenzei bankár- és kereskedőcsalád; tagjai (megszakításokkal) 1434-től 1737-ig uralkodtak az eleinte formálisan meghagyott köztársaságban, ill. utóbb a toscanai nagyhercegségben. Számos tagja bőkezűen támogatta a művészeti és tudományos törekvéseket. – 242
Mednyánszky Pál báró (XVII–XVIII. sz.), udvari kancelláriai titkár, utóbb kamarai tanácsos. – 123
Mehemed Ali (1769–1849), 1806–49-ben Egyiptom alkirálya, 1833–41-ben Szíria helytartója. 1838–41-ben a török portával támadt konfliktusában Franciaország támogatását élvezte. – 397
Mehring, Franz (1846–1919), német szociáldemokrata, majd kommunista történész, irodalomtörténész, hosszú időn át a *Die Neue Zeit* szerkesztője, 1916-ban a Spartacus Szövetség, 1918-ban Németország Kommunista Pártja egyik alapítója. – 18
La Meilleraye asszony (XVIII. sz.), francia tábornagy felesége. – 109
Melanchton (tkp. Schwarzerd), Philipp (1497–1560), német humanista, reformátor, Luther legfőbb munkatársa. Részt vett az ágostai

(augsburgi) hitvallás megfogalmazásában (1530). – 471
Mercy, Claudius Florimund, 1720-tól gróf (1666–1734), császári hadvezér, 1717-től — megszakításokkal – a temesi bánság kormányzója. 1733–34-ben az itáliai seregek főparancsnoka. – 131, 133
Meroving-dinasztia: Merovech nyugati (száli) frank király utódai. A család tagjai 448–751 között uralkodtak Frankföldön, ill. egyes részein. – 76
Methodius (Metód), Szent (kb. 815–885), öccsével, Cirillel együtt a szlávok apostola és 855 táján a szláv írás megalkotásában társa, 870-től Moravia és Pannónia püspöke. – 47, 49, 64
Metternich–Winneburg, Klemens Lothar Wenzel herceg (1773–1859), osztrák diplomata, államférfi; 1809-től külügyminiszter. A Szent Szövetség egyik létrehozója (1815) és irányítója. 1821-től az Osztrák Birodalom kancellárja; hatalmát az 1848-i forradalom söpörte el. – 13, 342, 411, 479
Michel de Bourges (Michel, Louis Chrysostome) (1797–1853), francia ügyvéd, republikánus politikus, képviselő. – 388
Michelet, Jules (1798–1874), francia polgári liberális történetíró, egyetemi tanár. 12 kötetben megírta a francia forradalom, 18 kötetben Franciaország történetét. Demokratikus nézetei miatt 1851-ben elveszítette tanszékét. – 403
Mickiewicz, Adam (1798–1855), lengyel forradalmár, költő; az 1830–31-i lengyel felkelés leverése után Párizsban élt. 1848-ban lengyel légiót szervezett az olasz szabadságmozgalom segítésére; 1849-ben párizsi lapjában állást foglalt a magyar szabadságharc mellett. – 403
Mieszko, I., Piast (?–992), az első ismert lengyel fejedelem. 966-ban keresztény hitre tért. – 60
Mihály, I., Rankave (Rhangabé), 811–13-ban bizánci császár, I. Niképhorosz császár veje. – 31
Mihály, Vitéz (1557–1601), 1593–1601-ben havasalföldi, 1600-ban moldvai vajda. – 216
Mika Sándor (1859–1912), történész, a kolozsvári, majd a budapesti egyetem magántanára, 1895-től az Eötvös-kollégium tanára. – 17
Mikes Kelemen (1690–1761), 1707-től II. Rákóczi Ferenc apródja, az emigrációban hű kísérője és kamarása; a *Törökországi levelek* írója. 1738–39-ben Rákóczi József követe a moldvai vajdánál; 1758-tól a törökországi magyar emigránsok vezetője. – 125
Miklós, Záh nemzetségbeli Barc fia (XII–XIII. sz.), soproni ispán, 1213–14-ben és 1219–22-ben Magyarország nádora, 1222–26-ban királynéi udvarispán. – 79
Miklós, I., Romanov (Nyikolaj Pavlovics; 1796–1855), 1825-től orosz cár. – 479
Mikola László báró (1665–1742), erdélyi törvényszéki ülnök, gr. Csáky Istvánné bátyja, a család utolsó férfi tagja. – 128
Mikovics Márton, 1718-ban Sáros vm. jegyzője. – 137
Miksa, II., József, Wittelsbach (1811–1864), 1848-tól bajor király. – 486
Mirabeau, Honoré-Gabriel Riqueti, comte de (1749–1791), francia politikus, a nagy francia forradalom kezdeti szakaszának egyik vezéralakja, a harmadik rend követeléseinek hangadója. Az alkotmányos monarchia híve; a forradalom radikalizálódása a reakció táborába sodorta. – 398, 400

Mocsonyi Popovics (XVIII. sz.), makedóniai eredetű család sarja; az 1780-as évek elején a Torontál megyei Foen (Fény) új földesura. Román jobbágyai rövideşen megölték. – 217
Mohamed (570/571?–632), arab próféta, a muzulmán vallás megalapítója. – 393
Molé, Louis-Mathieu gróf (1780–1855), francia politikus. Többször volt miniszter; 1848. febr. 24-én Guizot-t követően néhány óráig miniszterelnök, 1848–51-ben az Alkotmányozó és a Törvényhozó Gyűlés tagja. – 404
Moleschott, Jacob (1822–1893), holland fiziológus és filozófus; a vulgáris materializmus egyik ismert képviselője, aki a kémiát tekintette a legfőbb tudománynak. – 374
Molnár Antal (1847–1902), 1870-től Szamosújvár város levéltárnoka, 1871–78-ban és 1884-től haláláig országgyűlési képviselője, 1892-től a képviselőház jegyzője; armenológus, lapszerkesztő, a középkori egyetemes történet művelője. – 12
Molnár-Piuariu, Ion (1749–1815), kolozsvári román szemorvos, nyelvész, gazdasági író, a román nemzeti mozgalom egyik kiemelkedő vezetője, 1790–91-ben a *Supplex Libellus Valachorum* egyik szerzője. – 236
Mommsen, Theodor (1817–1903), német történetíró, jogtudós, berlini egyetemi tanár, Nobel-díjas (1902). Fő műve: *A rómaiak története.* – 7, 17
Monod, Gabriel (1844–1912), francia történetíró, 1869-től az École des hautes-études tanára, majd igazgatója; 1905-től a Collège de France tanára. 1908-tól az MTA kültagja. – 7
Montalembert, Charles Forbes (1810–1870), francia író, publicista és politikus, a francia akadémia tagja. Lamennais, ill. a katolicizmus liberális irányzatának híve, 1848 őszén a „rend párt" egyik vezetője. Több magyar történeti tárgyú tanulmány szerzője; Eötvös József levelezőtársa. – 425
Montesquieu, Charles de Sécondat (1689–1755), francia filozófus és politikai író; a felvilágosodás korai, az enciklopédisták tevékenységét előkészítő szakaszának képviselője. – 298, 323, 333
Montmorency, Charlotte hercegnő (szül. 1594?), 1609-től az ifjabb Henri Condé herceg felesége. – 365
Montmorency, Henri herceg (1544–1614), IV. Bourbon Henrik francia király híve. – 365
Morgenstern (1875-től Marczali) Mihály (1824–1889), 1852-től marcali rabbi, Marczali Henrik apja. – 5
Morus (More), Sir Thomas (1478–1535), angol humanista és államférfi. VIII. Henrik idején 1518-tól a titkos tanács tagja és kincstartó, 1529–32-ben kancellár. A király felségsértés címén kivégeztette. Fő műve: *Utópia* c. latin nyelvű államregénye. – 366
Muglen Henrik, lásd Mügeln, Heinrich von
Murád, III. (1546–1595), 1574-től török szultán. – 364
Muratori, Lodovico Antonio (1672–1750), olasz történetíró. Fontos munkásságot fejtett ki az itáliai történet 1550 előtti forrásanyagának kiadásában. – 498
Mügeln (Muglen, Müglin), Heinrich von (XIV. sz.), német krónikaíró és mesterdalnok. 1356-ban Nagy Lajos udvarában járt; magyar vonatkozású német nyelvű krónikája főként az 1358–69 közötti időszakkal foglalkozik. – 103

Müller, Johannes von (1752–1809), német történetíró és publicista. Ötkötetes fő műve Svájc történetét foglalja össze; ezt utóbb többen 15 kötetre egészítették ki. – 432, 475

Nádasdy Ferenc gróf (1622/25 k.–1671), dúsgazdag dunántúli művészet- és tudománykedvelő főúr, 1655-től országbíró. A Habsburg-ellenes főúri szervezkedés egyik vezető tagja; 1667–1670-ben királyi helytartó. 1670 őszén letartóztatták, 1671 tavaszán kivégezték. – 118

Nádasdy Ferenc gróf (1660 k.–1718 ut.), az 1671-ben kivégzett Nádasdy Ferenc országbíró fia, 1706-tól császári generális, 1708-tól altábornagy, 1714-től lovassági tábornok. 1707-ben az itáliai hadszíntérről Magyarországra rendelték; a Dunántúlon fegyverrel harcolt a kurucok ellen. – 123

Nádasdy Tamás báró (1498–1562), nagybirtokos főúr, a mohácsi csata után Habsburg Ferdinánd híve, 1537-től horvát bán, 1540-től országbíró, 1554-től Magyarország nádora. Nagy pártfogója volt a reformációnak; 1537-ben újszigeti birtokán nyomdát állított fel, iskolát alapított. Saját költségén kinyomatta Sylvester János Újszövetségét. – 438, 455

Nádasdy Tamás gróf (1660 k.–1734 ?), az 1671-ben kivégzett Nádasdy Ferenc országbíró egyik fia, 1707-től Somogy vm. főispánja, 1715-től koronaőr. – 123

Nagy Ferenc, Gyöngyösi – 123

Nagy István, Felsőbüki (XVII–XVIII. sz.), 1689-től Sopron vm. alispánja, utóbb királyi tanácsos, országbírói, majd nádori ítélőmester, a királyi személynök helyettese, végül alnádor. – 124

Napóleon, I., Bonaparte (1769–1821), 1804–14-ben és 1815-ben francia császár. – 13, 250, 398, 410–411, 424, 436, 471–473, 500, lásd még Bonaparte Napóleon.

Napóleon, III., Bonaparte (1808–1873), I. Napóleon unokaöccse, 1848–51-ben a II. francia köztársaság elnöke, 1851–52-ben diktátor, 1852–70-ben francia császár. – 397, 421, 423, 425, lásd még Bonaparte, Louis Napoléon

Nepóleon Lajos herceg, lásd Napóleon, III.

Nelson, Horatio, Viscount (1758–1805), angol admirális, az 1805. okt. 21-i trafalgari tengeri csatában a spanyol–francia flotta megsemmisítője. – 13

Nero, Lucius Domitius (utóbb: Nero, Claudius Drusus) (i. sz. 37–68), 54-től római császár. – 494, 496

Nesselrode Ferenc Vilmos báró, utóbb gróf (? –1732), 1703-tól pécsi püspök, Baranya és Tolna vm. főispánja. – 133–134

Newton, Isaac (1642–1727), angol természettudós és matematikus. – 418

Niczky Kristóf gróf (1725–1787), 1782-től a magyar kamara elnöke, királyi kincstartó és a közoktatásügy főfelügyelője, 1783-tól tárnokmester és a Helytartótanács elnöke, 1786–87-ben országbíró, 1787-ben királyi személynök. – 196

Niebuhr, Barthold Georg (1776–1831), dán származású német ókortörténész. Fő művében, az i. e. 2. századig terjedő római történetben az elsők között alkalmazta a forráselemzés filológiai-kritikai módszerét, és ezzel a valósághű forrásértelmezés egyik legjelesebb képviselője lett. – 475–476, 480

Niképhorosz, I. (VIII–IX. sz.), 802–811-ben bizánci császár. Trónrakerülése előtt Iréne császárné

kincstartója; palotaforradalom juttatta uralomra. A bolgárokkal vívott csatában esett el. – 31
Niképhorosz, II., Phokasz (X. sz.); 963–69-ben bizánci császár. – 36
Nílus, Szent (X. sz.), görög szerzetes, gaetai bazilita remete. – 70–71
Nitzsch, Karl Wilhelm (1818–1880), német történetíró; előbb a kieli, ill. a königsbergi, 1872-től a berlini egyetem tanára. – 7, 487
Normanby, Constantin Henry Philip lord (1797–1863), angol diplomata, 1846–52-ben párizsi követ. – 404

O'Connel, Daniel (1775–1847), ír ügyvéd, mérsékelt liberális politikus, a XIX. sz. első felében az ír nemzeti mozgalom vezéralakja. – 401
Okolicsányi Pál (1650 k.–1715/21 között), ügyvéd, Turóc megyei nemes, az 1690-es években II. Rákóczi Ferenc jogtanácsosa. 1701-ben Rákóczi letartóztatásakor Lengyelországba menekült. Utóbb kegyelmet kapott, s a császár híve lett. Az 1712–15-i országgyűlésen a protestáns érdekek egyik fő védelmezője. – 123
Oldenbarnevelt, Johan van (1547–1619), németalföldi államférfi, 1586–1609-ben Holland tartomány ügyésze; a holland gyarmati hatalom alapjainak kiépítője. – 365
Opour (Apor) (X. sz.), a 958-ban Bizánc ellen vonult magyar sereg vezére. – 30, 34
Orczy István, 1731-től báró (1669–1749), kiterjedt birtokvásárlásaival a család gazdagságának megalapozója. Orczy Lőrinc apja. – 126
Orczy Lőrinc báró (1718–1789), tábornok, költő. Az osztrák örökösödési háborúban a saját maga által felállított hajdú- és jászkun ezredek parancsnokaként részt vett Drezda és Berlin ostromában. 1767–1784-ben Abaúj megye főispánja; 1774–82-ben a Felső-Tiszaszabályozás királyi biztosa. – 191–193
Orléans-i ház – 406
Ottó, I., Nagy (? –973), 936-tól német király, 962-től császár. – 52–53, 72
Ottó, II. (? –983), Nagy Ottó fia, 973-tól német-római császár. – 53–54, 62
Ottó, III., (980–1002), 983-tól német király, 996-tól német-római császár. Nagykorúságáig (996-ig) anyja és nagyanyja kormányoztak helyette. – 33, 66
Ottokár, II., Přžemysl (1230–1278), I. Vencel cseh király ifjabbik fia, 1247-től Morvaország őrgrófja, 1253-tól cseh király. – 91
Owen, Robert (1771–1858), angol utópista szocialista, a tudományos szocializmus egyik előfutára. – 384, 412

Pál, V. (Camillo Borghese; megh. 1621), 1605-től pápa. – 364
Palacký, František (1796–1876), cseh történetíró, liberális politikus, a cseh nemzeti mozgalom kiemelkedő alakja. 1848 nyarán a prágai szláv kongresszus elnöke, az 1848–49-i osztrák birodalmi gyűlésen a Habsburgok támogatója. – 443
Pálffy-család – 127, 156
Pálffy János gróf (1663–1751), császári hadvezér, 1700-tól altábornagy, 1704-től horvát bán és lovassági tábornok, 1709-től tábornagy és Sáros vm. főispánja, 1710–11-ben a magyarországi császári csapatok főparancsnoka, a szatmári békét megelőző tárgyalásokon József császár teljhatalmú megbízottja. 1724-től helytartótanácsos, 1731-től országbíró, 1741-től nádor, királyi

helytartó és Magyarország fő hadi kormányzója. – 123–124
Pálffy Károly gróf, 1807-től herceg (1735–1816), 1774-től az udvari kamara alelnöke, 1787-től magyar és erdélyi udvari kancellár. Szabadkőműves, a magyarországi páholyok nagymestere. Támogatta a magyar irodalmi vállalkozásokat. – 318
Pálffy Miklós gróf (1657–1732), császári tábornagy, Pálffy János tábornagy bátyja. Részt vett a törökellenes felszabadító, majd a kurucok elleni harcokban. 1690-től generális, 1707-től tábornagy. 1701-től koronaőr, 1713-tól országbíró, 1714-tól haláláig Magyarország nádora. E méltóságában az 1724-ben felállított Helytartótanács első elnoke lett. – 124
Pálma Károly Ferenc (1735–1787), jezsuita szerzetes, történeti és heraldikai író. Előbb a nagyszombati papnevelő, majd a bécsi Theresianum tanára. A jezsuita rend feloszlatása után Krisztina főhercegnő udvari káplánja; 1779-tol kalocsai nagyprépost, 1784-től c. puspok és érseki helyettes. – 439
Papilla (XVIII. sz.), román származású császári tábornok; 1784 őszén az erdélyi és dél-magyarországi közbiztonság helyreállítására kirendelt királyi biztos; Jankovics Antal társa. – 219
Paris, Gaston (1839–1903), francia filológus. P. Meyerrel a tekintélyes romanisztikai folyóirat, a *Romania* alapítója. – 7
Patachich Boldizsár báró (XVII–XVIII. sz.), 1687–88-ban Horvátország országgyűlési követe, 1712-ben a horvát pragmatica sanctio ellenzője. – 123
Pauler Gyula (1841–1903), ügyvéd, történetíró, 1874-től a vezetésével átszervezett Országos Levéltár első igazgatója. – 6, 36, 449–450
Pauler Tivadar (1816–1886), jogtudós, 1848-tól az észjog és a magyar kozjog tanára a budapesti egyetemen. 1871–72-ben vallás- és közoktatásugyi, 1872–75-ben és 1878–86-ban igazságügyi miniszter. Pauler Gyula történetíró apja. – 449
Péczely József, ifj. (1789–1849), történetíró; 1837-ben adta ki kétkotetes magyar történeti összefoglalását. – 437
Perczel Sándor (XVIII. sz.), kapitány, 1785-tól Pest-Buda rendőrfőnoke. – 277
Peregriny Elek (1812–1886), pedagógus, fóúri házaknál neveló (Andrássy Gyula gr. nevelője), 1841-től akadémiai lev. tag, 1844–48-ban a helytartótanács könyvbíráló bizottságának tagja, 1848-ban a pesti egyetem pedagógiai tanszékének professzora. 1860-tól a pesti egyetemen a neveléstan magántanára, tankönyvíró. – 6
Perényi Zsigmond báró (1783–1849), nagybirtokos, 1825 után a főrendi ellenzék egyik vezéralakja. 1848 nyarától a felsőház másodelnöke, majd elnóke. 1848 október 3-tól az Országos Honvédelmi Bizottmány tagja. 1849 áprilisában a Fuggetlenségi Nyilatkozat egyik megszovegezője; május végétől a hetszemélyes Tábla elnöke. Október 24-én Pesten kivégezték. – 347
Periklész (i. e. 490?–429), ókori görög államférfi. – 242
Perlas (XVII–XVIII. sz.), VI. Károly császár bécsi spanyol tanácsának titkára. – 121
Péró, Jovan Szegedinac (1655 k.–1736), az 1735-i Békés megyei parasztfelkelés egyik szervezője. Kerékbe törték. – 128
Perrot, Georges (1832–1914). francia

archaeológus, az antik görögség kultúrájának és művészetének kutatója. 1900-tól a MTA külföldi tagja. – 7
Pertz, Georg Heinrich (1795–1876), német történetíró. Kezdeményezésében indult meg a *Monumenta Germaniae Historica* c. nagyszabású forrásgyűjtemény, amelyben a Karoling-kori forrásokat ő adta ki. – 498
Pestalozzi, Johann Heinrich (1746–1827), humanista gondolkodású svájci pedagógus. – 5
Péter (X. sz.), 927–969-ben bolgár király. – 36
Péter, I., Nagy (1672–1725), 1682-től orosz cár. – 212
Péterffy (XVII–XVIII. sz.), kamarai és kancelláriai tanácsos. – 123
Péterffy Károly báró (1700–1746), jezsuita szerzetes, egyháztörténész. – 498
Piligrim (?–991), 971?-től passaui püspök. – 62–65, 67–68
Pintye Gergely (Pintea, Grigor; Simion?; ?–1703), román szegénylegény; 1703 augusztusában a Nagybányát meghódoltató kuruc csapatok soraiban esett el. – 216
Pippin, Kis (715–768), 741-től Neustria és Burgundia, 747-től Austrázia major domusa (háznagya), 751/754-től frank király. – 76
Pitt, William, id., 1766-tól Chatham grófja (1708–1778), angol whig párti politikus, 1735-től alsóházi képviselő. 1746-tól a titkos tanács tagja, 1756–62-ben külügyi államtitkár, Newcastle miniszterelnöksége idején a kormány tulajdonképpeni feje; 1766–68-ban ismét külügyminiszter. – 174
Plato, Platón (i. e. 427–347), ókori görög filozófus. – 471, 474
Podmaniczky János (? –1743), budai kincstári tiszttartó. – 124
Podmaniczky József báró (1756–1823), főnemes. 1790–91-ben a nemesi nemzeti mozgalom felvilágosult reformista szárnyához tartozott. 1791-től az országgyűlés által kiküldött kereskedelmi, valamint a tanulmányi bizottság tagja. 1815-ben a Habsburg birodalom párizsi megbízottja. – 262
Pongrácz, 1731-ben kamarai tanácsos. – 124
Pór Antal (1834–1911), katolikus pap, történetíró, 1857-től nagyszombati gimnáziumi tanár, 1880-tól pozsonyi kanonok, 1893-tól esztergomi prelátus-kanonok, 1872-től az MTA tagja. – 94
Poth-nemzetség – 37
Pozsony, 1291-ben budai kanonok – 86
Praslin, Charles Laure Hugues Théobald herceg (1805–1847), 1847-ben meggyilkolta feleségét; egy hét múlva megmérgezte magát. – 400
Praslin hercegné (megh. 1847), Sébastiani francia tábornagy leánya. – 400
Pray György (1723–1801), jezsuita szerzetes, történetíró. Sok, addig ismeretlen forrás felkutatója és az összegyűlt anyag első kritikus átvizsgálója. Latin nyelvű összefoglaló munkáiban hasznosította az általa gyűjtött forrásanyagot. Ő hívta fel a figyelmet a legrégibb magyar nyelvemlékre, a *Halotti beszéd*re. – 429–430, 440
Preiss, Franz (XVIII. sz.), császári altábornagy, az 1780-as években Erdély hadi kormányzója. – 230, 235–236
Prileszky Pál (? –1743), jogtudós, az Esterházy hercegi és az árvai Thurzó uradalmak jogügyi igazgatója. – 124
Prónay László báró (XVIII. sz.), 1785–90-ben a besztercebányai ke-

rület királyi biztosa, 1791-ben a publico-politika bizottság tagja. – 148
Proudhon, Pierre Joseph (1809–1865), francia közgazdász, kispolgári utópista szocialista; az anarchizmus egyik elméleti kifejtője. Részt vett az 1848-i forradalomban, az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja. – 405, 416–417, 419
Pugacsov (Pugacsev), Jemeljan (kb. 1742–1775), doni kozák, az 1773–75-i Volga- és Urál-vidéki kozákfelkelés vezetője. 1775 elején elfogták és kivégezték. – 212
Pulszky Ferenc (1814–1897), politikus, régész, művészettörténész. 1848-ban előbb pénzügyi államtitkár, majd Esterházy Pál hg. államtitkára Bécsben. 1867 után tért haza; itthon Deák-párti országgyűlési képviselő és 1869–94-ben a Nemzeti Múzeum igazgatója. – 7, 9, 17, 437
Pulszky Károly (1853–1899), művészettörténész, író; 1883-tól akadémiai levelező tag, 1881-től az Országos Képtár igazgatója. Pulszky Ferenc fia. 1881–84-ben az *Archaeológiai Értesítő* szerkesztője. – 7
Pulszky Polixena (1857–1921), írónő, jeles régész, a magyar nőnevelés egyik lelkes előharcosa. Pulszky Ferenc leánya, Hampel József régész felesége. – 9

Quinet, Edgar (1803–1875), francia politikus, történetíró, költő. Az 1848-i forradalom idején a Hegypárthoz csatlakozott; szembefordult a júniusi munkásfelkeléssel. – 403

Rabatta, Joseph gróf (XVII–XVIII. sz.), császári tábornok. – 120
Ráday Pál (1677–1733), jómódú nógrádi nemes, megyei jegyző, 1703 őszétől II. Rákóczi Ferenc titkára, majd kancelláriai igazgató, kuruc diplomata. 1707-től erdélyi alkancellár, 1709-től a hadi kancellária vezetője; a szabadságharc legjelentősebb publicistája, a *Mercurius Hungaricus* szerkesztője. 1711-ben amnesztiával tért haza Galíciából. A péceli Ráday-könyvtár megalapozója. – 123
Radetzky, Joseph (1766–1858), császári tábornagy, 1831-től az északitáliai hadak főparancsnoka, 1848–49-ben az olasz felszabadító mozgalmak letörője, majd 1857-ig a Lombard-velencei Királyság főkormányzója. – 343, 346
Rajnald, Estei (XVII–XVIII. sz.), 1694–1737-ben Modena hercege, VI. Károly császár szövetségese, akitől 1726-ban Magyarországon az aradi és jenei kamarai birtokot kapta adományba. – 121
Rajnald (XIII. sz. vége), kurialista. – 432
Rákóczi-család – 449
Rákóczi Ferenc, II. (1676–1735), – 109–115, 118–121, 123–124, 127, 137, 212, 316, 346–347, 444
Rákóczi György (1701–1756), II. Rákóczi Ferenc fiatalabb fia. Bécsben nevelték; olasz főnemességet kapott. 1726-ban Párizsba, majd 1727-ben apjához ment Rodostóba, ahonnan rövidesen visszatért Franciaországba. Férfiágon a Rákóczi-család utolsó tagja. – 115
Ranke, Leopold von (1795–1886), német történetíró. – 12, 17–19, 22, 142, 374, 495 – Történetírói munkásságának méltatása: 470–491
Ráthonyi Gábor (1754?–1819), előbb különböző kamarai uradalmak ügyvédje, 1786-tól a jogügyi igazgatóság mellé kinevezett királyi

fiskális direktor. Szabadkőműves; az 1790/91-i országgyűlésen ellenzéki követ. – 333
Rátold (Rátót)-nemzetség: a nemzetség ősei a XI. század végén Apuliából vándoroltak be. A nemzetség tagjai a XIII–XIV. században számos országos főméltóság viselői. – 91
Ráttky György báró (?–1742), kuruc ezereskapitány, II. Rákóczi Ferenc híve. 1707-ben francia szolgálatba lépett, huszár ezredes, utóbb tábornok. Az osztrák örökösödési háborúban 1741-ben francia csapatokkal részt vett Prága bevételében. – 123
Ravaillac, François (1578–1610), angoulemi iskolamester, 1610. május 14-én IV. Henrik francia király gyilkosa. Május 27-én kivégezték. – 367–368
Redern gróf – 382
Regino (?–915), német szerzetes, a prümi (Lotharingia) kolostor apátja, korának egyik legműveltebb férfia. 906-ig terjedő világkrónikája egyike az ilyen irányú legkorábbi kísérleteknek. Krónikáját P. mester és más magyar krónikaszerzők is felhasználták. – 8
Rémusat, François-Marie-Charles (1797–1875), francia politikus és író; orléans-ista. – 401
Renan, Ernest (1823–1892), francia pozitivista vallástörténész, orientalista, a Francia Akadémia tagja. Munkáinak többsége magyar nyelven is megjelent. – 7, 374
Révay Mihály báró (XVII–XVIII. sz.), jogtudós, a hétszemélyes tábla bírája, Csongrád vm. főispánja. – 124
Révay Simon báró (XVIII. sz.), 1786-ban a munkácsi kerület királyi biztosa, az 1790-es években Turóc vm. főispánja. – 293
Révész Imre (1826–1881), ref. lelkész, egyháztörténész, 1856-tól debreceni lelkész és a kollégium tanára. – 455
Révész Imre (1889–1967), ref. lelkész, egyház-, művelődés- és társadalomtörténész. 1930-tól az egyháztörténelem tanára a debreceni egyetemen, 1938–49-ben a Tiszántúli Ref. Egyházkerület püspöke. 1935-től az MTA tagja. – 342
Ribáry Ferenc (1827–1880), a szabadságharcban fogságba esett, majd 1851-ig a császári seregben szolgált közlegényként. 1861/63-tól főgimn. tanár, 1869-től a pesti egyetem magántanára. Háromkötetes ókori története 1879–91-ben jelent meg. – 12
Richelieu, Armand Jean du Plessis herceg (1585–1642), francia államférfi. 1607-től Luçon püspöke, 1622-től bíboros, 1624-től XIII. Lajos államminisztere. – 358, 485
Rieger, František Ladislav (1818–1903), cseh liberális politikus; 1848–49-ben a bécsi és a kremsieri birodalmi gyűlésen a szláv képviselők csoportjának vezetője, 1849 után a cseh politikai élet vezető alakja. – 344
Róbert Károly, lásd Károly, I., Róbert
Robespierre, Maximilien-François-Marie-Isidor de (1758–1794), ügyvéd, a francia forradalom kimagasló egyénisége, a jakobinus diktatúra vezetője. – 381, 400, 414
Romuald, Szent (X–XI. sz.), a pereói (Ravenna melletti) térítő szerzetesi kolostor alapítója. – 67, 72
Roscher, Wilhelm Georg Friedrich (1817–1894), német polgári közgazdász, egyetemi tanár. – 201
Rosenfeld András báró (? –1808), előbb az erdélyi kancellária, majd a főkormányszék tanácsosa, 1785/86 tájától Erdély tartományi főbiztosa, röviddel utóbb a munkácsi kerület királyi biztosa, Bereg és

Ung megyék adminisztrátora; az 1790-es években ismét az erdélyi kancellária tanácsosa. – 293, 295, 297
Rosenkranz, Karl (1805–1879), német filozófus, Hegel egyik legjelentősebb követője. – 370
Rosny márki (Maximilien Béthune) – 358, 364, lásd még Sully herceg
Rotteck, Karl Wenzeslaus Rodecker von (1775–1840), német történetíró, 1819-től a badeni liberális ellenzék vezére. Fő történeti munkája egy sok kiadást megért kilenckötetes egyetemes történeti összefoglalás. – 437
Rousseau, Jean Jacques (1712–1778), francia író, filozófus, forradalmi gondolkodó. – 193, 317, 333, 381
Rudolf, I., Habsburg (1218–1291), 1273-tól német király és római császár. – 90
Rudolf, II. Habsburg (1552–1612), 1576–1612-ben német-római császár, 1611-ig cseh király és 1576–1608-ban I. Rudolf néven magyar király – 365
Rudolf Ferenc Károly József (1858–1889), osztrák főherceg, trónörökös, I. Ferenc József és Erzsébet királyné egyetlen fia. 1889-ben tisztázatlan körülmények között Maria Vetsera bárónővel öngyilkosságot követett el. – 10

Saint-Simon, Claude Henri de Rouvroy gróf (1760–1825), francia utópista szocialista. – 382–383, 385–386, 388, 393, 400, 412
Saint-Simon, Louis de Rouvroy herceg (1675–1755), francia író, XIV. Lajos, ill. Orléans-i Fülöp régens udvari embere. Emlékirataiban beszámol egyebek mellett II. Rákóczi Ferenc életéről is a francia udvarban. – 109–110, 382
Sajnovics János (1733–1785), jezsuita szerzetes, nyelvtudós, csillagász. Nyelvtudományi munkássága a finnugor-magyar nyelvhasonlítás első jelentős kísérlete. – 433
Salamon Ferenc (1825–1892), publicista, történetíró. – 8, 17, 447–450. – Munkásságának méltatása: 452–469
Sand, George (tkp. Lucile-Aurore Dupin) (1804–1876), francia írónő. – 388, 396
Sándor, Nagy (i. e. 356–323), II. Fülöp makedón király fia és 336-tól utóda. – 8, 494, 496
Sándor, I., Romanov (Alekszandr Pavlovics; 1777–1825), 1801-től orosz cár. – 431
Sankó-család – 126
Sarolt (X–XI.?. sz.), Gyula (IX–X. sz.) leánya, Géza nagyfejedelem első (?) felesége, István király anyja. – 52–53, 66, 69
Sarpi, Paolo (1552–1623), szervita szerzetes, 26 éves korától a rend főnöke, olasz történetíró és teológus. A pápasággal szemben a világi hatalom jogainak védelmezője. – 364
Savoyai, Eugen (François Eugène de Savoie-Carignan) herceg (1663–1736), francia származású császári hadvezér; 1683-tól a törökellenes felszabadító háborúk, majd a spanyol örökösödési háború sikeres hadvezére. 1703-tól hosszú időn át a bécsi udvari haditanács elnöke, 1714–15-ben és 1724-től Belgium helytartója. – 121, 124, 133
Schelling, Friedrich Wilhelm (1775–1854), német idealista filozófus. – 370
Schiller, Johann Christoph Friedrich von (1759–1805), német költő és drámaíró. – 471
Schlick, Leopold Adam Joseph gróf (1663–1723), császári altábornagy,

diplomata, 1703 őszén a magyarországi császári erők főparancsnoka. 1707-től a milánói hercegség, majd Németalföld kormányzója, 1713-tól cseh kancellár. – 123
Schlosser, Friedrich Christoph (1776–1861), német liberális történetíró, több nagy egyetemes történeti összefoglalás szerzője – 437
Schlözer, August Ludwig (1735–1809), német statisztikus, történetíró és publicista; jelentős szerepe volt a hivatalos statisztika bevezetésében. – 430
Schopenhauer, Arthur (1788–1860), német irracionalista filozófus. – 371–374
Schönborn, Eugen Franz gróf (1727–1801), Bereg vm. örökös főispánja, a munkácsi és szentmiklósi uradalmak tulajdonosa. – 294
Schönborn, Lothar Franz báró, 1701-től gróf (1655–1729), 1695-től mainzi érsek; 1728-ban VI. Károly császártól a munkácsi és szentmiklósi uradalmakat kapta adományba. – 121
Schönherr Gyula (1864–1908), levéltáros, történetíró; 1889-től a Nemzeti Múzeum levéltári osztályának tisztviselője, utóbb 1906-ig igazgató-őre. 1896-tól akadémiai lev. tag, 1906-tól a budapesti egyetem magántanára. – 17
Schwandtner, Johann Georg von (1716–1791), osztrák ügyvéd és történetkutató, 1779-től a bécsi udvari könyvtár őre. Nagy érdemeket szerzett az első magyar kútfőgyűjtemény (*Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini...* Bécs, 1746–48 és 1766–68.) kiadásával; más magyar vonatkozású gyűjteményei kéziratban maradtak. – 498
Schwartner Márton (1759–1823), statisztikus. Magyarország statisztikájáról szóló német nyelvű könyve (1798) nagy jelentőségű a hazai szakirodalom fejlődésében. – 153, 170
Schwarzenberg, Felix herceg (1800–1852), osztrák diplomata, politikus; 1846-tól nápolyi követ, 1848–52-ben miniszterelnök és külügyminiszter. – 344
Scott, Walter (1771–1832), angol költő és író. – 476
Sebastiani, Horace–François–Bastien (1772–1851), francia tábornagy és diplomata; a júliusi monarchia idején külügyminiszter. – 400
Sebestyén Gyula (1864–1946), néprajztudós, irodalomtörténész. – 30
Sigray (Zsigrai) Károly báró, 1780-tól gróf (XVIII. sz.), 1772–85-ben és 1790–98-ban Somogy vm. főispánja. – 191
Sikos István (1775–1831), 1802-től kővágóörsi, 1810–26-ban győri, 1826-tól pápai ev. lelkész. A IX. kötettel befejezte a Gvadányi József által megkezdett és Kis János által folytatott egyetemes történeti összefoglalást. – 436
Simon, Jules (1814–1896), francia filozófus, állambölcsész, politikus, a Sorbonne professzora. 1870-ben a Nemzeti Védelem kormányában közoktatásügyi miniszter, 1876-ban minszterelnök. – 7
Skerlecz Miklós báró (1731–1799), horvát származású politikus, 1776–79-ben helytartótanácsi tanácsos, 1782-től Zágráb megye főispánja. Az 1790/91-i országgyűlés által kiküldött kereskedelemügyi bizottság vezető alakja. – 333
Smith, Adam (1723–1790), a klasszikus angol polgári közgazdaságtan legjelentősebb képviselője. Fő műve: *A nemzetek gazdasága* (1776) magyarul 1892-ben jelent meg. – 380–381, 387

Solinus Gaius Iulius (i. sz. III. sz), római író. – 8
Spányik Glicér (1781–1850), piarista tanár, tankönyvíró. Latin és magyar nyelvű történelemkönyveit évtizedekig használták. – 439
Spielmann, Anton báró (1738?–1813), államtanácsos, 1790 táján a Habsburg-birodalom külügyeinek irányítója. – 318
Splényi József báró (1744–1836), helytartótanácsi tanácsos, 1786-tól a pécsi kerület királyi biztosa, röviddel utóbb a munkácsi kerület ideiglenes királyi biztosa, 1790-től Temes vm. főispánja, utóbb koronaőr. – 293, 295
Splényi László (XVII–XVIII. sz.), főstrázsamester és ezredes. – 123, 137
Starhemberg, Gundakar Thomas gróf (1663–1745), az 1700–1710-es években a bécsi udvari kamara elnöke. – 120–122
Stefánia Lujza Adrienne Napoleon (1789–1860), Beauharnais Claudius gróf leánya, Josephine francia császárné unokahúga. 1806-ban Napóleon adoptálta. – 423
Stein, Lorenz von (1815–1890), német jogtudós, és közgazdász. – 474
Strauss, David Friedrich (1808–1874), német baloldali hegelianus filozófus és valláskritikus. – 374
Strohmeyer (Strohmayer) Ignác (XVIII. sz.), pesti könyvkereskedő, az 1780–90-es években rendőrügynök. – 279
Stuart-dinasztia: skót, ill. angol királyi család. A család tagjai Skóciában 1370-től, Angliában 1603–49-ben, 1660–94-ben és 1702–14-ben uralkodtak. – 485
Stubbs, William (1825–1901), angol történetíró, 1866–75-ben Oxfordban az újabb kori történelem tanára 1884-től chesteri püspök. – 8
Sue, Eugène (1804–1857), francia romantikus regényíró. – 400
Sully herceg (1604-től); eredetileg Béthune, Maximilien; közben Rosny márki (1560–1641), francia államférfi; ifjú korában Bourbon Henrik tanulótársa. Részt vett IV. Henrik háborúiban; 1597-től rendezte a pénzügyeket. A tüzérség és a franciaországi erődök főfelügyelője, a külügyek vezetője. 1604-től Poitou kormányzója, 1606-tól örökös herceg. IV. Henrik halála után visszavonult; XIII. Lajos 1634-ben tábornaggyá nevezte ki. – 358, 360–361, 364, 366
Sybel, Heinrich von (1817–1895), német polgári történetíró, politikus. Ranke tanítványa, a modern forráskritikai alapokon nyugvó újkorkutatás egyik kiemelkedő kezdeményezője. 1859-ben megindította a *Historische Zeitschrift* c. folyóiratot. – 483, 487
Szabó Károly (1824–1890), ügyvéd, történész, bibliográfus; forrásfeltáró, rendszerező és bibliográfiai munkássága nagy jelentőségű a régi magyar történeti kutatások számára. Számos publikációja mellett legfontosabbak az Árpádkor elbeszélő forrásaiból készített fordításai, valamint négykötetes fő műve a *Régi Magyar Könyvtár* (1879–98). – 445, 448
Szacsvay Imre (1818–1849), 1849 áprilisában a képviselőház jegyzőjeként a Függetlenségi Nyilatkozat megszerkesztése jelentős részben az ő műve. Október 24-én Pesten kivégezték. – 347
Szalárd (X. sz.), kalandozó magyar vezér. – 43
Szalay László (1813–1864), történész, jogász, haladó állam- és jogbölcse-

leti író, 1848–49-ben Frankfurtban, Párizsban és Londonban a magyar kormány diplomáciai képviselője, 1855-től Svájban élt; ekkor írta meg hatkötetes összefoglaló, befejezetlenül maradt magyar történetét. – 5–6, 9, 315, 435, 438, 441–446
Szalisz (Salis), idegen tiszt, 1784-ben a felkelő román paraszthadak állítólagos vezetője. Nagy valószínűség szerint kitalált személy. – 237
Szapáry Miklós báró, 1722-től gróf (XVII–XVIII. sz.) – 123, 126
Szarvas Gábor (1832–1895), nyelvtudós 1858–91-ben gimnáziumi tanár, 1871-től az MTA tagja. 1872-től akadémiai megbízásból a *Magyar Nyelvőr* alapító szerkesztője. Társszerkesztője volt a *Nyelvemléktár* első három kötetének (1874–75) és társszerzője a háromkötetes *Magyar nyelvtörténeti szótár*nak (1890–93). – 5
Széchényi Ferenc gróf (1754–1820), nagybirtokos, 1783-tól a horvát bán helyettese, 1785–86-ban a pécsi kerület királyi biztosa, 1798-tól Somogy vm. főispánja, 1799-től főkamarásmester, 1800-tól helyettes országbíró. Jelentős összegekkel támogatta a művészetet és a tudományt; 1802-ben a Magyar Nemzeti Múzeum megalapítója; Széchenyi István apja. – 21, 318, 321, 323, 325, 330, 435
Széchenyi István gróf (1791–1860), – 14, 16, 21, 115, 143, 193, 325, 329, 339, 417, 436, 438
Szécsi (?) (XVII. sz.), 1687-ben birtokadományt kap. – 123
Szekfű Gyula (1883–1955), történetíró, publicista, 1925-től a budapesti egyetemen az újabb kori magyar történelem professzora és az MTA tagja. Széles körű és nagyhatású tudományos munkásságával, történetpolitikai tanulmányaival a magyar polgári történetírás egyik legkiemelkedőbb alakja. – 5, 22, 497
Szennakherib (Szanherib) (?– i. e. 681), asszír király, Szárgon fia. – 31
Szentiványi Ferenc (1731–1823), 1783-tól a magyar kancellária tanácsosa, 1785–90-ben a kassai kerület királyi biztosa, 1785–1823-ban Sáros vm. főispánja, 1798-tól főtárnokmester, 1802-től országbíró. – 306
Szentiványi János, 1721-től báró (XVII–XVIII. sz.), II. Rákóczi Ferenc palotásainak ezredese, 1711-ben a munkácsi alsóváros parancsnoka, 1716-tól Zemplén vm. alispánja, utóbb a királyi tábla bírája, császári tanácsos, 1728-tól Bereg vm. főispánja. – 124
Szerémi György (1490 k.–1548 ut.), pap, II. Lajos, majd Szapolyai János királyok udvari káplánja, krónikaíró. *Magyarország romlásáról* c. krónikája az 1456–1543 közötti időszak történetét beszéli el visszaemlékezések és saját élményei alapján. – 446
Szilády Áron (1837–1922), 1863-tól kiskunhalasi ref. lelkész, irodalomtörténész, turkológus, 1865–78-ban országgyűlési képviselő. – 449
Szilágyi Dezső (1840–1901), ügyvéd, politikus, 1871-től országgyűlési képviselő, 1874–89-ben a budapesti egyetemen a politika és a büntetőjog tanára; 1889–95-ben igazságügyi miniszter, 1895–98-ban a képviselőház elnöke. Minisztersége idején emelkedtek törvényerőre az ún. egyházpolitikai törvényjavaslatok (1894). – 9, 17
Szilágyi Ferenc (1797–1876), tanár, történész, újságíró. 1821-től a kolozsvári ref. kollégiumban a történelem és a klasszika-filológia tanára, 1823–36-ban a *Klio* c. törté-

neti zsebkönyv, 1841–48-ban a *Múlt és Jelen* c. kormánypárti lap, 1849–56-ban a kormány félhivatalos lapjainak szerkesztője. Szilágyi Sándor történetíró apja. – 214, 222, 436, 448
Szilágyi Sándor (1827–1899), történész, 1857-től az MTA tagja, a magyar történettudomány nagy szervezőegyénisége. 1875-től a *Századok* szerkesztője, 1878-ban a forrásközlő *Történelmi Tár* megindítója, 1885-ben a *Magyar Történelmi Életrajzok* c. sorozat kezdeményezője. Az 1890-es években a tízkötetes millenniumi *Magyar Nemzet Története* szerkesztője és a *Magyar Honfoglalás Kútfői* társszerkesztője. 21 kötetben közreadta az 1540–1696. évekből az *Erdélyi országgyűlési emlékek* c. sorozatot (1875–98). – 15, 41, 72, 448, 450
Szilveszter, II., pápa, lásd Gerbert
Szily Kálmán (1838–1924), nyelvész, természettudós; 1870–89-ben az elméleti fizika és az analitikai mechanika professzora a budapesti műegyetemen. 1865-től az MTA tagja, 1889–1905-ben főtitkára; 1890–1905-ben az *Akadémiai Értesítő* szerkesztője. 1869–1898-ban a *Természettudományi Közlöny* szerkesztője. 1904-ben egyik alapítója és első elnöke lett a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak és szerkesztette folyóiratát, a *Magyar Nyelv*et. – 317
Szluha Ferenc, 1726-tól báró (?–1729). A kuruc szabadságharc idején Érsekújvár prefektusa, egyben országos hadi főpénztárnok. A szatmári béke után 1712-től személynöki, 1715-től nádori ítélőmester, 1719-től Komárom vm. alispánja. 1722-ben az országgyűlésen ő javasolta a Habsburgok nőági örökösödésének törvénybe iktatását. Ezért 1723-tól udvari tanácsos, majd báró lett. – 124
Szőgyény-Marich László (1806–1893), aulikus politikus; 1844-től kancelláriai tanácsos, 1845-től a Helytartótanács alelnöke. 1847–48-ban és 1861-ben alkancellár, 1859-ben a Birodalmi Tanács elnöke. 1867-től Fejér megye főispánja, 1875-től a főrendi ház alelnöke, 1883–84-ben elnöke. 1884-től tárnokmester, 1888-tól országbíró. 1855-től az MTA tagja. – 14
Szuháni (Szuhányi) Márton (XVII–XVIII. sz.), az 1710-es évektől Károlyi Sándor titkára, 1741-ben Szatmár vm. országgyűlési követe. – 137
Szümeon Logothétisz (X. sz.) bizánci krónikaíró (újabb vélemény szerint), a IX. századi Geórgiosz Monachosz (György barát) világkrónikájának folytatója. – 32
Szvatopluk, Szfendoplokosz (?–894), 870-től morva fejedelem. – 49, 61
Szvjatoszláv Igorevics (X. sz.), 945–972-ben kijevi nagyfejedelem. – 36, 43, 60

Tacitus, Publius Cornelius (kb. 55–117), római történetíró. – 431–432, 471–472
Taine, Hippolyte Adolphe (1828–1893), francia filozófus, történész, kritikus, a pozitivista történetírás legkiemelkedőbb alakja. – 142, 289, 380
Taksony (X. sz), 955 k.–970/72?-ben magyar fejedelem. Fejedelemsége idején a kalandozó hadjáratok lehetősége lezárult. – 51–52, 69
Tamás (XIII–XIV. sz.), kun püspök; 1299-ben az esztergomi polgárokat kibékítette a káptalannal. – 85
Tas (? –948 után), Jutas fia, Árpád

unokája; Anonymus szerint a honfoglaló hét vezér egyike. – 30
Telekessy István (1633–1715), 1699-től egri püspök, Heves megye főispánja. Aláírta az ónodi nyilatkozatot. – 111
Teleki Ádám gróf (1740–1792), erdélyi birtokos, költő, műfordító; II. József uralkodása idején a kolozsvári kerület királyi biztosa és több erdélyi vármegye adminisztrátora. – 292
Teleki Domokos gróf (1810–1876), politikus, publicista, történetíró. Főbb történeti munkái a Hóratámadás, ill. a székely határőrség történetével (1865, ill. 1877) foglalkoznak. – 214
Teleki József gróf (1790–1855), történetíró, Teleki László gr. (1810–1861) féltestvére. 1824-től a tiszamelléki ref. egyházkerület főgondnoka, 1827-től Csanád, 1830-tól Szabolcs vm. főispánja; 1830-tól a Magyar Tudományos Akadémia első elnöke, 1840-ben koronaőr, 1842–48-ban Erdély kormányzója. – 436, 445–446
Tessedik Sámuel (1742–1820), ev. lelkész, író. Szarvason 1780-ban gyakorlati mezőgazdasági iskolát állított fel, amely 1806-ig állt fenn. – 167–168, 170
Teste, Jean Baptiste (1780–1852), francia ügyvéd és politikus, Lajos Fülöp uralkodása idején igazságügyi miniszter. – 400
Thaly Kálmán (1839–1909), történetíró, politikus, a Magyar Történelmi Társulat egyik alapítója, 1867–75-ben első titkára és a *Századok* első szerkesztője. 1889-től a Társulat alelnöke. – 6
Theiner, Augustin (1804–1874), boroszlói születésű pap, egyháztörténész, 1850-től a vatikáni levéltár tisztviselője. Magyar, lengyel és orosz tárgyú egyháztörténeti forrásgyűjteményeket adott ki a vatikáni levéltárból. Titkos iratokkal elkövetett visszaélései miatt hivatalától megfosztották. – 498
Theophanész, Theophanisz (?–817), bizánci krónikaíró, a VI. századi Malálasz világkrónikájának kivonatolója. – 32, 35
Theophanó, Theofanu (955?–991), bizánci hercegnő. 972-től II. Ottó német-római császár (973–983) felesége. Fia, III. Ottó (szül. 980) kiskorúsága idején németországi régens. – 69
Theophülaktosz pátriárka (X. sz.), a 950-es években a „türkök" görög térítő püspöke. – 70
Therszitész: akháj harcos a trójai háborúban. Fecsegő természete és gyávasága tette hírhedtté. – 38
Thierry, Auguste (1795–1856), francia liberális történetíró; legjelentősebb munkájában a harmadik rend kialakulását és fejlődését elemzi. – 475
Thiers, Louis Adolphe (1797–1877), francia államférfi és történetíró. Nagy művekben dolgozta fel a forradalom és a napóleoni korszak történetét. Része volt az 1830. júliusi forradalom előkészítésében, utána többször volt miniszterelnök. Ismét vezető szerephez jutott az 1870–71-es háborúban és a párizsi kommün leverését követően. – 396–397, 399, 401–402, 404–405, 422, 424–425, 482
Thietmar (Dietmar) (X. sz.), szász pap, a corvey-i Szent Vid monostor szerzetese; 973–76-ban az első prágai püspök. – 65, 68
Thietmar (Dietmar) (975–1018), 1009-től merseburgi püspök, krónikaíró. Nyolc könyvre osztott krónikájában a 919–1018. közötti időszak történetét dolgozza fel. A ma-

gyarok kalandozásaira fontos forrás. – 33
Thököly Imre gróf (1657–1705), 1682–85-ben Felső-Magyarország fejedelme és a magyarországi részek ura, 1690-ben erdélyi fejedelem. – 118, 123
Thuküdidész (kb. i. e. 460–395 k.), ókori görög történetíró. Nyolc kötetben írta meg a peloponnészoszi háború eseményeit. – 472, 496
Thurn Mamuca (?) gróf (XVII–XVIII. sz.) – 121
Tisza György (1680–1754 k.), partiumi nagybirtokos. – 125
Tisza István gróf (1861–1918), politikus, 1903–05-ben és 913–17-ben miniszterelnök. – 21
Tisza Kálmán (1830–1902), politikus, 1875-től a Szabadelvű Párt vezére. 1875–90-ben miniszterelnök. – 487
Titus, Flavius Vespasianus (i. sz. 39–81), 70–81-ben római császár. – 286
Toldi Miklós (1320 k.– 1390), 1352–54-ben pozsonyi alispán és várnagy, 1365-ben Itáliában egy pápai zsoldban harcoló csapat alvezére, 1372-ben hevesi, 1383–85-ben szabolcsi ispán. – 37
Toldy (Schedel) Ferenc (1805–1875), irodalomtörténész, kritikus, orvos. 1846-tól az Egyetemi Könyvtár igazgatója. – 446
Tóth Kálmán (1831–1881), költő, író, 1865–79-ben országgyűlési képviselő. – 29
Tóth Zoltán (1888–1958), történész, 1912-től a Nemzeti Múzeum levéltári, majd történeti osztályának munkatársa és osztályvezetője. 1927–49-ben az MTA tagja, 1952-től a történettudományok kandidátusa. 1921-től a budapesti egyetem magántanára. – 22
Townson, Robert (XVIII–XIX. sz.), angol utazó; 1793-i magyarországi megfigyeléseiről terjedelmes útleírásban számolt be. – 146
Trautson, Johann Leopold Donat herceg (1659–1724), osztrák államférfi, 1712-től a birodalmi udvari tanács elnöke, 1715-től az Universal-Banco kormányzója; magyarországi nagybirtokos, az egykori regéci Rákóczi-uradalom tulajdonosa. – 120, 122
Trefort Ágoston (1817–1888), művelődéspolitikus, publicista, Eötvös József híve, barátja és sógora. A centralistákhoz tartozott, az 1843/44-i országgyűlésen Zólyom város követe. 1848-ban földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi államtitkár. Eötvössel távozott külföldre. 1872-től haláláig vallás- és közoktatásügyi miniszter. – 6, 9, 470, 492
Turgot, Anne Robert (1727–1781), francia államférfi és közgazdász, a fiziokrata iskola egyik vezéregyénisége. 1774–76-ban pénzügyminiszter. – 289–290
Tzimiszkész I. János, bizánci hadvezér, 969–976-ban a Birodalom császára. – 36

Udalrik (Ulrik), Szent (?–973), 924–973-ban augsburgi püspök. A magyarok 955. évi kalandozásakor kitartóan védelmezte Augsburg városát. 993-ban szentté avatták. – 61
Ulászló, I., Lokietek (1260/61–1333), 1296-tól hosszú harcok után egyesítette a lengyel részfejedelemségeket; 1320-ban Krakkóban királlyá koronáztatta magát. Erzsébet magyar királyné apja. – 97
Ulászló, II. (1456–1516), 1490-től Magyarország, IV. Ulászló néven 1471-től Csehország királya. – 111, 146
Usz Gábor (XVII–XVIII. sz.), 1694-ben Sáros vm. főjegyzője; 1703

után nem csatlakozott a kuruc szabadságharchoz. – 124
Uzovics-család – 123

Ürményi József (1741–1825), udvarhű politikus, 1774-től a magyar kancellária tanácsosa, 1782-től Bihar vm. főispánja, 1785-től a nyitrai kerület királyi biztosa, 1789–95-ben királyi személynök, 1801-től Galicia kormányzója, 1806–25-ben országbíró. – 152–153, 219, 271, 304, 306

Vajk – 54, 69, lásd még István, I.
Vámbéry Ármin (1832–1913), orientalista, kiváló török filológus; 1860-tól az MTA tagja, 1865–1904-ben a budapesti egyetemen a keleti nyelvek tanára. – 7
Vay Ádám (1656–1719), szabolcsi köznemes. 1703 szeptemberében csatlakozott a kurucokhoz; Rákóczi udvari főkapitányává, tábornokká s a jászkunok főkapitányává nevezte ki. Utóbb a munkácsi vár kapitánya és Békés vm. főispánja. A szatmári békét nem fogadta el; 1711-től Danckában élt nagy nyomorban. – 126
Vay József (1750–1821), 1786-tól Szabolcs vm. alispánja, 1789–96-ban a helytartótanács tanácsosa, az 1790/91-i országgyűlésen Szabolcs vm. követe, az ellenzék egyik vezető alakja. Az 1807-i országgyűlésen ismét Szabolcs vm. követe. A református egyház nagy pártfogója, – 324, 333
Vay Miklós báró (1802–1894), aulikus politikus. 1831-ben a forrongó felvidéki megyék királyi biztosa. 1844-ben koronaőr, 1860-ban udvari kancellár, 1888-ban a főrendiház elnöke. – 14
Vékony János (XVII–XVIII. sz.), kuruc katona. Utóbb a császári seregben kapitányi rangot ért el. – 124
Vezza Gábor, de (?–1799), katonaorvos, 1779–80-ban a budai egyetem orvosi karának igazgatója, 1787-től a pesti és budai közkórházak legfőbb igazgatója, haláláig Magyarország első országos főorvosa, a Helytartótanács egészségügyi referense. – 298
Vilmos, thüringiai (weimari) (XI. sz.), német vitéz; 1060-ban Botóval I. András királyságát védelmezte Béla herceg híveivel és lengyel zsoldosaival szemben. – 37
Vilmos, III. (1650–1702), Oránia hercege, 1672-től Németalföld helytartója, 1677-től Stuart Mária férje, 1688-tól Anglia és Skótország királya. Felesége haláláig (1695) tkp. társuralkodó. – 178
Virág Benedek (1754–1830), pálos szerzetes, 1782–85-ben székesfehérvári gimn. tanár, költő, író, történetíró. – 431–432
Visconti, Bernabo (XIV. sz.), testvéreivel, II. Matteóval és II. Galeazzóval 1354–78 között Milánó és számos északolasz tartomány „algrófjai" (eredetileg császári helytartói). 1360-ban Nagy Lajos király VI. Ince pápa kérésére Mórócz Simon vezérlete alatt hétezer főnyi sereget küldött a Bolognát ostromló Bernabo Visconti ellen. – 432
Vladimir (Vlagyimir), I. Nagy, Szent (? –1015), 980-tól kijevi nagyfejedelem. 988-ban felvette a bizánci kereszténységet és népét megkeresztelte. – 33, 60–61
Vogt, Karl (1817–1895), német természettudós és politikus. 1848-ban részt vett a németországi forradalmi mozgalmakban, tagja volt a frankfurti Birodalmi Gyűlésnek. Ezt követően végleg Svájcba emig-

rált; a munkásmozgalom szenvedélyes ellenfele, III. Napóleon ügynöke. – 374
Voltaire (François-Marie Arouet) (1694–1778), francia író és filozófus, a francia felvilágosodás kimagasló alakja, az *Encyclopédie* munkatársa. – 193, 374, 381, 464
Vuk Stepanovics, lásd Karadžić

Waitz, Georg (1813–1886), német alkotmány- és jogtörténész; a *Monumenta Germaniae Historica* c. forrásgyűjtemény munkatársa. A szövegkritika, a forráskutatás és -kiadás terén elismert szaktekintély volt. – 7, 482–483, 487
Wallenstein (Waldstein), Albrecht Wenzel Eusebius gróf (1583–1634), császári hadvezér, tábornagy; 1624-től Friedland hercege, 1625–30-ban és 1632–34-ben a császári hadak főparancsnoka. – 487
Watt, James (1736–1819), angol technikus, a Newcomen-féle gőzgép tökéletesítője. – 259
Wattenbach, Wilhelm (1819–1897), német történetíró, 1843-tól a *Monumenta Germaniae Historica* c. forrásgyűjtemény munkatársa, később a sorozat munkálatainak vezetője (1888-ig), 1872-től a berlini egyetem tanára. Az admonti kolostorban ő találta meg Szent István törvényeinek kódexét, amelyet azután Endlicher István adott ki. – 7, 487
Weitling, Wilhelm (1808–1871), szabólegényből lett német szocialista teoretikus és propagandista, a „racionalista szocializmus" hirdetője. – 391
Welter, Theodor Bernhard (1796– ?), német tankönyvszerző, három részes világtörténeti tankönyvét Füssy Tamás fordította magyarra. – 6
Wenzel Gusztáv (1812–1891), jogász, jog- és gazdaságtörténész, 1850–89-ben a pesti egyetemen a magánjog tanára. Jogi-jogtörténeti, bányászat- és mezőgazdaság-történeti monográfiái mellett széles körű forrásközlő tevékenységet folytatott. – 498
Werbőczi (Verbőczi) István (1458–1541), – 314, 316–317, 328, 430, 461
Werner (XIII. sz.), 1288–89-ben budai bíró. – 85–86
Wesselényi-család – 126
Wesselényi Ferenc gróf (1605–1667), hadvezér, a törökellenes harcok részese. Füleki várkapitány, 1647-től felvidéki főkapitány, 1655-től Magyarország nádora. Az 1664-i vasvári békét követően a Habsburg-ellenes főúri szervezkedés vezetője. – 450
Wesselényi Miklós báró, id. (1750–1809), erdélyi nagybirtokos, politikus. 1791-től az erdélyi országgyűléseken az ellenzék egyik vezéralakja volt; a magyar színház- és iskolaügy támogatója. – 229
Wesselényi Miklós báró, ifj. (1796–1850), erdélyi nagybirtokos, reformpolitikus, előbb Széchenyi, majd Kossuth híve, a főrendi ellenzék vezéralakja a reform-országgyűléseken. Egy beszédéért perbe fogták és háromévi börtönre ítélték. Utolsó éveiben megvakult. – 14, 324
Wicbert (X. sz.), bencés szerzetes, 954–955-ben az atlanti partokig kalandozó magyarok közül egyeseket megtérített. – 48
Windecke, Eberhard von (1380?–1442?), német utazó, Zsigmond király életírója. – 105
Windischgrätz, Alfred herceg (1787–1862), császári tábornagy, 1848 nyarán a prágai, októberben a bécsi

felkelés vérbefojtója, ezt követően az Olaszországon kívüli összes császári csapatok főparancsnoka. Az 1849 tavaszán Magyarországon elszenvedett vereségeiért április 12-én leváltották. – 344
Wolfkang (Wolfgang), Szent (X. sz.), Szent Udalrik tanítványa, einsiedelni szerzetes, svábföldi térítő. Gizella királyné nevelője. – 61–62
Wratislaw, Johann Wenzel gróf (1670-1712), osztrák államférfi, diplomata. 1705-től cseh kancellár, valójában a Habsburg-birodalom külpolitikájának irányítója. – 126

Záh (Zách) nemzetség, Záh család – 79, 96, 99–103
Záh Klára – 103–105
Záh (Zách) Felicián (?–1330), Csák Máté híve és nádorispánja volt; 1318-ban Károly király hűségére tért. 1330-ban Visegrádon sikertelen merényletet követett el Károly király ellen. – 15, 94–105
Záh Sobe (v. Sebe) (?–1330), Záh Felicián asszonyleánya; apja királyellenes merényletéért Léván lefejezték. Férjét (Palásti Kopajt) és annak három testvérét felakasztották. – 104
Záh, Záh nemzetségbeli (XIII–XIV. sz.), Záh Felicián apja. – 96
Zalheimb (XVII–XVIII. sz.), kamarai tanácsos. – 124
Zeyk János (XVIII. sz.), 1784-ben Hunyad vm. alispánja. – 228
Zichy Ferenc gróf (1811–1897), 1839-ben Fiume alkormányzója, 1847-ben a helytartótanács ideiglenes elnöke; 1848-ban államtitkár Széchenyi mellett. 1849-ben főbiztos („muszkavezető") Paszkievics megszálló seregében. Később különböző udvari és diplomáciai tisztségeket viselt. – 14
Zichy Károly gróf (1753–1826), nagybirtokos, 1782–83-ban Békés vm. főispánja. 1785-től tárnokmester és a magyar kamara elnöke, 1788–95-ben országbíró és a Helytartótanács elnöke. 1802-től az udvari kamara, 1808-ban az államminisztérium elnöke, 1809-ben hadügyminiszter, 1813–14-ben belügyminiszter. – 187, 303, 318
Zilizi András (XVII–XVIII. sz.), 1717-ben a Splényi regiment kapitánya. – 137
Zinzendorf (XVII–XVIII. sz.), 1723-ban varasdi parancsnok. – 121
Zinzendorf, Karl gróf (1739–1813), osztrák pénzügyi politikus, az 1780–90-es években az udvari főszámvevőszék elnöke, államtanácsos. – 197–198, 248, 250
Zrínyi-család – 447, 456, 458
Zrínyi Ilona grófnő (1643–1703), Zrínyi Péter leánya, 1666–76-ban I. Rákóczi Ferenc választott erdélyi fejedelem, 1682-től Thököly Imre gróf felesége. II. Rákóczi Ferenc anyja; 1685–88-ban Munkács várának védője. – 440
Zrínyi Miklós gróf (1508–1566), hadvezér, 1542–56-ban horvát bán, 1561-től szigetvári kapitány, 1566-ban Szigetvár védője. – 29, 457–458
Zrínyi Miklós gróf (1620–1664), költő, hadvezér és politikus, 1647-től horvát bán. – 458
Zrínyi Péter gróf (1621–1671), költő 1665-től horvát bán. A Wesselényi Ferenc nádor vezetése alatti Habsburg-ellenes főúri szervezkedésben való részvételéért Bécsújhelyen kivégezték. – 118

Zseleznik (XVIII. sz.), kassai denunciáns az 1780-as években. – 278
Zsigmond, Luxemburgi (1368–1437),

IV. Károly császár fia, 1385-től Mária magyar királynő, I. Lajos leánya férje, 1387-től magyar, 1410-től német király, 1414-től német-római császár, 1419-től cseh király. – 105, 316, 438, 443
Zsigrai, lásd Sigray
Zsolt, Zolta (IX–X. sz.), Árpád fejedelem legfiatalabb fia, 907?–947?-ben magyar fejedelem. Valószínűleg nagykorúsága előtt lépett apja örökébe. Az is lehetséges, hogy közben más is viselte a fejedelmi méltóságot. – 34

TARTALOM

MARCZALI HENRIK (1856–1940) (GUNST PÉTER) – 5

A MAGYAR TÖRTÉNELEM A X–XIV. SZÁZADBAN – 27

A BOTOND-MONDA TÖRTÉNETI KAPCSOLATAI – 29
A MAGYAR NEMZET ÁTALAKULÁSA A X. SZÁZADBAN
S A FEJEDELEMSÉG MEGALAPÍTÁSA – 41
AZ ARANYBULLA – 76
A VÁROSOK – 82
ZAH FELICIÁN BŰNPÖRE – 94

A MAGYAR TÖRTÉNELEM A XVIII–XIX. SZÁZADBAN–107

RÁKÓCZI FERENC ÉS A NÉP – 109
MAGYAR BIRTOKVISZONYOK. (1711–1740) – 118
MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE II. JÓZSEF KORÁBAN – 142
Gazdasági állapotok – 142
A Hóravilág Erdélyben – 212
A város – 241
Az ínség. 1785–1790 – 286
ALKOTMÁNYTERVEZETEK 1790-BEN – 313
A FÜGGETLENSÉGI NYILATKOZAT (1849. ÁPRILIS 14.) – 342

VILÁGTÖRTÉNELEM – 349

A VILÁGTÖRTÉNELEMRŐL – 351
IV. HENRIK ÉS RICHELIEU KORA (Részlet) – 358
Gazdasági és pénzügyi viszonyok – 358

Hadi szervezkedés. Külső politika – 362
A politikai utópia. IV. Henrik halála – 366
SZELLEMI MOZGALOM – 370
A pesszimizmus és materalizmus – 370
A fejlődés tana. Darwin – 374
A társadalmi mozgalom. A szocializmus – 378
A proletariátus szervezése. Marx. A szociáldemokrácia – 388
A FEBRUÁRIUSI FORRADALOM – 396
A bourgeoisie uralma – 396
A forradalom kitörése – 402
A forradalom győzelme. A második köztársaság – 404
A vörös és a kék respublika – 407
A munka szervezése. A nemzeti műhelyek – 412
A nemzetgyűlés és a munkások. Proudhon. A júniusi csata – 416
Az új alkotmány. Napóleon Lajos elnöksége – 421

A TÖRTÉNETTUDOMÁNY TÖRTÉNETE – 427

A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS FEJLŐDÉSE A XIX. SZÁZADBAN – 429
SALAMON FERENC – 452
RANKE LEOPOLD – 470
A TÖRTÉNELMI SZEMINÁRIUM AZ EGYETEMEN – 492
MARCZALI HENRIK MŰVEINEK
VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA – 502
NÉVMUTATÓ – 516

A borító- és kötésterv Varga Péter munkája

A kiadásért felel a Gondolat Könyvkiadó igazgatója

1154/82. Franklin Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Mátyás Miklós igazgató

Felelős szerkesztő: Kenessey Béla
Műszaki vezető: Gonda Pál
Műszaki szerkesztő: Végh Judit
Megjelent 35,25 (A/5) ív terjedelemben,
az MSZ 5601–59 és 5602–55 szabvány szerint